

ACADEMIA ROMÂNĂ – FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

MUZEUL BUCOVINEI

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

XXXVII
2014

**Lucrare apărută cu sprijinul financiar al
Consiliului Județean Suceava prin Muzeul Bucovinei**

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA „KARL A. ROMSTORFER”

București/Suceava, 2014

SUMAR • SOMMAIRE • CONTENTS • INHALT

STUDII – ÉTUDES

VALENTIN-CODRIN CHIRICA, <i>Les représentations de cervidés dans l'art mobilier du Paléolithique Supérieur européen [The Representations of Cervidae in the Portable Art of European Upper Palaeolithic]</i>	7
VALENTIN-CODRIN CHIRICA, GEORGE BODI, <i>La chasse du renne et du cerf par les communautés humaines gravettiennes, épigravettiennes et mésolithiques de l'espace carpatique-dniestreen [The Hunting of the Reindeer and the Deer by the Gravettian, Epigravettian and Mesolithic Human Communities of the Carpathian-Dniestrian Space]</i>	21
DAN APARASCHIVEI, <i>Trecerea de la copilărie la maturitate și rolul căsătoriei în nord-estul provinciei romane Moesia Inferior (Scythia Minor) [Transition from Childhood to Adulthood and the Meaning of Marriage in the Northeast of the Roman Province of Moesia Inferior (Scythia Minor)]</i>	63
VICTOR SPINEI, <i>Substanța epică a legendei vânătorii rituale a animalului-călăuză la triburile eurasiatice și la popoarele învecinate din Evul Mediu [The Epic Substance of the Ritual-Hunt Legend and of the Guiding Animal among Eurasian Tribes and among Neighbouring Peoples during the Middle Ages]</i>	73
GEORGE BILAVSCHI, <i>Spațiul rural și agricultura – elemente organice ale economiei medievale: direcții și teme de cercetare [Rural Space and Agriculture – Enduring Components of Medieval Economy: Research Currents and Tasks]</i>	135

NUMISMATICĂ – NUMISMATIQUE

LUCIAN MUNTEANU, RODICA POPOVICI, <i>Descoperiri monetare la Borniș, jud. Neamț (secolele XV–XIX) (II) [Numismatic Finds at Borniș, Neamț County, 15th–19th Centuries (II)]</i>	157
LUCIAN MUNTEANU, IOAN IAȚCU, <i>Descoperiri monetare din Moldova. VI [Monetary Discoveries from Moldavia. VI]</i>	169

MATERIALE – MATÉRIAUX

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, STELA ȚAU, CARMEN TARCAN, <i>Așezarea Starčevo-Criș de la Munteni – „Broscărie” (Tecuci) [The Starčevo-Criș Settlement at Munteni – “Broscărie” (Tecuci)]</i>	181
RADU-GABRIEL FURNICĂ, <i>Plastică zoomorfă inedită descoperită în așezarea cucuteniană de la Scânteia – Dealul Bodeștilor/La Nuci (jud. Iași) [Unpublished Zoomorphic Representations Discovered in the Cucutenian Settlement at Scânteia – Dealul Bodeștilor/ La Nuci (Iași County)]</i>	197
SERGIU POPOVICI, ION CEBAN, <i>Rezultatele cercetărilor arheologice din situl Tripolie CII de la Cunicea – Prișansaia Gora [Results of the Archaeological Investigations on the Tripolye C2 Site at Cunicea Prișansaia-Gora]</i>	205
VASILE DIACONU, ADRIAN ADAMESCU, DANIELA CALISTRU, <i>Piese de harnașament din Bronzul târziu. Despre două psalii de corn din Moldova [Harness Pieces from the Late Bronze Age. Notes on Two Antler Cheek-Pieces from Moldavia]</i>	219
ALEXANDRU GAFINCU, <i>Cercetări de suprafață în bazinul mijlociu al Șomuzului Mare [Surface Investigations in the Middle Area of the Șomuzul Mare Valley]</i>	229
SEVER-PETRU BOȚAN, <i>Câteva considerații privind bolurile de sticlă cu coaste, descoperite în arealul est carpatic [Some Considerations Regarding the Glass Ribbed Bowls Discovered on the East-Carpathian Area]</i>	249

CĂTĂLIN HRIBAN, <i>A 16th Century "Styrian" Riding Sword in the Collections of the History Museum of Moldavia in Iasi</i>	261
GEORGE DAN HÂNCEANU, <i>O archebuză din secolul al XVII-lea descoperită în Târgul Romanului [A Seventeenth-Century Harquebus Discovered in Roman]</i>	273

NOTE ȘI DISCUȚII – NOTES ET DISCUSSIONS

BOGDAN PETRU NICULICĂ, <i>Însemnări pe marginea unui recent volum despre depozitele din Bronzul timpuriu și mijlociu din România [Notes on the Recent Book about Early and Middle Bronze Age Deposits in Romania]</i>	285
VITO MAZZUCA, <i>Asclepius with Egg "Type Nea Paphos-Alexandria-Trier": New Data and Some New Reflections</i>	291
FLORIN CURTA, <i>"An Hesitating Journey Through Foreign Knowledge": Niculescu, the Ostrich, and Culture History</i>	299
LIA BĂTRÎNA, ADRIAN BĂTRÎNA, <i>Comentarii pe marginea unei recenzii semnate de A. A. Rusu [Comments on a Review Signed by A. A. Rusu]</i>	307

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE – COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

GEORGE BODI, RADU PÎRNĂU, MIHAELA DANU, ROMEO CAVALERIU, <i>Cercetări interdisciplinare în neo-eneoliticul din nord-estul României, Iași, 2013 (Cornelia-Magda Lazarovici)</i>	319
<i>De Hominum Primordiis. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica</i> , Ediderunt George Bodi, Mihaela Danu, Radu Pîrnău, Iași, 2013 (Cornelia-Magda Lazarovici)	319
VASILE CHIRICA, GEORGE BODI, VALENTIN-CODRIN CHIRICA, <i>Gisement épipaléolithiques et mésolithique entre Dniestr et la Tissa</i> , Iași, 2013 (Cornelia-Magda Lazarovici)	320
VASILE DIACONU, <i>Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice</i> , Piatra Neamț, 2012 (Alexandru Gafincu)	321
OCTAVIAN LIVIU ȘOVAN, <i>Repertoriul arheologic al județului Botoșani</i> , Botoșani, 2013 (Bogdan Petru Niculică)	323
MIHAELA IACOB, <i>Moesia Inferior între Orient și Occident. Identitatea culturală și economică a provinciei în contextul lumii romane</i> , București, 2013 (Diana Andreea Stan)	325
ANDREI DORIAN SOFICARU, <i>Populația provinciei Scythia în perioada romano-bizantină (sf. sec. III – înc. sec. VII)</i> , Iași, 2011 (Loredana-Mihaela Pricop)	327
IOAN STANCIU, <i>Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu) [The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages (the middle of the 5th century – early 7th century)]</i> , Cluj-Napoca, 2011 (Mugur Andronic)	329
WARREN TREADGOLD, <i>Bizanțul și armata sa, 284–1081</i> , Iași, 2012 (Cantacuz Alina)	331
I. A. DRUZHININA, V. N. CHKHAIDZE, E. J. NAROVHNIY, <i>Средневековые кочевники в Восточном Приазовье [Nomazii medievali din partea răsăriteană a Mării de Azov]</i> , Armavir-Moscova, 2011 (Victor Spinei)	333

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ – LA VIE SCIENTIFIQUE

DAN APARASCHIVEI, <i>Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2013</i>	337
SEVER BOȚAN, LUCIAN MUNTEANU, <i>Activități desfășurate în anul 2014 în cadrul proiectului „Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidiscplinară”</i>	349

SERGIU MUSTEAȚĂ, <i>Tendințe curente în protecția patrimoniului arheologic: perspective naționale și internaționale</i>	354
---	-----

STAGII DE DOCUMENTARE – STAGES DE DOCUMENTATION

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, <i>Schimb interacademic în Macedonia</i>	357
ADRIAN PORUCIUC, <i>Documentare, contacte și comunicări în Polonia</i>	363
VICTOR SPINEL, <i>Călătorie de documentare la Moscova și Sankt-Petersburg (iunie 2013)</i>	373

ANIVERSARIA

CIPRIAN-DORIN NICOLA, <i>Dr. Gheorghe Dumitroaia la a 65-a aniversare !</i>	381
GEORGE DAN HÂNCEANU, <i>O viață dedicată muzeului. Dr. Vasile Ursachi la 80 de ani</i>	392
LAURENȚIU RĂDVAN, <i>Ionel Căndea la 65 de ani</i>	401
VICTOR SPINEL, <i>Vocație și perseverență: Dumitru Țeicu la pragul celor șase decenii de viață</i>	403

OBITUARIA

<i>In memoriam Dr. Dan Monah (11 februarie 1943 – 21 septembrie 2013) (Gheorghe Dumitroaia)</i>	411
<i>Marin Nica (1933–2014) (Nicolae Ursulescu)</i>	421

LISTA ABREVIERILOR – LISTE DES ABRÉVIATIONS.....	427
--	-----

LES REPRÉSENTATIONS DE CERVIDÉS DANS L'ART MOBILIER DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR EUROPÉEN*

PAR

VALENTIN-CODRIN CHIRICA**

Abstract

Our contribution focuses on cervidae in the narrow sense of the term (deer – doe), although we also analyze the representations of reindeer and the elk when we discuss the cervidae in general. Although less represented than horses or bison, the deer dominates the portable art of the Upper Magdalenian Cantabrian area, from Pyrenees to Asturias, the Basque Country and the Levant. There are all the stylistic trends and modes of representation. The deer carries a Uranian symbolism, associated with fertility, virility and the cycle of life.

Keywords: deer, doe, portable art, Upper Palaeolithic, Europe.

Notre contribution porte surtout sur les cervidés au sens restreint du terme (cerf-biche), bien qu'on prenne en bout du compte aussi le renne et l'élan quand on parle de cervidés en général.

La proportion de représentations de cervidés dans l'art paléolithique en ensemble est relativement faible comparativement à celle des autres animaux¹. Le cerf demeure le «troisième animal», surtout au Gravettien, placé en arrière-plan, tandis que le cheval et le bison, en couple ou séparément, sont les «vedettes» du premier plan. André Leroi-Gourhan l'a d'ailleurs inclus dans la troisième classe en ordre d'importance numérique, la classe C, dont le mammoth, le bouquetin et le renne en font aussi partie².

La relative rareté des images de cervidés dans l'art paléolithique peut être expliquée par les comportements cynégétiques des populations humaines du Paléolithique supérieur. Ainsi, les dépôts d'ossements de cervidés sont plus rares que celles de bison, un animal plus souvent représenté. Toutefois, il y a des variations régionales: en Europe méditerranéenne, où le cerf est le gibier de choix, ses représentations sont plus nombreuses qu'en Europe atlantique, dominée par la chasse du renne³. Aussi, la biche joue un rôle de premier plan en Espagne cantabrique, là où le renne est presque absent en tant que thème de l'art paléolithique.

Cependant, cette explication ne correspond pas toujours à la réalité archéologique des différentes régions et gisements. À Lascaux, par exemple, la population consommait essentiellement du renne, mais illustrait sur des parois des chevaux, des bisons, des cerfs, des biches et des bouquetins: sur 1500 figures ou gravures, une seule représente un renne. Ce fait pourrait nous ramener à conclure que les animaux représentés ne sont pas partout le reflet de l'environnement direct des communautés humaines paléolithiques, mais plutôt de leur

* Cette recherche a été financée par le Programme Opérationnel Sectoriel pour le Développement des Ressources Humaines 2007–2013 et co-financée par le Fond Social Européen dans le cadre du projet de recherche POSDRU/89/1.5/S/61104 *Les sciences sociales et humaines dans le contexte de l'évolution globalisée – déroulement et développement du programme d'études et de recherche postdoctorale*.

** Institutul de Arheologie-Iași; codrinchirica@hotmail.com.

¹ Sur un échantillon de 1800 représentations d'art mobilier et pariétal, le couple cerf-biche émerge pour 4,5%, comparativement à 25% dans le cas du cheval, 15% du bison, 7% du bouquetin et 6,5% du renne. Cf. A. Leroi-Gourhan, *Les religions de la Préhistoire*, Paris, 1990, p. 93. Selon d'autres chercheurs, la proportion des cervidés est plus importante – presque le double (9%), tandis que les chevaux et les bovinés comptent pour 60%. Cf. B. Delluc, G. Delluc, *Art paléolithique, saisons et climats*, in *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences, Palevol*, Volume 5, Elsevier Masson, 2006, p. 206.

² A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 1), 1990, p. 98.

³ P. Y. Demars, *Paléogéographie des chasseurs de l'Europe du Paléolithique supérieur: répartition et spécialisation des sites*, in *L'Anthropologie*, Paris, 112, 2, 2008, pp. 157–167.

croyances⁴. Le cerf est un animal riche en symbolisme et nous allons explorer ce volet à la fin de notre démarche, après avoir discuté de l'inventaire artistique et stylistique et de sa répartition géographique.

LES PLAQUETTES ET LES GALETS

Il s'agit d'une catégorie intéressante d'art mobilier, puisqu'elle peut-être considérée comme intermédiaire entre l'art pariétal et l'art mobilier. Sur les plaquettes avec décor zoomorphe trouvées partout en Europe et provenant de toutes cultures archéologiques, c'est les cervidés et non les bovinés qui suivent le cheval le plus fréquemment⁵. C'est le cas notamment dans les Pyrénées, les provinces basques et les Cantabres espagnoles. En France occidentale, par contre, ces sont les cervidés qui dominent toutes les périodes et plus particulièrement le Magdalénien VI⁶.

Généralement, les cervidés sont le plus souvent associés avec les chevaux, fréquence qui pourrait se déduire de leur grand nombre, mais c'est peut-être aussi le reflet d'une croyance symbolique. Ce constat est vrai tant dans le cas des plaquettes avec des représentations sur la même côté d'une plaquette, que dans le cas de celles recto-verso⁷. La deuxième association en fréquence est le couple cervidé-boviné. Il s'agit de tendances très différentes de celles qui caractérisent l'art pariétal paléolithique, où le couple de prédilection est cheval-bison.

Sur une plaquette de schiste magdalénienne trouvée à Furfooz il y a une belle tête de cervidé avec une intéressante représentation des bois⁸ (Fig. 1). Une superbe silhouette de biche est figurée sur une plaquette trouvée dans la Grotte de Sant Gregori, sur le littoral méditerranéen espagnol⁹ (Fig. 2).

Un des exemples très intéressants d'associations est celui de la plaque gravée du Trou de Chaleux, en Belgique, où sur l'avvers on trouve un grand aurochs et un petit cerf, tandis que sur le revers, il y a un grand cheval et deux petits bouquetins¹⁰.

Quant aux galets, l'objet le plus intéressant est celui de l'Abri de la Colombière (Magdalénien), qui présente deux chevaux, un rhinocéros, un renne, un cervidé et un félin enchevêtrés¹¹. Un autre objet intéressant est celui de La Madeleine, décoré avec une tête gravé de cervidé, «barré par un signe en blessure issue de la perforation»¹². Un autre galet découvert dans la Grotte de Gourdan (Magdalénien supérieur) présente un cervidé agenouillé de profil, la tête levée, caractérisé par Edouard Piette de «cervidé mourant»¹³.

De la région rhodanienne proviennent plusieurs têtes de cervidés sculptés en faible relief dans les nodules siliceux de petits blocs¹⁴.

LES STATUETTES

Les statuettes zoomorphes n'ont pas suscité l'intérêt des chercheurs au même titre que celles anthropomorphes. De plus, les statuettes de cervidés sont très rares: il y en a juste trois au Paléolithique supérieur européen: une appartenant au Pavlovien, une autre au groupe Kostenki-Avdeev et finalement une dernière, magdalénienne¹⁵.

En outre, à Pavlov I, il y a deux figurines en terre cuites qui pourraient représenter des cervidés¹⁶.

⁴ B. Delluc, G. Delluc, op. cit. (n. 1), 2006, p. 207.

⁵ L. Pales, M. Tassin de Saint-Péreuse, *Les gravures de la Marche. III. Équidés et bovidés*, Paris, 1981.

⁶ A. Sieveking, *Les plaquettes et leur rôle*, in *L'art des objets au paléolithique. 2. Les voies de la recherche* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 11.

⁷ A. Sieveking, op. cit. (n. 6), 1987, p. 13.

⁸ M. Otte, *Arts préhistoriques*, Bruxelles, 2006, p. 49.

⁹ J. Aparicio Perez, *Chronologie de l'art paléolithique dans l'Espagne méditerranéenne*, in *L'art des objets au paléolithique*.

1. *L'art mobilier et son contexte* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, pp. 112–113.

¹⁰ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 1), 1990, pp. 122–123.

¹¹ P. Paillet, *Les arts préhistoriques*, Ed. Ouest-France, Paris, 2006, p. 79.

¹² Y. Taborin, *Le décor des objets de parure*, in *L'art des objets au paléolithique. 2. Les voies de la recherche* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 22.

¹³ M. Chollot, *Musée des Antiquités nationales. Collection Piette. Art mobilier préhistorique*, Paris, 1964, pp. 86–87.

¹⁴ J. Comber, *Styles et chronologie de l'art mobilier paléolithique dans la région rhodanienne*, in *L'art des objets au paléolithique. 1. L'art mobilier et son contexte* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, pp. 83–84.

¹⁵ J. Hahn, *Fonction et signification des statuettes du Paléolithique supérieur européen*, in *L'art des objets au paléolithique*.

2. *Les voies de la recherche* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 178.

¹⁶ J. Svoboda, *Gravettian Art of Pavlov I and VI: An Agregation Site and an Episodic Site Compared*, in *L'art Pléistocène dans le monde*, Ariège, 2010, pp. 254–255.

LES AMULETTES ET PENDELOQUES

Les cervidés sont moins reproduits sur des pendeloques que les chevaux et ils s'associent rarement avec d'autres animaux. Un artefact très intéressant est celui de Saint-Marcel, où sur un côté, il y a un cervidé en galop volant et sur le verso il y a un signe en échelle, une association extrêmement rare dont la signification nous échappe. Un autre provient de Lortet et représente une belle tête de biche¹⁷ (Fig. 3). Finalement, une petite pendeloque oblongue en graphite représentant un cervidé provient du niveau solutréen du Fourneau du Diable, en Dordogne¹⁸.

LES CONTOURS DECOUPES

Des contours découpés de cervidés y en a très rarement. Un exemple intéressant représentant une biche provient de d'El Juyo, dans les Cantabres espagnoles. Il a été trouvé dans un sanctuaire qui a aussi livré le fameux masque semi-humain semi-félin¹⁹. Un autre provient de Lortet et représente le corp découpé d'un cervidé, avec deux rangées de lignes transversales sur le flanc²⁰.

LES FRAGMENTS ET LES OBJETS DIVERS

L'exemple le plus intéressant dans cette catégorie est une superbe tête de biche gravée sur un fragment d'os trouvé dans la grotte de la Vache, associée à des poissons²¹. L'épigravettien de la grotte Paglicci, en Italie, a livré un os iliaque de cheval, gravé d'un côté de deux représentations de bovidés et d'un faon, tandis que sur l'autre côté, il y a une très belle scène de chasse qui comprend outre un cervidé, un cheval et un bovidé, entourés de flèches²².

En Espagne, on trouve un thème tout à fait particulier: les fameuses biches au tracé strié, dont la partie inférieure de la tête et la zone antérieure du cou est ombragée, gravées sur des omoplates, qui appartiennent au «facies Juyo», connu aussi sous le nom de Magdalénien III cantabrique²³. Certains chercheurs, tel que Pilar Utrilla, pensent qu'il s'agit de croquis, puisqu'à Altamira les têtes multiples de biches gravées sur des omoplates sont identiques à celles représentés sur les parois. Ces objets ont aussi été découverts à El Cierro, El Juyo et El Castillo.

OBJETS DE CARACTERE UTILITAIRE

Dans cette catégorie on trouve des outils et des objets à caractère probablement rituel: bâtons percés, propulseurs, spatules, poussoirs, lissoirs, poinçons, lampes, baguettes demi-rondes, sagaies, harpons, foënes etc. Les appellations sont tout à fait conventionnelles et souvent même pas reliées à leur rôle pratique. La caractéristique de ces objets est que le décor doit respecter les contraintes d'espace, ce qui a donné naissance à des représentations particulières.

Les bâtons percés

Comme on le sait, il s'agit de la catégorie la plus importante d'objets utilitaires. Les représentations de cervidés sont plus nombreuses que dans le cas d'autres objets utilitaires ou non-utilitaires, sans toutefois rivaliser avec celles de chevalines et ses associés.

¹⁷ M. Cholot, op. cit. (n. 13), 1964, pp. 142–143.

¹⁸ H. de Lumley, *Art et civilisations des chasseurs de la Préhistoire*, Paris, 1984, p. 233.

¹⁹ P. Utrilla, *Bases objectives de la chronologie de l'art mobilier paléolithique sur la Côte cantabrique*, in *L'art des objets au paléolithique. I. L'art mobilier et son contexte* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 92.

²⁰ M. Cholot, op. cit. (n. 13), 1964, pp. 146–147.

²¹ Y. Taborin, op. cit. (n. 12), 1987, p. 22.

²² H. de Lumley, op. cit. (n. 18), 1984, p. 185.

²³ P. Utrilla, op. cit. (n. 19), 1987, pp. 90–92.

Les cervidés, tout comme d'autres animaux symbolisant le principe «male», tel que les chevaux ou les bouquetins, sont représentés sous la manche, tandis que les animaux symbolisant le principe féminin, tel que le bison, ou les signes féminins sont représentés autour du trou²⁴.

L'exemple classique est le fragment de bâton percé en provenance de Gourdon, où d'un côté on a trois cerfs qui se suivent en bramant et de l'autre côté, deux représentations zoomorphes en sens opposés: un autre cerf et un cheval²⁵. De Lortet provient un fragment de bâton percé, qui présente au moins trois cerfs en filé, intercalés par des poissons et des losanges²⁶ (Fig. 4). Le bâton percé avec la composition la plus complexe provient toujours de Gourdon et présente une vulve proche du trou, un brochet, une corne de bison, une tête de saumon, une tête de cheval de face, un cervidé complet et des divers signes (gouttière, chevrons, croissants, entailles, croisillons et des signes en empreinte)²⁷.

Un exemple intéressant est la représentation du cerf de Laugerie-Basse dont le bois remonte vers une protubérance qui se trouve sur le pourtour du trou²⁸, ou encore les biches d'El Valle et du Pendo, dont les oreilles contournent le trou²⁹. A Teyjat, on a une association très originale entre deux têtes de serpent, une tête de biche et des éléments graphiques (ligne parallèles, sinueuses)³⁰. Généralement, sur les bâtons percés, le cerf s'associe avec le poisson, le cheval, l'isard et la biche et très rarement avec le bison (uniquement avec son corne, à Gourdon)³¹.

Les propulseurs

Les propulseurs sont généralement classifiés en propulseurs mâles (les plus fréquents, toujours décorés), femelles (rares et sans décor) et androgynes³². Les propulseurs décorés avec des images de cervidés appartiennent à la première catégorie et remontent au Magdalénien moyen ou supérieur, tel que celui, découvert à la Madeleine, avec une tête de cheval sculpté, associé à une tête de cervidé³³ ou celui qui provient de la grotte d'Espalungue-Arudy sur lequel une tête de cerf broute une feuille³⁴.

Les spatules et les lissoirs

Les cervidés s'y associent fréquemment avec les poissons, tel que sur la spatule découverte à Isturitz, où on a deux cerfs, des petits poissons, des rennes et des dessins très schématiques³⁵, ou bien avec des ours et des chevaux, comme à la Vache, où outre les cerfs, on a un trio d'ours et un cheval bondissant. Une autre spatule, toujours à la Vache, est décorée d'un couple de cerfs très fidèlement représentés³⁶. Finalement, une spatule en provenance de Lortet porte un cerf dont le corps, fléché de deux doubles traits, est vu de profil et dont la tête est vue de face³⁷.

Les sagaies et les ciseaux

Leur décor est schématique et souvent indéchiffrable. Les représentations de cervidés y sont nombreuses, tel que celles provenant du Placard, du Gourdon³⁸ ou de Tito Bustillo (le dernier c'est des ciseaux)³⁹, ce que pourrait suggérer, selon A. Leroi-Gourhan, que la sagaie est un «symbole viril»⁴⁰ puisque le cerf est souvent associé à des symboles mâles.

²⁴ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 1), 1990, p. 131.

²⁵ M. Chollot, op. cit. (n. 13), 1964, pp. 52-53.

²⁶ G. Sauvet, *Les signes dans l'art mobilier*, in *L'art des objets au paléolithique. 2. Les voies de la recherche* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, pp. 84-85.

²⁷ M. Chollot, op. cit. (n. 13), 1964, pp. 48-49.

²⁸ S. Reinach, *Répertoire de l'art quaternaire*, Paris, 1913, p. 107.

²⁹ I. Barandiaran, *Arte mueble des Paleolitico cantabrico. Monografias arqueologicas*, XIV, 1973, pp. 32-33.

³⁰ S. Reinach, op. cit. (n. 28), 1913, p. 181.

³¹ A. Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidentale*, Paris, 1965, p. 49.

³² B. Delluc, G. Delluc, *Le décor des objets utilitaires du paléolithique supérieur*, in *L'art des objets au paléolithique. 2. Les voies de la recherche* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 46.

³³ D. Peyrony, E. Peyrony, *Laugerie-Haute près des Eyzies (Dordogne)*, Paris, 1938, p. 70.

³⁴ M. Chollot, op. cit. (n. 13), 1964, pp. 236-237.

³⁵ R. Saint-Perrier, *La Grotte d'Isturitz. II. Le Magdalénien de la grande salle*, Paris, 1936, pp. 73, 76.

³⁶ B. Delluc, G. Delluc, op. cit. (n. 32), 1987, p. 51.

³⁷ M. Chollot, op. cit. (n. 13), 1964, pp. 144-145.

³⁸ A. Baulois, *Les sagaies décorées du Paléolithique supérieur de la zone franco-cantabrique*, Liège, 1980.

³⁹ S. Corchon Rodriguez, *El arte mueble paleolitico cantabrico: contexto y analisis interno*, Altamira, 1986, p. 369.

⁴⁰ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 1), 1990, p. 135.

Les baguettes demi-rondes

Il en est de même pour les baguettes demi-rondes, sur lesquelles le décor géométrique ou non-figuratif prédomine et pourtant les têtes de cervidés sont reconnaissables, comme à Laugerie-Basse (deux têtes de biche)⁴¹.

Les harpons

Il s'agit toujours d'un «symbole viril», fait confirmé par la prédominance des poissons dans le décor. Les cervidés en sont souvent associés, tel qu'au Cueta de Rascano, en Espagne⁴².

Les poinçons

Les représentations de cervidés sont très rares à cause de la forme de l'objet. Pourtant, de Kostenki XI (niveau gravettien) provient un très intéressant poinçon en os avec une tête de cervidé découpé à l'extrémité de la manche⁴³.

Les tubes

Le décor des tubes⁴⁴ par contre est complexe, représentant des nombreux animaux et signes. Des exemples de tubes décorés de cervidés proviennent de Mas-d'Azil: deux cerfs élaphe bramant qui se suivent (sur deux fragments différents)⁴⁵ et d'El Valle, en Espagne: une tête de cerf géométrisé de face, une autre tête de cerf de profil ou un signe barbelé, deux chevaux de filée et des signes pisciformes⁴⁶. Mais le plus bel exemple provient de Torre, toujours en Espagne, décoré d'une vache, d'un chamois, d'un cerf, d'un cheval, de deux bouquetins, d'un homme barbu et chevelu et de signes (bâtonnets et chevrons)⁴⁷. C'est peut-être l'association de cervidé avec d'autres animaux et signes la plus complexe et énigmatique de tout l'art mobilier.

INVENTAIRE STYLISTIQUE

Bien que les cervidés soient moins représentés que d'autres espèces animales, on trouve toutes les tendances stylistiques (Fig. 5) du naturalisme (Fig. 6) à l'expressionnisme, du surréalisme au schématisme⁴⁸. On trouve aussi toutes les modes de composition, la juxtaposition, la superposition, les animations et les associations scénographiques. Les associations des cervidés rentrent dans la classification proposée par H. Delporte⁴⁹: la superposition «répétitive», comme sur la spatule de La Vache ou les têtes de biche en superposition répétitives sur les omoplates du Magdalénien inférieur cantabrique, l'association «narrative», comme sur le bâton percé de Gourdan ou sur le tube de Torre, l'association «thématique», à caractère plus mythologique que narratif, comme sur le tube d'El Valle, et l'association «géométrique», comme l'affrontement entre un cerf et un cheval sur un fragment de bâton percé en provenance de Gourdan.

Les plaquettes permettent aussi de figurer des scènes d'animation tridimensionnelles (Fig. 7)⁵⁰, soit segmentaires (relèvement des têtes) ou coordonnées complexes (le regroupement de deux biches en attitude de course, avec une représentation correcte des différents plans et une forte sensation de mouvement, tel que sur une plaquette de Parpalló)⁵¹. Généralement, les cervidés brament ou se tournent vers le chasseur, illustrant un

⁴¹ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 31), 1965, p. 343.

⁴² B. Delluc, G. Delluc, op. cit. (n. 32), 1987, p. 65.

⁴³ J. K. Kozłowski, *L'art de la Préhistoire en Europe Orientale*, Paris, 1992, pp. 65–66.

⁴⁴ Ces objets auraient pu servir comme flûtes ou comme flacons à pigment ou étuis à aiguilles; B. Delluc, G. Delluc, op. cit. (n. 32), 1987, p. 53.

⁴⁵ M. Chollot, op. cit. (n. 13), 1964, pp. 336–337.

⁴⁶ I. Barandiaran, op. cit. (n. 29), 1973, pp. 234–236.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 219.

⁴⁸ P. Utrilla, C. Mazo, C. Sopena, R. Romingo, O. Nagore, *L'art mobilier sur pierre du versant sud des Pyrénées: les blocs gravés de la Grotte d'Abauntz, L'art du Paléolithique supérieur*, Liège, 2004, pp. 199–218.

⁴⁹ H. Delporte, *Les associations et les scènes*, in *L'art des objets au paléolithique. 2. Les voies de la recherche* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, pp. 79–81.

⁵⁰ G. Tosello, *Pierres gravées du Périgord magdalénien. Art, symboles territoires*, Paris, 2003.

⁵¹ V. Villaverde Bonilla, *Animation et scènes sur les plaquettes du Parpalló (Gandia, Espagne): quelques considérations sur la pictographie dans l'art mobilier*, in *L'art des objets au paléolithique. 2. Les voies de la recherche* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 235.

récit oral qui se déroule selon une grammaire stricte à travers une coordination dynamique des «mythogrammes» selon des plans opposés⁵².

Très intéressante demeure la figuration du clair-obscur, en ombrant par hachure, trait multiple, rayure ou grattage la tête et le cou de cervidés du Magdalénien cantabrique⁵³ (Fig. 8). D'autres caractéristiques comprennent l'absence des yeux et de la bouche et non achèvement des extrémités⁵⁴.

Le cerf est un des animaux associé aux changements saisonniers: tel comme on le sait, les cerfs perdent leurs bois chaque année. Les cervidés sont parfois représentés en suivant leur cycle saisonnier, avec des bois peux développés, tel comme à Teyjat, en Dordogne, ou plus souvent avec leurs fières ramures estivales⁵⁵. Certains chercheurs mettent encore plus en évidence les éléments de symbolisme saisonnier. N. Aujoulat soutient qu'à «la séquence graphique cheval-aurochs-cerf se superpose le cycle printemps été automne. Il s'y adjoint l'idée des prémices à l'accouplement des animaux»⁵⁶.

L'utilisation des ressources animalières pour la nourriture, les vêtements, les constructions, pièces d'art et de parure (matières animales dures) a constitué une préoccupation permanente de l'homme à partir du Paléolithique supérieur.

SYMBOLISME

Tel comme il a été déchiffré par André Leroi-Gourhan, le cerf est porteur d'une symbolique masculine, associé à la fertilité, à la virilité et au cycle de la vie, en tant que force génératrice uranienne. Le bois de cerf, donc le cerf lui-même selon la conception *pars pro toto*, est considéré comme symbole universel de la régénération⁵⁷. De plus, dans diverses régions géographiques et dans diverses civilisations préhistoriques, les bois du cerf accompagnent les morts dans les tombeaux. Dans les mythologies anciennes, il est aussi doté de qualités psychopompes, le guide qui conduit les morts dans l'autre monde et il peut avoir des fonctions vernaculaires. L'importance des cervidés dans les croyances paléolithiques est aussi mise en évidence par le pourcentage de canines de cerfs utilisés dans la parure – 25%, devancés uniquement par ceux de renard (31%). Tel comme Leroi-Gourhan le remarquait, ils ne sont pas particulièrement artistiques et ce n'est pas un animal abondant et pourtant l'homme paléolithique le préfère sans doute pour son symbolisme. On en fait même des copies découpées dans l'os et l'ivoire lorsqu'ils manquent⁵⁸. Nous ajoutons aussi le fait que les artisans du Paléolithique supérieur ont taillé et perforé des objets en pierre, pour symboliser des canines de cerf. De plus, les croches de cerf, percées, découvertes dans une sépulture à Saint-Germain-la-Rivière (en Gironde), sont décorés par des incisions (de croix ou de rangées de traits parallèles)⁵⁹.

*L'homme-cervidé de Trois-Frères*⁶⁰ est une des représentations les plus intéressantes de l'art paléolithique (Fig. 9). Ce personnage est représenté comme un homme courbé, aux grands yeux d'oiseau de nuit, avec le dos et des bois de cervidé et coiffé de bois de cervidé. Il s'agit probablement d'un chaman, comme dans le cas de l'homme-lion de Hohlenstein-Stadel⁶¹. Cette scène peut aussi être expliquée par les croyances religieuses de l'homme paléolithique: l'idée de substitution de l'animal par l'homme, qui en assume ainsi la force et l'agilité, utilisées dans son permanent conflit avec le milieu environnant. L'idée de substitution de l'animal par l'homme a été matérialisée par la déposition des cornes et bois de cervidés dans plusieurs tombes du Paléolithique

⁵² M. Otte, op. cit. (n. 8), 2006, pp. 97–99.

⁵³ A. Moure Romanillo, *Les relations entre art rupestre et art mobilier en région cantabrique*, in *L'art des objets au paléolithique. 1. L'art mobilier et son contexte* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 214.

⁵⁴ I. Fullola, J. Pericot, I. Vinas, R. Vallverdu, I. Garcia Arguelles, P. Andrieu, *La nouvelle plaquette gravée de Sant Gregori (Catalogne, Espagne)*, in *L'art des objets au paléolithique. 1. L'art mobilier et son contexte* (dir. J. Clottes), Foix – Le Mas d'Azil, 1987, p. 281.

⁵⁵ D. Vialou, *Les cervidés de Lascaux*, in *La contribution de la zoologie et de l'éthologie à l'interprétation de l'art des peuples chasseurs préhistoriques*, Fribourg, 1984, pp. 199–216.

⁵⁶ N. Aujoulat, *Le geste, l'espace et le temps*, Paris, 2004.

⁵⁷ M. Otte, *Les origines de la pensée*, Mardaga, Sprimont, 2001, p. 100.

⁵⁸ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 1), 1990, pp. 28–30.

⁵⁹ D. Sacchi, *Le Magdalénien. Apogée de l'art quaternaire*, La maison des roches, 2003, p. 73.

⁶⁰ J. Serangeli, *Kraft und aggression. Existe-t-il un message de «force» et d'«agressivité» dans l'art paléolithique*, in M. Lejeune, A.C. Welte, *L'art du Paléolithique supérieur*, Liège, 2004, pp. 115–125.

⁶¹ H. Delporte, *Statuettes en ivoire du Paléolithique supérieur*, in *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur, Actes du Col.Int.*, Ravello, 1992, Ravello, 1995, pp. 7–17.

supérieur européen⁶², y compris en ce qui concerne les représentations des cervidés sur divers support (pierre, os, corne, bois etc) comme, par exemple, à Parpalló⁶³ (fig.11), à Limeuil (fig. 12), Colombière, Les Hoteaux, Gargas, Laussel, etc.⁶⁴, ou à Grotte du Chaffaud⁶⁵ (fig. 10).

Certaines représentations de cervidés se trouvent à l'intérieur des sanctuaires, tel que c'est le cas à Laussel (Gravettien), où une figuration de biche sur les deux faces d'un même bloc se trouve à proximité d'une tête de cheval gravée et de quatre représentations anthropomorphes, dont la fameuse Venus à la corne. D'importantes quantités d'ocres y sont aussi présentées ce qui suggère des manifestations rituelles⁶⁶. A Mal'ta, en Sibérie, on a découvert une cabane datée en Paléolithique supérieur, entourée par des cornes de cervidés, déposés intentionnellement, probablement un autre type de sanctuaire, des trophées ou un autre reflet de la magie *pars pro toto*⁶⁷, ce qui montrent encore une fois l'importance de ces animaux dans l'imaginaire de l'homme paléolithique⁶⁸. Mais, l'utilisation des bois de cerf comme des éléments à connotations spirituelles est plus ancienne; par exemple, à Teshik-Tash (Ouzbékistan), on a découvert un crâne et des ossements d'un néandertalien, entourés de cornes de cervidés, comme décoration ou trophée⁶⁹. Toujours, Teshik-Tash, a été découvert un enfant d'époque moustérienne, protégé par 5–6 paires de cornes de bouquetin figées dans le sol, autour de lui⁷⁰.

Il y a trois axes très importantes concernant la relation homme-animal: les animaux en tant que source de nourriture, de vie des humains, la déposition rituelle des offrandes de viande dans les tombeaux et finalement, la transformation des matières dures animales en pièces d'art mobilier ou de parure, pour l'utilisation par les chasseurs des communautés paléolithiques dans leur vie sociale et après, moyennant la déposition dans les tombeaux, en tant qu'offrandes rituelles. Nous constatons que l'animal chassé accompagne l'homme dans la mort, pour l'aider à retourner à la vie, lui rendant service dans le but de continuer la vie au-delà, comme provisions viatiques, dans les tombeaux, un élément essentiel du système vie-mort-vie.

La motivation des découvertes, comme par exemple les dépôts de bois et cornes des cervidés ou de renne dans certaines sépultures est reliée à la transcendance, à la subordination et à l'assimilation des essences vitales des animaux, les cornes et les bois étant les traits les plus caractéristiques des animaux qui les possèdent. La mort était perçue comme une période, un stade d'inactivité temporaire, réversible, le décédé étant accompagné, en permanence, par ces éléments nécessaires à la vie – les offrandes de viande et les bois/cornes, comme éléments de substance matérielle, et aussi comme éléments symboliques. Le dépôt des cornes dans la main ou parfois dans la bouche des enfants, tout comme la tentative de protection de l'enfant par des paires de cornes figées, est tout aussi importante, soit comme élément de la substitution, soit comme modalité d'accompagnement de ceux-ci, pendant la période et dans le monde «d'au-delà». Ces traditions paléolithiques persistent dans les sépultures du Mésolithique, comme, par exemple, dans la nécropole de Hoëdic, en Bretagne, ou à Bogebakken, en Danemark, où, le bois de cerf, l'ocre rouge et les pendeloques animales accompagnent les morts⁷¹. De plus, les morts étaient accompagnés par les offrandes funéraires, constitués par de pièces d'art mobilier ou de parure, ayant comme supports des matières dures animales. Tout comme d'autres offrandes, celles-ci constituaient des moyens de substitution et de transfert symbolique de la force vitale animale afin de conserver et revitaliser l'esprit des morts. Une partie des objets de parure ou d'art, déposés comme offrandes funéraires avaient probablement appartenu au défunt pendant qu'il était vivant, donc celles-ci devaient l'accompagner dans le tombeau, comme élément de la symbiose avec l'animal, qui avait marqué la vie du mort⁷².

⁶² V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, *Teme iconografice, reprezentate în creația artistică religioasă preistorică*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XXXV, 2012, pp. 47–73.

⁶³ XXX, *Art et civilisations des chasseurs de la Préhistoire. 34 000–8 000 av. J.-C.*, Paris, 1984, pp. 251–254.

⁶⁴ *Ibidem*, pp. 121, 147, 302, 334–335.

⁶⁵ P. Paillet, op. cit. (n. 11), 2006, p. 7.

⁶⁶ H. De Lumley, op. cit. (n. 18), 1984, p. 147.

⁶⁷ C.-V. Chirica, *Arta și religia paleoliticului superior în Europa Centrală și Răsăriteană*, Iași, 1996, p. 110.

⁶⁸ E. Anati, *Aux origines de l'art. 50.000 ans d'art préhistorique et tribal*, Ed. Fayard, Paris, 2003, p. 85.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 83.

⁷⁰ P. Binant, *La Préhistoire de la mort. Les premières sépultures en Europe*, Ed. Errance, Paris, 1991, p. 63; Cl. Masset, *La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750)*, in *Anthropologie, archéologie funéraire et anthropologie de terrain* (éds. E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy), Ed. Errance, Paris, 2000, p. 61.

⁷¹ M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck Université, Paris-Bruxelles, 1999, pp. 202–203.

⁷² V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, *Le phénomène funéraire dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux*, in *Studia Antiqua et Archaeologica (SAA)*, 2012, pp. 45–80; V. Chirica, G. Bodi, C. V. Chirica, op. cit. (n. 62), 2012, pp. 47–73.

En conclusions, même si les cervidés ne dominent pas l'ensemble de l'art mobilier du Paléolithique supérieur, ils exercent une certaine prédominance dans des nombreux sites magdaléniens des Pyrénées, de la Péninsule Ibérique et de la France occidentale. Leurs représentations couvrent toutes les supports, tendances stylistiques et modes de composition. Celles-ci représentent autant de manifestations du comportement religieux des communautés humaines paléolithiques et du riche symbolisme de la spiritualité du Paléolithique supérieur européen.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Plate from Furfooz, Belgian Magdalenian (after Otte, 2006).
- Fig. 2. Plate from Sant-Gregori (after Aparicio Perez, 1987).
- Fig. 3. Pendant with a representation of a stag head (after Chollot, 1964).
- Fig. 4. Unwound image from a perforated stick found at Lortet (after Sauvet, 1987).
- Fig. 5. Various representations of cervids (after Utrilla, Mazo, Sopena, Domingo, 2004).
- Fig. 6. Images of cervids in their natural attitudes (after Otte, 2006).
- Fig. 7. Three-dimensional image reconstruction on a plate from La Madeleine (after Tosello, 2003).
- Fig. 8. Model with multiple traces from Cantabrian Magdalenian (after Utrilla, 1987).
- Fig. 9. The Man-Deer at Trois Frères (after Serangeli, 2004).
- Fig. 10. Deer and motifs engraved on reindeer bones. Cave Chaffaud (after Paillet, 2006).
- Fig. 11. Engraved Cervidae, Parpalló (after xxx, *Art et civilisations...*, 1984).
- Fig. 12. Plate with engravings, Limeuil (after xxx, *Art et civilisations...*, 1984).

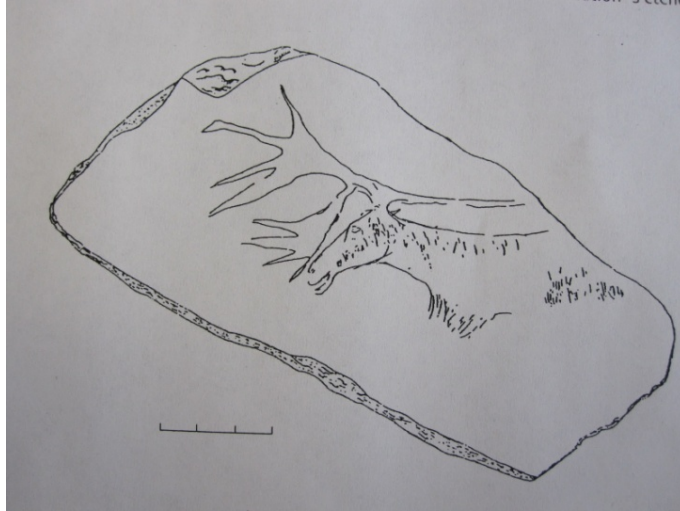

Fig. 1. Plaquette de Furfooz, Magdalénien belge
(d'après M. Otte, 2006).

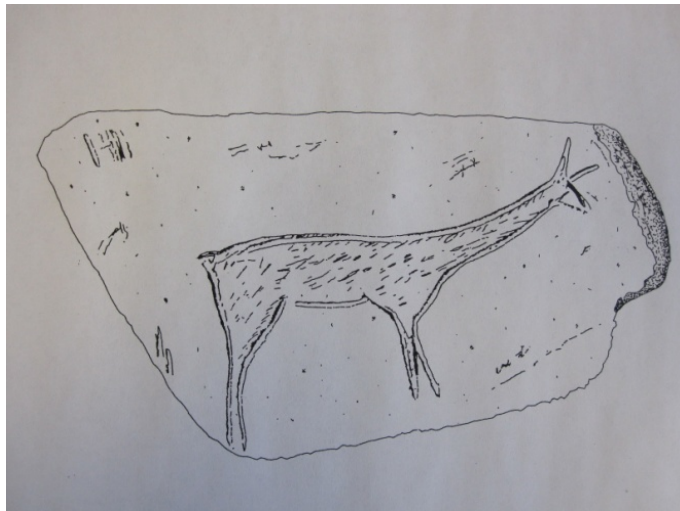

Fig. 2. Plaquette de Sant-Gregori
(d'après J. Aparicio Perez, 1987).

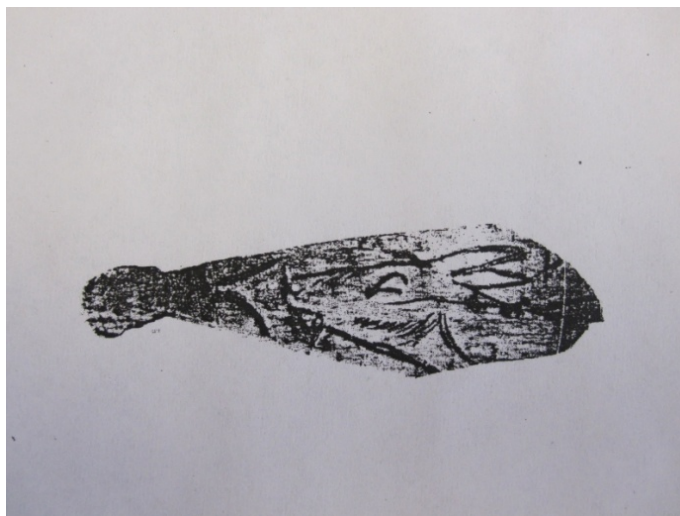

Fig. 3. Pendeloques avec une représentation de tête de biche
(d'après M. Chollot, 1964).

Fig. 4. Déroulé d'un bâton perforé de Lortet
(d'après G. Sauvet, 1987).

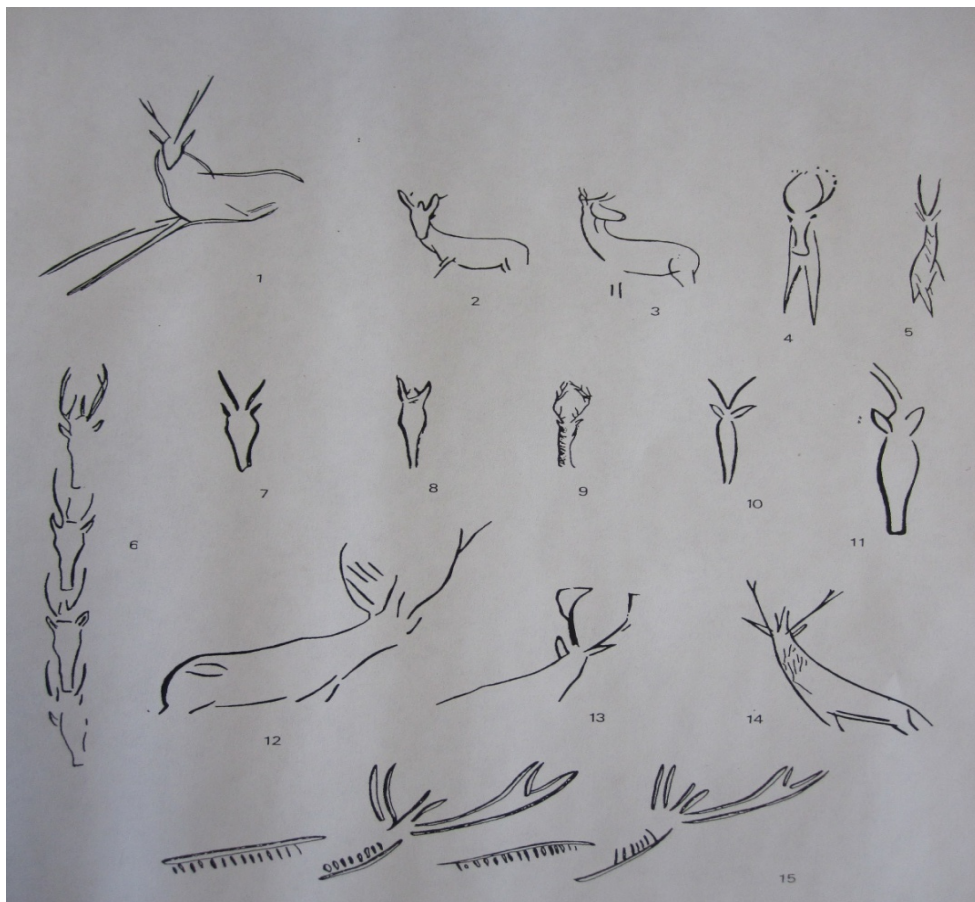

Fig. 5. Différentes représentations de cervidés
(d'après P. Utrilla, C. Mazo, C. Sopena, R. Romingo, O. Nagore, 2004).

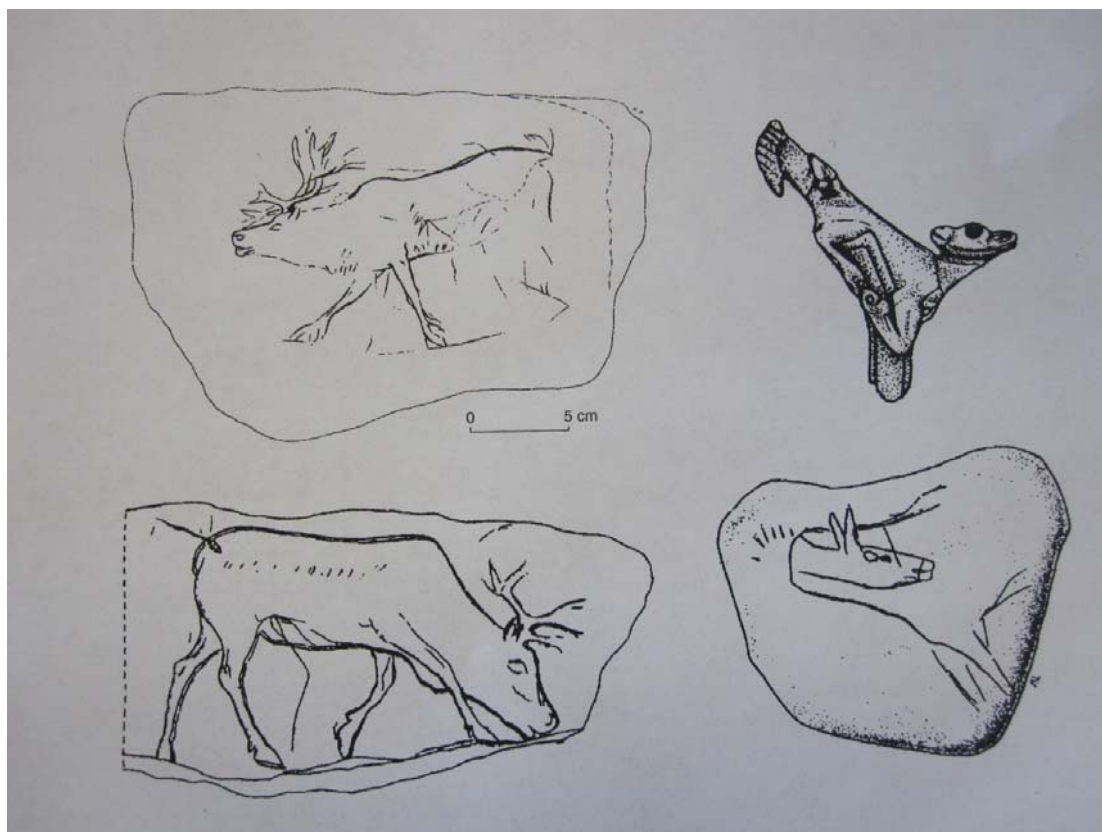

Fig. 6. Images de cervidés dans leurs attitudes naturelles
(d'après M. Otte, 2006).

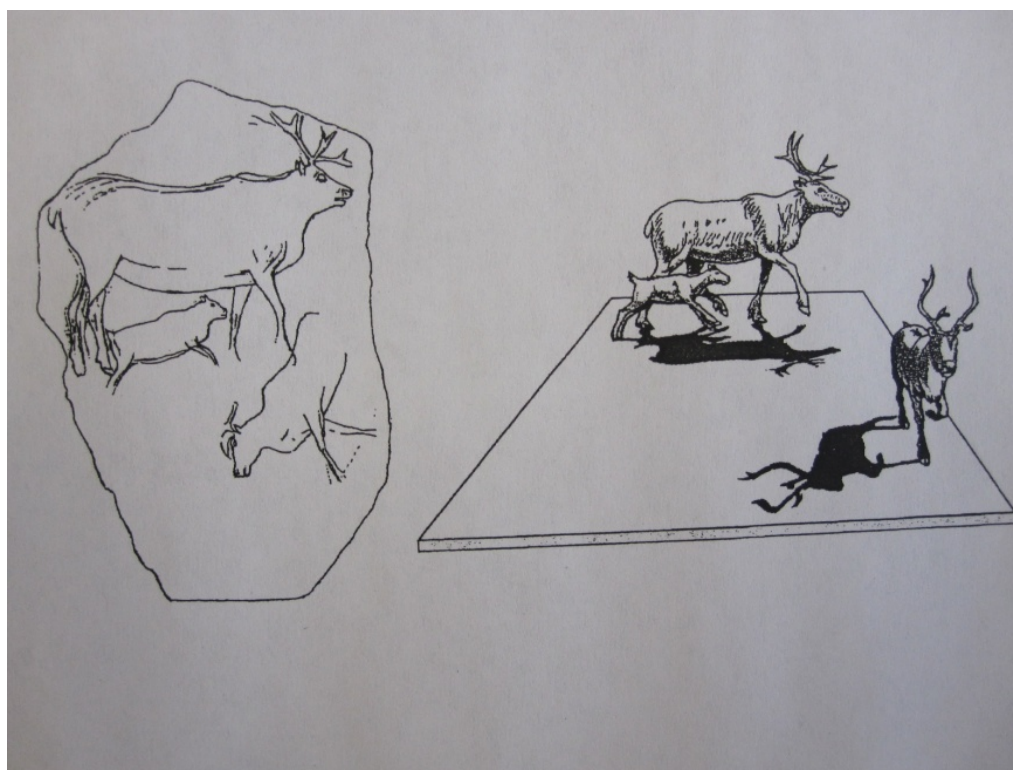

Fig. 7. Reconstitution tridimensionnelle de l'image sur une plaquette de La Madeleine
(d'après G. Tosello, 2003).

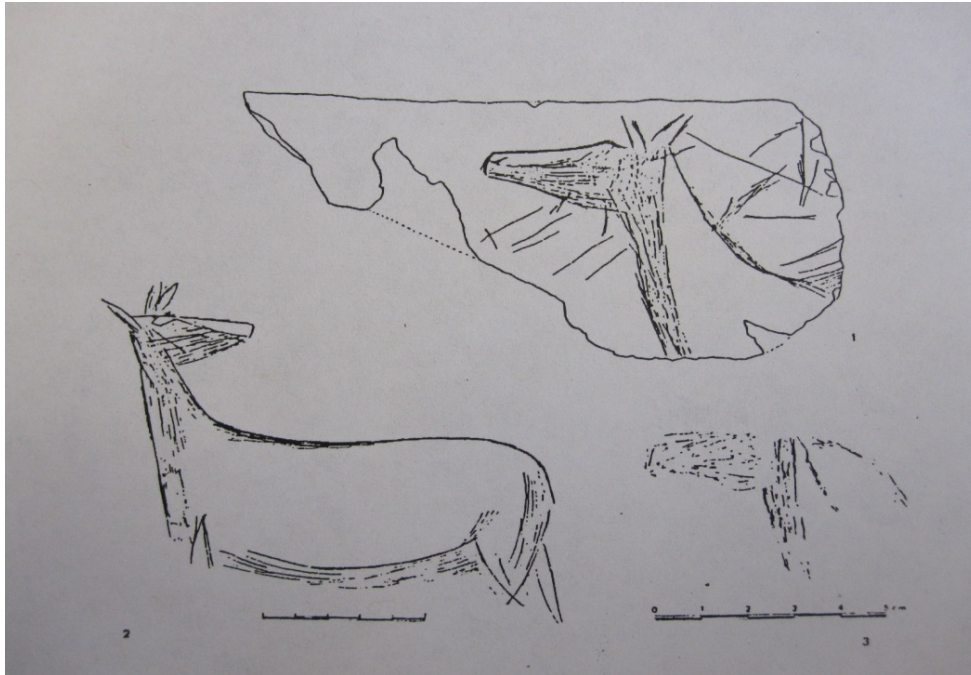

Fig. 8. Le modèle à tracé multiple du Magdalénien cantabrique
(d'après P. Utrilla, 1987).

Fig. 9. L'homme-cerf de Trois-Frères
(d'après J. Serangeli, 2004).

Fig. 10. Biches et motifs gravés sur os de renne. Grotte du Chaffaud
(d'après P. Paillet, 2006).

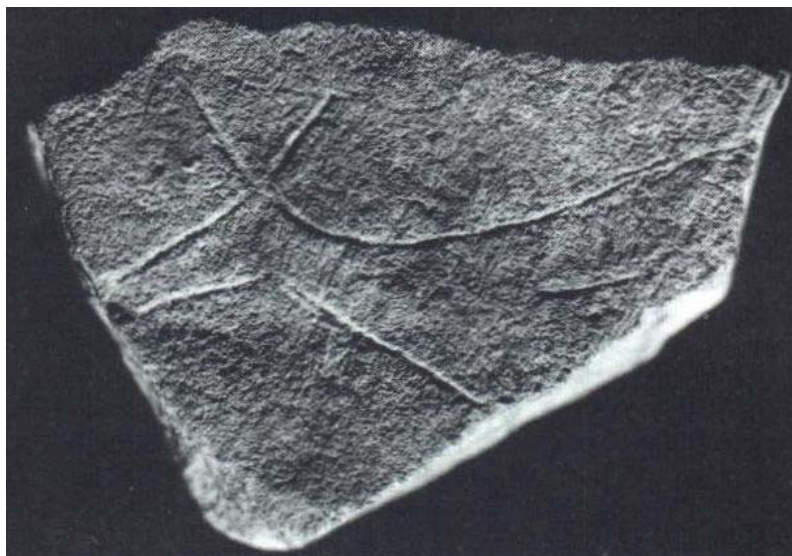

Fig. 11. Cervidé gravé, Parpalló
(d'après xxx, *Art et civilisations...*, 1984).

Fig. 12. Plaque gravé, Limeuil
(d'après xxx, *Art et civilisations...*, 1984).

LA CHASSE DU RENNE ET DU CERF PAR LES COMMUNAUTES HUMAINES GRAVETTIENNES, EPIGRAVETTIENNES ET MESOLITHIQUES DE L'ESPACE CARPATIQUE-DNIESTREEN

PAR

VALENTIN-CODRIN CHIRICA, GEORGE BODI*

Abstract

It is well known that Gravettian hunters were the best reindeer hunters, while the Epigravettian and Mesolithic hunters especially hunted the red deer. The first explanation consists in the environmental conditions, almost identical in the various regions of Europe, during the periods when these communities lived; archeological excavations undertaken in their establishments allowed determining of several realities: the modalities of locating the habitats (even the habitations); the predilection for the geographic-geomorphological areas; the climate micro-episodes (for instance, the periglacial climate for several geographical micro-regions); the usage of hard materials of animal origin – reindeer and red-deer antlers – as supports for implements, weapons, body ornamental items or art objects, even the usage of horns in the field of the funeral rites, etc. The existence of regional variations was noticed: for instance, in its artistic representations, etc., which are more numerous, Atlantic Europe being dominated by reindeer hunting. In this context, it appears that the red deer is an animal to which a very rich symbolism is attached, so being also the case of the bison or of the reindeer in other geographic regions and prehistoric cultures.

Therefore, a special attention is paid to the paleozoological finds in the Gravettian and Epipaleolithic – Mesolithic habitat levels, which are also identified throughout the East-Carpathian territory and the Russian Plain. We shall present such finds from Mitoc-Malu Galben and also in other important sites of the considered geographic area, due to their multifunctional character (existence of species as environmental elements, their usage as food, or the usage of the skins and carcasses in constructions, of bones and horns for artistic creations or in order to arrange cult-related structures).

The East-Carpathian territory of Romania, situated between the Eastern Carpathians and the Prut, then the Dniestr, to which the Romanian Plain is added (between the Danube and the Southern Carpathians), is very well studied from the archeological point of view. There were discovered several sites with levels of the Gravettian habitat and belonging to the Epigravettian (of Mediterranean aspect) and to the Mesolithic, with a rich and varied archeological material. Among the fauna remains, the category belonging to the reindeer (Gravettian) and the red deer (Epigravettian-Mesolithic) is the one which dominates statistically. The human communities used the reindeer and the red deer not only for food, as they also used horns for making implements and weapons and as supports for art objects.

Keywords: *Epigravettian; Mesolithic; bone; antler; mobile art; reindeer; red deer.*

GÉNÉRALITÉS

On sait très bien la fait que les chasseurs gravettiens ont été les meilleurs chasseurs du renne; de même, que les chasseurs épigravettiens et mésolithiciens ont chassé spécialement le cerf. La première explication-motivation consiste dans les conditions environnementales, presque identique dans les diverses régions de l'Europe, pendant les périodes où ces communautés ont vécu; par des fouilles archéologiques dans leurs campements on peut établir plusieurs réalités: les modalités d'emplacement des habitats (même des habitations); la prédilection pour les zones géographiques-géomorphologiques; les micro-épisodes climatiques (par exemple, le climat périglaciaire pour quelques micro-régions géographiques); l'utilisation des matières dures animales – le bois de renne et de cerf – comme supports pour des outils, des armes, des objets de parure ou pièces d'art, même

* Institutul de Arheologie al Academiei Române-Filiala Iași, bodi@arheo.ro.

l'utilisations des cornes dans le domaine de la spiritualité des enterrements etc. On a constaté l'existence des variations régionales: par exemple, en Europe méditerranéenne, le cerf est le gibier préféré par les communautés humaines et ses représentations artistiques etc., sont plus nombreuses, mais l'Europe atlantique est dominée par la chasse du renne¹. En ce contexte, on constate que le cerf est un animal riche en symbolisme, comme, par exemple, le bison ou le renne dans les autres régions géographiques et civilisations préhistoriques².

Donc, une importance particulière est donnée par les découvertes paléozoologiques dans les niveaux d'habitat gravettien et épipaléolithique-mésolithique, qui s'étendent aussi à travers l'espace est-carpatique et la Plaine Russe. Nous présenterons ces découvertes faites à Mitoc-Malu Galben et aussi dans d'autres sites importants de la zone géographique prise en considération, à cause de leur caractère multifonctionnel (existence des espèces comme éléments de l'environnement, leur utilisation pour la nourriture, ou des peaux et des carcasses pour des constructions, des os et des cornes pour des créations artistiques ou dans le but d'aménagement à caractère de spiritualité).

L'espace est-carpatique de la Roumanie, situé entre les Carpates Orientaux et le Prut, puis jusqu'à Dniestr, à lequel on ajoute la Plaine Roumaine (entre le Danube et les Carpates Méridionales), est très bien recherché du point de vue archéologique. On a découvert plusieurs gisements à niveaux d'habitat gravettien et appartenant à l'Épipaléolithique (d'aspect méditerranéen) et au Mésolithique, avec un riche et varié matériel archéologique. Parmi les restes fauniques, c'est la catégorie appartenant au renne (Gravettien) et cerf (Épipaléolithique-Mésolithique) qui domine du point de vue statistique. Les communautés humaines ont utilisés le renne et le cerf pas seulement comme la nourriture, mais de même ils ont utilisés le bois pour le transformer en outils et armes et comme de supports pour les pièces d'art.

GISEMENTS ET DECOUVERTES. GRAVETTIEN

De Nord au Sud et de l'Ouest à l'Est du territoire, nous avons la situation suivante:

A **Cotu Miculinți** – *Gârla Mare*, sur Prut³, dans les 7 niveaux d'habitat établis stratigraphiquement, ce sont les restes faunistiques représentés par *Rangifer tarandus*, *Equus caballus* et *Bison priscus* qui dominent; en plus, dans le niveau IV, les os et les bois de *Rangifer* ont été utilisés à réaliser des outils et des armes. Le site est tout à fait caractérisé par la présence des ateliers de transformation des os et bois de renne, cerf, plus rarement de bovidés. La situation, par de niveaux archéologiques, se présente comme suit:

– dans le **Ier niveau**, les matériaux archéologiques et faunistiques sont relativement pauvres, mais les os de *Rangifer tarandus* prédominent;

– dans le **IIème niveau**, la faune est dominée par *Bison priscus*, *Equus caballus*, *Rangifer tarandus*, *Marmota marmota*;

– dans le **IIIème niveau**, on a découvert des foyers et d'autres restes archéologiques, des outils en bois de renne, cerf, bovidés; on a signalé aussi la découverte de trois fragments de bois, fossilisés, à traces de polissage et d'utilisation;

– dans le **IVème niveau**, on a découvert des ateliers de taille du silex et des restes faunistiques, y compris des outils taillés en os et bois de renne; les restes faunistiques sont représentés par *Rangifer tarandus* et *Equus caballus*;

– dans le **Vème niveau** il y a des outils en os et bois d'animal, la faune étant représentée par *Bison priscus* et *Rangifer tarandus*. Un foyer a donné l'âge de 18.810 ± 300 BP (GrN-12661);

– dans le **VIème niveau** on a identifié des restes faunistiques appartenant aux espèces *Equus caballus* et *Rangifer tarandus*;

– dans le **VIIème niveau** on y a identifié des outils en bois d'animal, les restes faunistiques étant représentés par *Rangifer tarandus* et *Bison priscus*; un foyer a donné l'âge de l'habitat: 20.140 ± 410 BP (GrN-12662)⁴.

Selon l'auteur des recherches⁵, la transformation des outils et des armes était réalisée par plusieurs procédés: la taille par des incisions à l'aide des burins, pour l'enlèvement des rayons de la tige du corps et

¹ P. Y. Demars, *Paléographie des chasseurs de l'Europe du Paléolithique supérieur: répartition et spécialisation des sites*, in *L'Anthropologie*, Paris, 112, 2008, 2, pp. 157–167.

² V. Chirica, M.- C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturiile ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, [în col. Bibliotheca Archaeologica Iassensis (BAI), XX], Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008.

³ V. Chirica, I. Borzic, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, (în BAI, XXII), Iași, 2009, pp. 91–97.

⁴ *Ibidem*.

puis, à l'aide d'un outil aigu, on appliquait des coups successifs pour en diminuer la résistance, facilitant la cassure dans l'endroit visé. Le finissage des outils et des armes était effectué par taille, raclage et perforation, à l'aide des perçoirs en silex, sur les deux côtés de la pièce vers l'intérieur de celle-ci. De la sorte, on a identifié un riche répertoire typologique d'outils et armes (fig. 1; fig. 2/4; fig. 3/2–5; fig. 4/1–2; fig. 5; fig. 6).

- pointes obtenues par l'aiguisement des bois d'animaux ou de fragments d'os à la suite du raclage;
- perçoirs, outil perfectionné, obtenu par la taille et le polissage;
- javeline obtenue par l'aiguisement du bois de renne, après l'enlèvement des nodules et des ramifications;
- lance obtenue par la feinte du bois d'animaux, suivie par la réalisation des cannelures intérieures par

l'enlèvement du tissu spongieux du bois d'animal, en créant un canal pour l'écoulement du sang de l'animal chassé.

D'autres pièces du même type présentaient les cannelures à l'extérieur. De telles pièces ont été identifiées, la plupart en état fragmentaire, dans les niveaux II et III.

– Le marteau – pioche, réalisé au bout proximal du bois de renne, après la chute de celui-ci. La base a été utilisée pour la frappe (marteau), et la partie opposée, coupée à l'aide d'éclats tranchants, a été encore coupée longitudinalement par l'enlèvement du tissu spongieux. C'est là qu'on introduisait une pièce au bout aigu, utilisée probablement pour sortir les tubercules, les racines comestibles etc. La pièce appartient même au IIème niveau.

– Harpon réalisé en bois de renne, fendu. Initialement, il a eu deux paires de petites ailes (barbelures) symétriquement arrangées et aigues. Au moment de la découverte, la pièce gardait encore une seule barbelure et avait la longueur de 12 cm, la largeur 3 cm et l'épaisseur de 0,6 cm. Le harpon a été identifié dans le IIIème niveau.

– Sceptre réalisé d'un bois de renne, ayant, dans la partie distale, plusieurs traces de frappes appliquées transversalement et dans la partie proximale, une perforation. Cette pièce appartient au IIème niveau.

Dans le IIème et le IIIème niveaux, on a aussi découvert d'autres fragments en bois de renne ou d'os, à traces de transformation, dont la fonctionnalité n'est pas précisément établie, tout comme de nombreux déchets résultant de la taille des outils et des armes.

A Crasnaleuca-Staniște et Lutărie, sur Prut⁶, dans les huit niveaux d'habitat établis stratigraphiquement, on a aussi découvert des restes paléofaunistiques mieux conservés, appréciés comme appartenant aux bovidés, aux chevalines, mais dans les trois autres sections, la présence des molaires de renne est particulièrement importante⁷ (fig. 3/1).

Comme l'*outillage osseux*, on peut mentionner que dans la section II de la falaise du ruisseau Staniște, on a découvert une pointe de lance et un sceptre, toutes les deux en os. La pointe de lance est taillée dans un os long (on garde encore 15 cm de la longueur de la pièce), les deux cannelures longitudinales, symétriques étant réalisées aussi par polissage. Le sceptre est obtenu à partir d'un métatarsien d'*Equus caballus* L., perforé près de l'articulation de l'extrémité distale. Les deux pièces présentent un degré avancé de fossilisation et la position verticale du sceptre peut créer l'impression de phénomène de roulage – transport et ré-sédimentation.

En ce qui concerne l'encadrement géo-chronologique, on peut considérer que, par la datation de 19460 ± 220 B. P. et celle de 21.700 ± 800 BP (GrN-12671), tout comme la présence des molaires de renne dans les sections I et II, ces niveaux d'habitat avec les ateliers, tout comme les premiers niveaux d'habitat (VIII–V) de *Lutărie*, celui pourrait appartenir à une période de temps immédiatement antérieure au dernier stade glaciaire ou même pendant ce Maximum Valdaï de la systématisation proposée par O. Soffer⁸. Après le dépassement de celui-ci, la falaise, tout comme la terrasse du ruisseau Staniște, ont été de nouveau habitées, mais les grands herbivores ne sont plus présents dans les niveaux IV–I de *Lutărie*, probablement à cause du changement du milieu.

⁵ M. Brudiu, *Prelucrarea oaselor și coarnelor de ren în așezarea paleolitică de la Cotu Miculinți (jud. Botoșani)*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 31, 1, 1980, pp. 13–22; M. Brudiu, *Cercetări arheologice în stațiunea paleolitică de la Cotu Miculinți, jud. Botoșani*, in *Materiale și cercetări arheologice (Materiale)*, Tulcea, 1981, pp. 5–11.

⁶ V. Chirica, I. Borzic, op. cit. (n. 3), 2009, pp. 97–104.

⁷ M. Brudiu, *Descoperiri paleolitice la Crasnaleuca, com. Coșușca, jud. Botoșani*, in *SCIVA*, 31, 1980, 3, pp. 425–442; idem, *Le travail de l'os et du bois de renne dans le Paléolithique supérieur de la zone du Prut Moyen. Répertoire typologique*, in *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie* (éd. V. Chirica) (în *BAI*, II), Iași, 1987, pp. 73–86.

⁸ O. Soffer, *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, New York, 1985.

A **Mitoc-Malu Galben**, sur Prut⁹, le renne (*Rangifer tarandus*) a été découvert dans les niveaux gravettiens I–IV, dans les pourcentages différentes. On a constaté que le renne est le seul cervidé qui présente des bois pour les deux sexes¹⁰. On n'a pas découvert des pièces travaillées pour être transformés dans des outils, des armes ou des objets de parure/pièces d'art, en os ou en bois de cerf ou de renne.

Donc, on a identifié les espèces suivantes, dans le cadre des niveaux archéologiques aurignaciens et gravettiens¹¹, conformément aux 13 unités sédimentaires, établies par P. Haesaerts¹².

– Mégacéros (*Megaceros giganteus*), qui est considéré un cervidé de biotopes ouverts, étant découvert dans l'Aurignacien I (unité 11 sup.) et Gravettien IV (unités 5b sup. et 5a); on précise que pendant le Pléistocène supérieur, cette espèce était présente des latitudes moyennes de l'Eurasie et jusque dans les Balkans septentrionaux.

– Renne (*Rangifer tarandus*), qui a été identifié dans les habitats appartenant à l'Aurignacien inférieur et le Gravettien IV. Les éléments osseux identifiés appartiennent aux exemplaires chassés, mais les fragments de cornes pouvaient être trouvés par les chasseurs et apportés dans le site pour des nécessités extra-économiques. I. Borziac a démontré le fait que dans les immenses steppes de la Plaine Russe, les communautés de chasseurs étaient obligées de se déplacer, parfois à travers des distances immenses, suivant les troupeaux de rennes qui migraient vers le Nord, respectivement vers le Sud, en fonction de la retraite ou de l'avancement des neiges¹³. Donc, la présence du renne démontre l'existence d'un climat périglaciaire pendant les habitats humains du Pléistocène supérieur, à travers de grands espaces géographiques.

A **Ripiceni-Stânca**, sur Prut¹⁴, dans les niveaux III et V, parmi les mammifères, on a identifiés les restes appartenant aux espèces *Cervus elaphus* et *Rangifer tarandus*; la présence des os de renne pourrait conduire à l'identification de quelques détériorations climatiques dans la zone du Prut moyen (fig. 2/1–3; fig. 4/3–4).

A **Ripiceni-Izvor**, sur Prut¹⁵, on n'a pas découvert que des molaires d'herbivores, pas de *Cervus elaphus* et *Rangifer tarandus*; mais, dans un autre petit gisement, pas loin, à *Valea Badelui*, il y a des restes osseux d'herbivores, parmi lesquelles, *Rangifer tarandus*. Ces habitats appartenant, du point de vue géographique, à la Plaine de la Moldavie.

A notre avis, c'est assez important le fait que dans les gisements situés dans le Plateaux de Suceava, la paléofaune est complètement absente, situation spécifique à tous les sites et les niveaux d'habitat appartenant aux dernières étapes d'évolution du Gravettien, respectivement à la limite entre le Pléistocène et l'Holocène.

A **Erbiceni**, *Sub Budăi în Fânațul de pe Șes*, il y a des structures d'habitat, à des foyers, agglomérations de pièces de silex, restes paléofaunistiques minces (os, dentition, coquilles, valves), de forme ovale-allongée. La faune était représentée par: *Bos s. Bizon*, *Bos taurus*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa ferus*, *Equus* sp., *Capra s. Ovis* sp., *Lepus* sp., *Canis (lupus?)*; ultérieurement, on a mieux mis en évidence encore la présence des espèces: *Equus ex.gr.spelaeus* Owen, *Cervus elaphus* L., *Sus scrofa* L., et aussi des fragments de *Unio* sp., *Cepaea vindobonensis* Pfeiff., *Helix lutescens* Zgl., un seul exemplaire de *Stagnicola palustris* Müll. Les espèces de gastéropodes indiquent l'existence d'un climat chaud et humide¹⁶.

⁹ M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (sur la dir. de), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège (ERAUL), 72, Liège, 2007.

¹⁰ Ig. Lopez-Bayon & Achilles Gautier, *Mitoc-Malu Galben: analyse archéozoologique des ateliers de taille*, in *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben* (sur la dir. de M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts), ERAUL 72, Liège, 2007, pp. 145–166.

¹¹ *Ibidem*.

¹² P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, J. Van der Plicht, *The East-Carpatian loess record: a reference for the middle and late Pleniglacial stratigraphy in Centrale Europe*, in *Quaternaire*, Nr. 14 (3), Paris, 2003, pp. 172–174, fig. 5; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale*, in *Paleo*, 19, 2007, pp. 40–43, fig. 4.

¹³ I. Borziac, V. Chirica, M. Văleanu, *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur à travers l'espace carpatodniestréen*, (in col. Bibliotheca Archaeologica Moldaviensis [BAM], VI), Iași, 2006, pp. 363–370.

¹⁴ N. N. Moroșan, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est (Les dépôts géologiques, leur faune, flore et produits d'industrie)*, in *Anuarul Institutului Geologic al României*, XIX, București, 1938, pp. 8–30.

¹⁵ V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 3), 2009, pp. 127–138; Al. Păunescu, *Ripiceni – Izvor. Paleolitic și Mezolitic. Studiu monografic*, Ed. Academiei Române, București, 1993; Al. Păunescu, *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret. Studiu monografic*, vol. I/1, Ed. Satya Say, București, 1999, pp. 167–266.

¹⁶ Al. Păunescu, op. cit. (n. 15), 1999, pp. 296–299.

*

Entre Prut et Dniestr, on a découvert des restes de renne et cerf, associés avec des autres restes de grands mammifères:

A **Molodova V**, Ukraine, le niveau 10 a été étudié par des fouilles systématiques, sur une surface d'environ 640 m². On a dépisté 2 agglomérations de restes d'habitat, constituées d'os d'animaux et pièces en silex. A l'intérieur, on a dépisté les traces de 5 foyers. A. Tchernysh considère qu'on a dépisté les traces d'au moins 2 habitations temporaires légères, presque identiques avec celles dépistées dans le niveau inférieur d'habitat de Voronovița I¹⁷.

Dans ce niveau d'habitat, la faune est représentée par: *Equus caballus* L. 51 os /6 ind.; *Rangifer tarandus* 11/3; *Elephas primigenius* 3/2; *Rhinoceros antiquitatis* 5/1; *Bison priscus* 7/1, étant préservée assez faiblement¹⁸.

A **Molodova V**, le niveau 9 a été fouillé sur la même surface, encadré dans la sous-unité Mol. 10–4, avec 2 données radiométriques: 29.650±1320 BP (LG–15) et 28.100±100 BP (LG–18). Les recherches ultérieures, effectuées par l'équipe du P. Haesaerts et ses collaborateurs: I. Borziac, V. Chirica, L. Koulakovska, F. Damblon et A. Sâtnic, ont eu comme résultat l'élaboration d'un nouveau schéma chronostratigraphique est-carpatique¹⁹. Dans ce niveau d'habitat, la faune appartenait aux espèces: *Equus latipes* L. 124/5; *Rangifer tarandus* 63/6; *Elephas primigenius* 10/2; *Rhinoceros antiquitatis* 2/1; *Bison priscus* 3/2²⁰. Donc, la présence du renne (*Rangifer tarandus*) suppose l'existence d'un climat périglaciaire; les restes du renne occupaient la seconde place parmi les premiers et les derniers habitats gravettiens.

D'autres espèces faunistiques: Mammouth (*Elephas primigenius*), Rhinocéros (*Rhinoceros antiquitatis*), Bison de steppe (*Bison priscus*) etc. comportent des présences significatives ou insignifiantes pour la connaissance de l'environnement; nous devons prendre en considération le fait que, dans le sens de l'exploitation des ressources, nous constatons, d'autre part, une activité industrielle plus intense en ce qui concerne les matières animales dures, à Molodova (fig. 8), en comparaison avec Mitoc-Malu Galben.

Suite aux intenses recherches interdisciplinaires, effectuées par P. Haesaerts, avec la participation de I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon²¹, on a délimité 15 **unités** sédimentologiques; la partie supérieure de cette séquence stratigraphique contient le niveau archéologique III, daté au début du Tardiglaciaire (Dryas inférieur), suivie par le niveau II, encadré dans l'oscillation Alleröd, et puis, par les niveaux I A et I, d'âge Dryas récent²². Par les recherches interdisciplinaires des années 1997–1999, on a fait des nouvelles datations radiométriques; donc, ces derniers niveaux, d'âge épipaléolithique-mésolithique de Molodova V, ont été datés:

Niveau I, 10.940 ± 150 BP – GIN 54

Niveau IA, 10.590 ± 230 BP – GIN 7

Niveau II, 11.900 ± 230 BP – GIN 8

Niveau II, 12.300 ± 140 BP – GIN 56

Niveau III, 13.370 ± 540 BP – GIN 9²³.

Restes faunistiques du Mésolithique:

Le **niveau III** a fourni 597 restes osseux, parmi lesquelles les restes de renne dominant (470 fragments osseux, provenus de 14 individus); le cheval occupe la deuxième position, par les 60 fragments (6 individus), suivi par le mammouth, à 30 restes (3 individus) et le bison, à 26 restes (3 individus). Parmi d'autres espèces qui y sont présentes, l'élan semble indiquer l'existence d'un milieu humide et le cerf, un milieu forestier²⁴.

¹⁷ A. Chernysh, *Jetalonnaja mnogoslownaja stojanka Molodova V*, in *Mogoslownaja paleoliticheskaja stojanka Molodova V. Ljudi kamennogo veka okruzhajushhaja sreda*, Moskva 1986, p. 66.

¹⁸ V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 3), 2009, p. 30.

¹⁹ P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, J. Van der Plicht, op. cit. (n. 12), 2003, pp. 165–180; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, *Cadre stratigraphique et cronologique du Gravettien en Europe Centrale*, in *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Miculov Conference* (eds. J. A. Svoboda, L. Sedlakova), Brno, 2004, pp. 33–56.

²⁰ V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 3), 2009, p. 31.

²¹ P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, op. cit. (n. 12), 2003, pp. 165–180.

²² P. Noiret, *Le Paléolithique supérieur de Moldavie. Essai de synthèse d'une évolution multiculturelle*, ERAUL 121, Liège, 2009, p. 175.

²³ *Ibidem*, p. 347.

²⁴ *Ibidem*, p. 447.

Dans le **niveau II** on a découvert 450 restes osseux, mais c'est de nouveau le renne qui domine, par 370 fragments osseux (20 individus); on ne précise pas les données statistiques pour l'élan; le cheval est représenté par 55 fragments osseux (5 individus), et le bison, par 15 fragments osseux (4 individus);

Le **niveau IA** a offert les découvertes faunistiques: renne, 229 restes (9 individus); cheval, 50/7; d'autres restes osseux n'ont pas d'importance. Donc, la nourriture était basée sur la chasse du renne et du cheval.

Le **niveau I** contenait 1185 restes faunistiques, mais c'est le renne qui domine²⁵.

Pièces en os et en corne

Dans les niveaux III–IA on a découvert des pièces en os et en corne:

Niveau III: une tige en bois de cerf, rainurée; trois fragments de pointes de sagaie, avec des incisions; deux poinçons en os et en bois de renne; un fragment de polissoir; une côte rainurée; une pièce en bois de renne, de type «hache»²⁶ (fig. 9).

Niveau II: plusieurs tiges en bois de renne, à traces d'intervention; une baguette en bois de renne à traces de polissage; deux sagaies bi-pointes en matière première inconnue; une flûte en bois de renne évidé, avec la surface gravée par des lignes; plusieurs poinçons en os; un marteau en bois de renne; deux côtes rainurées²⁷.

Niveau IA: deux haches de type Lingby, en bois de renne; un harpon plat en bois de cerf, à deux rangs de barbelures, à perforation basale, décoré (selon Abramova)²⁸.

Niveau I: diverses pièces en bois de renne à traces d'intervention humaine; une hache type Lingby; un fragment de bâton percé, cassé à la perforation.

A **Bulboci**, dép. de Soroca, R. de Moldavie, on a découvert des restes de dentition de cheval et de renne, même des coquilles de mollusques terrestres et aquatiques²⁹.

A **Ciutulești I**, dép. de Florești, R. de Moldavie, dans le cadre du Gravettien inférieur, on a aussi inclus une riche industrie lithique, équivalente par N. Chetraru au niveau 7 de Molodova V³⁰. Dans la faune, ce sont le bison et le cheval qui prédominent, mais on a signalé des os de renne et de cerf, qui reflète le caractère interstadial de l'environnement de l'époque de la formation des dépôts, et du niveau d'habitat³¹.

A **Babin I**, Ukraine, dans le niveau inférieur, on y a dépisté des restes faunistiques de renne, 535 os/11 ind., cheval, 38/4 et mammoth 1/1. Dans ce niveau, on a découvert quelques pièces taillées en matériaux durs d'origine animale: un fragment de perçoir en os tubulaire, une pointe en bois de renne, des bois de renne à traces de transformation longitudinale et transversale, une phalange de renne perforée, interprétée comme «moyen d'attraction sonore»³² (fig. 10).

A **Voronovitza I**, Ukraine, on a dépisté même des *éléments des aménagements spatiales*. L'une des agglomérations était presque ronde, avec diamètre de 3,8–4 m et au centre, un foyer à diamètre d'environ 0,7 m. La seconde agglomération avait les dimensions de 8x5 m, avec 10 foyers, dont certains superposés. Le long du périmètre de l'habitation, on a aussi utilisé des os de mammoth et des bois de renne³³.

Conformément aux observations effectuées par I. G. Pidoplichko³⁴ on a identifié les os des mammifères suivants: *Equus caballus* L. – 158 os, 16 ind. (?); *Mammouthus primigenius* Bl. – 215/12; *Rangifer tarandus* L. – 61/9; *Rhynoceros antiquitatis* Bl. – 12/2; *Ursus arctos* – 1/1.

²⁵ *Ibidem*; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, *Gisements épipaléolithiques-mésolithiques entre le Dniestr et la Tissa*, Ed. de l'Univ. Al. I. Cuza, Iasi, 2013, pp. 32–34.

²⁶ P. Noiret, op. cit. (n. 22), 2009, p. 198.

²⁷ *Ibidem*, p. 198.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 37–38.

³⁰ N. Chetraru, *Pamjatniki jepoh paleolita i mezolita*, AK MSSR. Vyp. 1, Kishinev, 1973, pp. 128–134.

³¹ V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 3), 2009, pp. 33–35.

³² *Ibidem*, p. 36.

³³ I. Borziac, V. Chirica, A. David, *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace Carpatique-Dniestréen. Gisement Climautsi II* (éd. V. Chirica) (in col. BAI, XIX), Iași, 2007.

³⁴ I. G. Pidoplichko, *Pozdnepaleoliticheskie zhilishha iz kostej mamonta na Ukraine*, Kiev, 1969; I. G. Pidoplichko, *Mezhirichskie zhilishha iz kostej mamonta*, Kiev, 1976.

A **Raşcov VII**, l'inventaire en os et bois est peu nombreux. On y retrouve des pointes fusiformes en ivoire, à des cannelures longitudinales, manches pour les outils composites (percuteurs), taillés en bois de renne, qui prédomine dans le cadre de la faune³⁵ (fig. 11; fig. 12).

A **Cosăuți I**, dép. de Soroca, Rép. de Moldavie on a découvert des pièces en matériaux durs animales, représentées par divers types d'outils et d'armes³⁶. La faune est représentée principalement par *Rangifer tarandus* dans une proportion de plus de 80 %, dans chaque niveau d'habitat (à Cosăuți I, Ilie Borzic a identifié 21 niveaux d'habitat)³⁷.

Les recherches archéologiques interdisciplinaires ont démontré les nombreux retours des communautés humaines qui ont placé leur campements par superposition stratigraphique directe, dans un intervalle temporel de 7 millénaires, entre approximativement 19.500 ans BP et 13.300 ans BP. C'est là-bas que P. Haesaerts a établi l'existence de plusieurs cycles sédimentaires (IX–I) à plusieurs sous-cycles, incluant le Pléniglaciaire supérieur et Tardiglaciaire, dans un profil stratigraphique de 12 m³⁸. On a constaté que le renne et le cheval sont les espèces dominantes, surtout par le nombre de restes osseux, même si le nombre d'individus est très bas dans les niveaux 10–4 (seulement 1 exemplaire), tel nombre s'augmentant considérablement dans les niveaux supérieurs (14, respectivement, 5 dans le niv. 4; 22, respectivement, 10 dans le niv. 3)³⁹. Donc, il y a une certaine dominance du renne, du bison et du cheval dans les niveaux 4–10, ce qui démontre l'existence du tapis végétal steppique, mais aussi d'un climat périglaciaire (fig. 13).

A **Brînzani**, dép. de Florești, Rép. de Moldavie, A. David⁴⁰ a identifié les espèces suivantes de mammifères, établissant les pourcentages de leur présence:

– cheval	948	77,6 %	28 individus	56 %
– renne	237	19,4	9	18
– bison	8	0,7	3	6
– biche	8	0,7	2	4
– cerf noble	7	0,6	2	4
– renard	6	0,5	2	2
– loup	4	0,3	1	2 ⁴¹

A **Bilicenii Vechi XII**, dép. de Bălți, R. de Moldavie, il y a de restes faunistiques détruits par les conditions de sol, mais des fragments osseux qui ont précisé l'espèce faunistique; on a déterminé les suivantes espèces de mammifères: *Bos primigenius*, *Bos taurus*, *Sus scrofa ferus*, *Cervus elaphus*⁴².

A **Sărățeni**, dép. de Leova, R. de Moldavie, on a découvert 660 fragments qui appartiennent aux espèces: *Equus* sp., 10 fragments; *Equus (asinus) hydruntinus*, 2; *Bison priscus*, 1; *Cervus elaphus*, 4, les autres étant indéterminables. A. David⁴³ considère que cet état de dégradation des fragments de mammifères est dû à leur utilisation en tant qu'outils⁴⁴.

A **Costești I**, dép. de Râșcani, R. de Moldavie, la faune s'est assez mal préservée, se présentant dans un degré avancé de décomposition, représentée en grande mesure par des dents d'animaux, des mandibules fracturées et pièces indéterminables. On a identifié les espèces suivantes: *Mammuthus primigenius* Blum. – 3 os,

³⁵ V. Chirica, I. Borzic, op. cit. (n. 3), 2009, pp. 41–46.

³⁶ I. A. Borzic. *Kosoutsy: a multi-level Late Palaeolithic site on the Middle Dniester*, Moldavian SSR. Antiquity, Chișinău, 1989; I. Borzic, *Quelques données préalables sur l'habitat tardipaléolithique pluristratifié de Cosseoutsy sur le Dniestr Moyen*, in *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen* (éds. V. Chirica, D. Monah) (in col. BAI, IV), Iași, 1991, pp. 56–71.

³⁷ I. Borzic, *Paleoliticul și mezoliticul dintre Nistru și Prut (Republica Moldova)*, in *Thraco-Dacica*, XV, 1–2, București, 1994, pp. 19–40.

³⁸ P. Haesaerts, I. Borzic, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, op. cit. (n. 12), 2003, pp. 176–179, fig. 6; P. Noiret, op. cit. (n. 22), 2009, p. 250, fig. 204.

³⁹ P. Noiret, op. cit. (n. 22), 2009, p. 253, tab. 36.

⁴⁰ A. David, *Formirovanije teriofauny Moldavii v Antropogene*, Kishinev, 1982, p. 5 et suiv.

⁴¹ Cf. V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 42–44.

⁴² S. Covalenco, *Stațiunea mezolitică Bilicenii Vechi XII*, in *Tyrageia*, XII, Chișinău, 2003, pp. 25–36.

⁴³ A. David, op. cit. (n. 40), 1982, pp. 5–11.

⁴⁴ V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 52–53.

1 ind.; *Equus latipes* Grom. – 1024, 11; *Coelodonta antiquitatis* Blum. – 3, 1; *Capreolus capreolus* L. – 4, 1; *Cervus elaphus* L. – 7, 1; *Rangifer tarandus* L. – 89, 4; *Bison priscus* Boj. – 76, 4.; 696 fragments indéterminables⁴⁵.

Dans ce niveau d'habitat, ce sont le cheval sauvage, le bison et le renne polaire qui prédominent. Les restes faunistiques étaient couverts d'une «chemise» de calcaire et présentaient un haut degré d'altération.

On a constaté que, dans la zone entre Carpates et Dniestr il y a des pointes de lance fusiformes rondes et légèrement aplaties, à pointes aplaties, rondes et triangulaires (Cosăuți), pointes à cannelures longitudinales, aiguilles à coudre (Cosăuți, Duruitoarea Veche, niv. sup.), serfouettes en bois de renne, manches transversaux pour l'emmanchement des pièces en silex (Molodova V, Podgori I), «bâtons» perforés (Molodova V, Cotu Miculinți), harpons (Cotu Miculinți, Cosăuți), marteaux-pics en bois de renne, perçoirs, lissoirs, couteaux pour l'écartement des peaux des animaux chassés⁴⁶ etc.

Les pièces de parure sont représentées par de perles ou pendentifs en os (Mitoc Malu Galben, Duruitoarea Veche, Cosăuți), bracelets en ivoire (Cosăuți), pointes ornementées (Cosăuți), pendentifs en os, ivoire, marne (Mitoc, Cosăuți, Molodova), figurines féminines (Cosăuți, Molodova V) ou zoomorphes (Cosăuți)⁴⁷ etc. La source principale d'existence et qui donne la caractérisation des sociétés cynégétiques était la chasse du renne (pendant les périodes de l'année lorsque l'animal se trouvait dans la zone), la chasse d'autres mammifères du spectre faunistique local et la cueillette⁴⁸.

*

Dans les sites situés sur les terrasses de la Bistrița, les restes appartenant aux espèces prises en considération sont présentes comme il suit:

Bistricioara-Lutărie, il y a *Rangifer* sp. (niv. III). La présence de petits fragments osseux dans le périmètre des foyers peut représenter les modalités de préparation de la nourriture, mais l'état de conservation n'a pas permis l'étude de ceux-ci. L'absence quasitotale des restes appartenant aux os du squelette à l'exception de la dentition est frappante. Pour ce qui est des pièces déterminables et leur appartenance, la présence du renne, si basse seulement dans le niveau III, encadré en pleine zone périglaciaire, semble démontrer l'existence de discordances entre la chronostratigraphie, la géochronologie des niveaux et les étapes réelles d'habitat gravettien⁴⁹.

Dans les autres sites fouillés dans cette micro-région, sur les terrasses de la Bistrița, on a trouvé seulement de petits fragments, sans les encadrer comme d'espèces; seulement les restes représentés par les molaires, dans les niveaux III–V ont permis leur attribution à *Equus caballus fossilis*, à Ceahlău-Podiș⁵⁰.

A **Piatra Neamț** – *Poiana Cireșului*, on a découvert plus de 14.000 restes faunistiques, dont 67 % appartiennent au renne (63 individus), les autres fragments étant des os de bison, cerf, cheval, *capra ibex*, renard, 1 canin perforé de loup et 3 fragments de défense de mammoth⁵¹.

Les recherches ont permis la découverte de pièces variées: armes (pointes en défenses ou bois de renne), outils, éléments de parure et d'art, assez riches dans le Paléolithique supérieur récent entre les Carpates et le Prut (fig. 14).

La datation de chronologie absolue du niveau gravettien et aussi les caractéristiques des niveaux archéologiques imposent l'observation qu'à Poiana Cireșului existe une riche et longue séquence d'habitat appartenant au Paléolithique supérieur récent, comparable au niveau II de Mitoc-Malu Galben, sur le Prut, et aux premières séquences d'habitat de Cosăuți, sur le Dniestr, assurant ainsi un bon encadrement dans le Paléolithique supérieur récent.

⁴⁵ V. Chirica, I. Borzic, op. cit. (n. 3), 2009, pp. 51–52.

⁴⁶ I. Borzic, V. Chirica, A. Prepelița, 2007, *Ecologia și sinergetica colectivelor umane din spațiul carpato-nistrean în Paleoliticul superior*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XXIX, 2007, pp. 7–34.

⁴⁷ I. Borzic, M. Otte, P. Noiret, *Piese de artă paleolitică și de podoabă de la stațiunea paleolitică cu mai multe niveluri de locuire Cosăuți din zona Nistrului mijlociu*, in *Revista Arheologică*, 1, Chișinău, 1998, pp. 5–28; I. Borzic, *Adaptarea omului la mediul ambiant la etapa finală a Paleoliticului superior în spațiul Carpato-Nistrean*, in *Buletin științific: Revistă de etnografie, științe naturale și muzeologie*, Chișinău, 2005, pp. 183–193.

⁴⁸ I. Borzic, *Gravetianul tardiv în spațiul Carpato-Nistrean. Cultura Molodova-Cosăuți-Cotu Miculinți*, in *Studii de istorie veche și medievală. Studia in honorem Gheorghe Postică* (ed. T. Arnăutu et alii), Ed. Pontos, Chișinău, 2004, pp. 46–50; I. Borzic, V. Chirica, A. Prepelița, op. cit. (n. 46), 2007, pp. 9–30.

⁴⁹ V. Chirica, I. Borzic, op. cit. (n. 3), 2009, p. 180.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 196.

⁵¹ M. Cărciumaru, M. Anghelinu, G. Lucas, L. Niță, L. Steguweit, M. Mărgărit, L. Fontana, A. Brugère, V. Dumitrașcu, U. Hambach, M. Cosac, O. Cărstina, Fl. Dumitru, *Paleoliticul superior de la Poiana Cireșului (Piatra Neamț). Noi rezultate, interpretări și perspective*, in *Cercetări Arheologice*, XIII, București, 2006, pp. 16–26.

A **Buda-Dealul Viei**, sur la vallée de la Bistrița, les restes paléofaunistiques appartiennent surtout aux bovidés et au renne. On a identifié un total de 1110 fragments osseux de *Bos primigenius* Boj et *Bison priscus* Boj (89,58%), 123 de *Rangifer* sp. (9,92%), 1 de *Cervus elaphus* L. (0,08%) et 5 de *Equus* sp. (0,40%). On a identifié des molaires, jugales, astragales, calcaneés et phalanges, mais aussi des os fragmentaires: omoplate, humérus, radius, coxal, fémur, tibia, métacarpien et métatarsien. Un fragment de neurocrâne et quelques mandibules, elles aussi fragmentaires, s'ajoutent aux restes ostéologiques⁵².

A **Lespezi-Dealul Viei**, aussi dans la vallée de la Bistrița, à l'exception des niveaux I et V, dans les autres couches culturelles on a identifié de riches restes faunistiques: dans le **niveau VI**, on a identifié des fragments osseux et dentaires de *Rangifer tarandus* et des autres herbivores, mais pas du cerf; le niveau IV contient de riches matériaux, situés dans le périmètre des foyers, et aussi des traces d'un véritable complexe faunistique, par dentition, maxillaires, os cassés: *Rangifer tarandus* (en pourcentage dominant), *Cervidae*, *Cervus elaphus* et des autres espèces. Il est particulièrement important que parmi les matériaux faunistiques ce sont les bois des animaux qui prédominent, à côté des fragments de crâne, ce qui prouve la chasse des animaux. La présence du renne suggère l'existence d'un climat périglaciaire, entre 18.020 ± 350 BP et 18.110 ± 300 BP; le **niveau III** contient des restes faunistiques calcinés, situés dans le périmètre des foyers, mais, n'ont pas faits l'identification des espèces; le **niveau II** est mieux représenté, par la dentition de *Rangifer tarandus*, et des fragments de maxillaire appartenant au cheval (*Equus* sp.), ou la présence de bois d'animal à fragments de crâne appartenant au premier herbivore, des os des membres antérieurs et postérieurs cassés, dénote certaine préférences de la communautés de Gravettiens pour la chasse de *Rangifer*, *Cervus*, *Equus*. Parmi les *autres découvertes*, nous incluons la molaire de *Rangifer*, dépose dans une couche d'ocre, peut-être aussi à but rituel⁵³.

Dans les autres gisements du centre et Sud du Plateau de la Moldavie (Valea Ursului, Mălușteni, Berești, Puricani, Țepu etc.), on n'a pas découvert des restes fauniques déterminables, soit que les niveaux d'habitat sont datés dans les périodes des intenses changements climatiques, qui ont déterminé les autres changements – en ce qui concerne la présence des grandes herbivores –, soit par des processus géo-pédologiques⁵⁴.

En Dobroudja, seulement à Țibrinu on a découvert de restes osseux, appartenant à *Rangifer Tarandus*, autres herbivores, et d'*Ursus spelaeus*⁵⁵. C'est assez important le fait qu'on a découvert une canine d'ours (appartenant à une femelle), perforée, et un pendentif en os d'herbivore, décoré de lignes verticales et en zig-zag, incisées sur la surface externe⁵⁶.

GISEMENTS ET DECOUVERTES. TARDIGRAVETTIE DE TYPE MEDITERRANNEEN – MESOLITHIQUE

Une situation tout à fait exceptionnelle se trouve dans la Plaine du Danube, là, où on a découvert un grand nombre de gisement à niveaux d'habitat encadrés dans le Tardigravettien de type méditerranéen et une production de pièces d'art et/ou de parure en matières dures animales (cerf et sanglier)⁵⁷:

A **Ostrovu Mare, Km fluvial 873**, dans les niveaux mésolithiques I–II on a découvert des structures d'habitat: structures de combustion, circulaires et rectangulaires, bordées de pierres et restes d'habitat spécialement aménagées, de type hutte, chauffées par des foyers.

Comme des pièces en matières dures animales, on a découvert:

- serfouettes simples, en bois de cerf, au tranchant oblique;
- fragments de bois de cerf à traces de façonnage, mais sans finissage, l'un à une dépression profonde, semi-circulaire;

⁵² Al. Bolomey, *Notă asupra resturilor fosile de la Buda*, in *Materiale*, 7, București, 1961, pp. 25–27; V. Căpitanu, C. Buzdugan, V. Ursachi, *Săpăturile arheologice de la Buda*, in *Materiale*, VIII, București, 1962, pp. 141–144; O. Necrasov, M. Bulai-Știrbu, *Contribuții la studiul faunei pleistocene de la Buda (jud. Bacău) cu o privire specială asupra caracteristicilor renului*, in *Carpica*, IV, 1971, pp. 7–19.

⁵³ M. Bitiri, V. Căpitanu, 1972. *Așezarea paleolitică de la Lespezi, județul Bacău*, in *Carpica*, IV, Bacău, pp. 39–68.

⁵⁴ V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 3), 2009, pp. 234–249.

⁵⁵ Al. Păunescu, *Paleoliticul și Mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei. Studiu monografic*, vol. II, Ed. Satya Sai, București, 1999, pp. 215–220.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ V. Boroneanț, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des „Portes de Fer”*, in *Dacia*, N.S., XVII, 1973, pp. 5–39; Al. Bolomey, *An outline of the late Epipalaeolithic economy at the „Iron Gates”: the evidence on bones*, in *Dacia*, N.S., XVII, 1973, pp. 41–52.

- plusieurs pointes de flèche ou de lance, perçoirs, poignards, aigues par polissage;
- spatule en os cassé et aplati;
- 2 serfouettes simples, en bois de cerf, au tranchant oblique, à décor de lignes⁵⁸.

A **Ostrovu Mare**, *Km fluvial 875*, dans les niveaux I et II – mésolithiques, on a identifié des structures d'habitat⁵⁹. On signale des foyers de différentes dimensions et pièces en matières dures animales:

- serfouettes simples, en bois de cerf;
- fragments de serfouettes simples, en bois de cerf;
- bois de cerf, préparés pour les transformer en serfouettes;
- poignard en os;
- pointes de flèche, en os;
- perçoir en os;
- pointe en os, (perçoir ou poignard);
- racloirs en os massif;
- spatule en os, polie⁶⁰.

A **Schela Cladovei**, *La Canton – La Sud-Vest de oraș*, on a identifié les niveaux d'habitat suivants:

Niv. I inférieur, considéré mésolithique, par V. Boroneanț⁶¹, ou tardigravettien, par Al. Păunescu⁶²;

Niv. II supérieur, attribué à la culture Schela Cladovei;

Dans le **niveau I**, on a découvert:

Pièces en matières dures animales:

- 5 perçoirs à pointe aigüe;
- 1 spatule sur éclat gros;
- 3 pointes de flèche;
- 1 pointe de lance;
- 2 poignards.

Pièces d'art mobilier:

– fragment d'os, à décor d'un bandeau de lignes, combinées de lignes courtes en réseau et à fascicules de lignes;

– fragment de côte à décor de lignes, finement incisé;

– fragment de bois de cerf, à neuf feuillures; sur l'autre face on a incisé 10 lignes courtes, formant un fil.

Selon Al. Păunescu⁶³, cette pièce est identique avec celle découverte à Ogradena-Icoana – dans le niveau épipaléolithique, ayant un caractère votif⁶⁴.

Dans le **niveau II**, on mentionne des habitations à foyer central et à sépultures autour des foyers. On remarque une habitation aménagée sur une plate-forme en terre cuite, entourée de tombeaux; une autre habitation-atelier pour le traitement des bois de cerf (à outils et un dépôt de bois de cerf, en diverses phases de façonnage); une autre habitation avait un foyer trapézoïdal, entourée de tombeaux, à dépôts rituels de pointes de flèche.

*Pièces en matières dures animales*⁶⁵:

- 11 perçoirs sur éclats en os;
- 5 spatules sur os;
- 22 pointes de flèche, sur os;
- 6 pointes de lance;
- 4 poignards en gros os;
- 17 serfouettes simples, en bois de cerf;

⁵⁸ V. Boroneanț, op. cit. (n. 57), 1973, pp. 7–35.

⁵⁹ V. Boroneanț, *Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, Ed. Silex, București, 2000, *passim*.

⁶⁰ *Ibidem*; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 175–176.

⁶¹ V. Boroneanț, op. cit. (n. 57), 1973, pp. 16–35; V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, p. 100.

⁶² Al. Păunescu, *Paleoliticul și Mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre. Studiu monografic*, Ed. AGIR, București, 2000, p. 439.

⁶³ *Ibidem*, p. 443.

⁶⁴ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, p. 192, fig. 49/4.

⁶⁵ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 443–449.

- 5 serfouettes en bois de cerf, à tranchant oblique;
- 45 pièces fragmentaires, en bois de cerf;
- 15 serfouettes simples, en bois de cerf, à pointe polie;
- 6 serfouettes à tranchant oblique et à l'orifice pour la manche, en bois de cerf;
- 61 bois de cerf, entiers et fragmentaires, en diverses phases de façonnage.

Pièces d'art mobilier

- 3 pointes de flèche, à décor de lignes courtes incisées;
- 1 pointe de lance à décor de lignes courtes incisées;
- 1 serfouette fragmentaire, à décor de lignes courtes incisées;
- 1 fragment de bois de cerf, à décor de lignes courtes incisées;
- 4 fragments d'os, à décor de lignes courtes incisées;
- 1 fragment de corne poli, à 7 lignes courtes, incisées;
- 1 fragment de corne, à feuillures et lignes courtes, incisée;

On a découvert des os de mammifères: *Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus scrofa*, *Lepus europaeus*, *Bos taurus*, *Ovis aries*, *Caprinae*, *Sus domesticus*, *Canis familiaris*, *Canis lupus*, *Meles meles*, *Felis silvestris* etc.

SEPULTURES ET RESTES DE SQUELETTES HUMAINS

On estime avoir découvert approximativement 100 tombeaux d'inhumation⁶⁶; V. Boroneanț⁶⁷ précise que l'un d'entre eux semble présenter des traces d'incinération.

On mentionne des tombeaux avec et sans d'inventaire archéologique, à orientations diverses, mais en relation avec le voisinage de l'habitation, à lésions de certains éléments du squelette, causées, alors que les sujets étaient encore en vie suite à des conflits possibles, par violence, à l'aide de pointes de flèche qui pénétraient les côtes, la tête, les membres, etc. Il existe, donc, une assez grande variété des sépultures, mais aussi de la situation archéologique découverte au moment du décapage des fosses des tombeaux⁶⁸. On a constaté que certaines fosses de tombeaux ont dérangé des sépultures plus anciennes et que certains tombeaux ont été dérangés par des fosses ménagères des communautés Starčevo-Criș. Encore plus, Al. Păunescu apprécie⁶⁹ que certains tombeaux, considérés comme appartenant à la communauté Schela Cladovei, puissent appartenir, en fait, à la communauté Starčevo-Criș.

A **Gura Văii, Ostrovu Banului (Ostrovu Golu)**, Al. Păunescu⁷⁰ a analysé et présenté en ensemble les découvertes archéologiques, selon des périodes chronologiques: niv. I–II, épipaléolithiques; niv. III–IV, mésolithiques.

Les niveaux I–II, épipaléolithiques

Nous précisons que tous les matériaux archéologiques découverts ont été publiés par V. Boroneanț⁷¹ selon des catégories utilitaires etc.

Pièces en os:

- 11 poignards ou perçoirs, de divers modèles
- 1 racloir;
- 1 pointe de flèche;
- 2 pointes de lance

⁶⁶ A. Boroneanț, *The Mesolithic in Banat*, in *The Prehistory of Banat. I. The Palaeolithic and Mesolithic* (eds. Fl. Drașovean, B. Jovanović), Ed. Academiei Române, Bucharest, 2011, pp. 130–131.

⁶⁷ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, p. 112.

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 112–114; Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 450–451; A. Boroneanț, op. cit. (n. 66), 2011, pp. 126–129; A. Boroneanț, Cl. Bonsall, 2012. *Burial practices in the Iron Gates Mesolithic*, in *Homines, Funera Astra. Proceedings of the Int. Simp. On Funerary Anthropology* (eds. R. Kogălniceanu, R.-G. Curcă, M. Gligor, S. Stratton), Alba Iulia, 5–8 june 2011, BAR Int. Series 240, Oxford, 2011, pp. 45–56.

⁶⁹ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 452–453.

⁷⁰ *Ibidem*, pp. 382–392.

⁷¹ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, *passim*.

Pièces d'art mobilier:

Il y a des objets en os, décorés sur l'une ou sur les deux surfaces:

– 4 éclats en os, dont l'une à incisions par de lignes courtes, d'autres à 3 lignes incisées, disposées parallèlement, ou à bandeaux de lignes incisées ou hachurées, y compris à petites dépressions sur la surface extérieure, mais sans un ordre établi.

Les niveaux III–IV, mésolithiques (appartenant à la culture Schela Cladovei).

Structures d'habitat:

On mentionne deux foyers aménagés sur une plate-forme rectangulaire de sol argileux mêlé avec du sable, bordés de dalles de pierre; d'autres foyers, de moindres dimensions, sont mentionnés dans le périmètre de la surface excavée⁷².

Faune:

On mentionne la découverte des restes faunistiques, appartenant aux mammifères: *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*⁷³.

Outils et armes en os et corne (fig. 16):

- 2 pointes de flèche entières;
- 4 pointes de flèche fragmentaires;
- 2 pointes de flèche aplaties;
- 1 pointe de lance;
- 7 perçoirs entiers et fragmentaires;
- 2 poignards, aigus par polissage;
- 5 spatules fragmentaires;
- 1 couteau en os massif, poli sur les deux faces;
- 3 racloirs sur éclat;
- 35 fragments d'os à traces de polissage;

Pièces d'art mobilier:

- 2 fragments d'os, les deux à décor par de lignes courtes incisées;
- serfouette fragmentaire à tranchant oblique poli, à décor par de lignes incisées;
- serfouette fragmentaire, à 6 lignes courtes incisées;
- serfouette à tranchant oblique, à orifice pour la manche, à 13 petites lignes incisées, horizontales, sur les bords d'une des deux surfaces;
- 1 fragment de corne à 4 lignes courtes incisées, disposées parallèlement;
- 1 poignard fragmentaire à lignes courtes incisées, en réseau;
- 1 fragment de corne à 4 lignes courtes incisées, disposées parallèlement;
- 1 fragment de corne coupé aux deux bouts, à décor par de feuillures;
- fragment de corne, coupé et partiellement poli, à 4 lignes courtes incisées obliques, disposées parallèlement;

Outils et armes en corne:

- 25 serfouettes simples, entières et fragmentaires, à tranchant oblique, poli;
- 22 serfouettes entières et fragmentaires, à pointe polie;
- 1 serfouette (?) fragmentaire à perforation ronde;
- 1 corne à branches coupées, à encoches;
- 3 cornes épaisses de l'arbre, qui garde la «rosette», à 2 branches coupées à la base, la troisième obliquement fendue;
- fragments de cornes à traces de coupe intentionnelle, dont certains à traces de polissage, l'un à perforation non finalisée;
- 2 plantoirs en cornes minces, la base coupée et polie⁷⁴.

A **Ogradena**, *Icoana*, V. Boronean⁷⁵ a identifié l'horizon **I, a** et **b**, épipaléolithique, superposé par l'horizon **II**, toujours épipaléolithique, puis des restes d'habitat postpaléolithique. Al. Păunescu⁷⁶ a constaté que dans ce site on peut identifier les niveaux archéologiques suivants:

⁷² *Ibidem*, pp. 109–110.

⁷³ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, p. 387.

⁷⁴ *Ibidem*, pp. 387–390.

1, niveau I, épipaléolithique (tardigravettien de type méditerranéen), situé dans le sol grisâtre à nuances brunes;

2, couche archéologiquement et faunistiquement stérile, située dans le sol jaune;

3, niveau IIa, mésolithique de type Schela Cladovei, dans le sol grisâtre-jaunâtre;

4, niveau IIb, mésolithique de type Schela Cladovei, dans le sol noir-grisâtre.

Nous allons présenter toutes les découvertes selon les deux entités archéologiques: Épipaléolithique et si Mésolithique.

Niveau I épipaléolithique – tardigravettien de type méditerranéen

Outils et armes en os:

- 2 pointes (perçoirs?) polies;
- 6 fragments d'os à traces pour être transformés en outils;
- 4 pointes de flèche;
- 4 poignards en os longitudinalement fendus;
- 3 pointes de lance;
- 4 ciseaux (?) fragmentaires

Pièces d'art en os et bois de cerf (fig. 17):

- 1 fragment d'os à base distale polie, à décor de lignes incisées;
- 1 fragment de spatule à bandeaux de lignes incisées;
- 1 fragment d'os à décor incisé, complexe: lignes courtes, triangles, horizontales, obliques, parallèles;
- 1 fragment d'os poli, à décor de bandeaux de lignes incisées, disposées en réseau;
- 2 fragments de rondelles à décor sur le contour;
- 4 fragments d'os poli, à décor complexe, fait de lignes courtes, incisées, parallèles;
- 1 pointe d'os, légèrement courbé, à décor de 7 lignes courtes, incisées;
- 1 fragment de corne, cassé aux deux bouts, poli, à décor fait de 19 lignes courtes incisées;
- corne courbé, à décor complexe, de lignes en zigzag, terminées par un cercle, sur les deux surfaces, à 60 feuillures horizontales, parallèles;
- 1 fragment de poignard décoré sur les deux surfaces;
- 1 pièce fragmentaire à décor de lignes incisées.

Objets de parure:

- deux canines de cerf;

Niveau II mésolithique de type Schela Cladovei

Les deux niveaux réels d'habitat sont plus riches en manifestations d'ordre culturel, technique, artistique etc.

V. Boroneanț⁷⁷ mentionne l'existence d'une habitation de type cabane ovale, et des restes d'une structure de combustion.

Sépultures:

On a découvert deux squelettes humains, en position étendue, sur le dos, et un crâne, isolé; les fosses des tombeaux étaient rectangulaires. Les squelettes étaient couverts d'ocre rouge. A la tête d'un inhumé, on a déposé un racloir-perçoir en défense de mammoth⁷⁸. A notre avis, ces découvertes s'encadrent, du point de vue de la spiritualité préhistorique, dans les pratiques des sépultures du Paléolithique supérieur et de l'Épipaléolithique–Mésolithique de l'Europe⁷⁹.

La faune:

On a découvert plusieurs restes paléofauniques, les mammifères étant représentés par: *Cervus elaphus* (26 individus), *Sus scrofa* (40), *Castor fiber* (9), *Lepus europaeus* (2), *Capreolus capreolus* (14), *Canis sp.*(12), *Martes sp.*(8), *Rupicapra rupicapra* (4), *Felis silvestris* (3), *Meles meles* (3), *Canis lupus* (2), *Ursus arctos* (2), *Bos s. Bison* (2), *Lutra lutra* (1), *Lynx lynx* (1)⁸⁰.

⁷⁵ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, p. 99.

⁷⁶ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 394–395.

⁷⁷ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, p. 108.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 112; Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, p. 407.

⁷⁹ V.-C. Chirica, G. Bodi, V. Chirica, *Le phénomène funéraire dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux*, in *Studia Antiqua et Archaeologica (SAA)*, XVIII, 2012, pp. 25–80; V.-C. Chirica, V. Chirica, *Spirituality of paleolithic burials: offerings of decorative and body ornamenting items*, in *Homines, Funera, Astra. Proceedings of International Symposium on Funerary Anthropology* (eds. R. Kogălniceanu, R.-G. Curcă, M. Gligor, S. Stratton), June 2011, BAR Int. Series 2410, Oxford, 2012, pp. 5–18.

⁸⁰ Al. Bolomey, op. cit. (n. 57), 1973, pp. 42–51.

Comme outils en matières dures animales, Al. Păunescu⁸¹ mentionne:

Outils et armes en os:

- 13 perçoirs, certains sur os fendus longitudinalement;
- 34 pointes de flèche, à base amincie pour l'emmanchement;
- 3 pointes de lance;
- 2 ciseaux (?) et 27 spatules (?) sur os grands et moyens;
- 6 poignards sur os fendus longitudinalement;
- 25 pointes: 2 doubles, 23 fragmentaires, aux pointes polies;
- 70 objets en diverses phases de finissage.

Outils et armes en bois de cerf:

- plus de 200 pièces en bois de cerf, en diverses phases de finissage;
- 122 serfouettes simples au tranchant oblique, poli;
- 3 serfouettes simples au tranchant oblique poli et à orifice pour la manche;
- 47 serfouettes simples à pointe amincie par polissage.

Plantoirs:

- 3 plantoirs sur corne poli et aminci (l'un en corne de chevreuil).

Socs:

- 2 socs en corne massif, à un bout coupé, à «semelle» obtenue par fente et polissage, à «pied» à des orifices pour la traction;
- 1 soc en corne massif, à orifice circulaire, à «semelle» partiellement cassée;
- 1 fragment de soc, à «pied» prévu à deux orifices pour la traction;
- 29 pièces fragmentaires, en différentes phases, suite à leur utilisation.

Poignards:

- on a identifié 2 pièces entières et 6 fragmentaires, l'une en corne de chevreuil.

Objets d'art mobilier en bois de cerf:

- 6 pièces à décor par de lignes courtes incisées ou feuillures, représentées par des fragments de cornes et 3 serfouettes⁸².

A **Ogradena**, *Răzvrata*, on a identifié deux niveaux d'habitat :

Niv. I, épipaléolithique – tardigravettien de type méditerranéen;

Niv. II, mésolithique de type Schela Cladovei.

Structures d'habitat:

On mentionne la découverte d'un foyer, situé, probablement, dans une structure aménagée, qui a fourni l'âge de 7690 ± 70 BP (Bln-1057) = 6645 – 6434 cal BC (2σ)⁸³.

Les deux niveaux d'habitat sont plus pauvres en toutes les catégories de matériaux archéologiques, mais ils documentent une certaine intensité d'habitat épipaléolithique et mésolithique.

Niveau I:

Pièces en bois de cerf:

- 8 serfouettes au tranchant oblique poli;
- 1 soc fragmentaire, perforé;
- 15 pièces fragmentaires, sans finissage, mais polies;
- 14 serfouettes simples, fragmentaires, 2 serfouettes – socs à orifice pour la manche, 1 plantoir⁸⁴.

Pièces en os:

- 1 racloir sur éclat;
- 1 perçoir;
- 1 spatule;
- 1 pointe de flèche;
- 1 poignard fragmentaire;
- 1 pièce sur arc de cercle à encoches.

⁸¹ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 404–406.

⁸² V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 202–207.

⁸³ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, p. 204; A. Boroneanț, op. cit. (n. 66), 2011, p. 140.

⁸⁴ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, pp. 142–143.

Pièces en défenses de sanglier:

- 2 poinçons-grattoirs;
- 1 couteau-grattoir;
- 1 pièce à encoche;
- 2 ciseaux-poinçons;
- 1 éclat atypique⁸⁵.

A **Ostrovu Corbului, Botu Cliuciului, La Cliuci**, on a identifié la situation archéologique suivante:

– à 1,60 m, à la base de l'entier dépôt, il y a un dépôt argileux, à sable fin, jaune clair, à nuances verdâtres – **premier niveau mésolithique – Schela Cladovei**;

– entre 1,40–0,95 m, sédiment noir – glaiseux, **niveau II mésolithique – Schela Cladovei**⁸⁶;

On a découvert:

Pièces en matières dures animales (fig. 15):

- 55 serfouettes en bois de cerf, au tranchant oblique, obtenu par polissage;
- 6 serfouettes à orifice pour la manche, en bois de renne, au tranchant oblique;
- 4 plantoirs en corne de renne, à pointe aigue par polissage;
- 10 pièces en bois de cerf en divers stades, certaines à décor fait de feuillures;
- 3 socs en bois de cerf, à une ou trois perforations pour traction;
- 3 spatules en os, obtenues par cassation longitudinale et polissage;
- 1 perçoir en os, sans finissage, sur os longitudinalement fendu;
- 1 poignard fragmentaire, obtenu par la fente et le polissage de l'os;
- 1 pointe de flèche, à pointe aigue par polissage;

Niveau II:

- 31 serfouettes en bois de cerf, au tranchant aigu par polissage, certaines à décor de lignes incisées;
- 1 serfouette à orifice pour la manche, en bois de cerf, au tranchant oblique, poli;
- 1 plantoir en bois de cerf, à pointe coupée et polie;
- 3 pièces en bois de cerf en différentes phases de finissage par polissage, l'une à orifice pour la manche;
- 1 soc en bois de cerf, avec un orifice pour la traction;
- 2 spatules en os, obtenues par cassation longitudinale et polissage;
- 3 perçoirs sur fragments d'os fendu et poli;
- 1 perçoir fragmentaire, en défense de sanglier.

Dans les deux niveaux archéologiques, on a découvert des pièces en bois de cerf à décor par de lignes courtes, incisées, ou de feuillures, disposées de manière organisée sur certaines surfaces des outils⁸⁷.

On a découvert des os de mammifères, oiseaux, poissons, coquilles et valves:

Canis familiaris (7 individus), *Cervus elaphus* (37), *Capreolus capreolus* (18), *Bos primigenius* (15), *Sus scrofa* (5), *Equus (Asynus) hydruntinus* (2), *Equus* sp. (2), *Castor fiber* (2), *Lepus europaeus* (3), *Vulpes vulpes* (2), *Canis lupus* (2), *Ursus arctos* (1), *Mustelidae* sp.⁸⁸, etc.

Sépultures:

Dans le **niv. I**, on a découvert un tombeau d'inhumation, aux profondeurs de 4,12 m (le crâne) et 4,23 (les pieds). Le squelette se trouvait en position étendue, le visage en haut, les bras le long du corps, sur la direction ENE-VSV. Le cadavre a été déposé sur une couche d'argile jaunâtre, à la tête plus haut, sur une couche de sol noirâtre. Sous le crâne, on a trouvé quelques valves de coquilles et deux pièces en quartzite. Autour du squelette, on a trouvé des fragments d'os d'animaux, deux vertèbres et un crâne de poisson, quatre pièces en quartzite, un burin en silex et un fragment d'ocre. A notre avis, ces matériaux ont été déposés à but rituel, de telles pratiques rituelles étant connues dans l'Épigravettien italien et pendant le Mésolithique de l'Europe⁸⁹.

A **Dubova, Veterani-Terasă**, Al. Păunescu⁹⁰ a présenté la stratigraphie des habitats préhistoriques:

- les post-paléolithiques, dans les derniers dépôts géologiques;
- couche archéologiquement et faunistiquement stérile, dans le dépôt de sol jaune;

⁸⁵ *Ibidem*, p. 155.

⁸⁶ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 180–181.

⁸⁷ *Ibidem*, pp. 427–432; V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, *passim*.

⁸⁸ Al. Bolomey, op. cit. (n. 57), 1973, pp. 42–51.

⁸⁹ V.-C. Chirica, V. Chirica, op. cit. (n. 79), 2012, pp. 2–17, 37–56.

⁹⁰ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, p. 377.

- niveau d’habitat de type Schela Cladovei, dans le sol jaune;
- le second niveau épipaléolithique – tardigravettien de type méditerranéen, dans le sol brun foncé;
- le premier niveau épipaléolithique – tardigravettien de type méditerranéen, dans le sol brun clair;
- dépôts sans restes d’habitat, jusqu’au niveau de la base du profil.

Habitats épipaléolithiques

Découvertes en matières dures animales et pièces d’art mobilier:

On mentionne une spatule (?) à décor incisé sur l’une des surfaces et un éclat en os, toujours à décor par des lignes courtes incisées.

Habitat mésolithique

Al. Păunescu⁹¹ a publié des découvertes comme pièces en matières animales dures tout d’abord des *objets en bois de cerf* (environs 40 pièces):

- 7 serfouettes simples, au tranchant oblique, poli;
- 1 serfouette simple, à la base de la corne partiellement coupée, l’extrémité distale étant amincie par le polissage;
- 1 serfouette simple, à décor par de lignes courtes incisées;
- 7 fragments de corne, coupés soit à la base, soit à l’extrémité distale; certains sont décorés avec un motif incisé;

- 1 fragment épais de corne, coupé à la base, mais à une branche fendue pour être utilisée comme serfouette ;
- 1 pointe de corne polie, sans finissage;
- 1 pointe de corne, fragmentaire, à une perforation large, circulaire.

Objets en os:

- 7 perçoirs, fragmentaires, à pointe aigue par polissage;
- 5 pointes de flèche, fragmentaires;
- 2 pointes de lance;
- 2 spatules sur éclat en os;
- 1 éclat plat, poli
- 3 poignards fragmentaires⁹². Pour d’autres informations, voir les études⁹³.

A **Dubova, Peștera lui Climente** ou *Climente I*, Al. Păunescu⁹⁴ a séparé le matériel archéologique selon des critères typologiques et il a reconstitué la *stratigraphie archéologique* :

- I, couche V, post-paléolithique;
- II, niveau IV, épipaléolithique (tardigravettien);
- III, niveau III, probablement aurignacien;
- IV, niveau II, moustérien;
- V, niveau stérile archéologique et faunistique;
- VI, niveau I, moustérien;
- VII, niveau archéologiquement et faunistiquement stérile.

Le niveau épipaléolithique (tardigravettien) a été attribué par V. Boroneanț⁹⁵ à la même entité archéologique qu’il a nommée *Proto-Clisuréen*, datée pendant le Paléolithique supérieur final.

La faune est représentée par: *Canis lupus*, *Panthera spelaea*, *Ursus arctos*, *Ursus spelaeus*, *Cervus elaphus*, *Arvicolidae* (indét.), *Felis silvestris* (?), *Capra ibex*, *Microtus arvalis*⁹⁶. Il y a encore des autres informations⁹⁷.

A **Dubova, Peștera Climente II**, on a identifié un niveau à matériel clastique, qui superpose, en certains habitats, le lit de la caverne, dans lequel se trouve le niveau d’habitat épipaléolithique.⁹⁸

⁹¹ *Ibidem*, pp. 379–380.

⁹² V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 212–215.

⁹³ V. Boroneanț, op. cit. (n. 57), 1973, pp. 10–22; V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, *passim*; Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 376–379; A. Boroneanț, op. cit. (n. 66), 2011, pp. 117–118.

⁹⁴ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, p. 362.

⁹⁵ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, pp. 542–546.

⁹⁶ E. Terzea, *Chronologie des faunes pléistocènes supérieures du sud-ouest de la Roumanie*, in *Travaux de l’Institut de Speologie „Emile Racovitza”*, 25, 1986, pp. 85–101.

⁹⁷ V. Boroneanț, *Descoperiri gravetiene în peștera Climente*, in *Revista Muzeelor (RM)*, V, 1968, 6, pp. 542–546; A. Boroneanț, op. cit. (n. 66), 2011, pp. 116–117; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 211–212.

⁹⁸ Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, p. 367.

Outils et armes en matières dures animales:

- 7 fragments (éclats) d'os, à surface extérieure polie;
- 15 pointes: perçoirs ou pointes de lance; 5 partiellement couverts d'ocre rouge ;
- 3 perçoirs aigus par polissage;
- 1 fragment de côte, aigu par polissage;
- 1 pointe de flèche;
- 1 «poignard» en os massif;
- 3 fragments de corne, polis;
- 1 «poignard» en corne polie;
- 1 harpon fragmentaire en corne longitudinalement fendue.

Pièces d'art mobilier:

On a découvert des objets en os, décorés par des motifs incisés:

- 1 os long, poli, couvert d'ocre rouge et décoré de lignes courtes, incisées;
- 1 éclat d'os, couvert d'ocre rouge et décoré de lignes courtes, incisées;
- 4 éclats d'os, à lignes courtes incisées.

Objets de parure:

On a découvert trois canines de cerf, une incisive de loup, un fragment de *Dentalium*, tous les objets étant perforé pour suspendre⁹⁹.

Découvertes anthropomorphes:

Dans une zone de l'intérieur de la caverne, on a découvert un tombeau d'inhumation au squelette en position pliée, orienté NV-SE, étendu sur la gauche, les mains sous la tête. Le corps du défunt a été déposé sur un lit d'ocre rouge, avec lequel on a couvert aussi le corps. Le squelette a été trouvé dérangé, à certaines parties absentes. Dans le périmètre du squelette on a découvert un grattoir fragmentaire, deux pièces segmentiformes, une pointe en silex, déposées comme offrandes. A l'entrée dans la caverne, V. Boroneant a aussi découvert un crâne appartenant à un enfant¹⁰⁰.

On a découvert des restes des oiseaux et de mammifères, mais pas de cerf ou renne.

Dubova, Cuina Turcului*Stratigraphie archéologique:*

- La couche inférieure (I), appartenant à l'Épipaléolithique de facture tardigravettienne; cet habitat a été considéré le niveau I romanello-azilien;
- Le niveau inférieur (I), appartenant à la couche supérieure (II) épipaléolithique tardigravettienne; cette couche a été considérée le niveau romanello-azilien II/1 ou IIa.
- Le niveau II (supérieur) de la couche supérieure épipaléolithique tardigravettienne; au début des fouilles, on l'a considéré le niveau romanello-azilien II/2 ou IIb;
- Les niveaux d'habitat suivants contiennent les campements post-paléolithiques¹⁰¹.

Complexes et structures d'habitat:

On a découvert plusieurs catégories de matériaux archéologiques: structures de combustion (foyers), accumulations de restes faunistiques, diversifiés comme genres et espèces, restes osseux humains, outils, armes, objets de parure et d'art mobilier, en matières animales dures, etc.

Structures de combustion:

On a découvert des foyers sans aménagements supplémentaires, mais riches en cendre et charbon, présents dans les deux couches épipaléolithiques.

La **couche I** abritait les restes des 5 foyers, et aussi d'une surface plus grande, à traces de cendre et charbon, peut-être les restes d'un aménagement spécial. Les foyers avaient des dimensions d'approximativement 1 mètre carré et l'épaisseur ne dépassait pas 20cm.

La **couche II** abritait les restes de 6 foyers, de forme ovale, sans aménagement spéciaux, certains détériorés, l'épaisseur de la couche de cendre et charbon variant entre 0,5 et 0,15 m.¹⁰²

⁹⁹ V. Boroneant, op. cit. (n. 98), 1968, pp. 542–546; Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 361–367; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 223–230.

¹⁰⁰ Al. Păunescu, op. cit., (n. 62), 2000, pp. 372–373.

¹⁰¹ *Ibidem*, pp. 337–338.

¹⁰² *Ibidem*, pp. 338–340.

Restes de squelettes humains:

La **couche I** abritait seulement deux molaires appartenant à un adulte;

La **couche II** préservait des fragments d'os et de dentition d'un nouveau-né et de trois adultes; toutes ces découvertes appartiennent à *Homo sapiens sapiens*¹⁰³.

Découvertes faunistiques:

On a découvert de riches et variés restes paleofaunistiques¹⁰⁴.

Couche I: *Sus scrofa*, *Capra ibex*, *Rupicapra rupicapra*, *Bos primigenius*, *Bison cf. priscus*, *Alces alces*, *Capreolus capreolus*, *Equus caballus*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Ursus arctos*, *Martes sp.*, *Castor fiber*.

Couche II: *Sus scrofa*, *Capra ibex*, *Rupicapra rupicapra*, *Bos primigenius*, *Bison cf. priscus*, *Alces alces*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Equus caballus*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Felis sylvestris*, *Ursus arctos*, *Martes sp.*, *Putorius putorius*, *Lepus sp.*, *Castor fiber*.

*Inventaire de pièces en matières dures animales**Outils et armes en os et corne:***Couche I** (fig. 18)

- 1 perçoir en métatarse de ruminant;
- 1 fragment de fémur, fini, utilisé au raclage, ou comme poignard;
- 21 perçoirs en os longs, à pointe aigüe par polissage;
- 5 pointes (flèches?) fragmentaires en os, facettées en quatre tranchants et polies;
- 1 lisseur en corne longitudinalement fendue, poli;
- 1 fragment de corne de caprine, poli;
- 1 fragment de bois de cerf, à une perforation;
- 1 fragment de corne, probablement la partie supérieure d'un harpon;
- fragments d'os et de cornes, polis à un bout (divers outils).

Couche II

- 3 perçoirs en os, l'un à traces d'ocre rouge;
- 1 pointe de flèche, fragmentaire;
- 1 perçoir double, poli;
- 6 perçoirs doubles, en os;
- 1 pointe double en os;
- 3 pointes en os minces;
- 2 fragments d'os (pointes);
- 1 pointe de lance en os;
- 1 pointe de lance en os.

*Objets de parure, perforés:***Couche I**

- 8 canines de cerf (perles);
- 2 incisives de ruminant.

Couche II

- 3 canines de cerf (perles);
- 1 pendentif rectangulaire, en os, perforé à un bout et couvert d'ocre rouge.

*Pièces d'art mobilier:***Couche I**

- fragment de diaphyse à décor méandreux, par de lignes doubles;
- fragment de diaphyse, poli à un bout, à décor incisé sur les deux surfaces;
- éclats en os à décor en zigzag ou parallèle, par de lignes incisées;
- fragment de corne à décor méandreux par de lignes courtes, ayant même un motif géométrique;
- fragment de corne, à décor incisé, en plusieurs registres, triangulaire ou rectangulaire;
- fragment d'os à décor par de groupes de lignes courtes incisées;
- fragment de corne à décor en zigzag, par de groupes de deux lignes;
- éclat en os à décor méandreux par de lignes parallèles;

¹⁰³ *Ibidem*, p. 341.

¹⁰⁴ *Ibidem*, pp. 341–342.

- éclat à décor par de cinq bandeaux parallèles;
- éclat décoré de trois bandeaux formé chacun de deux lignes courtes, parallèles;
- fragment d'omoplate à décor angulaire par de lignes incisées;
- fragment de diaphyse, perforé, à décor par un fil de 9 lignes courtes parallèles;
- fragment d'os traité en facettes, à ornement incisé.

Couche II

- fragmente d'os (éclats) à décor par de lignes incisées;
- fragment d'épiphyse d'os long (ou apophyse d'une vertèbre dorsale), qui semble représenter une spatule (figurine ?);
- fragment de côte, à décor de lignes courtes, parallèles, disposées obliquement;
- fragment de côte à décor par de lignes obliques; la surface entière a été couverte d'ocre rouge;
- fragment petit d'os à décor de lignes incisées, disposées en réseau ;
- phalange I de cheval, à décor sur les deux surfaces, représentant une figurine féminine stylisée;
- 4 fragments d'os à décor fait de lignes courtes incisées¹⁰⁵.

Pescari, Alibeg

Le niveau d'habitat a été attribué à une étape récente de la culture Schela Cladovei, daté à 7.195 ± 100 BP¹⁰⁶. Al. Păunescu¹⁰⁷ apprécie que les découvertes appartenant à la culture Criș forment un niveau d'habitat séparé de celui appartenant à la culture Schela Cladovei, même si entre ces habitats on n'a délimité une couche archéologiquement stérile.

Structures d'habitat:

V. Boroneanț mentionne deux habitations, partiellement superposées, et aussi un foyer à bordure, construite de dalles de pierre façonnée¹⁰⁸.

Découvertes archéologiques:

On a fait plusieurs découvertes archéologiques, classifiées en plusieurs catégories:

I. Objets en os:

- 1 fragment de perçoir, obtenu par le cassage longitudinal de l'os;
- 1 éclat à traces de taille intentionnelle, sur l'une des surfaces;
- 3 fragments de «petit ciseau», sur des éclats osseux, à traces de taille et de polissage sur la partie active;
- 1 fragment obtenu par le cassage longitudinal de l'os, à groupes d'incisions fines, courbes, sur la surface intérieure;
- 1 fragment obtenu par le cassage longitudinal de l'os, à 6 incisions courbes sur l'une des surfaces;
- 1 os tubulaire à un orifice sur la partie dorsale (fragment de sifflet?);
- 5 spatules, dont l'une entière et quatre, fragmentaires;
- 2 perles en os, peintes d'ocre rouge.

II. Pièces en bois de cerf:

- fragment de serfouette, fragmentaire, à perforation pour la manche;
- fragment de corne, qui garde deux branches, dont l'une coupée;
- serfouette à la partie active amincie par polissage sur les deux surfaces;
- fragment de corne, à tissu spongieux écarté;
- fragment de corne, à base coupée et à quatre feuillures horizontales, parallèles;
- fragments de corne, provenus de leur traitement;
- fragments de serfouette, à partie active obtenue par coupe oblique et polissage;
- fragment de corne, poli ou à traces de taille;
- fragment de corne à coupes obliques à la base;

¹⁰⁵ Al. Păunescu, *Arta epipaleolitică de la Cuina Turcului-Dubova*, in *RM*, 4, 1969, pp. 342–348; Al. Păunescu, *Epipaleoliticul de la de la Cuina Turcului-Dubova*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 21, 1970, 1, pp. 3–29; Al. Bolomey, *Câteva observații asupra faunei de mamifere din straturile romanelo-aziliene de la Cuina Turcului*, in *SCIV*, 21, 1970, 1, pp. 37–40; Al. Păunescu, *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului-Dubova (jud. Mehedinți)*, in *Tibiscus (Istorie)*, Timișoara, 1978, pp. 11–55; Al. Păunescu, op. cit. (n. 62), 2000, pp. 344–350; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. (n. 57), Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 223–230.

¹⁰⁶ V. Boroneanț, op. cit. (n. 57), 1973, pp. 10–19; V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, pp. 101–102.

¹⁰⁷ Al. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul Transilvan. Studiu monografic*. Ed. AGIR, București, 2001, p. 156.

¹⁰⁸ V. Boroneanț, op. cit. (n. 57), 1973, pp. 10–19; V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, pp. 101–102.

- serfouette à perforation pour la manche, à partie active coupée et polie;
- 2 cornes massives à traces de traitement par taille et polissage;
- fragment de corne à tissu spongieux écarté, à base coupée; Al. Păunescu cite V. Boroneanț avec la mention de la découverte de 2 serfouettes simples et 2 binettes socs, le soc simple n'étant pas présent¹⁰⁹.

*

Dans le domaine de l'utilisation des ressources de l'environnement par les communautés humaines, nous détaillerons quelques directions:

- L'approvisionnement en matières premières lithiques pour la taille des outils;
- L'exploitation des ressources forestières;
- L'utilisation des ressources animalières pour la nourriture, les vêtements, les constructions, les pièces d'art et de parure (matières dures animales);

Donc, nous croyons qu'à partir du Paléolithique supérieur, l'homme se considérait lui-même tout puissant, maître de tout ce qui l'entourait, ceci étant aussi le sens, le but final de son existence, à savoir *de maîtriser à travers toute la Terre*¹¹⁰.

En ce qui concerne la relation entre les communautés humaines (à partir du Paléolithique moyen) avec l'environnement représenté dans notre étude par les cervidés et le renne, nous constatons que cette *cohabitation* avait des connotations matérielles et spirituelles. En fonction des conditions d'environnement, du facteur géographique, du climat et de l'existence de biotopes spécifiques, les gens chassaient le cerf et le renne, mais aussi d'autres animaux, surtout de grands herbivores, tout d'abord pour s'assurer les moyens d'existence; une fois la nécessité de la construction d'abris spécialement aménagés apparue, les cornes et les grands os étaient utilisés pour l'infrastructure des habitations, et les peaux pour le toit; dans une autre étape de l'évolution des communautés humaines, les peaux des animaux chassés ont constitué les principaux moyens de protection individuelle du corps humain.

En ce qui concerne l'utilisation des ressources de la chasse, cette activité a connu une grande diversité comme occupations des communautés humaines, en fonction des espèces existantes, de certaines préoccupations spécifiques seulement à certaines communautés humaines et à certains milieux géographiques, culturels, à certains environnements. Ces éléments se réfèrent même à la violence à l'égard des animaux. Nous nous référons surtout à la chasse, comme nécessité de l'assurance de la nourriture. Dans ce sens, on peut avancer l'idée que la vie de l'homme a dépendu de la chasse (donc de la mort) des animaux et que, tel qu'E. Anati l'a précisé, „l'animal chassé était identifié à la survie”¹¹¹. Nous pouvons considérer qu'il y a eu trois directions essentielles: les animaux, considérés comme source de la vie; la déposition rituelle des offrandes de viande dans les tombeaux; la transformation des matières dures animales en pièces d'art ou de parure, à double but: leur utilisation par les chasseurs et leur déposition dans les tombeaux. Ainsi, l'animal chassé accompagne l'homme dans la mort, pour l'aider à retourner à la vie, lui servant de vecteur de la continuité de la vie, comme provisions viatiques, donc un élément essentiel du système vie-mort-vie¹¹².

Pour trouver une motivation de découvertes, surtout les dépôts de bois et cornes d'animaux dans de sépultures, une possible explication est considérée comme la transcendance, l'assimilation des essences vitales des animaux, les bois et les cornes étant les traits les plus caractéristiques des animaux. A l'époque, la mort des hommes était considérée seulement une période, un stade temporaire, une période de sommeil, le décédé étant accompagné par des éléments nécessaires à la vie – les offrandes de viande et les bois/cornes, comme élément symbolique, transcendantal. Dans le même contexte, nous n'excluons pas l'idée de la substitution, que nous avons argumentée dans d'autres études¹¹³. Le dépôt des cornes dans la main ou dans la bouche, même l'intention de protection de l'enfant par des paires de cornes fichées (à Teshik Tash)¹¹⁴, est importante,

¹⁰⁹ Al. Păunescu, op. cit. (n. 107), 2001, pp. 157–158; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013, pp. 232–235.

¹¹⁰ V. Chirica, I. Borzic, op. cit. (n. 3), 2009, pp. 298–309.

¹¹¹ E. Anati, *Aux origines de l'art*, Paris, 2003, p. 282.

¹¹² V.-C. Chirica, V. Chirica, *Vivre et mourir dans le Paléolithique de l'Europe. Les communautés humaines et leur environnement*, in *Coll. Int. „Homines, Funera, Astra”. The Archaeology of Death in Ancient Times Life Beyond Life?*, Alba Iulia, 23–27 sept. 2012 (s.p.).

¹¹³ G. Davidescu, V. Chirica, M. Cuculea, *De la religiile preistorice la creștinismul românesc. Zona Neamțului – Athosul românesc*, Ed. PIM, Iași, 2009, pp. 15–18; V. Chirica, *Elemente de artă religioasă în sanctuarele paleoliticele superioare*, in *ArhMold*, XXXIV, 2011, pp. 19–52.

¹¹⁴ P. Binant, 1991. *La Préhistoire de la mort. Les premières sépultures en Europe*, Errance, Paris, 1991, p. 63; Cl. Masset, *La mort aux périodes préhistoriques et protohistoriques (1000000 à 750)*, in, *Anthropologie, archéologie funéraire et anthropologie de terrain* (éds. E. Crubezi, E. Lorans, Cl. Masset, F. Perrin, L. Tranoy), Ed. Errance, Paris, 2000, pp. 55–58.

comme élément de la substitution, ou comme modalité d'accompagnement pendant la période et dans le monde des morts. Ces traditions persistent dans les sépultures du Mésolithique, comme, par exemple, dans la nécropole de Hoëdic, en Bretagne, ou à Bogebakken, en Danemark, parce que le bois de cerf et les pendeloques animales accompagnent les morts¹¹⁵. Tout comme d'autres offrandes, celles-ci constituaient des moyens de substitution et de transfère symbolique et transcendant de la force vitale animale afin de conserver et revitalisé l'esprit des morts. Une partie des objets de parure ou d'art, déposés comme offrandes funéraires avaient probablement appartenu au défunt pendant qu'il était vivant; c'est peut-être pourquoi celles-ci devaient l'accompagner dans le tombeau, comme élément de la symbiose avec l'animal, qui avait marqué la vie du mort¹¹⁶.

De ces points de vue, le cerf (en fonction du milieu environnant, de la culture archéologique et de la géochronologie des habitats) n'a pas constitué une exception; nous pouvons affirmer que le renne a eu le même rôle, dans la vie des communautés humaines, peut-être aussi les autres herbivores de grande taille. Mais les découvertes archéologiques et surtout l'interprétation de celles-ci, du point de vue de la spiritualité des communautés humaines, fournissent des arguments concernant les multiples attributs accordés surtout aux animaux cornus. La plupart des fois dans le cadre des enterrements on utilisait seulement les bois de cerf ou de renne, à cause de l'importance accordée par les gens à ces «attributs» à valeurs spirituelles spécifiques. Nous ajoutons aussi le fait que le renne, mais aussi le cerf, ont eu, dès les débuts des recherches préhistoriques une importance particulière, le Paléolithique supérieur étant dénommé «l'Epoque du renne» par Ed. Lartet, et Ed. Piette a identifié, en Magdalénien, le sous-étage *Cervidien*¹¹⁷.

Du point de vue des découvertes d'outils, armes et objets d'art mobilier en os et bois de renne et de cerf, et aussi de la spiritualité des enterrements, nous constatons l'existence de différences importantes entre les caractéristiques des habitats mésolithiques sur le Dniestr et le Prut, et celles de la Plaine du Danube. Les découvertes archéologiques, les caractéristiques des habitats du territoire entier de notre étude, nous considérons qu'il s'agit de populations différentes, qui ont installé leurs campements dans les zones environnantes et dans des espaces temporaires différents. Nous ne pouvons pas présenter les détails concernant le caractère physique des membres des communautés humaines des deux aires géographiques, en l'absence des éléments comparatifs; nous nous référons à l'absence des découvertes paléanthropologiques dans la zone géographique Siret-Dniestr, où le seul sépulcre signalé dans un site de l'Épigravettien de l'Est est celui de Cosăuți, sur le Dniestr, resté inédit par la non-connaissance des propres caractéristiques. Dans notre appréciation à l'égard de l'existence d'entités (communautés) ethniques différentes, nous nous basons sur les caractéristiques archéologiques des niveaux d'habitat, tel que celles-ci ont été publiées par les auteurs des découvertes. D'ailleurs, dans d'autres études¹¹⁸, nous avons exprimé nos opinions concernant l'existence de plusieurs «vagues ethniques» dans le Paléolithique supérieur de l'espace carpatodniestréen. Pendant la période temporelle considérée dans cette étude (Gravettien – Mésolithique), toutes les caractéristiques des gisements présentent des différences marquantes, déterminées tout d'abord par les différences ethniques entre les communautés humaines qui ont habité l'espace géographique entre le Dniestr, le Prut, le Danube, mais aussi par les composantes de la vie et de la mort pendant la Préhistoire de l'époque paléolithique. De ces points de vue, revenant à la chasse du cerf et du renne, par les communautés humaines, surtout de la Plaine du Danube, nous pouvons faire certaines observations intéressantes:

- l'utilisation des bois de cerf, mais aussi de renne, à la taille des outils, armes et pièces de parure et d'art mobilier;

- la perforation des dents et même des dents déciduaires, des cervidés, afin de les transformer en objets de parure et/ou de culte;

- l'utilisation des os (de cerf et de renne, dont certains indéterminés) pour être transformés en perles ou en outils et armes. Nous estimons que beaucoup des créations artistiques des communautés de la Plaine du Danube ont eu de certaines connotations spirituelles.

Dans la partie de nord de l'espace géographique considéré (Molodova, Crasnaleuca, Cotu Miculinți), nous avons seulement des outils, dont certains non finis, en os et bois de renne; à Stâncă-Ripiceni, os et bois de renne à traces d'intervention humaine, et à Mitoc-Malu Galben, un pendentif en os, sans ornementation. De la sorte, on peut considérer que dans cet espace géographique, d'autres *communautés ethniques* se trouvaient dans d'autres *paliers temporaires* par rapport à celles de la zone du Danube. Là-bas, un essai de synthèse met

¹¹⁵ M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck-Larcier, Paris-Bruxelles, 1999, pp. 202–203.

¹¹⁶ V.-C. Chirica, V. Chirica, op. cit. (n. 112), 2012.

¹¹⁷ G. et A. de Mortillet, *La Préhistoire. Origine et antiquité de l'homme*, Librairie Schleicher Frères, Paris, 1910, pp. 15–18.

¹¹⁸ V. Chirica, I. Borzic, N. Chetaru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, (în col. BAI, V), Iasi, 1996; V. Chirica, I. Borzic, op. cit. (n. 3), 2009; V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, op. cit. (n. 25), 2013.

en évidence l'existence des suivants éléments de création matérielle, à significations de spiritualité (artistique et religieuse):

– outils et armes: poinçons, perçoirs, spatules, sagaies, harpons, poignards, serfouettes, pointes de flèche et de lance, bois de cerf, en diverses phases de façonnage, socs, plantoirs, etc., découverts presque en chaque niveau d'habitat épigravettien ou mésolithique, dont certains décorés à lignes simples ou à groupes de lignes, à possibles analogies surtout dans l'Épigravettien d'Italie;

– objets de art et/ou de parure (donc des pièces non-utilitaires): pendentifs, dents de cervidés, perforés, fragments de bois de cerf, éclats en os, décorés, etc. pour lesquels V. Boroneanț¹¹⁹ trouve des analogies dans le Romanellien d'Italie (certaines grottes d'Italie: Romanelli, Barma Grande, Grotta del Cavallo) ou le Magdalénien de France (Isturitz etc.).

Ce qui attire surtout notre attention est le fait que les membres des communautés épipaléolithiques-mésolithiques de cette partie de l'aire géographique considérée ont créé seulement des décors géométriques, dont l'origine peut se trouver dans les créations artistiques du Gravettien de Mézine (Ukraine), et qui peuvent assurer la *transition* vers le décor géométrique néo-énéolithique, peint, de l'espace carpato-dniestréen¹²⁰.

En guise de conclusion à notre étude, nous précisons le fait que pendant le Paléolithique supérieur récent (y compris l'Épigravettien et le Magdalénien) européen, nous trouvons deux autres modalités d'achèvement des créations artistiques:

– l'utilisation des os et bois de cerf et de renne comme support pour l'achèvement des pièces d'art; parmi les riches informations portant sur les découvertes archéologiques, nous mentionnons seulement celles résultant de la Grotte du Chaffaud (Vienne)¹²¹, de la grotte Gazel et de la grotte de Belvis (Aude)¹²², La Madeleine (Dordogne), de la grotte de Gourdan (Haute-Garonne), Canecaude (Aude), Mas d'Azil (Ariège)¹²³, Trou Magritte (Belgique)¹²⁴ etc.¹²⁵;

– la représentation du cerf et du renne sur divers supports (os, bois d'animal, pierre) par les artistes des civilisations préhistoriques européennes: Paglicci¹²⁶, la grotte de Torre¹²⁷, Trois-Frères (Ariège)¹²⁸, Limeuil¹²⁹ pour finir avec la célèbre frise des cerfs de Lascaux, sur une longueur de 5 m, dessinée au noir et rouge¹³⁰ et avec le petit cerf de salle des „Taureaux”, peint en noir et jaune¹³¹ (fig. 19); enfin, nous ajoutons aussi la tête de cerf, gravée sur bois de cervidé, découverte dans la grotte de Lortet¹³² (fig. 20).

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Cotu Miculinți. Pick-hammers of reindeer antler (after Mr. Brudiu, 1980).

Fig. 2. Reindeer antler artefacts (1, awl; 2, point; 3, drill; 4, spear); 1–3 Stâncă-Ripiceni; 4 Cotu Miculinți (after Mr. Brudiu, 1987).

Fig. 3. Reindeer antler (1, spear; 3, sagaie; 4, retouchoir) and bovid rib (5) artefacts; Crasnaleuca (1) and Cotu Miculinți (2–5) (after M. Brudiu, 1987).

Fig. 4. Harpoons (1–2), chisel (3), pick (4), from Cotu Miculinți (1–2) and Stâncă-Ripiceni (3–4) (after M. Brudiu, 1987).

Fig. 5. Double-pick, from Cotu Miculinți (after M. Brudiu, 1987).

Fig. 6. Reindeer antler artefacts from Cotu Miculinți (after M. Brudiu, 1987).

Fig. 7. Worked reindeer antler from Cotu Miculinți (after M. Brudiu, 1987).

Fig. 8. Middle Gravettian. Molodova V, level 9: 1, reindeer antler handle; 2, rib polisher; 3, bone fusiform sagaie tip, with round section; 4, bone fusiform sagaie tip, with quadrangular section (after V. Chirica, I. Borziac, 2009).

Fig. 9. Molodova V, level 3. 1, sagaie tip with bilateral grooves; 2, ivory blade with cupules; 3, handle (?) on grooved bone (after P. Noiret, 2009).

¹¹⁹ V. Boroneanț, op. cit. (n. 59), 2000, pp. 77–79.

¹²⁰ V. Chirica, M.-C. Văleanu, op. cit. (n. 2), 2008.

¹²¹ P. Paillet, *Les arts préhistoriques*, Ed. Ouest-France, Paris, 2006, p. 7.

¹²² D. Sacchi, *Le Magdalénien. Apogée de l'art quaternaire*, La maison des roches, 2003, p. 32, fig. 17/1; p. 39, fig. 25; p. 67, fig. 55.

¹²³ *Ibidem*, p. 52, fig. 39; p. 70, fig. 57.

¹²⁴ xxx, *Art et civilisations des chasseurs de la Préhistoire, 34.000–8000 av. J.-C.*, Paris, 1984, p. 172, fig. 76.

¹²⁵ M. Otte, *Les origines de la pensée. Archéologie de la conscience*, Mardaga, Sprimont, 2001, p. 93, fig. 51.

¹²⁶ A. Palma di Cesnola, *Paglicci. Rignano Garganico. Mostra iconografica permanente*, Foggia, 1988, p. 67, fig. 34.

¹²⁷ D. Sacchi, op. cit. (n. 122), 2003, p. 54, fig. 42.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 81, fig. 64.

¹²⁹ P. Paillet, op. cit. (n. 121), 2006, p. 78.

¹³⁰ D. Sacchi, op. cit. (n. 122), 2003, fig. 82–83.

¹³¹ P. Paillet, op. cit. (n. 121), 2006, p. 82.

¹³² *Ibidem*.

- Fig. 10. Gravettian. Babin I, lower level: 1, bone awl; 2, worked bone; 3, reindeer phalanx whistle, pierced; middle level: 4, bone polisher; upper level: 5, bone awl (after V. Chirica, I. Borziac, 2009).
- Fig. 11. Râșcov VII. 1–6, fragments of spearheads of mammoth ivory (after V. Chirica, I. Borziac, 2009).
- Fig. 12. Râșcov VII. 1–4 fragments of "handles" or hammers (picks?) in reindeer antler (after V. Chirica, I. Borziac, 2009).
- Fig. 13. Reindeer antler artefacts from Cosăuți I (after V. Chirica, I. Borziac, 2009).
- Fig. 14. Adornment artefacts from Poiana Cîreșului (after M. Cărciumaru et al., 2006).
- Fig. 15. Ostrovul Corbului, Botul Cliuciului. Deer-antler artefacts: 1, 3, 5–6, level I; 4, level II (Schela Cladovei) (after Al. Păunescu, 2000).
- Fig. 16. Gura Văii-Ostrovu Banului. Levels III–IV (Schela Cladovei). Deer-bone and antler artefacts. 1–2, 4, 6, 8, 10, 15, deer-antler hoes; 3, spatula; 5, 7, 9, 16, diverse tools; 11, awl; 12, 14, dibble; 13, dagger (after Al. Păunescu, 2000).
- Fig. 17. Ogradena-Icoana. 1–9, deer-bone and antler artefacts from the Tardigravettian (after Al. Păunescu, 2000).
- Fig. 18. Dubova-Cuina Turcului. 1–37, tools and weapons made of deer bone and antler belonging to level I-Tardigravettian (after Al. Păunescu, 2000).
- Fig. 19. Small deer from Lascaux (after P. Paillet, 2006).
- Fig. 20. Deer head from Lortet (after P. Paillet, 2006).

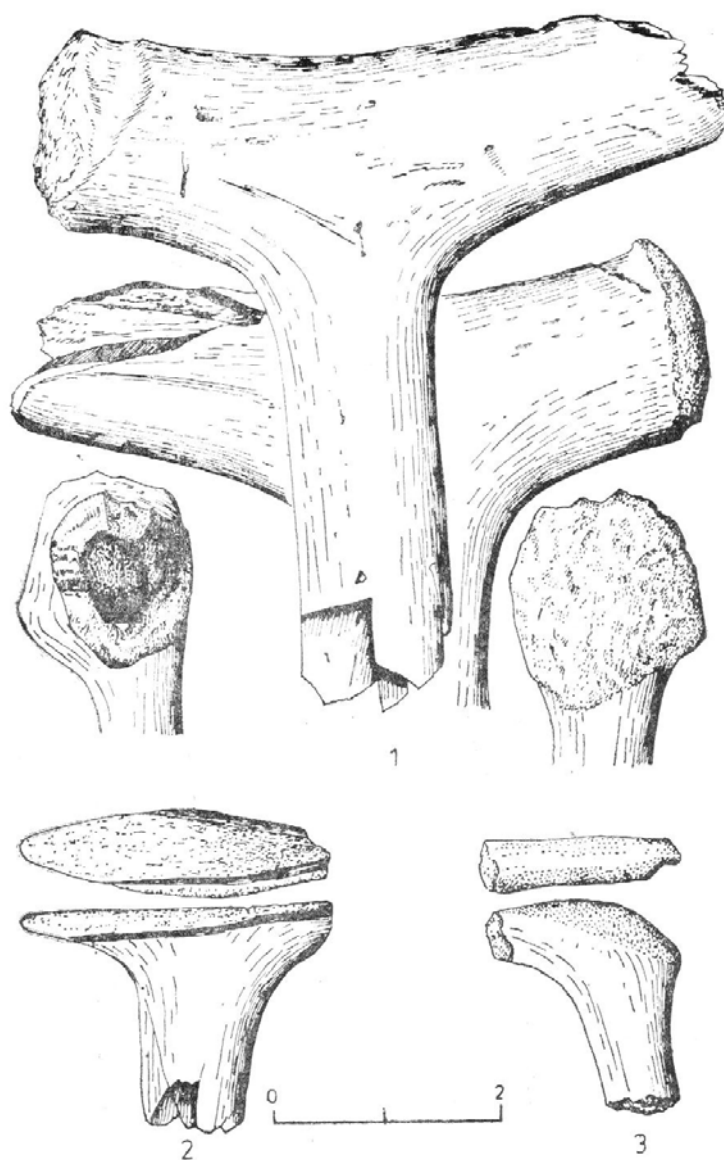

Fig. 1. Cotu Miculinți. Marteaux-pics en bois de renne (d'après M. Brudiu, 1980).

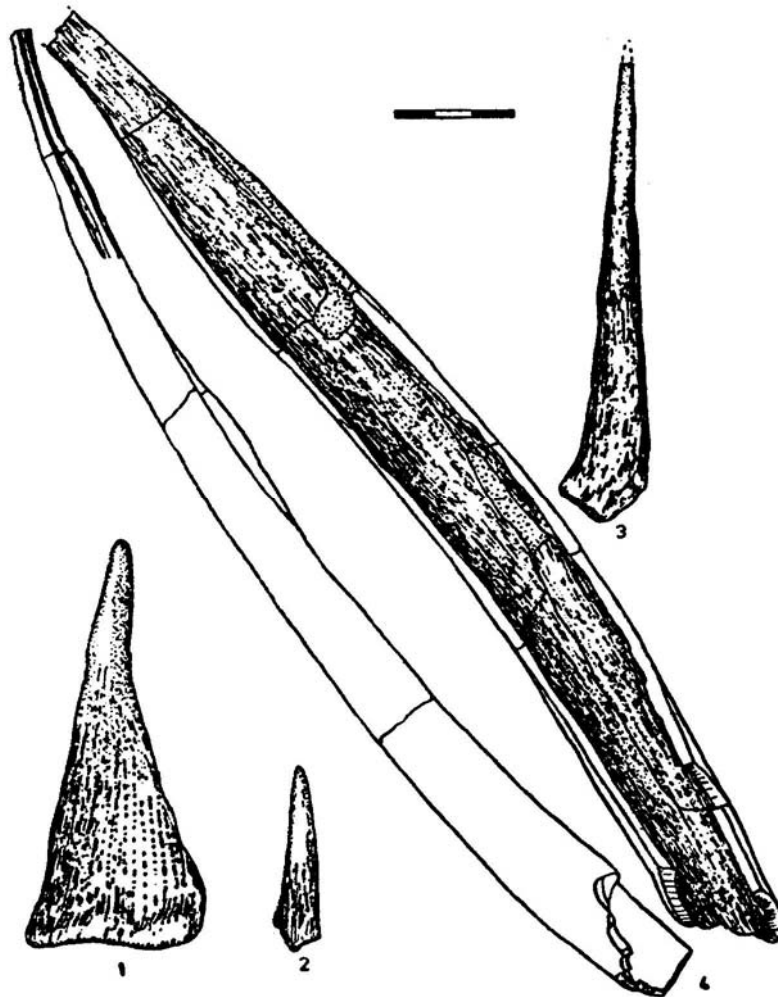

Fig. 2. Objets en bois de renne (1, poinçon; 2, pointe; 3, perçoir; 4, lance);
1-3, Stâncă-Ripiceni; 4, Cotu Miculinți (d'après M. Brudiu, 1987).

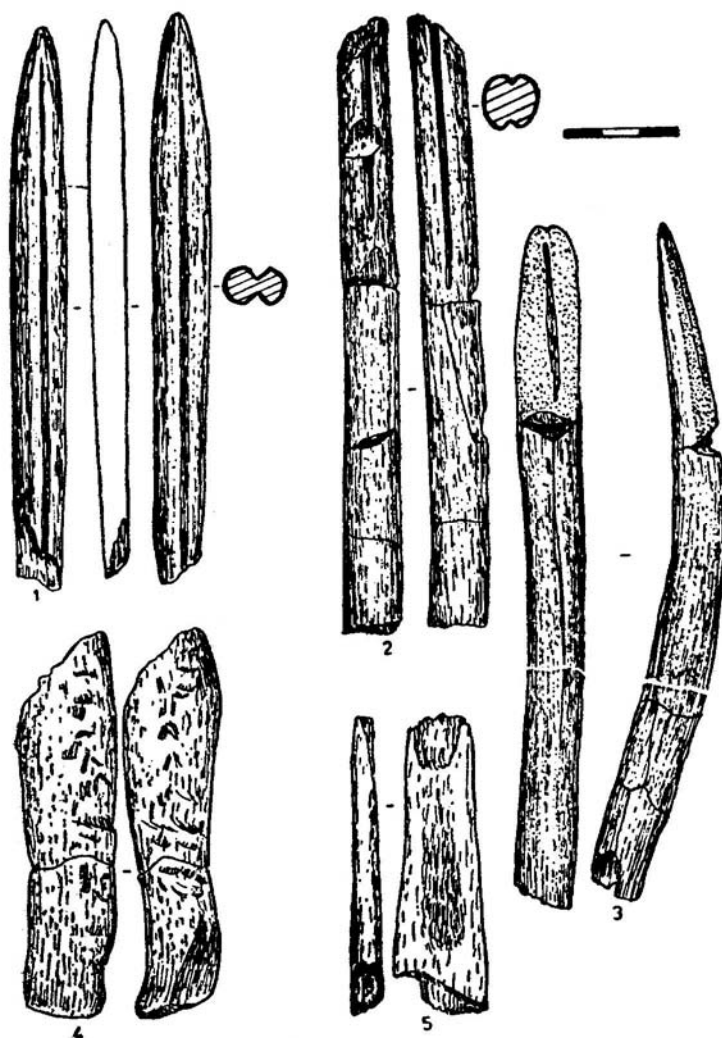

Fig. 3. Objets en bois de renne (1, lances; 3, sagaie; 4, retouchoir) et côte de bovidé (5), de Crasnaleuca (1) et Cotu Miculinți (2-5) (d'après M. Brudiu, 1987).

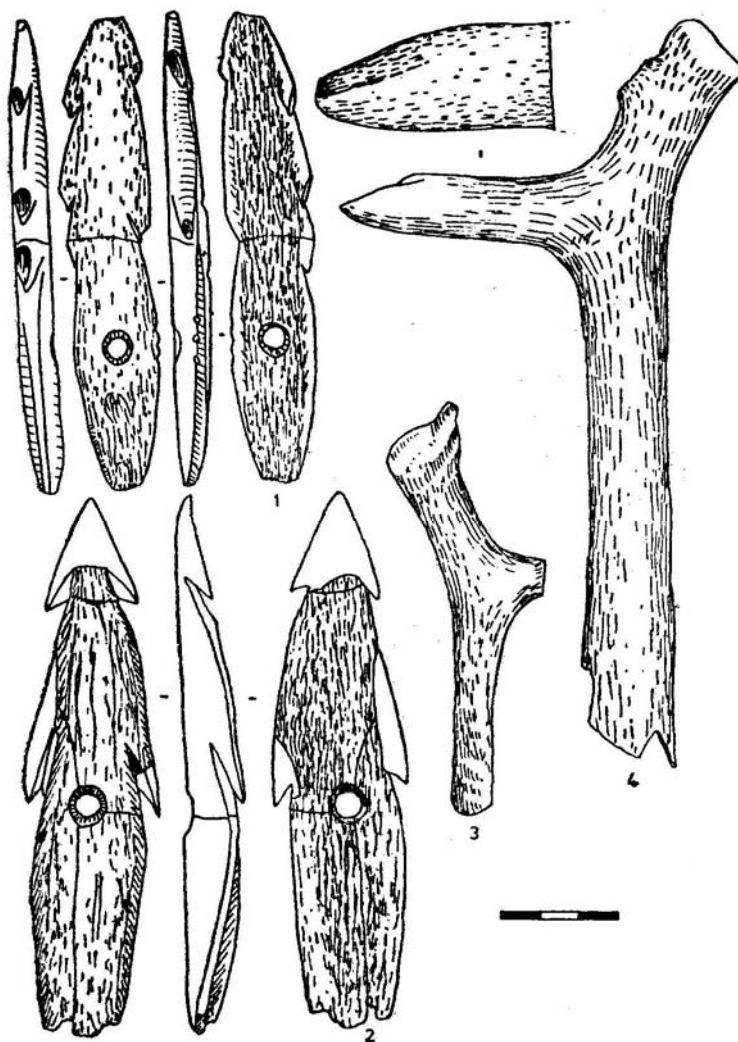

Fig. 4. Harpons (1-2), ciseau (3), pic(4), de Cotu Miculinți (1-2) et Stânca-Ripiceni (3-4) (d'après M. Brudiu, 1987).

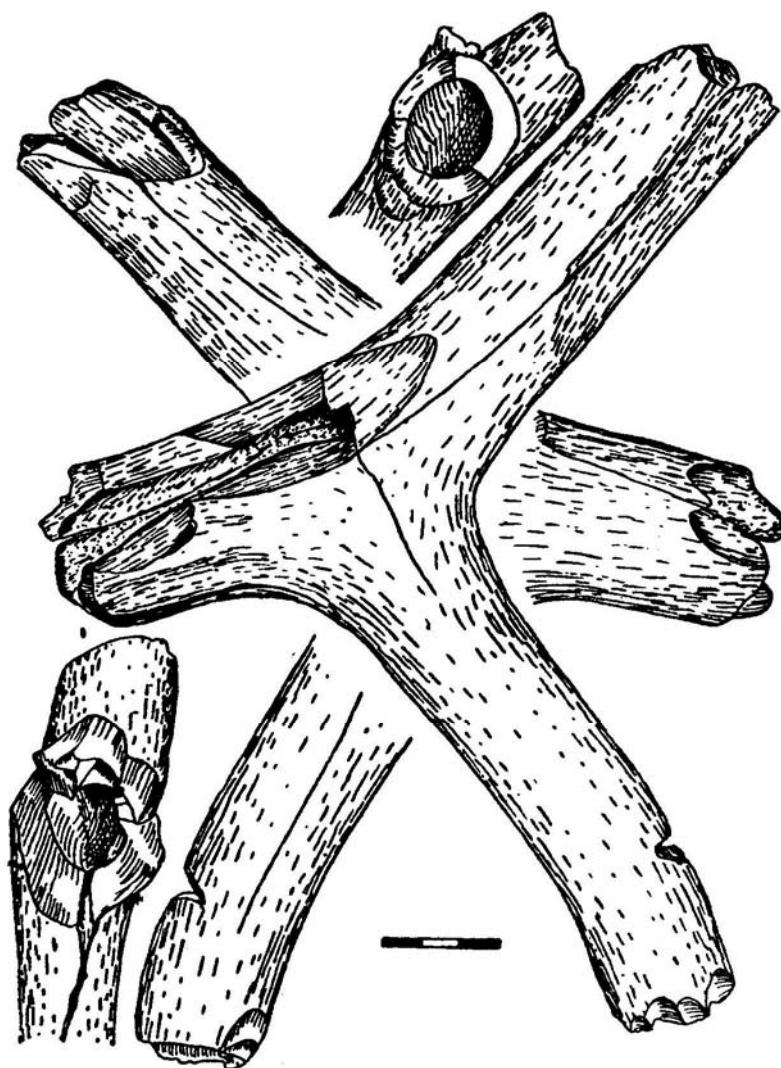

Fig. 5. Double-pic, de Cotu Miculinți (d'après M. Brudiu, 1987).

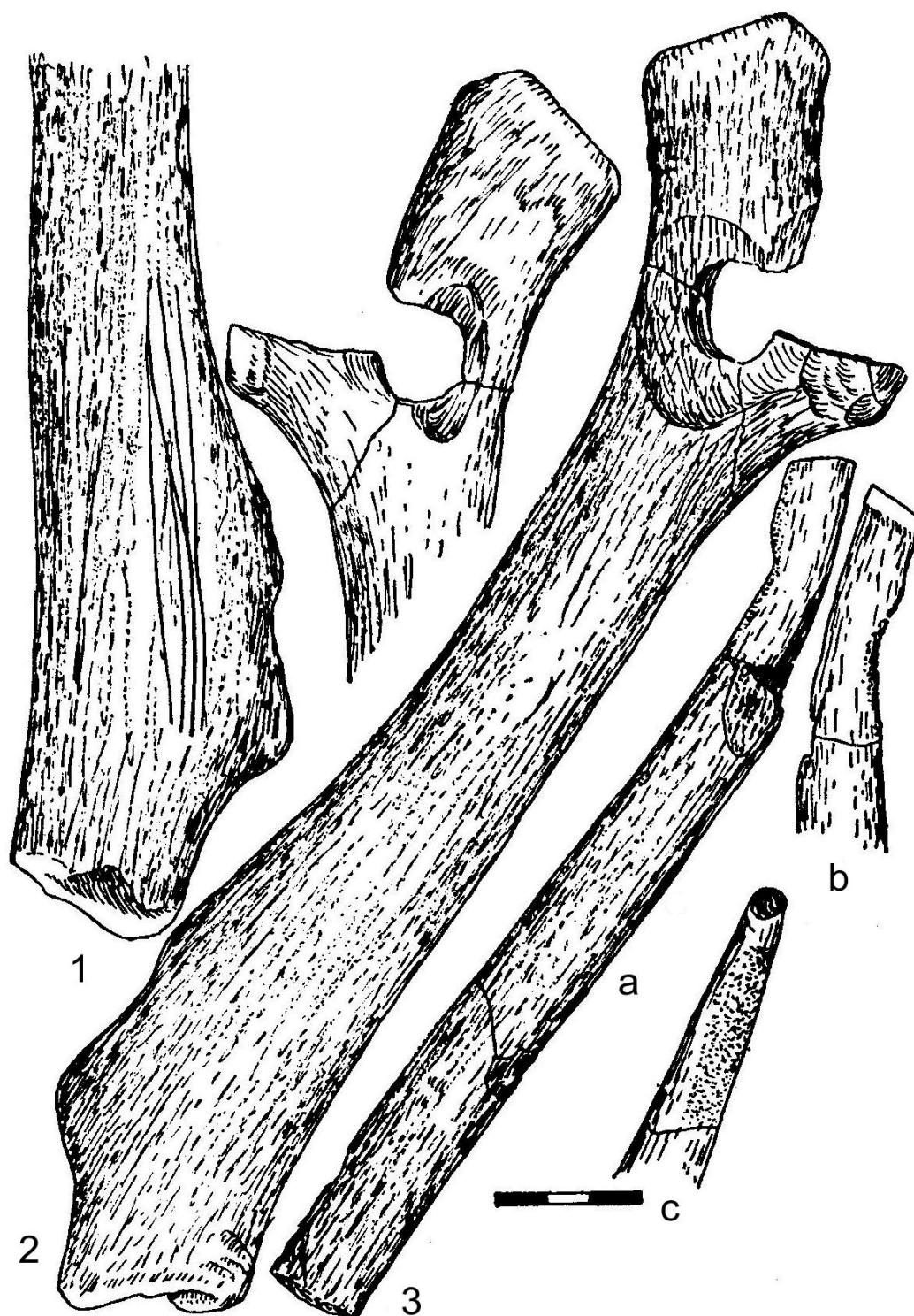

Fig. 6. Objets en bois de renne, de Cotu MiculiŃi (d'après M. Brudiu, 1987).

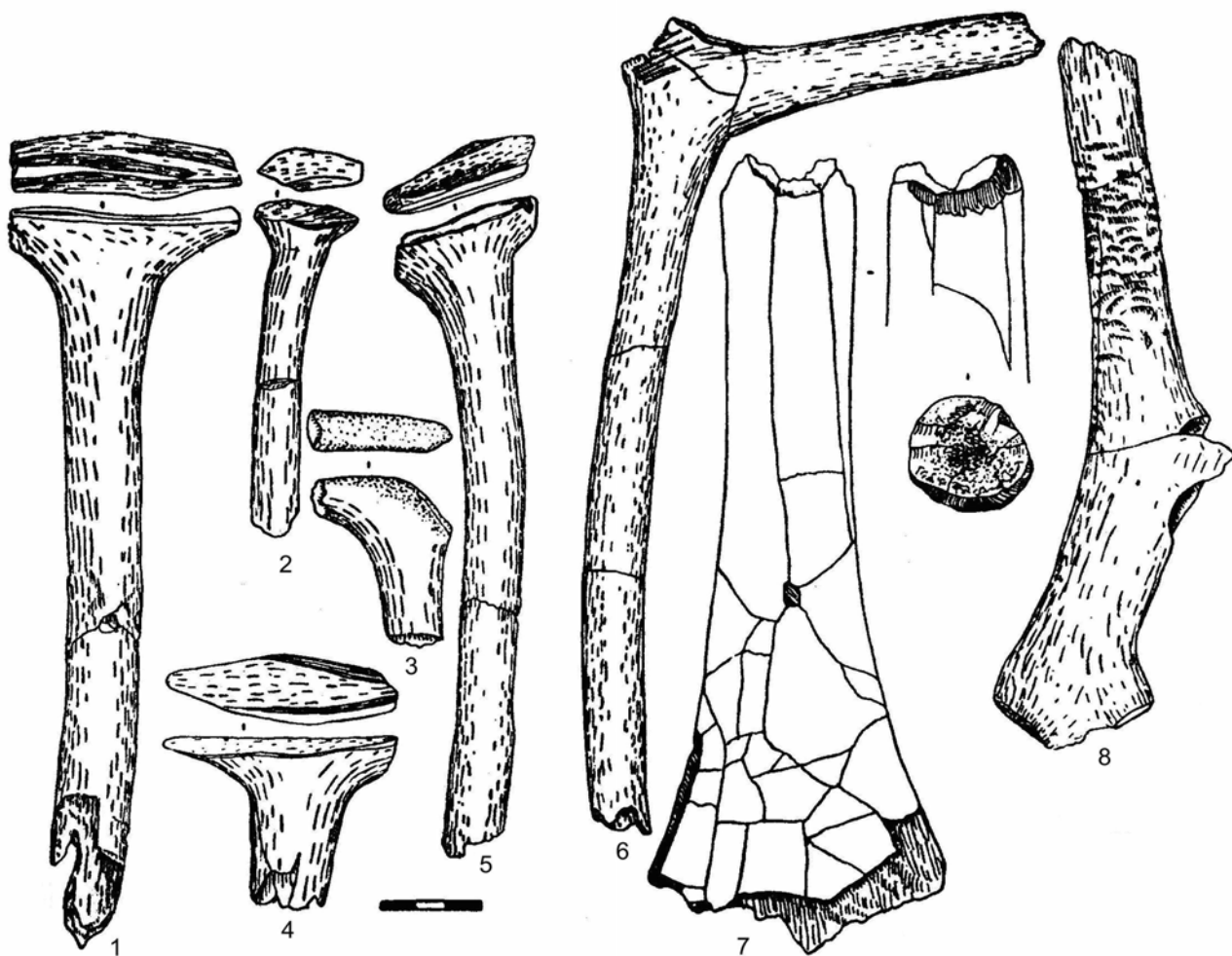

Fig. 7. Bois de renne taillé, de Cotu Miculinți (d'après M. Brudiu, 1987).

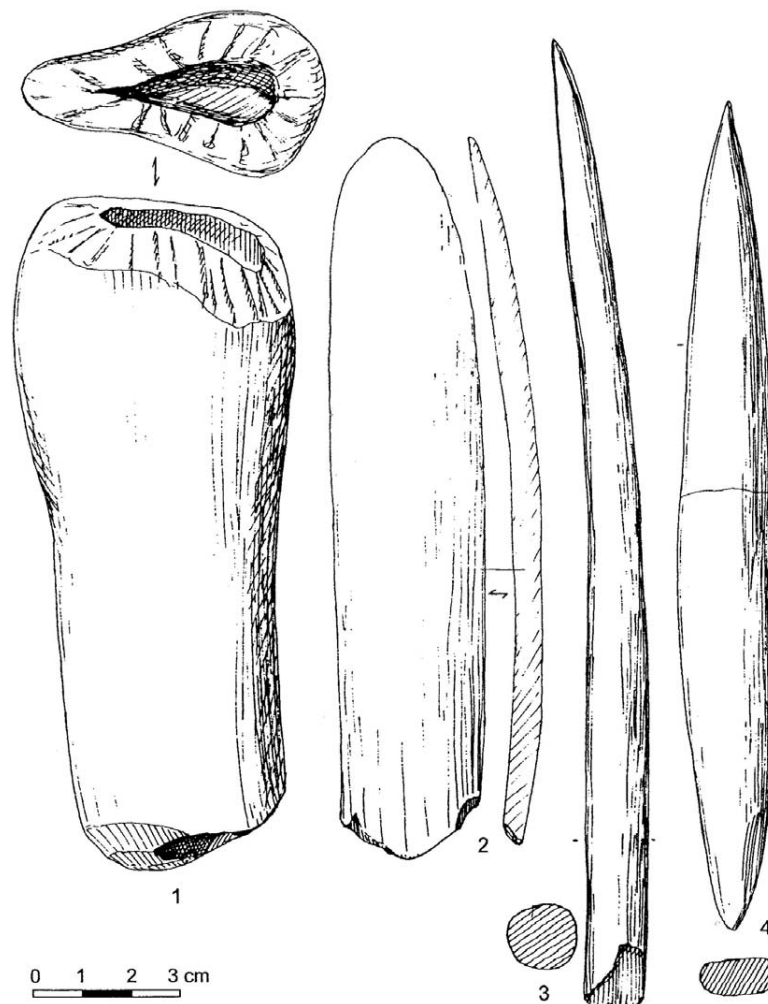

Fig. 8. Gravettien moyen. Molodova V, niveau 9: 1, manche en bois de renne; 2, lisseur sur côte; 3, pointe de sagaie fusiforme en os, de section ronde; 4, pointe de sagaie fusiforme en os, de section quadrangulaire (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009).

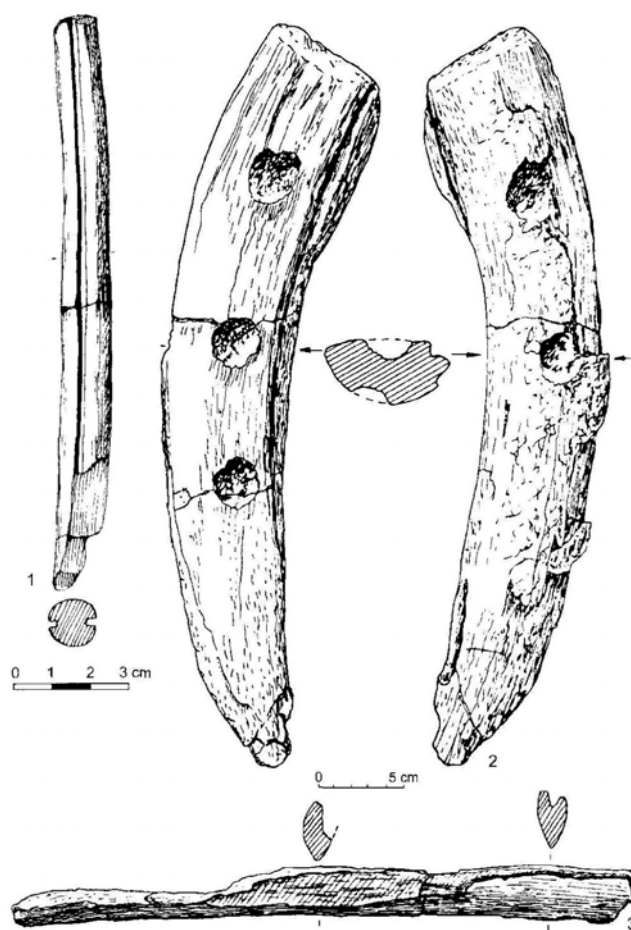

Fig. 9. Molodova V, niveau 3. 1, pointe de sagaie à rainure bilatérale; 2, lame en ivoire portant des cupules; 3, manche (?) sur os rainuré (d'après P. Noiret, 2009).

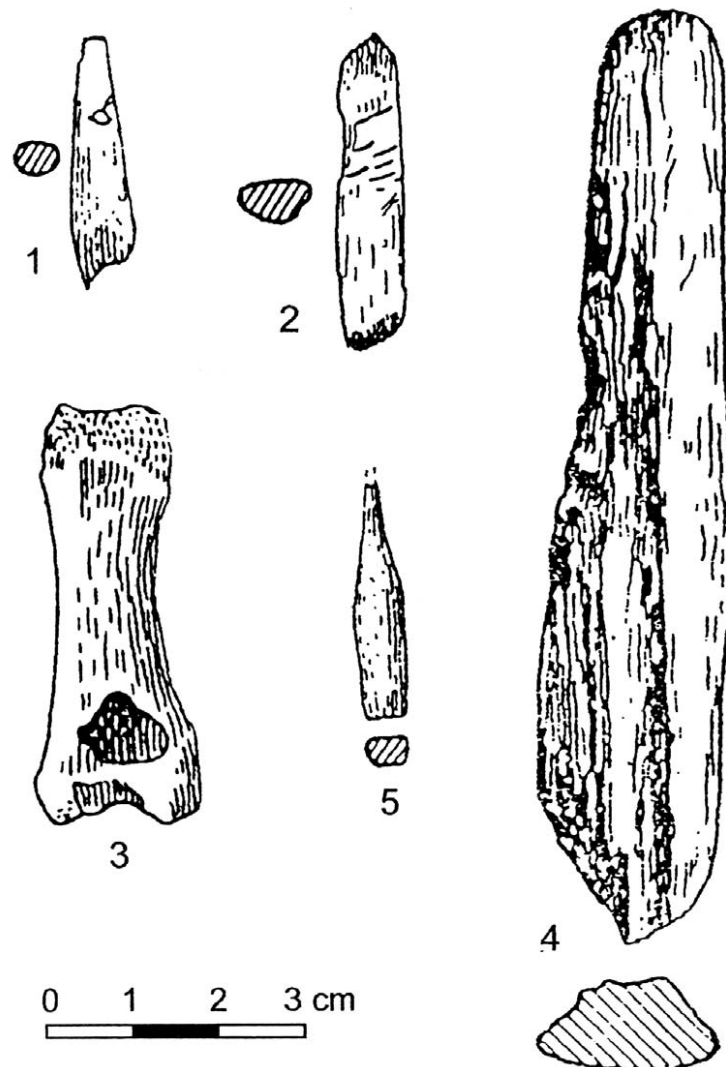

Fig. 10. Gravettien. Babin I, niveau inférieur: 1, poinçon en os; 2, os travaillé; 3, sifflet en phalange de renne, percée; niveau moyen: 4, polissoir en os; niveau supérieur. 5, perçoir en os (d'après V. Chirica, I. Borziac, 2009).

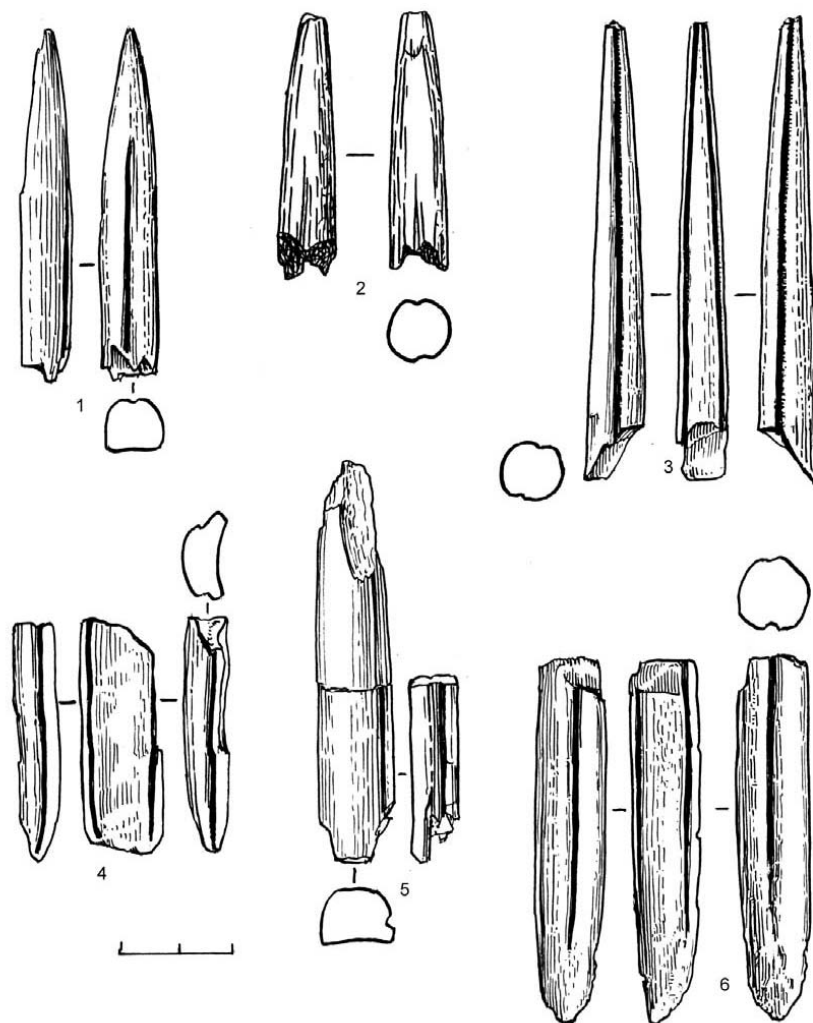

Fig. 11. Rașcov VII. 1–6, fragments de pointes de lance en ivoire de mammoth (d'après V. Chirica, I. Borzic, 2009).

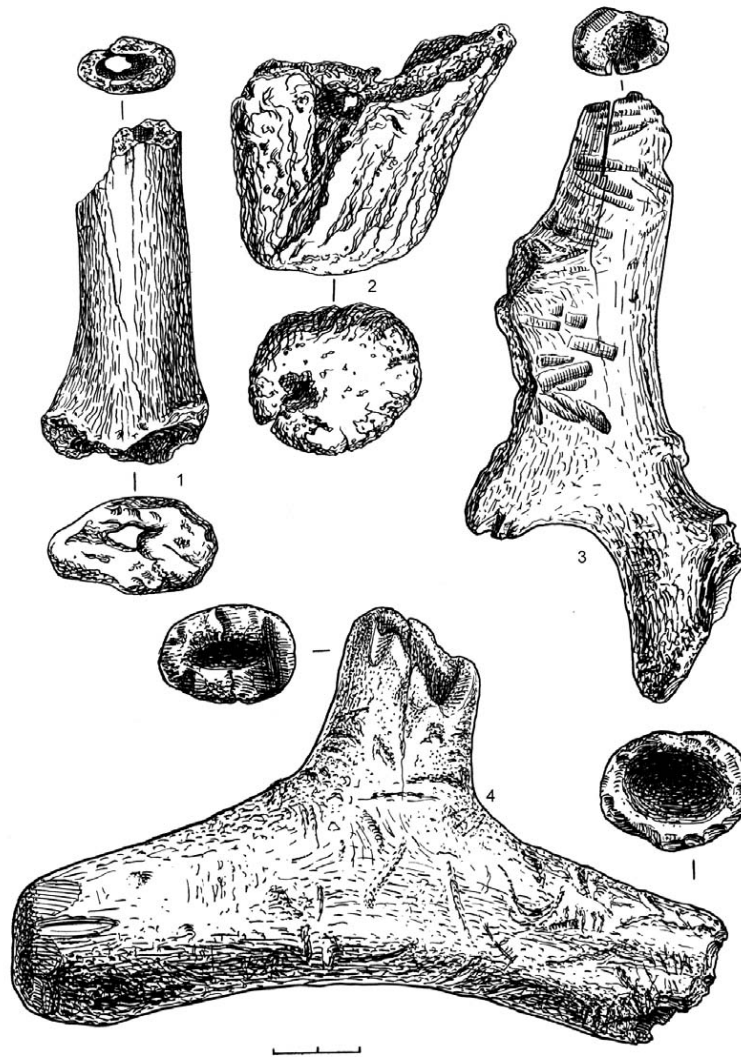

Fig. 12. Rașcov VII. 1–4 fragments de «manches» ou percuteurs (pics?) en bois de renne (d'après V. Chirica, I. Borzic, 2009).

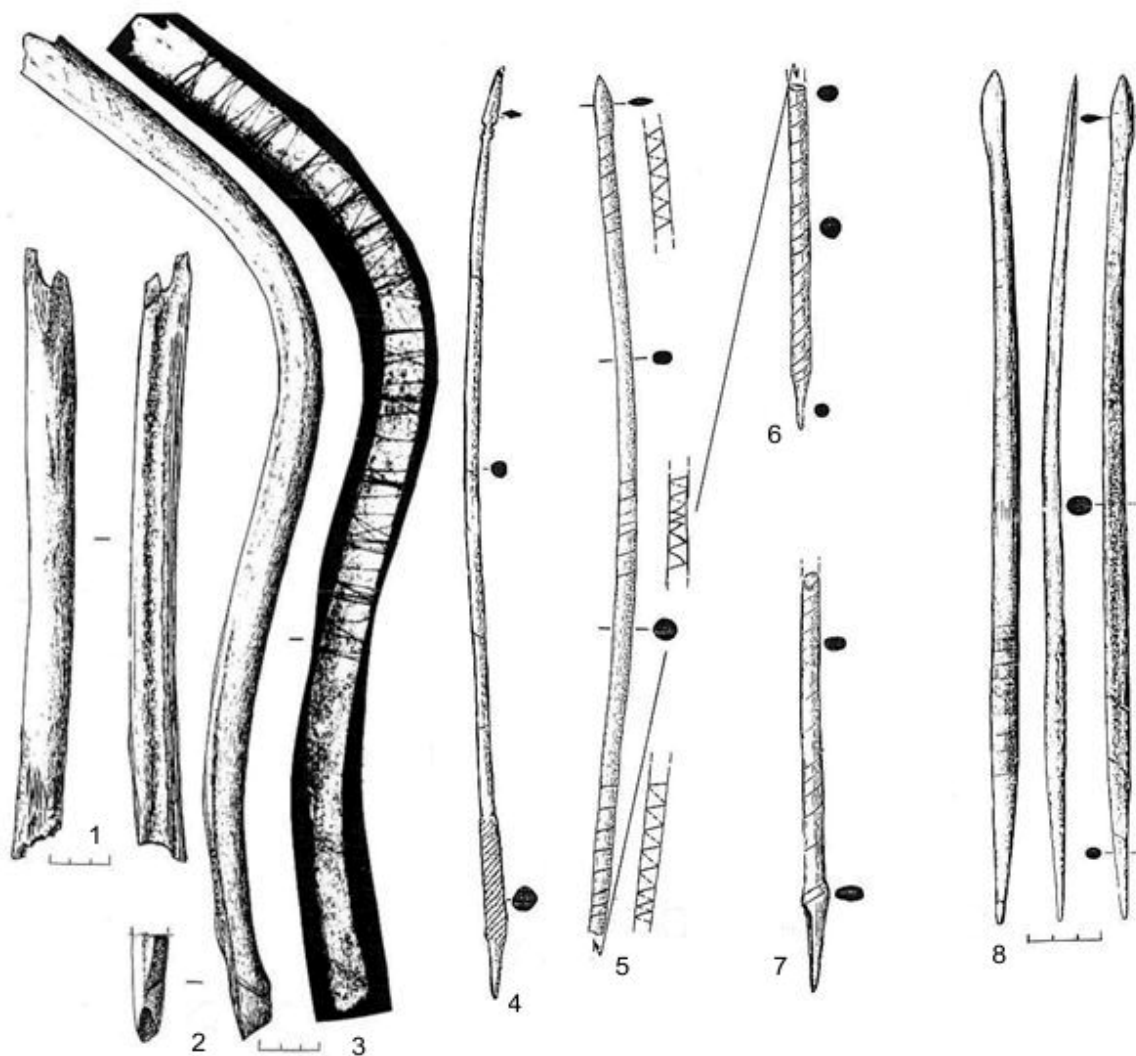

Fig. 13. Pièces en bois et os de renne, de Cosăuți I
(d'après V. Chirica, I. Borzic, 2009).

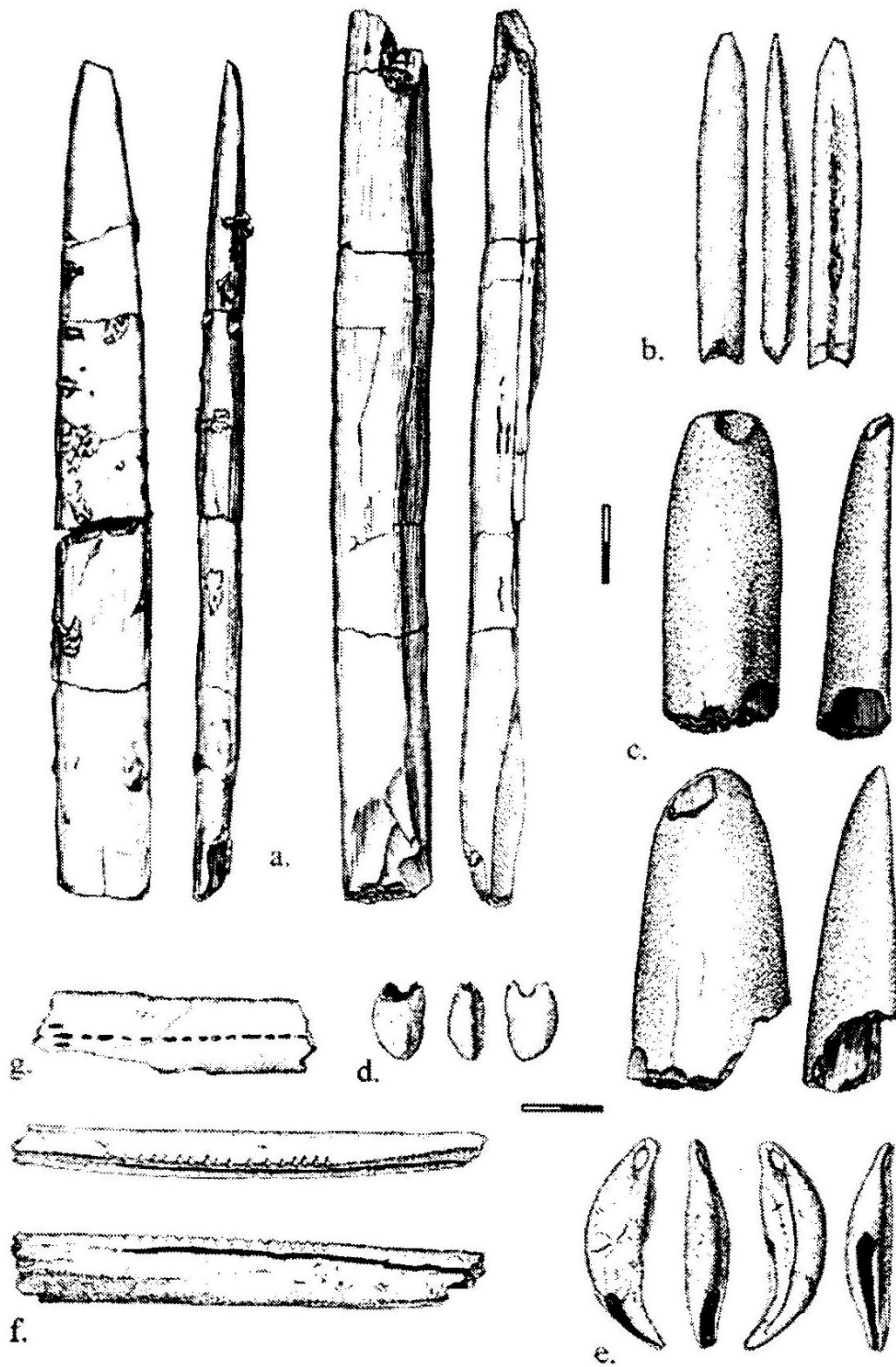

Fig. 14. Objets de parure, de Poiana Cireșului (d'après M. Cârciumaru *et al.*, 2006).

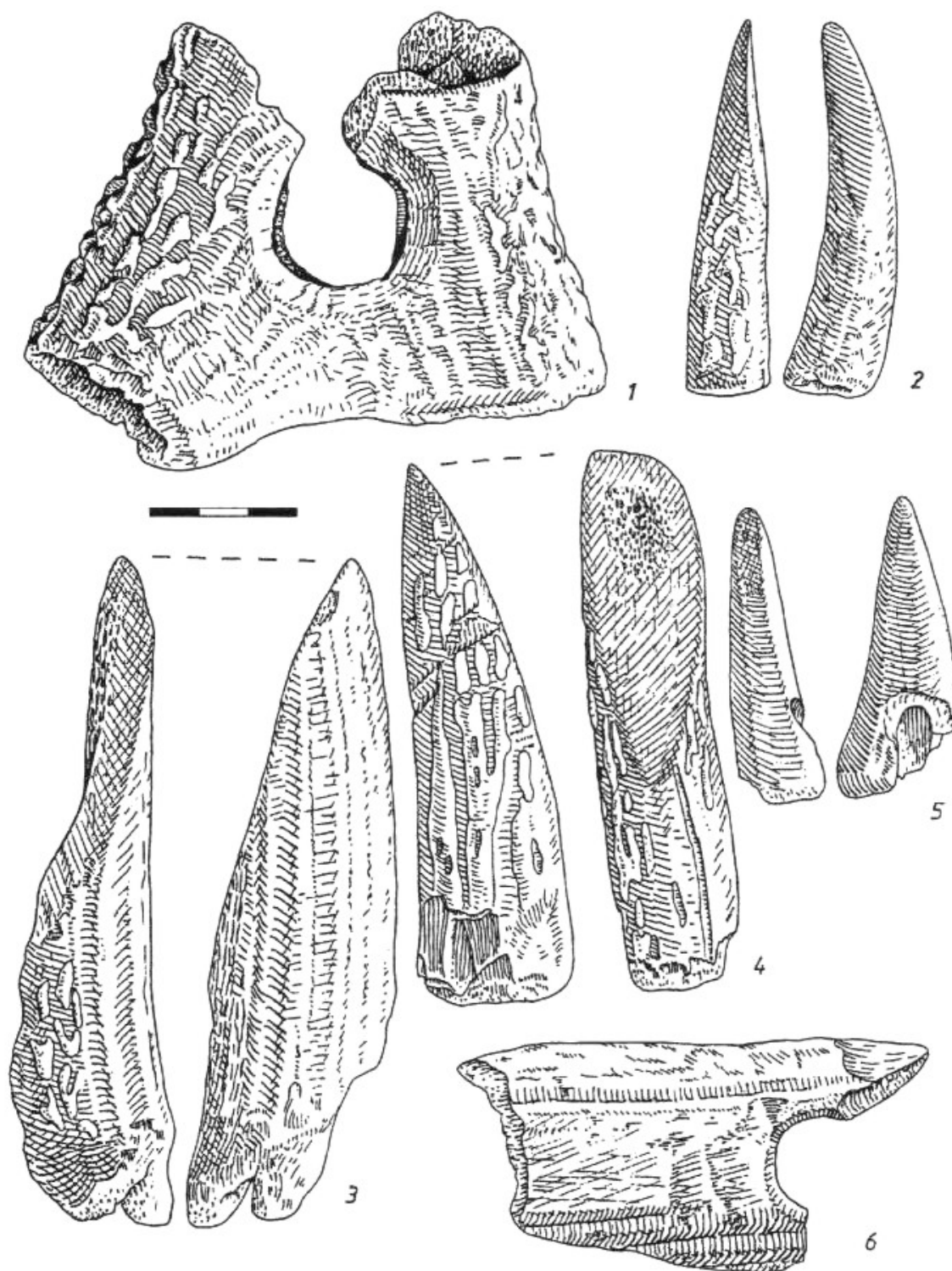

Fig. 15. Ostrovul Corbului, Botul Cliuciului. Outils en corne de cerf: 1, 3, 5-6, niv. I; 4, niv. II (Schela Cladovei) (d'après Al. Păunescu, 2000).

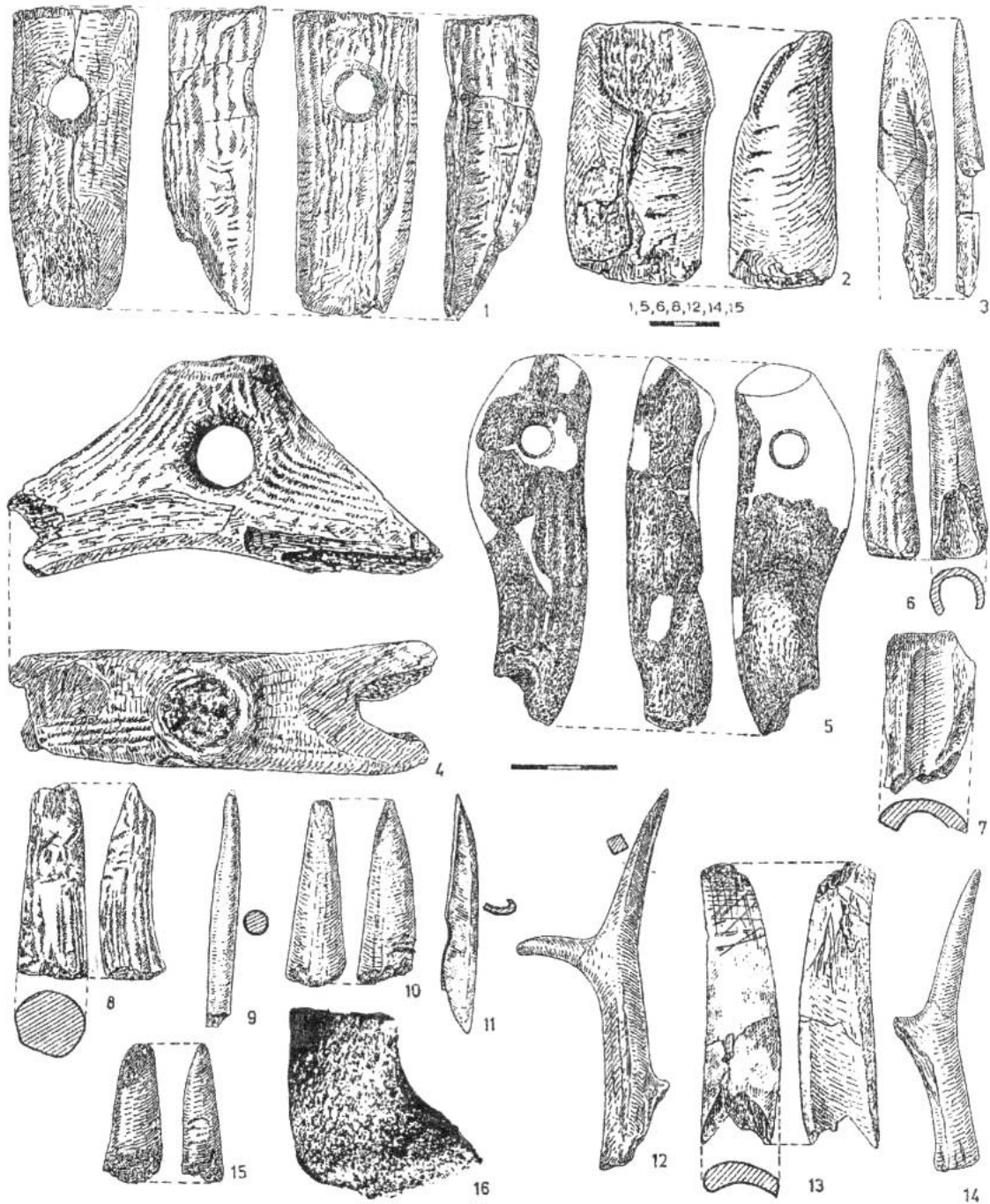

Fig. 16. Gura Văii-Ostrovu Banului. Niveaux III–IV (Schela Cladovei). Objets en os et corne de cerf. 1–2, 4, 6, 8, 10, 15, serfouettes en corne de cerf; 3, spatule; 5, 7, 9, 16, outils diverses; 11, perçoirs; 12, 14, plantoirs; 13, poignard (d'après Al. Păunescu, 2000).

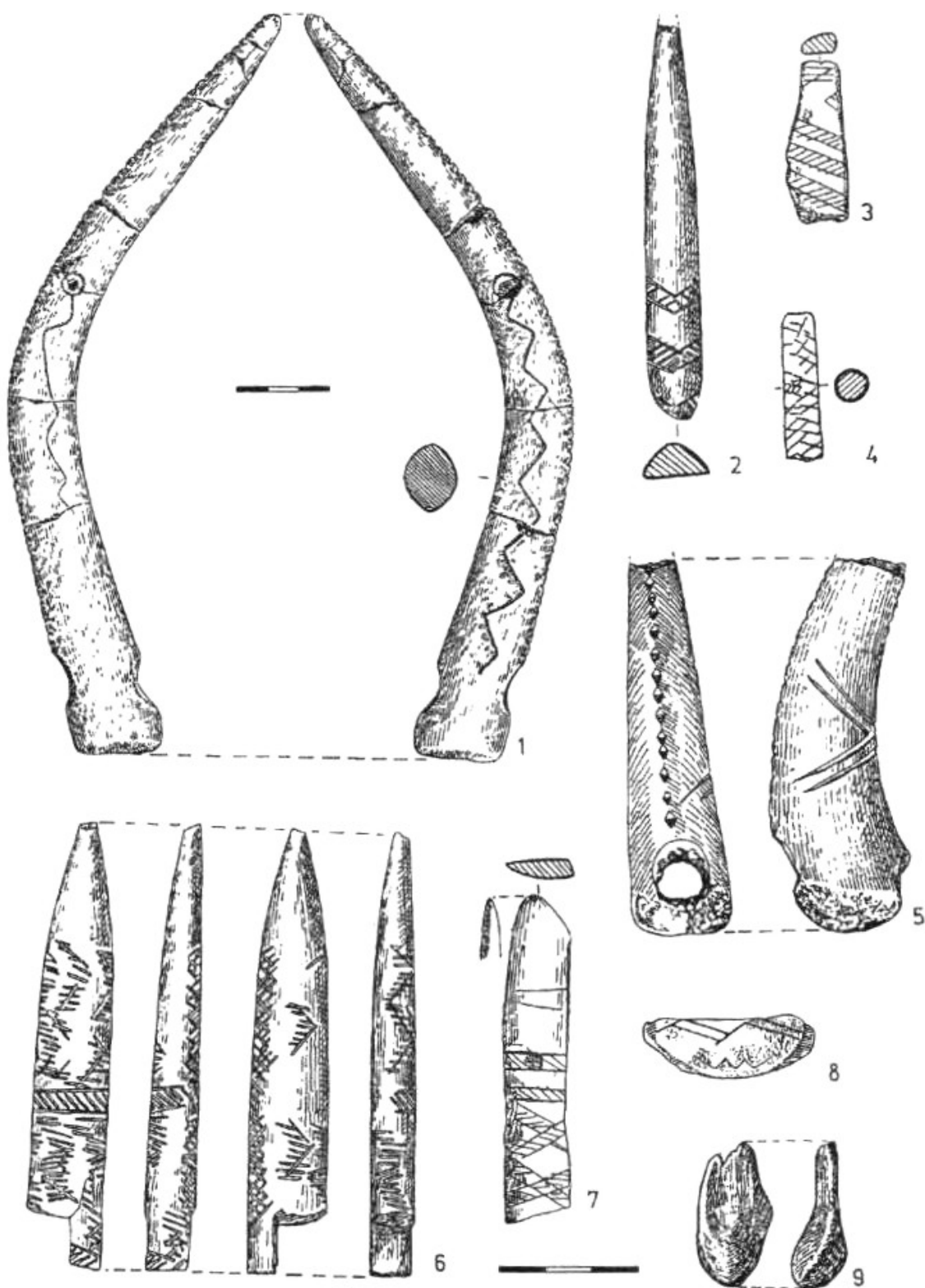

Fig. 17. Ogradena-Icoana. 1-9, pièces d'art en os et en corne de cerf, appartenant au Tardigravettien (d'après Al. Păunescu, 2000).

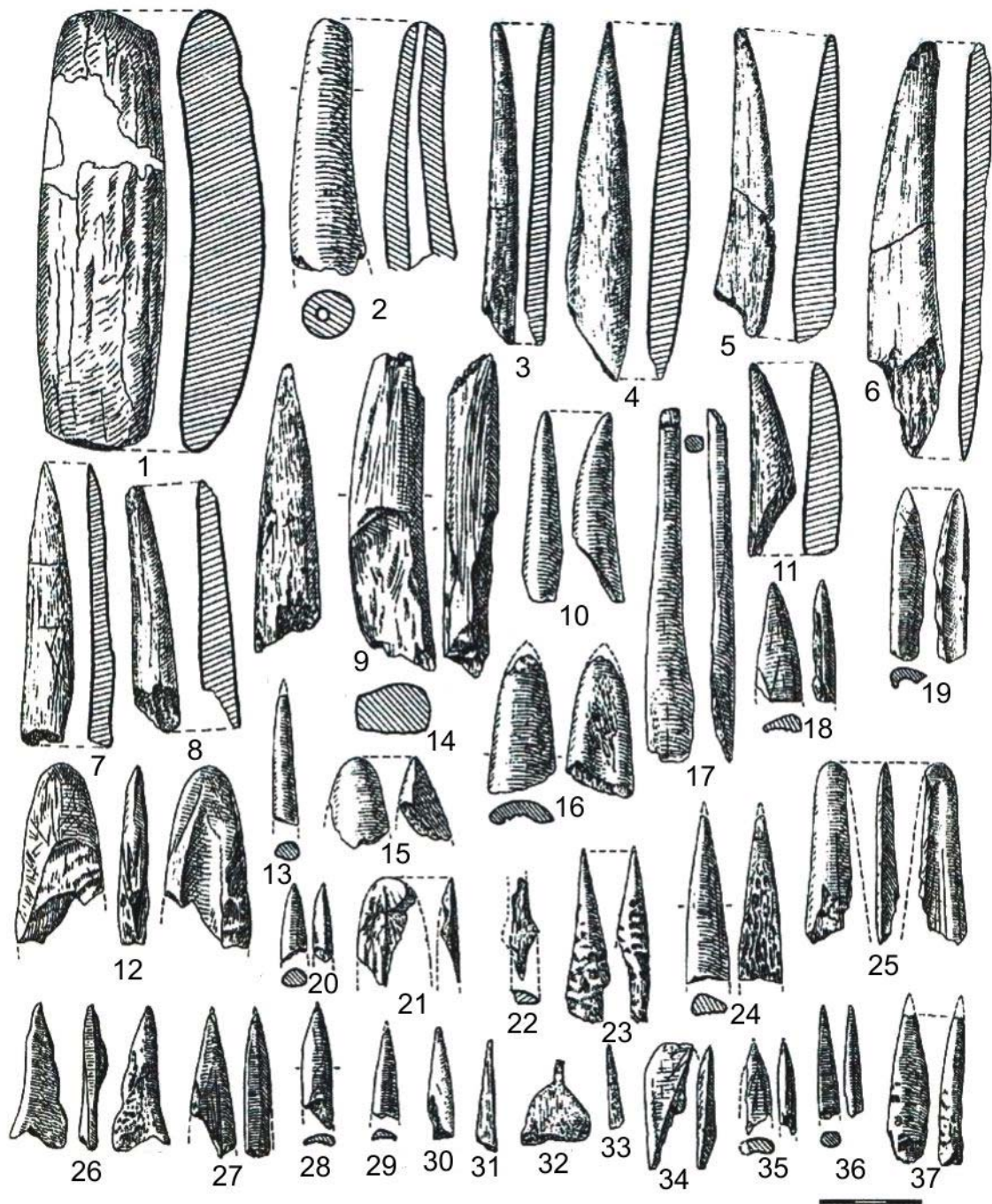

Fig. 18. Dubova-Cuina Turcului. 1-37, outils et armes en os, corne de cerf, appartenant à la couche I-Tardigravettien (d'après Al. Păunescu, 2000).

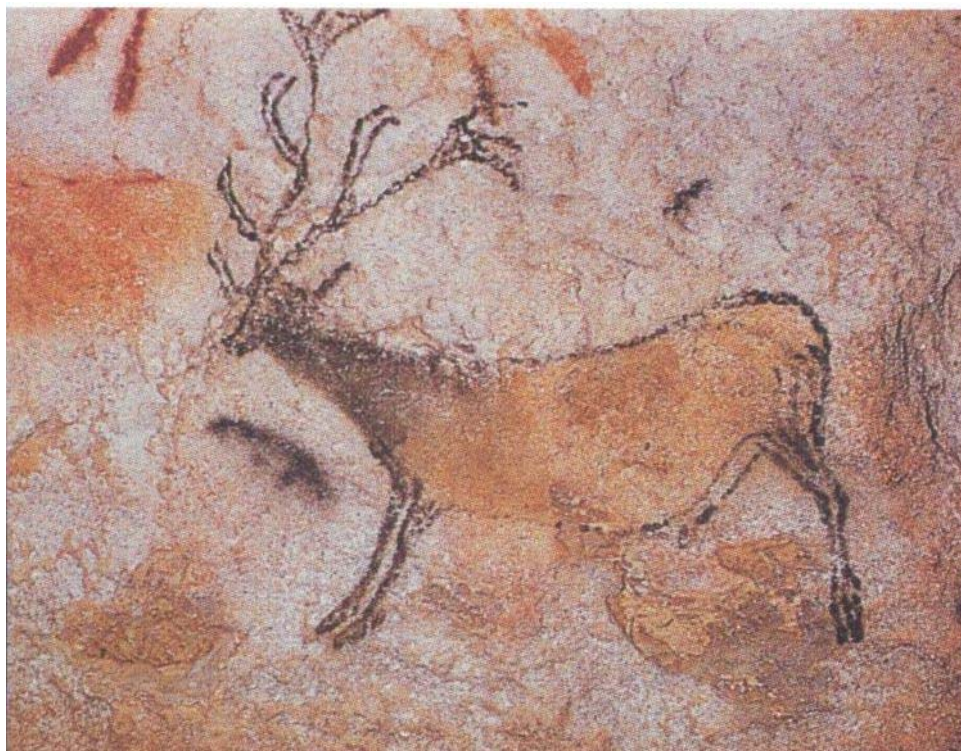

Fig. 19. Petit cerf, de Lascaux
(d'après P. Paillet, 2006).

Fig. 20. Tête de cerf, de Lortet
(d'après P. Paillet, 2006).

TRECEREA DE LA COPILĂRIE LA MATURITATE ȘI ROLUL CĂSĂTORIEI ÎN NORD-ESTUL PROVINCIEI ROMANE MOESIA INFERIOR (SCYTHIA MINOR)*

DE

DAN APARASCHIVEI**

Abstract

In the Roman classical time, as well as during the Christian period, the very young age of marriageable girls indicates that their passage from childhood to adulthood was somewhat enforced. Our study aims to observe and comment on several aspects regarding the de jure and de facto marriageable age and consequently the age of passage from childhood to adulthood between the 1st and the 6th centuries AD in the area corresponding to the late Roman province Scythia Minor. The importance of marriage and childbearing in the Roman world is revealed, also, by the sources that refer to the premature death of young people, before their marriage.

Analyzing the symbolic meaning of funeral inventory in graves of marriageable girls is another objective of this study. The clothing, the jewels and the rest of the funeral inventory, together with the specific rituals might reveal unmarried status of the deceased young woman, but also her nulliparous status and consequently her symbolic "childhood".

Keywords: *Moesia Inferior, Scythia Minor, marriage, childhood, adulthood, funeral inventory.*

În societatea romană, conceptul general de *familia* desemna o structură complexă ce reunea un număr important de persoane provenite atât pe linie ereditară, prin alianță, dar și din libertii și sclavii casei. Totuși, prin prisma relațiilor afective, a responsabilităților primare și a angajamentele ferme, nucleul familial era format din *pater familias*, liderul și factorul decizional, mama și copiii lor¹.

Legislația lui Augustus confirmă căsătoria ca pe un act cu multiple implicații în societatea romană. Importanța și consecințele sale, dar, totodată și combaterea celibatului sunt stipulate în legile emise în epocă, dintre care multe au fost preluate și adaptate în perioada creștină².

* O variantă extinsă a acestui material, în limba engleză, va fi publicată într-un volum colectiv din seria *Eastern and Central European Studies*, Editura Peter Lang (New York-Oxford-Frankfurt-am-Mein-Zürich-Viena).

** Institutul de Arheologie din Iași, danaparaschivei76@yahoo.com.

¹ B. D. Shaw, *The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine*, in *Past and Present*, 115 (May), 1987, pp. 3-4 și nota 1. G. Nathan afirmă că „din perspectiva istoriei romanilor familia a rămas o unitate neschimbată în esență, atât în ceea ce privește compoziția, elementele ce țin de habitat, dar și ca dinamică a relațiilor interfamiliale”: G. Nathan, *The Family in Late Antiquity*, Routledge, London, New York, 2000, p. 185.

² Conform legislației augustane (*lex Iulia de maritandis ordinibus* și *lex Iulia de adulteris coercendis* din 18 B.C., dar și *lex Papia Poppaea nuptialis*, din 9 A.D., au stabilit bazele legale ale căsătoriei în perioada romană clasică; cf. G. Rotondi, *Leges publicae populi romani: elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, extras din *Enciclopedia giuridica italiana*, Società Editrice Libreria, Milano, 1912) obligația căsătoriei a fost legiferată tocmai pentru a lupta cu celibatul; limitele de vârstă de la care se puteau oficia căsătoriile sunt clar stipulate alături de timpul ce trebuia să treacă până la recăsătoria femeii după un divorț sau după moartea soțului (șase luni, respectiv un an); avantajele și privilegiile acordate în cazul în care familia avea mai mulți copii și sancțiunile pentru celibatari erau, de asemenea, specificate în documentele juridice ale vremii. Vezi G. Nocera, *I rapporti tra cristianesimo e istituti familiari alla luce del diritto e della letteratura del Tardo Impero*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, p.135, nota 18.

Evoluția legislației ce controla aceste aspecte sub Constantin cel Mare, Theodosius al II-lea și Valentinian al III-lea este bine documentată și s-a putut constata că nu există o fractură evidentă cu principiile reglementate deja în perioada romană: P. G. Caron, *Consensu licite matrimonia posse contrahi, contracta non nisi misso repudio solvi* (C.5, 17,8), in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 287–298.

Scopul studiului de față este de a observa și comenta condițiile în care se realizau căsătoriile, vârsta la care se oficiau, momentele și evenimentele care marcau trecerea de la copilărie la maturitate, relațiile dintre soți. Preocuparea noastră se extinde și asupra simbolisticii inventarului funerar pentru indivizii decedați înaintea vârstei maritale, dar și asupra posibilelor conexiuni între riturile de trecere³. Spațiul asupra căruia ne concentrăm cercetarea este arealul cuprins între Dunăre și Marea Neagră, corespunzător părții de nord-est a provinciei romane Moesia Inferior, zonă care a fost transformată în provincia Scythia Minor prin reformele administrative ale lui Dioclețian. Demersul de față se va baza cu precădere pe informații provenite din izvoarele arheologice și epigrafice, în condițiile în care sursele literare care să facă referire directă la aceste chestiuni din regiune lipsesc. Analiza comparativă a datelor de care dispunem din alte provincii ale Imperiului va fi utilizată ca metodă prevalentă în abordarea aspectelor nedocumentate suficient în regiunea propusă.

CĂSĂTORIA ȘI FAMILIA LEGAL CONSTITUITĂ

În perioada romană clasică și chiar în epoca târzie, căsătoriile erau, în majoritatea situațiilor, aranjamente de familie⁴. Tatăl era cel care lua deciziile în ceea ce privea pe tinerii aflați sub tutela sa, înainte și chiar după evenimentul nupțial⁵. Totuși, în anumite situații, mama decidea în aranjamentele de căsătorie ale fiicei sale. Conform unei inscripții din Moesia Inferior, datată în prima parte a secolului al III-lea p. Chr., Iulia Glykena, fiica Iuliei Calliotea, de la Histria, s-a căsătorit cu Aurelius Chrestus Severus⁶. În absența unui tată în viață, responsabilitatea și eforturile pentru a avea un aranjament profitabil pentru fiica sa au trecut către mamă⁷. Conform dreptului roman, atributul de *mater familias* putea reveni, în anumite condiții, și unei libere care trăise în concubinaj cu patronul ei⁸. În documentul epigrafic menționat se specifică destul de clar că această uniune s-a făcut în limitele legalității: „...mama mea m-a dat de soție în chip legiuit”. Pentru a beneficia de toate avantajele unei căsătorii legitime, încheierea *iustum matrimonium* era absolut necesară.

O anume evoluție la nivelul mentalităților s-a putut constata sub presiunea schimbărilor religioase impuse de răspândirea creștinismului, cu consecința directă că mama miresei a căpătat un rol mai important în procesiunile și aranjamentele legate de căsătorie⁹.

Totuși, studiile din ultimele decenii au arătat că, dincolo de argumentele de natură materială, alegerea partenerului de viață se făcea și în funcție de sentimentele exprimate uneori direct de actorii actului căsătoriei¹⁰.

³ Despre riturile de trecere, semnificația lor și conexiunile culturale a se vedea A. van Gennep, *Les rites de passage*, Emile Nourry, Paris, 1909.

⁴ Logodnele, căsătoriile și divorțurile erau percepute ca bune oportunități pentru realizarea unor afaceri profitabile mai ales în plan financiar, iar uneori, ca poziție socială sau politică: S. B. Pomeroy, *The Relationship of the Married Woman to her Blood Relatives in Rome*, in *Ancient Society*, 7, 1976, p. 220.

⁵ În teorie, căsătoria putea avea loc doar în urma consimțământului formal al mirelui și al miresei: „*Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio*” – „Căsătoria este uniunea dintre un bărbat și o femeie, un parteneriat pe viață, împărtășirea legii umane și divine” – traducere după J. Evans Grubbs, *Law and Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Legislation*, Oxford, 1995, p. 55; Dig. 23.2.1 (Modestinus, 1 reg.) (*Digest of Justinian* [transl. A. Watson, eds. Th. Mommsen, P. Krüger], Philadelphia, 1985). Cu toate acestea, era imposibil pentru o fetiță de 12–13 ani sau chiar mai în vârstă, să își impună dorința odată ce *pater familias* lua o decizie. Vezi detalii în E. Volterra, *Osservazioni intorno agli antichi sponsali romani* (excerpt), in *Studi in onore di A. C. Jemolo*, A. Giuffrè, Milano, 1962, p. 16.

⁶ ISM I, 292.

⁷ G. Nathan, op. cit. (n. 1), pp. 82–83. For other examples see J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 146.

⁸ O concubină care respecta aranjamentele legale ale unei astfel de relații putea să se afirme din poziția de *mater familias*; Dig. 23.2.41. (Marcellus 26 dig.) „*Probum intellegitur etiam in his mulieribus esse, quae turpiter viverent vulgoque quaestum facerent, etiamsi non palam. Et si qua si in concubinato alterius quam patroni tradidisset, matris familias honestatem non habuisse dico*”. See E. Karabélias, *La pratique du concubinat avec une femme libre, affranchie ou esclave dans le droit post-classique*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 193–194.

⁹ A. D. Musca, *La donna nel mondo pagano e nel mondo cristiano: le punte minime dell'età matrimoniale attraverso il materiale epigrafico (Urbs Roma)*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 169–170. Sfântul Augustin confirmă această creștere a rolului mamei miresei: „natura cere ca atunci când o fată se mărită opinia mamei să prevaleze în fața altora”: Aug. *Epist.* 254 (*The Letters of St. Augustine*, ed. W. J. Sparrow-Simpson, The Macmillan Co., London, New York, 1919).

¹⁰ Vezi G. Giagrande [ed.], *Plutarco. Narrazioni d'amore*, D'Auria M., Napoli, 1991; E. Cantarella, *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana. Una storia di amore coniugale*, in *Bulletino dell'Istituto di diritto romano "Vittorio Scialoja"*, 39, 1997, pp. 205–218; D. Mazoni Dami, *L'amore coniugale e la figura della sposa ideale nella trattatistica antica*, in *Atene e Roma (A&R)*, 44, 1999, pp. 14–25; remarcabile sunt cele 50 de scrisori de dragoste din antichitatea romană târzie, recent traduse din *Codex Vindobonensis philologicus graecus 310*, databil la sfârșitul secolului al XII-lea – începutul secolului al XIII-lea, probabil opera poetului grec Aristenetus: A. T. Drago [ed.], *Aristeneto. Lettere d'amore*, Pensa Multimedia, Lecce, 2007.

Vocabularul de pe anumite monumente confirmă afecțiunea din interiorul cuplului sau cel puțin poziția unuia dintre cei doi soți¹¹. Din Moesia Inferior ni s-au păstrat expresii precum „soțul meu mai dulce ca hydromelul”¹², „cea mai dulce soție”¹³, „soția mea devotată”¹⁴, „înțelepciunea ei strălucitoare în timpul vieții și pe durata căsătoriei”¹⁵. Precizarea că „la 13 ani m-a iubit un tânăr demn de noi și apoi m-am căsătorit cu el”, din epitaful unei tinere soții de la Tomis, Caecilia Artemisia, este un argument suplimentar pentru ideea mai sus menționată¹⁶. E drept că inscripțiile funerare erau reflectări adaptate și revizuite ale adevăratelor trăiri și emoții ale urmașilor, dar fără un stimulent convertit din realitate este greu de crezut că s-ar fi putut exprima aceste gânduri. Poate o expresie mai obiectivă era cea inclusă în epitaful Corneliiei Fortunata, soția lui Stabilio, de asemenea de la Tomis. Aici se apreciază că respectiva „și-a împlinit dragostea cuviincioasă și castă față de soț”¹⁷.

Ca și în prezent, puteau rezulta căsnicii fericite, în care cei doi soți își apreciau calitățile reciproc și exista bună înțelegere, la fel cum erau și eșecuri încheiate de cele mai multe ori cu divorțuri¹⁸. Reușita mariajului, respectul și înțelegerea dintre soți pot fi sugerate, de exemplu, prin mențiunea unei căsătorii care a durat zeci de ani. Recordul de 46 de ani de căsnicie consemnat la Tomis este remarcabil¹⁹. Alături de alte cifre impresionante, mai amintim pentru secolele V–VI p. Chr. o inscripție interesantă de la Callatis care îi menționează pe avocatul Simplicius și pe soția sa, Melita, care au trăit mulți ani împreună și au avut o bătrânețe liniștită²⁰.

Aetas nubilis

Primul pas în fiecare căsătorie și cel mai important eveniment din viața fiecărui cuplu era nunta²¹. În ceea ce privește etapele prin care cuplurile treceau, acestea sunt identificabile pe baza surselor istorice disponibile în special pentru membrii elitelor și, parțial, pentru cei din clasa de mijloc. Tradițiile din mediul rural și cele ale categoriilor sociale inferioare sunt aproape total necunoscute²².

Toate sursele disponibile converg către ideea că mireasa era în centrul evenimentului. Ea devenea preoteasa propriului ei rit de trecere²³. Ziua în care trecea de la jucării și activitățile specifice copilăriei la

¹¹ Noțiunea de dragoste era, cel mai probabil, diferit percepută de către antici în comparație cu varianta sa modernă, însă sentimentele propriu-zise nu puteau fi altele. Vezi pentru definiția și percepția dragostei romantice în Grecia antică P. Walcot, *Romantic Love and True Love: Greek Attitudes to Marriage*, în *Ancient Society*, 18, 1987, pp. 5–34. Pentru epoca romană în E. D’Ambra, *Roman Women*, Cambridge University Press Cambridge, 2007, pp. 53–54.

¹² ISM II, 197 (33).

¹³ ISM II, 199 (35).

¹⁴ ISM V, 35.

¹⁵ ISM II, 380 (216).

¹⁶ ISM II, 365 (201).

¹⁷ ISM II, 195 (31).

¹⁸ Mariajele care se încheiau cu divorț puteau avea mai multe cauze, de la lipsa *concordia*, la aspecte de ordin moral și legal (adulter sau alte fapte care implicau condamnarea unuia dintre soți). Violența domestică, o altă posibilă cauză, este menționată atât în sursele literare, dar se poate identifica și din analizele antropologice. Vezi G. Nathan, op. cit. (n. 1), pp. 97–104; pentru adulter și divorț în perioada creștină a se vedea în J. Gaudemet, *La législation sur le divorce dans le droit impérial des IVe et Ve siècles*, în *Atti dell’Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 75–88 și H. Sivan, *Le corps d’une pécheresse, le prix de la piété: La politique de l’adultère dans l’Antiquité tardive*, în *Annales. Histoire, Sciences Sociales (AnnHistScSoc)*, 53, No. 2 (Mar. – Apr.), 1998, pp. 231–253. Pentru violența domestică în Antichitate adaugă L. Dossey, *Wife beating and manliness in Late Antiquity*, în *Past and Present*, 199, May 2008, pp. 3–40.

¹⁹ ISM II, 203 (39).

²⁰ IGLR 92. Un nou record al unei căsătorii ar putea fi de 60 de ani pentru un cuplu din Callatis, dar există îndoieli întemeiate în acest sens: Al. Avram, M. Bărbulescu, *Inscripții inedite de la Callatis aflate în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța*, în *Pontica*, XXV, 1992, p. 193; în ISM III, 144 editorul consideră că personajul a trăit 60 de ani și nu a fost căsătorit atâtă timp. Cei 38 de ani petrecuți împreună de Iulia și Philiscos, din *vicus Celeris* – ISM I, 353 sau cei 33 de ani petrecuți cu soția sa de un anume Valerius, de la Tomis – ISM II, 238 (74) nu sunt de ignorat. În aceeași matrice pot fi incluși Eis și soțul său, care au fost împreună 34 de ani – ISM II, 185 (21).

²¹ Pentru elementele unei nunți legale în lumea romană, cu toate etapele ce trebuiau urmate, vezi K. K. Hersch, *The Roman Wedding. Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p. 19. For the perception of the marriage in the Christian period, through the vision of the Christian authors, see G. Nathan, op. cit. (n. 1), pp. 75–77.

²² În ciuda acestei realități, sursele vremii atestă că romanii din orice categorie socială își putea permite articolele care țineau de costumele și ceremoniile nunții: K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 18.

²³ Etapele unei ceremonii de nuntă sunt bine cunoscute, mai ales din sursele literare, dar și din câteva lucrări de artă sculpturală. Odată ce s-a convenit încheierea acestui angajament, se aducea în discuție dota, iar apoi, înțelegerea era semnată. Mirele venea la casa miresei și, într-o ceremonie simplă, mâinile lor erau împreunate. Contractul marital (*tabulae nuptiales*) se semna în prezența invitaților la nuntă care deveneau martori. Seara, proaspăt căsătoriții mergeau spre casa unde vor locui, iar mireasa era trecută pragul. Ea purta haine specifice evenimentului: o tunică albă de lână (*tunica recta*), cu o cingătoare, *cingulum*, o coroană de flori pe cap și un *flammeum*, un văl transparent care îi acoperea parțial fața. Lucanus oferă o descriere interesantă a acestui eveniment: Lucanus, *Bellum civile*, II, 354–364 (*Lucani Opera* [ed. R. Badali], Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Rome, 1992). Pentru detalii, vezi J. Liversidge, *Every Day Life in the Roman Empire*, B. T. Batsford Ltd., London, G. P. Putnam’s Sons, New York, 1976, p. 73 și mai ales K. Olson, *Dress and the Roman*

responsabilitățile care decurgeau din angajamentul nupțial trebuie să fi fost un moment cu adevărat important, marcat ca atare²⁴. De altfel, nunta a fost dintotdeauna unul dintre momentele cruciale din viața unei femei²⁵.

O problemă sensibilă era *aetas nubilis*, vârsta legală la care băieții și fetele puteau aspira la căsătorie. Unele surse antice stipulau că logodna (*sponsalia*) nu putea avea loc la fete înainte de 7 ani²⁶. Sunt confirmate și excepții pentru fete ce erau promise chiar de la o vârstă mai mică, parte a unor înțelegeri interfamiliale din elita vremii²⁷.

Pentru căsătoria propriu-zisă, textele juridice prevedeau vârsta minimă de 12 ani pentru fete²⁸. De fapt, această limită era considerată ca fiind începutul pubertății la fete, în timp ce pentru băieți această treaptă se situa în jurul vârstei de 14 ani²⁹. Avantajele financiare sau de altă natură transformau adeseori fetele în marfă care putea fi negociată chiar de la o vârstă foarte mică.

Statisticile care au la bază sursele epigrafice, cu precădere, arată că în lumea romană dinaintea secolului al IV-lea p. Chr., vârsta medie de la care fetele se măritau varia, în funcție de la multe criterii, de la 14 la 18 ani³⁰. Căsătoriile în care erau implicate fete de 12–13 ani sau chiar mai tinere erau destul de rare. Totuși, sunt și cazuri excepționale de căsătorii în care mireasa avea doar 7 ani³¹. Pentru perioada creștină, datele statistice sunt diferite, dar se pare că procentajele care privesc căsătoriile timpurii rămân în aceleași limite³².

Este evident că la 12–13 ani, respectiva fată nu era în deplinătatea posibilităților de a prelua *de facto* responsabilitățile unei soții adulte³³. Această situație a fost contestată chiar de contemporani. Soranus, medic din Efes, scria despre ignoranța semenilor săi medici în a face cunoscută capacitatea scăzută de procreare a fetelor la o vârstă atât de fragedă. El găsește și o cauză a acestor anomalii și anume obiceiul romanilor de a recurge la deflorarea prepubertină³⁴. Același autor susține că vârsta de 14 ani ar fi propice pentru deflorare, devreme ce de acum o femeie începe să poată procrea³⁵. Mai târziu, în contextul stabilirii principiilor creștine relativ la căsătorie, relațiile sexuale și procreare, Sfântul Ambrozie scria: „*non defloratio virginitas facit coniugium, sed pactio coniugalis*”³⁶. Totuși, căsătoria era în continuare bazată pe principiul natural *unitas carnis*³⁷.

Woman: Self-Presentation and Society, Routledge, London, New York, 2008, pp. 21–25, dar și K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), pp. 69–114. Coafura era, de asemenea, foarte elaborată, special făcută pentru ceremonie. Despre aranjarea și îngrijirea părului în general la femeia romană, vezi E. Bartman, *Hair and the Artifice of Roman Female Adornment*, in *American Journal of Archaeology (AJA)*, 105, 1 (Jan.), 2001, pp. 1–25, în vreme ce pentru mirese, vezi în aceeași K. Olson, op. cit. (n. 23), pp. 22–23. În ceea ce privește îmbrăcămintea mirelui, sursele sunt mult mai laconice. Probabil acesta purta cele mai bune haine ale sale, singura obligație amintită de surse fiind aceea de a fi curate: K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 137 și O. Bucci, *Il matrimonio cristiano tra tradizione giuridico-orientale e tradizione greco-romana: in tema di indissolubilità e di forma pattizia*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 528–530.

²⁴ Femeia sau fata devenea responsabilă din punct de vedere legal pentru acțiunile sale după căsătorie, chiar dacă aceasta se petrecea la o vârstă foarte fragedă. În caz de adulter sau alte delict de natură morală, legislația era aplicată cu strictețe imediat după căsătorie: A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 161, nota 83.

²⁵ Termenul pentru nuntă în latină era *nuptiae*, de la *nubere*, „a-și pune vălul”: K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 16.

²⁶ S. Treggiari, *Roman Marriage. „Iusti Coniuges” from the Time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford University Press, Oxford, 1991, p. 153. Numărul 7 avea o conotație magică; ciclurile vieții erau divizate în funcție de acest număr: B. Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2003, p. 136. Vârsta de 7 ani era privită ca sfârșitul stadiului de *infans*, chiar dacă aceasta a fost recunoscută legal mult mai târziu: *Codex Theod.*, 8.18.8 (*Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes* [eds. Th. Mommsen, P. M. Meyer, P. Krüger], Berlin, 1962).

²⁷ Vispania Agrippina a fost promisă lui Tiberius înainte de a împlini un an. K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 39; *Dig.*, 23, I.2.

²⁸ *Dig.* 23.2.4 (Pomp. 3, *ad Sab.*): „*Minorem annis duodecim nuptam tunc legitimam uxorem fore, cum apud virum explesset duodecim annos*”. Vezi și *Codex Iust.*, 5.4.24 (ad. Sen.), (*Codex Iustinianum*, in *Corpus Iuris Civilis* [eds. P. Krüger, Th. Mommsen, R. Scholl, J. Kroll], Berlin, 1954), dar și *Dig.* 24.1.32.27 (Ulp. 33, *ad Sab.*). Detalii în A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 147, nota 3.

²⁹ *Codex Iust.* 5.4.24; 5.60.3; A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 148, nota 6.

³⁰ A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 149; L. Moretti, *Statistica demografica ed epigrafia: durata medie della vita in Roma imperiale*, in *Epigraphica*, 21, 1959, p. 75.

³¹ L. Moretti, op. cit. (n. 30), p. 75. Asemenea mențiuni apar în câteva inscripții păgâne (CIL VI, 21562 și CIL VI, 9499), dar și în unele creștine (ICUR IV, 12018; ICUR IV, 11755; ICUR VIII, 21599). Pentru detalii, vezi A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 160, nota 76.

³² *Ibidem*, pp. 165–168.

³³ Deviațiile prezente chiar și astăzi în unele culturi semi-moderne, unde acest tip de căsătorie este încă practicat sunt semnificative prin prisma similarităților lor cu același fenomen din perioada romană. 47 de țări au această problemă în stadii diferite de evoluție, cu o preponderență mai mare în state precum Afganistan, Pakistan, Bangladesh, India, Etiopia, Egipt (<http://marriage.about.com/od/arrangedmarriages/a/childbride.htm>) și chiar la comunitățile de țigani din România și alte țări europene.

³⁴ Sor. Gyn., I, 26–28 (Soranus, *Gynecology* [ed. O. Temkin], Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1956). Pentru opiniile medicale generale din lumea romană privind vârsta căsătoriei, a se vedea D. Gouveritch, *Se marier pour avoir des enfants: le point de vue du médecin*, in *Parenté et strategies familiales dans l'Antiquité romaine. Actes de la table ronde des 2–4 octobre 1986* (eds. J. Andreau, H. Bruhns), École française de Rome, 1990, pp. 140–145.

³⁵ Sor. Gyn., I, 33; A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 164.

³⁶ Ambrosius, *De institutione virginis et sanctae Mariae virginitate perpetua ad Eusebium*, 6. 41, in R. D'Izarny, *La virginité selon saint Ambroise*, Institut catholique de Lyon, Lyon, 1952.

³⁷ Într-o inscripție creștină unde este amintită o fetiță de 12 ani, Aurelia Severa, se poate citi: „*corpus castum marito coniunctum ab annis XII annis XXV*”: ICUR VI, 16090.

În regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră inscripțiile referitoare la căsătorie se datează, în majoritate, în secolele II–III p. Chr. și mai puțin în perioada creștină. Dispunem de cel puțin două exemple de fete care s-au căsătorit la 13 ani. Caecilia Artemisia de la Tomis s-a căsătorit cu Perinthos³⁸, cu care a avut patru copii înainte de moartea ei, care a survenit la 30 de ani. Tot de la Tomis, provine și cealaltă inscripție care oferă informații despre o altă fată de aceeași vârstă, fiica lui Sotas și a lui Erotis³⁹. Sunt singurele mențiuni de căsătorii timpurii din regiune. Pe baza inscripțiilor, se poate constata totuși că fetele se căsătoreau, în general, mai târziu, în ciuda legislației care le permitea să facă acest pas de la o vârstă scăzută.

O anume Euphronis, din Callatis, a murit la 14 ani, „înainte de a ajunge în patul nupțial”⁴⁰. O altă inscripție, din secolul al V-lea, menționează o anume Alexandria, care a murit la 17 ani și care „l-a părăsit [din cauza tragicului eveniment al morții] pe logodnicul ei”⁴¹. De asemenea, Ulpia Flavia, decedată la 18 ani și șase luni, cel mai probabil nu era căsătorită de vreme ce monumentul funerar a fost ridicat de părinții săi și nu de un soț⁴².

Theagenia, soția lui Caius Iulius Sergius, s-a căsătorit înainte de a împlini 18 ani⁴³. Fabricia Saturnina a fost căsătorită înainte de 21 de ani când a murit, iar soțul ei i-a ridicat piatra funerară⁴⁴.

Dispunem, de asemenea, de exemple de femei căsătorite la 23 de ani⁴⁵ sau la 24⁴⁶, vârste care erau privite ca întârziate. În aceste cazuri, dar mai ales pentru femeile de peste 25 de ani, se poate opina că puteau fi recăsătorii, evenimente destul de frecvente în Antichitatea romană⁴⁷. Și în Moesia Inferior sunt informații care argumentează, indirect, acest fenomen⁴⁸.

Una dintre opiniile cele mai frecvente în antichitate era că scopul căsătoriei era, de fapt, nașterea copiilor⁴⁹. Încurajarea pe linie legislativă a nașterii copiilor din căsătorii legitime era un răspuns la dorința de menținere a unui echilibru demografic în societate⁵⁰. *Jus liberorum* asigura femeilor libere cu trei copii și libertelor cu patru copii privilegii substanțiale, unul dintre cele mai importante fiind acela că nu mai erau

³⁸ ISM II, 365 (202).

³⁹ ISM II, 197 (33).

⁴⁰ ISM III, 148.

⁴¹ IGLR 210.

⁴² ISM V, 39.

⁴³ ISM V, 80.

⁴⁴ ISM V, 36.

⁴⁵ Acrilla, fiica lui Trygitanus, a trait 12 ani cu soțul ei și a murit la 35: ISM V, 43; de asemenea, Aurelia Sambatis s-a căsătorit înainte de a împlini 22 de ani: IGLR 17.

⁴⁶ ISM II, 203(39).

⁴⁷ Al doilea mariaj era încurajat în timpul Imperiului până prin secolul al IV-lea p. Chr., din motive demografice. Totuși, tânăra Porcia, fiica lui Cato, spunea: „Orice femeie care este cu adevărat castă și fericită ar trebuie să se căsătorească doar o singură dată”. Femeia unui singur soț, *univira*, beneficia de un respect suplimentar în societatea romană. De la Constantin cel Mare, de când unicitatea căsătoriei sacre s-a răspândit pe cuprinsul Imperiului, practica recăsătoriei a fost evident descurajată: G. Nocera, op. cit. (n. 2), p. 137 și J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 69.

⁴⁸ Un anume Seutes, capul unei familii din *vicus Quintionis*, din teritoriul Histriei, avusese, se pare, două neveste: ISM I, 337.

⁴⁹ D. Gourevitch, op. cit. (n. 34), pp. 139–151; Aulus Gellius scria că nașterea și creșterea copiilor era adevăratul scop al căsătoriei la romani: Aul. Gel., *Att.* 17.21.44, 4.3.2 (Aulus Gellius, *Nopțile atice* [transl. D. Popescu], Ed. Academiei R.S.R., București, 1965). Cicero folosește formula „pepiniera cetății” pentru instituția căsătoriei – Cic. *Off.* 1.54 (Cicero, *De Officiis* [transl. W. Miller], Loeb Classical Library, XXI, Cambridge, 1913) – concept preluat, mai târziu, și de Sfântul Augustin: *C.D.*, 15.16 (Augustinus, *The City of God against the Pagans* [transl. R.W. Dyson], Cambridge University Press, New York, 1998). Medicul Soranus (*Gyn.*, 1.34) este de aceeași părere: „femeile se căsătoresc, de obicei, pentru copii și nu din plăcere”.

⁵⁰ Conform legislației de la Augustus nașterea unui copil legitim trebuia înregistrată într-un interval de 30 de zile: J. P. V. D. Balsdon, *Roman Woman. Their history and habits*, The Bodley Head, London, 1962, pp. 201–202. Luând în considerare rata mare a mortalității infantile (mai ales sub vârsta de 10 ani), interesul autorităților pentru menținerea unui echilibru demografic este de înțeles. Alte documente, precum *senatus consultum Pernicianum*, din 34 AD și *senatus consultum Claudianum* din 52 AD stabileau pedepse pentru cei care nu doreau să aibă copii: W. Suder, *La mort des vieillards*, in *La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris-Sorbonne 7–9 octobre 1993)* (ed. F. Hinnard), Paris, 1995, p. 35. Legile împotriva celibatului și a celor care nu aveau copii au mai persistat pentru o vreme și în timpul lui Constantin cel Mare. Totuși, prin edictul de la Serdica, din 31 ianuarie 320, se anulau pedepsele pentru cuplurile care nu puteau avea copii din cauze naturale, dar și pentru cei care preferau celibatul: T. Spagnuolo Vigorita, *Inminentes legum terrores. L'abrogazione delle leggi caducarie augustee in età constantiniana*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 251–265. Sursele menționează creștini, femei și bărbați, care chiar din secolul al II-lea p. Chr. au ales celibatul pentru a se dedica vieții spirituale: J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 72 și nota 75. Din secolul al IV-lea p. Chr., un mare număr de femei creștine au ales să nu se căsătorească. Sunt numeroase exemple în Galia, Spania, Egipt, Siria, Palestina: J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 74. Pentru posibilele măsuri prohibitive legate de nașterea copiilor, vezi în J. M. Riddle, *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1992, pp. 4–10 și B. W. Frier, *Natural Fertility and Family Limitation in Roman Marriage*, in *Classical Philology*, 89, 4 (Oct.), 1994, pp. 318–333.

obligate să aibă un *tutor* legal. În teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, Aurelia Sambatis, de la Tomis, dispunea de *jus liberorum*, conform unei inscripții de la sfârșitul secolului al III-lea p. Chr. și începutul celui următor⁵¹. Din același oraș, provine și o altă mențiune a aceluiași privilegiu, ceea ce demonstrează că persoanele care dispuneau de acest drept aveau o imagine evident mai bună în societate⁵².

În ceea ce îi privește pe băieți, vârsta la care se căsătoreau era semnificativ mai ridicată. La nivelul Imperiului, nu sunt cazuri de căsătorii la vârste mici. În general, băieții făceau această trecere după 23-25 de ani⁵³. Din regiunea care ne interesează, Lillas, de la Tomis, era considerat la cei 6 ani ai săi, încă un copil⁵⁴. Zoilon, de la Histria, avea aceeași vârstă când tatăl său a ridicat monumentul funerar⁵⁵. Pentru histrianul Victor, în vârstă de 16 ani, un monument a fost ridicat de către tatăl său și nu de o soție⁵⁶. Nici Esidoros, originar din Nicomedia, dar care trăia la Tomis, nu era căsătorit chiar dacă avea 17 ani⁵⁷. Attalos, din același oraș, a fost inclus, de asemenea, în categoria „tinerilor necăsătoriți”⁵⁸. Theocritos al lui Theocritus este amintit pe o stelă funerară ridicată de părinți când avea 22 de ani și 9 luni⁵⁹. Este și cazul lui Akylas, care a murit necăsătorit la 20 de ani⁶⁰ ca și Crispus, din Histria, la 18⁶¹, sau Artemidoros⁶² ori Antonius al lui Dolens⁶³. Bărbații se pare că puteau avea, în medie, cu 10 ani mai mult în raport cu femeile cu care se căsătoreau⁶⁴.

Așadar, informațiile referitoare la Scythia Minor confirmă pentru acest areal starea de lucruri consemnată la nivelul întregului Imperiu. Căsătoria fetelor era legiferată la o vârstă foarte fragedă, dar media consemnată efectiv se ridica, totuși, la 17-18 ani. Băieții, în schimb, aveau o vârstă semnificativ mai ridicată când se decideau să facă acest pas în viața lor, în general după 23-25 de ani, în funcție de carierele pe care le urmau în comunitate sau la un nivel superior.

Mors immatura et innupti

Cazuri speciale în sursele epocii le constituiau tinerii care nu ajungeau la statutul de căsătorit, *innupti*, din cauza morții premature, *mors immatura*. Imposibilitatea de a trece prin etapele normale ale vieții, până la senectute⁶⁵, când decesul era firesc, este marcată de supraviețuitori prin epitafuri cu texte adecvate, dar și cu ritualuri de înmormântare specifice⁶⁶. Dublul regret, al morții înainte de vreme, *ante suum diem*, dar și fără a ajunge să se căsătorească, reiese din câteva monumente epigrafice din regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră⁶⁷. Tânăra Euphronis, din Callatis, a murit „înainte de a ajunge în patul nupțial”⁶⁸. În cazul lui Attalos,

⁵¹ IGLR, 17 și ISM II, 367 (203). A. Steinwenter, *Jus liberorum*, in *RE*, X, 1919, pp. 1281–1284; J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 104 și nota 2.

⁵² ISM II, 378 (214). Editorii inscripției au restituit numele personajului de pe monument ca Aur(elius) Putinga. În opinia noastră numele trebuie să fi fost al unei femei care a primit *jus liberorum*, poate Aurelia Putinga, cândva în secolul al III-lea p. Chr.

⁵³ A. D. Musca, op. cit. (n. 9), pp. 179–181; W. Suder, op. cit. (n. 50), p. 33.

⁵⁴ ISM II, 384 (220).

⁵⁵ ISM I, 309.

⁵⁶ ISM II, 282.

⁵⁷ ISM II, 328 (164).

⁵⁸ ISM II, 459 (9).

⁵⁹ ISM II, 186 (22).

⁶⁰ ISM II, 174(10).

⁶¹ ISM I, 284.

⁶² ISM I, 303.

⁶³ ISM I, 335.

⁶⁴ E. D’Ambra, op. cit. (n. 11), p. 46.

⁶⁵ Literatura latină redă diferite faze. Astfel, Varro, prin vocea lui Censorinus (*De die natali*, 14.2), indică cinci etape: *puer*, până la 15 ani, *adulescens* până la 30 de ani, *iuvēnis* până la 45, *senior* până la 60 și *senex* după 60 de ani (Censorinus, *De die natali liber ad Q. Caerellium* [ed. C.A. Rapisarda], Patron, Bologna, 1991). Horațiu (*Ars Poetica* 156–178), pe de altă parte, identifică patru faze: copilăria, tinerețea, maturitatea și bătrânețea (Horatius, *Arte poetica* [ed. A. Rostagni], Chiantore, Torino, 1930). A se vedea și Marcus Aurelius, *Med.* 9.21.2 (*Scritti di Marco Aurelio Lettere a Frontone, Pensieri, Documenti* [ed. G. Cortassa], Torino, 1984).

⁶⁶ După S. Martin-Kilcher, sunt patru tipuri de indivizi care pot fi incluși în categoria decedaților prematuri: 1. Copiii decedați la naștere sau imediat după aceea; 2. Copiii și tinerii necăsătoriți; 3. Femeile decedate la naștere; 4. Persoanele care au decedat în accidente, de boală, în război, ucise sau condamnate la moarte, dar și sinucigașii: S. Martin-Kilcher, *Mors immatura in the Roman world-a mirror of society and tradition*, in *Burials, Society and Context in the Roman World* (eds. J. Pearce, M. Millett, M. Struck), Oxbow, Oxford, 2000, p. 63. Despre moartea ca urmare a violenței, cu referiri și la tineri, a se vedea A. Gunnella, *Morti improvise e violente nelle iscrizioni latine*, in *Actes du colloque organisé par l’Université de Paris IV (Paris-Sorbonne 7–9 octobre 1993)* (eds. Fr. Hinard, M.-Fr. Lambert), De Boccard, Paris, 1995, p. 12.

⁶⁷ Asemenea manifestări se constată și în perioada greacă. O inscripție din sec. al IV-lea a. Chr., de la Histria, amintește pe o anume Hediste, jelită de tatăl ei, Evagoras, care subliniază frumusețea și înțelepciunea sa, dar insistă asupra faptului că nu a avut fericirea să ajungă să se căsătorească: ISM I, 231. Numele fetei este superlativul lui ἡδύς – dulce, drag.

⁶⁸ ISM III, 148.

din Tomis, este specificat, de asemenea, că nu a atins acest moment important din viața sa, căsătoria⁶⁹, la fel ca și concitadinul său Esidoros, care a murit „înainte de căsătorie”⁷⁰. Mai interesant este un epitaf al unui tânăr din Histria, Meidias, care este plâns de părinții săi, „ale căror speranțe au fost transformate în cenușă, fără ca măcar să aibă șansa de a aprinde torțele de nuntă, o bucurie așteptată de fiecare părinte de la copiii săi”. Mesajul este că părinții își doreau să-i vadă pe copii căsătoriți pentru a avea continuatori ai seminției lor: „ajungând în pragul vieții am nutrit speranța (noi, părinții) că vei spori spița părintelui tău”⁷¹. Foarte interesantă este redarea unui posibil ritual de nuntă, arderea torțelor (*taedae*), care, de altfel, este atestat și literar⁷².

Organizarea necropolelor, dar și obiceiurile funerare dintr-o regiune reprezintă expresia mentalității individului, a familiei sale sau poate chiar a întregii aglomerări sociale din care făcea parte. Mormintele, prin inventarele funerare și prin tipologia lor, pot indica statutul și poziția decedatului în respectiva comunitate. Dincolo de funcțiile practice, anumite obiecte din mobilierul funerar aveau o semnificație simbolică⁷³.

Este și cazul tinerilor necăsătoriți, fie ei băieți sau fete. Moartea unei fete la vârstă maritală era considerată ca o agresiune la ordinea socială și naturală⁷⁴. Evocarea unui ritual de trecere în timpul unui alt ritual de trecere capătă o intensitate suplimentară. În plus, se confirmă interconectivitatea acestor fenomene din viața cotidiană a oamenilor.

Inventarul funerar al fetelor, spre exemplu, putea fi un element de recunoaștere a statutului marital al decedatei⁷⁵. Literatura de specialitate este deja într-un stadiu avansat de cercetare în legătură cu semnificația unor obiecte descoperite în aceste morminte; ies în evidență păpușile din fildeș, lemn, os sau terracotta⁷⁶. Acestea nu erau păpuși de jucărie de tipul celor care apar pentru prima oară în Anglia secolului al XIX-lea, ci reprezentări ale tinerelor femei de vârstă maritală⁷⁷. Apoi, erau obiectele folosite în viața cotidiană de către femeie⁷⁸ și care puteau sugera statutul de „non-attained wedding”⁷⁹ pentru respectiva decedată. Orice obiect identificat în cazul tinerelor femei era asociat cu o calitate sau o expectanță relativ la virginitate, fertilitate sau afecțiunea față de o persoană dragă⁸⁰.

⁶⁹ ISM II, 459 (9).

⁷⁰ ISM II, 328 (164).

⁷¹ ISM I, 267.

⁷² Val. Max. VII.1.1 (*Valeri Maximi Factorum et dictorum Memorabilium: libri Novem* [ed. C. Halm], Teubner, Leipzig, 1865); Sen. *Controversiae*, VII.6.9 (Seneca, *Controversiae, Annaei Senecae Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores* [ed. A. Gottlieb Kiessling], Teubner, Leipzig, 1872); detaliat în K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), pp. 164–176.

⁷³ Deponenții intenționau să ofere aceste bunuri unei divinități, sperând la un *feedback* favorabil lor sau decedatului. Din păcate, este dificilă identificarea cu acuratețe a semnificației acestor obiecte de vreme ce este aproape imposibilă proiectarea gândirii și a mentalității indivizilor din Antichitate în percepția curentă; a se vedea K. Kallintzi, I.-D. Papaikononou, *A Methodical Approach to Funeral Goods Offered to Children in Ancient Abdera*, in *Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities. Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology Boston, August 23–26, 2003* (eds. C.C. Mattusch, A.A. Donohue, A. Brauer), Oxbow, Oxford, 2006, pp. 480–481.

⁷⁴ G. Ferrari, *Rite of Passage of Ancient Greek Wedding*, in *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives* (eds. D. B. Dodd, Ch. A. Faraone), Psychology Press, Londra, New York, 2003, pp. 36–37.

⁷⁵ Este mai dificil în cazul mormintelor de băieți, devreme ce sunt foarte rare situațiile când au fost descoperite arme sau alte piese specifice masculine în inventarul funerar: S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), pp. 74–75. Sunt topoare sau sulite care ar fi putut fi depuse simbolic în morminte de băieți.

⁷⁶ Pentru epoca romană și romană târzie, vezi M. R. Rinaldi, *Ricerche sui giocattoli nell'antichità a proposito di un'iscrizione di Brescello*, in *Epigraphica*, 19, 1957, pp. 104–129; P. Pizzamiglio, *Bambole articolate di età romana: proposta di classificazione* (Tavv. XXXI–XXXIV), in *Rassegna di studi del civico museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano (RASMI)*, fasc. LXXI–LXXII, 2003, pp. 83–103 și nota 33. Împotriva unei semnificații simbolice a acestor păpuși vezi M. Manson, *Les poupées antiques*, in *Dossier d'Archéologie (DossAParis)*, 168 (février), 1992, p. 56. Pentru detalii despre depunerile votive în K. Collingridge, „Hello Dolly”: *Figurines as an Indicator of Gender in Child Graves*, in *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology* (eds. C. C. Mattusch, A. A., Donohue, A. Brauer), Boston, August 23–26, 2003, Oxbow, Oxford, 2006, p. 486, iar pentru epoca romană S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), p. 69.

⁷⁷ T. Wiedeman, *Adults and Children in the Roman Empire*, Routledge, New Haven and London, 1989, p. 149. Când se căsătoreau, fetele ofereau păpușile zeiței Venus ca simbol al trecerii lor la poziția de soție. Vezi Persius, *Satires* 2,69–71, in www.thelatinlibrary.com/persius. Pentru perioada creștină, în Lactantius, *Inst.* 2,4.13 (Lactantius, *Divinae Institutiones* [transl. M. Francis McDonald], Catholic University of America Press, Washington, 1964). Este interesant că acest ritual s-a perpetuat din perioada romană păgână până în cea creștină când, în *interpretatio Christiana*, păpușile nu mai erau dedicate unei zeițe, ci erau simbolul virginității: S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), p. 72; P. Pizzamiglio, op. cit. (n. 76), p. 88, nota 35.

⁷⁸ Fusele și furcele de tors, în special, dar și oglinzi, mici amulete (*crepundia*) sau alte accesorii din diverse materiale (de exemplu instrumente de scris): R. Amedick, *Die Sarkophage mit Darstellungen aus dem Menschenleben, Teil 4.: Vita privata*, Gebr. Mann, Berlin, 1991. Adaugă S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), pp. 64–65 și tabelul 7.1.

⁷⁹ Formula a fost preluată de la S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), p. 67. Pentru un comentariu extins, vezi P. Pizzamiglio, op. cit. (n. 76), p. 83, nota 33.

⁸⁰ K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 113.

Hainele și bijuteriile decedaților trebuie să fi avut, de asemenea, o semnificație aparte în cazul tinerilor în pragul căsătoriei⁸¹. Este evident că părinții alegeau obiectele ce erau depuse în mormânt și simbolurile ce reprezentau neîmplinirile legate de căsătorie sau decesul prematur. Se poate presupune că fetele incluse în categoria *immaturae et innuptiae* erau tratate diferit, în sensul că erau îmbrăcate în haine de mireasă și purtau bijuterii specifice⁸². Majoritatea mormintelor menționate în literatura de specialitate aparțineau persoanelor care proveneau din familii bogate și influente⁸³, dar este aproape sigur că de un tratament special beneficiau toții tinerii, indiferent de categoria socială căreia îi aparțineau. Arheologic este, totuși, dificil de verificat această situație.

O ipoteză, emisă recent de colegul bulgar M. Ivanov, arată că obiceiul ca unele fete care ar fi purtat un singur cerceș la înmormântare poate fi legat de statutul lor de necăsătorite. Din acest studiu reiese că situația prezentată ar fi destul de des întâlnită în necropolele din Balcani, mai ales în arealul grecesc de la sud de Dunăre. Ideea este interesantă, dar foarte dificil de argumentat dacă se are în vedere că nu există nici o mențiune în literatura antică sau vreun alt tip de dovadă care să susțină acest tip de ritual.

Totuși, luând în considerare densitatea cu care aceste cazuri apar, opinia că respectivele morminte ar fi un indicator al unei situații speciale în care se găseau cei înmormântați ni se pare rezonabilă⁸⁴, dar fără a putea susține că erau neapărat o marcă pentru femeile necăsătorite.

În teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, am putut consemna, în afară de ceea ce a identificat Ivanov, alte exemple unde s-a găsit câte un singur cerceș în mormânt, precum în cimitirele de la Tomis⁸⁵, Durostorum⁸⁶, Argamum⁸⁷ și Histria⁸⁸. De la Callatis, sunt câteva exemple din secolul al IV-lea și prima parte a secolului al V-lea p. Chr.⁸⁹. Din necropola romană târzie a cetății Ibida, reține atenția mormântul 116, care prezintă un inventar cu o semnificație aparte⁹⁰. Alături de două brățări asemănătoare în ceea ce privește

⁸¹ Arnobius scria, în secolul al III-lea p. Chr., că în momentul căsătoriei, fetele dăruiau simbolic hainele copilăriei (*togulae*) zeiței *Fortuna Virginalis*, devenind astfel femei: Arnobius, *Adversus Nationes*, II, 67.3, în www.thelatinlibrary.com/arnobius. În ceea ce privește semnificația bijuteriilor, opinia lui Isidorus, de la începutul secolului al VII-lea p. Chr., este foarte interesantă. Inelul trebuia să fie pus pe al patrulea deget al femeii promise pentru că anume acest deget era străbătut de o venă ce mergea către inimă; este o sugestie clară a relației afective ce se stabilea între miri: Isid. *Etym.*, 19, 32 (Isidorus, *Etimologie o Origini*, vol I [libri I–XI], vol II [libri XII–XX], [ed. A. Valastro Canale], Unione tipografico-editrice torinese, Torino, 2004); Macrobius, *Sat.*, 7,13,11,8 (Macrobius, *I Saturnali* [ed. N. Marinone], Unione tipografico-editrice torinese, Torino, 1967); K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 43.

⁸² Din inventarul unei fete din secolul al II-lea p. Chr., de la Roma, Creperia Tryphaena, decedată la o vârstă cuprinsă între 14 și 17 ani, s-a putut deduce că purta o astfel de costumație. Este destul de sigur că inventarul, care includea și o păpușă de fildeș, era unul specific pentru *immaturae et innuptiae*: A. M. Sommella, *Creperia Tryphaena*, în *Creperia Tryphaena. Le scoperte archeologiche nell'area del Palazzo di Giustizia*, Marsilio, Venezia, 1983, pp. 29–32; A. Bedini, *Mistero di una fanciulla. Ori e gioielli della Roma di Marco Aurelio da una nuova scoperta archeologica*, Mostra Roma, 17.12.1995–18.02.1996, Skira, Accademia Valentino, Milano, 1995, pp. 64–75. Chiar și astăzi, mobilierul funerar al tinerelor căsătorite includ astfel de simboluri. Cel puțin în România, fetele necăsătorite de rit ortodox sunt înmormântate în rochii de mireasă.

⁸³ S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), pp. 64–65.

⁸⁴ M. Ivanov, *Puella vel Mulier? Virgo vel Uxor? Grobni kompleksi s edna obeica ot I–V v., in Jugoistočna Evropa prez Antičnostta. VI v. Pr.Hr. – načaloto na VII v.SL. khr. Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva* (ed. E. Gencheva), Sofija, 2008, pp. 287–299. Sunt prezentate 87 de astfel de morminte datate în secolele I–V p. Chr., de pe teritoriile României, Bulgariei, Serbiei și Macedoniei.

⁸⁵ M. Bucovaia, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola de sud-vest a Tomisului*, în *Pontica*, XXVI, 1991, p. 205 (M6) și p. 219 (M21).

⁸⁶ P. Donevski, *Nekropolite na Durostorum*, în *Istoriia na Silistra. I. Antičnijat Durostorum* (eds. R. Ivanov, G. Atanasov, P. Donevski), Silistra, Sofija, 2006, pp. 244–245.

⁸⁷ M. Mănușu Adameșteanu, *Un mormânt germanic din necropola cetății Argamum*, în *Studii și Cercetări de Istorie Vechie și Arheologie (SCIVA)*, 31, 1980, 2, pp. 315–316. Mormântul este datat la jumătatea secolului al V-lea p. Chr. și este considerat, pe baza inventarului (un cerceș cu terminație poliedrică și două fibule), ca fiind germanic. Vezi pentru alt mormânt cu un cerceș de la Argamum în aceeași lucrare la pagina 319, nota 29.

⁸⁸ P. Alexandrescu, *Necropola tumulară*, în *Histria II* (coord. Em. Condurachi), Ed. Academiei R.S.R., București, 1966, p. 223, planșa 82, XXVII, 5.

⁸⁹ M. Ivanov, op. cit. (n. 84), pp. 292–296; C. Preda, *Callatis: necropola romano-bizantină*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1980, pp. 90–91, 102, 108, 113; Nu au fost incluse în statisticile efectuate noile cercetări din necropola callatiană: M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreștină callatiană*, în *Pontica*, XXXV–XXXVI, 2002–2003 (I), pp. 225–278, unde au fost identificate și alte astfel de cazuri: p. 228, M5(6) (cerceș de bronz), probabil creștin; p. 230, M7(24) (cerceș de bronz); mormântul dublu M6(130) este interesant pentru că pe lângă o figurină feminină de os (pl. XXII), s-au descoperit doi cerceși de bronz, un colier de bronz, trei ace de păr de argint, mărgelile de sticlă și o brățară de bronz; p. 240, M4(158) (cerceș de bronz); vezi și M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Morminte de tip hypogeu din necropola callatiană de epocă romano-bizantină*, în *Pontica*, XXXV–XXXVI, 2002–2003 (II), p. 280; M1 (cerceș de bronz); p. 281, M2, două morminte cu câte un cerceș de bronz fiecare.

⁹⁰ A. Neagu, G. Nuțu et alii, *Cercetările arheologice de la Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida, Sectorul Necropola medievală*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România (CCAR). Campania 2006*, București, 2007, p. 341.

decorațiile și compoziția chimică, inventarul mai cuprindea și un cercel descoperit în urechea stângă a decedatei. Profilul antropologic al scheletului a permis identificarea acestuia cu o fetiță de 5–7 ani⁹¹. Mormântul nu prezintă caracteristici spectaculoase și nici inventarul nu este de o valoare remarcabilă, deci nu putem spune că respectiva ar fi putut face parte dintr-o familie din elita orașului Ibida.⁹² Caracteristicile obiectelor de inventar datează respectivul mormânt în a doua parte a secolului al VI-lea⁹³.

Din studiul mormintelor ce au fost incluse în această categorie rezultă, totuși, că profilul femeilor identificate nu este în exclusivitate al unor tinere la vârstă premaritală, deci nu se poate vorbi despre un simbol al statutului de „non-attained wedding”. Sunt și morminte cu femei mult mai în vârstă, iar argumentul că la 40–45 de ani nu erau căsătorite din anumite motive poate fi pertinent, dar, în același timp, este neconvingător⁹⁴.

Sursele literare și epigrafice converg în a susține ideea că nașterea copiilor era scopul primordial al căsătoriilor. Acest eveniment în viața de familie și în special în viața femeii trebuie să fi fost cel puțin la fel de important ca și nunta. Căsătoria legală era o condiție *sine qua non* în realizarea dezideratului de a avea copii legitimi. Totuși, căsătoria reprezenta doar o fază în definirea rolului final al femeii în societate, care era asigurarea continuității prin nașterea de urmași. Această imagine explică, de asemenea, alte ipoteze care au apărut în literatura de specialitate și care se referă la înmormântările cu păpuși⁹⁵. Obiectele legate de copilărie care se regăseau în mormintele unor femei căsătorite sugerează că familia romană și societatea nu priveau pe femeia în cauză ca pe un adult desăvârșit, împlinit, până când aceasta nu dădea naștere la copii⁹⁶. Aceasta ar putea fi explicația descoperirii unor păpuși în morminte de femei în vârstă⁹⁷. Acest obicei ar putea să marcheze nu doar virginitatea sau statutul de necăsătorită, cum este deja universal acceptat, dar și neîmplinirea scopului final al căsătoriei pentru femei, adică nașterea copiilor. Mormintele femeilor cu un singur cercel ar putea intra, de asemenea, în această categorie, chiar dacă este vorba de femei mai în vârstă. Bineînțeles, în cazul tinerelor fete precum cea de la Ibida simbolistica acestui posibil obicei se leagă, cel mai probabil, de virginitate, frecvent și variat reprezentată în Antichitatea romană, dar mai ales în perioada creștină⁹⁸.

Trebuie menționat că în Scythia Minor, au fost descoperite și morminte ale unor fete în pragul căsătoriei care aveau ambii cercei, ceea ce face și mai dificilă atribuirea precisă a acestui obicei unei anumite categorii de femei⁹⁹. Totuși, aceste cazuri nu contrazic neapărat ipoteza exprimată mai sus, luând în considerare că în interiorul aceleiași comunități un obicei sau ritual putea să nu fi fost practicat de toți componenții săi. Obiectele de inventar funerar puteau fi diferite și în funcție de credințele familiei decedatului, de condiția sa socială sau de alți factori¹⁰⁰.

⁹¹ Informația provine de la colegul Andrei Soficaru, de la Institutul de Antropologie din București, care a făcut și determinarea vârstei.

⁹² Vezi detalii despre inventar în D. Aparaschivei, M. Iacob, A. Soficaru, D. Paraschiv, *Aspects of everyday life in Scythia Minor reflected in some funerary discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, in *Homines, Funera, Astra* (eds. R. Kogălniceanu, R. Curcă, M. Gligor, S. Stratton), BAR 2014, Oxbow, Oxford, 2012, pp. 176–177.

⁹³ Exemplele din celelalte situri din regiune au fost incluse între secolul al II-lea și mijlocul secolului al V-lea p. Chr. O situație interesantă a fost identificată în Iordania, în situl de la Heshbon. Aici au fost găsite patru morminte cu câte un cercel fiecare, într-un complex monumental de perioadă romană târzie, databil în secolele V–VI p. Chr. Fără a face alte comentarii, autorul săpăturilor notează doar că aceasta trebuie să fi fost o tradiție bizantină: D. M. Beegle, *Heshbon 1973. Necropolis Area F*, in *Andrews University Seminary Studies*, 13.2 (Autumn), 1975, p. 211, nota 2.

⁹⁴ M. Ivanov, op. cit. (n. 84), pp. 298–299.

⁹⁵ K. Collingridge, op. cit. (n. 76), pp. 485–487.

⁹⁶ Un caz notoriu este cel al împărătesei Maria, soția lui Honorius, care a murit în 407 p. Chr., la 17–18 ani. În mormântul acesteia, au fost descoperite două păpuși, una de fildeș și alta de os, simboluri ale copilăriei, cu toate că era femeie măritată când a murit: M. A. Boldetti, *Osservazioni sopra i cimiteri de' Santi Martiri, ed antichi cristiani di Roma*, presso Gio: Maria Salvioni, Roma, 1720, p. 496, fig. I. Vezi și M. Manson, *Histoire d'un mythe. Les poupées de Maria, femme d'Honorius*, in *Mélanges de l'école française de Rome (MEFRA)*, 90, 1978, pp. 863–869.

⁹⁷ M. S. Arena, P. Delogu, L. Paroli, M. Ricci, I. Sagui, L. Vendittelli, *Roma-Dall antichità al Medioevo-Archeologia e storia – Nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi*, Ed. Electa, Milano, 2001, p. 238. Cel mai cunoscut și mediatizat caz este cel al preotesei vestale Cossinia, care avea 66 de ani când a murit. În cazul ei, păpușa descoperită în inventarul funerar putea simboliza virginitatea și implicit că nu avea copii, precum și neîmplinirea actului căsătoriei: G. Mancini, *Tivoli-Scoperta della tomba della Vergine Vestale tiburtina Cossinia*, in *Notizie degli Scavi di Antichità (NSc)*, 6, 1930, pp. 353–369; A. Bedini op. cit. (n. 82), pp. 85–86.

⁹⁸ Mulți autori latini considerau virginitatea ca fiind esențială în reprezentarea femeii ideale: K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 113. Ideea este și mai frecvent invocată în literatura creștină.

⁹⁹ La Callatis, M 157, cel mai probabil în mormântul unei tinere fete, s-a descoperit un inventar format dintr-un inel, două brățări simple, mărele de sticlă și doi cercei de bronz: C. Preda, op. cit. (n. 89), p. 97. Tot aici, în M290, cu doi copii și un adolescent, au fost descoperite, de asemenea, un cercel și o altă pereche de cercei: p. 108. De asemenea, în M317, de unde provin rămășițele a trei copii, inventarul funerar era o pereche de cercei: p. 110. Din păcate, nu există analize antropologice pentru a determina vârsta acestor indivizi.

¹⁰⁰ Unul dintre cele mai răspândite obiceiuri în practica funerară era depunerea obolului lui Charon. În ciuda cunoașterii semnificației depunerii de monede, mulți dintre cei înmormântați fie nu aveau astfel de monede, fie aveau mai multe decât ar fi fost necesar. I. Morris, *Death Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 106.

CONCLUZII

În epoca romană clasică, dar și mai târziu, chiar după adoptarea principiilor creștine, vârsta foarte fragedă la care fetele erau legal disponibile pentru actul căsătoriei argumentează opinia că trecerea de la copilărie la maturitate se făcea, oarecum, forțat. Această concluzie se detașează din izvoarele literare și epigrafice de peste tot din Imperiu. Fetele își asumau responsabilități de adult imediat după căsătorie, adică de pe la 12–13 ani, în unele cazuri. În schimb, trecerea băieților către obligațiile de adult se făcea mai târziu, către 17–18 ani, dar acestea implicau angrenarea în structurile administrative sau militare locale sau centrale. Abia după 23–25 de ani, bărbații se căsătoreau și se implicau într-o familie. Concludentă este constatarea că „pentru o femeie căsătoria era o vocație, în timp ce pentru un bărbat era o datorie”¹⁰¹.

În aria noastră de interes, spațiul dintre Dunăre și Marea Neagră, o zonă de periferie a Imperiului, se constată, în general, aceleași realități ca în restul provinciilor. Epigrafic sunt confirmate două cazuri de mirese de 13 ani, situații care confirmă că limita dintre copilărie și maturitate în cazul acestor fete era practic inexistentă. Sentimentele pe care o copilă, smulsă din lumea jucăriilor, le-ar fi putut avea pentru un bărbat cu mulți ani mai în vârstă, sunt greu de identificat. În această privință, singura concluzie viabilă este că aceste mariaje timpurii erau în exclusivitate aranjamente de familie.

Și totuși, o generalizare a fenomenului nu poate fi luată în considerare în regiunea noastră de interes. Luând în calcul toate documentele epigrafice care sugerează vârsta căsătoriei, ajungem la o medie de vârstă la care se oficiau căsătoriile de 17–18 ani. Practic, era o situație de normalitate atâta timp cât, atât din punct de vedere medical, cât și psihologic, fetele erau apte pentru procreare, iar trecerea spre responsabilitatea de familist nu era atât de abruptă. În aceste condiții, se putea atinge scopul principal al căsătoriei, nașterea de copii în ideea menținerii unui echilibru demografic și în contextul în care rata mortalității infantile era foarte mare¹⁰².

Importanța căsătoriei și a creșterii copiilor în lumea romană este relevată de sursele care fac referire la moartea prematură a tinerilor, înainte de căsătorie. Evident, familia trebuia să sublinieze regretul profund atât prin epitafurile care evocau tragica pierdere și neîmplinirea maritală, cât și prin obiectele de inventar depuse, simbolic, în mormânt. Textele monumentelor funerare din perioada imperială îi menționează mai des pe băieții necăsătoriți, în vreme ce fetele care nu au atins acest deziderat sunt mult mai elocvent reprezentate prin inventarele funerare specifice.

Sursele arheologice sunt importante dar, în același timp, foarte dificil de interpretat. Hainele, bijuteriile și celelalte piese din mobilierul funerar pot indica statutul decedatului. Nu știm cu exactitate dacă înmormântările cu un cerceș ar putea fi unul dintre aceste obiceiuri, dar ar putea fi marca unei anumite categorii de fete și femei din anumite comunități concentrate, mai ales, în regiunile aflate sub influența greacă și, apoi, bizantină.

Prin urmare, nașterea, căsătoria și moartea, momentele trecerii individului, erau invariabil interconectate, iar împlinirea sau, după caz, neatingerea lor, trebuiau neapărat, evidențiate.

¹⁰¹ E. D’Ambra, op. cit. (n. 11), p. 47.

¹⁰² Mortalitatea infantilă atingea peste 30 % la copiii de sub un an: W. Suder, op. cit. (n. 50), p. 33.

SUBSTANȚA EPICĂ A LEGENDEI VÂNĂTORII RITUALE A ANIMALULUI-CĂLĂUZĂ LA TRIBURILE EURASIATICE ȘI LA POPOARELE ÎNVECINATE DIN EVUL MEDIU

DE

VICTOR SPINEI*

Abstract

The legendary cycle of the ritual hunt of the so-called guiding animal (das wegweisende Tier, l'animal-guide) benefited from an ample diffusion in space and time, as it was identified among numerous ethnic groups within Europe and Asia, in Antiquity and in the Middle Ages, sometimes with unblurred echoes in the subsequent eras. The myths circumscribed to this thematic conglomerate do not represent a simple episode within the current ritual practices, but they embody insightful connections with the overall ancestral religious beliefs, with implacable demographic restructurings and with profoundly meaningful political moments.

The essence of the legends related to the ritual hunt of the guiding-animal consisted of pursuing and even sacrificing a wild mammal (more rarely a domestic one), by a human community, led by the animal towards a convenient place. In this place, an important settlement, a city, a house of worship, a state body or one that provided appropriate standards of living was founded. Either the animal was tracked down within a hunting enterprise, or the animal itself assumed the guidance of a community; the latter accepted this position because it felt that it would be profitable for its destiny. The purpose of involving the animal in the life of the human group was to help it get out of a precarious condition and to offer it better standards of living. Hence, the larval state, without any horizon, was surpassed and a preponderant position within the terrestrial universe was acquired. The animal in question was endowed with condescendence, with an infallible sense of orientation and a miraculous force, which induces the idea that it was an emissary of the divinity.

Although ritual-hunt legends were created in several places of the world, one cannot exclude influences and borrowings – mostly concerning details – among neighbouring communities, stimulated mostly by the migration of human masses and by the improvement of the commercial, confessional or other types of relations. As the migratory waves crossed transcontinental routes and they adopted foreign idioms, going through acculturation, confessional proselytism and activating other complex interconnection networks, they transferred and proliferated customs, myths and rituals of highly diverse origins. That, all the more as humankind has never and nowhere had an evolution with autarchic attributes.

Keywords: ritual hunt, guiding animal, mythology, Middle Ages, Eurasia, Central Asia, Poland, Lithuania, Podolia, Moldavia, Turkic populations, Huns, Oghuz, Uighurs, Mongols, Hungarians, Romanians, Saint Eusthatius, Saint Hubert.

Ciclul legendar al vânătorii rituale a așa-numitului animal-călăuză (*guiding animal*, *das wegweisende Tier*, *l'animal-guide*) a cunoscut o răspândire amplă în timp și spațiu, fiind semnalat la numeroase etnii din Europa și Asia, în Antichitate și în Evul Mediu, cu ecouri ce au răzbătut uneori și în epocile ulterioare. Miturile circumscrise acestui conglomerat tematic nu reprezintă numai o simplă secvență desprinsă din practicile rituale curente, ci ascund conexiuni de substanță cu ansamblul credințelor religioase ancestrale, cu implacabile restructurări demografice și cu momente politice de profundă semnificație.

Esența legendelor aferente vânătorii rituale a animalului-călăuză consta din hăituirea și eventual sacrificarea unui mamifer sălbatic, mai rar domestic, de către o comunitate umană, condusă de acesta până spre un loc propice, unde se întemeia o așezare importantă, o cetate, un lăcaș de cult, un organism statal sau care oferea condiții adecvate de viață. Animalul era urmărit fie în cadrul unei întreprinderi cinegetice, fie pentru că el singur își asuma dirijarea unei colectivități, care accepta această postură, întrucât intuia că va fi profitabilă pentru destinul ei. Scopul implicării animalului în viața grupului uman era de a-l ajuta să se sustragă dintr-o situație precară și de a-i

* Institutul de Arheologie din Iași, vspin@uaic.ro.

oferi oportunități mai favorabile de trai. Astfel, era depășită o stare de existență larvară, lipsită de orizont și se dobânda o poziție preponderentă în cadrul universului terestru. Respectivul mamifer era dotat cu mansuetudine, cu un simț de orientare infailibil și deținea o forță miraculoasă, ceea ce induce idee că era emisar al divinității.

Miturile despre vânătoreea rituală a animalului-călăuză exponent al voinței divine prezintă o peremptorie componentă comună cu legendele ce se pot integra în așa-numita categorie a legendelor despre vânătoreea rituală a animalului-călăuză fără atribute sacramentale. Acestea din urmă presupuneau o acțiune vânătorească ce avea drept țintă un animal – aparținând de cele mai multe ori speciei cervidelor sau a bovideelor –, care cădea victimă după ce urmăritorii săi fuseseră conduși de hazard în locuri unde ei au ridicat cetăți sau au fondat entități statale. În acest caz, mamiferul gonit nu avea nicio implicare conștientă la împlinirile comunităților umane și nici nu pare să fi răspuns imboldurilor forțelor supranaturale.

De asemenea, tezaurul mitic al multor popoare medievale cuprinde și legende – parțial înrudite cu celelalte două categorii –, pe care le-am integra în varianta vânătorii rituale a animalului personificând o divinitate. În schimbul atașamentului pentru normele religioase pe care le propagă divinitatea metamorfozată, aceasta se arăta binevoitoare față de urmăritorii, recompensa fiind de natură confesională. Zeități care însumau în mod perpetuu sau doar ocazional trăsături zoomorfe sunt binecunoscute într-un număr extrem de mare în mitologia popoarelor din Antichitate.

*

O conștientizare a faptului că mitul vânătorii rituale a animalului-călăuză nu este circumscris numai unui perimetru geografic limitat, ci a fost adoptat de numeroase comunități umane, alcătuind un concept bine definit, proliferat de-a lungul multor meridiane, s-a înfiripat încă la Jacob Grimm (1785-1863). Mult mai apreciat de marele public în postura de autor, împreună cu fratele său Wilhelm, al unui fascinant volum de basme, Jacob Grimm s-a reliefat, totodată, drept competent etnograf și lingvist. Într-un tratat de impozantă erudiție dedicat mitologiei germane, a cărui ediție *princeps* a fost tipărită în 1835 la Göttingen – inspiratoare pentru *Der Ring des Nibelungen* al lui Wagner –, acesta a făcut lapidare notificări asupra subiectului la care ne referim, cu exemplificări din textele autorilor bizantini și medievali, folosind termenul de *Wegweiser* (călăuză) pentru unele patrupede dotate cu însușiri speciale¹.

În deceniile următoare și alți savanți au relevat conjuncția strânsă dintre om și animal, oglindită în sfera miturilor, conturând mai elocvent conceptul de animal-călăuză. Dintre lucrările care îmbrățișează un amplu orizont cultural, am aminti pe cele despre istorisirile dedicate urmăririi căprioarei/cerbului ale lui Paulus Cassel², Carl Pschmidt³, Gyula Moravcsik⁴, János Berze Nagy⁵ și Franz Altheim⁶. O categorie distinctă de studii vizează o problemă cuprinzătoare, referitoare și la alte specii de animale-călăuză, fiind concepute de Alexander H. Krappe⁷, Reinhold Merkelbach⁸, Jean-Paul Roux⁹ și Mircea Eliade¹⁰. Unele din aceste studii – cu prioritate cele purtând semnătura lui Paulus Cassel, Carl Pschmidt și János Berze Nagy – au avut o

¹ J. Grimm, *Deutsche Mythologie*, II, ed. a 2-a, Göttingen, 1844, pp. 1093–1094.

² P. Cassel, *Einleitung*, in Mischle Sindbad, *Secundus – Syntipas* (ed. și trad. P. Cassel), Berlin, 1888, pp. 98–122.

³ C. Pschmidt, *Die Sage von der verfolgten Hinde. Ihre Heimat und Wanderung, Bedeutung und Entwicklung mit besonderer Berücksichtigung ihrer Verwendung in der Literatur des Mittelalters*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen Philosophischen Fakultät der Königlichen Universität Greifswald, Greifswald, 1911.

⁴ G. Moravcsik, *A csodaszarvas mondája a bizánczi iróknál*, in *Egyetemes Philologiai Közlöny*, XXXVIII, 1914, pp. 280–292, 333–338; idem, *A csodaszarvas mondája Bizáncban*, in *Ethographia (Népélet)*. *A magyar néprajzi társaság közlönye*, XXXVII, 1926, p. 146; idem, *Die hunnische Hirschsage*, in *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6.10.1968* (eds. R. Stiehl și H. E. Stier), II, Berlin, 1970, pp. 114–119. Cf. și K. Heinrich, *Die Sage vom Wunderhirsch bei den Byzantinern*, in *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften*, München și Leipzig, IV, 1915, pp. 204–206, unde se semnalează, se rezumă și se comentează pozitiv expunerea lui Gyula Moravcsik din 1914.

⁵ J. Berze Nagy, *A csodaszarvas mondája (1); (2)*, in *Ethographia (Népélet)*. *A magyar néprajzi társaság közlönye*, XXXVIII, 1927, pp. 65–80, 144; 145–164, 216.

⁶ F. Altheim, *Hirschsagen*, in idem, *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, II, Halle/Saale, 1950, pp. 15–39.

⁷ A. H. Krappe, *Guiding animals*, in *The Journal of American Folklore*, 55, 1942, pp. 228–246.

⁸ R. Merkelbach, *Spechtfahne und Stammessage der Picentes*, in *Studi in onori di Ugo Enrico Paoli*, Firenze, 1956, pp. 513–520.

⁹ J.-P. Roux, *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques*, Paris, 1966, pp. 119–150; idem, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris, 1984, pp. 207–209.

¹⁰ M. Eliade, *Dragoș et la «chasse rituelle»*, in *Revue des études roumaines*, XI–XII, 1969, pp. 31–59; idem, *Le prince Dragoș et la «chasse rituelle»*, in idem, *De Zamolxis à Gengis-Khan. Études comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale*, Paris, 1970, pp. 131–161; idem, *Voievodul Dragoș și «vânătoarea rituală»*, in idem, *De la Zamolxis la Genghis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale* (trad. M. Ivănescu și C. Ivănescu), București, 1980, pp. 136–165.

proliferare limitată, rămânând cunoscute numai unui cerc restrâns de savanți. În afara acestor lucrări, au mai fost elaborate numeroase și valoroase studii unde tematica în discuție este circumscrisă nivelului zonal, ele fiind profitabil utilizate și, în mod firesc, citate în rândurile de mai jos.

Cu toate că armătura documentară, pusă în valoare de diverși savanți pentru definirea concluziilor legate de miturile privind vânătoarea rituală a animalului-călăuză, a fost de mare diversitate și complexitate și în pofida acumulării de cunoștințe temeinice despre credințele religioase ale populațiilor din stepele central-asiatice, din Orientul Mijlociu și Apropiat, aceștia nu au inclus decât ocazional exemplificări cu caracter general din sfera mitologică a triburilor nomade ale Eurasiei. Încercarea de a suplini – fie măcar și parțial – această carență reprezintă și mobilul întocmirii prezentului studiu. Asumându-ne acest demers, suntem pe deplin conștienți că amplitudinea temei, aspectele sale colaterale și spațiul tipografic redus aflat la dispoziție nu ne va permite o tratare pe deplin corespunzătoare.

*

Un episod colportând substanța mitică la care ne referim este semnalat – pentru prima dată în cazul unei populații de neam turcic din estul Europei – la huni. Desprinși din marea uniune tribală *hiung-nu* (*xiongnu*), care timp de mai bine de o jumătate de mileniu își impusese hegemonia asupra teritoriilor de la hotarele septentrionale ale Chinei, hunii au migrat în circumstanțe neelucidate spre vest, pe culoarul stepic al Eurasiei. Ei au pătruns în regiunile de câmpie din extremitatea răsăriteană a Europei, în primele secole ale mileniului întâi al erei creștine, ajungând în coliziune cu populațiile caucaziene. O primă menționare a lor în estul Continentului este înregistrată în al treilea sfert din secolul al II-lea al erei creștine și se datorează lui Ptolemeus, care îi localizează pe huni (*Xoῖνοι*) între bastarni și roxolani¹¹. Pornind de la aprecierile geografului originar din Egipt, ce a stârnit anumite controverse, unii istorici moderni îi contestă veridicitatea informațiilor, în vreme ce alții consideră că în vremea acestuia hunii se stabiliseră la est de țărmurile Mării de Azov și la nord de cursul superior al Kubanului¹². Străbătând teritorii întinse, ei au intrat în contact cu triburi de origine diferită, ceea ce explică și structura lor etnică mozaicată. Cu toate că, după unele descrieri ale autorilor antici, hunii par să fi avut trăsături mongoloide, investigațiile istoricilor și lingviștilor au condus spre concluzia că nucleul lor principal ar fi fost constituit din elemente turcice. Odată cu afirmarea lor pe scena istoriei s-a creat o breșă adâncă în cadrul conglomeratului etnic iranien, care dominase întinderile Eurasiei vreme mai mult de un mileniu. Hunii au deschis calea afirmării în spațiul amintit a neamurilor de origine turcică, care, treptat, și-au extins supremația politică și demografică din Asia Centrală până în jumătatea meridională a Europei Răsăritene. Hegemonia militară a turcofonilor s-a menținut până la ridicarea impetuoasă a mongolilor în vremea lui Genghis-han, în timp ce ponderea lor demografică a fost în mult mai mică măsură afectată de schimbările din registrul politic. Hunii au intrat constant în orbita istoriografiei romane din momentul în care au forțat trecerea Donului în anul 375, când au zdrobit oștile ostrogoților și și-au impus controlul militar în spațiul nord-pontic, amenințând direct hotarele Imperiului Roman de Răsărit¹³.

Între lucrările din epoca romană tardivă cărora li se datorează succinte relatări asupra expansiunii hunilor în Europa se numără și *Istoria ecleziastică* (*Εκκλησιαστική ιστορία*) a lui Salamanos Hermeias Sozomenos, autor născut în jurul anului 400 într-un mic sat palestinian numit Bethelea de lângă Gaza. Făcea parte dintr-o familie înstărită, care i-a asigurat o instrucție îngrijită. Mai mulți membri ai acesteia s-au dedicat rostiturilor bisericești, ceea ce și explică atașamentul lui Sozomenos față de problematica confesională. Orizontul său cultural s-a lărgit considerabil datorită călătoriilor întreprinse într-o mare parte a Asiei Anterioare. Puțin după 425 s-a stabilit la Constantinopol, unde a activat în domeniul judiciar, ceea ce i-a facilitat apropierea de cercurile înalte de la Curtea Imperială. În acești ani s-a preocupat totodată de elaborarea unei ample lucrări de istorie ecleziastică, pentru documentare beneficiind de resursele bibliotecii imperiale, de cele ale lăcașurilor monahale și ale erudiților locali. Pe baza materialelor colectate și a preluării multor pasaje din tratatul cu conținut apropiat al

¹¹ Claudii Ptolemaei *Geographia* (ed. C. F. A. Nobbe), I, Leipzig, 1843, p. 172.

¹² F. Altheim, *Hunnensturm*, in idem, *Geschichte der Hunnen*, I, *Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa*, Berlin, 1959, pp. 348–349; idem, *Xoῖνοι bei Ptolemaeus*, in *Omăgiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, pp. 1–2; R. Werner, *Das früheste Auftreten des Hunnennamens Yü-ei und Hephthaliten*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, 15, 1967, 4, p. 538; M. Kazanski, *L'époque hunique au Nord de la mer Noire*, in idem, *Archéologie des peuples barbares* (ed. V. Spinei), București-Brăila, 2009, p. 69.

¹³ O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture* (ed. M. Knight), Berkeley-Los Angeles-Londra, 1973, pp. 18–26; S. Krautschick, *Hunnensturm und Germanenflut. 375 – Der Beginn der Völkerwanderung?*, in *Byzantinische Zeitschrift*, 92, 1999, 1, pp. 10–67; M. Kazanski, op. cit. (n. 12), pp. 73–81.

contemporanului său Socrates, a fost în măsură să redacteze, în limba greacă, o întinsă operă care includea relatări ale evenimentelor derulate între domnia lui Constantin I cel Mare și ultima parte a lui Theodosius II (408–450), acoperind perioada cuprinsă între anii 323 și 439. Potrivit investigațiilor specialiștilor, Sozomenos a început să lucreze la sinteza sa, structurată în nouă cărți, în 440 și a terminat-o spre sfârșitul lui 443 sau la începutul anului următor, fără ca ultima carte să fie finisată. Nu ne este cunoscută data la care a decedat, dar este de presupus că nu a supraviețuit mult după încheierea operei care îi va aduce notorietatea¹⁴.

După cum îi indică titlul, lucrarea are cu prioritate în vedere aspecte ale vieții bisericești derulate în cuprinsul Imperiului roman, dar tangențial, conține referiri și la aspecte de ordin politic și de altă natură. Între altele, Sozomenos redă două variante ale unei legende privitoare la modul în care hunii au pus stăpânire pe teritoriile goților. Populațiile respective n-ar fi avut anterior nici un contact, fiind despărțite de apele unui lac întins, nenominalizat în textul său. Potrivit primei variante, apa puțin adâncă a lacului a fost traversată de un bou înțepat de un tăun, fiind urmărit de proprietarul vitei, care ulterior, și-a înștiințat conaționalii despre locurile unde ajunsese. În cealaltă variantă, se relatează că drumul accesibil prin arealul acvatic ar fi fost indicat unei cete de huni de către un cerb, pe care încercau să-l vâneze. Fiind plăcut impresionat de calitatea terenurilor depistate și de climatul propice de acolo, hunii au revenit cu forțe mult sporite, în frunte cu conducătorul lor, și le-au cucerit de la goți, care s-ar fi refugiat în provinciile romanilor: ἄλλοι δὲ λέγουσιν ὡς ἐλαφος διαφυγούσά τισι τῶν Οὐννων θηρώσιν ἐπέδειξε τὴν δε τὴν ὁδόν, ἐξ ἐπιπολῆς καλυπτομένην τοῖς ὕδασι· τοὺς δὲ τότε μὲν ὑποστρέψαι θαυμάσαντας τὴν χώραν ἄερί μετριωτέρῳ καὶ γεωργίᾳ ἡμερον οὖσαν καὶ τῷ κρατοῦντι τοῦ ἔθνους ἀγγεῖλαι ἃ ἐθεάσαντο¹⁵. Numai cea de-a doua variantă a expunerii autorului originar din Bethleem reflectă o implicare supranaturală, în vreme ce prima are o tentă profană, ancorată în cotidianul rustic. Pasajul respectiv a atras de multă vreme atenția specialiștilor, fiind comentat frecvent în literatura de specialitate¹⁶.

Chiar dacă nu desemnează numele întinderilor lacustre străbătute cu prilejul urmăririi boului, respectiv cerbului, Sozomenos avea desigur în vedere Marea de Azov. Cel mai amplu și mai precis izvor asupra mării expansiuni hunice în estul și sud-estul Europei, Ammianus Marcellinus (c. 330–c. 400), indicase, fără exces de claritate, că sălașurile tribului asiatic, înainte de a se arunca împotriva goților, erau situate dincolo de mlaștinile Maeotice, în vecinătatea „Oceanului înghețat” (*ultra paludes Maeoticas glaciale oceanum accolens*)¹⁷. Aceeași localizare a lor se deduce din opera lui Zosimus¹⁸. Unii bizantinologi presupun că episodul trecerii miraculoase a hunilor prin apele lacului ar fi fost împrumutat de Sozomenos din opera compusă din paisprezece cărți, în cea mai mare parte pierdută, a lui Eunapios (ca. 345–ca. 420)¹⁹, autor născut în vestul Asiei Mici, la Sardes, fosta

¹⁴ P. Batiffol, *Sozomène et Sabinos*, in *Byzantinische Zeitschrift*, VII, 1898, pp. 265–284; G. Schoo, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Sozomenos*, Aalen, 1973 (Neudruck der Ausgabe Berlin, 1911), pp. 1–16; [W.] Eltester, *Sozomenos*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa (eds. W. Kroll și K. Mittelhaus), Zweite Reihe, 5, Stuttgart, 1927 (retipărit Stuttgart, 1963), cols. 1240–1248; G. F. Chesnut, *The First Christian Histories. Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret, and Evagrius*, Paris, 1977, pp. 191–200; H. Leppin, *The Church historians (I): Socrates, Sozomenus, and Theodoretus*, in *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.* (ed. G. Marasco), Leiden-Boston, 2003, pp. 223–225; M. Stachura, *Wanderung und Kontinuität in der Häretiker und Heidenpolitik in den Werken von Sokrates und Sozomenos*, in *Continuity and Change. Studies in Late Antique Historiography* (eds. D. Brodka și M. Stachura), Cracovia, 2007, pp. 131–145; W. Treadgold, *The Early Byzantine Historians*, Houndmills, Basingstoke-New York, 2010, pp. 145–150.

¹⁵ Sozomenos, *Historia ecclesiastica / Kirchengeschichte*, 3 (ed. și trad. G. C. Hansen), Turnhout, 2004, pp. 816–817. Cf. și Hermiae Sozomeni *Ecclesiastica historia*, in Socratis Scholastici, Hermiae Sozomeni, *Historia ecclesiastica*, in *Patrologia cursus completus. Patrologiae Graecae*, LXVII (ed. J.-P. Migne), Paris, 1859, cols. 1403–1404; Sozomenus, *Kirchengeschichte* (ed. J. Bidez), Berlin, 1960, pp. 294–295; *Ibidem*, ed. a 2-a, Berlin, 1995, pp. 294–295; Sozomenos, *Historia ecclesiastica / Kirchengeschichte*, 3 (ed. și trad. G. C. Hansen), Turnhout, 2004, pp. 816–817; Sozomène, *Histoire ecclésiastique, livres V–VI* (eds. J. Bidez, G. C. Hansen, trad. A.-J. Festugière și B. Grillet), Paris, 2005, pp. 444–447; Sozomenos, in *Germani aetatis migrationis gentium. Excerpta e fontibus antiquis qui supersunt de Germanis a medio saeculo tertio usque ad annum CCCCLIII p. Chr. / Die Germanen in der Völkerwanderung. Auszüge aus den antiken Quellen über die Germanen von der Mitte des 3. Jahrhunderts bis zum Jahre 453 n. Chr.*, 2 (eds. și trad. H.-W. Goetz, S. Patzold și K. W. Welwei), Darmstadt, 2007, pp. 48–49.

¹⁶ J. Grimm, op. cit. (n. 1), p. 1094; G. Moravcsik, *A csodaszarvas mondája a bizánczi íróknál*, pp. 283–284; idem, *Die hunnische Hirschjagd* (n. 4), pp. 114–115; K. Heinrich, op. cit. (n. 4), pp. 204–205; J. Berze Nagy, op. cit. (1) (n. 5), pp. 69–70; F. Altheim, *Χοῖνοι und xwn*, in idem, *Geschichte der Hunnen*, I (n. 12), pp. 6–7.

¹⁷ Ammiani Marcellini *Rerum gestarum libri qui supersunt* (ed. W. Seyfarth, adiuvantibus L. Jacob-Karau et I. Ulmann), II, *Libri XXVI–XXXI, Stutgardiae et Lipsiae*, 1999, p. 161.

¹⁸ Zosime, *Histoire nouvelle*, II, 2 (*Livre IV*) (ed. și trad. F. Paschoud), Paris, 1979, pp. 280–281.

¹⁹ G. Schoo, op. cit. (n. 14), p. 83; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 511.

capitală a regatului Lidia, unde, de altfel, și-a petrecut și restul vieții, după ce s-a întors de la studiile făcute la Athena²⁰.

Mult mai explicit decât Sozomenos în ceea ce privește legenda deplasării hunilor se dovedește, un secol mai târziu, Iordanes – *notarius* în Moesia, cu ascendență gotică sau goto-alană –, în sinteza dedicată originii și faptelor goților. Lucrarea sa, redactată în latină la mijlocul secolului al VI-lea, constituie o compilație abreviată după ampla cronică pierdută a lui Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus (c. 485–c. 585)²¹. La rândul său, pasajul la care ne referim fusese preluat, precum se notifică în opera lui Iordanes, dintr-o lucrare generală de istorie alcătuită de Priscus din Panion (Panites) (c. 410–c. 480), din care s-au păstrat doar fragmente²². Dintre toți cronicarii din Antichitate, Priscus – în calitate de emisar al Constantinopolului la reședința lui Attila din Pannonia – i-a cunoscut cel mai bine pe huni²³.

În textul lui Iordanes se arată că, pe când se afla la vânătoare, unui grup hunic i-a apărut în față o căprioară (*cerva*), care s-a lăsat urmărită prin apele lacului Meotida. Aceasta se oprea din loc în loc, pentru a le indica calea propice de trecere, iar după ce a ajuns pe celălalt mal, în țara scitică, ar fi dispărut. Reîntorși din întreprinderea cinegetică, vânătorii i-au mobilizat pe ceilalți conaționali pentru a porni să ocupe ținuturile îmbietoare ale Scythiei, ceea ce au și reușit doar după ce au înfrânt mai multe populații din zonă: *huius ergo gentis, ut adsolet, venatores, dum in interioris Meotidae ripam venationes inquirent, animadvertunt, quomodo ex inproviso cerva se illis optulit ingressaque paludem nunc progrediens nunc subsistens index viae se tribuit. quam secuti venatores paludem Meotidam, quem inpervium ut pelagus aestimant, pedibus transierunt. mox quoque Scythica terra ignotis apparuit, cerva disparuit. [...] illi vero, qui praeter Meotidam alium mundum esse paenitus ignorabant, admiratione ducti terrae Scythicae et, ut sunt sollertes, iter illud nullae ante aetati notissimum divinitus sibi ostensum rati, ad suos redeunt, rei gestum edocent, Scythiam laudant persuasaque gente sua via, qua cerva indice dedicerant, ad Scythiam properant, et quantoscumque prius in ingressu Scytharum habuerunt, litavere victoriae, reliquos perdomitos subegerunt*²⁴.

Contemporan al lui Iordanes, cu o glorioasă carieră militară alături de generalul Belizarius, Procopius din Caesarea (c. 500–c. 565)²⁵ istorisește într-o manieră asemănătoare episodul urmăririi căprioarei, în opera sa dedicată războaielor cu goții, redactată în grecește, la mijlocul secolului al VI-lea. Chiar dacă își exprima dubiile în privința veridicității legendei, autorul originar din portul de pe litoralul mediteranean al Palestinei a considerat oportun să o consemneze. Pentru desemnarea hunilor, el folosește etnonimul de *cimerieni*, în consonanță cu practica frecventă din istoriografia bizantină de a se conferi o formă arhaizantă numelor de popoare. În conformitate cu narațiunea consemnată de Procopius din Caesarea, niște tineri vânători *cimerieni* s-au angrenat în traversarea mlaștinii Maiotis pentru a urmări o căprioară, care, atunci când a ajuns pe malul

²⁰ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, pp. 259–261; I. Opelt, *Eunapios*, in *Reallexikon für Antike und Christentum* (ed. Th. Klauser), VI, Stuttgart, 1966, cols. 928–936; B. B. [B. Baldwin], *Eunapios of Sardis*, in *The Oxford Dictionary of Byzantium* (editor șef A. P. Kazhdan, editor executiv A.-M. Talbot), 2, New York-Oxford, 1991, pp. 745–746; W. Treadgold, op. cit. (n. 14), pp. 81–89.

²¹ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalters bis zur Mitte des Dreizehnten Jahrhunderts*, I, Berlin, 1873, pp. 61–66; [W.] Wattenbach, [W.] Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalters. Vorzeit und Karolinger*, I, *Die Vorzeit von den Anfängen bis zur Herrschaft der Karolinger* (ed. W. Levison), Weimar, 1952, pp. 75–80; N. Wagner, *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*, Berlin, 1967; B. Croke, *Cassiodorus and Getica of Jordanes*, in *Classical Philology*, 82, 1987, pp. 117–134 [rețipărit in idem, *Christian Chronicles and Byzantine History, 5th–6th Centuries* (Variorum), Aldershot-Brookfield, 1992), VI, pp. 117–134].

²² *Ex Historia Byzantina Prisci rhetoris et sophistae. Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*, in Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri *Historiarum quae supersunt* (eds. Im. Bekker și B. G. Niebuhr), Bonnae, 1829, pp. 140–147.

²³ *Prisci Excerpta de legationibus / Priscus, Ambasadele* (ed. și trad. G. Popa-Lisseanu) (*Izvoarele istoriei românilor*, VIII), București, 1936; Priscus Panites, in *Fontes historiae Dacoromanae. Ab anno CCC usque ad annum M / Izvoarele istoriei României. De la anul 300 până la anul 1000*, II (eds. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, V. Iliescu, V. C. Popescu), București, 1970, pp. 246–299.

²⁴ Iordanes, *Romana et Getica* (ed. Th. Mommsen) (*Monumenta Germaniae Historica, Auctorum Antiquissimorum*, V, 1), Berlin, 1882, pp. 89–90 (*Getica*). Cf. și Iordanes seu Jordanus *De Getarum, sive Gothorum. Origine, et rebus gestis*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, I (ed. L. A. Muratorius), Mediolani, 1723, p. 203; Iordanis *De origine actibusque Getarum* (eds. F. Giunta, A. Grillone), Roma, 1991, pp. 54–55; Iordanis *Getica / Iordanes, Getica* (ed. și trad. G. Popa-Lisseanu) (*Izvoarele istoriei românilor*, XIV), București, 1939, pp. 43, 111; Iordanes, *De origine actibusque Getarum / Despre originea și faptele geților*, (trad. D. Popescu, ed. G. Gheorghe), București, 2001, pp. 48–49; Iordanes, in *Germani aetatis migrationis gentium* (n. 15), pp. 134–135.

²⁵ G. Soyter, *Die Glaubwürdigkeit des Geschichtschreibers Prokopios von Kaisareia*, in *Byzantinische Zeitschrift*, XLIV, 1951, pp. 541–545; B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa (eds. W. Kroll și K. Mittelhaus), Erste Reihe, XXIII, 1, 25, Stuttgart, 1957, cols. 273–599; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I (n. 19), pp. 489–500; A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley și Los Angeles, 1985; D. Brodka, *Die Geschichtsphilosophie in der spätantiken Historiographie. Studien zu Prokopios von Kaisareia, Agathias von Myrina und Theophylaktos Simokattes*, Frankfurt am Main, 2004, pp. 14–20; M. Whitby, *Religious views of Prokopios and Agathias*, in *Continuity and Change* (n. 14), pp. 73–91.

opus, s-ar fi făcut nevăzută. Tinerii nu au izbutit să o vâneze, dar în schimb au luat cunoștință de unele teritorii prospere, unde au revenit însoțiți de efectivele mai numeroase ale altor conaționali, astfel că au reușit să ocupe de la goți regiunile situate pe țărmul vestic al Maiotis-ului²⁶.

Legenda trecerii hunilor prin lacul Meotida conduși de un cerb/căprioară s-a dovedit populară în cronicile bizantine de la mijlocul și din a doua parte a secolului al VI-lea, devreme ce a fost evocată nu numai de Iordanes și Procopius din Caesarea, ci și de Agathias, erudit originar din orașul Myrina, situat pe coasta vestică ale Asiei Mici, care și-a desăvârșit studiile la Alexandria și Constantinopol. În afara unor lucrări cu caracter beletristic, el a întocmit în grecește o operă istorică în cinci cărți, terminată probabil prin 582, în care relatează evenimente consumate între anii 552 și 559²⁷. Agathias admite că traversarea lacului Maiotida și a Tanaisului – numele antic al Mării de Azov și, respectiv, al Donului, cursuri de apă considerate ca separând Asia de Europa, – de către huni s-ar fi produs fie prin implicarea cerbului, fie în alte împrejurări²⁸. Cu toate circumstanțierile acceptate, cronicarul nu respinge explicația legendară a înaintării tribului asiatic, evitând să se opună forței tradiției. Existența unor filiații între textele citate ale autorilor din secolul al VI-lea este desigur indubitabilă. Nu este deloc exclus, ca, pe lângă operele amintite mai sus, să fi existat în cronicistica romano-bizantină și alte lucrări în care să fi fost evocat rolul animalului-călăuză în deplasarea hunilor în estul Europei.

În secolul al X-lea, legenda mediatizată cu patru secole mai înainte dobândește alte personaje, dar își păstrează semnificația mitică. Într-o cronică, plagiată aproape în integralitate după lucrări pierdute în cea mai mare parte, publicată sub numele lui Leo Grammaticus, se pretinde că cei care au traversat mlaștina Meotică ar fi fost goții, ei fiind conduși de o căprioară: ἐπὶ αὐτοῦ οἱ Γότθοι περάσαντες τὴν Μαιώτιν λίμνην ἐλάφου ἡγησαμένης ἦλθον εἰς τὴν Θράκην καὶ δύο γεγονότες μέρη ἀλλήλοις ἐμάχοντο. După consumarea acestui episod, ei s-au îndreptat spre Tracia, unde s-ar fi despărțit în două ramuri rivale. Momentul este fixat în timpul domniei lui Valens (364-378)²⁹, prin urmare într-o perioadă corespunzătoare expansiunii spre vest a hunilor, care, de altfel, i-au determinat pe mulți dintre goți să-și caute refugiul în cadrul Imperiului roman de Răsărit. Substituirea hunilor cu goții pare a fi rodul unei confuzii livrești. Într-o formă asemănătoare cu cea pusă pe seama lui Leo Grammaticus, s-a redat episodul călăuzirii goților de către o căprioară în lucrarea tipărită sub numele de Theodosius de Melitene (Melitenos) în anul 1859³⁰. Unii reputați exegeți ai literaturii istorice bizantine pretind că respectiva lucrare s-ar datora lui Symeon Logothetos, *magistros* din secolul al X-lea, care ar fi publicat diverse cronici sub nume variate: Theodosios de Melitene (numele folosit până un demult – Melissenos – era neadecvat, datorându-se unei confuzii)³¹, Leo Grammaticus etc.³²

Un alt autor bizantin, care redă într-o manieră similară legenda în discuție, a fost Georgios Kedrenos. La fel ca în varii cazuri, despre el nu ne-au parvenit date biografice, dar se presupune că ar fi aparținut cinului monahal. Cronica sa universală, întocmită în secolele XI-XII, reprezintă o amplă compilație după lucrări care, în parte, nu s-au păstrat³³. Georgios Kedrenos a adoptat, de asemenea, narațiunea despre ghidarea goților prin Maiotida (Μαιώτιδα) de către o căprioară³⁴.

Fiind preot la Hagia Sophia și având acces la biblioteca patriarhală, Nikephoros Kallistos Xanthopoulos (c. 1256 – c. 1335), și-a putut asigura o documentație corespunzătoare pentru sinteza sa de istorie ecclesiastică, terminată aproximativ în 1317, păstrată parțial, compilată după lucrări ale predecesorilor, printre care se numără și

²⁶ Procopii Caesariensis *Opera omnia* (ed. J. Haury), II, *De bellis libri V–VIII*, Lipsiae, 1905, p. 504; *Ibidem* (editio stereotypa correctior G. Wirth), Lipsiae, 1963, p. 504; Procopius din Caesarea, *Războiul cu goții* (trad. H. Mihăescu), București, 1963, p. 211; Procopio di Cesarea, *La guerra gotica* (ed. E. Bartolini, trad. D. Comparetti), Milano, 1994, pp. 567–568.

²⁷ M. Ites, *Zur Bewertung des Agathias*, in *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI, 1926, pp. 272–285; A. Cameron, *Agathias*, Oxford, 1970, pp. 1–11; D. Brodka, op. cit. (n. 25), pp. 152–154; W. Treadgold, op. cit. (n. 14), pp. 279–290.

²⁸ Agathiae Myrinaei *Historiarum libri quinque* (ed. R. Keydell), Berolini, 1967, p. 177; Agathias, *The Histories* (trad. J. D. Frendo), Berlin-New York, 1975, p. 146.

²⁹ Leonis Grammatici *Chronographia* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1842, p. 98.

³⁰ Theodosii Meliteni qui fertur *Chronographia. Ex Codice Graeco Regiae Bibliothecae Monacensis* (ed. Th. L. Fr. Tafel), Monachii [München], 1859, p. 70.

³¹ O. Kresten, *Phantomgestalten in der byzantinischen Literaturgeschichte*, in *Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik*, 25, 1976, pp. 207–212.

³² A. P. Kazhdan, *Хроника Симеона Логофета*, in *Византийский временник*, XV, 1959, pp. 125–143; idem (A. K. [A. P. Kazhdan]), *Symeon Logothete*, in *The Oxford Dictionary of Byzantium* (n. 20), 3 (New York-Oxford, 1991), pp. 1982–1983; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I (n. 19), pp. 515–518; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (ed. revizuită, trad. J. Hussey), New Brunswick-New Jersey, 1969, p. 147; W. Treadgold, *The lost Secret History of Nicetas the Paphlagonian*, in *The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday* (eds. F. Curta, B.-P. Maleon), Iași, 2013, p. 656.

³³ K. Schweinburg, *Die ursprüngliche Form der Kedrenoschronik*, in *Byzantinische Zeitschrift*, XXX, 1929/30, pp. 68–77.

³⁴ Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, I (ed. Im. Bekker), Bonn, 1838, p. 547.

istoria cu aceeași tematică a lui Sozomenos³⁵. De aici a împrumutat, după toate probabilitățile, și pasajul despre traversarea mlaștinilor Maeotide de către huni în urmărirea unui bou sau a unui cerb³⁶.

Narațiunea legendară privind ghidarea hunilor de către un cerb / căprioară s-a bucurat de o anumită răspândire și în Occidentul romano-catolic încă din ultimele decenii ale mileniului I, dar mai cu seamă în prima jumătate a mileniului următor. Printre cronicarii europeni medievali care au făcut referiri la aceasta, amintim pe Widukind de Corvey, Sigebert de Gembloux, Ekkehard de Aura, Otto de Freising, Goffredo da Viterbo, Vincent de Beauvais, Thomas Ebendorfer, Enea Silvio Piccolomini și Antonio Bonfini. Nefiind familiarizați cu literatura elaborată în limba greacă, aceștia s-au inspirat, direct ori indirect, din cronica latină a lui Iordanes.

Pornind de la evenimente relativ apropiate tinereții sale, călugărul saxon Widukind (Widukindus Corbeiensis) (c. 925 – după 973) de la mănăstirea benedictină de la Corvey de pe fluviul Weser (în prezent în landul Nordrhein-Westfalen) consemnează că ungurii mai erau denumiți avari, care ar fi descins din huni. Din cronica lui Iordanes, acesta a reținut câteva date despre înfruntările dintre goți și huni, inclusiv parcurgerea mlaștinilor Meotice de către aceștia din urmă, în urmărirea unei căprioare: *Post multa vero saecula, cum aliam mundi partem illic commorantes penitus ignorarent, contigit cervam venatu inveniri eamque persequi, donec ipsa praecedente, omnibus retro mortalibus intransmeabilem hactenus viam per Meoticas paludes transmearent; ibique urbes et oppida et invisum antea genus hominum videntes, eadem via reversi sunt, socii talia referentes*³⁷.

Acest episod se regăsește în cronica universală – cuprinzătoare ca amplitudine, dar colportând puține elemente originale – a lui Sigebert (Sigebertus Gemblacensis) (c. 1028/1029–1112), călugăr benedictin din Brabant, care a activat la mănăstirea din Gembloux (în prezent în provincia Namur, Belgia)³⁸.

Contemporanul său, Ekkehard (Ekkehardus Uraugiensis) (c. 1050/1070–c. 1125/1130), călugăr la mănăstirea benedictină de la Aura, aparținând diocesei Würzburg, din Franconia Inferioară (în prezent în districtul Bad Kissingen din landul Bavaria), l-a inclus, de asemenea, într-o cronică universală, în care a utilizat drept sursă și lucrarea lui Iordanes³⁹.

Dintre cronicarii germani din secolul al XII-lea, de un prestigiu deosebit s-a bucurat Otto de Freising (Otto Frisingensis) (c. 1112–1158), atât pentru nivelul elevat al scrierilor, cât și pentru poziția înaltă ocupată în ierarhia eccleziastică și la Curtea Imperială. Citând pe Iordanes, în *Chronica / Historia de duabus civitatibus*, episcopul de la Freising evocă episodul trecerii hunilor prin mlaștinile Meotida prilejuate de vânatoarea căprioarei (*cerva*) și soldate cu ocuparea teritoriilor goților pe când în fruntea confederației lor tribale se afla Ermanarich, cu puțin timp înainte de a-și da obștescul sfârșit la o vârstă foarte venerabilă: *Non multo post Gothi iam inter se pacatis Hunorum gens horribilis, tanquam ex incubis et meretricibus, ut Iordanis refert, originem trahens ducatu cervae de Meotidis paludibus egressa fortissimam gentem Gothorum cum rege suo Hermanarico in tantum terruit,...*⁴⁰. Otto de Freising încadrează episodul vânătorii și al expansiunii hunilor între evenimentele corespunzătoare anului 383.

³⁵ C. de Boor, *Zur kirchenhistorischen Litteratur*, in *Byzantinische Zeitschrift*, V, 1896, pp. 16–23; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I (n. 19), pp. 459–460; A. M. T. [A.-M. Talbot], *Xanthopoulos, Nikephoros Kallistos*, in *The Oxford Dictionary of Byzantium* (n. 20), 3, p. 2207.

³⁶ Nicephori Callisti *Xanthopuli Ecclesiasticae historiae libri XVIII*, in *Patrologia cursus completus. Patrologiae Graecae* (ed. J.-P. Migne), CXLVI, Paris, 1865 (retipărit Turnhout, 1967), cols. 735–738.

³⁷ Widukindi *Res gestae Saxonicae* (ed. G. Waitz), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, III (ed. G. H. Pertz), Hannoverae, 1839, p. 426; Widukindi *Rerum gestarum Saxoniarum libri tres* / Widukind von Korvei, *Die Sachsengeschichte* (editio quinta post G. Waitz et K. A. Kehr, recognovit P. Hirsch, adiuvante H.-E. Lohmann) (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*), Hannoverae, 1935, pp. 28–29; Widukindi *Res gestae Saxonicae* / Widukinds *Sachsengeschichte* (eds. A. Bauer și R. Rau, trad. P. Hirsch, M. Büdinger și W. Wattenbach) (*Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit*) (Darmstadt, 1977), in *Ibidem*, pp. 46–47. Despre autor și opera sa, cf. W. Wattenbach, R. Holtzmann, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalters. Die Zeit der Sachsen und Salier*, I, *Das Zeitalter des Ottonischen Staates (900–1050)* (ed. F. J. Schmale), Darmstadt, 1969, pp. 25–33; G. Althoff, *Widukind v. Corvey*, in *Lexikon des Mittelalters*, IX, München, 1998, cols. 76–78; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, XI, *Fontes T-Z*, Romae, 2007, pp. 454–457.

³⁸ Sigeberti Gembacensis *Chronographia* (ed. L. C. Bethmann), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, VI (ed. G. H. Pertz), Hannoverae, 1844, p. 302. Despre autor și opera sa, cf. L. C. Bethmann, in *Ibidem*, pp. 267–299; Ph. George, *Sigebert v. Gembloux*, in *Lexikon des Mittelalters*, VII, München, 1995, cols. 1879–1880; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, X, *Fontes Rh-Sz*, Romae, 2005, pp. 354–360.

³⁹ Ekkehardi *Chronicon universale* (ed. G. Waitz), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, VI, p. 123. Despre autor și opera sa, cf. G. Waitz, pp. 1–16; W. Wattenbach, R. Holtzmann, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalters. Die Zeit der Sachsen und Salier*, II, *Das Zeitalter des Investiturstreits* (ed. F. J. Schmale), Weimar, 1967, pp. 491–495, 498–506; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, IV, *Fontes D-E-F-Gez*, Romae, 1976, p. 305.

⁴⁰ Ottonis episcopi Frisingensis *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* / Otto Bischof von Freising, *Chronik oder die Geschichte der zwei Staaten* (trad. A. Schmidt, ed. W. Lammers), Berlin, 1960, pp. 332–333. Cf. și Ottonis episcopi Frisingensis *Opera* (ed. R. Wilmans) (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recudi fecit* [45]), Hannoverae, 1867, p. 194; Ottonis episcopi Frisingensis *Chronicon* (ed. R. Wilmans), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XX (ed. G. H. Pertz), Hannoverae, 1868, p. 203; Ottonis episcopi Frisingensis *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* (ed. A. Hofmeister)

Descendent dintr-o prosperă familie italiană din apropiere de Roma, Goffredo (Gottfried) da Viterbo (Godefridus Viterbiensis) (c. 1125–1192/1200) s-a stabilit din adolescență în Germania, servind drept canonic și diplomat la curtea imperială, unde a elaborat mai multe lucrări⁴¹. În opera sa de istorie universală, așa-numitul *Pantheon*, acesta evocă și urmărirea căprioarei de către ceata hunilor, prilej cu care ar fi străbătut mlaștina Meotida, aflată la locul de hotar dintre Asia și Europa: *Hec gens [Huni] conductu unius cervae transmeantis transivit inaccessible prius illas paludes [Meotida]*. Autorul invocă drept sursă de informare pentru acest pasaj pe Iordanes⁴², dar, în realitate, el l-a preluat de la Otto de Freising.

Curtean și consilier intim al familiei lui Ludovic IX cel Sfânt, călugărul dominican Vincent de Beauvais (Vincentius Bellocensis) (c. 1200–1264) a lăsat o impresionantă operă enciclopedică⁴³. Urmărirea căprioarei de către huni prin mlaștinile Meotida este plasată în Scythia⁴⁴.

În prima parte din întinsa *Chronica regum Romanorum* a lui Thomas Ebendorfer (1388–1464), profesor și rector al Universității din Viena, întocmită la mijlocul secolului al XV-lea, se amintește tangențial și de urmărirea căprioarei de către huni prin mlaștinile Meotida, autorului fiindu-i cunoscut textul lui Otto de Freising citat mai sus⁴⁵.

Erudit și scriitor cu o largă paletă de preocupări intelectuale, Enea Silvio (Aeneas Sylvius) Piccolomini (1405–1464), papă sub numele de Pius II (1458–1464), a elaborat un șir consistent de lucrări de istorie și cu caracter memorialistic și literar, care s-au bucurat de un larg interes în epoca Renașterii. Lipsită de date originale, scrierea sa sintetică asupra istoriei goților a avut în mod firesc o audiență relativ limitată. Chiar în preambulul ei, înaltul prelat și diplomat italian originar din regiunea Siena își indică sursa principală de informare: *Ego, quod apud Jordanem reperi, fideliter refero*⁴⁶. Conținutul textului acestuia despre vânătoarea căprioarei în Maeotida și schimbările raportului de forțe în Scythia spre avantajul hunilor este parafrizat conștiincios, fără să se omită nici un detaliu semnificativ: *Hujus gentis venatores, dum circa Mæotidis ripam feras inquirunt, animadvertum ex improviso, cervam se illis offerentem, quæ ingressa paludem nunc progrediens, nunc subsistens indicem viæ se tribuit; hanc secuti paludem Mæotidem, quam instar Ponti imperviam arbitrantur, pedibus transierunt: Sed ut Scythica terra in conspectu fuit, cerva disparuit*⁴⁷.

Narațiunea legendară despre urmărirea căprioarei, care ar fi dispărut în mod inexplicabil după ce i-a condus pe huni prin mlaștinile Maeotice, a fost redată și de Antonio Bonfini (Antonius Bonfinius) (c. 1430–1502/1503)⁴⁸, umanist italian aflat la mare cinste la curtea regilor Matthias Corvin și Vladislav II. Faptul că, în

(*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recudi fecit* [45]), Hannoverae et Lipsiae, 1912, p. 202. Despre autor și opera sa, cf. A. Hofmeister, in *Ottonis episcopi Frisingensis Chronica*, 1912, pp. VII–CXIV; W. Wattenbach, F. J. Schmale, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalters. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum*, I (ed. F. J. Schmale, în colab. cu I. Schmale-Ott și D. Berg), Darmstadt, 1976, pp. 48–59; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, VIII, *Fontes N-Petrucius*, Romae, 2001, pp. 430–433.

⁴¹ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen* (n. 21), II, Berlin, 1874, pp. 204–211; W. Wattenbach, F. J. Schmale, op. cit. (n. 40), pp. 77–92; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, V, *Fontes Gh-H*, Romae, 1984, pp. 169–171; G. Baaken, *Gottfried v. Viterbo*, in *Lexikon des Mittelalters*, IV, München și Zürich, 1989, cols. 1607–1608; L. J. Weber, *The historical importance of Godfrey of Viterbo*, in *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, 25, 1994, pp. 153–195; G. M. Varanini, *Goffredo (Gaufridus, Godefridus, Gotefredus) da Viterbo*, in *Dizionario biografico degli italiani*, 57, Roma, 2001, pp. 549–553.

⁴² *Gotifredi Viterbiensis Pantheon* (ed. G. Waitz), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXII (ed. G. H. Pertz), Hannoverae, 1872, p. 183. Cf. și *Godefridi Viterbiensis Pantheon sive memoria saeculorum*, in *Patrologiae cursus completus, Patrologia Latinae* (ed. J.-P. Migne), CXCVIII, Paris, 1855, col. 892; Ex *Godefridi Viterbiensis Chronica*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, VII (ed. L. A. Muratorius), Mediolani, 1725, col. 369.

⁴³ J.-B. Bourgeat, *Études sur Vincent de Beauvais, théologien, philosophe, encyclopédiste ou Spécimen des études théologiques, philosophiques et scientifiques au Moyen Age, XIII siècle; 1210–1270*, Paris, 1856, pp. 16–32; Th. Kaeppli, E. Panella, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, IV, Roma, 1993, pp. 435–458; R. Dücking, Ch. Hünemörder, *Vincenz v. Beauvais (Bellocensis)*, in *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München, 1997, cols. 1705–1707; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, XI, *Fontes T-Z*, Romae, 2007, pp. 355–359.

⁴⁴ *Seculi Maioris Vincentii Burgundi praesulis Belvacensis, Tomus quartus qui Speculum historiale inscribitur*, Venetiis, 1591, p. 212; *Bibliotheca mundi seu Speculi maioris Vincentii Burgundi praesulis Bellocensis*, IV (Vincentius Bellocensis, *Speculum historiale*), Duaci, 1626 (retipărit Graz, 1965), p. 622.

⁴⁵ Thomas Ebendorfer, *Chronica regum Romanorum* (ed. H. Zimmermann), 1, in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum*, Nova Series, XVIII, Hannover, 2003, p. 213. Despre autor și opera sa, cf. H. Zimmermann, *Einleitung*, in Thomas Ebendorfer, *Chronica*, pp. XI–LXXVIII.

⁴⁶ *Aeneas Sylvii Historia Gothorum*, in *Biga librorum rariorum quorum, I. Chorographia Austriae* W. Lazii; *Historia Gothica* Aen. Sylvii (ed. R. Duellius), Francofurti et Lipsiae, 1730, p. 1.

⁴⁷ *Aeneas Sylvii Historia Gothorum*, p. 7. Despre autor și opera sa, cf. G. B. P., *Pio II*, in *Enciclopedia Italiana*, XXVII, Roma, 1935, pp. 310–312; *Pius II*, in *Encyclopaedia Britannica*, 17, Chicago-Londra-Toronto, 1947, pp. 980–981; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, IX, *Fontes Petrus-Reynerus*, Romae, 2003, pp. 258–261.

⁴⁸ Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, ed. I. Sambucus, Hanoviae [Hanau], 1606, pp. 39–40; Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades* (eds. I. Fögel, B. Ivány și L. Juhász), I, Lipsiae, 1936, p. 55.

partea introductivă a istoriei ungarilor, Bonfini enumeră printre autorii folosiți și pe Iordanes⁴⁹, ar trebui să ridice orice urmă de îndoială în privința sursei sale de informație referitoare pentru episodul în discuție. În realitate, însă, el l-a preluat, precum s-a observat, de la compatriotul și contemporanul său Enea Silvio Piccolomini⁵⁰. Cu toate că lui Antonio Bonfini îi era cunoscut mitul despre Hunor și Magor⁵¹, colportat în cronistica din Ungaria, acesta nu îi indică pe cei doi eroi eponimi drept participanți la hăituire, ci pe huni, acordând mai mult credit narațiunii consemnate în textele antice. Față de autorii din Antichitatea târzie și din Evul Mediu, Bonfini și-a permis opinia că trecerea hunilor s-ar fi produs peste Bosporul Cimmerian (strâmtoarea Kerci de astăzi) în vreme de iarnă, când talazurile marine erau înghețate⁵². Sugestia sa, bazată pe informații superioare celor deținute de învățații din Bizanț în privința cadrului geografic european, era pe deplin îndreptățită, dat fiind că atât Marea Azov (*Maeotica* / *Meotida paludes*), cu adâncimea medie de 9 m, cât și Strâmtoarea Kerci, cu lățimea între 4,5 și 15 km și până la 18 m adâncime, erau imposibil de străbătut de călăreți printr-un eventual vad. De altfel, predecesori iluștri din Antichitate, cu remarcabile cunoștințe asupra geografiei nord-pontice, precum Herodot⁵³ și Strabon⁵⁴, notificaseră faptul că, în timpul anotimpului friguros, Bosporul Cimmerian era traversat pe gheață din peninsula Taman în Crimeea.

După circa un secol și jumătate, episodul vânătorii cerbului este reluat și readaptat într-un volum dedicat armorialului nobilimii poloneze elaborat de eruditul dominican Szymon / Simon Okolski (1580–1653), originar din Kamenets-Podolski (Kamianets-Podilskyi, Camenița), care substituie anumite detalii, păstrând însă nealterată esența sa mitică. În medalionul dedicat familiei Wukry / Uchry, teologul și istoricul polonez amintește de urmărirea cerbului dincolo de Volga, în Scythia, dar pretinde că inițiatorii vânătorii ar fi fost populația *Iuhri sive Wuhri*, care ulterior, după ce a traversat fluviile Don, Volga și Boristhene, s-ar fi stabilit în regiunea Pannonia, unde fusese proclamat „duce” *Atillă* / *Edele*⁵⁵. După cum singur mărturisește, Okolski a preluat informațiile consemnate într-o lucrare asupra istoriei Poloniei, tipărită la Cracovia, în 1534, de Florian Ungler⁵⁶, despre care se știe că provenea din Bavaria și că a fost unul dintre primii editori de cărți în limba polonă. Substituirea livrescă a numelui hunilor cu cel plăsmuit al așa-numiților *iuhr* sau *wuhr* era de natură să măgulească orgoliul unui mărunț clan familial, dornic să lege numele strămoșilor de evenimente istorice de anvergură continentală.

Într-o formă identică, legenda amintită a pătruns și în cronistica românească târzie din Moldova, grație familiarizării lui Nicolae Costin (c. 1660–1712) cu operele autorilor umaniști polonezi din veacurile anterioare. La fel ca și la Szymon / Simon Okolski, în cronica lui Nicolae Costin, vânătorul ar fi fost un reprezentant al populației „uhru/iuhru”, iar animalul urmărit peste Volga era un cerb alb, care s-ar fi făcut nevăzut după ce a trecut dincolo de marele fluviu⁵⁷.

Tot în perioada post-renascentistă, doi autori germani, Rudolph Roht și Johann Christian Papa, au elaborat o biografie a lui Attila, în care, evocându-se pătrunderea hunilor în Europa prin traversarea Maeotidei, se amintește și de urmărirea căprioarei. Printre sursele folosite în lucrare sunt enumerați Procopius, Iordanes și Sigebertus Gemblacensis, care, de asemenea, s-au referit la respectiva legendă⁵⁸.

O altă populație de neam turcic, despre care se păstrează o mărturie potrivit căreia ambientul faunistic îi era favorabil într-o acțiune militară de importanță majoră, a fost cea a bulgarilor. Este vorba de un pasaj din cronica universală a lui Ioannes Zonaras, întocmită în a doua jumătate a secolului al XII-lea, într-o mănăstire de pe o insulă din Marea de Marmara, unde se retrăsese după ce ocupase funcții de vază la curtea Bizanțului. În consistenta parte a lucrării compilate după autori de la sfârșitul Antichității, Zonaras preia de la aceștia informația potrivit căreia, în prima parte a domniei lui Anastasius I (491–518), bulgarii ar fi nimicit trupele

⁴⁹ Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum*, p. 15 etc.; Antonius de Bonfinis, pp. 11, 14, 45, 47, 48, 50–60 etc.

⁵⁰ P. Kulcsár, *Bonfini – forrástanulmányok* (I) (*Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica*, XII), Szeged, 1963, pp. 5–13.

⁵¹ Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum*, p. 39; Antonius de Bonfinis (n. 48), p. 55.

⁵² Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum*, pp. 39–40; Antonius de Bonfinis, p. 55.

⁵³ Herodotus, *with a commentary* (ed. J. W. Blakesley), I, Londra, 1854, pp. 453–454; Herodoti *Historiae* (ed. C. Hude), I, ed. a 3-a, Oxoni [Oxford], 1927 (retipărit 1960), p. IV, 25.

⁵⁴ Strabo, *The Geography*, in *eight volumes* (ed. și trad. H. L. Jones), III, Cambridge, Mass.-Londra, 1967, pp. 224–227; Strabon, *Géographie*, IV (*Livre VII*) (ed. și trad. R. Baladié), Paris, 1989, p. 102; VIII (*Livre XI*) (ed. și trad. F. Lasserre), Paris, 1975, p. 47.

⁵⁵ Simone Okolski, *Orbis Poloni, Cracoviae*, 1645, p. 306.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 306.

⁵⁷ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, in idem, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711* (*Opere*, I) (eds. C. A. Stoide și I. Lăzărescu), Iași, 1976, p. 66; idem, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, in idem, *Scrieri*, I (ed. S. Korolevski), Chișinău, 1990, p. 90.

⁵⁸ Rudolphus Roht, Jo. Christiano Papa, *Attila Hunorum rex, quem ex historicis delineatum superiorum indultu in illustri Salana publice doctorum censure exponit*, Jenae, 1671, § 9 [volumul nu este paginat].

bizantine trimise să li se opună în Illyricum. Succesul lor a fost atribuit secretelor magiilor și vrăjilor săvârșite de barbari, explicație evident ridicolă. În cronică, se mai consemnează că înfruntarea ar fi fost precedată de apariția unei comete și a unui stol de ciori care zburau deasupra armatei bulgarilor⁵⁹. Ar rezulta de aici că prezența păsărilor ar fi avut un rol favorabil pentru inamicii Imperiului, așa după cum, și în alte câteva împrejurări, este adevărat foarte rare, compania stolurilor de ciori s-ar fi dovedit benefică în cazul unor înfruntări războinice din Antichitate și Evul Mediu⁶⁰. Lupta la care se referă Zonaras pare să fi avut loc în 499, într-o perioadă când triburile bulgare stabilite în stepele nord-pontice au întreprins mai multe incursiuni de pradă încununuate de succes în provinciile balcanice ale Bizanțului⁶¹.

În cadrul ansamblului de mituri ale avarilor, de altfel sumar reflectat de sursele contemporane, nu sunt cunoscute relatări asupra colportării legendelor aferente animalului-călăuză. Ni s-a păstrat însă o mărturie despre un astfel de mit, având doar tangențe colaterale cu istoria avarilor. Este vorba despre un pasaj din faimoasa *Historia Langobardorum*, întocmită spre sfârșitul secolului al VIII-lea de Paul Diaconul (Paulus Diaconus) (c. 720/730–c. 799). Reputatul cronicar, devenit călugăr benedictin, consemnează faptul că un strămoș al său de neam longobard, Lopichis, luat prizonier de avari pe când încă era copil, în timpul unui raid de pradă în Friuli, ar fi fost dus în captivitate în Pannonia. Regiunea s-a aflat în stăpânirea tribului germanic până în 567, când, la presiunea avarilor, a fost silit să migreze în nordul Italiei. Nesuportând robia străină, Lopichis a decis, atunci când s-a maturizat, să revină în ținuturile ocupate de conaționalii săi la sud de Alpi. Plecând în mod precipitat, cu resurse de hrană infime și fără să știe exact unde să se îndrepte, lui i s-a alăturat un lup, care i-a devenit tovarăș de drum și călăuză. Acesta mergea înaintea sa și se oprea când protejatul său avea nevoie de odihnă. Lopichis a conștientizat că animalul reprezintă un mesager ceresc extrem de util, pentru că îl conducea prin ținuturi care îi erau necunoscute. Cu toate acestea, suferind cumplit de foame în pustietățile montane, el și-a încordat arcul, ca să-l doboare pe lup cu o săgeată, pentru a-i deveni hrană. Reușind să evite lovitura, lupul l-a părăsit și nu i s-a mai arătat.⁶² Prăbușit din cauza inaniției, Lopichis a avut în vis o revelație, o voce bărbătească îndemnându-l să plece mai departe și indicându-i direcția pe care trebuia să o urmeze. Beneficiind de mila unei femei dintr-un sat de slavi, care l-a adăpostit și hrănit pe ascuns, el a fost în măsură să-și continue drumul, ajungând în cele din urmă în ținutul său natal din Italia. Paul Diaconul pretinde că această persoană ar fi fost străbunicul său patern⁶³. Relatarea amănuntelor privind implicarea unor forțe supranaturale în dirijarea strămoșilor era desigur de natură să-i sporească propriul prestigiu.

Aportul animalelor în stimularea și dirijarea migrațiilor a fost înregistrat și în mitologia uigurilor, fapt relevant în cronică dedicată genezei triburilor mongole și primelor decenii ale expansiunii lor datorată persanului 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, originar din Khorasan. Precum singur notifică, acesta și-a început lucrarea pe când se afla în reședința marelui han de la Qara-Qorum în anul Hegirei 650 (= A.D. 1252–1253)⁶⁴. Juvaini l-a însoțit pe Hülegü în fulminanta sa campanie de cucerire a Iranului și Irakului, soldată cu ocuparea în 1258 a Bagdadului, unde a fost investit cu importante atribuții administrative și unde, aproximativ doi ani mai târziu, avea să-și finalizeze opera istorică. Petrecând mai mulți ani din viață în regiunile central-asiatice și având la dispoziție bogate și variate surse de informare, eruditul persan s-a putut familiariza nu numai cu evenimentele legate de extinderea hegemoniei mongolilor, ci și cu trecutul unor comunități de neam turcic. Referindu-se la diverse secvențe din istoria uigurilor, acesta evocă și un episod cu tentă legendară legat de migrația lor. Deplasarea comunităților tribale s-a soldat cu stabilirea într-o regiune propice, unde au fondat o importantă așezare urbană: *Când triburile și popoarele uigurilor ascultau nechezatul cailor, zbieratul cămilelor, lătratul și urlatul câinilor și al animalelor de pradă, mugetul vitelor, behăitul oilor, ciripitul păsărilor și scâncetul copiilor, cu toate acestea auzeau strigătul de "köch, köch !" [«umblați, umblați !»], iar ei plecau mai departe de la locul de popas. Și oriunde se opreau le ajungea la urechi strigătul de "köch, köch !" În sfârșit au ajuns pe câmpia pe care ei au construit ulterior Besh-Baligh, iar acolo strigătul a încetat; și ei s-au așezat și au*

⁵⁹ Ioannis Zonarae *Epitome historiarum*, III (ed. L. Dindorfius) Lipsiae, 1870, p. 263; Ioannis Zonarae *Epitome historiarum libri XIII–XVIII* (ed. Th. Büttner-Wobst), Bonnæ, 1897, pp. 140–141.

⁶⁰ A. H. Krappe, op. cit. (n. 7), p. 234.

⁶¹ D. Ziemann, *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert)*, Köln-Weimar-Viena, 2007, pp. 46–48.

⁶² Pauli *Historia Langobardorum* (eds. L. Bethman și G. Waitz), in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardorum et Italicarum, Saec. VI–IX*, Hannoverae, 1878, p. 131; Paulus Diaconus, *Istoria longobardorum* (ed. și trad. E. Grosu), Iași, 2011, p. 192.

⁶³ Pauli *Historia Langobardorum*, pp. 130–132; Paulus Diaconus, *Istoria longobardorum*, pp. 190–195.

⁶⁴ 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *Genghis Khan. The History of the the World Conqueror* (trans. from the text of Mizra Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, ed. D. O. Morgan), Manchester, 1997, p. 4.

întemeiat cinci așezări și le-au numit Besh-Baligh [«Cinci-Orașe»]: iar acelea au devenit cu vremea un loc întins și cuprinzător⁶⁵.

Juvaini mai înregistrează și un alt miracol petrecut în arealul unde sălășluiau uigurii. De data aceasta, doi copaci sunt înzestrați cu atribute umane, astfel că ei se implică în venerarea celor cinci prunci ai unui conducător de trib. Adresându-li-se cu vorbe pline de respect și cu mesaje profetice, întreaga populație din zonă este stimulată să li se alăture. Respectivii copaci creșteau nu departe de Qara-Qorum, în interfluviul format de cursul râurilor Tughla și Selenga⁶⁶.

Uigurii s-au aflat mai mult timp sub obediența politică a qaganatelor turcești din Asia Centrală, dar în anul 744, coalizându-se cu basmilii și qarlucii, au reușit să pună capăt supremației Celui de-al Doilea Qaganat turcic (Tu-Kiue, Kōk-Türk) și să-și impună propria hegemonie într-o regiune ce corespunde în parte cu teritoriul Mongoliei de astăzi, cu ramificații spre vest până la versanții Munților Altai și pe cursul Irtășului⁶⁷. Izvoarele chineze, care îi numesc huei-huo sau hui-ho, îi consideră descendenți ai uniunii tribale hiung-nu⁶⁸, apreciere ce trebuie privită cu prudență. Ideea mai puțin plauzibilă a unei înrudiri etnice directe s-a conturat desigur pe baza considerentului că ambele populații au locuit într-un perimetru geografic comun și au aparținut aceleiași lumi nomade a stepelor. Exacerbarea mișcărilor centrifuge din interiorul Qaganatului uigur au erodat potențialul său militar, astfel că acesta nu a fost capabil să contracareze lovitura deconcertantă aplicată în 840 de kirkizi. Cu toate acestea, chiar dacă au trebuit să-și abandoneze teritoriile din Mongolia, triburile uigure nu s-au destrămat și nici nu s-au lăsat deznaționalizate. În deceniile următoare, ele au reușit să pună bazele unor formațiuni politice autonome în vecinătatea Chinei și în Turkestanul de Est, anume hanatele de Qocho și Kancheu (Ganzhu), care s-au menținut până la începutul mileniului al II-lea⁶⁹. În primele decenii ale secolului al XIII-lea, teritoriile acaparate de uiguri au fost înglobate, la rândul lor, în hotarele Imperiului mongol al lui Genghis-han, fără ca aceștia să fie asimilați⁷⁰.

În ampla sa cronică universală, unde tratează evenimente de la facerea lumii până în anul 1195, Mihail Siriicul – cunoscut și sub numele de Mihail cel Mare (1126-1199)⁷¹, consacrat patriarh al bisericii monofizite

⁶⁵ Juvaini, p. 61. Cf. și J.-P. Roux, *Faune et flore sacrées* (n. 9), pp. 136–137; C. P. Atwood, *The Uyghur stone: archaeological revelations in the Mongol empire*, in *The Steppe Lands and the World beyond them* (n. 32), p. 325.

⁶⁶ Juvaini, pp. 55–56.

⁶⁷ P. B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992, pp. 155–169. Cf. și S. Maksoudoff, *Les Houei-hou et Ouïgour des Chinois et des Mongols et les Ogouz des inscriptions turques de l'Orkhon*, in *Journal Asiatique*, CCIV, 1924, pp. 141–148; R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila. Gengis Khan. Tamerlan*, ed. a 4-a, Paris, 1982, pp. 172–178; A. Iu. Iakubovskii, *Арабские и персидские источники об уйгурском турфанском княжестве в IX–X веках*, in *Труды Отдела истории, культуры и искусства Востока*, IV, Leningrad, 1947, pp. 432–443; J. R. Hamilton, *Les Ouïghours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois*, Paris, 1955, pp. 1–18, 61–93; A. Sh. Kadyrbaev, *Очерки истории средневековых уйгуров, джалаириров, найманов и киреитов*, Almaty, 1993, pp. 25–34; C. Mackerras, *The Uighurs*, in *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. D. Sinor), Cambridge, 1990, pp. 317–342; J.-P. Roux, *L'Asie Centrale. Histoire et civilisation*, Paris, 1997, pp. 197–205; D. Sinor, *The Uighur Empire of Mongolia*, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des peuples turcs à l'époque pré-islamique* (ed. H. R. Roemer, în colab cu W.-E. Scharlipp) (*Philologiae et historiae Turcicae fundamenta*, I [eds. L. Basin, G. Hazai]), Berlin, 2000, pp. 186–204; V. Rybatzki, *Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions*, in *Central Asiatic Journal*, 44, 2, 2000, pp. 205–289; A. Kamalov, *The Uighur Empire (744–840)*, in *The Turks*, 1, *Early Ages* (eds. H. Güzel, C. C. Oğuz, O. Karatay, chief of the ed. board Y. Halaçoğlu, ed. advisor H. Inalcik), Ankara, 2002, pp. 423–430; S. Klyashtornyj, *The Tes inscription of the Uighur Böğü Qaghan*, in idem, *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe* (eds. V. Spinei și C. Spinei), București-Brăila, 2008, pp. 201–225; S. G. Kliashorny, T. I. Sultanov, *Государства и народы Евразийских степей от древности к новому времени*, ed. a 3-a, Sankt-Petersburg, 2009, pp. 129–135.

⁶⁸ E. Chavannes, *Documents sur Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris, 1900 (retipărit Paris, 2003), p. 87; R. J. Hamilton, *Les Ouïghours à l'époque des Cinq Dynasties* (n. 67), p. 61.

⁶⁹ A. Sh. Kadyrbaev, op. cit. (n. 67), pp. 35–45; J.-P. Roux, *L'Asie Centrale* (n. 67), pp. 211–216, 223–224; P. Zieme, *Das uigurische Königreich von Qocho*, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, pp. 205–212; J. Hamilton, *Le Royaume ouïgour de Kan-tcheou*, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period* (n. 67), pp. 213–218.

⁷⁰ Juvaini (n. 63), pp. 44–48; Rashiduddin Fazlullah's *Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols* (trad. W. M. Thackston), I, Harvard [Cambridge, Massachusetts], 1998, p. 76. Cf. și A. Sh. Kadyrbaev, op. cit. (n. 67), pp. 66–107, 118–143; T. Saguchi, *The Uyghurs and other Non-Muslim Turks under Mongol dominion, circa 1200–1350*, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period* (n. 67), pp. 219–234; C. P. Atwood, op. cit. (n. 32 și 65), pp. 317–320, 327, 328, 330–334.

⁷¹ J. S. Assemanus, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, II, *De scriptoribus Syris monophysiti*, Romae, 1721, pp. 154–156, 363–369; R. A. Guseinov, „Хроника” Михаила Сирийца, in *Палестинский сборник* 5, 68, 1960, pp. 85–105; V. Spinei, *Realitățile etno-politice de la Dunărea de Jos în secolele XI–XII în cronică lui Mihail Siriicul (I)*, in *Revista de istorie*, 36, 1983, 10, pp. 989–1001 [retipărit in V. Spinei, *Universa Valachica. Români în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Chișinău, 2006, pp. 237–287; cf. pp. 237–252]; A. BarAbraham, *Patriarch Michael the Great: beyond his world chronicle*, in *Journal of Assyrian Academic Studies* (<http://www.jaas.org>), XII, 1998, 2, pp. 33–45; D. Weltecke, *Die «Beschreibung der Zeiten» von Mör Michael dem Grossen (1126–1199). Eine Studie zu ihrem historischen und historiographiengeschichtlichen Kontext*, Lovanii [Louvain], 2003; W. Witakowski, *Syriac Historiographical Sources*, in *Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources, 1025–1204* (ed. M. Whitby), Oxford-New York, 2007, pp. 255–261.

siriace în 1166 –, se ocupă, între altele, de migrația triburilor de neam turcic. În chip firesc, el i-a avut în vedere prioritar pe turcii selgiucizi, care cuceriseră regiuni întinse din Asia Centrală și Anterioară, unde au fondat mai multe formațiuni statale, ce își întinseseră hegemonia și asupra teritoriilor în care comunitățile siriace se aflau sub jurisdicția sa confesională⁷². Pentru prezentarea evenimentelor contemporane, Mihail Sirciacul a preluat informații de la autori laici și eclesiastici orientali și greci, ale căror lucrări nu ne-au parvenit, ceea ce sporește valoarea cronicii sale. Totodată, el a relatat și fapte la care fusese martor nemijlocit, astfel că lucrarea sa, redactată în limba siriacă, înglobează autentice pagini de memorialistică. Eruditul patriarh nu a ignorat nici sursele cu caracter etnografic, consemnând legende aflate în circulație în regiunile Orientului Apropiat, pe care le-a străbătut adesea, pentru a putea fi în contact cu preoții și enoriașii afiliați confesional de Biserica monofizită vest-siriacă.

Între aceste legende, una din cele mai interesante este aceea care privește migrarea ramurii selgiucide a oghuzilor din spațiul central-asiatic spre Asia Anterioară: „*Se relatează despre ei [turcii selgiucizi], atunci când înaintau, venind din Orient în Occident, că li se arăta un fel de animal asemănător cu un câine, care mergea înaintea lor: ei nu știau ce era, nici de unde venea; nu puteau să se apropie de el, dar, în momentul în care trebuiau să plece, el îi chema în limba lor și le spunea «sculați-vă !»; ei se ridicau și mergeau în urma sa, unde îi conducea el și, oricât ar fi mers, ei îl urmau; când pornea spre o regiune, ei se îndreptau tot acolo, urmându-l, iar, când se oprea, ei ridicau tabăra (și așa s-a întâmplat) până când s-au așezat în țările unde au ajuns să domnească; cum această călăuză nu li s-a mai arătat, ei n-au mai plecat de acolo*”⁷³.

După moartea lui Mihail Sirciacul, cronica sa s-a bucurat de multă considerație în lumea savantă orientală, circulând în copii siriace și traduceri în armeană și arabă. Inițiativa transpunerii globale în armeană a avut-o patriarhul iacobit Ignatius II (1222–1252), care a încredințat această misiune preotului Ishôk. Pasaje din cronică fuseseră traduse anterior și de alți erudiți, dar nu știm în ce măsură le-a folosit Ishôk. Versiunea armeană a fost terminată în anul 697 al erei armene, corespunzând cu anul 1248 al erei creștine. Ishôk și-a permis anumite excluderi de termeni din originalul siriac, dar și unele completări, fără a se strădui să redea o traducere pe deplin fidelă a textului siriac. Pasajul despre migrarea turcilor este transpus cu mici abrevieri, dar și cu un adaos de câteva succinte detalii, care nu îi modifică însă sensul: „*Această ceată [de turci] era condusă în drumul ei de un animal cu blană albă, asemănător cu un câine. Când turcii se împrăștiau și se rățăceau, acest animal lătra tare și-i făcea să se întoarcă la dânsul. De aceea, ei i s-au prosternat, s-au lăsat conduși de dânsul și au ajuns astfel până la calea pe care au găsit-o deschisă și pe unde au trecut*”. Din acel moment comunitatea turcică n-a mai beneficiat de ghidarea animalului, ea despărțindu-se în trei părți și plecând în direcții diferite⁷⁴.

Remarcând pasajul despre animalul-călăuză din opera lui Mihail Sirciacul, un erudit nu mai puțin celebru, Gregorios Abu'l Faraj, poreclit Bar 'Ebrāḡ / Bar Hebraeus (1226–1286), ajuns, de asemenea, înalt ierarh în cadrul Bisericii iacobite vest-siriace, avea să precizeze că în alte lucrări consultate el nu a întâlnit vreo referire la această narațiune legendară⁷⁵. Observația fusese inserată în ampla sa cronică universală, întocmită în al treilea sfert din secolul al XIII-lea, lucrare în care fuseseră compilate pasaje compacte din opera predecesorului. Din notificarea lui Gregorios Abu'l Faraj s-ar deduce că Mihail Sirciacul nu a împrumutat pasajul despre migrația turcilor oghuzi din alte scrieri, ci a consemnat o mărturie aflată în folclorul musulman turcic.

Circulația acestei narațiuni cu tentă legendară în mediul turco-oghuz este atestată în mod explicit și într-o variantă din așa-numita *Oghuz-nāma* („Istoria despre Oghuz”), faimoasă scriere dedicată expansiunii oghuzilor, în care se relatează faptele vitejești ale eroului eponim al acestui trib turcic. Respectiva variantă a fost redactată în scriere uigură, din care ne-a parvenit doar un singur exemplar, aflat în stare precară de conservare și cu pagini pierdute, păstrat în prezent la Bibliothèque Nationale de la Paris (*Supplément turc 1001*, Collection Scheffer). Prospectarea amănunțită a caracteristicilor lingvistice și paleografice a textului a condus la ideea că acesta ar fi fost întocmit în jurul anului 1300, în ținutul Turfan (aflat în prezent în componența Regiunii Autonome Uigure Xinjiang din nord-vestul Chinei). Manuscrisul pare să fi fost copiat la începutul secolului al XV-lea în Horezm⁷⁶.

⁷² H. Suermann *The Turks in Michael the Syrian*, in *The Harp*, 5, 1992, pp. 39–51; M. Dickens, *Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks*, MPhil Dissertation in Aramaic and Syriac Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Cambridge, 2004, pp. 21–23, 28–72.

⁷³ *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)* (éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot), III, Paris, 1905, p. 153.

⁷⁴ *Chronique de Michel le Grand, patriarche des Syriens jacobites* (traduite pour la première fois sur la version arménienne du prêtre Ischôk par Victor Langlois), Venetia, 1868, p. 286.

⁷⁵ Gregory Abū'l-Faraj (Bar Hebraeus), *The Chronography, 1225–1286*, I (ed. E. A. Wallis Budge), Londra, 1932 (retipărit Amsterdam, 1976), p. 196.

⁷⁶ P. Pelliot, *Sur la légende d'Uguz-khan en écriture ouigour*, in *T'oung Pao*, XXVII, 1930, pp. 247–249; D. Sinor, *Sur la légende de l'«Oyuz qayan»*, in *Actes du XXe Congrès international des orientalistes, Paris – 23–31 Juillet 1948*, Paris, 1949, pp. 175–176; J.-P. Roux, *La*

Anumite pasaje din cuprinsul acestei variante din *Oghuz-nāma* pun în evidență aportul esențial al animalului-călăuză mitic la succesul eclatant al expansiunii eroului eponim al oghuzilor: „În zori a pătruns în cortul lui Oghuz qagan o lumină ca o rază de soare. Din această rază a ieșit un lup mare cu blana și coama cenușie. Acest lup i-a vorbit lui Oghuz qagan, zicându-i: «o, Oghuz, tu ești gata să pleci împotriva lui Urum. O, Oghuz, eu voi merge înaintea ta». De aceea, Oghuz qagan și-a ridicat tabăra și a pornit. El vedea că în fruntea oștirii mergea lupul mare cu blana și coama cenușie și că aceasta îl urma pe lup”. Dobândirea unor strălucite succese militare i-a permis lui Oghuz qagan să avanseze până în preajma domeniilor pe care Uruz [Rusul] băg – fratele lui Urum qagan –, i le concedase fiului său. Conștient de superioritatea forțelor lui Oghuz, acesta din urmă i s-a recunoscut supus și i-a trimis o mare cantitate de aur și argint. Oghuz i-a atribuit fiului lui Uruz băg numele de Saqlap [Slavul]. Pentru a-și consolida hegemonia pe cursul fluviului Itil [Volga], Oghuz-qagan l-a instalat în zonă ca băg pe un supus al său, Qipchaq.

Perioada fără confruntări războinice nu a durat prea mult, căci lupul mare cu blana și coama cenușie s-a arătat din nou qaganului: „Acest lup cenușiu i-a spus lui Oghuz qagan: «acum pleacă mai departe cu oastea ta, Oghuz, iar mai departe voi conduce poporul și pe băgs împreună cu tine; eu te voi conduce și îți voi arăta drumul». Când s-au ivit zorii, Oghuz qagan l-a văzut pe lup mergând în fața oștii. El se bucură și merse înainte”. Având de escaladat crestele unor munți înalți, qaganul și-a pierdut armăsarul, căutat cu înfrigurare timp de nouă zile, la capătul cărora a fost recuperat de un băg viteaz, căruia i s-a dat numele de Qarluq. Oghuz și-a continuat înaintarea, ajungând în fața unei case cu pereți de aur, dar, după un anumit timp, „într-o zi lupul cu blana și coama cenușie s-a oprit. Oghuz qagan s-a oprit, de asemenea, și și-a ridicat cortul”. Ținutul în care poposisse purta numele de Čürčät, fiind întins și foarte bogat în cai, boi și viței, în aur, argint și podoabe. Pentru a-l dobândi, Oghuz qagan a fost nevoit să-l înfrunte pe Čürčät [Jurcken] qagan, pe care l-a înfrânt și i-a supus poporul. „Apoi el a pornit mai departe cu acel lup cu blana și coama cenușie în direcția Indiei, Tangut și Siriei. După multe lupte și bătălii, el le-a cucerit, alipindu-le la propria sa țară; el a devenit stăpânitorul și le-a supus”⁷⁷.

Așa cum se remarcă, numele căpeteniilor întâlnite de Oghuz derivă – la fel ca și al său – de la etnonime, respectivii dinaști fiind eroi eponimi ai propriilor popoare. Este evident că autorul sau autorii *Oghuz-nāma* a/au dorit ca, măcar într-o mică măsură, să „istoricizeze” expunerea. Repertoriul faptelor reale comportă totuși un rol secundar în ansamblul narațiunii, unde mai epatant se reliefează latura legendară. Derularea expansiunii lui Oghuz qagan îl are în prim-plan pe lupul dotat cu attribute mitice numai în momentele mai importante, ce implicau inițiative adecvate și ferme.

Din *Oghuz-nāma* ne-au parvenit încă două variante de o anumită amplitudine. Dintre acestea, mai veche este cea inclusă în binecunoscuta cronică a lui Rashid al-Din (1248–1318) *Dami’ u’ t-tawarikh* („Compendiul cronicilor”), redactată în limba persană în primii ani din secolul al XIV-lea⁷⁸. Cea de-a doua se află inserată în cronică *Shedjere-i Terākime* a lui Abu’l-Ghāzi Bahādur (1603–1663), scrisă în limba chaghatay în anul 1659⁷⁹. Episodul legat de animalul călăuză pentru eroul eponim al oghuzilor lipsește din ambele variante.

În patrimoniul mitologic al oghuzilor mai este înregistrată o legendă, ce prezintă analogii parțiale cu acelea consemnate de Mihail Sîriacul și de *Oghuz-nama*. Este vorba de o relatare potrivit căreia „din timp în timp, deasupra apelor [lacului Horezmului, denumire atribuită Mării de Aral] un pește mare zburător, cu o înfățișare aproape omenească, servea drept ghid pescarilor pentru a găsi pește. El pronunța trei sau patru cuvinte într-o limbă necunoscută, apoi se cufunda în ape. Apariția sa este o prevestire a morții unuia dintre principii oghuzi”⁸⁰. Și în acest caz avem de-a face cu o ființă călăuză, dar nu mamifer, ci un pește cu trăsături umane, înzestrată cu darul vorbirii, care ajută o comunitate să-și procure resurse nutritive. Acțiunea sa nu era însă numai benefică, ci comporta și o latură negativă, întrucât aparițiile sale se soldau finalmente cu decesul unei căpetenii a colectivității tribale.

naissance du monde chez les Turcs et les Mongols, in *Sources orientales*, I, La naissance du monde, Paris, 1959, pp. 289–290; I. Mélikoff, *Oghuz-nāma*, in *The Encyclopaedia of Islam*, New edition, VIII (eds. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs și G. Lecomte), Leiden, 1995, p. 163; F. Bayat, *New reflections on the epic of Oguz Kagan*, in *The Turks*, I, *Early Ages* (n. 68), pp. 888–895.

⁷⁷ W. Bang și G. R. Rachmati, *Die Legende von Oguz Qagan*, in *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, XXV, 1932, pp. 692–701. Cf. și traduceriile lui W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagun*, I, St. Petersburg, 1891, pp. XIV–XXIV; R. Nour, *Oughouz-Namé. Épopée turque*, Alexandria, 1928, pp. 51–54; A. M. Shcherbak [ed. și trad.], *Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнетюркской и старотуркменской письменности*, Moscova, 1959, pp. 37–54.

⁷⁸ Rashid-ad-Din, *Сборник летописей*, I, 1 (trad. L. A. Khetagurov, red. A. A. Semenov), Moscova-Leningrad, 1952, pp. 80–91; idem [Rashiduddin Fazlullah’s] *Jami’ u’ t-tawarikh: Compendium of Chronicles*, I (n. 70), pp. 27–32.

⁷⁹ Aboul-Ghāzi Bēhādour Khan, *Histoire des Mongols et des Tatares*, II (ed. P. I. Desmaisons), St. Pétersbourg, 1874, pp. 14–25; A. N. Kononov [ed. și trad.], *Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского*, Moscova-Leningrad, 1958, pp. 42–50.

⁸⁰ *La Géographie d’Édrisi* (ed. A. Jaubert), II, Paris, 1840, pp. 338–339.

Narațiunea citată este inserată în ampla sinteză geografică datorată eruditului arab al-Idrisi (c. 1100–c. 1165), definitivată probabil în a.H. 548, adică în anul 1154 al erei creștine, pe când se afla în serviciul regelui normand Roger II al Siciliei (1130–1154)⁸¹. Al-Idrisi (Abū ‘Abd Allāh Muhammad ibn Muhammad ibn ‘Abd Allāh ibn Idrīs al-Hammūdī al-Hasanī) era originar de la Sabtah (astăzi Ceuta), din nordul Marocului, și, încă din adolescență, avusese ocazia să călătorească în mai multe ținuturi mediteraneene. În ultimul sfert de veac al vieții, beneficiind de protecția lui Roger II, s-a stabilit la Palermo, unde a elaborat lucrarea *Kitāb nuzhat al-mushtāq fī ikhtirāq al-āfāq* („Călătoria de plăcere a unui doritor să străbată regiunile lumii”), cunoscută și sub numele de *Kitāb Ruġār* („Cartea lui Roger”), care însumează informații bogate despre întreg universul terestru cunoscut în vremea sa⁸². Din păcate, datele consemnate despre regiunile îndepărtate de locurile străbătute în mod direct, precum sunt, spre exemplu, teritoriile ponto-caspice și central-asiatice, conțin numeroase confuzii și erori, transcrieri fanteziste ale numelor de localități și de forme de relief, semn că sursele avute la îndemână nu au fost dintre cele mai exacte. Chiar în pasajul despre apariția miraculoasă a peștelui zburător, autorul pretinde că lacul Horezmului, adică Marea de Aral, s-ar fi aflat la poalele unui munte foarte înalt, cu piscuri acoperite de zăpezi pe parcursul întregului an, în condițiile în care întinderea marină evocată se găsește în realitate într-un vast ținut plat, la sute de kilometri de orice înălțime montană⁸³. Cu toate acestea, este greu de contestat veridicitatea circulației narațiunii fabuloase despre implicarea peștelui în viața cotidiană a oghuzilor, știut fiind că, de obicei, autorii medievali rețineau mai curând datele cu caracter anecdotic și miraculos, decât cele privind relieful, nomenclatura sau cronologia, ce presupuneau exactitate și rigoare, dar captau în mai mică măsură interesul cititorului comun.

În mitologia oghuzilor, proiectată în renumita creație literară cu caracter oral *Kitab-i Dede (Dedem) Qorqut* („Cartea lui Dede Qorqut”) – reunind vechi tradiții din lumea turcică orientală, compilate și păstrate însă de-abia în manuscrise din secolul al XV-lea sau din veacul următor⁸⁴ –, este consemnat un episod ce prezintă conexiuni cu tematica aferentă vânătorii rituale a animalului-călăuză fără atribute divine. În acest caz animalul hăituit este un cerb, iar vânătorul un anume Bamsi Beyrek, fiul unui important bey. La apropierea unei cirezi de cerbi de sălașele oghuzilor, Bamsi Beyrek s-a lansat în urmărirea unuia dintre aceștia. Animalul a fost ajuns și doborât într-o câmpie albăstruie, unde era ridicat un cort roșu, locuit de o frumoasă tânără, care avea să-i devină soție vrednicului fiu de bey⁸⁵.

Avansând pe scara timpului către o perioadă mai târzie, vom constata că o variantă a legendei animalului-călăuză fusese adoptată și în mitologia mongolă. Avem în vedere în acest sens o mărturie înregistrată de Riccolando da Monte Croce (c. 1243–1320), călugăr dominican originar din Florența. În calitate de emisar papal și misionar în Imperiul ilhanid, a avut prilejul să se informeze îndeaproape asupra realităților etnografice din Orientul Apropiat, fapt facilitat de însușirea limbii arabe. Partea cea mai extinsă a lucrării sale – *Peregrinatio* –, ce tezaurează experiențele dobândite în urma călătoriei, este dedicată tătarilor. În legătură cu începuturile expansiunii lor, învăluite într-o notă de mister, este evidențiat aportul vânătorii în dobândirea unor noi teritorii.

Locuind ca păstori într-o zonă de deșert, tătarii nu îndrăzneau să avanseze printre munți din cauza unei cetăți de unde se auzeau zgomote lugubre, care le provocau teama. În mod întâmplător, un tătar plecat împreună cu câinii să vâneze un iepure, a ajuns până la respectiva cetate, unde animalul hăituit și-a găsit adăpost. Aflat în apropiere, vânătorul a observat că o bufniță s-a așezat și a început să emită sunete la poarta cetății. Ghidat de comportamentul iepurelui și al bufniței, tătarul și-a dat seama că cetatea era nelocuită, iar când a pătruns în interiorul ei a realizat că zgomotele ce răzbăteau afară se datorau rafalelor de vânt. În această situație, tătarul și conaționalii au cutezat să treacă munții pe lângă cetate, lansându-se într-o fructuoasă expansiune. Apreciind că iepurele le-a indicat drumul spre cetate, chiar dacă acesta nu o făcuse decât fiind hăituit de câini, tătarii au considerat că mamiferul din ordinul rozătoarelor merită să fie proslăvit, astfel că imaginea sa a fost redată adesea pe arme și pe corturi. De o considerație și mai mare s-a bucurat bufnița, care, fără vreun motiv anume, cântase deasupra porții cetății, gest ce a fost interpretat drept un mesaj divin, prin acesta considerându-se că

⁸¹ R. Rubinacci, *La datta della Geografia di Al-Idrīsī*, in *Actas do IV Congresso de estudios árabes e islâmicos, Coimbra-Lisboa I a 8 de Setembro de 1968*, Leiden, 1971, pp. 531–535; I. Whitaker, *Al-Idrīsī and northernmost Europe*, in *Faravid (Acta Societatis Historiae Finlandiae Septentrionalis, V)*, Rovaniemi, 1982, pp. 15–20; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, VI, *Fontes I-J-K*, Romae, 1990, pp. 216–220.

⁸² I. G. Konovalova, *Восточная Европа в сочинении ал-Идриси*, Moscova, 1999, pp. 19–66; eadem, *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы*, Moscova, 2006, pp. 7–14.

⁸³ *La Géographie d'Édrisi* (n. 80), p. 338.

⁸⁴ M. Bernardini, *The Kitāb-i Dede Qorqut as an historical source*, in *Eurasian Studies*, I, 2, 2002, pp. 289–296.

⁸⁵ *Le Livre de Dede Korkut dans la langue de la gent oghuz. Récit de la Geste oghuz de Kazan Bey et autres* (trad. și eds. L. Bazin și A. Gokalp), Paris, 1998, p. 99.

Dumnezeu și-a dat acordul pentru calea urmată de tătari. Drept consecință, în semn de venerație, căpeteniilor tătarilor li s-ar fi impus să poarte la căciuli penaje de bufniță. Măsura ar fi provocat exterminarea răpitoarelor nocturne în tot Orientul, astfel că penaje ale lor au ajuns să fie comercializate la prețuri ridicate de negustorii din Occident⁸⁶. Narațiunea consemnată de dominicanul florentin îngemănează două secvențe mitice succesive: în cea dintâi are loc doar o vânătoare cu tentă rituală, în cea de-a doua se consumă un episod aferent tipurilor de legende privitoare la animalul-călăuză, în cazul de față la pasărea-călăuză. Numai prin această îmbinare se ajunge la concretizarea unui deziderat esențial al societății tătare: părăsirea unui spațiu neadecvat propriei dezvoltări și migrația spre un tărâm atractiv.

Un alt călător occidental care, la mijlocul secolului al XIV-lea, a străbătut regiuni întinse din jumătatea meridională a Asiei, ajungând de la Constantinopol și Ierusalim până în India, China și în insulele Indoneziei, a fost englezul John Mandeville, născut în orașul St. Albans, la nord de Londra. Reîntors din temerarul periplu, el s-a stabilit în Franța, unde, în primii ani ai deceniului șapte din secolul al XIV-lea, a redactat în idiomul vernacular o descriere luxuriantă a călătoriei sale, care s-a bucurat de o largă popularitate în cercurile erudite din vestul continentului, fiind tradusă în mai multe limbi. Versiunea franceză a însemnărilor de călătorie a fost transcrisă de un anume Raoulet d'Orléans pentru Gervaise Crestien, medicul principal al regelui Charles V al Franței, în 1371, pe când autorul se mai afla în viață. Pe lângă pasaje întinse, compilate cu nonșalanță din Vincent de Beauvais, Giovanni da Pian del Carpine (Plano Carpini), Oderic de Pardenone, Haiton (Hetoum) și alți autori, John Mandeville și-a notat propriile observații culese de-a lungul drumului și a înregistrat diverse povestiri auzite de la cei cu care a intrat în contact⁸⁷. Multe dintre acestea conțin, ca și *Il Milione* al lui Marco Polo, informații fanteziste, puțin credibile, expuse fără prea mult discernământ.

John Mandeville a colectat și narațiuni cu tentă legendară, pe care a încercat să le plaseze într-un context istoric cât de cât plauzibil. Între altele, el s-a referit la tentativele unei comunități de evrei (*Iuys*) de a părăsi un areal intramontan situat în perimetrul Munților Caspice (*montaignes de Caspille*), de lângă marea omonimă, termen prin care avea în vedere probabil culmile Caucazului. Dificultățile de a depăși lanțul montan se amplificaseră și pentru că, în vremea lui Alexandru cel Mare, ar fi fost ridicate fortificații masive din piatră de-a lungul înălțimilor muntoase. Șansa le-a surâs totuși evreilor datorită faptului că o vulpe și-ar fi săpat vizuina pe sub fortificații, ajungând pe domeniile lor. Încercând să vâneze animalul, ei au urmărit și lărgit traseul vizuinii în sens opus, până când au depistat ieșirea pe sub fundația zidurilor⁸⁸. În acest caz, animalul hăituit a acționat din instinct, fără să fi fost exponentul unei voințe divine. Nu este exclus ca, în versiunea sa primară, legenda să fi cuprins și sugestia implicării forțelor supranaturale în reușita comunității evreiești de a găsi o rezolvare pentru situația complicată în care se afla, fără ca Mandeville să fi sesizat relevanța acestui detaliu nu lipsit de semnificație. În ceea ce ne privește, considerăm că nu inspiră prea multă încredere faptul că întreprinzătorul călător originar din St. Albans i-a inclus în miezul narațiunii pe evrei, știut fiind că în mitologia lor cultul animalelor nu a avut o pondere deosebită. Pe de altă parte, spre mijlocul secolului al XIV-lea, nu au fost semnalate grupuri compacte de evrei în arealul caucazian și în vecinătatea Mării Caspice. Este un motiv în plus pentru a presupune că, în episodul evocat, John Mandeville ar fi făcut confuzia între evrei și un grup etnic local din Asia Centrală.

Tema mitică a lupului-călăuză s-a dovedit de o viabilitate cu totul neverosimilă în mediul turcic, fiind înregistrată până în perioada modernă. Astfel, în ultima fază a Războiului turc de Independență (Războiul greco-turc) din 1922 s-a colportat legenda potrivit căreia un lup aparținând unei căpenii de pe frontul din Anatolia s-ar fi aflat în fruntea armatelor otomane. Lupul ar fi avut ascendență umană⁸⁹.

Prospectarea tezaurului arheologic din întinderile Eurasiei lasă să se întrevadă conexiuni între mitul animalului-călăuză și arta populațiilor de stepă. Între altele, avem în vedere în această privință un platou masiv

⁸⁶ Riccoldo de Monte Croce, *Pérégrination en Terre Sainte et au Proche Orient. Lettres sur la chute de Saint-Jean d'Acre* (ed. și trad. R. Kappler), Paris, 1997, pp. 99–100 (*Pérégrination*). Cf. și U. Monneret de Villard, *Il Libro della peregrinazione nelle parti d'Oriente di frate Ricoldo da Montecroce*, Rome, 1948. Pentru manuscrisele păstrate din *Itinerarium / Peregrinatio*, cf. A. Dondaine, *Ricoldiana. Notes sur les oeuvres de Ricoldo da Montecroce*, in *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XXXVII, 1967, pp. 120–133. Pentru legendele relatate de Ricoldo da Monte Croce, cf. J. A. Boyle, *The owl and the hare in the popular beliefs of the medieval Mongols*, in *Central Asiatic Journal*, XXIII, 1979, pp. 65–71.

⁸⁷ M. Letts, *Introduction*, in *Mandeville's Travels* (ed. și trad. M. Letts), I, Londra, 1953, pp. XVII–XLIX.

⁸⁸ Mandeville's *Travels*, II, pp. 381–382 (*The Paris Text*). Cf. și traduceri engleze făcute după *Travels* („Călătorii”), care prezintă anumite deosebiri față de originalul francez: *Ibidem*, I, pp. 185–186 (*Egerton Text*); Sir John Mandeville, *The Travels. The Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling* (ed. A. W. Pollard), Londra, 1900, pp. 175–176.

⁸⁹ P. N. Boratov, *Die türkische Mythologie. Die Mythologie der Ogusen und der Türken Anatoliens, Aserbaidshans, Turkmenistans*, in *Wörterbuch der Mythologie* (eds. E. Schmalzriedt și H. W. Haussig), Erster Abteilung: *Die alten Kulturvölker*, VII, Götter und Mythen in Zentralasien und Nordeurasien, Stuttgart, 1999, p. 358.

din argint, cu diametrul de 0,39 m, recuperat înainte de 1853 în fosta gubernie Tomsk din vestul Siberiei, intrat în colecțiile Muzeului Ermitaj din Sankt-Petersburg. În planul central al platoului, este redat un cerb purtând în spate o pasăre, urmat de un bărbat neînmormat⁹⁰. Fiind o descoperire întâmplătoare și neavând analogii tipologice în ornamentația altor obiecte, piesa nu poate fi încadrată cu precizie din punct de vedere cronologic, dar este de presupus că aparține orizontului etnico-cultural turcic. Cerbul și pasărea par a-l conduce pe bărbat spre o anumită țință, pe care acesta o agreează (Fig. 1).

Într-o formă adecvată preceptelor creștine, legenda vânătorii animalului cu rol de călăuză este raportată în cronistica bizantină nu numai la comunitățile de obârșie eurasiatică, ci și la mediul local. Avem în vedere în acest sens un pasaj din așa-numitul Theophanes Continuatus (συνεχισταί Θεοφάνους), nume convențional pentru culegerea de texte de istorie ce continua expunerea din cronica lui Theophanes Confessorul începând cu evenimentele din anul 813 și terminând cu cele din 961. Lucrarea s-a realizat la inițiativa și cu aportul direct al lui Constantin VII Porphyrogenetos⁹¹. În prima sa carte, dedicată domniei lui Leon V Armeanul (813–820), este inserată relatarea privind o partidă de vânătoare, în cadrul căreia fostul împărat Nicephorus I (802–811) ar fi urmărit într-o pădure un cerb foarte corpulent. Vânatul a fost ajuns și încolțit de câini pe locul unde s-ar fi aflat un vechi altar închinat arhanghelului Mihail, ridicat de apostolul Andrei. Tot acolo, împăratul ar fi dispus construirea unei mănăstiri⁹². În acest caz, cerbul hăituit a condus involuntar pe urmăritori spre o țință cu valențe sacrale deosebite, vânătoarea soldându-se cu un venerabil act de ctitorire.

Anumite conexiuni cu legendele triburilor de stepă turcice și mongole despre animalul-călăuză se regăsesc în epoca timpurie a istoriei arabilor. Astfel, s-a păstrat o relatare potrivit căreia, în migrația acestora, tribul taiyi ar fi fost condus de o cămilă⁹³. În jurul Anului o Mie, gruparea respectivă fusese semnalată în preajma regiunilor est-mediteraneene. O altă legendă arabă îl are drept erou pe poetul al-Kumayt ibn Zayd al-Asadi (679/680–743), care evadase dintr-o temniță de la Kufa, unde fusese aruncat de calif. Într-o noapte, pe când se odihnea, de acesta s-a apropiat un lup, pe care l-a hrănit și l-a adăpat. Când a pornit mai departe, lupul a început să urle, iar al-Kumayt și-a dat seama că a ales un itinerariu greșit. Schimbând direcția, lupul s-a liniștit⁹⁴, animalul asumându-și în acest caz rolul de îndrumător.

Arealul de extindere a miturilor aferente animalului-călăuză a cuprins și continentul african, dar, în condițiile precarității informațiilor pentru epocile vechi, o confirmare a acestei aserțiuni nu este posibilă decât pentru deceniile crepusculare ale perioadei moderne. În acest sens, avem în vedere practica atestată la sfârșitul secolului al XIX-lea la ramura Angoni a uniunii tribale Zulu, din bazinul fluviului Zambezi. Atunci când comunitatea Angoni decidea să-și caute noi sălașuri, se recurgea la amputarea parțială a spinării unei vaci, care era apoi lăsată să fugă. Tribul pornea după ea și se stabilea pe traseul urmat de nefericitul animal⁹⁵, căruia i se atribuia astfel rolul de călăuză, probabil în virtutea credinței că acesta dispunea de virtuți providențiale. Tot într-o regiune africană, situată mult mai la nord, în partea de vest a Sudanului, o ramură a populației Mandingos adora porcul și nu-i consuma carnea, drept recunoștință pentru că dirijase armata tribului într-o expediție încununată de succes⁹⁶.

*

Povestirile de largă popularitate în Antichitatea târzie și în Evul Mediu bizantin privind urmărirea căprioarei au avut ecou și în literatura istorică din Ungaria Arpadiană și postarpadiană, ele fiind puse în conexiune cu ansamblul mitologic local. O primă consemnare a lor se datorează lui Simon de Keza, cleric originar probabil din zona Bihorului, care îi dedică *Gesta Hungarorum* regelui Ladislau IV Cumanul (1272–1290), cronică scrisă în ultima parte a domniei sale. Spre deosebire de autorii greci și romani, care îi plasează în centrul

⁹⁰ Ia. I. Smirnov, *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи*, S.-Petersburg, 1909, pl. LXXXVIII, 159; V. P. Darkevich, *Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Произведения восточной ювелирки на территории европейской части СССР и Зауралья*, Moscova, 1976, pp. 169–170, pl. 55/7.

⁹¹ I. Ševčenko [ed.], *Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur*, Berlin-Boston, 2011, p. 3 și urm.

⁹² Theophanes Continuatus, *Chronographia Christi amantis ac porphyrogeneti domini Constantini*, in Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus (ed. Im. Bekker), Bonnae, 1838, p. 21.

⁹³ J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums gesammelt und erläutert*, ed. a 3-a, Berlin, 1927 (retipărit Berlin, 1961), p. 201.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 201.

⁹⁵ C. Wiese, *Beiträge zur Geschichte der Zulu im Norden des Zambesi, namentlich der Angoni*, in *Zeitschrift für Ethnologie*, XXXII, 1900, p. 199.

⁹⁶ A. H. Krappe, op. cit. (n. 7), p. 243.

narațiunii pe huni, Simon de Keza îi substituie pe aceștia cu eroii eponimi ai hunilor și ungarilor – Hunor și Magor –, acceptând ficțiunea medievală a identității celor două popoare. În schimb, este păstrat itinerariul urmăritorilor căprioarei prin mlaștinile Meotida. După ce a străbătut suprafața acvatică, căprioara s-ar fi făcut nevăzută din ochii celor doi vânători, care – cu acordul tatălui lor – s-au stabilit în ținuturile unde fuseseră conduși de animalul hăituit: *Accidit autem dierum una venandi causa ipsos perrexisse in paludes Meotidas, quibus in deserto cum cerva occurrisset, illam insequentes, fugiit ante eos. Cumque ibi ab oculis illorum prorsus vanuisset, diutius requisitam invenire ullo modo potuerunt. Peragratis tandem paludibus memoratis, pro armentis nutriendis ipsam conspexerunt oportunam, ad patrem deinde redeuntes ab ipso licencia impetrata cum rebus omnibus paludes Meotidas intraverunt moraturi*⁹⁷.

După cum este lesne de constatat, pasajul din *Gesta Hungarorum* a lui Simon de Keza prezintă analogii frapante cu textele antice și medievale, evocate mai sus, ceea ce sugerează o adoptare a substanței narațiunii. Acest fapt este cu atât mai plauzibil cu cât eruditul din Regatul ungar îi citează, în prima parte a cronicii, pe mai mulți autori din Antichitatea târzie și Evul Mediu⁹⁸. Ipoteza preluării legendei eroilor eponimi dintr-o lucrare care s-a pierdut – numită prin consens tot *Gesta Hungarorum* –, datând din secolul al XI-lea⁹⁹, nu poate fi din păcate confirmată. Problema folosirii directe sau printr-un intermediar a informațiilor transmise de Iordanes de către Simon de Keza rămâne, de asemenea, neelucidată. Împrumutarea plauzibilă a cadrului stilistic din *Getica* lui Iordanes a determinat în trecut pe unii exegeți să considere că tradiția folclorică colportată de cronicile medievale din Ungaria ar fi de factură savantă și nu populară¹⁰⁰. O asemenea concluzie, ce ar exclude existența filonului mitic al vânătoriei rituale în paleofolclorul maghiar, nu se dovedește însă viabilă, ceea ce va fi în afara oricărei îndoieli dacă se va extinde cadrul investigațiilor. Revelatoare în această privință sunt, între altele, precum vom arăta mai jos, unele pasaje din alte cronici latino-maghiare.

Popularitatea cronicii lui Simon de Keza în mediile intelectuale locale explică parafrizarea sau rezumarea pasajului citat în mai multe lucrări ulterioare. La câteva decenii după moartea sa, spre mijlocul secolului al paisprezecilea, regăsim textul despre urmărirea căprioarei de către Hunor și Magor în *Chronicon Posoniense* (*Cronica [ungurilor] de la Bratislava*)¹⁰¹, precum și în *Chronicon Pictum*¹⁰², aceasta din urmă începută în anul 1358. Din aceeași perioadă, datează o cronică a ungarilor întocmită în latină de Heinrich von Mügeln (c. 1320–c. 1380), literat și cronicar aflat în slujba regilor Boemiei și Ungariei, lucrare care însă nu s-a păstrat. În schimb, ne-a parvenit – și încă în mai multe manuscrise – o traducere germană a respectivei cronică, datorată tot lui Heinrich von Mügeln. În lucrarea sa se redă episodul urmăririi căprioarei de Hunor și Magor, într-o formă apropiată de cea cunoscută din cronica lui Simon de Keza: *Die vorgenanten pruder Hunor und Magor eins tags yagen wolten und funden ein hynden. Die jagten sie yn die lacken und in das pruch Mecioda <Meotida> genant. Do verswant die hinde vor in. Die suchen sie do lange und kunden ir nicht finden*¹⁰³. În secolul al XV-lea, paragraful despre cei doi eroi eponimi a fost inserat în *Cronica de la Buda*, redactată în 1473¹⁰⁴, în *Cronica de la Dubnica* (denumită așa după localitatea Dubnica nad Váhom / Dubnitz an der Waag din nord-vestul Slovaciei, unde s-a aflat până în prima jumătate a secolului al XIX-lea), terminată puțin timp după anul 1479¹⁰⁵, precum și în *Cronica* lui Johannes de Thurocz (János Thuróczy), terminată în 1487¹⁰⁶, toate compuse în latină.

⁹⁷ Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum* / Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians* (eds. și trad. L. Veszprémy și F. Schaer), Budapesta-New York, 1999, pp. 14–17. Cf. și Simonis de Keza *Gesta Hungarorum* (ed. A. Domanovszky), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, I (ed. E. Szentpétery), Budapesta, 1937, p. 144.

⁹⁸ Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum* (1999), pp. 8–9; Simonis de Keza *Gesta Hungarorum* (1937), p. 142. Despre autor și opera sa, cf. C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*, Cambridge, 1953, p. 89–108; N. Kersken, *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellung im Mittelalter*, Köln-Weimar-Viena, 1995, pp. 662–670.

⁹⁹ G. Györffy, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapesta, 1948, pp. 4–10.

¹⁰⁰ O. Buhociu, *Die rumänische Volkskultur und ihre Mythologie*, Wiesbaden, 1974, pp. 147–149.

¹⁰¹ *Chronicon Posoniense* (ed. A. Domanovszky), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, II (ed. E. Szentpétery), Budapesta, 1938, p. 14.

¹⁰² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (ed. A. Domanovszky), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque*, I (n. 97), pp. 250–251; *Chronicon Pictum Vindobonense* / *Cronica pictată de la Viena* (ed. și trad. G. Popa-Lisseanu) (*Izvoarele istoriei românilor*, XI), București, 1937, pp. 4, 117.

¹⁰³ *Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum* (ed. E. Travnik), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque*, II (n. 101), pp. 108–109.

¹⁰⁴ *Chronicon Budense* (ed. I. Podhradczky), Buda, 1838, p. 8.

¹⁰⁵ *Chronicon Dubnicense*, in *Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Scriptores*, III (ed. M. Florianus), Quinque-Ecclesiis [Pécs], 1884, p. 5.

Citând o anume *Chronica Hungarica*, un umanist de talie europeană, omul politic și înaltul ierarh Nicolaus Olahus (Nicolae Valahul, Miklós Oláh) (1493–1568) reproduce și el legenda urmăririi căprioarei de către eroii eponimi Hunor și Magog <Magor> până în mlaștinile Maeotida, unde animalul hăituit le-a scăpat în desișurile pădurii¹⁰⁷. Nicolaus Olahus și-a redactat lucrarea – *Hungaria* – în anul 1536, când expansiunea viguroasă a otomanilor îl obligase să părăsească Regatul ungar.

Pe cale livrescă legenda a fost adoptată și în folclorul maghiar din perioada modernă, unde s-au preluat cu obediență datele consemnate în cronicile medievale, fără să se facă modificări de substanță¹⁰⁸.

Pe măsura creștinării popoarelor europene, vechiul tezaur mitologic ancestral a dispărut în mare parte sau a îmbrăcat forme exterioare influențate de preceptele evanghelice. Aserțiunea respectivă își găsește un elocvent suport într-un pasaj din *Chronicon Pictum* (*ab initio* denumită, după locul de păstrare, *Vindobonense*, schimbat în perioada interbelică la Budapesta), în care se relatează despre decizia lui Geza și Ladislau de a ridica un lăcaș de cult închinat Sfintei Fecioare lângă Vác (Waitzen) (în prezent, în comitatul Pesta, pe malul stâng al Dunării), luată imediat după ce l-au înfrânt pe regele Salomon și după încoronarea lui Geza (1074–1077). Pe când deliberau asupra amplasării bisericii, prin fața lor a trecut un cerb având agățate pe coarne lumânări aprinse și s-a oprit la marginea unei păduri. Urmărit de oștenii care lansau săgeți împotriva sa, cerbul s-a aruncat în Dunăre și a dispărut. Fratele lui Geza, Ladislau – viitorul suveran al Ungariei, care mult mai târziu avea să fie sanctificat – a intuit că sub imaginea cerbului s-ar fi arătat îngerul Domnului, astfel că biserica a fost ridicată pe locul indicat de cerb¹⁰⁹.

Tot cu prilejul unei întreprinderi cinegetice, derulate pe valea râului Criș, ar fi ales regele Ladislau I cel Sfânt (1077–1095) amplasamentul de ctitorire a bisericii de la Varad / Waradin (Oradea), care ulterior avea să-i servească și drept loc de veci¹¹⁰. Deși cronica ce conține respectiva relatare nu precizează, ne-am putea întreba dacă nu cumva și în acest caz suveranul Arpadian a fost călăuzit de un animal providențial.

Cu toate că în opera Notarului Anonim al regelui Bela [probabil al III-lea (1172–1196)] – așa-numitul Anonymus – sunt colportate un mare număr de legende legate de etnogeneza ungarilor, narațiunea urmăririi căprioarei de către Hunor și Magor nu este inserată. În schimb, în *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus, se relatează un alt episod cu o semnificație apropiată de cea din textul lui Simon de Keza. Ne referim la pasajul unde se evocă vânarea unui cerb de către ceata lui Borsu, fiul lui Bunger [Böngér], aflată într-o expediție războinică pe cursul râului *Gron* (în prezent Hron, afluent de pe stânga Dunării, pe teritoriul Slovaciei). Cerbul ar fi fost urmărit până în vârful unui munte, fiind omorât de o săgeată lansată de Borsu. Pe locul respectiv, acesta ar fi decis ridicarea unei fortificații, care i-a preluat numele¹¹¹. Chiar dacă datarea evenimentelor, învăluite într-un nebuloz nimb mitic, nu prezintă în acest caz o relevanță deosebită, vom notifica, totuși, că ele sunt plasate de cronicar într-o vreme când în fruntea triburilor maghiare se găsea Arpad, care și-a dat obștescul sfârșit în anul 907¹¹².

Istoricii moderni au încercat să stabilească conexiuni între personajul din opera lui Anonymus și un anume Bors, menționat documentar la începutul secolului al XIII-lea¹¹³. În aceeași cronică, se mai consemnează faptul că Bunger fusese unul din *ducii cumanilor*, care, în anii anteriori migrării ungarilor în Câmpia Pannonică,

¹⁰⁶ Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus* (eds. E. Galántai și J. Kristó), Budapesta, 1985, p. 24. Cf. și Ioh. de Twroc, *Chronica Hungarorum*, in *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici* (ed. J. Bongars), Francofurti, 1600, p. 6; Iohannis de Thwroc, *Chronica Hungarorum ab origine gentis*, in *Scriptores rerum Hungarorum*, I (ed. I. G. Schwandtner), Vindebonae, 1746, p. 48.

¹⁰⁷ Nicolaus Olahus, *Hungaria*, in idem, *Hungaria – Athila* (eds. C. Eperjessy și L. Juhász), Budapesta, 1938, p. 3; Nicolai Olahi *Hungariae*, in Nicolaus Olahus, *Ungaria. Atila* (ed. și trad. A. Gyöngyvér), Iași, 1999, pp. 20–21.

¹⁰⁸ M. Klimo, *Contes et légendes de Hongrie*, Paris, 1898, pp. 113–114 (Col. A. Benedek).

¹⁰⁹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, pp. 394–395; *Chronicon Pictum Vindobonense / Cronica pictată de la Viena* (n. 102), pp. 68, 189.

¹¹⁰ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, pp. 416, 420; *Chronicon Pictum Vindobonense / Cronica pictată de la Viena*, pp. 76–78, 199–200; *Chronicon Monacense* (ed. A. Domanovszky), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque*, II (n. 101), p. 79.

¹¹¹ P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum* (eds. A. Jakubovich, D. Pais), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque* (n. 97), I, p. 76; Anonymi Bele Regis Notarii *Gesta Hungarorum* / Anonymus, notary of King Béla, *The deeds of the Hungarians* (eds. și trad. M. Rady și L. Veszprémy), in Anonymus and Master Roger, Budapesta-New York, 2010, pp. 74–75. Cf. și *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars* (ed. G. Silagy, în colab. cu L. Veszprémy), Sigmaringen, 1991, pp. 87–88.

¹¹² P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*, p. 106; Anonymi Bele Regis Notarii *Gesta Hungarorum*, pp. 114–115.

¹¹³ G. Györffy, *Vezérnévsor*, in idem, *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok*, Budapesta, 1988, p. 103; L. Benkő, *Anonymus kunjairól*, in *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok* (ed. G. Kristó, în colab. cu L. Koszta), Szeged, 1995, pp. 57–58.

s-ar fi alăturat ducelui Almus¹¹⁴. Potrivit opiniei care tinde să dobândească *consensus omnium* în literatura de specialitate, *cumanii* din textul lui Anonimus (unde atestarea lor este evident anacronică) trebuie identificați cu cele trei triburi de cabari (*Kábaroi*)¹¹⁵, desprinse, în conformitate cu mărturia lui Constantin Porphyrogenetos, din conglomeratul statal chazar¹¹⁶. Prin urmare, Borsu ar fi fost de neam cabar, a cărui origine turcică este admisă drept cea mai plauzibilă. În aceste circumstanțe, s-ar impune de clarificat problema dacă legenda vânării cerbului provine din folclorul turcic sau din cel fino-ugric. O decizie în acest sens este dificil de formulat, pentru că, pe de o parte, Anonymus aduce prioritar în prim plan componentele universului religios tradițional al ungurilor, dar, pe de altă parte, rămâne incert ceea ce provenea din moștenirea culturală ancestrală fino-ugrică și ceea ce fusese adoptat de unguri în decursul îndelungatei perioade de conviețuire cu neamurile turcice din extremitatea răsăriteană a Europei. În legătură cu legenda redată de Notarul Anonim al regelui Bela, trebuie notificat faptul că aceasta nu se integrează în ciclul vânătorii rituale a animalului-călăuză exponent al voinței divinității, ci în acela al vânătorii animalului-călăuză fără attribute sacramentale, întrucât cerbul nu a dirijat deliberat ceata de vânători, dar a contribuit totuși, prin jertfa sa, la realizarea unui act de ctitorire.

*

Într-o formă conexasă anumitor realități locale, legenda cerbului călăuzitor este înregistrată și în Polonia medievală, ea având mai multe variante consemnate în anale și cronici datând din perioade diferite¹¹⁷. În toate aceste texte, un rol primordial în narațiune nu este asumat de o personalitate locală, ci de prințul Emeric (Imre) (*Emrich / Emricus*) – fiul regelui ungur Ștefan I cel Sfânt (997–1038) –, aflat într-o vizită la rudele sale din dinastia Piast. Într-una dintre variante, relatată în *Annales Mansionariorum Cracoviensis dicti S. Crucis*, cunoscută mai cu seamă sub denumirea de *Rocznik świętokrzyski* (*Analele [mănăstirii] Sfintei Cruci*), se arată că prințul moștenitor al Coroanei Ungariei – după ce s-a căsătorit cu fiica regelui Miesko (c. 960–992) – ar fi participat împreună cu socrul său la vânătoarea unui cerb, dar viziunea unui înger l-ar fi determinat să revină pe Calvus Mons (Łisa Góra, Muntele Pleșuv) și să doneze Sfânta Cruce purtată la piept bisericii călugărilor benedictini: *Tandem eundo de Polonia Hungariam e converso cum rege Meszkone venerunt in Kelciam causa venacionis cervorum, qui crastino die, instinctu spiritus sancti et visione angelica veniens personaliter ad Calvum montem, donavit sanctam crucem, quam in pectore deferebat, ipsam donavit ecclesie et fratribus sancti Benedicti*¹¹⁸. Narațiunea are carențe de claritate și logică, întrucât autorul ei anonim a renunțat probabil la anumite detalii explicative ce nu puteau lipsi din forma originală, pierdută în decursul timpului. Analele au în vedere perioada cuprinsă între anii 965 și 1399, dar, ulterior, i s-au adus mai multe completări, la mijlocul și la sfârșitul secolului al XV-lea și la mijlocul secolului următor¹¹⁹.

¹¹⁴ P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*, p. 46; Anonymi Bele Regis Notarii *Gesta Hungarorum* (n. 111), pp. 28–29.

¹¹⁵ E. Moór, *A honfoglaló magyarság meglelepülése és a székelyek eredete*, Szeged, 1944, pp. 22–36; M. de Ferdinandy, *Álmos. Die Gestalt eines Gründers in Sage und Geschichte*, in G. Vernadsky, M. de Ferdinandy, *Studien zur ungarischen Frühgeschichte, I. Lebedia / II. Álmos*, München, 1957, pp. 90–91; C. A. Macartney, *The eastern auxiliaries of the Magyars*, in idem, *Studies on Early Hungarian and Pontic History* (Variorum Collected Studies Series), Aldershot-Brookfield, 1999, pp. 56–57; I. Boba, *The federal structure of the earliest Hungarian polity: the role of the «covenant of blood»*, in *Ural-Altaische Jahrbücher / Ural-Altaic Yearbook*, 63, 1991, pp. 113–115; L. Benkő, op. cit. (n. 113), pp. 40–49.

¹¹⁶ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (ed. G. Moravcsik, trad. R. J. H. Jenkins), Washington, 1967, pp. 174–175; idem (Константин Багрянородный), *Об управлении империей* (eds. și trad. G. G. Litavrin și A. P. Novosel'tsev), Moscova, 1989, pp. 162–163.

¹¹⁷ G. Pray, *Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae*, Posonii [Bratislava], 1774, pp. 43–44; A. Divéky, *Magyar-lengyel egyházi kapcsolatok Szent István korában*, in *Emlékkönyv Szent István király. Halálának kilencszázadik évfordulóján* (ed. J. Serédi), I, Budapest, 1938, pp. 474–477; T. Dömötör, *Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvasmonda*, in *Filológiai Közlöny*, IV, 1958, 2, pp. 317–323; eadem, *Les variantes hongroises des légendes médiévales du cerf*, in *Littérature hongroise, littérature européenne. Études de littérature comparée* (eds. I. Sötér și O. Süpek), Budapest, 1964, pp. 51–56; T. Kardos, *Megjegyzés Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas monda kérdéséhez*, in *Filológiai Közlöny*, IV, 1958, 2, pp. 323–325; S. Tóth, *Magyar és lengyel Imre-legendák* (*Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, XI), Szeged, 1962.

¹¹⁸ *Rocznik świętokrzyski* (ed. A. Bielowski), in *Monumenta Poloniae Historica / Pomniki dziejowe Polski*, III, Lwów, 1878, p. 61. Cf. și *Annales Sanctae Crucis Polonici*, in *Annales Poloniae* (eds. R. Röpell și W. Arndt), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVIII (ed. G. H. Pertz), Hannoverae, 1866, p. 678.

¹¹⁹ S. Smolka, *Polnische Annalen bis zum Anfange des Vierzehnten Jahrhunderts. Eine Quellen-Untersuchung*, Lemberg, 1873, pp. 20–22; H. Zeissberg, *Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters*, Leipzig, 1873 (retipărit Leipzig, 1968), pp. 43–44; P. David, *Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts (963–1386)*, Paris, 1934, pp. 24, 120; idem, *Les Bénédictins et l'Ordre de Cluny dans la Pologne médiévale*, Paris, 1939, pp. 63–64; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, II, *Fontes A–B*, Romae, 1967, pp. 269–270.

Episodul evocat laconic în *Annales Mansionariorum Cracoviensis dicti S. Crucis* este redat întru cu totul altă manieră, demnă de pana unui cronicar de calibrul lui Jan Długosz (1415–1480), secretar și ulterior cancelar al episcopului și cardinalului Zbigniew Oleśnicki al Cracoviei, cleric și diplomat în serviciul regelui Casimir IV Jagiello. Ilustrul cronicar se referă la acesta în două din lucrările sale fundamentale: Cronica Regatului polon și Cronica diocesei cracoviene, ambele redactate în latină. Cea dintâi, cuprinzând douăsprezece cărți și concepută la îndemnul protectorului său, Zbigniew Oleśnicki (1389–1455), a fost terminată cu puțin timp înainte de a-și da obștescul sfârșit, iar la cea de-a doua, cu numai patru părți, a lucrat, de asemenea, vreme îndelungată, în ultimele decenii ale vieții¹²⁰.

În Cronica Regatului polon se istorisește că, pe când se afla în vizită la unchiul său Bolesław I cel Viteaz (Chrobry) (992–1025), în anul 1006, Emeric (Imre) l-ar fi însoțit la vânatoare în pădurile din vecinătatea cetății Kielce, urmărind un cerb în *Calvus Mons* (Łisa Góra, Muntele Pleșuv), până ce acesta a dispărut. Amintindu-și un vis avut în noaptea precedentă, considerat de inspirație divină, în care îi apăruseră locurile străbătute, *ducele* Emeric i-ar fi solicitat unchiului să construiască acolo o mănăstire. La rândul său, el a donat lăcașului crucea dublă purtată la piept, în care se păstra drept relicvă sfântă o bucată din crucea lui Iisus Hristos. Aceasta fusese primită în dar de tatăl său Ștefan I cel Sfânt de la împăratul grec de la Constantinopol. Regele Bolesław a dat curs rugăminții lui Emeric, ridicând o mănăstire pentru discipolii Sfântului Benedict, ce a primit numele de Sfânta Cruce (*Sancta Crucis*) (Święty Krzyż)¹²¹.

Într-o formă apropiată, cu preluarea intactă a unor formulări, episodul este reprodus de Jan Długosz și în lucrarea dedicată diocesei cracoviene, unde, de asemenea, este datat în 1006. În aceasta mai apar unele detalii despre numele și ocupanții mănăstirii, ca și despre soarta sa ulterioară. Între altele, se arată că regele Bolesław ar fi adus la Święty Krzyż monahi de la Monte Cassino, faimosul lăcaș de la sud de Roma, în care a rezidat însuși Sfântul Benedict. Autorul face dovada că era încunoștiințat de canonizarea lui Emeric, de vreme ce îi atribuie apelativul de *Sanctus*, întocmai ca și tatălui său¹²². Evenimentul – generat de rațiuni confesionale și politice – se consumase în anul 1083, sub patronajul lui Ladislas I cel Sfânt (1077–1095), incluzând, totodată, primirea concomitentă în rândul sfinților a regelui Ștefan I și a episcopului martir Gerard de Cenad¹²³.

În ambele lucrări citate ale lui Długosz expunerea este mai edificatoare, atât în privința logicii narative, cât și din punct de vedere istoric, decât aceea inserată în *Annales Mansionariorum Cracoviensis dicti S. Crucis*. Dat fiind că specialiștii consideră că prințul Emeric (Imre) s-ar fi născut în jurul anului 1007¹²⁴, acesta nu avea cum să ajungă în compania regelui Mieszko, care murise cu mult timp înainte. Din același motiv, moștenitorul tronului Ungariei nu a putut să fie prezent nici în 1006 în Polonia, ci eventual doar în ultimii ani de domnie ai lui Bolesław I cel Viteaz, fapt care nu este atestat însă de nici un izvor demn de încredere. De altfel, în cele mai vechi texte hagiografice dedicate Sfântului Emeric nu există nici o referire asupra prezumtivei sale călătorii în Regatul polon și, bineînțeles, nici asupra prețiosului dar oferit lăcașului călugăresc¹²⁵. Pe de altă

¹²⁰ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, II, Varșovia-Wilno, 1814, pp. 703–709; H. Zeissberg, op. cit. (n. 119), pp. 283–343; *Repertorium fontium historiae Medii Aevi*, IV, *Fontes D-E-F-Gez*, Romae, 1976, pp. 214–226; M. Biskup, *Johannes Dlugosz (1415–1480) als Geschichtsschreiber Polens und der Länder vom östlichen Mitteleuropa*, in *XVe Congrès International des Sciences Historiques*, Bucarest, 10–17 août 1980. *Rapports*, II, *Section chronologique*, București, 1980, pp. 231–246; B. Kürbis, *Johannes Dlugosz als Geschichtsschreiber*, in *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter* (ed. H. Patze) (Vorträge und Forschungen, XXXI), Sigmaringen, 1987, pp. 483–496; J. Wyrozumski, *Portrait d'un chroniqueur polonais du XVe siècle: Jan Dlugosz et son œuvre*, in *Médiévales*, 20, 1991, pp. 41–52.

¹²¹ Ioannis Dlugossii *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Liber primus. Liber secundus* (ed. I. Dąbrowski, textum recensuit V. Semkowicz), Varsoviae, 1964, pp. 255–256. Cf. și Ioannis Dlugossi seu Longini *Historiae Polonicae libri XII* [I] (cum praefatione Henrici L. B. ab Huyssen), Lipsiae, 1711, cols. 148–149; Ioannis Dlugossii seu Longini *Historiae Polonicae libri XII*, I, *Libri I, II, III, IV* (Joannis Długosz, *Opera omnia* [ed. A. Przezdziecki], X), Cracovia, 1873, pp. 189–190.

¹²² Ioannis Długosz, *Monasteria ordinis S. Benedicti*, in idem, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, III, *Monasteria* (Joannis Długosz, *Opera omnia* [ed. A. Przezdziecki], IX), Cracovia, 1864, pp. 227–229.

¹²³ I. Hajdú [ed.], *Vita sancti Ladislai confessoris regis Hungariae (†1095) (accedit appendix sermonem Leonardi Praxatoris de sancto Ladislao continens)*, in *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin* (Université de Copenhague) 77, 2006, p. 48; *Annales Posonienses* (ed. E. Madzar), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque*, I (n. 97), p. 126. Cf. și Ș. Turcuș, *Sfântul Gerard de Cenad sau despre destinul unui venețian în jurul Anului o Mie*, București, 2004, pp. 141–148; M. Font, *Im Spannungsfeld der christlichen Grossmächte. Mittel- und Osteuropa im 10.–12. Jahrhundert*, Herne, 2008, pp. 42–44.

¹²⁴ G. Györffy, *König Stephan der Heilige*, Budapest, 1988, pp. 198–200, 216; G. Kristó, *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301* (trad. I. Hansel), Budapest, 1993, p. 79.

¹²⁵ *Vita S. Emerici b. Stephani Hungarorum regis filii*, in *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici* (ed. J. Bongars), Francofurti, 1600, pp. 281–283; *Legenda Sancti Emerici ducis* (ed. E. Bartoniek), in *Scriptores rerum Hungarorum tempore ducum regumque*, II (n. 101), pp. 441–460; *Vita S. Emerici b. Stephani Hungarorum regis filij, ex quodam ms. codice per F. Laur. Surium, mutato itylo, descripta*, in *De viris sanctorum* ab Aloysio Lipomano, *Tomus sextus complectens sanctos mensium Novembris, & Decembris*, Venetiis, 1581, pp. 26–27.

parte, după toate probabilitățile, mănăstirea benedictină Sfânta Cruce (Święty Krzyż) a fost ridicată de-abia în secolul al XII-lea, pe locul unui vechi centru de cult al slavilor păgâni¹²⁶. Cu toate acestea, unele dintre amănuntele furnizate de Jan Długosz se bazează pe anumite realități concrete, chiar dacă cronologia lor este deficitară¹²⁷.

O formă rezumativă a textului lui Długosz ne este oferită de un concitadin al său, umanistul polonez Matthias de Miechow (Maciej Miechowita) (1457–1523), profesor la Universitatea Jagiellonă. În sinteza sa de istorie a poporului polonez, el amintește de partida de vânătoare întreprinsă de rege Bolesław împreună cu prințul Emeric pe *Caluomonte*, fără să mai precizeze ce animal era vizat. Matthias de Miechow a reținut doar că evenimentul s-a derulat în 1006 și că fiul lui Ștefan I cel Sfânt și-a donat mănăstirii discipolilor Sf. Benedict crucea primită de la suveranul ungar, căruia îi fusese oferită de împăratul de la Constantinopol¹²⁸.

Într-un manuscris mai târziu al analelor Mănăstirii Sfintei Cruci, redactat de un autor anonim, care a avut acces la lucrările lui Jan Długosz sau Matthias de Miechow, nu se mai evocă vânătoarea cerbului, ci doar generozitatea moștenitorului tronului ungar față de biserica benedictinilor. Totodată, momentul este datat în anul 1006¹²⁹. Gestul munificent al dăruirii crucii călugărilor benedictini de către prințul Evericus <Emericus>, fără să se mai amintească de întâlnirea cerbului și fără indicarea reperelor cronologice, este consemnat și în analele copiate la Breslau / Wrocław de Thomas / Tomasz Schordach de Oława (Silezia), în care ultimele evenimente descrise sunt aferente anului 1516¹³⁰.

În secolul al XVI-lea, a continuat să se afle în circulație o variantă a acestei legende, dar ea prezenta unele particularități, decurgând din adaosurile datorate colportorilor ei. La răspândirea sa a contribuit și o broșură redactată în limba polonă, tradusă probabil din latină și tipărită în anul 1538¹³¹. Prințul Emerykus (Imre) este desemnat aici drept ginere al lui Bolesław I cel Viteaz, el fiind condus pe Łisa Góra de un cerb cu o constituție neobișnuit de mare, care a dispărut instantaneu, iar în locul său, a apărut un înger. În această variantă inițiativa fondării mănăstirii îi este atribuită soției lui Mieszko, secondată de șase călugări benedictini cehi. Dând dovadă de cucernicie, Emerykus a donat lăcașului Sfânta Cruce aflată în posesia sa. Mănăstirea ar fi fost terminată de regele Bolesław, fiind însă prădată și distrusă cu prilejul unei invazii a tătarilor¹³². Unii istorici nu exclud presupunerea ca textul în discuție să fi fost întocmit de un autor ceh¹³³.

Aproximativ din aceeași perioadă datează și cronica lui Marcin Bielski (1495–1575), primul erudit care a întocmit o amplă cronică a Poloniei în limba vernaculară. Acesta a inserat în lucrare și date lapidare despre construirea mănăstirii Święty Krzyż, pe Łisa Góra, de către regele Bolesław I cel Viteaz, la sfatul prințului ungar Emeric. Marcin Bielski nu a reținut faptul că Emeric ar fi fost dirijat de un cerb, ci doar gestul de a dăruii lăcașului Sfânta Cruce primită de tatăl său Ștefan cel Sfânt de la împăratul din Constantinopol¹³⁴. Aceleași caracteristici le întruțește episodul derulat *in monte Lysezo siue Caluo* inclus în binecunoscuta lucrare dedicată „originii și faptelor” polonezilor elaborată de episcopul și înaltul demnitar de la curtea regală Marcin Kromer (1512–1589)¹³⁵, ca și paragrafele inserate de Johann Herbut von Fulstin (Jan Herbut z Fulstein (1508–1576)¹³⁶ și de Salomon Neugebauer¹³⁷ în vastele lor sinteze asupra istoriei polonezilor, tipărite în 1571 și, respectiv, la începutul secolului al XVII-lea.

Legenda ridicării mănăstirii de la Święty Krzyż, cu implicarea cerbului miraculos, a fost reținută vreme îndelungată în folclorul polonez, fiind păstrată până în perioada interbelică, dar fără să mai fie ancorată într-un fundal istoric explicit¹³⁸.

¹²⁶ P. David, *Les sources*, p. 191; idem, *Les Bénédictins* (n. 119), p. 64; A. Gieysztor, *Opfer und Kult in der slawischen Überlieferung*, in *Frühmittelalterliche Studien*, 18, 1984, p. 256.

¹²⁷ A. Divéky, op. cit. (n. 117), pp. 476–477; S. Tóth, op. cit. (n. 117), pp. 62–70; G. Györffy, *Polnisch-ungarische Beziehungen zur Zeit der Formierung beider Staaten*, in *Südost-Forschungen*, XLVII, 1988, pp. 15–16.

¹²⁸ Mathias de Mechov, *Chronica Polonorum* [Cracovia, 1521], p. XXX.

¹²⁹ *Rocznik świętokrzyski* (n. 118), pp. 60–61.

¹³⁰ *Zdarzenia godne pamięci* (ed. A. Lorkiewicz), in *Monumenta Poloniae Historica*, III (n. 118), p. 300.

¹³¹ J. Krzyżanowski, *Wstęp*, in *Proza polska wczesnego renesansu 1510–1550* (ed. J. Krzyżanowski), Varşovia, 1954, p. 21.

¹³² *Powieść rzeczy istej o założeniu klasztoru na Łysej Górze braciej zakonu świętego Benedykta. I też o tym, jako drzewo świętego Krzyża na tę górę jest przyniesiono (1538)*, in *Proza polska wczesnego renesansu 1510–1550* (n. 131), pp. 267–280.

¹³³ T. Dömötör, *Árpádházi Imre herceg*, p. 318; eadem, *Les variantes hongroises* (n. 117), p. 54.

¹³⁴ *Kronika Marcina Bielkiego, I (Księga I. II. III.)* (ed. K. J. Turowski), Sanok, 1856, p. 84.

¹³⁵ Martini Cromeri *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Basileae [Basel], 1555, p. 59.

¹³⁶ Ioannes Herbutus de Fulstin, *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa, ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens facta descriptio*, Basileae, 1553 [1571], p. 23.

¹³⁷ *Historia rerum Polonicarum concinnata et ad Sigismundum Tertium Poloniae Sueciaque regem usque deducta libris decem* a Salomone Neugebavero à Cadano, Hanoviae [Hanau], 1618, p. 53.

¹³⁸ *Leleń święty* (apud J. Ozga-Michalski, *Łysica gwarzy, godki świętokrzyskie*, Kielce, 1938), in *Literatura ludowa*, I, 1957, 2, pp. 40–41.

*

Din mai multe puncte de vedere, respectivul episod legendar prezintă asemănări cu universul mitic al altor popoare din vecinătatea stepelor est-europene. Avem în vedere, în acest sens, unele secvențe din mitologia lituaniană și românească.

Astfel, fondarea orașului Vilnius (Wilno), atribuită lui Gedimin / Gediminas, mare cneaz al Lituaniei între 1315/1316 și 1341, ar fi avut loc, potrivit legendelor locale, pe locul în care acesta ar fi vânat un bour masiv, într-o pădure de pe valea râului Vilna: князь великий Кривимин «Гедимин» ... наиде гору красну над рекою Вилнею, на которой наиде зверя, великого тура, и убьет его на той горѣ, гдѣ нынѣ зовут Тура гора¹³⁹. Înălțimea unde a fost doborât masivul bovideu a primit numele de Muntele Bourului (Тура гора, Turova gora, Turja hora). După o zi istovitoare, dar și fructuoasă, marele cneaz a înnoptat în pădure, iar în vis i s-a arătat un lup de fier pe vârful unui munte, care urla cu o forță deosebită. Șocat de acest vis neobișnuit, Gedimin l-a consultat pe preotul păgân Lizdeiko (Lezdeyko, Lizardieyko) în legătură cu semnificația sa. Acesta i-a spus că intervenția lupului anticipa fondarea castelului și orașului de către marele cneaz în locul respectiv, pentru a-i deveni capitală și a-i marca gloria. Gedimin s-a conformat prorocirii și și-a numit reședința Vilnius de la cursul de apă Vilna. Narațiunea legendară a fost consemnată în *Cronica Marelui ducat al Lituaniei și al Žemaitiei / Samagitiei* (Лѣтописецъ Великого князства Литовскогого и Жомойтскогого / Wielkiego księstwa Litewskiego i Żmódzkiego kronika), elaborată în ultimele decenii din secolul al XV-lea sau la începutul veacului următor, fiind transcrisă în cronicile redactate în vechea slavonă (*Cronica Societății Arheologice*¹⁴⁰, *Cronica Raczyński*¹⁴¹, *Cronica Rumiantsev*¹⁴², *Cronica Evreinov*)¹⁴³, precum și în polonă (*Cronica Olszewski*¹⁴⁴) și în ruteană, dar folosindu-se alfabetul latin, cu ortografiere poloneză (*Cronica Bychowiec / Cronica [sau Letopisețul] Bychovca*¹⁴⁵), din secolul al XVI-lea.

Pe baza compilării și adaptării textului cronicilor slavone, în ultima parte a acestui veac, s-a realizat o versiune latină a lor, tipărită în 1584. Pasajul asupra vânătorii și visului lui „Gedimin, marele duce al Lituaniei”, și a consultării „sacerdotului” Ledzieiko este fixat eronat în anul 1305¹⁴⁶, cu un deceniu mai înainte ca dinastul amintit să ajungă pe tron. Aproximativ în aceeași vreme, istoricul și literatul lituanian Maciej Strykowski (c. 1547–c. 1593), originar din Masovia, a prezentat aceleași fapte cu tentă legendară într-o expunere mult amplificată, atribuindu-le anului 1322, în opera sa cea mai cunoscută, *Cronica Poloniei, Lituaniei, Samogitiei și a întregii Rusii*, redactată în poloneză¹⁴⁷. Între sursele principale folosite de acesta se numără și *Cronica Bychowiec*¹⁴⁸. Episodul la care ne referim a fost, de asemenea, evocat în diverse lucrări ale istoricilor lituanieni de la sfârșitul Evului Mediu și din zorii epocii moderne. O expunere mai amplă asupra sa se datorează lui Albert Wiivk Koialowicz (1609–1677), rector la Academia din Vilnius, autor al unei prime sinteze de istorie a Lituaniei din cele mai vechi timpuri până în a doua parte a secolului al XVI-lea¹⁴⁹.

Cu toate că aceste lucrări vizând trecutul Lituaniei au fost compuse de autori creștini, aceștia nu au încercat să escamoteze simbolistica păgână a textului, ceea ce l-ar fi făcut puțin credibil, în condițiile în care Gedimin, chiar dacă s-a arătat îngăduitor față de prozelitismul romano-catolic, nu a acceptat propria convertire¹⁵⁰. Lupul de fier (în lituaniană: *Geležinis vilkas*) a devenit ulterior unul din simbolurile Vilniusului,

¹³⁹ Летопись Археологического общества, in Полное собрание русских летописей (în continuare se va abrevia: PSRL), 35, Летопись белорусско-литовские (red. В. А. Rybakov, ed. consilier V. I. Bуганов, ed. N. N. Ulashchik), Moscova, 1980, p. 96.

¹⁴⁰ Летопись Археологического общества, in PSRL, 35, p. 96. Cf. și Списокъ Археологического общества, in PSRL, XVII, S.-Petersburg, 1907, col. 261.

¹⁴¹ Летопись Рачинского, in PSRL, 35, p. 153. Cf. și Списокъ графа Рачинскаго, in PSRL, XVII, cols. 313–314.

¹⁴² Румянцевская летопись, in PSRL, 35, p. 201.

¹⁴³ Евреиновская летопись, in PSRL, 35, p. 222. Cf. și Евреиновский списокъ, in PSRL, XVII, cols. 374–375.

¹⁴⁴ Ольшевская летопись, in PSRL, 35, p. 180. Cf. și Ольшевский списокъ, in PSRL, XVII, col. 440.

¹⁴⁵ Списокъ Быховца, in PSRL, XVII, cols. 493–494. Cf. și Хроника Быховца (ed. M. N. Tikhomirov, trad. N. N. Ulashchik), Moscova, 1966, pp. 53–54.

¹⁴⁶ Compendium chronicorum Litvaniae, secundum seriem et successiones ducum gentis a primo horum conditore ad nouissimum ordine seruato, in Rerum Polonicarum tomi tres: Quorum primus omnium Poloniae Regum a Lecho primo gentis dvce, ad Stephanum Bathorem, Francofurti, 1584, pp. 315–316.

¹⁴⁷ Maciej Strykowski, Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi, I, Varșovia, 1846, pp. 370–372.

¹⁴⁸ N. N. Ulashchik, «Литовская и Жмоитская хроника» и ее отношение к хроникам Быховца и М. Стрыйковского, in Славяне и Русь (ed. resp. E. I. Krupnov), Moscova, 1968, pp. 357–365; C. Watson, Tradition and Translation. Maciej Strykowski's Polish Chronicle in Seventeenth-Century Russian Manuscripts, Uppsala, 2012, p. 35. La rândul ei, cronica lui Maciej Strykowski a fost tradusă sau compilată în mai multe letopisețe rusești din secolul al XVII-lea. Cf. Watson, op. cit. (n. 148), pp. 49–57, 272–336.

¹⁴⁹ Albertus Wiivk Koialowicz, Historiae Litvaniae, I, De rebus Litvanorum libri novem [Vilnius,] 1650, pp. 262–264.

¹⁵⁰ M. Giedroyc, The arrival of Christianity in Lithuania: between Rome and Byzantium (1281–1341), in Oxford Slavonic Papers, NS, XX, 1987, pp. 14–33; S. C. Rowell, Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345,

precum și o mascotă pentru militarii lituanieni¹⁵¹. Legenda visului marelui cneaz Gedimin, soldat cu ridicarea orașului Vilnius, și-a menținut popularitatea și în epoca modernă, ceea ce explică evocarea sa în cea mai importantă și populară operă a lui Adam Mickiewicz (1798–1855), epopeea *Pan Tadeusz* (Cartea a patra), terminată la Paris, în 1834¹⁵². Familiarizarea cu respectiva narațiune mitologică intră în limitele firescului, în condițiile în care viitorul mare poet polon a urmat, între anii 1815 și 1819, cursurile Universității din Wilno (Vilnius), unde încă se păstrau vii vechile tradiții, în pofida faptului că atunci, ponderea principală a populației nu mai era deținută de lituanieni, ci de polonezi.

În narațiunile lituaniene cu substanță mitică, avem de-a face cu două personaje din regnul faunistic cărora li se conferă un aport în geneza unei importante așezări urbane: pe de o parte bourul, animalul vânat chiar pe locul din arealul montan unde se va ridica orașul, iar pe de altă parte lupul, care va atenționa codificat pe vânătorii de rang înalt asupra imperativului implacabil de a se da curs unui mesaj ce sugerează o voință divină. În acest caz, simpla jertfă a bourului nu a fost considerată suficientă pentru a se trece la construirea capitalei cnezatului, încât a fost necesară și implicarea tranșantă și cu efect hotărâtor a lupului de fier. Nu este exclus ca în narațiunea citată despre geneza capitalei Marelui cneaz lituanian să se fi contopit două legende deosebite *ab initio*, cu eroi diferiți, preluați din lumea mamiferelor.

Fondarea unei așezări citadine pe locul unde s-a înregistrat o notabilă întreprindere cinegetică este acreditată în mai multe cronică ruso-lituaniene, care au avut în vedere perioada stăpânirii fraților Koriatovici în Podolia. Astfel, în *Letopiseșul marilor cnezi lituanieni* (*Лѣтописецъ великихъ князей литовскихъ*), întocmit spre mijlocul primei jumătăți din secolul al XV-lea, se consemnează că cei patru fii ai cneazului lituanian Koriat (Karijotas) – Iurii, Alexandru, Constantin și Feodor – ar fi ridicat orașul Kamenets (astăzi Kamianets-Podilskyi, reg. Khmelnytskyi, Ucraina), situat în apropiere de vărsarea râului Smotrici în Nistru, pe locul unde ei ar fi vânat mai mulți cerbi: *И ловяче в ловахъ пригодилося им, како угонили много олении в тот остров, где ныне Каменецькое место лежитъ*¹⁵³. *Letopiseșul marilor cnezi lituanieni* nu ne-a parvenit în forma originală, ci în transcripții realizate în deceniile ulterioare în cadrul altor cronică, dintre care cele mai vechi sunt *Suprasl'skaia letopis' / Suprasl'skii spisok*¹⁵⁴ și *Slutzkaia letopis'*, cunoscut și sub numele de *Uvarovskii spisok*¹⁵⁵. În ambele cronică, pe lângă *Letopiseșul marilor cnezi lituanieni*, se află relatări asupra unor evenimente petrecute în cnezatele rusești, cele mai târzii date corespunzând anului 1446.

În forma sa evoluată, întocmită câteva decenii mai târziu – *Cronica Marelui ducat al Lituaniei și al Žemaitiei / Samagitie* –, cuprinzând mai multe adaosuri, inclusiv despre o pretinsă origine romană a lituanienilor, paragraful asupra vânării cerbilor și fondarea Kamenets-ului se găsește compilat cvasiidentific în mai multe cronică ruso-lituaniene slavone (*Cronica Societății Arheologice*¹⁵⁶, *Cronica Krasinski*¹⁵⁷, *Cronica Raczynski*¹⁵⁸, *Cronica Rumiantsev*¹⁵⁹, *Cronica Evreinov*¹⁶⁰), poloneze (*Cronica Olszewski*¹⁶¹) și rutene (*Cronica Bychowiec*¹⁶²). În toate aceste transcrieri ale *Cronicii Marilor duci ai Lituaniei* și ale *Cronicii Marelui ducat al Lituaniei și al*

Cambridge, 1994, p. 189 și urm.; R. Mazeika, *Bargaining for baptism. Lithuanian negotiations for conversion, 1250–1358*, in *Varieties of Religious Conversion in the Middle Ages* (ed. J. Muldoon), Gainesville, 1997, pp. 132–137.

¹⁵¹ S. Sužiedėlis, *Historical Dictionary of Lithuania*, ed. a 2-a, Lanham, Maryland, 2011, p. 136. Din această legendă, Gh. I. Brătianu [*În jurul întemeierii statelor române*, in idem, *Studii și articole de istorie* (eds. V. Spinei și A.-F. Platon, în colab. cu E. Adam, I. Acrudoaie și A. Ancuța), Iași, 2010, p. 203, nota 172] avea cunoștință numai despre amănuntul vânării zimbrului – preluat dintr-un curs universitar al lui P. P. Panaitescu, ținut în perioada interbelică –, nu și de implicarea în narațiune a lupului de fier.

¹⁵² Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia Szlachecka z v. 1811–1812*, Varșovia, 1950, pp. 113–114. Cf. și idem, *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie*, Paris-Cracovia, 1878, p. 95; idem, *Pan Tadeusz sau ultima încălcare de pământuri în Lituania* (trad. M. R. Paraschivescu), București, 1956, p. 141.

¹⁵³ *Лѣтописецъ великихъ князей литовскихъ*, in *Супрасльская летопись*, in *PSRL*, 35 (n. 139), p. 66.

¹⁵⁴ *Лѣтописецъ великихъ князей литовскихъ*, p. 66. Cf. și *Lietopisiec wielkich kniazey litowskich*, in *Lietopisiec Litwy i kronika ruska* (ed. I. Daniłowicz), Wilnie, 1827, p. 50; *Супрасльскій списокъ*, in *PSRL*, XVII (n. 140), col. 82.

¹⁵⁵ *Слуцкая летопись*, in *PSRL*, 35, p. 74. Cf. și *Лѣтопись великихъ князей литовскихъ* (ed. A. N. Popov), Sanktpetersburg, 1854, p. 18; *Уваровскій списокъ*, in *PSRL*, XVII, cols. 99–100.

¹⁵⁶ *Списокъ Археологическаго общества*, in *PSRL*, XVII, col. 279.

¹⁵⁷ *Летопись Красинского*, in *PSRL*, 35, p. 138. Cf. și *Литовская лѣтопись по списку находящемуся въ библиотекѣ графа Красинскаго* (ed. A. F. Bychkov) Sanktpetersburg, 1893, p. 29; *Списокъ графа Красинскаго*, in *PSRL*, XVII, col. 171.

¹⁵⁸ *Летопись Рачинского*, in *PSRL*, 35, p. 160. Cf. și *Списокъ графа Рачинскаго*, in *PSRL*, XVII, col. 329.

¹⁵⁹ *Румянцевская летопись*, in *PSRL*, 35, p. 207. Cf. și *Зъ Кроники великаго княжства литовского и жомойтскаго* (ed. B. A. Vakhevich), in *Записки Императорскаго Одесскаго Общества, Историю и древностей*, XXIV, 1902, p. 195.

¹⁶⁰ *Евреинская летопись*, in *PSRL*, 35, p. 228. Cf. și *Евреинскій списокъ*, in *PSRL*, XVII, col. 390.

¹⁶¹ *Ольшевская летопись*, in *PSRL*, 35, p. 186. Cf. și *Ольшевскій списокъ*, in *PSRL*, XVII, col. 454.

¹⁶² *Хроника Быховца*, in *PSRL*, 32 (ed. N. N. Ulashchik), Moscova, 1975, p. 139. Cf. și *Списокъ Быховца*, in *PSRL*, XVII, cols. 496–497; *Хроника Быховца* (Moscova, 1966) (n. 145), p. 56.

Žemaitiei / Samagitiei, episodul întreprinderii cinegetice a fiilor cneazului Koriat este precedat de relatarea victoriei de la Sinie Vody (Apele Albastre), obținută de marele cneaz Olgerd (Algirdas) (1345–1377) împotriva a trei frați tătari, Hochebei, Kutlubuga și Dimitrie, „părinți și moștenitori ai Țării Podoliei” (*отчичи и дедичи Подольской земли*). Drept răsplată pentru implicarea în lupta cu tătarii, marele cneaz Olgerd – fiul lui Gedimin – ar fi oferit Podolia drept feudă nepoților săi Iurii, Alexandru, Constantin și Feodor, fiii lui Koriat. În această ipostază, ei au avut posibilitatea să participe la vânătoarea descrisă anterior. Singura cronică unde se fixează cronologic momentul respectiv este *Cronica Bychowiec*, în care atât înfruntarea de la Sinie Vody, cât și diverse evenimente legate de istoria fraților Koriatovici, inclusiv vânătoarea cerbilor (*Y lowiaczy w lowach pryhodyłosia im uhonity oleney mnoho w tom ostrowe, hde nyni Kamenec leżył*) și suprimarea lui Iurii Koriatovici de către români (*A kniazia Jurja wziali wołochowe k sobie wojowodoliu y tam ieho okormili*), sunt atribuite eronat anului 1351¹⁶³.

O variantă mai târzie a cronicii menționate, purtând titlul de *Cronica lituaniană și žemoitiană* (*Кройника Литовская и Жмоитская*) – masiv compilată –, a fost identificată în componența unui manuscris păstrat în Arhivele Statului ale regiunii Tiumen, așa-numita copie Tobolsk, pentru care s-a folosit o hârtie purtând blazonul orașului Amsterdam, datată la începutul deceniului patru din secolul al XVIII-lea¹⁶⁴. Lucrarea a fost terminată însă cu mult înainte, ultimele evenimente relatate fiind aferente anului 1588. În *Cronică* se istorisește că, după victoria reputată de Olgerd la Sinie Vody împotriva „țarilor” Kotlubai, Katibei și Beker și a „sultanului” Dimitrie, marele cneaz lituanian a încredințat stăpânirea regiunilor marginale rusești ale Podoliei cnejilor Alexandru, Constantin, Iurii și Feodor, fiii lui Koriat. Constatând că tătarii distruseseră cetățile din Podolia, aceștia s-au preocupat de ridicarea altora noi, precum Bekoto <Bakota> și Smotrici, în locuri strategice. Ulterior, frații Koriatovici au pornit la vânătoare, omorând bouri, elani, căprioare și iepe sălbatice, aflate în număr mare pe cursul râului Smotrici, pe locul unde <astăzi> se află Kamenets Podolski. Găsind un loc propice pentru construirea cetății, <cu ajutorul Domnului> au ridicat și întărit acolo o cetate minunată numită Kamenets Podolski, cu numele derivat de la <piatră, stâncă>, situată vizavi de cetatea românească Hotin de pe fluviul Nistru: *Потым тые жь Кориатовичи, будучи на ловах, убили зубров, еленей, сарн и диких кобыл велми много над рѣкою Смотрицею в том мѣстѣ, где теперь Каменец Подольский. Там, обачивши мѣстце пристойное до замку, праве рукою Божиею положеное и збудованое; там збудовали замок и мѣстце славное Каменец Подольский от камня, скалы, от Хотѣня замку волоского пограничного и от Днѣстра рѣки...*¹⁶⁵.

Precum se remarcă, în această variantă târzie a cronicilor ruso-lituaniene, s-au făcut multe adaosuri stranii, între altele sporindu-se numărul speciilor de animale sălbatice vâdate de frații Koriatovici, desigur un fruct al imaginației autorului anonim al *Cronicii*. La fel ca și în cazul *Cronicii Bychowiec*, în *Cronica lituaniană și žemoitiană* s-a încercat o încadrare din punct de vedere cronologic a evenimentelor evocate, care au fost plasate în mod nefericit în anul 1332, consecința imposibilității de a se stabili ordine în cadrul paragrafelor compilate după alte lucrări.

Autoritatea fiilor cneazului Koriat în Podolia nu s-a putut exercita decât după înfruntarea de la Sinie Vody, care, potrivit surselor vechi rusești demne de încredere, a avut loc în 1362 sau 1363. În anii următori, ei s-au sustras suzeranității marilor cnezi lituanieni, fiind nevoiți să accepte hegemonia regilor Poloniei, probabil după victoria lui Cazimir III asupra cnejilor din Lituania din 1366¹⁶⁶. La moartea suveranului polon în 1370, vasalii săi au trecut în orbita politică a Regatului ungar. Pe de altă parte, diverse categorii de izvoare nu confirmă prezența concomitentă a fiilor lui Koriat în Podolia, precum rezultă din conținutul cronicilor ruso-lituaniene¹⁶⁷. În altă ordine de idei, trebuie de specificat faptul că, în realitate, inițiativa construirii cetății de la Kamenets Podolski nu s-a datorat cnejilor Koriatovici, aceasta fiind ridicată cu mult timp înainte: un nucleu

¹⁶³ *Хроника Быховца*, in *PSRL*, 32, p. 139. Cf. și *Списокъ Быховца*, in *PSRL*, XVII, cols. 496–497.

¹⁶⁴ N. N. Ulashchik, «Литовская и Жмоитская хроника» (n. 148), p. 357 și urm.; idem, *Предисловие*, in *PSRL*, 32 (ed. N. N. Ulashchik), Moscova, 1975, p. 3. Pentru investigarea globală a letopisețelor ruso-lituaniene, cf. A. A. Shakhmatov, *История русского летописания*, II, *Образование летописей и летописных сводов XI–XVI вв.*, Sankt-Petersburg, 2011, pp. 537–554.

¹⁶⁵ *Хроника литовская и жмоитская*, in *PSRL*, 32, pp. 43–44.

¹⁶⁶ Anonymi archi-diaconi Gneznensis *Brevior chronica Cracovie*, in *Silesiacarum rerum scriptores*, II (ed. F. W. Sommersberg), Lipsiae, 1730, p. 99; Joannis de Czarnkow *Chronicon Polonorum*, in *Monumenta Poloniae Historica*, II (ed. A. Bielowski), Lwow, 1872, p. 631; *Chronicon Budense* (n. 104), pp. 315–316; Ioannis Dlugossi *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, [V.] *Libri nonus* (ed. D. Turkowska, adiutrice M. Kowalczyk), Varsoviae, 1978, pp. 331–333.

¹⁶⁷ J. Puzyna, *Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Południowej, in Ateneum Wileńskie*, XIII, 1938, 2, pp. 1–68; F. M. Shabul'do, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Kiev, 1987, pp. 43–47, 85–87; V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, ed. a 2-a, Chișinău, 1994, pp. 330–332.

întărit a fost înregistrat încă la nivelul secolului al XI-lea, pentru ca în secolele XII–XIII fortificațiile să fie consolidate, fiind extinse și mai mult în perioada ulterioară¹⁶⁸. Un anumit aport la extinderea aliniamentelor de apărare ale localității au avut probabil însă și descendenții cneazului Koriati.

Tot la perioada de expansiune a statului lituanian se raportează o interesantă mărturie privind jertfirea rituală a unui bou de către cneazul Keistut (Kestutis) în prezența lui Ludovic de Anjou, consemnată într-o evocare secvențială a domniei suveranului Ungariei, datorată unui reprezentant al Ordinului minorit, Ioan¹⁶⁹, precum și în cronica lui Heinrich Truchsess von Diessenhofen (c. 1300–1376)¹⁷⁰. Indicii asupra acestei practici păgâne din Lituania au fost înregistrate și de poetul Peter Suchenwirt (c. 1320–c. 1395)¹⁷¹, într-o poezie compusă prin 1356¹⁷². Sacrificarea bouului se consumase în vara anului 1351, după o ofensivă victorioasă a oștilor ungurești și polone împotriva lituanienilor, în urma căreia Keistut a fost determinat să solicite încheierea păcii, să-și dea acceptul pentru sfântul botez și fondarea unui arhiepiscopat romano-catolic pe teritoriul Lituaniei, în schimbul promisiunii de a i se media acordarea coroanei regale de către Sfântul Scaun¹⁷³.

Ecouri ale unui cult al bourului / taurului în regiunile baltice și în acelea din nord-vestul Rusiei la nivelul evului mediu sunt sugerate și de reprezentările în relief ale capului de bour pe unele pandantive pectorale ovale din bronz, prezente în mai multe așezări și necropole din secolele XI–XII, locuite de populații baltice, finice și slave¹⁷⁴. Descoperirea unei matrițe din bronz pentru turnat astfel de pandantive în așezarea de factură urbană de la Daugmale, de pe cursul inferior al fluviului Daugava, indică un loc precis de producere a lor¹⁷⁵.

*

După cum se remarcă, în cadrul legendelor colectate de unele cronici latino-maghiare și ruso-lituaniene, tema vânătorii rituale preconiza sacrificarea animalului-călăuză. Aceeași caracteristică prezintă și ciclul de legende referitoare la întemeierea statului Moldovei, incluse în cronicile locale slavo-române și în acelea vechi românești¹⁷⁶. Conexiunile dintre narațiunea mitologică și actul genezei statalității au constituit teme de ample

¹⁶⁸ P. A. Rappoport, *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. (Материалы и исследования по археологии СССР, 140, Leningrad, 1967)*, pp. 106, 108–110; I. S. Vinokur, *Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя*, Kiev-Odessa, 1985, pp. 100–103; O. V. Lesik, *Замки та монастирі України*, L'viv [Lwow], 1993, pp. 20–21; O. Plamenits'ka, E. Plamenits'ka, *Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської Імперії. Найдавніша урбаністична структура і фортифікації* (Пам'ятки України, Kiev, XXXI, 4 [125], 1999), p. 9 și urm.

¹⁶⁹ *Narratio Fratris Ioannis ordinis minorum de expeditionibus regis Ludovici usque ad annum 1355*, in *Chronicon Dubnicense* (n. 105), p. 161.

¹⁷⁰ Heinrich Dapifer de Diessenhofen, 1316–1361, in Heinrich de Diessenhofen und andere Geschichtsquellen Deutschlands im Späteren Mittelalter, nach dem Nachlasse J. F. Boehmer's (ed. A. Huber) (*Fontes Rerum Germanicarum / Geschichtsquellen Deutschlands* [ed. J. F. Boehmer,] IV), Stuttgart, 1868, pp. 82–83.

¹⁷¹ Peter Suchenwirt, *Von Chünik Ludwig von Ungerlant*, in Peter Suchenwirt's *Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte* (ed. A. Primisser), Viena, 1827, p. 2.

¹⁷² A. Primisser, *Einleitung*, in Peter Suchenwirt's *Werke*, p. XLVI.

¹⁷³ *Chronicon Dubnicense* (n. 105), pp. 160–161; Ioannis Dlugossi *Annales* [V.] (n. 166), pp. 261–262; Mathias de Mechov, op. cit. (n. 128), pp. CCXXVII; *Kronika Marcina Bielkiego*, Varșovia, 1764, p. 193; Martini Cromeri *De origine et rebus gestis Polonorum* (n. 135), p. 308; Ioannes Herburtus de Fulstin, *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa* (n. 136), p. 171–172. Cf. și B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290–1403*, Roma, 1938, pp. 364–365; S. C. Rowell, *A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385*, in *Journal of Medieval History*, 18, 1992, 2, pp. 153–154; idem, *Lithuania Ascending* (n. 150), pp. 144–146.

¹⁷⁴ A. Radiș, *Daugmales pilskalnā atrastā 12. gs. bronzas lejamveidne*, in *Arheoloģija un etnogrāfija*, Riga, XVII, 1994, pp. 92–96; N. V. Khoshchinskaia, *Об этнической атрибуции подвесок с изображением головок быка*, in *Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары* (eds. A. N. Kirpichnikov, E. N. Nosov, A. I. Saksa), Sankt-Petersburg, 2000, pp. 246–253.

¹⁷⁵ A. Radiș, *Daugmales pilskalnā*, pp. 92–93; idem, *Дaugавский путь и Даугмале*, in *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Евгения Николаевича Носова*, Sankt-Petersburg, 2010, pp. 289–290.

¹⁷⁶ Cu privire la proveniența, datarea și caracteristicile acestor cronici, cf. I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenești până la Ureche*, in idem, *Scrieri alese* (ed. G. Mihăilă), București, 1968, pp. 270–373; idem, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, in idem, *Scrieri alese*, pp. 374–412; I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise în slavonește*, in *Cercetări istorice*, I, 1925, 1, pp. 190–368; Șt. Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi* (ed. D. H. Mazilu), București, 1989, p. 52–65; P. P. Panaitescu, *Introducere*, in *Cronicle slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1959, pp. V–XIV și *passim*; V. S. Zelenchuk, *Молдавские летописи как источник изучения ранней этнической истории молдаван*, in *Историкографические аспекты славяно-волошских связей* (red. princ. N. A. Mokhov), Chișinău, 1973, pp. 11–22; Șt. Andreescu, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, in *Biserica Ortodoxă Română*, XCIII, 1975, 1–2, pp. 232–243; R. S[ui], *Letopisețul de la Bistrița*, in *Dicționarul limbii române de la origini până la 1900*, București, 1979, pp. 505–506; E. M. Russev, *Молдавское летописание – памятник феодальной идеологии*, Chișinău, 1982, pp. 26–60; L. Șimanschi, *Istoriografia româno-slavă din Moldova. I. Lista domnilor din a doua jumătate a secolului XIV*, in *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, XXI, 1984, pp. 120–135.

dezbatere științifică în literatura istorică și etnologică¹⁷⁷, dar ele nu au tangențe directe cu subiectul pe care îl avem în vedere, astfel încât nu vor fi evocate în acest cadru.

Cele mai vechi consemnări ale legendei se află într-o cronică anonimă a Moldovei întocmită la curtea lui Ștefan cel Mare (1457–1504) spre sfârșitul secolului al XV-lea sau la începutul veacului următor, al cărei prototip slavon a fost păstrat parțial în *Letopisețul anonim al Moldovei*¹⁷⁸, *Letopisețul de la Putna Nr. I*¹⁷⁹ și în *Letopisețul de la Putna Nr. II*¹⁸⁰, *Cronica sârbo-moldovenească*¹⁸¹, dar și în *Traducerea românească a Letopisețului de la Putna*¹⁸². În *Letopisețul anonim al Moldovei*, cunoscut și sub numele impropriu de *Letopisețul de la Bistrița*, paragraful care interesează în cazul de față este plasat chiar la începutul lucrării: *В лѣто 6867 прииде Драгоше воевода от Угорской земли, от Марамурыша, за туром на лов и господствовал 2 лѣта*¹⁸³ („În anul 6967 <6867> (1359) a venit Dragoș voievod din Țara Ungurească, din Maramureș, după un bour, la vânatoare, și a domnit doi ani”)¹⁸⁴. În textele citate, lipsește specificarea privind omorârea animalului urmărit. Acest aspect este prezent însă în două cronici concepute în secolul al XVI-lea pentru uz extern: *Cronica moldo-rusă*¹⁸⁵ (păstrată în anexă în *Voskresenskaia letopis' / Letopisețul Învierii*, o compilație de cronici rusești realizată în secolul al XVI-lea¹⁸⁶) și *Cronica moldo-polonă*¹⁸⁷, ambele derivând din variante mai vechi ale cronicilor locale. În aceasta din urmă, redactată în polonă, se fixează drept dată a sosirii lui Dragoș din Maramureș în Moldova anul 1352, spre deosebire de lucrările menționate anterior, unde momentul respectiv corespunde anului 1359.

Detalii mai numeroase privind stabilirea lui Dragoș în Moldova în urma întreprinderii cinegetice, însoțite de conotații de factură heraldică, toponimică și etimologică, se întâlnesc în cronicile întocmite – de data aceasta în română – de Grigore Ureche (c. 1590/1595–1647)¹⁸⁸, Nicolae Costin (c. 1660–1712)¹⁸⁹ și Axinte Uricariul (c. 1670–c. 1733)¹⁹⁰, precum și la interpolatorii lui Grigore Ureche: Simion Dascălul¹⁹¹ (statutul său de interpolator nu este admis de toți cercetătorii) și Misail Călugărul¹⁹², din a doua jumătate a secolului al

¹⁷⁷ D. Onciul, *Dragoș și Bogdan, fundatorii principatului moldovenesc*, in idem, *Scrieri alese* (eds. Șt. Ștefănescu, D. N. Rusu, B.-A. Halic), București, 2006, pp. 9–14, 22–24, 27–35; R. Vuia, *Legenda lui Dragoș. Contribuțiuni pentru explicarea originii și formării legendei privitoare la întemeierea Moldovei*, in *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, I, 1921–1922, pp. 300–309; I. Minea, *Bour sau zimbru?*, in *Însemnări ieșene*, II, vol. III, 1937, 7, pp. 523–527; Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică a descălecăului Moldovei în lumina nouălor cercetări*, in *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria a III-a, XXVII, 1944–1945, pp. 1–34; D. Simonescu, *Tradiția istorică și folclorică în problema «întemeierii» Moldovei*, in *Studii de folclor și literatură*, București, 1967, pp. 27–50; A. Filipașcu, *Sălbăticiuni din vremea strămoșilor noștri*, București, 1969, pp. 65–69; E. Lozovan, *Rurik et Dragoș*, in *Revue des études roumaines*, XI–XII, 1969, pp. 61–79; V. M. Gatzak, E. A. Rikman, *Легенда о Драгоше и отражение в ней средневековой этнической ситуации в Восточном Прикарпатье*, in *Этническая история и фольклор*, Moscova, 1977, pp. 203–216; O. Buhociu, *Die rumänische Volkskultur* (n. 100), pp. 136–153; Al. A. Bolșacov-Ghimpu, *Cronica Țării Moldovei până la întemeiere (Contribuții la istoria Moldovei în secolele IV–XIV)*, București, 1979, pp. 101–111; V. Spinei, *Moldova* (n. 167), pp. 349–353; V. Kernbach, *Universul mitic al românilor*, București, 1994, pp. 313–315; P. Parasca, *Unele considerații istoriografice preliminare în problema constituirii Țării Moldovei*, in idem, *Moldovlahica*, Chișinău, 2009, pp. 9–24.

¹⁷⁸ *Letopisețul anonim al Moldovei*, in *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1959, pp. 6, 14; *Бистуцкая летопись 1359–1507 гг.*, in *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* (ed. F. A. Grecul, red. V. I. Buganov), Moscova, 1976, p. 24.

¹⁷⁹ *Letopisețul de la Putna Nr. I*, in *Cronicile slavo-române*, pp. 43, 48; *Путнянская I летопись 1359–1526 гг.*, in *Славяно-молдавские летописи*, p. 62.

¹⁸⁰ *Letopisețul de la Putna Nr. II*, in *Cronicile slavo-române*, pp. 55, 60; *Путнянская II летопись 1359–1518 гг.*, in *Славяно-молдавские летописи*, p. 68.

¹⁸¹ *Cronica sârbo-moldovenească*, in *Cronicile slavo-române*, pp. 189, 191; *Славяно-молдавская летопись 1359–1512 гг.*, in *Славяно-молдавские летописи*, p. 60.

¹⁸² *Traducerea românească a Letopisețului de la Putna*, in *Cronicile slavo-române*, p. 69.

¹⁸³ *Бистуцкая летопись*, p. 24. Cf. și *Letopisețul anonim al Moldovei* (n. 178), p. 6.

¹⁸⁴ *Letopisețul anonim al Moldovei*, p. 14.

¹⁸⁵ *Летопись по Воскресенскому списку*, in *PSRL*, VII, Sanktpetersburg, 1856, p. 257; *Cronica moldo-rusă*, in *Cronicile slavo-române*, pp. 156, 159–160; *Славяно-молдавская летопись 1359–1504 гг.*, in *Славяно-молдавские летописи* (n. 178), p. 58.

¹⁸⁶ D. S. Likhachev, *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, Moscova-Leningrad, 1947, pp. 472–479; V. I. Buganov, *Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы*, Moscova, 1975, pp. 282–284; Ia. S. Lur'e, *Общерусские летописи XIV–XV вв.*, Leningrad, 1976, pp. 242–244.

¹⁸⁷ *Cronica moldo-polonă*, in *Cronicile slavo-române*, pp. 169, 177; *Молдавско-польская летопись 1352–1564 гг.*, in *Славяно-молдавские летописи* (n. 178), pp. 105, 117.

¹⁸⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1955, pp. 60, 65.

¹⁸⁹ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei* (1976), pp. 72–73; idem, *Letopisețul Țării Moldovei* (1990) (n. 57), pp. 97–98.

¹⁹⁰ Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, I (ed. G. Ștrempel) București, 1993, p. 2.

¹⁹¹ Simion Dascălul, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359–1595), întocmit după Grigorie Ureche vornicul, Istratie logofătul și alții* (ed. C. Giurescu), București, 1916, pp. 14, 16; in idem, Grigore Ureche, *Letopisețul* (n. 188), p. 64.

¹⁹² Misail Călugărul, in Grigore Ureche, *Letopisețul* (n. 188), p. 66.

XVII-lea. Totodată, episodul vânării zimbrului (*zubr*) de către Dragoș și de către însoțitorii voievodului (*domn, wayda, wojewod*) este inserat în două dintre lucrările redactate în polonă de Miron Costin (1633–1691), menite să popularizeze istoria neamului său dincolo de hotare¹⁹³. Fiind legată de crearea entității statale românești de la est de Carpații Răsăriteni, legenda a dobândit o popularitate deosebită. Conținutul ei este redat și de Dimitrie Cantemir (1673–1723) în operele sale elaborate în timpul exilului din Rusia, după ce a pierdut domnia în 1711, în urma eșecului campaniei lui Petru cel Mare împotriva turcilor. Într-una dintre lucrări, reputatul erudit se mulțumește doar să o evoce¹⁹⁴, în vreme ce în altă lucrare, concepută în latină și în traducere română, el și-a expus reticențele în privința autenticității datelor transmise de folclor¹⁹⁵. Legenda și-a menținut și chiar extins popularitatea până în perioada modernă, mai ales în nord-vestul Moldovei, unde s-a constituit nucleul inițial al statului moldovenesc. Datorită fanteziei locuitorilor, luxurianța adaosurilor s-a dovedit cu adevărat prodigioasă¹⁹⁶.

Circulația mitului urmăririi bourului, ce avea să conducă la geneza statului moldovenesc, nu s-a limitat numai la perimetrul cronicăresc local, ci a captat și interesul unor străini care au străbătut regiunile est-carpătice. O mărturie în acest sens ne este oferită de memoriul arhiepiscopului catolic Marco Bandini (1593–1650), de origine bosniacă, care, în anii 1644–1650, a fost trimis în misiune apostolică în Moldova, unde, de altfel, a și murit. Din însărcinarea instanțelor ecleziastice superioare, el a întocmit un amănunțit raport asupra comunităților catolice din țară pentru anii 1646–1648, unde sunt inserate și consistente date despre realitățile demografice, religioase și economice locale. Evocând colonizarea cu elemente transilvănene și începuturile statalității din Moldova, înaltul prelat istorisește că din Transilvania ar fi pornit la vânătoare trei frați „italieni” (*Itali*) de neam nobil, însoțiți de suita lor. Autorul notifică faptul că grupurile de coloniști italieni, transferați de împăratul Traian în Transilvania, ar fi adoptat în decursul timpului numele de „români” (*Valachi*). Cei trei vânători – Domucus, Volcha și Dragus – au întâlnit un zimbru sau taur sălbatic (*Urus seu taurus sylvestris*) de mărime deosebită, pe care l-au urmărit cu mari eforturi. Deși amenințată, fiara alerga în fața lor, ca și când s-ar fi jucat cu ei (*fera quasi ludibunda ubiq(ue) praecurrit*). În cele din urmă, aceasta a fost omorâtă, iar cei trei, impresionați de bogăția pământului și sfătuți și de mama lor rămasă în Transilvania, s-ar fi strămutat în Moldova împreună cu familiile și alți coloniști. Distingându-se prin destoinicie, drept căpetenie a regiunii ocupate a fost ales Volcha, evident un erou eponim al românilor (*Valachi*)¹⁹⁷. Narațiunea lui Marco Bandini prezintă analogii foarte vagi cu aceea inserată în *Cronica moldo-rusă*, în care este vorba de doi eroi eponimi ai românilor, Roman și Vlahata. În linii generale, arhiepiscopul franciscan a preluat elementele principale din mitologia locală, fără să-i mai atribuie însă un rol esențial lui Dragoș.

Din unghiul nostru de vedere, textul său este relevant pentru că îi conferea bourului calitatea de coparticipant la acțiunea de depistare a noilor sălașe de către viitorii coloniști, prin faptul că el se „juca” în fața lor. Prin aceasta el își asuma deliberat rostul de animal-călăuză, chiar dacă într-un târziu a căzut jertfă vânătorilor și nu a dispărut, ca în cazurile animalelor mitice evocate anterior. Este dificil să ne pronunțăm cu toată fermitatea în legătură cu prezența amănuntului în discuție în textul lui Marco Bandini. Nu ar fi exclus ca acesta să fi fost colportat în folclorul local încă din vremuri imemorabile, dar să fi fost ignorat de cronicarii care l-au consemnat înainte și după misionarul catolic. Pe de altă parte, multe din datele reținute de acesta despre începuturile Moldovei provin din lectura unor lucrări savante, a căror înrăurire ar fi desigur plauzibilă.

Cu toate că a stat în Moldova – din 1709 în 1714 – aproape la fel de mult ca și Marco Bandini, ofițerul german Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel, aflat în serviciul regelui suedez Carol XII, nu a înregistrat în toate detaliile tradiția trecerii munților de către comunitățile din Transilvania (*Siebenbürgen*). Acesta nu a reținut episodul vânării bourului, ci doar secvența înecării câinelui Molda, aparținând

¹⁹³ Miron Costin, *Chronika Ziem Moldawskich i Multańskich*, in idem, *Latopis Ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne* (trad. și ed. I. Czamańska), Poznań, 1998, p. 265; idem, *Historyja polskimi rytymami o Woloskiej ziemi i Moltanśkiej*, in *Ibidem*, pp. 288–290; idem, *Cronica țărilor Moldovei și Munteniei* [*Cronica polonă*], in idem, *Opere* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1958, p. 209; idem, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* [*Poema polonă*], in *Ibidem*, pp. 229–231.

¹⁹⁴ Demetrii Cantemirii *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* / Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* (trad. Gh. Guțu), București, 1973, pp. 50–53.

¹⁹⁵ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, II (ed. S. Toma), București, 2000, pp. 159, 161.

¹⁹⁶ S. F. Marian, *Tradiții populare române din Bucovina*, București, 1895, pp. 40–63. Cf. și G. Nicolaiasa [ed.], *Țara Moldovei*, in *Revista arhivelor*, II, 1926, 3, pp. 374–375; D. Ionescu, *Image du prince Dragoș dans les manuscrits de Moldavie au XVIIIe siècle*, in *Revue des études sud-est européennes*, XIV, 1976, 4, pp. 619–646.

¹⁹⁷ Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericii catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646–1648* (ed. și trad. T. Diaconescu), Iași, 2006, pp. 362–365. Cf. și V. A. Urechia [ed. și trad.], *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierii lui Bandinus de la 1646*, in *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, XVI, 1893–1894, pp. 129–130, 306.

„comandantului”, într-un râu care a primit numele animalului. Totodată, hidronimul a fost adoptat și ca nume al țării unde s-a așezat și răspândit populația venită din Transilvania¹⁹⁸.

În schimb, în două rapoarte diplomatice cu conținut cvasiidentice, întocmite în aceeași perioadă – unul în 1712, iar celălalt prin 1711 sau 1712 –, probabil de același autor, la solicitarea oficialităților de la Paris, se evocă nu numai devotamentul câinelui Molda, ci și omorârea la vânatoare a bourului (*buffle*, *bufle*), dar nu de către ceata lui Dragoș, ci de aceea a lui Bogdam / Bogdan. Capul bovideului ar fi fost expus pe poarta palatului căpeteniei, pentru ca ulterior să devină stema țării¹⁹⁹. Acest succint detaliu sugerează agreearea conceptului privind prioritatea însemnului heraldic dinastic în raport cu cel statal, de altfel împărtășit ulterior de majoritatea medievistilor.

Din *Cronica moldo-rusă*, ca și din cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin și în interpolarea lui Misail Călugăru, rezultă că adoptarea capului de bour drept simbol heraldic al voievodatului moldovenesc ar fi fost o urmare a vânării animalului de către Dragoș și însoțitorii săi. Primele indicii privind impunerea acestei steme sunt oferite de prezența capului de bour, cu o stea între coarne, pe aversul primelor emisiuni monetare ale Moldovei, datorate lui Petru Mușat (c. 1376–c. 1391)²⁰⁰. Stema a fost menținută și pe piesele monetare ulterioare ale voievozilor țării, până la sfârșitul secolului al XVI-lea, când activitatea atelierelor locale de batere a monedelor a fost în mare parte sistată²⁰¹. În chip firesc, sigiliile domnești și boierești aplicate pe actele oficiale purtau, de asemenea, însemnul heraldic al țării, capul de bour. Cele mai vechi astfel de peceti păstrate datează din ultimii ani ai secolului al XIV-lea²⁰². Ctitoriile voievodale bisericești și laice purtau și ele aceeași stemă sculptată în piatră²⁰³. Din câte suntem informați de către literatul polonez Samuel Twardowski (c. 1600–1660), steagul Moldovei era în vremea sa de culoare roșie și avea drept stemă capul de bour²⁰⁴. Același însemn heraldic statal și dinastic se regăsește ocazional și în afara perimetrului activităților administrației centrale. Avem în vedere în acest sens motivele ornamentale de pe cahle, prezente, începând din secolul al XV-lea, mai cu seamă în așezările citadine din regiunile românești est-carpătice²⁰⁵.

Legende mitologice, reprezentările plastice și textele literare dovedesc faptul că încă din Preistorie și ulterior în Antichitate, cultul bourului / taurului a avut o largă proliferare în tot Orientul și în Europa Mediteraneană, antecedente numeroase fiind semnalate și în spațiul carpato-dunărean²⁰⁶. Pe lângă un cult al taurului, la daco-geți este atestat și un cult al lupului. După cum relevă basoreliefurile de pe Columna lui Traian de la Roma, stindardul dacilor consta dintr-un cap de lup cu corp de șarpe sau balaur²⁰⁷. O transpunere a sa se află incizată pe un vas de lut descoperit în așezarea de la Vadu Săpat-„Budureasca” (jud. Prahova)²⁰⁸. Precum s-a argumentat,

¹⁹⁸ [E. H. Schneider von Weismantel,] *Kurtze Beschreibung von denen moldauischen Ländern*, in N. Iorga, *O nouă descriere a Moldovei în secolul al XVIII-lea de un suedez*, in *Revista istorică*, XVI, 1990, 1–2, p. 12.

¹⁹⁹ *Răspunsuri la cesiunile puse în documentul precedent*, in E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, supl. 1, 1518–1780 (eds. Gr. G. Tocilescu, A. I. Odobescu) București, 1886, p. 418; *Mémoire sur la Moldavie et la Valachie*, in E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, III, supl. 1, 1709–1812 (ed. A. I. Odobescu), București, 1889, p. 6.

²⁰⁰ N. Docan, *Notiță despre monedele lui Petru Mușat*, in *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria a II-a, XXX, 1907, pp. 117–182.

²⁰¹ O. Iliescu, *Moneda în România, 491–1864*, București, 1970, pp. 25–37; G. Buzdugan, O. Luchian, C. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, pp. 43–90; P. P. Bârnea, N. D. Russev, *Монеты средневековой Молдавии (Историко-музеематические очерки)*, in *Stratum plus*, 1999, 6, pp. 176–262.

²⁰² I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc. Documente din secolele al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea / Album paléographique moldave. Documents du XIVe, XVe et XVIe siècle*, București, 1926, pp. 5–6, pl. I–III.

²⁰³ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare (Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XVIII, 43–46, 1925), ed. a 2-a (eds. T. Sinigalia și P.-V. Batariuc), Suceava, 2002, pp. 226–230.

²⁰⁴ Samuel Twardowski, *Descrierea soliei ducelui Cristofor de Zbaraz*, in *Călători străini despre țările române*, IV (eds. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), București, 1972, p. 500.

²⁰⁵ P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (Secolele XIV–XVII)*, Suceava, 1999, pp. 112–118; eadem, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova*, in eadem, *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova*, București, 2012, pp. 174–203.

²⁰⁶ V. Adascalitsei, *Traces du culte du boeuf chez les Roumains (spécialement en Moldavie) a l'occasion des fêtes de fin d'année, par rapport à celles des peuples voisins*, in *Македонски фолклор / Le folklore macédonien*, IV, Skopje, 1971, 7–8, pp. 165–171; I. Nania, *Istoria vânătoriei în România (din cele mai vechi timpuri până la instituirea legii de vânatoare – 1891)*, București, 1977, pp. 221–230; R. Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, pp. 503–507; R. Alaiba, *Simboluri sacre ale culturilor pre- și indo-europene. Cultul bourului (bovideelor). Simbolismul universal al mitologemului antic al Europei*, in *Thraco-Dacica*, XXI, 2000, 1–2, pp. 295–308.

²⁰⁷ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966, pl. 20, 21, 27, 37. Cf. și V. Pârvan, *Getica. O preistorie a Daciei* (ed. R. Florescu), București, 1982; G. Florea, *Dragonul dacic*, in *Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata* (eds. C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001, pp. 195–198.

²⁰⁸ L. Mărghită, A. Mureșan, *Mărturii arheologice referitoare la stindardul daco-geților (Descoperirile din secolul XX)*, in *Thraco-Dacica*, XXII, 2001, 1–2, pp. 213–221.

animalele reprezentate pe stindarde se aflau în conjuncție cu miturile privitoare la etnogeneza unor populații²⁰⁹. Nu este exclus ca lupul să fi deținut rolul de animal-călăuză, devreme ce dacii urmau în luptă stindardul cu capul respectivului carnasier. Pentru caracterul sacru al lupului pledează și prezumtiva derivare a numelui dacilor de la lup²¹⁰.

*

Concomitent cu miturile vânătorii rituale a animalului-călăuză, în Europa Occidentală a epocii migrațiilor și a Evului Mediu, au avut circulație legende potrivit cărora unele mamifere sălbatice și-au asumat rolul de a dirija comunități umane spre anumite obiective, fără să fi reprezentat ținte ale vânătorilor. Câteva dintre aceste mituri, care, de altfel, au atras mai demult atenția exegeților, privesc chiar cervidele. Astfel, Grégoire de Tours (c. 539–594) relatează că regele francilor, Chlodovech (Clovis, Chlodwig), aflat la un moment dat într-o situație critică în războiul purtat cu regele vizigot Alarich II (481–507), s-ar fi rugat Domnului într-o noapte să-i indice un vad printr-un râu umflat de ploi, spre a se putea replea. În dimineața următoare, o căprioară de mari dimensiuni a trecut prin apele râului, fiind urmată de efectivele francilor: *Cumque illa nocte Dominum depraecatus fuisset, ut ei vadum quo transire possit dignaretur ostendere, mane facto cerva mirae magnitudinis ante eos nuto Dei flumine ingreditur, illaque vadante, populus quo transire possit agnovit*²¹¹. Același autor pretinde că oștile patricianului gallo-roman Mummol ar fi trecut printr-un vad, luând urma unui animal – a cărui specie nu este precizată –, atunci când, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, au angajat lupte cu trei căpetenii ale longobarzilor pătrunse în sudul Galliei²¹².

De asemenea, un rost providențial îi atribuie Thietmar din Merseburg (975–1018) unei căprioare, care i-ar fi arătat drumul printr-un vad al Mainului lui Pepin (Pippin), fiul lui Carol cel Mare, și oștilor sale, într-un moment când își înfrunta dușmanii, eveniment fixat de cronicar în anul 800: *Regnante Karolo imperatore magno, Pippini regis filio, bellum fit inter suos et predecessores nostros, in quo certamine Franci a nostris devicti, cum flumen Moin dictum sine aliqua vadi certitudine palantes transire cogerentur, cervam precedentem et divina miseracione quasi viam eis demonstrantem subsequuti, optati littoris securitate pocuntur laeti*²¹³. Același rol de călăuză li se conferă cerbilor în câteva lucrări referitoare la întreprinderile războinice ale lui Carol cel Mare, parțial înrudite și contemporane cu *Chanson de Roland*. Astfel, într-un poem epic (*chanson de geste*), care îl avea drept erou pe Ogier Danezul (Ogier le Danois, Holger Danske), se arată că armatele lui Carol cel Mare, pornite să respingă pe păgânii care ocupaseră Roma, ar fi trecut Alpii pe la Monjeu / Mongieu (pasul Saint-Bernard) ghidați de un cerb²¹⁴. Într-o altă campanie, descrisă de *Karlamagnûs-Saga*, se relatează că ilustrul rege și viitor împărat al francilor ar fi primit ordin din partea arhanghelului Gabriel să nimicească pe sarazinii din Spania. Aflată în impas la Gironde, întrucât nu dispunea de corăbii, oastea sa ar fi fost condusă printr-un vad de către un cerb alb, după ce Carol cel Mare s-a rugat cu evlavie la Cel de Sus²¹⁵. În toate aceste texte, concepute de înalți ierarhi ai Bisericii, cu rang de episcop. sau de autori anonimi, se sugerează că sprijinirea francilor s-ar fi realizat prin intervenția indirectă a divinității.

*

Într-una dintre versiunile târzii ale ciclului legendar vizând vânătoarea rituală a animalului-călăuză, ținta întreprinderilor cinegetice devine o persoană sfântă metamorfozată ocazional într-un animal. În cadrul acestei variante, rezultatul vânătorii nu mai constă în ocuparea de teritorii, crearea de organisme statale sau fondarea de cetăți ori orașe, ci în evanghelizarea unei persoane – de regulă din elita socială – sau a unei colectivități. Este deci o versiune adoptată și modelată în conformitate cu preceptele Bisericii creștine. Ca și alte mituri,

²⁰⁹ R. Merkelbach, op. cit. (n. 8), pp. 514–516.

²¹⁰ M. Eliade, *Les Daces et les loups*, in idem, *De Zamolxis à Gengis-Khan* (n. 10), p. 13 și urm.; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București, 1986, pp. 413–414.

²¹¹ Gregoris episcopi Turonensis *Historiarum libri decem*, I, *Libri I–V* / Gregor von Tours, *Zehn Bücher Geschichten*, I, *Buch I–5* (ed. R. Buchner), Berlin, 1955, pp. 130–131.

²¹² Gregoris episcopi Turonensis *Historiarum libri decem*, I, pp. 258–259.

²¹³ Thietmari *Chronicon* (ed. I. M. Lappenberg), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, III (ed. G. H. Pertz), Hannoverae, 1839, p. 860; Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon* (ed. R. Holtzmann) / Thietmar von Merseburg *Chronik* (trad. W. Trillmich), Darmstadt, 1962, pp. 436–437.

²¹⁴ G. Paris, *Histoire poétique de Charlemagne*, Paris, 1865, p. 250; C. Pschmidt, op. cit. (n. 3), pp. 43–44.

²¹⁵ G. Paris, op. cit. (n. 214), p. 261.

această versiune are antecedente, derivând din legende preexistente. În această situație, lupul nu mai putea fi animalul providențial, țintă a acțiunilor cinegetice aducătoare de consistente foloase pentru comunitățile umane, întrucât acest carnasier vorace era dușman ireductibil al turmelor și implicit al mielului, simbolul lui Iisus Hristos încă din etapele timpurii ale creștinismului. Din aceste rațiuni, rolul său a fost preluat de către cerb, implicat în momente cruciale din viața dreptcredincioșilor, tematică mitică cu o largă proliferare în Europa creștină. Cele mai cunoscute din acest mănunchi de legende se referă la Sfinții Eustathius / Eustathie și Hubert.

Potrivit narațiunilor legendare care i s-au dedicat, Eustathius avea inițial numele de Placidus, fiind general în armatele romane în vremea împăratului Traian (98–117). Mergând la vânătoare, acestuia i-a apărut în față un cerb maiestuos, purtând între coarne un crucifix luminos cu imaginea lui Iisus Hristos. Înzestrat cu darul vorbirii, cerbul i-a dezvăluit că sub chipul său se ascunde însuși Iisus și l-a îndemnat să se boteze, ceea ce generalul, adânc impresionat de întâmplare, a acceptat cu convingere. El a luat numele de Eustathius, convertindu-și totodată soția și cei doi fii. Succesele de pe câmpul de luptă i-au asigurat primirea triumfală la Roma, unde Hadrian – succesorul lui Traian – a dorit să-i ofere cinstea de a participa la o procesiune dintr-un templu. Refuzând să se conformeze ritualurilor păgâne, Eustathius și-a deconspirat credința creștină, ceea ce i-a atras martirajul, împreună cu toți membrii familiei. Autenticitatea persoanei și a martirajului a fost contestată de unii specialiști, între altele și pentru că numele lui Eustathius nu este atestat în martirologiile timpurii. Pornindu-se de la întâmplarea cu cerbul, Sfântul Eustathius a fost desemnat drept patron al vânătorii și al pădurilor, calitate care ulterior i s-a concedat drept Sfântului Hubert.

În legătură cu vechimea primelor redactări ale legendei Sfântului Eustathie / Eustathie, s-au exprimat opinii divergente, controversate oferind prilejul etalării unei impozante erudiții. Cercetările întreprinse mai demult, dar mai cu seamă cele din ultimele decenii converg spre concluzia priorității lucrărilor hagiografice grecești în raport cu acelea latine, dar ierarhizarea lor din punct de vedere cronologic nu este câtuși de puțin facilă²¹⁶.

Cea mai veche înregistrare scrisă a formei complete a legendei lui Placidus / Eustathie (Εὐστάθιος Πλακίδα) concepută de hagiografii bizantini ar fi fost realizată, potrivit opiniei specialiștilor, în secolul al VIII-lea, dar se păstrează într-un manuscris datând cu două veacuri mai târziu. Aceasta constă dintr-o *passio* (*pătimire*) și urmărește destinul eroului de la întâlnirea cerbului cu imaginea crucii între coarne, cu prilejul unei vânători, și până la tragicul său martiraj suferit împreună cu întreaga familie. Începutul narațiunii este plasat în vremea domniei împăratului Traian²¹⁷.

O altă *passio* i se datorează lui Symeon Metaphrastes, înalt oficial și foarte activ erudit din a doua jumătate a secolului al X-lea, mult apreciat de contemporani și sanctificat după moarte. Opera sa cea mai reprezentativă este un *menologion*, voluminoasă colecție cu caracter hagiografic, în care a compilat și prelucrat numeroase vieți de sfinți, pe care le-a standardizat și le-a cizelat din punct de vedere lingvistic. Textul dedicat Sfântului Eustathie a fost inclus într-un codex care mai conținea marea sinteză de istorie bisericească alcătuită de Eusebius din Caesarea (Caesariensis) în primele decenii ale secolului al IV-lea²¹⁸.

O formă abreviată și lapidară a legendei Sfântului Eustathie, constând numai din scena vânătoarei cerbului sfânt și din revelația lui Iisus Hristos, face parte dintr-o lucrare mai mare, conținând biografii de sfinți, aparținând lui Ioan din Damasc (Joannes Damascenus) (ca. 670/675–ca. 749/754)²¹⁹, teolog cu disponibilități

²¹⁶ J. C. [J. Cleus], *De sanctis Eustathio uxore ejus Theopiste et filiis Agapio et Theopisto martiribus Romae. Commentarius praeuius*, in *Acta sanctorum, Septembris*, VI (eds. J. Stiltingus, C. Suyskenus, J. Perierus, J. Cleus), Parisiis et Romae, 1867, pp. 106–122; *Bibliotheca hagiographica graeca*, Ediderunt Socii Bollandiani [ed. a 2-a], Bruxelles, 1909, p. 89; H. Delehaye, *La légende de saint Eustache*, in idem, *Mélanges d'hagiographie grecque et latine*, Bruxelles, 1966, pp. 212–213, 239 [extras din *Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, Classe de Lettres*, 1919, pp. 175–210]; O. Engels, *Die hagiographischen Texte Papst Gelasius' II. in der Überlieferung der Eustachius-, Erasmus- und Hypolituslegende*, in *Historisches Jahrbuch*, 76, 1957, pp. 119–120; A. K. [A. P. Kazhdan], N. P. Š. [N. P. Ševčenko], *Eustathios*, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2 (n. 20), p. 753; I. Garreau, *Saint Eustache de l'Orient à l'Occident: Construction et enjeux d'une sainteté laïque*, Thèse de doctorat [École Pratique des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques], Paris, 2002, pp. 123–132; M. Badas, *Introduzione*, in Pierre de Beauvais, *La vie de saint Eustache* (ed. M. Badas), Bologna, 2009, p. 36.

²¹⁷ *Martyrum Eustathii, Theopistes, ac liberorum*, in F. Combefis, *Illustrium Chrysti martyrum lecti triumphus vetustis Graecorum monumentis consignati*, Parisiis, 1660, pp. 3–44; *S. Eustathii et sociorum Acta antiqua*, in *Ad sanctorum Eustathii Theopistes ac liberorum. Acta antiqua eorumque laudationem Niceta auctore*, [ed.] Fr. Combefis, in *Patrologia cursus completus, Patrologiae Graeca* (ed. J.-P. Migne), CV, Paris, 1862, cols. 375–418; *De sanctis Eustathio uxore ejus Theopiste et filiis Agapio et Theopisto martiribus Romae. Acta fabulosa*, in *Acta sanctorum, Septembris*, VI, pp. 123–135. Cf. și Мученичество святого Евстафия и кровных его, in *Византийские легенды* (ed. și trad. S. V. Poliakova), Leningrad, 1972, pp. 208–224.

²¹⁸ *Acta Graeca S. Eustathii Martyris ad fidem Cod. Messan. S. Salv. 41 et Laur. 11, 20* (ed. A. Mancini), in *Studi storici*, VI, fasc. III, Livorno, 1897, pp. 333–341.

²¹⁹ S. Joannis Damasceni *Oratio III, Εκ του μαρτυρίου του ἁγίου Εὐσταθίου, του καὶ Πλακίδα / Ex martyrio sancti Eustathii, qui et Placidus*, in *In tres orationes S. Joannis Damasceni pro sanctis imaginibus*, in Joannis Damasceni *Opera omnia quae exstant*, I (ed. M. Lequien), *Patrologia cursus completus, Patrologiae Graeca* (ed. J.-P. Migne), XCV, Paris, 1864, cols. 1381–1382.

multilaterale, hagiograf și literat, aprig polemist împotriva iconoclasmului, islamismului și a rătăcirilor eretice. În subcapitolul dedicat lui Placidus / Eustathie nu au fost incluse repere cronologice și de localizare a faptelor.

Un alt medalion biografic – un *panegyric* (*laudatio*) – a fost consacrat sfântului de către Nicetas David Paphlagonian-ul, care a trăit la sfârșitul secolului al IX-lea și la începutul veacului următor. Acesta nu omite relatarea asupra vânătoarei și a reperării cerbului maiestuos, care purta un crucifix între coarne²²⁰.

În vasta sa lucrare de istorie ecleziastică, din care s-au păstrat 18 cărți, Nikephoros Kallistos Xanthopoulos (ca. 1256–ca. 1335) a rezervat un subcapitol și lui Placidus / Eustathie²²¹. Acesta este mai puțin extins decât cele menționate anterior, exceptându-l bineînțeles pe acela foarte condensat semnat de Ioan din Damasc. După cum am amintit, în aceeași operă a cărturarului bizantin a fost înregistrată și legenda vânătoarei bouului sau cerbului de către cetele hunilor.

Printre cele mai vechi texte privind legenda Sfântului Eustathie sunt și acelea concepute în regiunile caucaziene. O lucrare cu această temă, redactată în armeană, a fost tipărită în 1874 la Veneția. Prospectându-i caracteristicile lingvistice, unii specialiști au lansat presupunerea că prototipul ei ar fi fost întocmit în secolele VI–VII. Autorul anonim al scrierii plasează evenimentele în vremea domniei împăratului Marcianus (450–457), când creștinismul fusese adoptat ireversibil în ambele imperii romane. Numele inițial al lui Eustathie – Placidus – nu este indicat, iar soția sa s-ar fi numit Mariana (eventuală corupere de la Tatiana), iar după botez Theopista. Eroul narațiunii ar fi urmărit un cerb cu coarne uriașe, ce ajungeau până la nori. Între coarne se afla o cruce strălucitoare, împodobită cu perle, pe care era vizibilă figura unei persoane. Particularitățile expunerii ar indica faptul că textul armean a fost tradus după un original grecesc²²², față de care, precum se observă, și-a permis câteva licențe. Potrivit unei aserțiuni, la rândul lor, georgienii au putut cunoaște legenda încă din secolul al VI-lea. În orice caz, manuscrisul traducerii în georgiană, datat în secolul al X-lea, se păstrează la Mănăstirea Iviri²²³. De asemenea, narațiunea asupra vieții și martirajului lui Placida a cunoscut și o veche traducere în limba siriacă²²⁴.

Tema viziunii Sfântului Eustathie a suscitat nu numai interesul autorilor de scrieri cu caracter hagiografic, ci și al pictorilor care au decorat bisericile bizantine din Asia Mică. Asemenea lăcașuri de cult se grupează mai ales în Cappadocia. Cele mai vechi fresce redând întâlnirea providențială a cerbului miraculos cu Placidus / Eustathie datează din secolul al VII-lea, ele continuând să fie zugrăvite până în secolul al XI-lea, când turcii selgiucizi își impun hegemonia în partea centrală a Anatoliei. Fresce cu același subiect reapar într-un număr mult mai redus în secolul al XIII-lea, într-o perioadă în care selgiucizii au manifestat mai multă toleranță față de populația grecească băștinașă²²⁵. Totodată, tema în discuție se regăsește în ilustrația unor cărți liturgice bizantine din secolele IX–XII²²⁶. Din provinciile anatoliene ale Bizanțului imaginile redând viziunea Sfântului Eustathie au fost preluate și în Georgia, unde au fost transpuse pe basoreliefuri și în pictura parietală din câteva biserici ridicate înainte de marea invazie mongolă²²⁷. De asemenea, ele se întâlnesc pe frescele unor biserici din Țara Românească și Moldova din Evul Mediu târziu și din perioada modernă²²⁸. Iconografia frescelor nu a fost desigur creată în mediul românesc, aceasta având probabil modele în lăcașele de cult mai vechi din Balcani.

Reprezentările de cerbi din Anatolia au o foarte veche tradiție, fiind semnalate în arta hittită pe sigilii din lut, piese din metal, basoreliefuri săpate în piatră etc. Ele înfățișează cel mai frecvent scene de cult sau de vânătoare. Între scenele de cult un interes special prezintă imaginile în care apar figuri umane stând în picioare pe un cerb, interpretate de unii specialiști drept „stăpâni ai animalelor”, zeități întâlnite în anumite ipostaze

²²⁰ Nicetae Paphlagonis *Laudatio inclyti martyris Eustathij, Agapij, Theopisti & Theopistes*, in F. Combefis, *Illustrum Chrysti martyrum* (n. 217), pp. 45–82; *Oratio XVIII. Laudatio inclyti martyris Eustathii, Agapii, Theopisti et Theopistes*, in *Ad sanctorum Eustathii Theopistes ac liberorum* (n. 217), cols. 375–418.

²²¹ Nicephori Callisti Xanthopuli *Ecclesiasticae historiae libri XVIII*, I, in *Patrologia cursus completus. Patrologiae Graecae* (ed. J.-P. Migne), CXLVI, Paris, 1904, cols. 953–956 (*Περὶ τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, τοῦ καὶ Πλακίδα / De sancto Eustathio, qui et Placidus dictus fuit*).

²²² W. Lüdtke, *Neue Texte zur Geschichte eines Wiedererkennungsmärchen und zum Text der Placidus-Legende*, in *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*, 1917, pp. 756–757.

²²³ *Ibidem*, pp. 755–756.

²²⁴ W. Wright, *Catalogue of the Syriac Manuscripts*, III, Londra, 1872, p. 1132.

²²⁵ N. Thierry, *Le culte du cerf en Anatolie et la vision de Saint Eustathe*, in *Fondation Eugène Piot. Monuments et mémoires*, LXXII, 1991, pp. 33–60.

²²⁶ *Ibidem*, pp. 63–66.

²²⁷ *Ibidem*, pp. 79–90.

²²⁸ V. Brătulescu, *Elemente profane în pictura religioasă*, in *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXVII, 80, 1934, pp. 61–63; E. C[ernea], *Sfântul Eustatie Placida*, in *Mărturie. Frescele Mănăstirii Argeșului* (coord. E. Cernea, L. Pătrășcanu), București, 2013, pp. 124–126.

inclusiv în pantheonul indian și cel caucazian²²⁹. Semnificativă pentru imaginile în discuție este asocierea strânsă între om și cervidee într-o atitudine în care ambii își asumă o pondere imprescriptibilă. Prestigiul cervidelor în regiune s-a dovedit de o viabilitate deosebită de-a lungul mileniilor, în pofida faptului că valurile de migrații și fenomenele de aculturație au provocat modificări esențiale în spectrul etnic. Potrivit superstițiilor răspândite în Anatolia otomană, cerbul era considerat un animal sacru, fiind redat adesea în creații artistice plastice. Unii sfinți se metamorfozau în cerbi sau îi călăreau, precum relevă legenda lui Abdāl Mūsā și cea a lui Geyikli Baba²³⁰.

Încă din secolul al XIX-lea, mai mulți orientaliști au remarcat similitudini între lucrările hagiografice dedicate Sfântului Eustathius și unele povestioare indiene, precum cele incluse în colecțiile *Jatakasa Atthavannana*, numită și *Jataka*, cu miez narativ conceput se pare încă înainte de expansiunea budismului, sugerând o influențare potențială venită dinspre acestea din urmă, inclusiv în privința episodului despre întâlnirea providențială cu cerbul²³¹. Asemenea asemănări nu sunt deloc surprinzătoare, cu atât mai mult cu cât cervidele au avut un rol important în mitologia indiană, existând numeroase legende legate de acțiuni cinegetice²³². De asemenea, s-au observat paralelisme și cu alte creații folclorice orientale, între altele cu unele episoade cuprinse în culegerea de povești *O mie și una de nopți*²³³, dar acestea nu erau legate de scena vânătoarei cerbului sfânt, ci de secvențele privind întâmplările nefaste din viața familiei lui Eustathie.

În Europa Occidentală, cultul Sfântului Eustathius este semnalat pentru prima dată la Roma în secolul al VIII-lea. În perioada următoare, s-au elaborat numeroase scrieri consacrate Sfântului, redactate în latină și în limbile vernaculare. Folosindu-se de lucrările predecesorilor, Giovanni Caetani (din Gaeta), ocupant al jilțului papal sub numele de Gelasius II în 1118–1119, i-a dedicat o *passio*. În scrierea înaltului prelat italian se parafrazează textele hagiografice anterioare. În prima parte a expunerii sale, un loc preponderent este rezervat relatării asupra întreprinderii cinegetice a lui Placidus, soldată cu întâlnirea providențială cu cerbul ce purta între coarne semnul crucii. Episodul respectiv este localizat în Tracia, după ce Traian a extins hegemonia Imperiului asupra dacilor și sciților (*a Dacis et Scitis*). Atunci când Placidus a ajuns în preajma cerbului, acesta i-a mărturisit că sub înfățișarea sa se ascunde Iisus Hristos. Dezvăluirea adevăratei identități a cerbului a constituit un șoc descumpănitor pentru ofițerul roman, care a consimțit să primească Sfântul Botez împreună cu membrii familiei, promisiune onorată concomitent cu adoptarea numelui de Eustatius.²³⁴

Unele tradiții medievale târzii situează locul de convertire a lui Placidus în apropiere de Tivoli și pretind că moaștele Sfântului s-ar fi păstrat la Saint-Denis²³⁵. Veridicitatea acestor date este însă suspectă, cu atât mai mult cu cât există indicii destul de clare potrivit cărora cultul Sfântului Eustathius își are geneza în provinciile orientale ale Imperiului bizantin. În primele secole ale mileniului al II-lea, cultul său a căpătat o extensie explozivă în toată Europa, fiind elaborată o amplă literatură hagiografică – în proză și în versuri²³⁶. Răspândirea

²²⁹ E. v. d. Osten-Sacken, *Der kleinasiatische Gott der Wildflur*, in *Istanbuler Mitteilungen*, 38, 1988, pp. 63–81 și pl. 9–10; N. Thierry, op. cit. (n. 225), pp. 66–77.

²³⁰ P. N. Boratov, *Hayawān. Animals in Turkish traditions*, in *The Encyclopaedia of Islam*, New edition, III (eds. B. Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat și J. Schacht), Leiden-Londra, 1971, p. 315.

²³¹ A. Kuhn, *Der Schuss des wilden Jägers auf den Sonnenhirsch. Ein Beitrag zur vergleichenden Mythologie der Indogermanen*, in *Zeitschrift für Deutsche Philologie*, I, 1869, p. 95 și urm.; M. Gaster, *Correspondance*, in *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1893, pp. 869–871; idem, *The Nigrodha-miga-Jātaka and the Life of St. Eustathius Placidus*, in *Ibidem*, 1894, pp. 335–340; R. Garbe, *Buddhistisches in der christlichen Legende*, in *Deutsche Rundschau*, CXXXIX, 1911, pp. 125–132; H. Delehay, *La légende de saint Eustache* (n. 216), pp. 234–236.

²³² J. S. Speyer, *Buddhistische elementen in eenige episoden uit de legenden von St. Hubertus en St. Eustachius*, in *Theologisch Tijdschrift*, 40, 1906, pp. 438–442, 450–453; M. Eliade, *Dragoș et la «chasse rituelle»*, pp. 47–52; idem, *Le prince Dragoș et la «chasse rituelle»* (n. 10), pp. 148–153.

²³³ A. Monteverdi, *La leggenda di S. Eustachio*, in *Studi Medievali*, III, 1908–1911, p. 184; W. Bousset, *Die Geschichte eines Wiedererkennungsmärchens*, in *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*, 1916, pp. 478–481; K. Kerényi, *A csodaszarvas az ezeregynapban*, in *Ethographia (Népélet). A magyar néprajzi társaság közlönye*, XLI, 1930, p. 151.

²³⁴ *Passio Sancti Eustasii*, in O. Engels, *Papst Gelasius II. (Johannes von Gaeta) als Hagiograph*, in *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, XXXV, 1955, pp. 16–27.

²³⁵ R. Aubert, *Eustache*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* (ed. R. Aubert), XVI, Paris, 1967, cols. 6–7; M. Badas, op. cit. (n. 216), pp. 31–32.

²³⁶ H. Oesterley [ed.], *Gesta Romanorum*, Berlin, 1872, p. 444–451; A. C. Ott, *Das altfranzösische Eustachiusleben (L'Etoile d'Eustachius) der Pariser Handschrift Nat.-Bibl. fr. 1374*, in *Romanische Forschungen*, XXXII, 1913, pp. 481–607; H. Petersen, *Trois versions inédites de la Vie de Saint Eustache en vers français*, in *Romania*, XLVIII, 1922, pp. 365–402; LX, 1925, pp. 365–396; *La vie de Saint Eustache. Poème français du XIIIe siècle* (ed. H. Petersen), Paris, 1928; *Żywot Eustachijusza męczennika*, in *Proza polska wczesnego renesansu 1510–1550* (ed. J. Krzyżanowski), Varșovia, 1954, p. 221–232; Pierre de Beauvais, *La vie de saint Eustache* (n. 216), pp. 128–141.

treptată a cultului a generat și o bogată iconografie (Fig. 3), dintre lucrările mai cunoscute remarcându-se o pânză a lui Antonio Pisanello (c. 1395–c. 1455) și o gravură a lui Albrecht Dürer (1471–1528), în care se redă revelația lui Placidus / Eustathius în fața cerbului cu crucifix luminos între coarne²³⁷.

Hubert își datorează reputația râvnei dovedite ca apostol în regiunea Ardenilor și în Brabant, devenind episcop de Tongres-Maastricht în jur de 703/705, unde a păstorit ca succesor al Sfântului Lambert. A deținut ulterior și funcția episcop de Lüttich, din 722 și până în 727, când și-a găsit sfârșitul la Vura / Fura (Tervueren) în Brabant, fiind sanctificat la scurt timp după aceasta. Potrivit unor scrieri cu caracter hagiografic, dateate câteva secole mai târziu, Hubert ar fi descins dintr-o familie nobiliară francă din Aquitania și s-ar fi aflat din tinerețe în serviciul unor importanți dinaști din Austrasia (Theoderich III, Pepin de Herstal). Participând la o vânătoare, el a întâlnit un cerb ce avea între coarne un crucifix luminos, însemn al naturii sale divine. La solicitarea acestuia, Hubert și-a abandonat atribuțiile de la curte, pentru a intra în serviciul episcopului Lambert, iar, după asasinarea reputatului său protector, i-a urmat în scaunul diocezan. Ocupându-se, după cât se pare, de combaterea turbării, Sfântul Hubert a devenit și mult venerat patron al vânătorilor²³⁸. Ca și în cazul Sfântului Eustathius, acest atribut este întrucâtva ciudat, întrucât, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a mileniului I, conciliile ecumenice din Occident au promulgat în repetate rânduri interdicții pentru episcopi și clerul mai mărunt de a participa la întreprinderile cinegetice²³⁹. Cea mai veche stipulare în acest sens datează de la un sinod convocat în 506 la Agde (Agatha), în sudul Galliei²⁴⁰. Investit cu calitatea de protector al vânătorii, Sfântului Hubert i s-au translat competențele peste acelea ale Sfântului Eustathius, ipostază în care a preluat de la acesta și secvența biografică legendară a întâlnirii cu cerbul dotat cu crucifix între coarne (Fig. 2; 4s). În numeroasele scrieri hagiografice care i s-au dedicat în Evul Mediu târziu figurează în mod constant și episodul apariției cerbului miraculos²⁴¹. Acesta lipsește însă din lucrările mai timpurii²⁴².

Cervidele au deținut un loc semnificativ în ansamblul mitic al Europei medievale creștine, de regulă conferindu-li-se o postură pozitivă, mai cu seamă atunci când serveau drept animale-călăuză. Ele își asumau rostul de a dirija importanți reprezentanți ai elitei politice spre ținte cu valoare confesională, asigurau supraviețuirea unor persoane neajutorate ce aveau să dobândească ulterior sanctificarea, alcătuiau compania unor sfinți, dețineau virtuți profetice, apotropaice și providențiale, deveneau mesageri ai divinității etc.²⁴³. Conexiunile cerbului cu preceptele creștine sunt evidențiate și de faptul că acesta, fiind un simbol al Mântuitorului, este uneori reprezentat în luptă cu șarpele, exponentul iadului și al Satanei²⁴⁴.

De la textele hagiografice asupra episcopilor sanctificați Eustathius și Hubert, precum și de la alte lucrări medievale respectivul episod a pătruns și în folclorul multor popoare europene: germani²⁴⁵, români²⁴⁶ etc., fiind completat și deformat mai mult sau mai puțin abundent cu detalii specifice ambientului cultural zonal.

În afară de cervide, și alte animale sălbatice și domestice apar în calitate de îndrumători ai comunităților umane în cursul epocii migrațiilor și a Evului Mediu european²⁴⁷. Spre exemplu – precum relatează Eugippius

²³⁷ K. Lindner, *Die Jagd im frühen Mittelalter* (Berlin, 1940), pp. 434–435; M. Badas, op. cit. (n. 216), pp. 32–33.

²³⁸ C. D. S. [C. de Smedt], *De sancto Huberto episcopo confessore Leodii in Belgia. Commentarius praevius*, in *Acta sanctorum, Novembris*, I (eds. C. de Smedt, G. van Hooff și J. de Backer), Bruxellis – Parisiis, 1887, pp. 759–797; idem, *Gloria postuma sancti Huberti*, in *Ibidem*, pp. 852–930; K. Lindner, op. cit. (n. 237), pp. 428–430, 433; P. Lœvenbruck, *Saint Hubert, patron des chasseurs. Sa vie – Sa légende – Son culte*, Paris, 1960, p. 6 și urm.; F. Pény, *Saint Hubert, premier évêque de Liège, fondateur de la cité*, Gembloux, 1961; [A.] Wrede, *Hubert*, in *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 4 (ed. H. Bächtold-Stäubli, în colab. cu E. Hoffmann-Krayer), Berlin-New York, 1987, cols. 426–434; P. Bertrand, *Hubert*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* (ed. R. Aubert, în colab. cu J.-P. Hendrickx), XXV, Paris, 1995, cols. 21–26.

²³⁹ K. Lindner, op. cit. (n. 237), pp. 412–425.

²⁴⁰ C. J. v. Hefele, *Conciliengeschichte. Nach den Quellen bearbeitet*, II, ed. a 2-a, Freiburg im Breisgau, 1875, pp. 650, 658.

²⁴¹ *Vita quinta Sancti Huberti*, in *Acta sanctorum, Novembris*, I (n. 238), p. 834; A. Happart, *Vita sexta Sancti Huberti*, in *Ibidem*, p. 839; idem, *Vita septima Sancti Huberti*, in *Ibidem*, pp. 849–850.

²⁴² *Vita Hugberti episcopi Traiectensis*, in *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici* (eds. B. Krusch și W. Levison), in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merovingicarum*, VI, Hannoverae et Lipsiae, 1913, pp. 471–496; *Vita Hugberti episcopi Traiectensis / Das Leben des Hubert, Bischofs von Maastricht*, in C. Heydenreich, *Der heilige Hubert und die Vita Hugberti episcopi Traiectensis*, in *Miracula Medii Aevi usque ad saeculum XII / Mirakelberichte des frühen und hohen Mittelalters* (eds. K. Herbers, L. Jiroušková și B. Vogel), Darmstadt, 2005, pp. 70–89.

²⁴³ A. Maury, *Essai sur les légendes pieuses du Moyen-Age*, Paris, 1843, pp. 169–178; Ch. Cahier, *Caracteristiques des saints dans l'art populaire*, I, Paris, 1867, pp. 182–189; P. Cassel, *Einleitung* (n. 2), pp. 114–119.

²⁴⁴ H.-Ch. Puech, *Le cerf et le serpent. Note sur la symbolisme de la mosaïque découverte au baptistère de l'hencier Messaouda*, in *Cahiers archéologiques. Fin de l'Antiquité et Moyen Age*, IV, 1949, pp. 17–60.

²⁴⁵ A. Kuhn, op. cit. (n. 231), pp. 90–92.

²⁴⁶ O. Buhociu, op. cit. (n. 100), pp. 106, 107, 153; M. Brădulescu, *Colinda românească. The Romanian Colinda (Winter-Solstice Songs)*, București, 1981, pp. 213–214.

²⁴⁷ A. H. Krappe, op. cit. (n. 7), pp. 238–242.

în primele decenii ale secolului al VI-lea –, atunci când dreptcredinciosul Maximus, un apropiat al Sfântului Severinus din Noricum (c. 410-482), a fost surprins de zăpezi abundente în Alpi și era pe cale de a se rătăci, el a fost scos din impas de un urs de mărime deosebită²⁴⁸.

*

Exemplificările privind atestarea legendei vânătorii rituale a animalului-călăuză în tezaurul folcloric medieval al populațiilor eurasiatice și al etniilor învecinate indică o peremptorie preferință pentru cerb și lup. După cum am avut prilejul să relevăm, cerbul / căprioara apare în calitate de animal călăuză pentru huni, goți, unguri, cabari, oghuzi, indieni și polonezi, într-un șir prelung de izvoare romane târzii, bizantine, germane, italiene, franceze, maghiare, poloneze, turco-oghuzi și indiene, iar lupul în aceeași ipostază pentru longobarzi, selgiucizi, arabi, lituanieni și otomani, în izvoarele siriace, turco-oghuzi, arabe, turco-otomane, rusești și lituaniene.

Răspândirea extensivă a ciclului legendar al vânătorii rituale a animalului-călăuză, cu întregul său cortegiu de versiuni, nu s-ar putea explica fără o proliferare corespunzătoare a cultului respectivelor mamifere în epocile anterioare. Pentru a dobândi respectabilitatea reclamată de calitatea de călăuză a comunităților umane, reprezentanții regnului animal au trebuit să se bucure de un prestigiu generalizat în cadrul societăților ancestrale, conturat în urma unor contacte prealabile îndelungate.

După cum se constată, în universul mitic străvechi al umanității animalele de toate speciile – domestice și sălbatice, cu trăsături normale sau fantasmagorice – ocupă un loc preponderent, ceea ce este pe deplin firesc, dat fiind că existența ființei umane s-a derulat permanent și pretutindeni într-o ambianță peisagistică din care nu a lipsit niciodată fauna. La comunitățile de vânători, pescari și culegători, ca și acelea nomade din stepe conexiunile cu lumea animală au fost, în mod normal, și mai apropiate decât la colectivitățile de agricultori, care se bazau pe o economie mixtă, constând atât din creșterea animalelor, cât și din cultivarea plantelor.

Cercetările etnografice și folcloristice din ținuturile Eurasiei au surprins la populațiile turco-mongole din perioada modernă diverse mărturii ce atestă credința potrivit căreia animalul constituia un spirit protector pentru întreaga colectivitate tribală. Această aserțiune se poate bineînțeles extinde și pentru epocile anterioare. Mai mult chiar, între ființa antropică și reprezentanții proeminenți ai faunei s-a instituit o solidaritate mistică, benefică mai cu seamă pentru societate umană²⁴⁹.

Atât cerbul / căprioara cât și, într-o măsură mult mai mică, lupul au devenit subiecte pentru reprezentările artistice ale populațiilor din Siberia, Asia Centrală și Europa, corespunzând cu regiunile din emisfera nordică unde respectivele mamifere au avut cea mai mare răspândire.

De-a lungul timpului, numărul lor s-a diminuat drastic în tot mapamondul, din cauza intervenției factorului antropic, conlucrând în această direcție simpla extindere a arealului ecumenic în detrimentul habitatului faunei și perfecționarea performanțelor cinegetice. Vânărea celor două mamifere s-a făcut din rațiuni diferite: cerbul era atractiv mai cu seamă drept sursă de hrană, în vreme ce lupul reprezenta un pericol pentru securitatea ființei umane și a turmelor crescute spre a-i servi la alimentație.

Sursă permanentă de nutriție a comunităților umane de pretutindeni, din cele mai vechi timpuri, cerbul inspira venerație datorită aspectului său zvelt și maiestuos, dar și a faptului că, exceptând rare cazuri particulare, acest reprezentant al speciei cervidelor nu a adus prejudicii gospodăriilor, recoltelor și ambientului colectivităților umane.

Potrivit mentalului populațiilor primitive, nu exista nici o incompatibilitate între faptul de a venera un animal și de a-l vâna pentru a-i servi drept hrană. Date numeroase și edificatoare în această privință au fost înregistrate de etnologii care au investigat traiul triburilor din Siberia și din America de Nord. Pentru a elimina posibilitatea răzbunării din partea spiritului animalului omorât sau a celor de aceeași spiță i se organizau diferite ceremonialuri de factură funerară²⁵⁰.

După cum se știe, populațiile nomade din stepele eurasiatice au instituit intervale de prohibiție a vânătorii în perioadele de înmulțire a animalelor, din rațiunea de a le proteja. În anumite situații, ocrotirea îmbrăca forme

²⁴⁸ Eugippii *Vita Severini* (ed. Th. Mommsen) (*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae recusi*), Berolini, 1898, pp. 37–38.

²⁴⁹ M. Eliade, *A History of Religious Ideas*, 3, *From Muhammad to the Age of Reforms* (trad. A. Hildebeitel și D. Apostolos-Cappadona), Chicago-Londra, 1985, pp. 8–10, 24–25.

²⁵⁰ J. G. Frazer, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, I, Abridged edition, New York, 1925, pp. 499–531; J.-P. Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, in *Mythes et croyances du monde entier*, IV, *Les mondes asiatiques* (ed. A. Akoun), Paris, 1985, pp. 44–45.

ce implicau chiar venerarea lor. Este cazul relatat de analele chineze, care semnalează că, prin 730, în ținutul ales drept reședință de vară de qaganul turcic T'ong she-hu, nu departe de orașul Tokmak, fusese domesticită o turmă de cerbi, iar vânărea lor era pedepsită cu moartea²⁵¹. La rîndul său, încă înainte de a supune definitiv toate triburile mongole, Genghis-han îi dădea instrucțiuni lui Sübe'etei (Sübütai), pregătit să plece într-o expediție războinică, să vâneze cu măsură²⁵².

Încă din Preistorie, cervidele au jucat un rol important în practicile de cult, pus în evidență de reprezentările parietale pictate în peșterile locuite de hominizii din paleolitic²⁵³. Cultul cerbului s-a bucurat de un prestigiu deosebit la comunitățile din Eurasia în Epoca bronzului, în perioada scito-iraniană și, ulterior, în perioada supremației triburilor turcice și mongole. Mărturie în acest sens stau sutele de reprezentări de cervide, realizate prioritar din metal (bronz, argint, aur), de o deosebită diversitate stilistică și la un nivel artistic elevat²⁵⁴ (Fig. 7–9). Pe lângă piesele din metal, o foarte largă proliferare au avut desenele imprimate pe roci masive, redând cerbi agresați de animale de pradă sau urmăriți de vânători, dar și cerbi înfățișați individual, în diverse ipostaze²⁵⁵ (Fig. 11). Cercetările erudite din ultimele decenii au reușit să stabilească o tipologie destul de precisă a acestor imagini din întinderile Eurasiei, care au fost realizate începând din Epoca bronzului și până după crearea Imperiului mongol²⁵⁶. O categorie individualizată de imagini, aferente, de asemenea, unui larg evantai cronologic, o constituie acelea redată pe așa-numiții „stâlpi / stele cu cerbi” (оленные камни, deer (stag) stone stelae), care reunesc în mod exhaustiv sau prioritar, într-o dispunere simetrică, precum le indică numele, siluete stilizate de cerb, flancate ocazional și de figuri antropomorfe și de alte animale – ierbivore și prădători²⁵⁷ (Fig. 12; 13). După cum s-a constatat în cazul mai multor „stâlpi / stele cu cerbi”, acestea – având

²⁵¹ É. Chavannes, op. cit. (n. 68), p. 195.

²⁵² *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, I (ed. I. de Rachewiltz), Leiden-Boston, 2004, p. 127.

²⁵³ Comte Begouen, *Le cerf dans l'art préhistorique français*, in *Senatene un māksla*, Riga, I, 1938, pp. 63–69.

²⁵⁴ J. R. Aspelin, *Antiquités du Nord Finno-Ougrien*, Helsingfors-St. Pétersbourg-Paris, 1877, pp. 68, 69; fig. 307, 311, 313–315; E. Chantre, *Recherches anthropologiques dans la Caucase*, III, *Période historique*, Paris-Lyon, 1887, pl. III, 1–5; V, 1; N. Kondakov, J. Tolstoï și S. Reinach, *Antiquités de la Russie Méridionale*, Paris, 1891, pp. 51, 283, 284, 343, 381, 382, 476, 489, 490, 494; fig. 60, 61, 248, 249, 303, 335, 337, 432–434, 441, 442, 450; F.-R. Martin, *L'âge du bronze au Musée de Minoussinsk*, Stockholm, 1893, pl. 29/20–27; Ia. I. Smirnov, op. cit. (n. 90), pl. V, 18; N. L. Chlenova, *Скифский олень*, in *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, Moscova, 1962, pp. 167–203; A. Manzewitsch, *Sur l'origine des objets de l'époque scythe d'après les matériaux de l'Ermitage*, in *Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst*, 24, 1974/1977, pp. 70, pl. 41/2; 42/3, 4; M. P. Zavitukhina, *Древнее искусство на Енисее. Скифское время*, Leningrad, 1983, pp. 52–61; fig. 128–149; N. Tsütem, I. Grollova, *La tradizioni culturali*, in *Mongolia. Nelle steppe di Cinghis Khaan* (eds. G. Majani Ronzoni, M. Majani, S. Gastaldo), Venezia, 1992, p. 189; fig. 10, 17; V. Schiltz, *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr.* (trad. H. Weippert), München, 1994, pp. 41, 87, 89, 158, 217, 292; fig. 5, 26, 62, 88, 116, 117, 158, 159, 219; *L'uomo d'oro. La cultura delle steppe del Kazakhstan dall'età del bronzo alle grandi migrazioni* (eds. G. Arbore Popescu, C. Silvi Antonini, K. Baipakov), Milano, 1998, fig. 411, 412, 417, 418; K. V. Čugunov, H. Parzinger, A. Nagler, *Der Goldschatz von Aržan. Ein Fürstengrab der Skythenzeit in der südsibirischen Steppe* (ed. H. Parzinger), München, 2006, pp. 114, 128; pl. 5, 52; G. Arbore, *Colecția siberiană a lui Petru I și dilatarea orizontului scit*, in idem, *Isus între tâlhari. Scrieri de istoria artei și a culturii*, București, 2012, pp. 239, 244–251; pl. IX, 5, 9, 10, 16.

²⁵⁵ H. Appelgren-Kivalo, *Alt-altaische Kunstdenkmäler. Briefe und Bildermaterial von J. R. Aspelins. Reisen in Sibirien und der Mongolei 1887–1889*, Helsingfors, 1931, fig. 191, 201, 325; E. A. Novgorodova, *Мир петроглифов Монголии*, Moscova, 1984, pp. 85–102, 144; Chen Zhao Fu, *China. Prähistorische Felsbilder* (trad. D. W. Portmann), Zürich, 1989, pp. 73, 75, 80, 97, 167; pl. 52; E. G. Devlet, M. A. Devlet, *Об изображениях оленей с солярными знаками на корпусе*, in *Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии* (eds. Iu. F. Kuriushin, A. A. Tishkin), Barnaul, 2004, pp. 418–422; V. D. Kubarev, D. Tseveedorz, E. Iakobson, *Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай)*, Novosibirsk – Ulan-Bator – Iudzhin, 2005, pp. 96–99; V. D. Kubarev, *Петроглифы Шивээт-Хайрхана (Монгольский Алтай)*, Novosibirsk, 2009, pp. 25, 86, 164, 165; E. G. Devlet, M. A. Devlet, *Об изображениях «скифских оленей» в наскальном искусстве и на оленных камнях*, in *Terra Scythica*, (eds. V. I. Molodin, S. Hansen), Novosibirsk, 2011, pp. 53–63.

²⁵⁶ E. A. Novgorodova, op. cit. (n. 255), p. 7 și urm.; V. V. Volkov, *Оленные камни Монголии*, Moscova, 2002, p. 13 și urm.; V. D. Kubarev, D. Tseveedorz, E. Iakobson, op. cit. (n. 255), pp. 43–111 (V. D. Kubarev).

²⁵⁷ N. Kondakov, J. Tolstoï și S. Reinach, op. cit. (n. 254), p. 365, fig. 324; H. Appelgren-Kivalo, op. cit. (n. 255), fig. 331, 332; A. M. Tallgren, *Inner Asiatic and Siberian Rock Pictures*, in *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, VIII, 1933, pp. 190, 194; fig. 24, 29; N. L. Chlenova, *Об оленных камнях Монголии и Сибири*, in *Монгольский археологический сборник* (ed. S. V. Kiselev), Moscova, 1962, pp. 27–35; V. V. Volkov, E. A. Novgorodova, *Оленные камни Ушкийн-Увера (Монголия)*, in *Первобытная археология Сибири*, Leningrad, 1975, pp. 78–84; Iu. S. Khudiakov, *Херексуры и оленные камни*, in *Археология, этнография и антропология Монголии* (eds. A. P. Derevianko, Sh. Natsagdorz), Novosibirsk, 1987, pp. 146–153; V. V. Volkov, *Early nomads of Mongolia*, in *Nomads of Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (eds. J. Davis-Kimball, V. A. Bashilov, L. T. Yablonsky), Berkeley, Ca., 1995, pp. 325–332; idem, *Ранние кочевники Северной Монголии*, in *Мировоззрение древнего населения Евразии* (ed. M. A. Devlet), Moscova, 2001, pp. 330–354; idem, *Оленные камни Монголии* (n. 256), *passim*; M. E. Kilunovskaya, Vl. A. Semenov, *Оленные камни Тувы (Часть 2. Сюжеты, стиль, семантика) / Deer stone in Tuva*, in *Археологические вести*, 6, Sankt-Petersburg, 1999, pp. 130–145.

atribute polisemantice – erau plasate în perimetrul central al unor spații special amenajate, destinate practicilor de cult, în care cervidelor li se conferea un rol preponderent²⁵⁸. Dată fiind perisabilitatea materialelor utilizate, ne-au parvenit doar un număr foarte redus de reprezentări de cerbi sculptate în lemn²⁵⁹ sau brodate pe țesături²⁶⁰. Fără îndoială că astfel de piese cu valențe artistice au fost mult mai numeroase, dar ele nu s-au păstrat.

Imaginile individuale sau colective de cervide au fost considerate de unii cercetători simboluri ale fertilității și, în unele cazuri, drept simboluri ale suveranității²⁶¹. În anumite situații, ele sugerează conexiuni cu cultul cerbului sau cu practicile totemice, dar toate aceste interpretări nu se pot în nici un caz generaliza. Adeseori reprezentările de cerb, ca și acelea de alte animale și păsări, au avut un evident rost strict decorativ. În foarte numeroase cazuri, teme care aveau inițial un explicit sens religios și l-au pierdut în decursul timpului, îndeosebi printr-o reproducere abuzivă. Nu este întotdeauna facil de a repera secvența temporală în care un anumit motiv nu mai deținea valențe simbolice, fiind utilizat doar datorită virtuților sale ornamentale.

În China, miturile despre cervide au fost relativ puțin răspândite comparativ cu acelea disipate în regiunile din jumătatea septentrională a Asiei și în India. Cu toate acestea, cerbul (*lu*) s-a bucurat de o bună reputație, reprezentând un simbol pentru prestigiu și pentru viața prosperă și îndelungată²⁶². Circulația unor figurine sculptate în lemn, purtând coarne de cerb, descoperite mai cu seamă în complexe funerare din vremea dinastiei Han (206 BC–220 AD)²⁶³, ca și a figurinelor din ceramică glazurată, prevăzute cu aripi, copite și coarne de cerb, redând spirite protectoare ale mormintelor, datate în perioada stăpânirii dinastiei Tang (618–907 AD) (Fig. 15)²⁶⁴, indică indubitabil conexiuni cu anumite practici de cult.

Cultul cerbului s-a manifestat nu numai în stepele eurasiatice și în Asia Centrală, ci pretutindeni în Lumea Veche. În sprijinul acestei aserțiuni s-ar putea aduce mărturii extrem de numeroase și edificatoare, reflectate pe larg într-o literatură de specialitate luxuriantă, ceea ce ne scutește de un excurs care, de altfel, nici nu are tangențe directe cu tematica pe care ne-am propus să o abordăm. Din acest motiv, ne vom mulțumi doar cu enunțuri foarte generale și cu exemplificări selectivă, adăugând, totodată, câteva sugestii bibliografice semnificative.

De largă diversitate sunt mărturiile referitoare la cultul cerbului (ἐλαφος, *cervus*) în Antichitatea greco-romană și orientală²⁶⁵. Rolul său în mitologia bazinului mediteranean este evidențiat, între altele, de atributele antinomice ale lui Artemis / Diana: pe de o parte, dotată cu o pasiune ardentă pentru vânătoare, iar, pe de altă parte, protectoare a faunei sălbatice. În această a doua postură, zeița a fost frecvent reprezentată împreună cu un cerb²⁶⁶, imagine preluată din arta antică, cu prelungiri în cea renascentistă.

O răspândire destul de amplă a avut cultul cerbului la nord de Alpi în lumea celtică și germanică. La celți existau zeități investite cu atribute zoomorfe sau care purtau nume de animale, precum Cernunnos²⁶⁷. Această zeităte sau o alta, cu particularități asemănătoare, este reprezentată pe celebrul cazan de la Gundestrup din Jutland, în partea peninsulară din Danemarca, datând de la sfârșitul mileniului I î.Hr. Pe una dintre plăcuțele ce împodobesc cazanul este redată o figură umană purtând coarne de cerb, fiind flancată de un cerb și de un lup.

²⁵⁸ E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig, 1980, pp. 129–169; Iu. S. Khudiakov, op. cit. (n. 257), pp. 136–162; Tei Hatakeyama, *Tumulus and stag stones at Shiebar-kul in Xinjiang, China*, in *Смену Евразии в древности и средневековье / Steppe of Eurasia in Ancient Times and Middle Ages*, II, Sankt-Petersburg, 2003, pp. 207–211; W. W. Fitzhugh, *The Mongolian deer stone – Khirigsuur complex: dating and organization of the Late Bronze Age menagerie*, in *Current archaeological research in Mongolia* (eds. J. Bemmann, H. Parzinger, E. Pohl, D. Tseveendorzh), Bonn, 2009, pp. 183–199.

²⁵⁹ N. L. Chlenova, op. cit. (n. 257), pl. II, 19; III, 21, 22; A. A. Maruschenko, *Der skythische Perederi-Kurgan*, in *Aus den Schatzkammern Eurasiens. Meisterwerke antiker Kunst*, Kunsthau Zürich, Zürich, 1993, p. 127, fig. 65.

²⁶⁰ M. G. Kramarovskii, *Монголы. История и культура*, in *Классическое искусство исламского мира IX–XIX веков. Девяносто девять имен Всевышнего*, Moscova, 2013, p. 161.

²⁶¹ T. Osawa, *The cultural relationship between old Turkic kingship and deer image*, in *Current archaeological research in Mongolia* (n. 258), pp. 403, 406, 413.

²⁶² W. Eberhard, *Lexikon chinesischer Symbole. Die Bildsprache der Chinesen*, ed. a 6-a, München, 1999, p. 132.

²⁶³ M. Loewe, *Divination, Mythology and Monarchy in Han China*, Cambridge, 1994, pp. 46–47, fig. 5.

²⁶⁴ Shanghai Museum (Shanghai Bowuguan); Berlin-„Dahlem“ – Ethnologisches Museum, Nr. inv. 1971–25.

²⁶⁵ C. Pschmidt, op. cit. (n. 3), p. 8 și urm.; F. Altheim, op. cit. (n. 6), pp. 24–31; B. Domagalski, *Hirsch*, in *Reallexikon für Antike und Christentum*, XV (eds. E. Dassmann, C. Cople, A. Dihle, J. Engemann, B. Kötting, W. Speyer, K. Thraede), Stuttgart, 1991, cols. 551–577; C. Hü[nemörder], *Hirsch*, in *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, 5 (eds. H. Cancik și H. Schneider), Stuttgart-Weimar, 1998, cols. 613–615.

²⁶⁶ Th. Birt, *Diana*, in *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (ed. W. H. Roscher), I, Leipzig, 1884–1890, cols. 1002–1011; P. Paris, *Diana (Ἄρτεμις)*, in *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* (eds. Ch. Daremberg și Edm. Saglio), II, 1, Paris, 1892, pp. 130–157; B. Domagalski, op. cit. (n. 265), cols. 556–557.

²⁶⁷ F. Altheim, op. cit. (n. 6), pp. 20–23; H. Birkhan, *Kelten. Versuch einer Gesamtdarstellung ihrer Kultur*, Viena, 1997, pp. 694–711; B. Maier, *Die Religion der Kelten. Götter – Mythen – Weltbild*, München, 2001, p. 78; M. Hainzmann, *Cernunnos*, in S. Sievers, O. H. Urban, P. C. Ramsel, *Lexikon zur keltischen Archäologie*, I, A-K, Viena, 2012, pp. 322–328.

O altă plăcuță are figurat bustul unui bărbat care ține în ambele mâini câte un cerb miniatural (Fig. 14). Interpretarea acestor scene, ca și stabilirea atelierului în care a fost realizat cazanul, au dat naștere la persuasive dezbateri în lumea savantă, fără să se contureze un *consensus omnium*²⁶⁸. Dincolo de diversitatea de opinii, se poate totuși conveni că cerbului îi revenea un rol marcant în mitologia celtică.

Proliferarea cultului acestui mamifer ierbivor în Europa preistorică și a epocii migrațiilor este evidențiată de numeroasele sale reprezentări, atestate nu numai la comunitățile nomade și de culegători, ci și la acelea sedentare. Nu întâmplător este faptul că imagini cu cerbi având certe semnificații mitice apar în câteva din cele mai renumite descoperiri arheologice. Ne putem exemplifica aserțiunea evocând, în afară de cazanul de la Gundestrup, vehicolul ritual de bronz dintr-un mormânt tumular de incinerare de la Strettweg de lângă Graz, din provincia austriacă Styria (Steiermark), din secolul al VII-lea î.Hr.²⁶⁹, și sceptorul de bronz din mormântul regal anglo-saxon din nava de la Sutton Hoo, din comitatul Suffolk, din sud-estul Angliei, din prima jumătate a secolului al VII-lea²⁷⁰.

Ecouri târzii și estompate ale cultului cerbului în centrul și vestul Europei se păstrează în numeroase scrieri și reprezentări iconografice din Evul Mediu și din Epoca modernă²⁷¹. Însemnele heraldice susțin și ele această aserțiune (Fig. 10). Un număr important de blazoane nobiliare conțineau imagini de cerbi întregi, de capete de cerbi sau numai de perechi de coarne ale cervidelor²⁷².

*

Spre deosebire de cerb, lupul și-a dobândit respectabilitate datorită forței, inteligenței, tenacității și rapacității sale, aflându-se adesea în adversitate cu mediul antropic, căruia i-a cauzat constant daune mai mari sau mai mici. Pe măsura diminuării faunei naturale și a învelișului forestier, animalele crescute de om au reprezentat mereu ținte ale atacurilor lupilor, care, în anumite cazuri, s-au dat și la acțiuni agresive letale la adresa omului. La rândul său, acesta a ripostat cu virulență, încercând să suprimă haitele de lupi sau măcar să le reducă numărul. În trecutul îndepărtat, atunci când colectivitatea umană nu dispunea de un arsenal militar perfecționat, daunele produse de fiare erau consistente și cu consecințe din cele mai nefaste pentru arealul antropic. Antagonismul acerb și ireconciliabil a condus la organizarea vânătorilor sistematice pentru diminuarea sau exterminarea haitelor în Europa Occidentală și Centrală încă din Evul Mediu și probabil că lupii ar fi dispărut aproape total, dacă nu ar fi existat oportunitatea infiltrărilor ocazionale de exemplare provenite din taigaua siberiană²⁷³.

În chip firesc, lupii erau de regulă fiare detestate, ce inspirau teamă și oprobriu. În această privință, exemplificările din textele medievale ar putea fi extrem de numeroase, dar acest cadru nu ni se pare oportun spre a le evoca. Pentru a ne justifica aserțiunea, ne vom limita la menționarea apelativelor denigratoare

²⁶⁸ S. Müller, *Det store sølvkar fra Gundestrup i Jylland*, in *Nordiske fortidsminder*, I, Copenhaga, 1890–1903, pp. 35–68; O. Klindt-Jensen, *Denmark before the Vikings*, Londra, 1957, pp. 91–93; R. Hachmann, *Gundestrup-Studien. Untersuchungen zu den spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst*, in *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 71, 1990, 2, pp. 565–903; V. Kruta, *Les Celtes. Histoire et dictionnaire. Des origines à la romanisation et au christianisme*, Paris, 2000, pp. 650–652; F. Kaul, *Gundestrup, Dänemark*, in S. Sievers, O. H. Urban, P. C. Ramsel, op. cit., I (n. 267), pp. 704–709.

²⁶⁹ W. Schmid, *Der Kultwagen von Strettweg*, Leipzig, 1934; S. Piggott, *Ancient Europe from the beginnings of Agriculture to Classical Antiquity*, Edinburgh, 1965, p. 181 și pl. XXVI, b; S. Hansen, *Grossgrabhügel der älteren Eisenzeit zwischen West und Ost. Eine Annäherung*, in *Terra Scythica* (n. 255), pp. 301–303.

²⁷⁰ Ch. Green, *Sutton Hoo. The Excavation of Royal Ship-Burial*, Londra, 1963, pl. VIII; R. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship Burial. A Handbook*, ed. a 3-a, Londra, 1979, pp. 28–30; fig. 9–13.

²⁷¹ H. Leclercq, *Cerf*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, II, 2 (eds. F. Cabrol și H. Leclercq), Paris, 1925, cols. 3301–3307; [W.-E.] Peuckert, *Hirsch*, in *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 4 (n. 238), cols. 86–110.

²⁷² W. Rentzmann, *Numismatisches Wappen-Lexicon Index*, Berlin, 1876, pl. 13/123–219; J. Franklyn și J. Tanner, *An Encyclopaedic Dictionary of Heraldry*, Oxford-New York-Toronto-Sydney-Braunschweig, 1970 (retipărit 1974); O. Neubecker, W. Rentzmann, *Wappenbilderlexikon*, München, 1974, p. 201; S. K. Kuczyński, *Polski herb ziemi. Geneza, treści, funkcje*, Varșovia, 1993; J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Varșovia, 1993, pp. 142–143; E. Nyulászine Straub, *Őt évszázad címerei. A magyar országos levéltár címereslevelei / Wappen aus fünf Jahrhunderten. Auf Wappenbriefen in ungarischen Staatsarchiv*, Szekszárd, 1999; E. de Boos, *Dictionnaire du blason*, Paris, 2001; G. Oswald, *Lexikon der Heraldik*, ed. a 2-a, Regensburg, 2006, *passim*; E. Rimša, *Lietuvos heraldica*, Vilnius, 2008, p. 141 și urm.

²⁷³ K. Lindner, op. cit. (n. 237), *passim*; L. Bertin, *La vie des animaux*, II, Paris, 1950, pp. 407–409; D. Müller-Using și M. Wolfe, *Der Wolf*, in *Grzimeks Tierleben. Enzyklopädie des Tierreiches*, 12, *Säugetiere*, 3 (eds. R. Altevoigt et alii), Zürich, 1972, pp. 200–211; R. Delort, *Animalele și istoria lor* (trad. M. Izverna și F. Georgescu), București, 1984, pp. 331, 340–358; S. Schwenk, *Wolf* [2.] *Jagdwesen*, in *Lexikon des Mittelalters*, IX, München, 1998, cols. 303; *The Encyclopedia of Mammals* (ed. D. W. Macdonald), New edition, Oxford, 2006, pp. 593–596.

conținute de câteva lucrări grecești la adresa turcilor selgiucizi²⁷⁴, care, în secolele XI–XII, inițiaseră mai multe atacuri terifiante asupra Imperiului bizantin, reușind chiar să smulgă de sub autoritatea sa unele ținuturi din Asia Mică. În consonanță cu sentimentele xenofobe ale conaționalilor adânc încercați, unii autori de notorietate, precum Theodoros Prodromos²⁷⁵ și Eusthatios din Thessalonik²⁷⁶, îi desemnează pe turci drept *lupi* (λύκοι).

În pofida posturii bilaterale antinomice și a adversității permanente, atitudinea omului față de lup a îmbrăcat și forme condescendente sau chiar amiabile, concluzie ce se degajă din prospectarea creațiilor folclorice ale multor popoare. Acest comportament nu este exclus să fi decurs decât dintr-un instinct de autoprotejare și de prevenire, pentru captarea bunăvoinței fiarei. Trebuie avută în vedere însă și considerația pentru curajul, abilitatea și ferocitatea mamiferului carnivor.

Chiar dacă de obicei lupii au fost desemnați drept ființe malefice, din cauza victimelor făcute adesea printre oameni și turmele lor, asupra lor s-a conturat însă și o imagine pozitivă. Semnificativ în acest sens este faptul că însăși geneza Romei în anul 753 î.Hr. a fost pusă în legătură cu intervenția providențială a unei lupoalice, care, potrivit unei foarte proliferate legende, ar fi alăptat pe cei doi prunci abandonati ai vestalei Rhea Silvia și ai zeului Marte, Romulus și Remus²⁷⁷. Pe de altă parte, o legendă cu vădite paralelisme, necontaminată de cea răspândită în Latium, a circulat în Imperiul persan, dușmanul ireductibil al romanilor și bizantinilor vreme de mai mult de jumătate de mileniu. Aceasta pretindea că întemeietorul statului ahemenid, Cyrus cel Mare, născut la o dată neprecizată, între anii 600 și 576 î.Hr., ar fi fost hrănit de o cățea și că pe mama sa adoptivă ar fi chemat-o Kyno, nume ce însemna *cățea*.²⁷⁸

Protejarea și alăptarea a doi prunci de către o lupoaică este reprezentată într-o frescă din secolele VIII–IX, ce decora o încăpere principală (sala tronului ?) dintr-un palat descoperit de arheologi în citadela de la Kalai Kahkala, unde rezida dinastia Afshinilor, care stăpânea în regiunea Ustrushana, locuită de o populație de neam iranian și situată la nord-est de Sogdiana. Fragmentul de frescă, cu culori așternute pe tencuială uscată, este expus în sălile Muzeului Ermitaj.

O atitudine binevoitoare a unei haite de lupi față de tânărul Wolfdietrich, lăsat fără ajutor într-o pădure, este evocată în poemul german omonim, compus în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Numele eroului, în esență o poreclă – grafiat Wolfdietrich, Wolf Dietrich, Wolf hêr Dietrich –, provine, de altfel, de la contactul său amiabil cu lupii²⁷⁹. Nu este singurul caz din onomastica germană când anumite prenume amintesc de animalul prădător în discuție (ex. Wolfgang, Wolfram), ceea ce ar reflecta un străvechi cult al său ori adoptarea sa drept totem²⁸⁰. Pe de altă parte, în basmele populare din spațiul etnic german, lupul apare destul de frecvent, având darul vorbirii și implicându-se în viața comunităților umane într-o postură fie pozitivă, fie negativă²⁸¹.

Vechi tradiții legate de implicarea unei lupoalice în procesul constituirii unei importante comunități nomade s-au păstrat în mitologia triburilor din vecinătatea Munților Altai, cărora li se datorează fondarea Primului qaganat turcic din Asia Centrală. Potrivit acestor creații legendare, comportând mai multe variante, consemnate pentru prima dată în cronicile chineze din a doua jumătate a secolului al VII-lea, comunitățile T'u-küe / T'u-chüeh – descendente din uniunea tribală hiung-nu – ar fi fost exterminate de populația Sien-bi. Ar fi supraviețuit numai un băiat, căruia i s-ar fi amputat mâinile și picioarele, fiind aruncat apoi într-o mlaștină. Acolo a fost găsit și hrănit de o lupoaică. Aflând aceasta, dușmanii Sien-bi l-au ucis pe băiatul schilod, dar lupoica a reușit să scape, fugind până spre Munții Altai. Într-o grotă de lângă o râpă, ea a dat naștere la zece copii, al căror tată fusese băiatul mutilat. Fiilor săi li s-a recunoscut ascendența nobilă în cadrul unei colectivități umane. În fruntea acesteia s-a propulsat cel mai dotat dintre frați, Ashina (A-shih-na), semnificația numelui

²⁷⁴ A. Papageorgiou, *οἱ δὲ λύκοι ὡς Πέρσαι: The image of the «Turks» in the reign of John II Komnenos (1118–1143)*, in *Byzantinoslavica*, LXIX, 2011, 1–2, pp. 149–161.

²⁷⁵ W. Hörandner [ed.], Theodoros Prodromos, *Historische Gedichte*, Viena, 1974, p. 193.

²⁷⁶ Eusthatii Thessalicensis *Oratio ad Manuelem imperator*, in *Rhetorum saeculi XII. Orationes politicae* (eds. W. Regel și N. Novassadsky), in *Fontes rerum Byzantinorum sumptibus Academiae Caesariae Scientiarum*, I, 1 (ed. W. Regel), Petropoli, 1892, p. 67.

²⁷⁷ Titi Livi *Ab Urbe condita libri*, I, *Liber I–VI* (ed. W. Weissenborn), Lipsiae, 1889, p. 7; Plutarch, *Romulus*, in *Plutarch's Lives*, I (ed. și trad. B. Perrin), Londra-Cambridge, Mass., 1948, pp. 98–101.

²⁷⁸ Herodotus, *with a commentary* (ed. J. W. Blakesley), I, Londra, 1854, pp. 86 și 94; Herodoti *Historiae* (ed. C. Hude), I, ed. a 3-a, Oxoni [Oxford], 1927 (retipărit 1960), pp. I, 110; I, 121.

²⁷⁹ *Wolfdietrich A* (ed. A. Amelung), in *Ortnit und die Wolfdietriche nach Müllenhoffs vorarbeiten* (eds. A. Amelung și O. Jänicke), Berlin, 1871, pp. 81–163; *Wolfdietrich B* (ed. O. Jänicke), in *Ibidem*, pp. 165–301.

²⁸⁰ [C.] Mengis, *Tierkult*, in *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 8 (ed. H. Bächtold-Stäubli, în colab. Cu E. Hoffmann-Krayer), Berlin-New York, 1987, cols. 852–853.

²⁸¹ *Mecklenburger Erzählen. Märchen, Schwänke und Schnurren aus der Sammlung Richard Wossidlos* (ed. G. Henssen), Berlin, 1957, pp. 5, 7–9, 11.

său rămânând controversată. La intrarea în reședința sa principală a fost arborat un stindard, având reprezentat pe acesta un cap de lup, drept amintire pioasă pentru mama sa lupoaică. Lupul a fost adoptat drept totem al tribului, iar mai târziu un cap de lup aurit împodobește stindardul cuceritorilor turcici. Reușita lui Ashina ar fi determinat pe vechii turci (T'u-küe / T'u-chüeh) să coboare de pe înălțimile Altaiului și să se stabilească în văile de la poalele sale²⁸².

Semnificativă pentru atitudinea reprezentanților etniilor turcice față de lup este depoziția unuia din eroii de seamă din *Kitab-i Dede (Dedem) Qorqut* („Cartea lui Dede Qorqut”), Salur Kazan, fiul lui Ulash, un potentat al oghuzilor. În timpul unei deplasări, după ce a traversat un curs de apă și a întâlnit un lup, Salur Kazan face declarația: „Chipul lupului este un semn bun”, aceasta cu toate că, atunci când i se adresează fiarei, îi enumeră bravura, agresivitatea și cruzimea²⁸³, calități câtuși de puțin convenabile colectivităților umane.

În folclorul rusesc Lupul Cenușiu apare într-o lumină pozitivă în basmul de largă popularitate despre Ivan Țareviciul, mezinul puternicului țar Berendei. Din însărcinarea tatălui său, Ivan a depistat că merele de aur din grădina paternă erau furate de Pasărea de Foc. Trimis în țări îndepărtate să o captureze, tânărul fiu al țarului rămâne fără cal, care este mâncat de Lupul Cenușiu. Soluția ieșirii din această circumstanță este oferită tot de Lupul Cenușiu, care nu numai că se oferă să fie încălecat de țareviciul Ivan, dar îl și povățuiește, ajutându-l să depășească situații dificile. Între altele, se face părtaș la răpirea fiicei țarului Dalmat, Yelena cea Frumoasă, de care Ivan se îndrăgostește și reușește să o ia în căsătorie după multe peripeții²⁸⁴. Imaginea lui Ivan și a Yelenei purtați de Lupul Cenușiu a fost imortalizată într-un faimos tablou al lui Viktor M. Vasnețov (1848–1926) „Țareviciul Ivan pe Lupul Cenușiu” (*Иван Царевич на Сером Волке*), pictat în 1889 și expus la Galeria Tretyakov din Moscova (Fig. 16). În trama acestui basm preponderența elementelor fantastice în raport cu cele autentice este covârșitoare. Cu toate acestea, nu ar fi oportun să fie ignorat numele țarului – Berindei –, derivat de la un etnonim ce desemna un trib nomad turcic răspândit în arealul nord-pontic în secolele XI–XII²⁸⁵. Pornind de la acest detaliu, s-ar putea presupune anumite rădăcini turcice ale narațiunii. Pe de altă parte, se știe că etnonimele turcice – Berindei, Coman, Kun etc. – au fost adoptate în mod curent în antroponimia și toponimia populațiilor sedentare din estul și sud-estul Europei²⁸⁶, astfel că, în decursul secolelor, și-au pierdut cu totul semnificația etnică inițială, în condițiile în care uniunile tribale turcice fuseseră asimilate sau migraseră spre alte regiuni.

La polovtsy / cumani – succesorii oghuzilor în stepele ponto-caspice – se inoculase credința că exista o legătură mitică între ei și lup, de pe urma căreia membrii colectivităților umane beneficiau de anumite avantaje. Această relație este dezvăluită de un pasaj din *Povestirea vremurilor de demult* (*Повесть временных лет*), faimoasa cronică rusă compusă la începutul secolului al XII-lea la Mănăstirea Peșterilor (*Pecherskaia lavra*), de lângă reședința cnezială de la Kiev. Pasajul în discuție se referă la pregătirile pentru o iminentă înfruntare hotărâtoare dintre oștile cumane și cele ungurești, ambele implicate – fiind în tabere diferite – în războiul fratricid, declanșat în anul 1097, între principii ruși. La miezul nopții ce a precedat bătălia, hanul cuman Boniak și-a părăsit tabăra și a început să urle ca un lup. I-a răspuns printr-un urlet întâi un lup, iar apoi o haită întreagă. Mulțumit și îmbărbătat de reacția lor, Boniak a fost încredințat că în ziua următoare va înfrânge trupele ungarilor comandate de regele Koloman, ceea ce s-a și adevărit²⁸⁷. Episodul relatat lapidar în vechea cronică rusă relevă că hanul cumanilor era încredințat că fiarele din stepe erau în măsură să-i transmită un mesaj din partea divinității.

²⁸² Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, Wiesbaden, 1958, pp. 5–6; G. Clauson, *Turks and Wolves* (Studia Orientalia edita Societas Orientalis Fennica, XXVIII, 2), Helsinki, 1964, pp. 13–14; E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei* (n. 258), p. 209; J.-P. Roux, *La religion des Turcs* (n. 9), pp. 189–190; S. Klyashtornyj, *Al-Birūnī's version of an old Turkic genealogical legend. On the semantics of Turkic «baraq»*, in idem, *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe* (eds. V. Spinei și C. Spinei), București-Brăila, 2008, p. 351; idem, *The royal clan of the Turks and the problem of its designation*, in idem, *Old Turkic Runic Texts*, p. 347–349. Cf. și P. N. Boratav, *Ergenekon*, in *The Encyclopaedia of Islam*, New edition, II (eds. B. Lewis, Ch. Pellat și J. Schacht), Leiden-Londra, 1965, pp. 707–708.

²⁸³ *Le Livre de Dede Korkut* (n. 85), pp. 82–83.

²⁸⁴ Internet: <http://IvanTsarevichandtheGrayWolf-Buyrussiagifts.com>.

²⁸⁵ D. Rassovski, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и въ Узрју*, in *Seminarium Kondakovianum*, VI, 1933, pp. 11–12, 33–37; L. Rásonyi Nagy, *Der Volksname Берендеи*, in *Seminarium Kondakovianum*, VI, 1933, pp. 219–226; V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, I, Hungarians, Pechenegs and Uzes, ed. a 2-a engleză (trad. D. Bădulescu), Amsterdam, 2006, pp. 295–297.

²⁸⁶ D. Rassovski, *Печенеги, торки и берендеи* (n. 285), p. 11 și urm.; S. B. Veselovskii, *Ономастикон*, Moscova, 1974, pp. 33–34; V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden-Boston, 2009, pp. 322–343.

²⁸⁷ *Повесть временных лет*, I (ed. D. S. Likhachev, red. V. P. Adrianova-Peretts) Moscova-Leningrad, 1950, p. 179; *Ibidem*, ed. a 3-a, Sankt-Petersburg, 2007, p. 115. Cf. și *Die Nestorchronik. Die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja* (ed. și trad. L. Müller), München, 2001, p. 295. Pasajul este redat în mare parte identic în *Ипатьевская летопись*, in *PSRL* (ed. a 2-a A. A. Shakhmatov), S.-Petersburg, 1908, cols. 245–246.

Potrivit unei aserțiuni expuse mai demult, lupul ar fi reprezentat totemul hoardei lui Boniak, care, pe lângă calitatea de șef al oștilor, ar fi deținut și atribuții sacerdotale, având menirea de a asigura contactul între comunitatea tribală și carnasierul protector²⁸⁸. O asemenea ipoteză nu ar fi cu totul exclusă din perspectiva atestării dublei hegemonii (*dual kindship*, *Doppelkönigtum*) în vârful ierarhiei triburilor de stepă – khazari, avari, unguri – din a doua jumătate a mileniului întâi al erei creștine. Aceasta ar presupune prerogative apropiate de acelea ale hanului sacral, cumulate de *kende*-le din fruntea confederației tribale a ungarilor²⁸⁹. Supoziția ar fi desigur atractivă, dar, în condițiile în care nu este susținută și de alte argumente, rămâne încă în stadiul dubitativ.

În contradicție cu interpretarea evocată mai sus se află verdictul formulat recent, potrivit căruia „urlatul ca de lup al hanului Boniak nu este decât o ficțiune literară”²⁹⁰. Drept argument în favoarea acestei concluzii s-a invocat starea de tensiune acută dintre polovtsy / cumani și ruși de la sfârșitul secolului al XI-lea, care ar fi condus la proiectarea în *Povestirea vremurilor de demult* a unor înveninate sentințe asupra atrocităților săvârșite de hoardele păgâne turcice în teritoriile Cnezatului kievian. De asemenea, s-au rememorat formulările depreciative ale unor texte bizantine cu trimitere la neamurile barbare, incriminate că urlă precum lupii²⁹¹. Aceeași atitudine ostilă se degajă din relatarea gesturilor inamicale săvârșite de unguri la adresa lui Constantin / Chiril, viitorul apostol al slavilor, pe când propovăduia în Crimeea, spre mijlocul secolului al IX-lea. Scrierile hagiografice pretindeau că ungurii urlau la ilustrul misionar precum lupii și numai atitudinea sa pioasă i-ar fi determinat să se potolească²⁹².

Într-o anumită conexiune cu pasajul evocat mai sus, din cronica kieviană este narațiunea dintr-o scriere gruzină cu caracter beletristic, unde se pretinde că un alt personaj notabil din spațiul ponto-caspic, Tugorkan, avea obiceiul să urla ca un lup după ce își înfrânga dușmanii²⁹³. Hanul cuman Tugorkan se afirmase ca adversar redutabil al cnejilor kievieni, dar își găsisse sfârșitul pe câmpul de luptă în 1096²⁹⁴, cu un an înainte de victoria lui Boniak împotriva regelui Koloman, la scurt timp după ce revenise dintr-o temerară expediție în Imperiul bizantin²⁹⁵.

În vechile limbi turcice, pentru cuvântul *lup* s-au folosit doi termeni: *böri* și *kurt*, cel dintâi fiind atestat încă de la sfârșitul mileniului I d.Hr., iar cel de-al doilea, câteva secole mai târziu²⁹⁶. Suspiciunile exprimate în legătură cu existența unui cult al lupului la triburile din arealul stepelor euroasiatic, sugerate prioritar de o pretinsă lipsă a imaginilor cu acest carnasier în reprezentările artistice ale turcofonilor și ale predecesorii lor²⁹⁷, nu sunt îndreptățite. Cercetările întreprinse cu deosebire în ultimile decenii au dus la identificarea mai multor imagini de lupi figurate pe aplice, cataramă, pumnale și pe alte piese descoperite la est de Munții Ural²⁹⁸ (Fig. 17). Imagini gravate înfățișând lupi apar totodată pe stâncile din Munții Altai. În anumite cazuri, este dificil să se facă distincția între reprezentările de lupi și acelea de câini²⁹⁹. Pe de altă parte, nu puține categorii de izvoare narrative medievale indică existența unui cult al lupului la populațiile de origine turcică³⁰⁰.

²⁸⁸ S. A. Pletneva, *Хан Боняк и его время*, in *Проблемы археологии*, II, *Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова* (ed. resp. A. D. Stoliar), Leningrad, 1978, p. 179; eadem, *Половцы*, Moscova, 1990, p. 102.

²⁸⁹ K. Czeglédy, *Das sakrale Königtum bei den Steppenvölker*, in *Numen. International Review for the History of Religion*, XIII, 1966, pp. 20–24; G. Györffy, *Dual kingship and the seven chieftains of the Hungarians in the era of the conquest and the raids*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII, 1994, 1–2, pp. 87–104; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, ed. a 2-a, München, 2002, pp. 293–300; I. Zimonyi, *Muslimische Quellen über die Ungarn von der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ġaiḥānī-Tradition* (trad. T. Schäfer), Herne, 2006, pp. 89–95; P. B. Golden, *Irano-Turcica: the Khazar sacral kingship revisited*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60, 2007, pp. 161–194 [rețipărit in P. B. Golden, *Turks and Khazars. Origins, Institutions, and Interactions in Pre-Mongol Eurasia* (Variorum Collected Studies Series) (Farnham, Surrey-Burlington, VT, 2010), X, pp. 161–194].

²⁹⁰ O. Tolochko, *Why did the Polovtsian khan Boniak howl like a wolf*, in *Journal of Ukrainian Studies*, 33–34, 2008–2009, p. 462.

²⁹¹ *Ibidem*, pp. 459–462.

²⁹² *Textus slavicus Vitae Constantini et Vitae Methodii* (ed. F. Tomšič), in *Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes* (eds. F. Grivec și F. Tomšič), Zagreb, 1960, p. 110; *Vita Constantini* (ed. F. Grivec), in *Ibidem*, p. 185; *Vie de Constantin*, in F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, ed. a 2-a, Hattiesburg, Mississippi, 1969, p. 360. Cf. și P. Király, *A Konstantin- és a Metód-legenda magyar reszletei*, in *A honfoglaláskor írott forrásai* (eds. L. Kovács, L. Veszprémy), Budapest, 1996, pp. 113–118.

²⁹³ I. O. Kniaz'kii, *Русь и степь*, Moscova, 1996, p. 43; P. B. Golden, *Wolves, dogs and Qipčaq religion*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, L, 1997, 1–3, p. 89.

²⁹⁴ *Повесть временных лет*, I, 1950 (n. 287), p. 151; *Ипатьевская летопись* (n. 287), col. 222.

²⁹⁵ Anne Comnène, *Alexiade*, II, ed. B. Leib (Paris, 1943), p. 198.

²⁹⁶ G. Clauson, op. cit. (n. 282), pp. 3–5.

²⁹⁷ *Ibidem*, pp. 20–21.

²⁹⁸ M. P. Zavitukhina, op. cit. (n. 254), pp. 74–77; N. Tsültem, I. Grollova, op. cit. (n. 254), p. 183; figs. 7, 8.

²⁹⁹ V. D. Kubarev, D. Tseveidorzh, E. Iakobson, op. cit. (n. 255), pp. 546, 547; figs. 56, 57.

³⁰⁰ V. A. Gordlevskii, *Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве»)*, in *Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка*, IV, 1947, 4, pp. 328–330; P. B. Golden, *Wolves, dogs and Qipčaq religion* (n. 293),

Totodată, au fost remarcate asemănări, dar și deosebiri ale acestuia cu diverse practici rituale aferente cultului câinelui³⁰¹.

Venerația arătată în spațiul eurasiatic unui carnasier feroce precum lupul este probabil să fi fost determinată, măcar în parte, de teamă și precauție, în sensul că se încerca să i se capteze bunăvoința, spre a-l face inofensiv pentru colectivitățile umane și turmele lor. Dacă în ceea ce-l privește pe lup, nu dispunem de dovezi explicite în acest sens, în schimb un astfel de indiciu există despre atitudinea față de tigri a golzilor – trib de neam tungus, denumit în prezent nanai –, răspândiți de-a lungul râului Ussuri, afluent din dreapta Amurului. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea ei se prosternau când întâlneau urme lăsate de tigri, ca în fața unor divinități, din cauza fricii pe care le-o inoculasera³⁰². Etnografii au semnalat și la alte numeroase populații practicarea ritualurilor menite să le protejeze de rapacitatea animalelor sălbatice primejdioase³⁰³.

În mitologia multor popoare lupul constituia o prezență frecventă, implicând ipostaze foarte diverse ale carnasierului în ceremonialuri cu caracter magic, ce reflectă atributele sale ancestrale de animal totemic. Date din cele mai consistente privind ritualurile legate de prevenirea exteriorizărilor malefice ale lupului și de asocierea sa în beneficiul colectivităților umane au fost înregistrate nu numai în mitologia greco-romană³⁰⁴, ci și în folclorul german³⁰⁵, francez³⁰⁶, slavo-rus³⁰⁷, românesc³⁰⁸, al popoarelor euroasiatice³⁰⁹ și nord-caucaziene³¹⁰ etc.

În lumea stepelor Eurasiei, lupul și căprioara erau vietăți foarte respectabile, precum confirmă așa-numita *Istorie secretă a mongolilor*. Din această faimoasă lucrare, elaborată în ținuturile mongole spre mijlocul secolului al XIII-lea, rezultă că lupul albastru / cenușiu (*börte činō, börte-činua*) – a cărui naștere fusese hărăzită de Cerul prea Înalt (*de'ere tenggeri, degere tengri*) – ar fi fost strămoșul totemic pentru dinastia lui Genghis-han. Împreună cu soția sa, Căprioara-Roșcată (*qo'ai maral, qo'a[i] maral, quua/quuva/qua maral*), ar fi traversat o întindere mare de apă, stabilindu-se la izvoarele râului Onon, pe muntele Burqan Qaldun, curs de apă și formă de relief sacre, din locurile de obârșie ale clanului genghishanid³¹¹.

Aceste date își găsesc confirmarea în „Istoria [dinastiei] Yuan” (*Yuanshi*), lucrare sintetică asupra perioadei de dominație a mongolilor asupra Chinei, întocmită de savanții de la curte – în doar un an și câteva luni –, la solicitarea expresă a împăratului Hongwu, întemeietorul noii dinastii Ming³¹². Între textele compilate pe parcursul anilor 1369–1370 se află și cel pus pe seama lui Yeh-lü (Ye Liu) A-hai (c. 1151–1223) – A-hai din clanul conducător Yeh-lü –, de neam khitan (qidan), unul din colaboratorii apropiați ai lui Genghis-han. A-hai însoțise oștile mongole în marile campanii din China și Horezm, fiind recompensat cu înalte responsabilități

pp. 89–93; idem, *Religion among the Qipčaq of medieval Eurasia*, in *Central Asiatic Journal*, 42, 1998, 2, pp. 186–189; S. Klyashtornyj, *Al-Birūnī's version* (n. 282), pp. 351–352.

³⁰¹ P. B. Golden, *The dogs of the medieval Qipčaq*, in *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*, Szeged, 1991, pp. 45–55 [retipărit în P. B. Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes* (ed. C. Hriban), București-Brăila, 2011, pp. 367–377]; idem, *Wolves, dogs and Qipčaq religion* (n. 293), pp. 93–97; idem, *Religion among the Qipčaq* (n. 300), pp. 189–192.

³⁰² N. M. Prjevalski, *Călătorii* (trad. A. Zeltzer), București, 1963, p. 34.

³⁰³ J. G. Frazer, op. cit. (n. 250), p. 499 și urm.

³⁰⁴ R. Merkelbach, op. cit. (n. 8), p. 513 și urm.; W. Richter, *Wolf*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa, fortgeführt von W. Kroll und K. Mittelhaus (ed. K. Ziegler), Supplementband XV (red. H. Gärtner), München, 1978, cols. 971–981.

³⁰⁵ J. Grimm, *Deutsche Mythologie*, II, 3rd ed., Göttingen, 1854, pp. 633–634; idem, *Teutonic Mythology*, II (trad. J. S. Stallybrass), Londra, 1883, pp. 667–668; [W.-E.] Peuckert, *Wolf*, in *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 9 (ed. H. Bächtold-Stäubli, în colab. cu E. Hoffmann-Krayer), Berlin-New York, 1987, cols. 716–794; J. H. Aðalsteinsson, *Wolf*, 2. *Mythologisch*, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde von Johannes Hoops*, ed. a 2-a (red. R. Müller, eds. H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer), 34, Berlin-New York, 2007, pp. 202–207.

³⁰⁶ Ch. Cahier, *Caracteristiques des saints dans l'art populaire*, II, Paris, 1867, pp. 528–533.

³⁰⁷ N. A. Nikolaeva, V. A. Safronov, *Истоки славянской и евразийской мифологии*, Moscova, 1999, pp. 97–100, 114, 117, 118; O. P[latonov], *Волк*, in *Святая Русь. Энциклопедический словарь русской цивилизации* (ed. O. A. Platonov), Moscova, 2000, p. 143; A. V. Gura, *Волк*, in *Славянская мифология. Энциклопедический словарь, А-Я*, ed. a 2-a (ed. resp. S. M. Tolstaia), Moscova, 2002, pp. 85–87.

³⁰⁸ R. Vulcănescu, op. cit. (n. 206), pp. 499–501; M. Coman, *Mitologie populară românească*, I, *Viețuitoarele pământului și ale apei*, București, 1986, pp. 144–158; idem, *Bestiarul mitologic românesc*, București, 1996, pp. 181–187.

³⁰⁹ N. A. Nikolaeva, V. A. Safronov, op. cit. (n. 307), pp. 106–111, 115, 116, 118, 119, 121.

³¹⁰ Iu. Iu. Karpov, *Джигит и волк. Мужские союзы в социокультурной традиции горцев Кавказа*, Sankt-Petersburg, 1996.

³¹¹ *Die Geheime Geschichte der Mongolen* (ed. W. Heissig, trad. E. Haenisch), Düsseldorf-Köln, 1981, p. 9; *Histoire secrète des Mongols. Chronique mongole du XIIIe siècle* (trad. și eds. M.-D. Even și R. Pop), Paris, 1994, p. 41; *The Secret History of the Mongols* (n. 252), pp. 1 și 224–225 (*Commentary*). Cf. și J. Tamura, *The legend of the origin of the Mongols and problem concerning their migration*, in *Acta Asiatica*, 24, 1973, p. 1 și urm.

³¹² M. Weiers, *Geschichte Chinas. Grundzüge einer politischen Landesgeschichte*, Stuttgart, 2009, pp. 154–155.

militare și administrative³¹³. Potrivit aserțiunii lui Michael Weiers, succesul expansiunii mongole asupra Imperiului Kin ar fost greu de conceput fără aportul lui A-hai și al altor căpetenii ale khitanilor³¹⁴. Yeh-lü A-hai confirmă descendența lui Genghis-han din lupul albastru și dintr-o căprioară, care ar fi traversat lacul Baikal și s-ar fi așezat la poalele Muntelui Burqan, la izvoarele râului Onon Gol, specificând că „mongolii sunt mândri că provin din tribul lupului”³¹⁵. Aceste aprecieri fie că au fost preluate dintr-o formă primară a originalului *Istoriei secrete a mongolilor*, variantă aflată în circulație înainte de moartea lui A-hai³¹⁶, fie reprezintă adaosuri ale celor cărora li se datorează redactarea finală a „Istoriei [dinastiei] Yuan”.

Desigur că dovezi privind cultul cerbului, lupului și al altor specii faunistice în arealul euroasiatic și în teritoriile învecinate se pot colecta într-un număr infinit mai mare decât s-a realizat în paragrafele de mai sus, în care nu ne-am propus să oferim decât exemplificări succinte și selective, de o anumită semnificație. Prin aceasta am dorit să subliniem faptul că legendele aferente vânătorii rituale a animalului-călăuză se integrează într-un ciclu polivalent de mituri de amplitudine deosebită, ce derivă din repertoriul cultului diferiților reprezentanți ai faunei domestice și mai cu seamă sălbatică.

Materialele colectate și colaționate mai sus dobândesc o relevanță sporită dacă le juxtapunem concepțiilor lui Mircea Eliade asupra primordialității unor categorii de mituri în raport cu structurile lumii reale. Conștient de dificultatea extremă de a formula o definiție adecvată pentru complexitatea deconcertantă a tipologiei și funcționalității miturilor, savantul enciclopedist și-a asumat totuși o formulare concluzivă: „Personal, definiția care mi se pare cea mai puțin imperfectă, căci este cea mai cuprinzătoare, este următoarea: mitul narează o istorie sfântă; el relatează un eveniment care a avut loc în timpuri imemorabile, timpul fabulos al «începuturilor». Altfel spus, mitul povestește cum, grație faptelor vitejești ale «Ființelor Supranaturale», se naște o realitate, fie că este realitatea totală, Cosmosul, sau un fragment: o insulă, o specie vegetală, un comportament uman, o instituție. Este deci întotdeauna povestirea unei «creații»: se relatează cum ceva a fost produs, a început *să fie*. Mitul nu vorbește decât de ceea ce s-a întâmplat *realmente*, de ceea ce s-a manifestat pe deplin. Personajele din mituri sunt Ființe Supranaturale. Sunt cunoscute mai ales prin ceea ce au făcut în timpurile prestigioase ale «începuturilor». Miturile revelează deci activitatea lor creatoare și devoalează sacralitatea (sau simplu «supranaturalitatea») operelor lor. Pe scurt, miturile descriu diversele, și uneori dramaticele, irupții ale sacrului (sau «supranaturalului») în Lume. Tocmai această irupție a sacrului este cea care *întemeiază* realmente Lumea și care o face astfel cum este ea astăzi. Mai mult încă: tocmai în urma intervențiilor Ființelor Supranaturale omul este ceea ce este astăzi, o ființă muritoare, sexuată și culturală”³¹⁷.

Punctele sale de vedere au parțiale tangențe cu anumite verdicte având veleități concluzive, formulate anterior în numeroase lucrări de specialitate, alcătuind o literatură savantă care – chiar în virtualitatea că mi-ar fi fost pe deplin familiară – nu ar putea fi prezentată nici măcar într-o manieră cu totul lapidară în cuprinsul acestui studiu, dat fiind luxurianța și complexitatea sa debordantă. Din această literatură aş selecta doar opiniile lui Gustave Le Bon asupra credințelor mistice, cărora le contestă raționalitatea, etichetându-le dimpotrivă drept involuntare și neintenționate. În viața popoarelor, propagarea credințelor în înconștientul mental ar deține o pondere superioară aspectelor raționale, astfel că ansamblul miturilor religioase și politice ar reprezenta un factor de stabilitate pentru coagularea unității etniilor³¹⁸.

*

Din cele mai vechi timpuri ale etnogenezei, întreaga existență a ființei umane s-a desfășurat într-un cadru natural configurat de prezența unui ansamblu faunistic și floral de largă diversitate. Necesitățile de a-și asigura condiții adecvate de trai i-au impus omului contacte complexe și permanente cu regnul animal, determinate de imperativul procurării resurselor nutritive, a pieilor și blănurilor pentru vestimentație, precum și al găsirii modalităților oportune de protejare a familiei și a avutului personal. Animalul a intrat astfel ireversibil în

³¹³ I. de Rachewiltz, *Personnel and personalities in North China in the early Mongol period*, in *Journal of Economic and Social History of the Orient*, IX, 1966, pp. 96–98; P. D. Buell, *Yeh-lü A-hai (ca. 1151-ca. 1223), Yeh-lü T'u-hua (d. 1231)*, in *In the Service of the Khan. Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200–1300)* (eds. I. de Rachewiltz, H.-L. Chan, H. Ch'i-ch'ing și P. W. Geier, în colab. cu M. Wang), Wiesbaden, 1993, pp. 113–121.

³¹⁴ M. Weiers, *Zweitausend Jahre Krieg und Drangsal und Tschinggis Khans Vermächtnis*, Wiesbaden, 2006, p. 90.

³¹⁵ W. Flemmer (Deutsche Bearbeitung), *Die Mongolensturm. Manuskript zur Senderreihe der NHK, Tokio, München*, 1993, p. 20.

³¹⁶ Mulțumim și pe această cale profesorului Michael Weiers de la Universitatea din Bonn pentru clarificările pe care mi le-a adus – în scrisorile trimise la 13 și 14 iulie 2013 – în legătură cu acest paragraf, cuprins în capitolul 150 din *Yuanshi*.

³¹⁷ M. Eliade, *Aspects du mythe*, Paris, 1963, p. 15.

³¹⁸ G. Le Bon, *Bases scientifiques d'une philosophie de l'histoire*, Paris, 1931, pp. 154–156.

universul vieții cotidiene – materiale și spirituale – al comunităților umane: era de stringentă utilitate, întrunea respectabilitate, stârnea uneori circumspecție și teamă.

În chip firesc, omul a conștientizat că animalele dispun de un simț deosebit de orientare în natură, că sunt capabile să aleagă cu acuitate soluții pragmatice de supraviețuire chiar în medii neprielnice. Unele particularități observate în lumea faunistică prin practicile cotidiene au fost adoptate în mod eclectic de colectivitățile umane încă din vremuri ancestrale. Astfel se explică, în ultimă instanță, apariția miturilor privind vânătoarea rituală a animalului-călăuză, ciclul legendar care valorifica experiența dobândită prin profesarea unei ocupații tradiționale de însemnătate majoră, ocupație care a permis sesizarea simțului de orientare infailibil al viețuitoarelor.

În forma lor primordială, legendele circumscrie ansamblului mitic al vânătorii rituale a animalului-călăuză au avut un caracter oral, înregistrarea în surse scrise, iconografice și arheologice realizându-se mult mai târziu, poate cu secole sau chiar milenii după geneza lor. Consemnarea scrisă a survenit rar și aleatoriu în timp și spațiu, în medii etnico-culturale diverse. Multe mituri și-au pierdut din filonul autenticității inițiale – ce implica spontaneitate și voluntarism – prin translarea lor în compoziții beletristice, astfel că au împrumutat configurația creațiilor literare, purtând pecetea ficțiunii. În unele cazuri, consemnarea legendelor s-a realizat cu omiterea unor detalii semnificative, estompate de ceața memoriei, încât nu rezultă cu precizie dacă acestea aveau în vedere animalul-călăuză cu sau fără attribute sacramentale. Din toate aceste inconveniente decurg obstacole greu surmontabile în tentativa de a se stabili conținutul conceptual incipient al miturilor, originea și conexiunile lor cu alte categorii de legende.

Exceptând ipostazele redată în hagiografiile patronate de Biserica creștină, animalele-călăuză nu dețineau attribute definitorii pentru zeități. Ele acționau în postura unor intermediari către lumea terestră din însărcinarea forțelor supranaturale, dar nu ni se dezvăluie dacă acestea reprezentau divinități secundare sau chiar divinitatea celestă supremă, atotputernică și omniscientă. În numeroase cazuri, legendele privind vânătoarea rituală a animalului-călăuză sunt atestate la popoare care, de multe generații, împărtășeau religii și practici magice adoptate în perioadele posterioare preistoriei. În pofida acestor circumstanțe, care presupuneau asimilarea de structuri sincretice și rigori dogmatice specifice, sunt perceptibile supraviețuiri ale misticii, concepțiilor și ritualurilor religioase din vremuri străvechi.

Pornind de la încercarea de a explica apariția legendei legată de urmărirea bourului de către voievodul Dragoș și însoțitorii săi, ce ar fi prefigurat crearea unui organism statal românesc, Mircea Eliade a întreprins un amplu și doct excurs asupra miturilor legate de vânătoarea rituală și de animalul-călăuză pe plan universal, în care a postulat preeminența mitului în raport cu învelișul istoric însoțitor³¹⁹. Esența concluziilor sale apare expusă într-o manieră lapidară și într-o însemnare din jurnalul personal: „Aș vrea să fac să se înțeleagă cel puțin un lucru: dacă în aceste mituri și legende, unde un animal, mai ales unul sălbatec, joacă rolul principal (urmărindu-l, eroul descoperă un tărâm necunoscut, sau sosește în infern sau întâlnește o zână, un demon sau pe Boddhisatva, sau, în fine, moare...), este pentru că, în aceste mituri și legende supraviețuiește o viziune arhaică asupra Lumii, poate cea mai veche: și anume, animalul *revelează* omul ce se conduce după aceste revelații; animalul decide *orientarea* într-un spațiu amorf, indefinit, animalul prezice viitorul și el este cel ce determină *drumul* care echivalează cu o ruptură de nivel; drumul, adică soluția unei situații fără ieșire. În sanscrită *marga*, «drum» (soluție soteriologică) de la rădăcina *mrg* «a urmări vânatul»»³²⁰.

Prospectarea fatalmente selectivă și fără pretenții de exhaustivitate a informațiilor acoperind un larg diapazon teritorial și cronologic referitor la spectrul legendelor aferente vânătorii rituale reflectă îndubitabile corelații dintre ele și, pe de altă parte, extensia lor deosebită pe plan sincron și diacronic către popoare eterogene din punct de vedere lingvistic, economic, confesional, cultural și politic. Diversitatea lor epatantă descurajează tentativele de a se obține o tipologie inechivocă a variantelor mitului, pe baza căreia să se poată încerca stabilirea succesiunilor cronologice și a aportului diferitelor grupuri etnice la configurarea și transmiterea substanței legendare spre alte orizonturi.

Rădăcinile miturilor despre vânătoarea rituală a animalului-călăuză coboară spre straturi adânci ale etnogenezei, pierzându-se în negura vremurilor, când comunitățile umane aveau drept principale îndeletniciri vânătoarea și păstoritul. Ambientul natural ce alcătuiește fundalul de desfășurare al firului epic se află în convergență cu miturile culturii spirituale păstorești arhaice. Dat fiind că geneza lor se situează foarte probabil înainte de apariția celor mai rudimentare forme de scriere, ele au circulat prioritar pe cale orală. În multe dintre ele

³¹⁹ M. Eliade, *Dragoș et la «chasse rituelle»*, pp. 31–59; idem, *Le prince Dragoș et la «chasse rituelle»* (n. 10), pp. 131–161.

³²⁰ Idem, *Jurnal, I, 1941–1969* (ed. M. Handoca), București, 1993, pp. 539–540 (însemnarea datează din 8 iunie 1965).

este oglindită etapa de origine a unor etnii, dar, cu toate acestea, includ și o proiecție a prezentului și o anticipare a viitorului. Pe baza reușitelor generațiilor trecute s-au înfiripat realitățile cotidiene, cu perspective de dăinuire perenă.

Uzând de cercetarea obstinată a textelor și a vestigiilor arheologice aferente cultelor religioase și de repertorierea lor scrupuloasă, specialiștii s-au preocupat obsesiv de precizarea locurilor de obârșie, de cronologia genezei unor credințe și practici rituale, de interconexiunile dintre ele și direcțiile lor de propagare. În consens cu acest demers, în literatura de profil s-a evidențiat în mod frecvent tendința de a se fixa un centru unic pentru apariția miturilor din categoria vânătorii rituale a animalului-călăuză în general sau numai pentru anumite versiuni ale sale. În acest sens, cu deferența impusă de precaritatea datelor informative disponibile, s-au sugerat origini diferite pentru respectivul ciclu legendar, vizându-se arealul euroasiatic, indian, bizantin etc.

De altfel, pentru numeroase creații folclorice cu răspândire universală au fost sesizate multiple elemente comune – constând din aspecte generale sau de amănunt, de substanță sau pur formale –, chiar și atunci când ele erau separate în timp și spațiu. Or, adesea, preluările culturale ar fi fost extrem de greu de fructificat în cazul ariilor geografice aflate la mari distanțe unele de altele, astfel că existența unui filon comun pentru ansamblurile tematice rămâne improbabilă. Aceste constatări au condus spre conceptul poligenezei unor vechi legende și basme, constelația valorilor culturale nefiind apanajul exclusiv al anumitor centre³²¹.

La fel ca toate creațiile importante ale preistoriei din sfera materială și spirituală, miturile despre vânătoarea rituală nu par a se fi născut într-un singur loc de pe mapamond. Înainte de domesticirea calului și apariția mijloacelor de locomotie, cândva în etapele târzii ale neoliticului, dinamica deplasării ființei umane în spațiul terestru era condamnată la ritmuri lente. În aceste circumstanțe, nu numai transmiterea de bunuri, ci și aceea de idei ori de credințe religioase era peste puțină de a avea o cadență cât de cât alertă. Asemenea realități, precum și faptul că ciclul legendar al vânătorii rituale prezintă o disipare extrem de largă la scară planetară, în arealuri locuite de etnii distincte, și că dispune de versiuni eterogene, fără prea multe convergențe între ele, ne conduc spre supoziția că ciclul în discuție a avut o geneză spontană și în parte simultană în mai multe regiuni ale globului terestru. Experiențele comune de viață au fost de natură să configureze o doctrină mistică cu numeroase trăsături similare.

Chiar dacă legendele privind vânătoarea rituală s-au înfiripat în diferite puncte ale mapamondului, nu pot fi excluse înrăuririle și împrumuturile – mai cu seamă la nivelul detaliilor – dintre comunitățile învecinate, stimulate îndeosebi cu prilejul strămutărilor maselor umane și prin dinamizarea legăturilor comerciale, confesionale și de altă natură. Odată cu scurgerea valurilor migratoare pe trasee transcontinentale, cu adoptarea de idiomuri străine, cu derularea fenomenelor de aculturație, cu manifestările de prozelitism confesional și cu activizarea altor rețele complexe de interconexiuni, s-au putut transfera și prolifera la scară amplă obiceiuri, mituri și ritualuri cu locuri de obârșie foarte diverse, cu atât mai mult cu cât omenirea nu a avut niciodată și nicăieri o evoluție cu atribute strict autarhice³²².

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Silver tray recovered in Siberia before 1853, representing in the centre a stag with a bird on its back, followed by a man (Sankt-Petersburg – Hermitage Museum) (*apud* Ia. I. Smirnov, *Восточное серебро* [n. 90], pl. LXXXVIII, 159).
- Fig. 2. Dotted print of an anonymous artist representing Saint Hubert and the mythical stag (c. 1470) (Vienna – Albertina Museum) (*apud* K. Lindner, *Die Jagd* [n. 237], pl. 112).
- Fig. 3. Engraving entitled “Saint Eustace Haunting” by Albrecht Dürer (Paris, Bibliothèque Nationale, Estampes) (*apud* L. Bertin, *La vie des animaux*, II [n. 276], p. 401).
- Fig. 4. A. – Saint Hubert kneeling before the Mythical Stag, painted on a triptych inside the Elewijtm church (unknown artist); B. – Saint Hubert as bishop, painted on a late fifteenth-century fresco inside the church of Béguinage de Saint Trond (*apud* F. Pény, *Saint Hubert* [n. 238], pl. XXIIa and XXV).
- Fig. 5. A. – The hunting of a deer represented on a ceramic tile from a frieze in a palace from Iran (Kashan or Rayy), 13th century. B. – Woolen carpet with faunal and floral representations, late sixteenth century, from Iran (Berlin – Pergamon Museum) (Photo V. Spinei, 2013).
- Fig. 6. Female deity with a deer at her feet, represented on an enameled porcelain statuette from China, the second half of the 13th century (Moscow – State Museum of Oriental Art) (Photo V. Spinei, 2013).

³²¹ A. Aarne, *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*, ed. a 2-a (trad. și completări S. Thompson) (F.F. Communications, No. 184), Helsinki, 1964, *passim*.

³²² Autorul îi este îndatorat colegului dr. Uwe Fiedler (Berlin) pentru procurarea unor lucrări greu accesibile. După predarea la tipar a studiului, ne-au parvenit câteva lucrări erudite consonante problemelor abordate, a căror substanță informațională nu a putut fi utilizată: S. Cigada, *La leggenda medievale del Cervo Bianco e le origini della “matière de Bretagne”* (Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, CCCLXII, 1965, Memorie, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, Serie VIII, XII, 1), Roma, 1965; K. Haiding, *Das „Weisende Tier“ in steirischen Volkssagen*, in *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, LXII, 1971, pp. 209–227; C. Donà, *Per le vie dell'altro mondo. L'animale guida e il mito del viaggio*, Soveria Mannelli (Catanzaro), 2003.

- Fig. 7. Two bronze appliquéés with stag images from West Siberia. Tagarsk culture, sixth-fourth centuries BC (Moscow – State Historical Museum) (1-2); Gold doe from Mongolia, Iranian-Scythian period (Moscow – State Museum of Oriental Art) (3) (Photo V. Spinei, 2013).
- Fig. 8. Bronze stag images from the so-called “Caucasian treasure”, sixth-fifth centuries BC (Moscow – State Historical Museum) (Photo V. Spinei, 2013).
- Fig. 9. Scythian gold body ornaments from Maikop (Kuban region, Russia), fifth century BC (Berlin – Altes Museum) (Photo V. Spinei, 2013).
- Fig. 10. Heraldic images with stag representations from medieval and modern times of Germany (1-3, 5-11, 14-16, 18, 20), Finland (4), China (12), Italy (13), Norway (17) and Hungary (19) (*apud* O. Neubecker, W. Rentzmann, *Wappenbilderlexikon* [n. 272], p. 201).
- Fig. 11. Stag images imprinted on rocks of the Mongolian Altai (*apud* V. D. Kubarev, D. Tseveedorzh, E. Iakobson, *Петроглифы Цагаан-Салаа* [n. 255], p. 517, fig. 26).
- Fig. 12. Stone stag stela from Ushkiin-Uvera, Mongolia (*apud* V. V. Volkov, E. A. Novgorodova, *Оленные камни* [n. 257], p. 82, fig. 2).
- Fig. 13. Stone stag stela from Zhargalant, Arkhangai aimag, Undur-Ulaan sumyn, Mongolia (*apud* V. V. Volkov, *Оленные камни* [n. 256], p. 232, fig. 117).
- Fig. 14. Plates with human and zoomorphic figures decorating the cauldron of Gundestrup (Denmark), end of the first millennium BC (*apud* S. Müller, *Det store sølvkar fra Gundestrup* [n. 268], pl. IX and XI).
- Fig. 15. Two polychrome glazed pottery statues of tomb guardian beasts. Tang dynasty, AD 618-907 (Shanghai Museum / Shanghai Bowuguan) (A); (Berlin – Ethnologisches Museum, Inv. Nr. 1971-25) (B) (Photo V. Spinei, 2012 and 2013).
- Fig. 16. V. M. Vasnetsov’s painting “Tsarevich Ivan on a Gray Wolf” (1889) (Moscow–Tretyakov Gallery) (Photo V. Spinei, 2013).
- Fig. 17. Wolf and /or dog images imprinted on rocks of the Mongolian Altai (*apud* V. D. Kubarev, D. Tseveedorzh, E. Iakobson, *Петроглифы Цагаан-Салаа* [n. 255], p. 547, fig. 57).

Fig. 1. Platou din argint descoperit în Siberia înainte de 1853, reprezentând în partea centrală un cerb cu o pasăre pe spate, urmați de un bărbat (Sankt-Petersburg – Muzeul Ermitaj) (apud Ia. I. Smirnov, *Восточное серебро* [n. 90], pl. LXXXVIII, 159).

Fig. 2. Gravură pe metal a unui artist anonim reprezentând pe Sfântul Hubert și pe Cerbul mitic (c. 1470)
(Viena – Muzeul Albertina) (*apud* K. Lindner, *Die Jagd* [n. 237], pl. 112).

Fig. 3. Gravură de Albrecht Dürer intitulată „Vânătoarea Sfântului Eustathius” (Paris, Bibliothèque Nationale, Estampes)
(apud L. Bertin, *La vie des animaux*, II [n. 276], p. 401).

A

B

Fig. 4. A. – Sfântul Hubert îngenunchiat în fața Cerbului mitic, redat pe un triptic din biserica de la Elewijt, pictat de un artist necunoscut. B. – Sfântul Hubert în calitate de episcop, redat pe o frescă de la sfârșitul secolului al XV-lea din biserica de la Béguinge de Saint Trond (*apud* F. Pény, *Saint Hubert* [n. 238], pl. XXII a și XXV).

A

B

Fig. 5. A. – Placă ceramică din friza unui palat din Iran (Kashan sau Rayy) din secolul al XIII-lea, reprezentând o scenă de vânătoare a unei căprioare. B. – Covor de lână cu reprezentări faunistice și florale de la sfârșitul secolului al XVI-lea, provenind din Iran (Berlin – Pergamon Museum) (Foto V. Spinei, 2013).

Fig. 6. Statuetă de porțelan emailat din China, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, reprezentând o zeitate feminină, având la picioare o căprioară (Moscova – Muzeul de Stat de Artă Orientală) (Foto V. Spinei, 2013).

Fig. 7. Două aplice din bronz reprezentând cerbi din vestul Siberiei. Cultura Tagarsk, secolele VI-IV î.Hr. (Moscova – Muzeul de Stat de Istorie) (1-2); Căprioară din aur din Mongolia, perioada irano-scitică (Moscova – Muzeul de Stat de Artă Orientală) (3) (Foto V. Spinei, 2013).

Fig. 8. Reprezentări de cerbi din bronz din așa-numitul „tezaur caucazian”. Secolele VI–V î.Hr.
(Moscova – Muzeul de Stat de Istorie) (Foto V. Spinei, 2013).

Fig. 9. Ornamente de aur de pe veșminte scitice din secolul al V-lea î.Hr., descoperite la Maikop (regiunea Kuban, Rusia) (Berlin – Altes Museum) (Foto V. Spinei, 2013).

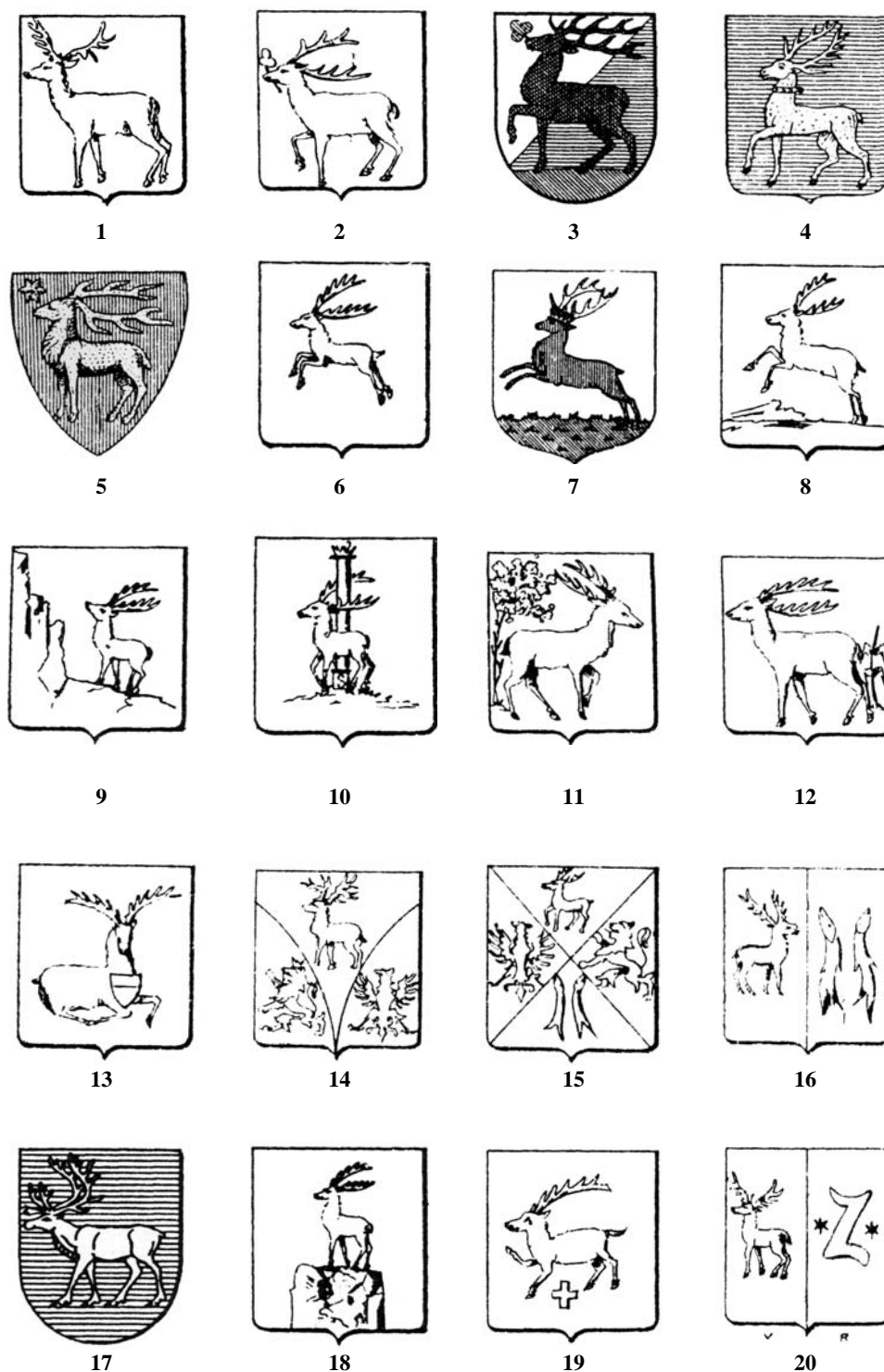

Fig. 10. Imagini heraldice cu reprezentări de cerb din Evul Mediu târziu și din perioada modern din Germania (1–3, 5–11, 14–16, 18, 20), Finlanda (4), China (12), Italia (13), Norvegia (17) și Ungaria (19) (apud O. Neubecker, W. Rentzmann, *Wappenbilderlexikon* [n. 272], p. 201).

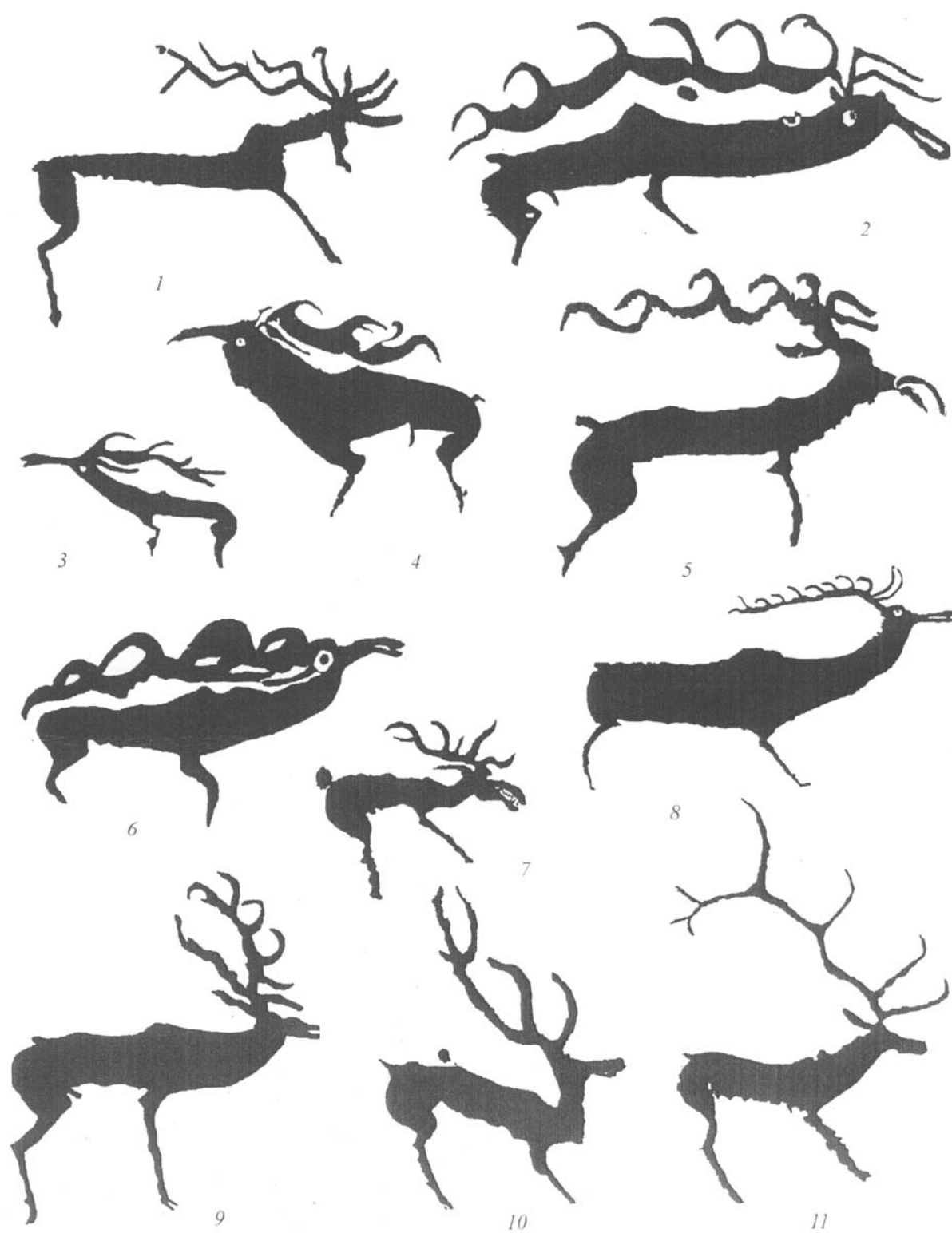

Fig. 11. Reprezentări de cerbi incizate pe roci din Altaii Mongoli (*apud* V. D. Kubarev, D. Tseveidorzh, E. Iakobson, *Петроглифы Цагаан-Салаа* [n. 255], p. 517, fig. 26).

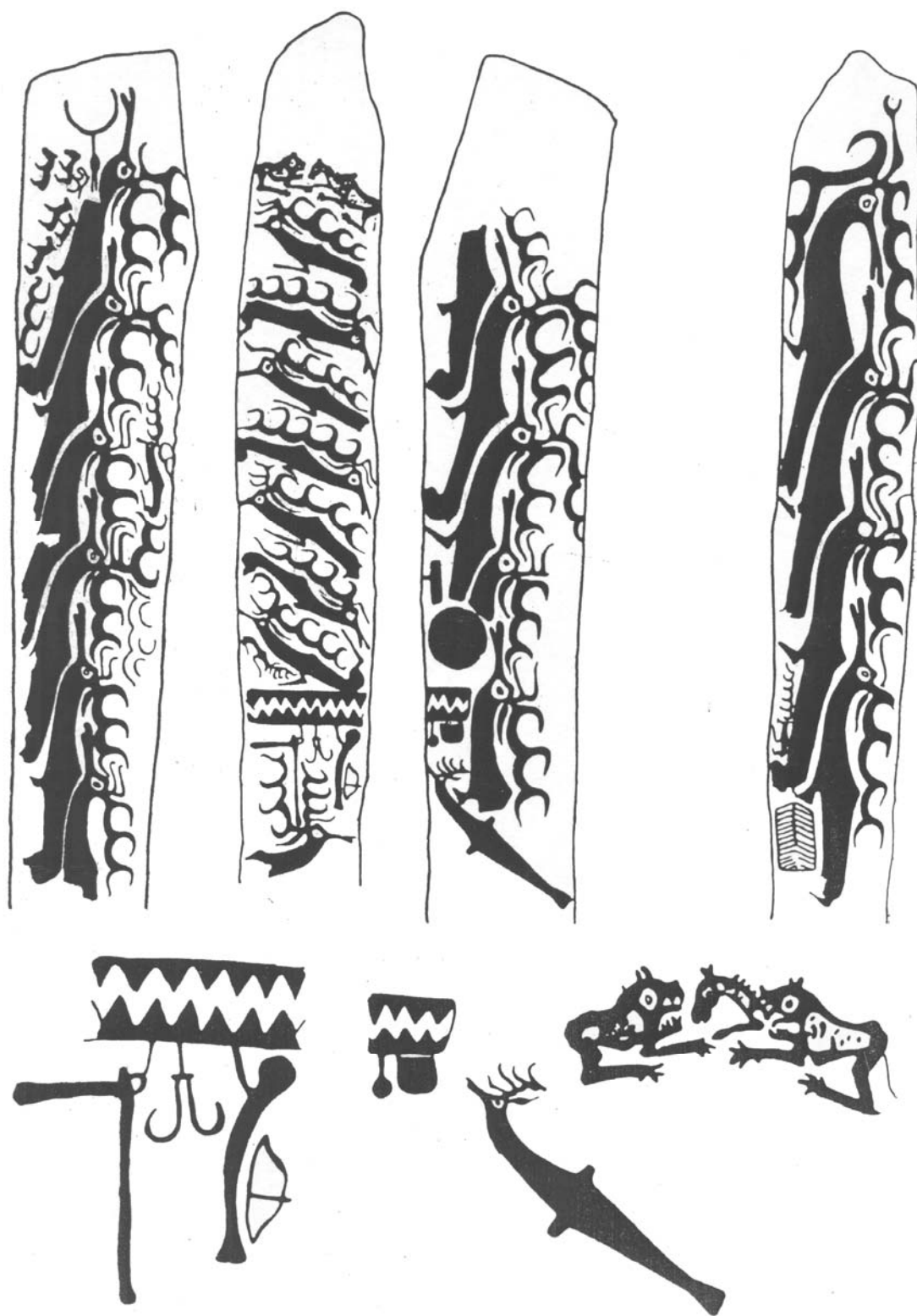

Fig. 12. Stâlpi / stele din piatră cu reprezentări de cerbi de la Ushkiin-Uvera, Mongolia
(apud V. V. Volkov, E. A. Novgorodova, *Оленные камни* [n. 257], p. 82, fig. 2).

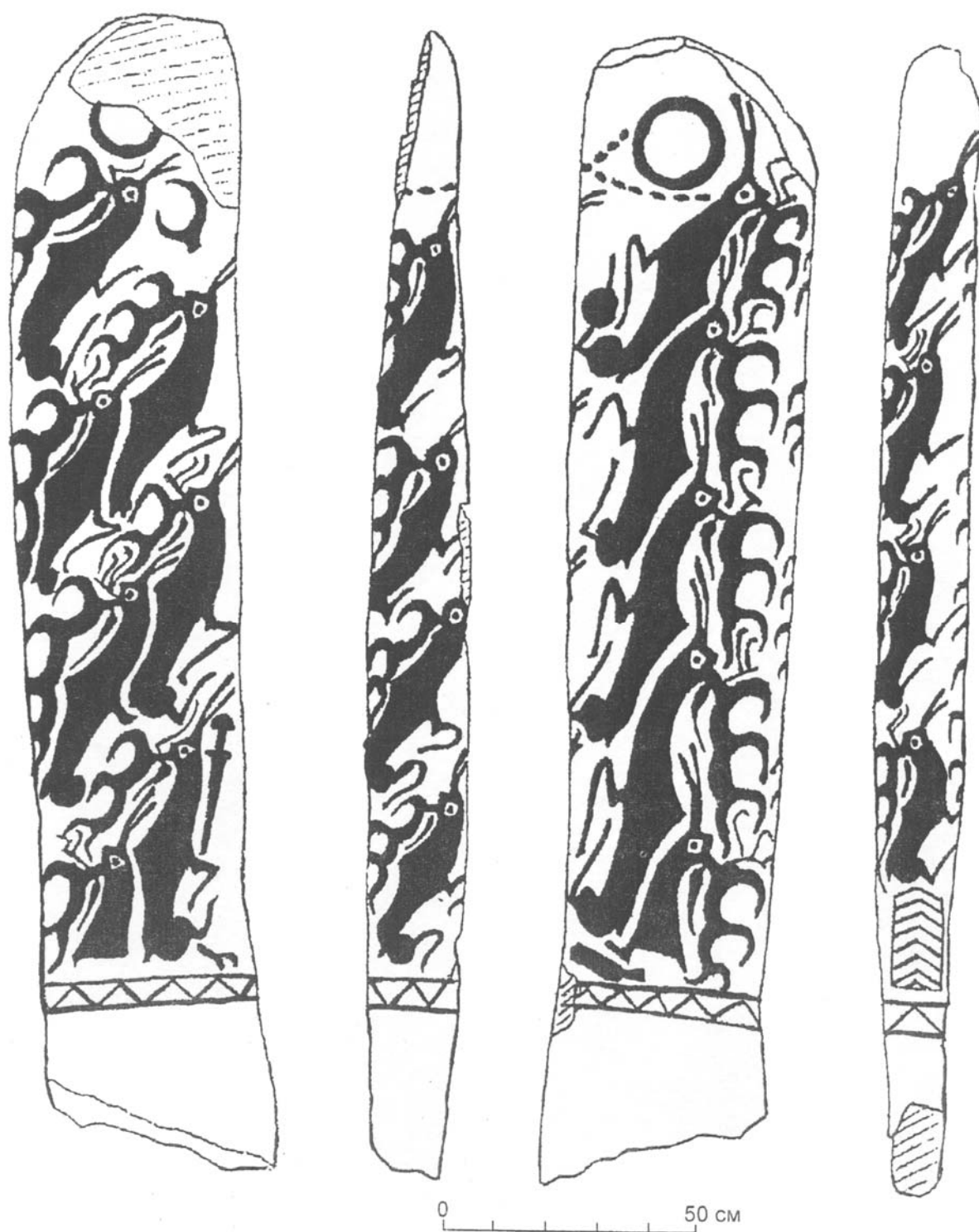

Fig. 13. Stâlp / stelă din piatră cu reprezentări de cerbi de la Zhargalant, Arkhangai aimag, Undur-Ulaan sumyn, Mongolia (*apud* V. V. Volkov, *Оленные камни* [n. 256], p. 232, fig. 117).

A

B

Fig. 14. Plăci ornamentale cu figuri antropomorfe și zoomorfe de pe cazanul de la Gundestrup (Danemarca), datat la sfârșitul mileniului I î.Hr. (apud S. Müller, *Det store sølvkar fra Gundestrup* [n. 268], pl. IX și XI).

A**B**

Fig. 15. Două statui din ceramică policromă smălțuită reprezentând fiare apărătoare de morminte. Dinastia Tang, 618-907 (Muzeul Șanghaiului / Shanghai Bowuguan) (A); (Berlin – Ethnologisches Museum, Inv. Nr. 1971-25) (B) (Foto V. Spinei, 2012 și 2013).

Fig. 16. Tabloul lui V. M. Vasnețov „Țareviciul Ivan pe Lupul Cenușiu” (1889)
(Moscova – Galeria Tretiakov) (Foto V. Spinei, 2013).

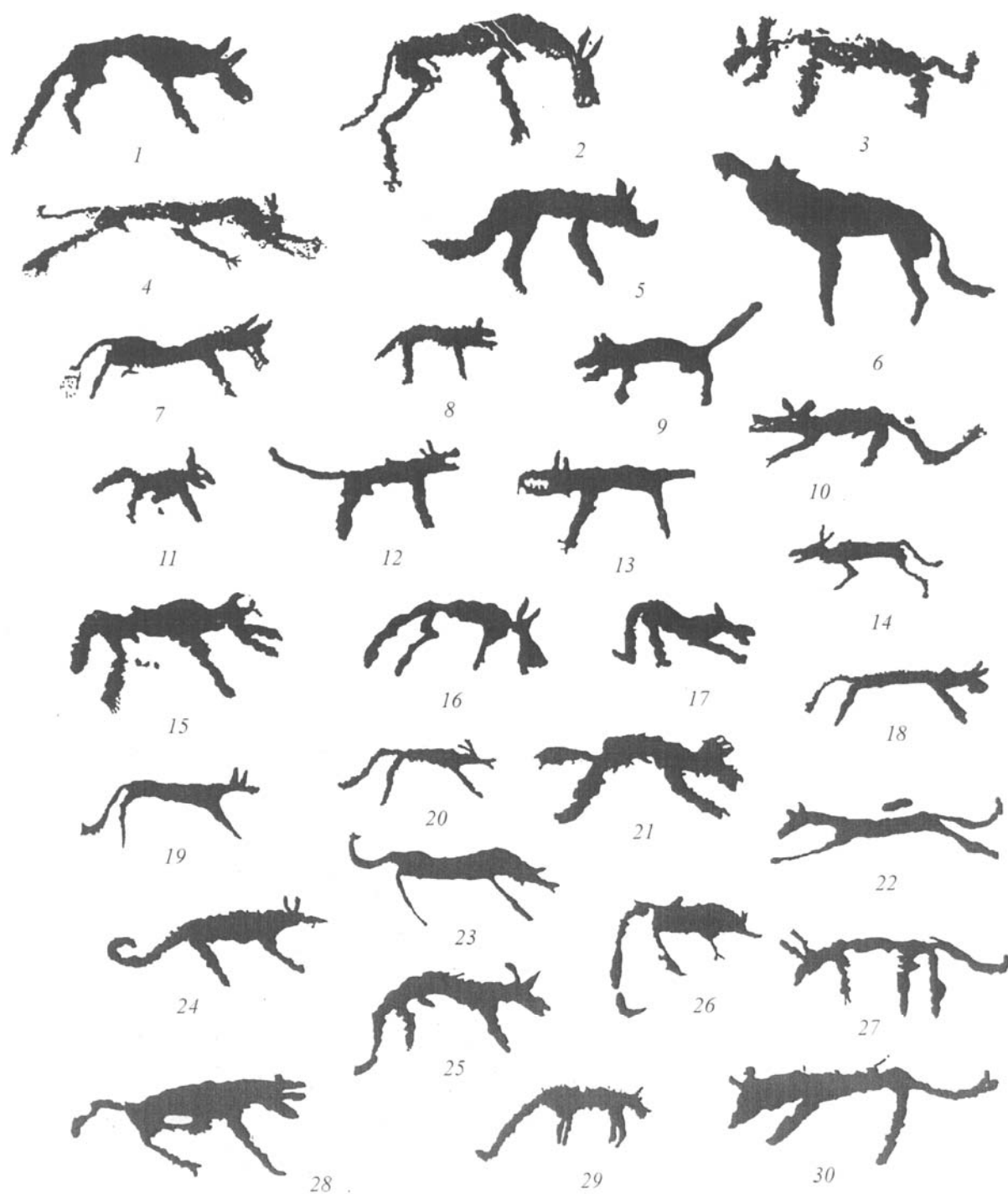

Fig. 17. Reprezentări de lupi și / sau câini incizate pe roci din Altaii Mongoli
(*apud* V. D. Kubarev, D. Tseveeidorzh, E. Iakobson, *Петроглифы Цагаан-Салаа* [n. 255], p. 547, fig. 57).

SPAȚIUL RURAL ȘI AGRICULTURA – ELEMENTE ORGANICE ALE ECONOMIEI MEDIEVALE: DIRECȚII ȘI TEME DE CERCETARE*

DE

GEORGE BILAVSCHI**

Abstract

Rural landscape and medieval communities have often been regarded as being mainly static, belonging to some “traditional” or unchanging past. This stereotype point of view can be rejected, by regarding the agriculture as a dynamic process, where the main roles were held by nature, rural landscape and ecological space and the individual with his concerns, feelings and experiences, permanently balancing between stability, change, resilience, crisis and innovation. The daily routine and the medieval man's concern to provide food, structured its relationship with the environment, as well as inter-community relations. The knowledge regarding crops and plants, soils and climate were complemented by skills and experience in agriculture, metalwork and tool manufacture, all these being placed in a natural, anthropogenetic and socially distinct environment.

The present study stands for an introduction to an intricate analysis of the medieval rural world of the Eastern Carpathian area. Such an article meets the necessity of an enlarged database, as it takes into consideration information provided by corroborating disparate and often anachronistic or confusing archaeological and historical data. Medieval rural research started quite late in Romania, in the second half of the 19th century, when a few studies were published by ethnologists, linguists and agronomists. It was only towards the middle of the 20th century, when the rural areas started to be archaeologically investigated but without substance and consistency.

In our country, elements of “everyday life” and agricultural-space organization were briefly discussed, the research being tainted by the lack of historical sources (written sources and archaeological research). Our historical and archaeological data cannot be compared to the situation in other European countries and, moreover, what we have has not been exploited enough. In addition, such a topic requires the use of a very large range of information provided by several complementary fields of research, interdisciplinarity being instrumental in this case.

Nowadays, topics related to human inter-relations, individual and communal mentality, food and culinary practices, hygiene, education, culture and religious practices, ordinary and eschatological fear, archaic landscape and the ecology of daily medieval landscape, are a constant presence in European scientific circles and research programs. In many academic centers of Europe important monographic works and studies were published, on topics such as: rural territory organization and structure of countryside communities, paleoclimatology, agricultural landscape and the ecology of rural settlements, commercial networks and centers of production, culinary art, etc.

Keywords: rural space and communities, medieval agriculture, Moldavian territory, livestock culture, growing crops, agricultural tools, interdisciplinarity.

INTRODUCERE. IMPORTANȚA TEMEI. METODOLOGIE.

Agricultura și spațiul rural medieval au fost considerate unilateral și superficial ca fiind mai degrabă „statice”, strâns ancorate într-o mentalitate retrogradă, evoluând într-un cadru topografic neschimbat și funcționând după reguli cutumiare. Conform acestei opinii, spre deosebire de structurile rurale aparținând perioadei clasice idealizate, satul medieval împărtășește aceeași imagine negativă, întunecată, atribuită întregii epoci. Această stereotipie de judecată poate fi amendată prin interpretarea lumii rurale medievale ca un proces

* Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract: **POSDRU/159/1.5/S/137832**, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Institutul de Arheologie din Iași, bilavschi@arheo.ro.

dinamic, în care rolurile importante le dețin natura-spațiul rural și casnic, societatea-comunitatea, individul cu preocupările, trăirile, experiențele sale, oscilând în permanență între stabilitate, criză, revenire și inovație, indiferent de perioadele istorice la care ne raportăm. Cercetarea mediului rural și a comunităților agricole medievale a debutat destul de târziu în România, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când au fost publicate rezultatele investigațiilor etnologilor și lingviștilor. Abia spre mijlocul secolului al XX-lea, a început să fie investigată arheologic și zona rurală, însă cu o ritmicitate lipsită de constanță și consistență.

În schimb, pentru multe dintre statele Europei existau deja lucrări monografice și studii de amploare pe teme precum: organizarea teritoriului rural și structura comunităților rurale, paleoclimatologie, peisajul agricol și ecologia spațiului rural, rețele comerciale și puncte de producție, arta culinară etc.¹. Recente contribuții,

¹ Vom menționa doar câteva lucrări reprezentative pentru subiectul de față. Pentru Cehia și Slovacia: B. Bratanič, *Nešto o starosti pluga kod Slavena* (Etwas über das Alter des Beet-pfluges bei den Slawen), in *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Zagreb*, 2, 1954, pp. 277–306; idem, *Nekoliko napomena o tehničkoj konstrukciji starog slavenskog pluga* (On technical construction of the ancient slavonic plough), in *Etnografija Poljska*, 3, 1960, pp. 78–120; idem, *A note on the typology of ploughing implements*, in *Le VIe Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques, Paris 30 juillet – 6 août 1960*, tome II, *Ethnologie* (premier volume), Musée de l'Homme, Paris, 1963, pp. 511–516; Fr. Šach, *Rádlo a pluh na území Československa*, Vědecká práce zemědělského muzea, Praha, 1961; Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Polska Nauk, Wrocław – Warszawa-Kraków, 1962; M. Beranová, *Zemědělství starých Slovanů*, Československá Akademie Věd, Praha, 1980; N. Profantova, *Ein Hortfund von Eisengegenständen aus Plužná, Kreis Mladá Boleslav*, in *Život v archeologii středověku: sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetáňkovi* (Das Leben in der Archäologie des Mittelalters/Life in the archaeology of the middle ages/La vie vue par l'archéologie médiévale), In memoriam Miroslav Richter și Zdeňek Smetánka (eds. Jana Maříková-Kubková et alii), Ed. DAR, Praha, 1997, pp. 514–534; pentru spațiul fost-iugoslav: G. Marjanovic-Vujovic, *Rural settlements in the 9th and 10th centuries in the Danube Valley in Serbia*, in *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology* (eds. D. Austin și L. Alcock), Ed. Unwin Hyman, London-Boston-Sydney-Wellington, 1990, pp. 236–248; M. Brmbolić, *Srednjovekovna oruđa od gvožđa u Vojvodini (IX–XVI)*, Pančevo, 2000; pentru Ungaria: I. Balassa, *The earliest period of Hungarian plough cultivation*, in *Tools and Traditions. Studies in european ethnology presented to Alexander Fenton* (ed. Hugh Cheape), National Museums of Scotland, Edinburgh, 1993, pp. 55–62; pentru spațiul rusesc: A. V. Černechov, *On the origin and early development of the East-European plough and the russian sokha*, in *Tools and Tillage*, II/1, 1972, pp. 34–50; A. V. Černetsov, *Klassifikatsija i chronologija nakonečnikov drevnerusskich pachotnych orudij*, in *Kratkie Soobščeniia Instituta Archeologii (KS)*, 146, 1976, pp. 32–36; Ju. A. Krasnov, *Rannee zemledelie i životnovodstvo v lesnoj poloze vostočnoj Evropy (II tysjačelietie do n. e. – pervaja polovina I tysjačelietia n. e.)*, Izdatel'stvo Akademija „Nauka”, Moscova, 1971; idem, *K voprosu o suščestvovanii pluga u pleteni černjachovskoj kul'tury*, in *KS*, 128, 1971, pp. 27–54; idem, *Drevnejšie upražnye pachotnye orudnja*, Ed. Akademija „Nauka” SSSR, Moscova, 1975; idem, *Drevnie i srednevekovye pachotnye orudnja vostočnoj Evropy*, Izdatel'stvo Akademija „Nauka” SSSR, Moscova, 1987; N. A. Makarov, *Medieval rural settlement in Northern Russia: nucleated villages and hamlets in the Beloozero – Kabenskoe region between 900 and 1250 A.D.*, in *Ruralia*, III, 2000, pp. 202–216; pentru teritoriul Franței: J. Guilaine [dir.], *Pour une archéologie agraire. À la croisée des sciences de l'homme et de la nature* (în continuare, se va abrevia *Pour une archéologie agraire*), Armand Colin Éditeur, Paris, 1991; J.-M. Pesez, *Outils et techniques agricoles du monde médiéval*, in *Pour une archéologie agraire*, pp. 131–164; E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, sat occitan de la 1294 pînă la 1324*, I–II [traducere, prefață și note de Măria Carpov], Ed. Meridiane, București, 1992; G. Comet, *Le paysan et son outil. Essai d'histoire technique des céréales (France, VIIIe – XIe siècle)*, în colecția „École française de Rome”, Palais Farnèse, Paris, 1992; M.-C. Amouretti, G. Comet, *Hommes et techniques de l'Antiquité à la Renaissance*, Ed. Armand Colin, Paris, 1993; G. Raepsaet, *The development of farming implements between the Seine and the Rhine from the second to the twelfth centuries*, in *Medieval Farming and Technology. The Impact of Agricultural Change in Northwest Europe* (în continuare, se va cita *Medieval Farming and Technology*) (eds. G. Astill, J. Langdon), Brill, Leiden-New York-Köln, 1997, pp. 41–67; P. Reigniez, *L'outils agricole en France au Moyen Age*, Ed. „Errance”, (în „Collection des Hespérides”), Paris, 2000; pentru Italia: E. Giannichedda, *Zignago e i problemi dell'archeologia rurale nell'Italia settentrionale*, in *Ruralia*, I, 1993, pp. 242–250; pentru Marea Britanie: J. C. Fries, *Vor- und frugeschichtliche Agrartechnik auf den Britischen Inseln und dem Kontinent. Eine vergleichende Studie*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Espelkamp, 1995; Bruce M. S. Campbell, *Ecology versus Economics in Late Thirteenth- and Early Fourteenth-Century English Agriculture*, in *Agriculture in the Middle Ages. Technology, Practice and Representation* (în continuare, se va cita *Agriculture in the Middle Ages*) (ed. Del Sweeney), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1995, pp. 76–108; G. Astill, J. Langdon [eds.], *Medieval Farming and Technology*, 1997; G. Astill, *An archaeological approach to the development of agricultural technologies in medieval England*, in *Medieval Farming and Technology*, 1997, pp. 193–223; pentru nordul Europei: J. Myrdal, *Medeltidens Åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Nordiska museets, Stockholm, 1985; idem, *The agricultural transformation of Sweeden, 1000–1300*, in *Medieval Farming and Technology. The Impact of Agricultural Change in Northwest Europe*, 1997, pp. 147–172; A. Derville, *L'agriculture du Nord au Moyen Age*, I, Artois, Cambrésis, Flandre Wallone, Presses Universitaires du Septentrion („Histoire et civilisations”), Paris, 1999; pentru teritoriile aflate sub stăpânirea Imperiului Bizantin: A. P. Každan, *Agrarnye ostnšeniia v Vizantii, XIII–XIV v.*, Izdatel'stvo Akademija „Nauka” SSSR, Moscova, 1952; P. Charanis, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire (Collected Studies)* (with a preface by Speros Vryonis Jr.), Variorum Reprints, London, 1972; P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium, from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Officina Typographica, Galway University Press, Galway, 1979; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, publication de la Sorbonne (în seria „Byzantina Sorbonensia” 10), Paris, 1992; K. Brunner, *Continuity and Discontinuity of Roman Agricultural Knowledge in the Early Middle Ages*, in *Agriculture in the Middle Ages*, 1995, pp. 21–40; A. E. Laiou [ed.], *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. I–III, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., 2002; A. Bryer, *The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools*, in *The economic history of Byzantium. From the seventh through the fifteenth century*, vol. I (ed. Angeliki E. Laiou), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D. C., 2002, pp. 101–114; P. Ditchfield, *La culture matérielle médiévale. L'Italie méridionale byzantine et*

bazate pe sursele scrise și rezultatele cercetărilor arheologice, au deschis perspective interesante, utilizând deopotrivă și acumulările de date din domeniile etnologie, lingvistică, geografie istorică, paleologie, arheobotanică, arheozoologie, palinologie, paleoclimatologie, antropologie culturală, istoria artei etc.². Astfel, subiecte și teme care tratează relațiile interumane, mentalitatea individului-mentalitatea colectivă, cotidian privat și monden, alimentația-practici culinare, igiena-viața sanitară; educația, cultura și practicile religioase; arhetipuri antropologice și culturale; peisajul arhaic și ecologia mediului de trai medieval se regăsesc în toate programele cercetării europene.

În România, elemente care țin de viața cotidiană a comunităților rurale medievale au fost analizate doar tangențial, cercetările fiind viciate de lipsa izvoarelor istorice (documente scrise și cercetări arheologice în acest spațiu). Cu toate că nu dispunem de fondurile documentare specifice unor state europene³, istoriografia

Normande, École Française de Rome, Paris, 2007, pp. 213–232; B. Caseau-Chevallier, *Byzance: économie et société. Du milieu du VIIe siècle à 1204*, Ed. Sedes, Paris, 2007, pp. 163–194; pentru Balcani: G. Ostuni, *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, tome I–II, *Nomenclature et formes* (sous la direction de André Guillou), Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales et Maisonneuve et Larose, printed in Italy, 1986; lucrări cu caracter monografic: R. Grand, R. Delatouche, *L'agriculture au Moyen Âge de la fin de l'Empire romain au XVIe siècle*, Édition De Boccard, Paris, 1950; P. Michelsen [ed.], *Research on Ploughing Implements. The Conference in Copenhagen, June 1st – 5th 1954* (publication from the International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements), National Museum from Copenhagen, nr. 1, Copenhagen, 1956; P. Wolf, F. Mauro, *Histoire générale du travail*, II, *L'âge de l'artisanat (V^e – XVIIIe siècles)* (sous la direction de Louis-Henri Parias), Nouvelle Librairie de France, Paris, 1961; G. Duby, R. Mandrou, *Histoire de la civilisation française (Moyen Âge – XVIe siècle)*, vol. I, Ed. Armand Colin, Paris, 1958, pp. 11–83; G. Duby, *Medieval Agriculture, 900–1500* (transl. by Roger Greaves), vol. I, Chapter 5 (*The Fontana Economic History of Europe*, general editor Carlo M. Cipolla), Collins/Fontana Clear-Type Press, London-Glasgow, 1969; R. Grand, R. Delatouche, *Les origines de l'économie occidentale (IVe–XIe siècles)*, Ed. Gramond, Paris, 1956; W. Rösener, *Peasants in the Middle Ages*, Oxford Press, Oxford, 1965 (lucrare tradusă și în limba română: W. Rösener, *Țăranii în Istoria Europei*, [trad. de Maria Magdalena Anghelescu], Ed. Polirom, Iași, 2003); M. Bloch, *Land and Work in Medieval Europe* (transl. by J. E. Anderson), Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1967; V. Husa, *Der Mensch und seine Arbeit. Die Arbeitswelt in der bildenden Kunst des 11. bis 17. Jahrhunderts*, Ed. Academia Nauka, Praha, 1967; ediția a II-a, Wiesbaden, 1971; V. Husa, J. Petrň, A. Šubrtová, *Homo Faber. Pracovní ve starých vyobrazeních*, Ed. Academia nakladelství Československé, Praha, 1986; A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Ed. Gallimard, Paris, 1955; J. Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval* (ediție îngrijită și prefață de M. Berza, traducere și note de M. Holban), Ed. Științifică, București, 1970; C. M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000–1700*, 2nd ed., W. W. Norton Edition, New York, 1980; idem, *Between two Cultures: An Introduction to Economy History*, W. W. Edition, New York, 1991; W. Abel, *Agricultural fluctuations in Europe, from the thirteenth to the twentieth centuries* (transl. By Olive Ordish, with foreword and bibliography by Joan Thirsk), Methuen&CO LTD, London, 1980, pp. 1–146; J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.*, (în colecția „Schriften zur Ur- und Frühgeschichte”), Akademie Verlag, Berlin, 1987; K. Biddick, *The other economy. Pastoral husbandry on a medieval estate*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1989; R. Fossier, *Hommes et villages d'Occident au Moyen Âge*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1992; Del Sweeney [ed.], *Agriculture in the Middle Ages*, 1995; M. Mazoyer, L. Roudart, *Histoire des Agricultures du monde. Du néolithique à la crise contemporaine*, Éditions du Seuil, Paris, 1997, pp. 99–312; D. R. Harris [ed.], *The Origin and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, UCL Press, London, 1996; P. Gunst, *Agrarian Development and Social Change in Eastern Europe, 14th – 19th Centuries*, Ed. Variorum, Hampshire, 1996; B. D. Smith, *The Emergence of Agriculture*, Scientific American Library, New York, 1998; A. Antoine, J.-M. Boehler, F. Brumont, *L'agriculture en Europe occidentale à l'époque moderne*, Éditions Belin, Paris, 2000; M. Barceló, F. Sigaut [eds.], *The Making of Feudal Agriculture?*, Brill, Leiden-Boston, 2004; etc.

² M.-C. Cauvin, *Rites et rythmes agraires*, Édition De Boccard, Paris-Lyon, 1991, pp. 31–43; J.-M. Pesez, op. cit. (n. 1), in *Pour une archéologie agraire*, pp. 131–164; E. Le Roy Ladurie, op. cit. (n. 1), 1992; G. Comet, op. cit. (n. 1), 1992; M.-C. Amouretti, G. Comet, op. cit. (n. 1), 1993; Del Sweeney [ed.], *Agriculture in the Middle Ages*, 1995; Bruce M. S. Campbell, op. cit. (n. 1), in *Agriculture in the Middle Ages*, 1995, pp. 76–108; J.-L. Flandrin, M. Montanari [sous la direction], *Histoire de l'alimentation*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1996, pp. 279–548; G. Astill, J. Langdon [eds.], *Medieval Farming and Technology*, 1997; D. Garcia, D. Meeks [eds.], *Techniques et économie antiques et médiévales*, Ed. Errance, Paris, 1997; B. D. Smith, op. cit. (n. 1), 1998; A. Derville, op. cit. (n. 1), 1999; P. Reigniez, op. cit. (n. 1), 2000; N. A. Makarov, op. cit. (n. 1), in *Ruralia*, III, 2000, pp. 202–216; A. Antoine, J.-M. Boehler, F. Brumont, op. cit. (n. 1), 2000; E. Rudebeck, *Tilling Nature, Harvesting Culture. Exploring Images of the Human Being in the Transition to Agriculture*, Bloms i Lund Tryckeri AB, Lund, 2000; A. Conte, *Les paysans de France, de l'an 1000 à l'an 2000*, Ed. Plon, Paris, 2000, pp. 9–86; A. E. Laiou [ed.], op. cit. (n. 1), vol. I–III, 2002; A. Dalby, *Flavours of Byzantium*, Ed. Cromwell Press, Trowbridge, Wiltshire, 2003; M. Barceló, F. Sigaut [eds.], op. cit. (n. 1), 2004; M. W. Adamson, *Food in Medieval Times*, Greenwood Press, Westport, Connecticut-London, 2004; M. Montanari, *Food is Culture* (transl. By Albert Sonnenfeld), Columbia University Press, New York, 2004; W. Davis, G. Halsall, A. Reynolds [eds.], *People and Space in the Middle Ages, 300–1300* (în colecția „Studies in the early Middle Ages”, 15), Brepols Publishers Press, Turnhout, 2006, pp. 115–142, 143–166, 255–274, 275–294, 295–307; J. Lefort, *Société rurale et histoire du paysage à Byzance*, Association des Amis du Centre d'Histoire de Byzance, Paris, 2006; P. Ditchfield, op. cit. (n. 1), 2007, pp. 213–232; L. E. Mitchell, *Family Life in the Middle Ages*, Greenwood Press, Westport, Connecticut-London, 2007, pp. 25–224; R. Arcuri, „*Rustici*” e „*rusticitas*” in *Italie meridionale nel VI sec. d.C. Morfologia sociale di un paesaggio rurale tardoantico*, Di.Sc.A.M., Messina, 2009; etc.

³ Reamintim aici lucrarea excelentă a istoricului francez Emmanuel Le Roy Ladurie (op. cit. [n. 1], 1992), care a beneficiat și a exploatat la maximum sursele documentare referitoare la organizarea social-economică, juridic-administrativă, profesională, culturală și confesională a unui sat medieval. Volumul este, așa cum însuși Paul Veyne spunea, „o lucrare-simbol”, un instrument excepțional pentru posteritate, precum și un model eficient de cercetare metodologică. Afirmția se aplică și pentru J.-M. Pesez [dir.], *Brucato. Histoire et archéologie d'un habitat médiéval en Sicile*, vol. I, École française de Rome, Roma, 1984.

românească nu a exploatat eficient și complet potențialul informațional al surselor existente. În plus, tema presupune utilizarea unei game foarte variate de informații oferite de mai multe științe conexe istoriei, cercetările interdisciplinare determinând dimensiunea demersului științific.

Deși discutăm de segmente teritorial-politice întru totul particularizate, investigațiile spațiului rural din zonele extracarpătice trebuie să includă datele cercetărilor din Transilvania, care pot completa imaginea de ansamblu a satului și a agriculturii românești medievale. În ciuda diversității climatice, a peisajului natural și a structurilor social-economice și politice, difuziunea extraordinară a uneltelor și a tehnicilor agricole pe spații relativ întinse recomandă deopotrivă cercetarea sistemelor agricole și a comunităților sătești din mediul slav, germanic, din lumea bizantină și cea a Imperiului Otoman.

În ultimele două decenii, s-au constatat preschimbări la nivelul metodologiei investigării spațiului rural și a economiei agricole medievale, indicate de utilizarea largă a informațiilor și a datelor interdisciplinare. Precizarea direcțiilor de cercetare și a temelor aferente acestora, susținerea și argumentarea unor ipoteze de lucru constituie fundamentele demersului actual.

Amploarea subiectului obligă la abordarea graduală a unor aspecte ce țin de utilizarea spațiului casnic și agricol, viața cotidiană și practicile ancestrale, mentalitate, igiena, alimentația și bolile etc., pentru care se pot întrebuița o gamă destul de variată de surse istorice și arheologice. De asemenea, disciplinele conexe arheologiei trebuie întrebuițate în încercarea de a trata aspecte ce țin de condițiile oferite de mediu pentru traiul zilnic, de perpetuarea unor habititudini în regiune, în funcție de specificul climei, al solului, al formelor geografice și de invaziile militare.

Intervalul cronologic aflat în atenția noastră este determinat în partea sa inferioară de evoluția social-economică și sporul demografic înregistrat în rândul comunităților arhaice de tip Dridu (secolele X–XI), în timp ce limita superioară (veacul al XIV-lea) coincide cu constituirea statului medieval românesc, din Moldova. Reperele alese nu sunt întâmplătoare și reprezintă momente esențiale pentru definirea profilului etnico-demografic, social-economic, politic, cultural și confesional al populației vechi românești. Pragul temporal de jos este marcat și de revigorarea ultimelor migrații ale comunităților turanice euro-asiatice, care au marcat semnificativ evoluția ulterioară a istoriei teritoriului aflat la nordul Dunării de Jos. De asemenea, în zorii celui de-al doilea mileniu creștin se înmulțesc și mențiunile referitoare la români și teritoriul ocupat de aceștia, grație unor evenimente tumultuoase care au atras atenția cancelariilor orientale, bizantine și occidentale. Documentele interne au întârziat să apară până în a doua parte a secolului al XIV-lea. Enunțul este viabil până în momentul în care cercetările viitoare vor identifica și mărturii scrise interne mai timpurii. Este greu de crezut că în „cancelariile” liderilor formațiunilor locale pre-statale nu au fost emise acte cu caracter economic, administrativ-judecătoresc, politic, diplomatic etc. Un simplu exercițiu de gândire poate proba supoziția noastră. Verbul „a scrie” provine din latinescul *scribere*. Probabil, dacă această activitate ar fi fost întreruptă în intervalul de timp ce a trecut de la retragerea aureliană și înregistrarea primelor însemnări cu caracter juridic, în limba română ar fi pătruns unul din termenii slavi *palisati*, *zapisi* sau *pisati*. Chestiunea constituie încă o problemă prioritară a cercetării științifice viitoare.

Obiectivele unui astfel de efort se pot concretiza prin utilizarea unor metode de lucru specifice arheologiei, istoriei, etnografiei și lingvisticii, dar și din alte domenii de cercetare științifică inter- și pluridisciplinară (metoda analitică, tipologică, statistică, descriptivă, comparativă și interpretativă). În acest scop, prelucrarea materialului arheologic specific din siturile din Moldova (așezări, necropole, chiar și descoperiri izolate), care reflectă experiența și inovațiile în domeniul agrar, tehnicile de prelucrare ale utilajului specific și practicile tradiționale, este fundamentală. Utilizarea rezultatei cercetărilor interdisciplinare (analiza resturilor botanice, a rămășițelor arheozoologice și antropice, probe de polen; analiza eșantioanelor de sol, analize metalografice etc.) este, de asemenea, indispensabilă. Totodată, investigațiile etnografice și lingvistice⁴ au, așa cum deseori a fost verificat, un rol la fel de important în urmărirea unor aspecte legate de viața cotidiană, practici, activități casnice, agricole și meșteșugărești, mentalitatea individuală sau colectivă etc.

⁴ Cea mai cuprinzătoare lucrare, care reunește rezultatele cercetărilor istorice, arheologice, etnografice, lingvistice și iconografice, este cea a regretatului istoric V. Neamțu (*La technique de la production cérealière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle* [în continuare se va cita *La technique...*], Ed. Academiei R.S.R., în colecția „Bibliotheca Historica Romaniae”, București, 1975, 269 p.). Vezi și lucrările semnatarului acestor rânduri, care conțin ample discuții asupra teoriilor lingviștilor, istoricilor, arheologilor și etnografilor, precum și bibliografia reactualizată a preocupărilor în domeniu. Cadrul restrâns al discuțiilor nu permite reluarea unor chestiuni deja comentate *in extenso* în paginile acestor studii (G. A. Bilavski, *Nomenclatura românească referitoare la unelte și utilajul agricol tradițional*, în *Arheologia Medievală* [ArhMed], VII, 2008, pp. 9–36; idem, *Terminologia românească referitoare la practicile agricole și pastorale tradiționale*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, VIII, 2009, pp. 33–68; idem, *Dinamica economiei agricole din Moldova oglindită în izvoarele veacurilor XIV–XVII*, în *Arheologia Moldovei* [ArhMold], XXXVI, 2013, pp. 119–151).

SPAȚIUL RURAL MEDIEVAL ȘI ACTIVITĂȚI AGRICOLE SPECIFICE – COMPONENTELE DISCURSULUI ȘTIINȚIFIC

Dacă motorul lumii medievale l-a reprezentat spațiul rural, dominanta economiei a reprezentat-o agricultura, care a jucat un rol esențial în dezvoltarea societăților omenești și a structurilor politice.

În vreme ce în Europa postbelică, reconstrucția așezărilor distruse de bombardamente a generat și ample programe de cercetare arheologică a epocilor anterioare, în spațiul românesc, investigarea lumii rurale a rămas în plan subsidiar, cercetătorii concentrându-se îndeosebi asupra spațiului urban. Astfel, în Germania, Franța, Belgia, Italia, fosta Uniune Sovietică și Ungaria proiectele de cercetare prioritare s-au concentrat pe investigarea nivelurilor specifice Evului Mediu, în încercarea de a descoperi trecutul istoric al fiecărei comunități în parte. În Polonia, spre exemplu, săpăturile arheologice sistematice au demarat după reîntregirea teritoriului național, când, sub egida Academiei de Științe și a universităților, s-au derulat mai multe campanii atât în spațiul rural, cât și în mediul orășenesc. Diferit s-au desfășurat activitățile de cercetare în țările nordice și Marea Britanie, unde numeroasele proiecte au concentrat eforturile specialiștilor din varii domenii de activitate în vederea clarificării și a cunoașterii etapelor evolutive ale structurilor sătești.

Istoricii veacului trecut au depistat, prin metode inedite, teme și subiecte de cercetare nedezbătute până la acea dată, în urma aprofundării lor specialiștii deslușind preschimbări structurale permanente ale spațiilor și ale comunităților rurale medievale. Astfel, specialiști precum Marc Bloch, Georges Duby, Jacques Le Goff, Fernand Braudel, Emanuel Le Roy Ladurie, Lucien Febvre și alți exponenți ai generațiilor viitoare de *analști* au deschis noi căi de investigare a lumii rurale, întemeind în jurul lor și a revistei *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* (din 1989 devine *Annales: Histoire et Sciences Sociales*), o adevărată școală de cercetare social economică și culturală, reinventând astfel, prin apelul la interdisciplinaritate, studiul istoriei mentalităților individuale și colective.

Pentru, vestul european, cele mai timpurii documente au înregistrat o serie de date referitoare la diverse aspecte și componente ale universului rural. Astfel, încă din veacul al IX-lea, s-a format o categorie profesională aparte, acei *scholars*, care au jalonat terenul cercetărilor în domeniul administrativ-funciar și economic-agricol, realizând primele inventare și măsurători ale terenurilor arabile. În perioada carolingiană, astfel de documente se numeau *polyptychs*, pentru ca în secolul al XI-lea, să apară celebrul registru de inventar *Domesday Book*⁵. Registrele respective conțineau date importante despre domeniile senioriale, despre relațiile dintre nobili și țărani dependenți, despre statutul juridic al țăranilor și obligațiile față de marii latifundiași pentru a folosi terenurile acestora, despre diviziunea domeniilor în suprafețe destinate arăturilor și cultivării plantelor cerealiere, a viței-de-vie, în pășuni, fânețe și zone împădurite, despre regimul de funcționare a morilor, a iazurilor cu pește și a prisăcilor/stupăriilor etc. Tabloul este complet atunci când informațiile scrise sunt desăvârșite în mod fericit de sursele arheologice, lingvistice, iconografice, etnografice, precum și de rezultatele cercetărilor paleobotanice, arheozoologice, antropologice, de istorie a artei, geologice și de geografie istorică. Studiile moderne ale societăților rurale au evidențiat aspecte ale vieții cotidiene, familiale și comunitare, dar mai mult decât atât, au scos la iveală chestiuni legate de credințe populare, (in)adaptabilitate în fața preschimbărilor mediului climatic și cultural.

În comparație cu situațiile din vestul Europei, deținem un avantaj extraordinar deoarece, înțelegerea funcționalității uneltelor, precum și atribuirea corectă a termenilor pieselor respective, de la o regiune istorică la alta, s-au realizat mai mult empiric, multe dintre acestea fiind utilizate în câmpul activităților agricole din mediul rural românesc în mod curent, până în anii '90 ai veacului trecut. Etnografii au surprins o lume încremenită de cel puțin două veacuri și închisă între limite geografice distincte, în interiorul cărora viețuiesc comunități umane tradiționale⁶. Cu certitudine, instrumentarul specific folosit, noțiunile ce desemnează fiecare unealtă ori parte a ei, precum și îndeletnicirile agricole și pastorale sunt o moștenire a ultimelor două-trei

⁵ Del Sweeney, *Introduction*, in *Agriculture in the Middle Ages*, 1995, p. 3.

⁶ Vezi comunitățile rurale închise, reduse ca număr de locuitori, din zonele muntoase ale Vrancei și Apusenilor, remarcate, analizate și semnalate de T. Pamfile, V. Butură, N. Dunăre și alți etnografi (T. Pamfile, *Agricultura la români. Studiu etnografic, cu un adaos despre măsurătoarea pământului și glosar*, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, București, 1915; idem, *Industria casnică la români, studiu etnografic*, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, București, 1927; V. Butură, *Adăposturile temporare în sud-estul Munților Apuseni*, in *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1957–1958*, Cluj-Napoca, 1958, pp. 95–134; idem, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Ed. „Dacia”, Cluj-Napoca, 1978; idem, *Străvechi mărturii de civilizație românească: Transilvania – studiu introductiv*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989; N. Dunăre, *Agricultura*, in *Țara Bârsei*, vol. I [ed. N. Dunăre], Ed. Academiei R.S.R., București, 1972, pp. 107–156; idem, *Forme de viață pastorală*, in *Țara Bârsei*, vol. I, 1972, pp. 157–242; etc.).

veacuri ale Evului Mediu. Modul de viață ordinar cu obiceiurile și practicile cutumiare, limba, vestimentația și credințele popular-religioase, bunăoară și arhitectura țărănească din aceste zone ne transmit realitățile istorice ale Evului Mediu târziu.

În spațiul extra-carpatic românesc, ansamblul practicilor, a tehnicilor agricole și pastorale au determinat modul de viață, au structurat comunitățile și au definit profilul economic, cultural și politic. Studiul agriculturii medievale se confundă cu extrospecția lumii rurale, în general, și cu pătrunderea analitică a universului țărănesc, în particular, sub toate aspectele sale: mentalitatea individuală și cea colectivă, percepția lumii în care trăiește, activități cotidiene, obiceiuri, port popular, practici cutumiar-religioase, credințe-eres, atitudinea față de viață și moarte, cultură, statutul social, juridic și profesional etc. Dacă pentru prima parte a Evului Mediu, izvorul arheologic este primordial, începând cu secolele XV–XVI se înmulțesc și documentele interne care fac referirea, direct ori indirect, la sistemul agricol. Pe baza acestor surse valoroase, se poate reconstitui cadrul evoluției economiei medievale românești. Astfel, odată cu organizarea pieței interne moldovenești, cu intensificarea relațiilor comerciale cu celelalte regiuni românești și cu cele ale statelor învecinate, cu stabilirea rutelor pentru negoț și cu reglementarea tranzitului unor mărfuri, agricultura statului moldovenesc medieval a cunoscut un real progres față de perioada premergătoare întemeierii statale. Sursele scrise nu ne furnizează foarte multe date despre această lume fascinantă, istoricului nerămânându-i altă soluție decât cercetarea comparativă, analitică și descriptivă a rezultatelor interdisciplinare.

Cercetările arheologice din mediul rural românesc, deși inconsistente, au introdus în câmpul investigațiilor istorice o serie de informații esențiale referitoare la aspectele de viață cotidiană ale țăranului medieval. În aria geografică menționată, s-a observat o adevărată interdependență între muncile agricole și celelalte activități casnice și economice. Astfel, tehnicile agricole au evoluat în strânsă conexiune cu îmbunătățirea instrumentarului specific. În plus, extragerea și prelucrarea metalelor au fost indisolubil legate de evoluția și perfecționarea uneltelor. Greutățile legate de identificarea și extracția minereului din fier au influențat calitatea și cantitatea instrumentarului agricol disponibil pentru comunitățile de agricultori din spațiul carpato-nistean. Volumul redus de fier și valoarea lui ridicată pot constitui motive plauzibile pentru lipsa acestora din inventarul siturilor arheologice din teritoriul extracarpatic. Analizele noastre pe categorii de unelte au scos în evidență pentru unele artefacte măsuri succesive de reparare, consolidare și reutilizare ale acestora, dovezi incontestabile a ponderii acestora în inventarul gospodăresc medieval. Totodată, distribuirea lor geografică oferă informații prețioase referitoare la activitățile agricole specifice regiunilor unde au fost identificate, precum și la tipurile de culturi sau plante cultivate.

*

Se impun câteva precizări referitoare la elementele și temele care vor constitui fundamentele demersului de față.

Utilizarea **uneltelor** agricole în calitate de sursă istorică fundamentală pentru subiectul nostru a determinat formularea principiilor metodologice de studiere și integrare a acestora în sisteme de clasificare. Astfel, criteriile de analiză distribuie instrumentele agricole în structurile tipologice, funcționale și cronologice specifice. Evident, clasificările uneltelor ar trebui să urmeze principiile metodologice ale sistemelor de ordonare consacrate ca metodă de lucru⁷, perfect adaptabile însă realităților istorice din zona extracarpatică.

Chiar dacă pentru unele categorii de unelte nu dispunem de informații scrise și dovezi arheologice, cercetările etnografice au permis reconstituirea profilurilor inițiale, deoarece cele mai multe dintre ele au

⁷ B. Brentjes, *Untersuchungen zur Geschichte des Pfluges*, vol. III, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg*, Halle (Saale), 1954, pp. 391–408; A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, op. cit. (n. 1), 1955, pp. 13–24; V. Neamțu, *La technique...*, 1975; A. V. Černechov, *Klassifikatsija i chronologija nakonečnikov drevnerusskich pachotnyh orudij*, in *KS*, 146, 1976, pp. 32–36; G. Ostuni, op. cit. (n. 1), 1986, vol. I, pp. 1–380; vol. II, *Planches*, pp. 381–1080; J. Henning, op. cit. (n. 1), 1987, pp. 22–41; M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Varşovia-Lódź, 1996, pp. 5–7, 11–13; P. Reigniez, op. cit. (n. 1), 2000, 446 p.; P. P. Birnea, T. F. Reaboi, *Dva klada iz starogo Orcheja*, VAŞ, Chişinău, 2000, 98 p.; M. Brmbolić, op. cit. (n. 1), 2000, 168 p. Vezi și lucrări de referință pentru teoretizarea sistemelor de clasificare: J. N. Hill, R. K. Evans, *A model for classification and typology*, in *Models in archaeology* (ed. D. L. Clarke), London, 1972, pp. 231–273; B. Bender, *Sampling and classification*, in *Sampling in archaeology* (red. J. W. Mueller), Tucson, 1975, pp. 227–247; L. R. Binford, *Objectivity – explanation – archaeology*, in *Theory and explanation in archaeology* (reds. C. Renfrew, M. J. Rowlands, B. A. Segraves), New York, 1982, pp. 125–138; M. Jukowski, *A Complete Manual of Field Archaeology. Tools and Techniques of Field Work for Archaeologists*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 1980, pp. 227–229; 276–280; H. Hodges, *Artifacts. An Introduction to early Materials and Technology*, Gerald Duckworth & Co. Ltd., Londra, 1989, p. 80; D. Minta-Tworzowska, *Klasyfikacja w archeologii. Jako sposób wyrażania wyników badań, hipotez oraz teorii archeologicznych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1994, pp. 13–27, 31–49, 51–70; C. Renfrew, P. Bah, *Archaeology. Theories, methods and practice*, 3rd edition, London, 2000, pp. 34–38, 120–124, 155–162; etc.

cunoscut evoluții aproape insesizabile ale aspectului, utilității și procesului tehnologic de prelucrare a acestora, din Evul Mediu și până în epoca modernă. Evoluția uneltelor comportă experiența seculară și empirică a meșterilor. Tehnica modelării sau a prelucrării lor s-a dezvoltat treptat, în funcție de nevoile practice și simțul artistic al fiecărei comunități în parte. Discuția trebuie să se închege în jurul chestiunilor invocate și să nu excludă și alți factori precum clima, relieful, structura geologică, demografia, economia, politicul etc. Cu certitudine, coroborarea datelor istorice, arheologice, etnografice, lingvistice și iconografice vor releva date esențiale referitoare la evoluția formelor, precum și a funcționalității acestora în cadrul diverselor munci și practici gospodărești ori agricole.

Observațiile descriptive și tehnice privitoare la **locuințele** cu dependențele lor, la cuptoarele casnice și meșteșugărești (ale olarilor și ale meșterilor fierari), la inventarul complexelor descoperite, la gropile de provizii și resturile carbonizate ale cerealelor și semințelor, la uneltele de uz casnic și gospodăresc, la rămășițele osteologice animaliere, la necropole etc. au introdus în sfera percepției universului rural date esențiale. Specialiștii trebuie să interpreteze aceste noi informații, conferindu-le consistență istorică. Rezultatele comentariilor istorice și arheologice trebuie să integreze de observațiile lingvistice, care pot oferi răspuns chestiunilor insurmontabile. Toponimia (regionime, oronime, hidronime, anemonime, oiconime, microtoponime, hodonime, fitotoponime, zootoponime), onomastica, morfologia și etimologia termenilor vechi și moderni românești constituie izvoare prețioase, furnizând date istorice despre originea, evoluția și preschimbările la nivelul limbii populare. Etnologia și cercetările etnografice pot reprezenta soluții viabile, practicile cutumiar-culturale și religioase, activitățile tradiționale, folclorul, portul specific, dialectele regionale și populare reprezentând surse de analiză retroactivă pentru cel mult ultimii 150–200 de ani. Depășirea intervalului menționat poate determina deplasarea rezultatelor obținute spre câmpul cercetărilor și al interpretărilor abstracte și derizorii.

Nu este nimic mai fascinant decât investigarea reprezentărilor artistice ale universului rural, în general, și ale țăranului medieval, în particular. Iconografia laică și religioasă (exprimată prin frescele de pe pereții edificiilor civile și bisericești, prin reprezentările miniaturale, picturi, sculpturi, stucaturi, vitralii, precum și alte decoruri murale și monumentale etc.) oferă surse remarcabile referitoare la obiceiuri, activitățile ordinare, mentalitatea colectivă și individuală, gesturi, la condițiile de trai, la practicile cultural-religioase, la vestimentația/portul popular, la fizionomia omului medieval. Viața rurală și țăranul medieval au furnizat suficiente surse de inspirație și teme profane și religioase⁸.

Paleobotanica, palinologia, zooarheologia și antropologia au adus completări semnificative și continuă să reprezinte discipline fundamentale pentru cercetările privind tipurile de plante cerealiere și medicinale, legumele, fructele, soiurile de viță de vie, la fauna și lumea animală domestică, vânatul, demografia, alimentația, bolile și igiena, evoluția somatică și fiziologică a tipurilor antropice arhaice. Discipline enumerate vin să întregască cercetarea lumii fantastice a satului medieval, motorul evoluției istorice pe parcursul întregului Ev Mediu european.

Fie că este vorba despre necazurile pricinuite de o igienă și o alimentație precară, de un nivel de trai sărăcăcios, de promiscuitate, abandon de copii și moarte infantilă precocă, de locuințe și gospodării insalubre, închise și inconfortabile, având la dispoziție un inventar gospodăresc și meșteșugăresc nediversificat și șubred, de condiții de muncă grele, de un statut social, juridic-administrativ inferior, de pedepse și maltratări corporale frecvente, de un cadru infracțional complex, de frici ordinare și escatologice, fie că discutăm despre bucuriile mărunte ale vieții cotidiene, generate de nașteri și căsătorii, frecventarea crâșmei și a bisericii, sărbătorile tradițional-religioase, horele și jocurile populare ori banalele participări la serbările câmpenești și la târgurile locale, țăranul continuă să reprezinte personajul principal al universului medieval. Deși, pentru centrul și vestul Europei aceste indicii sunt temeinic dovedite de sursele scrise, lacunele informaționale din documentele românești pot fi suplinite de rezultatele cercetărilor interdisciplinare.

Analiza planimetrică a siturilor arheologice din **mediul rural**, precum și studierea artefactelor, a resturilor paleobotanice, arheozoologice, palinologice, antropologice și a probelor geologice ne oferă informații valoroase privitoare la morfologia și structura spațiului agricol și locativ rural. De asemenea, aceste „amprente” dezvăluie modificări ale proceselor evolutive la nivel cultural, a topografiei și nivelului de trai arhaic. Sursele arheologice ar fi trebuit să fie completate de datele istorice și etnografice, însă acestea din urmă sunt puține, disperate, dificil de identificat și interpretat. Cu toate aceste impedimente de ordin informațional și

⁸ J.-M. Pesez, op. cit. (n. 1), in *Pour une archéologie agraire*, 1991, p. 131.

metodologic, în România s-au înregistrat câteva contribuții referitoare la geneza și evoluția satului medieval, unele dintre ele reprezentând rezultatele unor ample investigații⁹.

Într-o accepțiune largă, istorico-arheologică, **așezarea rurală** este structura teritorială și juridic-administrativă, reprezentată de spațiul agricol și comunitățile omenești, care își duc existența în locuințele cu dependențe și anexe, își lucrează pământurile și cresc animalele. După mai bine de un secol de dezbateri istoriografice, încă nu au fost elucidate chestiunile genezei și a preschimbărilor structurilor social-juridice și administrative ale satului românesc medieval din spațiul extracarpatic. O fi vorba despre o continuitate și moștenire dacică, cu influențe romane și germanice, regăsite în cultura Sântana de Mureș-Cerneahov? Oare se poate discuta despre o influență a Imperiului Bizantin, care, printr-un control relativ ale teritoriilor de la nordul Dunării, și-a pus amprenta asupra civilizației rurale extracarpatică? Ori se poate unilateral accepta constituirea și definitivarea administrativ-juridică a structurilor rurale în urma conviețuirii cu populațiile slave, care au marcat modul de viață și influențat limba autohtonilor? Cea mai justă expunere trebuie să țină cont de aportul tuturor elementelor și a factorilor menționați în cele trei formulări retorice. Cu toate acestea, chestiunea genezei poporului și a limbii române constituie un subiect sensibil pentru specialiști, majoritatea tezelor pre- și decembriste alunecând spre extremitățile ideologice ale naționalismului exacerbat ori ale revizionismului și reacționarismului rasist anti-românesc.

Spațiul extracarpatic poate fi interpretat și ca o interconexiune de unități naturale, geografice și topografice. Cele trei grupe geo-fizice importante, deși separate pe verticală și orizontală de coridoarele râurilor și ale văilor, prezintă un aspect unitar în zona centrală și mult mai particularizat la capetele cardinale. Disonanțele geografice au individualizat structurile de viață antropice, forma și organizarea spațiului administrativ, casnic și agricol rural. Diferențelor fizico-geografice li s-au adăugat particularitățile climatice, împreună influențând viața economică și traiul cotidian.

Continuitatea vieții cotidiene în *villa rustica* din perioada anterioară reprezintă indiscutabil direcția corectă în abordarea chestiunilor invocate. Datele arheologice dovedesc că unitatea de producție răspândită era mica gospodărie țărănească, care funcționa autarhic. Această microfermă a dominat peisajul rural și, totodată, economia medievală, până la dezvoltarea și consacrarea marilor domenii ca centre de producție. Membrii săi produceau cantitățile de hrană și produse meșteșugărești necesare existenței micii organizații administrativ-teritoriale, individualizată topografic și tipologic de la o unitate geografică la alta și de la o perioadă istorică la alta. Cu toate acestea, unele familii au înregistrat surplusuri de bunuri mobile și imobile, generate probabil de acumularea prin prestarea unor servicii, cumpărare, zestre, danii ori moșteniri. Proprietatea astfel formată era divizată în loturi și acordată discreționar membrilor comunității, aceștia din urmă fiind datori să le muncească și să plătească dările în schimbul primirii parcelei și a dreptului de a întemeia o gospodărie pe aceasta. Treptat, nerespectarea condițiilor impuse de proprietari a determinat apariția categoriei de țărani aserviți. Pentru perioada premergătoare constituirii statale, în spațiul extracarpatic românesc, cu certitudine, acest proces a determinat nașterea unei elite, mai întâi, social-juridice, apoi politice și militare, din rândul cărora s-au ridicat acei lideri, prin intermediul cărora erau reglementate raporturile cu șefii contingentelor militare ale turanicilor¹⁰.

⁹ V. Costăchel, *Problema obștiilor agrare în secolele XIV–XV*, în *Studii și cercetări de istorie medie (SCIM)*, an I, 1950 (1951), pp. 91–101; idem, *Dezagregarea obștii satești în țările române în evul mediu. Sărării*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I, Ed. Academiei R.P.R., București, 1954, pp. 753–800; idem, *Obștea satească*, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, Ed. Științifică, București, 1957, pp. 77–108; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I–III, Ed. Academiei R.P.R., București, 1958–1965; C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în *Studii și cercetări științifice (SCȘ, Iași)*, Istorie, an VII, 1956, pp. 1–34; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, Ed. Academiei R.P.R., București, 1964; N. Constantinescu, *Satul medieval dispărut și cercetarea europeană actuală*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 18, 1967, 2, pp. 361–377; R. Popa, *Probleme de metodă a cercetării arheologice a satului medieval românesc*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 30, 1979, 4, pp. 555–563; M. D. Matei, *Cercetarea arheologică a satului medieval românesc în secolele XII–XIV: realizări, perspective, sarcini*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, pp. 411–425; Șt. Olteanu, *Arheologia și studiul structurilor medievale timpurii ale satului românesc*, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, pp. 403–409; idem, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI. Structuri demo-economice și social-politice*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1997, 328 p.; G. Coman, *Contribuții la cunoașterea satului din teritoriul est-carpatic în perioada secolelor V–XI*, în *Acta Moldaviae Meridionalis (AMM)*, II, 1980, pp. 81–119; Al. I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986, 399 p.; D. Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea obștii satești din mileniul marilor migrații*, în *Carpica*, XXVIII, 1999, pp. 103–108; M. Crețu, *Sate și orașe moldovenești în însemnările călătorilor străini (secolele XV–XVII)*, în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” (AIIAX)*, XXXIX–XL, 2002–2003, pp. 221–246; C. Istrati, *Săteni și stăpâni în munții Moldovei. La răscruce de veacuri*, Ed. Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, 259 p.

¹⁰ Vezi descoperirile unor depozite conținând arme și unelte din fier, care pot fi atribuite unor persoane înarmate (lideri juridic-administrativi sau politici și militari) din perioada antemergătoare consolidării structurilor statale în regiunile est-carpatică; spre exemplu, Hudum, Fundu Herții, Fundu Moldovei, Suceava, Iași, Bâta Doamnei ș.a. Cf. V. Spinei, *Relations of the local populations*

Prin urmare, populațiile arhaice românești au conviețuit în mici structuri teritorial-administrative, fondate în perioada romano-bizantină și slavă, procurându-și produsele indispensabile traiului cotidian prin prelucrarea pământului, creșterea animalelor și derularea unui număr redus de activități meșteșugărești (prelucrarea metalului, a osului, lemnului și a pietrei, a pieilor, blănurilor și a textilelor, olărie, orfevrărie etc.). Aceste practici au fost determinante atât pentru existența familiilor și a comunității rurale, cât și pentru dezvoltarea economiei, de vreme ce agricultura asigura progresul în lipsa unui sistem meșteșugăresc, comercial și industrial propriu-zis. A fost probabil o adevărată provocare pentru agricultură, a căror practici au cauzat modificări majore peisajului ecologic și topografic medieval. A fost doar începutul unor permanente prefaceri ale ecosistemelor locale, regionale și generale, care continuă cu intensitate și în prezent. De asemenea, fluctuațiile indicelui demografic a dictat ritmul preschimbărilor peisajului natural arhaic. Rezultatele nu au întârziat să apară manifestându-se prin epuizarea nutritivă a solurilor (generând un randament scăzut al producției), prin foamete și scăderea dramatică a populației, prin mortalitate ridicată și natalitate regresivă, prin schimbări somatice și fiziologice, prin declanșarea unor războaie pentru pradă și acaparare de resurse, prin modificările climatice majore și ale indicelui termic (înregistrarea unor temperaturi extreme de la o zonă la alta; manifestarea unor fenomene extreme precum inundații, caniculă, geruri, secetă etc.), prin înmulțirea dăunătorilor, declanșarea epidemiilor și răspândirea molimelor și a bolilor etc.

Câteva aspecte necesită comentarii suplimentare pentru a obține tabloul amplu al evoluției economice: exponentul demografic și cadrul administrativ-juridic și instituțional.

Criteriul demografic și cel instituțional au influențat ritmul dezvoltării tehnologiilor agricole. Dacă pentru prima parte a Evului Mediu, sporul demografic din secolele XI–XII a fost determinant pentru agricultură, pentru următoarele două veacuri, a prevalat nevoia de a acumula produsele solicitate de căpeteniile migratorilor, în schimbul unor armistiții sau garanții de menținere a unei păci relative¹¹. În secolele ce au urmat primelor contacte belicoase cu turcii, reglementarea relațiilor diplomatice dintre Țările Române extracarpătice cu puterea de la Constantinopol a presupus și necesitatea unui excedent de produse agricole și meșteșugărești. De regulă, se cultivau aceleași tipuri de cereale, legume și fructe, se obțineau aceleași produse și se fabricau același tip de obiecte de uz casnic, meșteșugăresc și militar. Cu timpul, cererile crescând pe piața internă și externă, determinate de modificarea nivelului de trai al elitei politice și militare (românești dar și europene), precum și de solicitările variate ale negustorilor străini și ale Porții Otomane, au generat diversificarea produselor, progresul tehnic și tehnologic, dezvoltarea piețelor locale și a structurilor urbane medievale și premoderne. Realitățile istorice și culturale din zona est-europeană au particularizat ritmul dezvoltărilor social-economice, politice și culturale. Din aceste considerente, procesele au fost lente, fără a se consemna etape și acumulări spectaculoase. O caracteristică aparte a acestei perioade o constituie inexistența unor piețe și a unui comerț în adevăratul sens al cuvântului¹². Până târziu, în epoca modernă, relațiile care reglementau tranzacțiile comerciale au fost descentralizate, autarhice, de mică amploare și regionale. Predomina schimbul de produse, iar circulația monedei a înregistrat curbe descendente, în general, și ascendente, doar periodic¹³. Dacă în Europa apuseană, agricultura, meșteșugurile, comerțul și dezvoltarea structurilor urbane

of Moldavia with the Turanian tribes in the 10th–13th centuries, in *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania* (în continuare se va abrevia *Relations...*) (eds. Miron Constantinescu, Ștefan Pascu, Petre Diaconu), Ed. Academiei R.S.R., București, 1975, pp. 265–277; idem, *Coexistența populației locale din Moldova cu grupurile etnice alogene în secolele XIII–XIV*, in *AMM*, II, 1980, pp. 157–176; idem, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Ed. Junimea, Iași, 1985, *passim*; idem, *Moldova în secolele XI–XIV*, ed. a 2-a, cu consistente completări, Ed. Universitas, Chișinău, 1992, *passim*; idem, *Aspecte controversate ale contactelor românilor cu turanicii în secolele X–XIII*, in *ArhMold*, XIX, 1996, pp. 271–279 etc.

¹¹ F. Raynaud, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, II, Éd. Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1959, pp. 66–70: este relatată natura relațiilor dintre populațiile locale și haniii tătari. Pentru această chestiune vezi și contribuțiile remarcabile ale specialistului V. Spinei, menționate la nota 10.

¹² Cercetările arheologice întreprinse în orașele din Moldova vin să confirme afirmația noastră. În plus, documentele epocii ne furnizează informații vagi despre târgurile permanente ori temporare (cum erau structurate acestea, despre depozite și antrepozite, despre statutul juridic și legislația schimburilor comerciale, referitor la cine avea dreptul să facă negoț, la naționalitatea și etnia comercianților, despre prețuri, echivalentul măsurilor și conversia monedelor tranzacționate, despre mărfurile vândute sau cumpărate etc.).

¹³ Numărul tezaurilor și a pieselor monetare descoperite în săpături și studiate de numismați nu impresionează prin cantitate sau prin calitatea metalului. Investigarea fondului de monedă autohtonă reflectă o situație probabilă – monetăriile locale au emis puțină monedă, Curțile Domnești de la Suceava/Iași și Târgoviște/București fiind dependente financiar și economic de puterile europene ale vremii (Ungaria, Polonia, Imperiul Otoman, Imperiul germanic apoi Habsburgic, Rusia etc.), statut reglementat prin tratatele comerciale, diplomatice și politico-militare. Din aceste considerente, în spațiul extracarpatic s-a înregistrat o amplă circulație a monedelor statelor menționate. Vezi Oct. Iliescu, *Emisiuni monetare ale Țării Românești din secolele al XIV-lea și al XV-lea*, in *Studii și Cercetări de Numismatică* (SCN), 2, 1958, pp. 303–344; idem, *Ducați necunoscuți emiși de voievozi ai Țării Românești în secolul al XV-lea*, in *Buletinul Societății Numismatice Române* (BSNR), 77–78, 1983–1985, pp. 257–289; E. Oberländer-Târnoveanu, *Societate,*

pot fi puse într-o relație de interdependență, cei patru indicatori reprezentând motoarele dezvoltării societății europene moderne, în spațiul românesc extracarpatic, se poate discuta până târziu, în veacul al XVIII-lea, de curențe de conexiune între cele patru. Chiar dacă pentru secolele XV–XVII se poate vorbi de un control centralizat relativ asupra economiei, lipsește scena derulării activităților economice și comerciale veritabile: orașul și piața. Astfel, dacă informațiile scrise ne oferă date precare referitoare la existența antrepozitelor ori a hambarelor pentru depozitarea surplusului de produse cerealiere sau nutreț, cercetările arheologice nu au depistat urmele acestora în târgurile medievale din spațiul extracarpatic. La Iași, Suceava, Baia, Bacău, Roman, Vaslui, Tg. Trotuș, Piatra Neamț etc. au fost investigate câteva „depozite” de cereale, dar de mici dimensiuni, care au mai conservat resturi carbonizate ale semințelor și boabelor. Aceste „magazii” reprezintă spații improprii pentru stocarea unei cantități impresionabile de cereale. Asta nu înseamnă că în marile târguri n-au existat astfel de hambare, în care se acumulau cantități însemnate de produse, menite să întrețină schimbul activ cu piețele europene și cu Constantinopolul¹⁴. Altfel stau lucrurile pentru orașele-port dunărene, unde cercetările recente au scos la iveală complexe de depozitare ample¹⁵.

Și în mediul rural, săpăturile arheologice au evidențiat gropi-depozit cu destinație funcțională evidentă, fără a impresiona însă prin dimensiune și tehnică de realizare¹⁶. În primele secole ale mileniului al doilea, cantitățile suplimentare de produse au stăvilit incursiunile turanicilor, reprezentanții populației românești (elita juridic-administrativă ?) fiind obligată să intermedieze relațiile dintre autohtoni și noii veniți. Probabil, conviețuirea cu aceștia în același teritoriu a determinat și relații de schimb neoficiale (particulare). În schimb, în veacurile XV–XVIII, țăranii au fost preocupați să obțină surplusul de cereale pentru a-și asigura cele necesare traiului și a strânge dările în produse datorate boierilor, mănăstirilor și Statului. La rândul său, statul asigura plata tributului către turci și stabilea regulile derulării comerțului extern.

Cu toate acestea, încercarea de a înțelege realitățile istorice ne determină să credem că activitățile agricole și meșteșugărești dintr-o anumită așezare/regiune au fost particularizate, evoluând în strânsă conexiune cu specificul pieței locale sau a vreunei solicitări distincte. Spre exemplu, documentele epocii vorbesc despre cultivarea ovăzului și a altor plante furajere, în ciuda faptului că în satele respective nu există vreo evidență a întreținerii cailor. Probabil, cultivarea anumitor tipuri de cereale, legume și fructe sau producerea anumitor bunuri meșteșugărești erau reglementate local (de către boieri și liderii structurilor monastice) sau centralizat (de către Domnie), în acord cu cerințele pieței, cu obligațiile sau strategia politică și comercială regională și statală în vigoare. Cu certitudine, frecvența cultivării aceluiași plante a determinat secătuirea calitativă a solului și preocuparea continuă a comunităților de a introduce noi terenuri în circuitul agricol. În vederea obținerii de noi loturi arabile, s-au utilizat tehnici arhaice de despădurire și destelenire, dar s-a avut în vedere și o diversificare și perfecționare a uneltelor specifice (plugul, sapa, hârlețul sau cazmaua, târnăcopul, toporul ori securea etc.). Cu timpul și în urma unor acumulări de cunoștințe tehnice, acestea au devenit mai complexe, mai solide și mai eficiente în fața activităților agricole cu adevărat anevoioase. În raport cu noile necesități au evoluat mineritul, meșteșugurile (prelucrarea metalelor, a lemnului, a pietrei, a osului, a textilelor, a pieilor și a blănurilor etc.), transportul și negustoria.

Un rol important în dezvoltarea agriculturii se pare că l-a jucat și diviziunea muncii, disocierea socială și juridică între țăranii liberi și dependenți, precum și apariția, la un moment dat, a muncitorilor agricoli (probabil după reforma lui Cuza). Structura societății românești medievale pare să fi urmat, dar sub o formă cu totul aparte, schema dezvoltată și argumentată de G. Duby – *bellatores*, *oratores* și *laboratores* („cei care

economie și politică - populațiile de pe teritoriul Moldovei și lumea sud-est europeană în secolele IV–XIV în lumina descoperirilor monetare, în *Suceava – Anuarul Muzeului de Istorie a Bucovinei (Suceava)*, 36–38 (1998–2001), 2001, pp. 311–355; Eug. Nicolae, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451–1512*, Ed. Arc, Chișinău, 2003; idem, *Invazia asprilor otomani și riposta lui Ștefan cel Mare: emisiunile moldovenești de tip otoman*, în *Acta Moldaviae Septentrionalis (ActaMS)*, 4, 2005 (2006), pp. 124–131; A. Vâlcu, *Circulația dinarului unguresc în secolul al XVII-lea în Țara Românească (tezaurul de la Târgoviște, jud. Dâmbovița)*, în *Cercetări Numismatice (CN)*, 8, 2002, pp. 335–346; idem, *La pénétration des monnaies ottomanes dans les Pays Roumains aux XVIe–XVIIIe siècles*, în *Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques*, vol. 43, septembre-décembre 2006, no. 3, 2006, pp. 276–279; idem, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687–1807*, Ed. Istros, Brăila, 2009, *passim*; etc.

¹⁴ Un uriaș depozit de cereale a fost identificat recent în județul Buzău, la Pietroasele, care, în opinia arheologilor, ar fi adăpostit 14–15 tone de cereale, datând din secolele XV–XVI. Informații de la arheologul Marius Constantinescu.

¹⁵ Vezi marele depozit de cereale descoperit în urma unor cercetări arheologice de salvare întreprinse în Brăila – „Grădina Mare”. Magazia de mei aparținea secolelor XV–XVI, reprezentând cel mai probabil antrepozitul vechiului târg medieval. Informații de la prof. dr. I. Căndea.

¹⁶ O serie de depozite pentru cereale și alte produse agricole au fost prezentate într-o lucrare recentă despre curțile boierești din spațiul extracarpatic românesc (Vezi C. N. Apetrei, *Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XV*, Ed. Istros, Muzeul Brăilei, Brăila, 2009, pp. 226–230). Problema acestor documentări constă în faptul că autorul utilizează exclusiv documentul scris, fără a dubla investigațiile sale și cu rezultatele cercetărilor arheologice.

luptă”, „cei care se roagă” și „cei care muncesc”)¹⁷. Cu toate acestea, pentru spațiul românesc se poate vorbi de o stratificare socială, juridică și profesională atestată documentar doar începând cu secolele XV–XVI, atunci când „strigările la oaste” se adresau doar boierilor și dregătorilor domnești, care răspundeau de regulă prin adunarea „steagurilor boierești”. Acestea nu includeau decât în condiții extreme marea masă a țăranilor, neinstruiți în tehnica militară. Cu siguranță, dotarea unei armate cu echipament militar și cai, precum și instruirea acestora presupunea cheltuirea unor sume colosale. Prin munca țăranilor, se obțineau cele necesare traiului dar și surplusul de produse indispensabil comerțului, plății dărilor către Poartă și susținerii campaniilor militare costisitoare. Prosperitatea economică a domeniilor boierești și mănăstirești era alimentată tot de efortul țăranilor. Însă, de cele mai multe ori, în procesul muncii erau implicați inclusiv preoții și călugării circumscripțiilor bisericești mărunte și sărace.

Deși cu iz ideologic și ușor superficială, nereflectând întreaga schemă a societății¹⁸, structura socială și juridică, dezvoltată și argumentată de ilustrul istoric francez, prinde contur și în spațiul extracarpatic românesc. Particularitățile sunt și de fond și de esență, fiind generate de realități istorice complet diferite de la o zonă la alta și de la un interval de timp la altul. În această schiță nu au fost incluse categoriile sociale și profesionale ale meșteșugarilor, ale comercianților/negustorilor, ale țăganilor și a altor grupuri de muncitori (mineri, lucrători la pădure, tăietori de piatră etc.).

*

Cadrul limitat al expunerii obligă doar la sugerarea unor chestiuni generale și subiecte de dezbatere, fiecare direcție de cercetare, idee sau temă urmând să fie dezvoltată în studiile viitoare. Volumul redus și echivocul surselor istorice pot determina alunecarea discursului în desuetudine și imaginativ. Răspunsul abstract și speculativ ar putea fi demontat cu ușurință sau completat în mod excepțional de rezultatele cercetărilor interdisciplinare ulterioare.

Atunci când textele nu oferă informații suficiente, rapoartele arheologice ne transmit indicii importante. Spre exemplu, conform acestora, în primele patru secole ale celui de-al doilea mileniu creștin, comunitățile omenești din Moldova prezentau caracteristicile unor societăți imuabile, interconectate și dependente de ocupațiile tradiționale – creșterea animalelor și agricultura. La un nivel primitiv se practicau și activitățile meșteșugărești, necesare pentru obținerea obiectelor, uneltelor și armelor, deosebit de utile vieții cotidiene. Traiul și activitățile zilnice se desfășurau într-un cadru rural patriarhal, obscur și îngust, în urma unor experiențe acumulate în perioadele anterioare, în timpul contactelor cu lumea romano-bizantină și slavă¹⁹.

Tot sursele arheologice atestă faptul că așezările acestora erau amplasate, în general, în locuri cu deschidere amplă, strategic poziționate în apropierea surselor de apă, pe terasele superioare și mijlocii ale principalelor râuri. Unele sate (aglomerări de case și dependințe) au fost investigate și în văile secundare ale micilor cursuri de apă, pe pantele line ale colinelor sau pe platourile dealurilor joase și medii. Astfel, aceste zone cu soluri fertile erau ocupate de așezări de mici dimensiuni (care însumau până la câteva zeci și, cu totul

¹⁷ G. Duby, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, Ed. Meridiane, București, 1998.

¹⁸ K. Brunner, *Continuity and Discontinuity of Roman Agricultural Knowledge in the Early Middle Ages*, in *Agriculture in the Middle Ages*, 1995, p. 30.

¹⁹ Spre exemplu, cercetările arheologice din așezările rurale de la Mălești, Borniș și Negrești (jud. Neamț), au evidențiat locuințe semi-adâncite ori de suprafață, cu structură din lut, pari și împletituri din nuiel, unele dintre ele ajungând să măsoare și circa 30 m², însă majoritatea nedepășind 4,7–5,0 m². Vezi R. Popovici, *Cercetări arheologice în așezările rurale medievale de la Borniș, com. Dragomirești, jud. Neamț (secolele XV–XVII)*, in *Materiale și cercetări arheologice (Materiale)*, Tulcea, 1980, pp. 572–578; eadem, *Săpăturile arheologice din așezarea rurală medievală de la Negrești-Neamț*, in *Materiale*, Tulcea, 1980, pp. 588–590; eadem, *Descoperirile din secolele III–II î.e.n. de la Borniș-Neamț*, in *Cercetări Istorice (CI)*, S.N., XII–XIII, 1981–1982, pp. 153–158; eadem, *Așezarea rurală Negoiești (secolele XV–XVII). Rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1972–1977*, in *Memoria Antiquitatis (Mem.Antiq)*, IX–XI, 1985, pp. 261–281; eadem, *Cercetări arheologice în așezarea rurală medievală Mălești (secolele XIV–XVII)*, in *ArhMold*, XI, 1987, pp. 169–190; eadem, *Așezarea medievală timpurie de la Borniș – „Vărărie”, județul Neamț*, in *Mem.Antiq*, XIX, 1994, pp. 333–354; eadem, *Așezările rurale medievale sec. XIV–XVII, jud. Neamț*, in *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993. A XXVIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice (CCAR)*, Satu Mare, 12–15 mai 1994, pp. 6–7; eadem, *Negoiești, un sat din zona Neamț în secolele XIV–XVII*, in *ArhMed*, IV, 2002, pp. 27–45; eadem, *Negoiești, un village de la zone de Neamț dans les XIVe–XVIIe siècles*, in *ArhMold*, XXV, 2002 (2004), pp. 237–251. Datele planimetrice, dimensiunile locuințelor și structura acestora sunt confirmate și de rezultatele investigațiilor întreprinse de M. Petrescu-Dîmbovița, I. Ioniță, D. Gh. Teodor, V. Spinei, G. Coman, A. Paragină etc. în mediul rural est-carpatic. De asemenea, comentarii ample și interesante referitoare la terminologia și structura locuinței țărănești se regăsesc în studiile regretatului V. Neamțu (V. Neamțu, *Bordei și semibordei. Mod de locuire în vremea feudalismului timpuriu*, in *Civilizația medievală și modernă românească. Studii istorice* [ed. N. Edroiu et alii], Cluj-Napoca, 1985, pp. 64–70; idem, *Hutte et demi-hutte. Une problème de terminologie*, in *AILAX*, XXIV, 1987, 1, pp. 9–16).

excepțional, câteva sute de indivizi), fiind adecvate pentru comunități organizate autarhic și preocupate de propria lor existență²⁰.

Față de perioada anterioară, mult mai puțin cunoscută (remarcabile sunt însă rezultatele săpăturilor arheologice întreprinse de prof. D. Gh. Teodor în *săliștele* din Moldova), se remarcă valori pozitive în domeniul practicilor agrar-economice, al tehnicii, al diversificării și evoluției instrumentarului agricol (atât calitativ, cât și cantitativ). Alături de investigarea uneltelor agricole din fier, îndeletnicirile agricole mai sunt documentate de existența râșnițelor de piatră – așa-numitele „mori portabile” –, a gropilor pentru depozitarea cerealelor, a resturilor carbonizate ale diverselor soiuri de plante agroalimentare, a rămășițelor osteologice animaliere etc. Datările arheobotanice atestă cultivarea principalelor tipuri de cereale, legume, fructe și a viței-de-vie.

Scenel miniaturale și reprezentările iconografice de pe pereții exteriori ai unor biserici din veacurile XIII–XIV, din Bulgaria, Serbia și Ucraina, oferă mărturii prețioase asupra interesului major de a obține plante superioare calitativ și cantitativ, în vederea obținerii surplusului necesar pentru a acoperi consumul intern al familiei, dările în produse alimentare, sămânța pentru culturile viitoare și, atunci când era posibil, cantitatea de cereale pentru comerț. Cu siguranță, pentru secolele XV–XVII, se pot accepta astfel de preocupări agronomice

²⁰ Vezi rezultatele studiilor asupra structurilor social-economice și administrativ-juridice, cercetările demografice și concluziile la care au ajuns specialiștii medievaliști (Șt. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X–XIV*, în *Terra nostra*, II, 1971, pp. 31–44; idem, *Agricultura la est și sud de Carpați în secolele IX–XIV* (I), în *Muzeul Național*, I, 1974, pp. 35–55; idem, *Societatea carpato-danubiano-ponică în secolele IV–XI. Structuri demo-economice și social-politice*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1997; *Istoria României*, vol. I, *Comuna primitivă, sclavagismul, perioada de trecere la feudalism* (red. C. Daicoviciu), Ed. Academiei R.P.R., București, 1960, pp. 7, 67, 72–73, 396–397; *Istoria României*, vol. II, *Feudalismul timpuriu, feudalismul dezvoltat, în condițiile fărâmițării feudale și ale luptei pentru centralizarea statului, feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)* (red. A. Oțetea), Ed. Academiei R.P.R., București, 1962, pp. 18–30, 60–63, 88–90, 223–227, 284, 554, 573–578, 764, 826, 880; *Istoria Românilor*, vol. III, *Genezele românești* (coord. Șt. Pascu, R. Theodorescu), Ed. Enciclopedică, București, 2010, pp. 45–50, 159–181, 534–539; *Istoria Românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”* (coord. Șt. Ștefănescu, C. Mureșan), Ed. Enciclopedică, București, 2010, pp. 57–67; G. Coman, *Evoluția culturii materiale din Moldova de Sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V–XIII*, în *MemAntiq*, III, 1971, pp. 87–96; idem, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V–XI în partea de sud a Moldovei*, în *Acta Musei Meridionalis (AMM)*, I, 1979, pp. 28–45; idem, *Statornicie și continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Vaslui, 1980; V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea până în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în *SCIVA*, XXI, 1970, 2, pp. 595–617; idem, *Considerații cu privire la populația locală din zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI–XII*, în *CI*, XII–XIII, 1981–1982, pp. 173–203; idem, *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X–XIII*, în *Hierasus*, I, 1980, pp. 217–242; idem, *Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea până la invazia mongolă din 1241*, în *MemAntiq*, VI–VIII, 1981, pp. 93–162; idem, op. cit. (n. 10), 1994, pp. 106–118; 229–250; D. Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI–XI e.n.*, în *Terra nostra*, III, 1973, pp. 223–232; D. Gh. Teodor, M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei, *Some problems concerning the history of Moldavia from the 10th until 14th Centuries*, în *Relations between the autochthonous populations and the migratory population on the territory of Romania* (eds. M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu), Ed. Academiei R.S.R., București, 1975, pp. 299–312; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e. n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român (în continuare se va abrevia Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e. n.)*, Ed. Junimea, Iași, 1978, pp. 118–122, fig. 1; idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n.*, Ed. Junimea, Iași, 1981; idem, *Date noi privind agricultura la est de Carpați în secolele IV–XI e.n.*, în *Istorie și societate. Profesorului C. Cihodaru la a 80-a aniversare* (în continuare se va abrevia *Istorie și societate*) (ed. I. Toderașcu, I. Agrigoroaiei), Ed. Universității „Alex. I. Cuza”, Iași, 1983, pp. 16–24; idem, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI–XI e.n. de la Dodești-Vaslui* (în continuare se va abrevia *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați*), Ed. Junimea, Iași, 1984; idem, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e. n.*, Ed. Științifică, București, 1984; idem, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI d. H.* (în continuare se va abrevia *Meșteșugurile...*), (în col. BAI), VIII, Ed. Helios, Iași, 1996; idem, *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V–XI* (în continuare, se va abrevia *Descoperiri arheologice și numismatice*), Muzeul Național de Istorie a României, București, 1997; idem, *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea istoriei spațiului carpato-nistrian în secolele II–XIV, în Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat* (ed. V. Spinei), Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1997, pp. 219–232; idem, *Spațiul carpato-dunăreano-ponic în mileniul marilor migrații*, Ed. Alpha, Buzău, 2003; I. Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI–XIII*, Ed. Helios, Iași, 1996; E.-M. Constantinescu, *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre: nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în veacurile IV–XI d. Hr.*, Ed. „Fiat Lux” (în colecția „Biblioteca Mousaios”, Muzeul Județean Buzău), București, 1999; A. Paragină, *Habitatul medieval la curbură exterioară a Carpaților în secolele X–XV*, Muzeul Brăilei, Ed. Istros, Brăila, 2002; etc.). Deosebit de interesante sunt aprecierile regretatului istoric Șt. Pascu (în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, I, Cluj-Napoca, 1972, pp. 12, 67–68, 127), ale sociologului H. H. Stahl (în op. cit. [n. 9], I, 1958, pp. 88–89, 103–114) și ale istoricului medievalist Al. I. Gonța (în op. cit. [n. 9], 1986, pp. 26–33). Chiar dacă analizele acestora și datele fundamentate nu se potrivesc cu realitățile identificate în teritoriu de arheologi, metodologia de lucru și unele opinii ale acestora sunt relevante și susținute de sursele istorice. Vezi și V. Spinei, op. cit. (n. 10), 1994, p. 240 și hărțile descoperirilor arheologice și numismatice din perioada veacurilor XI–XIV.

și în spațiul extracarpatic românesc, deși aceste date reies din interpretările surselor documentare²¹, precum și a rezultatelor cercetărilor interdisciplinare (analize paleobotanice și palinologice).

În ceea ce privește **sistemul de cultură** folosit, nu putem emite decât opinii cu valoare ipotetică. Lipsa surselor documentare, a investigațiilor arheologice sistematice din mediul rural, precum și limitele unor cercetări unidirecționale, lipsite de aportul informațional interdisciplinar, încurajează domeniul de cercetare speculativ. Probabil, predomina sistemul activităților combinative – cel al deștelenirilor și al defrișărilor succesive (bine atestat în toată epoca medievală) și practicarea unei agriculturi intensive, până la epuizarea nutritivă a solului. Agricultura de subzistență a produs probabil deplasări ale populației într-un cadru geografic restrâns, caracterizate prin plecări și reveniri ale aceleiași comunități din și în locul de baștină, „migrații regionale ori teritoriale” pe care istoricii le-au comentat diferit, unii dintre ei ajungând să conteste permanența locuirii populației românești arhaice în spațiul geografic românesc²². Deși invocată în unele studii, practicarea asolamentului bienal sau trienal în teritoriul dintre Carpați și Nistru, presupus a fi cunoscut în unele țări învecinate (Imperiul Bizantin, Țaratul bulgar, Regatul Ungariei, Regatul Poloniei, cnezatul Rusiei Kievene), nu este deocamdată dovedită de sursele istorice²³.

Defrișările, derulate într-un ritm lent, anevoios, însă constant, au determinat sporirea fondului funciar agricol și pastoral. Noile suprafețe obținute erau folosite deopotrivă de agricultori și crescătorii de animale/păstori. Cu certitudine, păstoritul era practicat în strânsă legătură cu muncile agricole. Legăturile dintre cultivarea plantelor și creșterea animalelor s-au menținut în permanență, dovadă făcând-o existența în limbajul comun celor două îndeletniciri tradiționale românești a termenilor „răzătură”, „runc”, „secătură”, „curătură” etc., ceea ce denotă caracterul ambivalent, agricol și pastoral, al agriculturii medievale²⁴. Totodată, intensificarea procesului de despădurire a creat posibilitatea apropierii spațiilor locuite și stabilirii unor legături/suprapuneri ale posesiunilor individuale sau comune, dintre două așezări rurale²⁵. În regiunile de deal și cele subcarpatice, acoperite de păduri întinse, satele erau însă destul de izolate. Despădurirea excesivă a cauzat cel mai probabil și modificări ale **peisajului ecologic**, ale ecosistemelor regionale și a echilibrului **climatic**. Nedocumentate însă arheologic, calamitățile naturale au marcat cu siguranță ritmul dezvoltării social-economice, în particular, și universul rural, în general, preschimbările climatice determinând producțiile agricole pentru microzone ori regiuni întregi. Anii secetoși, dezastrele naturale (cutremure, canicula, grindina, ploile abundente, înghețul sau dezghețul timpuriu), despădurirea, eroziunile solului, invaziile insectelor și a altor dăunători (păsări, iepuri, mamifere rumegătoare sălbatice, șoareci de câmp), molimele, plăgile, bolile, războaiele și invaziile au particularizat activitățile economice²⁶. Pe unități teritoriale distincte se pot observa

²¹ Pentru aceste chestiuni, dar și pentru comerțul cu grâne și alte produse vegetale și animaleze vezi N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, pp. 46, 82; idem, *Istoria comerțului românesc*, I, *Epoca veche*, ediția a 2-a, București, 1925, pp. 82, 85, 88; G. I. Brătianu, *Le commerce génois dans la Mer Noire au XIII-e siècle*, in *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, an IX, Iași, 1922, pp. 27–28, 35; V. Spinei, op. cit. (n. 10), 1994, pp. 122, 251, 257–258; Al. I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII–XVII*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1989, pp. 28, 47–48, 60–61, 77, 117, 136, 176, 182, 196, 203–204; etc.

²² Aceste mișcări ale comunităților arhaice într-un spațiu relativ restrâns pot fi surprinse doar stratigrafic și planimetric, prin interpretarea datelor arheologice și analiza artefactelor provenite din situri apropiate, unde s-au constatat niveluri succesive de habitație, distrugerii și refaceri. De asemenea, deplasările au fost determinate de transhumanța oilor, a vitelor sau a turmelor de porci, când familii sau sate întregi și-au întemeiat așezări temporare în zonele de deal și de munte.

²³ În spațiul extracarpatic românesc, aceste tehnici au fost preluate și implementate târziu, începând probabil cu veacul al XVII-lea. Vezi Șt. Olteanu, *Încercări experimentale de asolament cerealier în Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, in *Terra nostra*, I, 1969, pp. 71–75; idem, *Sensul și semnificația îndeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*, in *Terra nostra*, III, 1973, pp. 55–65.

²⁴ P. Cancel, *Păstoritul la poporul român. Precizări etnografico-istorice*, in *Convorbiri literare*, 9, București, 1913, p. 3 și urm.; R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români (secolul XIX – începutul secolului XX)*, Ed. Academiei R.P.R., București, 1964, p. 5 și urm.; I. Popescu-Sireteanu, *Contribuții la cercetarea terminologiei păstorești din limba română* (pentru uzul studenților), Iași, 1980, p. 4 și urm.; I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, Ed. Științifică, București, 1973, p. 206.

²⁵ Pentru rolul pădurilor în viața comunităților locale, modificările fondului forestier, transferul pădurilor din posesie particulară în proprietatea Domniei și invers, prețul acestora etc. vezi cercetările istoricului C. C. Giurescu, *Istoria pădurii românești, din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, a II-a ediție, Ed. Ceres, București, 1976, pp. 29–47. Schimbarea, confirmarea sau disputarea hotarelor între indivizii aceleiași structuri rurale sau dintre două sate sunt chestiuni juridic-administrative specifice evului mediu târziu (secolele XVI–XVII), atunci când se înmulțesc și informațiile referitoare la acestea. Însă, pentru secolele X–XIII, cercetările arheologice au dovedit concentrarea mai multor așezări într-un spațiu restrâns (din considerente economice și comerciale și, posibil, ca măsură de ajutor reciproc în caz de atac militar) și existența unor vaste regiuni nelocuite.

²⁶ Vezi P. Cernovodeanu, P. Binder, *Cavalerii Apocalipsei. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Ed. Silex, București, 1993, pp. 33–72, 207–235; R. Torrence, J. Grattan [eds.], *Natural Disasters and Cultural Change*, Routledge Press, London-New York, 2002, pp. 1–18.

variații ale relației teren arabil – pășune – pădure, fiecare dintre ele determinând modificări majore ecosistemelor. Activitățile agricole și pastorale s-au desfășurat diferit de la o zonă geografică la alta, fiind specifice în ansamblul desfășurării lor pentru fiecare microregiune în parte. Condițiile climatice, topografia locului și solurile au individualizat inovațiile tehnologice, tipurile de agricultură, de soiuri cerealiere, legumicole și fructifere, precum și diversitatea uneltelor.

Cu toate acestea, persistă însă o serie de întrebări generate de lipsa informațiilor documentare. Cum s-au adaptat populațiile la schimbările climatice majore? Cum s-au repercutat acestea asupra organismului uman? Care a fost impactul acestora asupra evoluției demografice? Cum a evoluat tehnologia și care erau limitele tehnice în condițiile modificării permanente a indicilor demografici, social-economici și profesionali? Cum se desfășura viața cotidiană în mediul rural? În împrejurările în care interogațiile pot spori exponențial cu numărul specialiștilor preocupați de aceste chestiuni, ne dorim, asemenea economistului italian Carlo Cipolla, să deslușim date concrete asupra numărului populației dintr-o anumită regiune, asupra ritmului evoluției tehnologice, despre inter-conectivitatea unor activități meșteșugărești și profesionale, asupra particularităților consumului și despre nivelul producției agricole²⁷.

*

Așa cum a fost evocat mai sus, sistemul economic agricol medieval românesc se bazează în principal pe **creșterea animalelor** și **cultivarea plantelor**, fără însă a reprezenta un domeniu unitar și instituționalizat propriu-zis. Agricultură nu poate fi înțeleasă în ansamblul practicilor care o definesc decât prin includerea legumiculturii, a pomiculturii, viticulturii, apiculturii, pisciculturii și a vânătorii în structurile sale. Am schimbat ordinea numirii îndeletnicirilor fundamentale ca o replică la teoriile istoriografice ale perioadei comuniste, care a susținut primatul cultivării plantelor în detrimentul păstoritului, în încercarea de a da o conotație ultranaționalistă genezei și evoluției limbii și a poporului român în acest spațiu. Agricultură a fost teoretizată și asociată cu societățile sedentare, fiind mereu separată de creșterea animalelor/păstoritul, îndeletnicire relaționată cu populațiile aflate într-o permanentă mișcare dintr-o necesitate stringentă – nevoia de a descoperi pășuni fertile pentru turmele lor. Între cele două practici de bază există însă multiple conexiuni și influențe reciproce. Faptul că din limba dacică provin o serie de termeni pastorali fundamentali și din latină și slavă am moștenit aproape toți termenii legați de cultivarea plantelor²⁸, ne determină să credem că înaintașii noștri au continuat să crească animalele în acest spațiu, aflați într-o mișcare permanentă pentru identificarea terenurilor și a pășunilor roditoare, preocupându-i deopotrivă și cultivarea plantelor. Cu certitudine, aceste particularisme au caracterizat economia medievală din spațiul est-carpatic, în secolele X–XIV. Păstoritul nu ne dezrădăcinează din acest teritoriu, nici nu ar trebui să alimenteze teoriile istoricilor ce încearcă să ne explice geneza etnică și lingvistică, plasând-ne geografic în afara spațiului în care am evoluat în realitate, și nici nu aduce prejudicii configurației etno-culturale și economice. Mișcarea invocată s-a desfășurat doar regional, într-un peisaj geografic dominat de munți, dealuri și câmpii, fiind încadrată spațial de grupa nordică a Carpaților ucraineni (zona sudică a Poloniei, extremitatea estică a Slovaciei, Ucraina sudică), de câmpia Pannoniei, zona balcanică muntoasă, iar spre est, de Nistru și gurile Dunării. Astfel de pendulări sunt caracteristice și altor popoare precum albanezii, italienii, francezii, spaniolii etc., fără ca cineva să fi încercat vreodată „să-i expatrieze” și să-i plaseze în regiuni diferite, altele decât cele de obârșie. În plus, disocierea acestor două îndeletniciri fundamentale, exemplificată aici prin neimplicarea animalelor de tracțiune (boi, vite, cai) în activitățile agricole, ar fi îngreunat considerabil procesul de producție, devenind astfel nerentabil prin excluderea acumulărilor de produse destinate consumului intern și schimburilor comerciale.

Urmele activităților pastorale sunt inconsistente datorită caracterului sezonier și mobilitatea extraordinară înregistrată de oameni cu animalele lor. Amenajările provizorii, determinate de o continuă mișcare pentru identificarea surselor de hrană pentru turmele lor, nu au lăsat urme evidente. Aceste activități pot fi reconstituite pe cale etnografică, lingvistică, din mărturiile documentelor epocii, prin analiza iconografiei laice și religioase. Cu toate acestea, numeroase descrieri tind să fie considerate surse secundare, ușor de manipulat și, de cele mai multe ori, incorect interpretate.

²⁷ C. M. Cipolla, op. cit. (n. 1), 1980, p. XIV; vezi și idem, op. cit. (n. 1), 1991, pp. 7–8.

²⁸ Chestiunea a fost discutată pe larg în G. A. Bilavschi, op. cit. (n. 4), în *ArhMed*, VII, 2008, pp. 9–36; idem, op. cit. (n. 4), în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, VIII, 2009, pp. 33–68, cu bibliografia specifică actualizată, în care au fost reluate discuțiile și comentate tezele referitoare la evoluția terminologiei agricole românești.

Creșterea animalelor în Evul Mediu s-a realizat din patru motive principale: 1. a reprezentat secole la rândul un mod de viață; 2. pentru lapte, carne, grăsime și alte produse de origine animalieră (ouă, brânză, miere etc.); 3. a furnizat materialele esențiale industriei textile (piele, păr, lână, blană, pene, vițe și tendoane, coarne și oase, din care s-au prelucrat diverse obiecte de uz casnic și meșteșugăresc); 4. boii, măgarii și caii au fost utilizați la muncile cotidiene (în transport; în agricultură, ca animale de povară și tracțiune; pentru agrement și vânătoare; în domeniul militar, la transportarea inventarului de război și în cavalerie).

Creșterea animalelor se poate disocia în două etape aproape distincte. Primă fază se caracterizează printr-o continuitate a practicilor din perioada romană târzie și poate fi urmărită până în veacul al XIV-lea, în timp ce, a doua fază continuă probabil, la un alt nivel și sub alte forme, și în timpurile noastre. Dacă în prima etapă, activitățile pastorale și agricole se derulau într-o interdependență evidentă, neputând fi identificat un cadru juridic-profesional, economic și politic organizat, în cea de-a doua fază, se simte implicarea instituțională a statului pentru sistematizarea producției în economia agricolă. În plus, față de perioada romană, când s-a observat o preocupare intensă în agronomie, în încercarea de a obține animale mari și productive, cercetările arheozoologice recente au evidențiat faptul că lipsa unor studii și experimente a determinat o micșorare a taliei vitelor, boilor și a cailor, printr-o diminuare a masei musculare și osoase, înregistrându-se totodată și o scădere a cantităților de lapte și de carne furnizate de acestea. Profilul somatic și modificările interne survenite au fost redată de metamorfoze organice evidente (dinți mai slab dezvoltati, coarne și picioare mai scurte, reducerea organelor interne și micșorarea structurii scheletice etc.). Succesiunea perioadelor de căldură și frig excesiv, precum și modificarea peisajului și a cadrului ecologic au cauzat adaptarea fiziologică a raselor de animale. Schimbările climatice și prefacerile la nivelul vieții social-economice au influențat, în această perioadă de timp, activitățile pastorale, în general, precum și obținerea unor rase de animale productive, în particular. Spre exemplu, resturi osteologice ale unor animale domestice de talie mică și medie au fost cercetate în întreaga zonă balcanică (Serbia, Bulgaria, Grecia), centrală (Polonia, Ungaria), est-europeană (Ucraina, Republica Moldova, Rusia)²⁹ și, mai ales, în România³⁰.

Intervenția statului în organizarea agriculturii a determinat, totodată, și o grijă sporită pentru creșterea speciilor de vite, boi, cai, oi și capre de dimensiuni mai mari și mult mai productive. Forța de tracțiune a boilor a crescut exponențial în veacurilor XV–XVIII față de perioada anterioară. Spre exemplu, un studiu realizat de S. Bökönyi demonstrează că, dacă pentru Evul Mediu timpuriu erau necesare între 4 și 6 perechi de boi pentru a trage un plug, spre finele perioadei medievale, erau suficiente doar 4–6 animale pentru a tracta atelaje mult mai grele³¹. Chiar dacă aprecierile specialistului maghiar pot aluneca uneori pe teren speculativ, reprezentările iconografice prezintă imagini sugestive pentru susținerea teoriei sale.

Odată cu secolul al XV-lea, ca o consecință a progresului excepțional din domeniul economiei agricole, dinspre vestul continentului, pe filieră poloneză, ungurească și germană, au pătruns și în țările române rase de animale mai înalte și mai solide. În susținerea afirmațiilor noastre se poate invoca un moment din istoria relațiilor economice dintre Buda și statele italiene. Astfel, regele Ungariei, Matei Corvin, a emis un document în 1470, care însemna în fapt impunerea unui monopol în ceea ce privește exportul de animale de talie mare pe piețele europene. În acest sens, acesta a interzis vânzările către Veneția, până ce vitele și boii ungurești (renumitele animale de lapte și povară de culoare cenușie, de statură mare) vor fi vândute/vânduți în piețele celebrului centru italian. Aceste splendide animale au fost tranzacționate intens pe piețele Europei apusene până în prima parte a secolului al XX-lea, ajungând încă de timpuriu și în târgurile românești. La concurență

²⁹ S. Bökönyi, *The Development of Stockbreeding and Herding in Medieval Europe*, in *Agriculture in the Middle Ages*, 1995, pp. 41–61; idem, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1974, pp. 136–138. Vezi și nota 28.

³⁰ Vezi rezultatele obținute de L. Bejenaru, *Arheozoologia spațiului românesc medieval*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003, pp. 18–25, 240–243; eadem, *Arheozoologia Moldovei medievale*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, pp. 137–146; eadem, *Archaeozoological Approach to Medieval Moldova*, British Archaeological Reports, Archaeopress, Oxford, 2009, pp. 125–128; L. Bejenaru, C. Tarcău, *Creșterea animalelor în evul mediu pe teritoriul actual al României: date arheozoologice*, in *ArhMold*, XXII, 1999, pp. 257–271; eadem, *Strategia de exploatare a animalelor domestice în așezările medievale de pe teritoriul României: date arheozoologice privind selecția în funcție vârstă și sex*, in *ArhMold*, XXIII–XXIV, 2001, pp. 385–395; eadem, *Caracteristici zonale ale șeptelului medieval: date arheozoologice pentru teritoriul României*, in *ArhMold*, XXIII–XXIV, 2001, pp. 397–400; S. Stanc, *Relațiile omului cu lumea animală: arheozoologia secolelor IV–X d.Hr. pentru zonele extracarpătice de est și de sud ale României*, Ed. Universității „Alexandru I. Cuza”, Iași, 2006, pp. 225–237; eadem, *Arheozoologia primului mileniu după Hristos pentru teritoriul cuprins între Dunăre și Marea Neagră*, Ed. Universității „Alexandru I. Cuza”, Iași, 2009, pp. 205–217.

³¹ S. Bökönyi, op. cit. (n. 29), in *Agriculture in the Middle Ages*, 1995, pp. 53–54; idem, „Animals, Draft” and „Animals, Food”, in *Dictionary of the Middle Ages*, I, Joseph R. Strayer, Charles Scribner’s Sons Press, New York, 1982, pp. 293–298, 299–302.

cu acestea au fost vitele și boii din Țările Române, care au reprezentat obiectul schimburilor comerciale până târziu, în perioada modernă.

Un alt exemplu poate fi elocvent pentru cercetările actuale. Oile din rasa merinos au venit din Spania în Franța, pe la 1786, în Saxonia, pe la 1765, în Prusia, pe la 1785, apoi, între 1780 și 1790, ajungând și în Moravia, Polonia, Ungaria și Țările Române³². În toată perioada medievală, a fost răspândită oaia de talie mică, cu coada plată sau groasă, care a avut o certă origine turcească³³. Deosebit de solicitate au fost și rasele de oi românești, atât pentru lapte, brânză și carne, cât și pentru lâna lor.

Alte evidențe sunt relevante pentru studiul nostru. Astfel, în Estul Europei, unde sursele scrise și cartografice au înregistrat și semnalat zone întinse de pădure, alimentația comunităților s-a adaptat topografiei locale și regionale. Spre exemplu, la Grodno și Voronež (Ucraina) s-au identificat între 70–98 % de resturi osteologice de animale sălbatice. În Nordul Rusiei medievale (la Staraja Ladoga, Kamno și Pskov) predominau porcul, urmat fiind de vită, oaie și capră, calul fiind foarte slab reprezentat. În nord-estul Rusiei (Suzdal și Staraja Rjazan) procentul vitelor este mai mare decât cel al porcilor, în timp ce resturile osteologice de oi și capre reprezintă valori insignifiante celor menționate. În zona Kievului și Halici-Volhynja caprele, oile și caii sunt foarte bine documentați. Această situație se poate explica prin contactele permanente și de durată cu populațiile turanice, venite din stepele euro-asiatice³⁴. Situația este complet diferită pentru spațiul central și vest-european unde hrana populație se baza pe o varietate de produse cerealiere, vegetale, lactate și animaliere.

Cercetările arheozoologice și paleobotanice din România au conturat în mare harta răspândirii și a creșterii unor animale domestice în funcție de climă, forme de relief, soluri și vegetație. Regiunile și microzonele cu climat specific au determinat particularizarea șeptelului în spațiul românesc³⁵. Spre exemplu, investigarea resturilor osteologice ale oilor, provenite din siturile arheologice din spațiul extracarpatic, au determinat pe specialiști să considere că talia acestor animale era una medie, fiind întrecută doar de cea a animalelor din Transilvania și Ungaria³⁶. În timp ce, exemplarele de cal de pe teritoriul țării noastre par să fi fost de statură mijlocie (circa 1.37 m înălțime), bazându-se în principal pe eșantioane provenite de la exemplare din zona dobrogeană, est și sud-carpatică. Ușor mai mari sunt animalele ale căror resturi provin de la Oradea, această diferență fiind pusă probabil pe seama importului de cai din Europa centrală și de vest³⁷.

Alături de creșterea animalelor un rol important în viața omului medieval l-au jucat **vânătoarea** și **pescuitul**. Cercetările arheozoologice au dezvăluit raporturi procentuale evidente în favoarea vânatului³⁸. Se obișnuia să se vâneze căprioare, cerbi, porci sălbatici, iepuri și păsări. Acestea furnizau nu numai hrana ci și sursele principale ale meșteșugului prelucrării obiectelor casnice, ale textilelor, ale pieilor, a osului și a cornului (piele, blană, păr, pene, oase, coarne etc.). Cu siguranță, dacă în perioada premergătoare constituirii statale, în spațiul extra-carpatic românesc, se putea practica vânătoarea fără restricții, situația s-a schimbat odată cu înființarea domeniilor domnești, boierești și mănăstirești. Așa cum în vestul european vânătoarea reprezenta apanajul persoanelor înstărite, omul de rând fiind obligat să respecte restricțiile și reglementărilor administrativ-juridice impuse de stăpânii fondurilor de vânătoare, probabil, și în teritoriile românești funcționau aceleași rânduieli ale utilizării spațiilor cinegetice. Spre exemplu, una dintre cele mai mari răscoale țărănești din Germania (1524–1525) a avut printre obiective recăștigarea drepturilor de vânătoare³⁹.

Dacă pentru secolele XI–XIV nu avem informații cu privire la alimentația populației, începând cu veacul al XV-lea, se înmulțesc știrile referitoare la dieta omului medieval. Cu certitudine, marea masă a populației avea o alimentație săracăcioasă, care se face vinovată și de o rată a mortalității ridicată pentru persoanele de

³² B. Denis, *Le peuplement ovin de la France septentrionale avant l'introduction des Mérinos*, in *L'Homme, l'animal domestique et l'environnement du moyen âge au XVIIIe siècle* (ed. Robert Durand), *Enquêtes et Documents*, 19, Centre de Recherches sur l'Histoire de la France Atlantique, Nantes, 1993, pp. 177–192.

³³ S. Bökönyi, op. cit. (n. 29), in *Agriculture in the Middle Ages*, 1995, p. 55.

³⁴ *Ibidem*, pp. 56–57; V. I. Zalkin, *Materialy dlja istorii skotovodstva i okhoty v Drevnej Russii*, in *Materialy i issledovanija po archeologhii (MLA)*, 51, 1956, p. 109; S. Ivanov, *Domasnite i divite zivotni ot gradisčeto kraj s. Popina, Silistrensko (Domestic animals and wild animals from the site near Popina in the Silestra region)*, in *Slavjano-bulgarskoto seliste kraj selo Popina, Silistrensko*, Sofia, 1956, pp. 69–95.

³⁵ L. Bejenaru, op. cit. (n. 30), 2003, p. 243.

³⁶ *Ibidem*, p. 242.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, pp. 18–25, 240–243; eadem, op. cit. (n. 30), 2006, pp. 137–146; eadem, op. cit. (n. 30), 2009, pp. 125–128, ; S. Stanc, op. cit. (n. 30), 2006, pp. 225–237; eadem, op. cit. (n. 30), 2009, pp. 205–217.

³⁹ F. Braudel, *Gramatica civilizațiilor*, II (trad. de D. Moarcăș), Ed. Meridiane, București, pp. 42–44; P. Blicke, *The Revolution of 1525: The German Peasants War from a New Perspective* (transl. by Thomas A. Brady Jr. and H. C. Midelfort), New York, Johns Hopkins University Press, 1985, p. 44 și urm.

până în 40 de ani. Lipsa unei varietăți și a unei diete echilibrate au generat boli incurabile și, de cele mai multe ori, fatale. În schimb, călătorii străini ne oferă o serie de informații referitoare la hrana oamenilor înstăriți (domnul și familia sa, dregătorii cu neamurile sale, boierii, cavalerii și militarii, preoții și călugării de pe marile domenii mănăstirești, negustorii și alte categorii sociale și profesionale). Chiar dacă nu putem compara sistemele alimentare autohtone cu cele din spațiul central și vest-european, putem spune că dieta la curtea domnului, boierească și mănăstirească era mult mai variată, consistentă și condimentată, conținând atât carne, lapte, ouă și brânzeturi, cât și legume, fructe și băuturi (vin, bere, bragă etc.)⁴⁰.

*

Îmbunătățirea tehnicilor de **prelucrare ale metalelor** și a **tehnologiei miniere** a produs preschimbări majore instrumentarului agricol, uneltele devenind mai solide, eficiente și mai diversificate. Cu certitudine, îmbunătățirile tehnicilor au fost determinate de experiențe îndelungate în agricultură. Astfel, în raport cu perioada anterioară, în intervalul secolul al X-lea – mijlocul veacului al XIII-lea se constată perfecționarea progresivă a utilajului agricol, pusă pe seama, în principal, pe extinderea suprafețelor agricole, diversificarea tehnicilor de producție cerealiară, pe sporului demografic și pe necesitatea asigurării surplusului de produse, indispensabil comunității, schimbului primar și satisfacerii cerințelor căpeteniilor populațiilor migratoare. Numărul sporit al uneltelor evidențiază o serie de realități social-economice precum, disponibilitatea mai mare de metal, respectiv, evoluția meșteșugului reducerii și al prelucrării minereului de fier, dovedită prin descoperirea în așezările autohtonilor din secolele IX–XIII a cuptoarelor, a lingourilor/barelor, a lupelor și a zgurii metalice⁴¹. Sporirea exemplarelor de unelte agricole, precum și introducerea unor tipuri mai perfecționate, se situau în raport direct cu sporul demografic constatat în aria de răspândire a culturii Dridu, Răducăneni ori a așa-numitei „culturi vechi românești a veacului al XIII-lea”⁴². Arheologii au depistat și cartografiat la est de Carpați peste 400 de situri ale culturii Dridu (veacurile IX–XI), dar au observat și o restrângere a spațiului de locuire, pentru secolele XII–XIII, pusă pe seama retragerii populației autohtone spre zonele înalte și în păduri, menite să le ofere protecție în fața atacurilor succesive ale migratorilor turanici⁴³. Iar la o simplă analiză a hărților s-ar observa concentrarea așezărilor și a descoperirilor pe segmente geografice distincte (în centrul și partea sudică a Moldovei), fără a neglija nucleele de locuire din nordul și zona piemontană a teritoriului menționat. Cele mai numeroase **importuri** (piese de uz casnic și meșteșugăresc, obiecte de podoabă și monede) descoperite în complexe de locuire Dridu și Răducăneni provin din jumătatea sudică a Moldovei, zonă de convergență etnică, comercială și culturală⁴⁴. Aici s-a simțit, deopotrivă, influența lumii bizantine sud-dunărene și înrăurirea civilizației slavo-rusești, s-au observat mărturiile conviețuirii cu populațiile vechi turcice și s-au remarcat „amprente” culturale ale republicilor italiene (Veneția, Genova), ale statelor medievale sud-dunărene (bulgar și sârbesc). Identificarea acestor simbioze culturale denotă că, deși precare (fapt dovedit de numărul redus de importuri și monedă străină în zona geografică de la est de Carpați), populațiile autohtone au stabilit contacte (în esență, **schimburi comerciale**) cu societățile vecine încă din secolele X–XI. Relațiile negustorești cu aceste state s-au desfășurat constant, dar cu o ritmicitate scăzută, datorată realităților istorice determinate în principal de evenimentelor militare⁴⁵, de absența unor

⁴⁰ Vezi referirile la dieta și alimentația de la curțile domnești ale călătorilor străini din colecția de documente *Călători străini despre Țările Române*, vol. I (ed. M. Holban), Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1968; vol. II (ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu), 1970; vol. III (ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu), 1971; vol. IV (ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu), 1972; vol. V (ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu), 1973; vol. VI, partea I (ed. M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru); partea a II-a (ed. M. A. Mehmet), 1976; vol. VII (ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu), 1980; vol. VIII (ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu), 1983.

⁴¹ Șt. Olteanu, *Meșteșugurile din Moldova în secolul al XVII-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie (SMIM)*, III, 1959, pp. 118–119; idem, *Producția meșteșugărească din Moldova și Țara Românească în secolele X–XVI (Probleme de bază în lumina cercetărilor recente)*, în *Studii. Revista de istorie (Studii)*, 15, 1962, 4, pp. 869–896; idem, *Cercetări cu privire la producția minieră din Moldova și Țara Românească (secolele X–XVII)*, în *Studii*, 19, 1966, 5, pp. 941–942, 944; idem, *Probleme ale metalurgiei medievale din țările române în lumina cercetărilor recente*, în *Revista Muzeelor*, IV, 1967, 2, pp. 118–119, 120–121; idem, *Le métiers en Moldavie e ten Valachie (X^e – XVIIe siècles)*, în *Revue Roumaine d'Histoire (RRH)*, VII, 1968, 2, pp. 171–173, 182–184, 191; T. Martinovici, *Meșteșugul metalurgiei pe teritoriul Cetății de Scaun de la Suceava*, în *SCIV*, IX, 1961, 2, pp. 320–321, 324, 326; N. Maghiar, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1973, pp. 103–109, 120–122, 153–155; etc.

⁴² V. Spinei, op. cit. (n. 10), 1994, pp. 106–114, 241–246.

⁴³ *Ibidem*, fig. 2–3.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 106–107; idem, op. cit. (n. 10), 1985, pp. 127–128.

⁴⁵ Idem, op. cit. (n. 10), 1994, pp. 106–108, 233–240.

centre și formațiuni statale autohtone, dar și de lipsa unei societăți bine structurate în acest spațiu, situat la granița dintre stepa dominată de populațiile nomade și bariera forestieră și muntoasă, care a oferit deseori protecție regatelor creștine europene.

Contactele cu regiunile învecinate au avut urmări benefice în privința creșterii calitative și cantitative a inventarului agricol, dar și a îmbunătățirilor tehnicilor de producție agricolă și meșteșugărească. Acumulările de produse au stimulat ritmul schimburile comerciale, probând astfel reușita funcționării sistemului de determinare mutuală a factorilor sociali, economici și profesionali din cadrul unei societăți.

Cu certitudine, schimburile de bunuri s-au realizat și cu comunitățile vechi turcice, raporturi indicate de prezența în așezările autohtonilor a unor obiecte de podoabă, piese de harnașament și arme tipice nomazilor turanici, deși aceste mărturii ar putea fi determinate de treceri pasagere, decesul, pierderea ori abandonarea lor în așezări. Realitatea istorică, susținută de rezultatele descoperirilor arheologice, ne relevă relațiile de subordonare economică și militară dintre populația autohtonă și triburile de nomazi (pecenegi, uzi, cumani, mongoli) și mai puțin o dependență politică propriu-zisă față de aceștia⁴⁶. Populațiile sedentare erau obligate de căpeteniile diferitelor grupuri de migratori, ca în schimbul unei protecții relative împotriva altor potențiali inamici (alte triburi ale stepei, armatele Imperiului Bizantin ori ale regatului ungar), acestea să le achite contribuții în natură, constând în produse cerealiere, animaliere, cai, vite, oi, diverse obiecte din fier etc. Aceste constrângeri și respectarea angajamentelor asumate au generat necesitatea obținerii surplusului de produse agricole și meșteșugărești. Condițiile și raporturile de supunere impuse de clanurile de războinici se modificau frecvent, astfel încât, dificultățile satisfacerii cerințelor acestora au determinat în multe situații retragerea autohtonilor în păduri sau la munte, unde se puteau ascunde cu ușurință de opresor.

Așadar, spre deosebire de secolele XI–XII, când cea mai mare aglomerație a așezărilor se constată în sudul și centrul Moldovei, în secolele XII–XIII se observă mutarea centrului de locuire spre jumătatea septentrională a acestei regiuni și spre zona muntoasă⁴⁷. Cu certitudine, schimbările locurilor de habitație pot fi relaționate cu migrațiile triburilor nomade euro-asiatice. Depozitele de unelte și obiecte din fier, piesele descoperite fortuit, investigarea gospodăriilor incendiate, a vaselor și a gropilor de provizii (care au conservat semințe cerealiere carbonizate) confirmă părăsirea precipitată a așezărilor de către băștinași⁴⁸. Cu toate acestea, surprinderea nivelurilor de refacere vine să argumenteze teoria reocupării/reamenajării teritoriilor abandonate și, implicit, a permanenței locuirii în același spațiu locativ. Rezultatele au fost obținute nu numai prin săpăturile sistematice, ci și prin cercetările de teren ori descoperirile fortuite⁴⁹.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 241–246.

⁴⁷ *Ibidem*, pp. 106–111.

⁴⁸ *Ibidem*, pp. 115–119, 247–250.

⁴⁹ Vezi brăzdarele simetrice și cuțitele de plug descoperite la Piatra Neamț – „Bâta Doamnei”, Grumezoaia, Mănăstirea Lișcov, Anghelești, Buzău, Gugești, Răstoaca, Vizantea, Cărligile, Jariștea, Panciu și Budești (N. Edroiu, P. Gyulai, *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, în *Acta Musei Napocensis* [AMN], II, 1966, pp. 307–344; N. Edroiu, *Despre apariția plugului în țările române*, în *Terra nostra*, II, 1971, pp. 95–117; V. Neamțu, *Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală*, în *ArhMold*, IV, 1966, pp. 293–316; idem, *Contribution à l'étude du problème des instruments à labourer utilisés au Moyen Age en Moldavie*, în *RRH*, VI, 1967, 3, pp. 533–552; idem, *Aratrul fără plaz. Contribuții la cunoașterea vechilor unelte de arat pe teritoriul României*, în *MemAntiq*, II, 1970, pp. 423–438; idem, *La technique...*, 1975, pp. 49–80, fig. 4–12; Șt. Olteanu, op. cit. [n. 20], în *Muzeul Național*, I, 1974, pp. 35–55; *Istoria României*, vol. I, 1960, pp. 7, 67, 72–73, 396–397; *Istoria României*, vol. II, 1962, pp. 18–30, 60–63, 88–90, 223–227, 284, 554, 573–578, 764, 826, 880; *Istoria Românilor*, vol. III, 2001, pp. 45–50, 159–181, 534–539; *Istoria Românilor*, vol. IV, 2001, pp. 57–67; G. Coman, *Cercetări arheologice în sudul Moldovei cu privire la secolele V–XI*, în *SCIV*, XX, 1969, 2, pp. 287–314; idem, op. cit. [n. 17], în *MemAntiq*, III, 1971, pp. 87–96; idem, op. cit. [n. 20], în *AMM*, I, 1979, pp. 28–45; idem, *Statornicie și continuitate*, 1980, *passim*; Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI. Structuri demo-economice și social-politice*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1997, *passim*; V. Spinei, op. cit. [n. 20], în *SCIVA*, XXI, 1970, 2, pp. 595–617; idem, op. cit. [n. 20], în *Hierasus*, I, 1980, pp. 217–242; idem, op. cit. [n. 20], în *MemAntiq*, VI–VIII, 1981, pp. 93–162; idem, op. cit. [n. 20], în *CI*, XII–XIII, 1981–1982, pp. 173–203; idem, op. cit. [n. 20], 1994, pp. 106–114, 241–246; D. Gh. Teodor, op. cit. [n. 20], în *Terra nostra*, III, 1973, pp. 223–232; D. Gh. Teodor, M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei, op. cit. [n. 20], în *Relations...*, 1975, pp. 299–312; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e. n.*, 1978, *passim*; idem, *The Eastern Carpathian Area of Romania V–XI Centuries A.D.*, [în colecția BAR–International Series, nr. 81], Oxford, 1980, *passim*; idem, op. cit. [n. 20], în *Omagiu prof. C. Cihodaru*, 1983, pp. 16–24; idem, *Continuitatea populației autohtone...*, 1984, *passim*; idem, *Meșteșugurile...*, 1996, *passim*; idem, *Descoperiri arheologice și numismatice...*, 1997, *passim*; idem, op. cit. [n. 20], în *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, 1997, pp. 219–232; I. Tentiuc, op. cit. [n. 20], 1996, *passim*; E.-M. Constantinescu, op. cit. [n. 20], 1999, *passim*; A. Paragină, op. cit. [n. 20], 2002, *passim*; etc.), brăzdarele asimetrice de la Câmpineanca și Dragosloveni (M. Comșa, C. Constantinescu, op. cit. [n. 20], în *SCIV*, XX, 1969, 2, pp. 425–436); unelte de la Dealu Morii, Buțuluc, Băiceni (D. Gh. Teodor, op. cit. [n. 20], în *Terra nostra*, III, 1973, pp. 223–232; idem, op. cit. [n. 20], în *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, 1997, pp. 219–232) sau de la Echimăuți, Elizavetovka, Dondușeni, Hansca, Lopatna (V. Spinei, op. cit. [n. 20], în *SCIVA*, XXI, 1970, 2, pp. 595–617; idem, op. cit. [n. 20], în *Hierasus*, I, 1980, pp. 217–242; idem, op. cit. [n. 20], în *MemAntiq*, VI–VIII, 1981, pp. 93–162; idem,

Precizarea unor aspecte legate de inovațiile tehnice și modificările de structură a unor instrumente agricole specifice pentru această perioadă poate constitui fundamentul observațiilor temeinice. Astfel, studierea celor două depozite descoperite la Orheiul Vechi au relevat folosirea brăzdarelor asimetrice, alături de cele simetrice, înainte de începutul secolului al XIV-lea⁵⁰. Cel mai probabil, atelajele simple de arat au fost înlocuite de pluguri, unele dintre ele fiind puse în mișcare prin tracțiune animală. Aprecierile au însă valoare de supoziție, bazându-se exclusiv pe studierea unor unelte mai evolute (brăzdare asimetrice și cuțite de plug), ele fiind dovedite doar de izvoarele arheologice și sursele iconografice.

Randamentul crescut în cadrul lucrărilor agricole și obținerea unor producții superioare au fost determinate de câteva procedee tehnice inovative și anume: dotarea noilor utilaje cu cormană, pentru răsturnarea brazdelor, cu brăzdare asimetrice, cuțite lungi, pentru a despică în profunzime, și rotile, fiind utilizate astfel la deștelenirea solurilor dure și în procesul de despădurire⁵¹. Acest procedeu de a confecționa brăzdarele disimetrice a fost rezultatul unui proces îndelungat și a unei experiențe vaste în agricultură. Totodată, a reprezentat consecința preocupărilor continue pentru îmbunătățirea utilajului și a tehnicilor agricole, pentru extinderea terenurilor arabile, precum și pentru obținerea unui pământ bogat nutritiv și a unor recolte superioare. Utilizarea acestor tipuri de brăzdare pe atelaje complexe de arat a revigorat întreg segmentul agricol al economiei medievale. Unii specialiști cred că primele brăzdare asimetrice au apărut în prima jumătate a mileniului I⁵². Realizarea disimetrică a acestor unelte coincide probabil cu apariția primelor pluguri

op. cit. [n. 20], in *CI*, XII–XIII, 1981–1982, pp. 173–203; idem, op. cit. [n. 10], 1994, pp. 74–79; Gh. Constantinescu, *Unelte folosite pe teritoriul județului Vrancea în sec. IV–XII*, in *Studii și comunicări – Focșani*, VIII–X, 1991, pp. 109–120; oticele identificate la Dragosloveni, Murgeni, Suceava, Hansca, Scoc, Brănești (D. Gh. Teodor, op. cit. [n. 20], in *Terra nostra*, III, 1973, pp. 223–232; idem, op. cit. [n. 20], in *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, 1997, pp. 219–232; N. Edroiu, P. Gyulai, op. cit. [n. 49], in *AMN*, II, 1966, pp. 307–344; N. Edroiu, op. cit. [n. 49], in *Terra nostra*, II, 1971, pp. 95–117; V. Neamțu, op. cit. [n. 49], in *ArhMold*, IV, 1966, pp. 293–316; idem, op. cit. [n. 49], in *RRH*, VI, 1967, 3, pp. 533–552; idem, op. cit. [n. 49], in *MemAntiq*, II, 1970, pp. 423–438; idem, *La technique...*, 1975, pp. 49–80, fig. 4–12; Șt. Olteanu, op. cit. [n. 20], in *Terra nostra*, II, 1971, pp. 31–44; idem, op. cit. [n. 20], in *Muzeul Național*, I, 1974, pp. 35–55; V. Spinei, op. cit. [n. 20], in *SCIVA*, XXI, 1970, 2, pp. 595–617; idem, op. cit. [n. 20], in *Hierasus*, I, 1980, pp. 217–242; idem, op. cit. [n. 20], in *MemAntiq*, VI–VIII, 1981, pp. 93–162; idem, op. cit. [n. 20], in *CI*, XII–XIII, 1981–1982, pp. 173–203; idem, op. cit. [n. 10], 1994, pp. 74–79); etc. Uneltele menționate sunt asemănătoare tipologic cu piesele descoperite la Capidava (Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, vol. I, Ed. Meridiane, București, 1958, p. 233 și fig. 117/1; secolele IX–X), Dinogetia (I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1971, p. 283; secolele X–XII), Radovanu, județul Ilfov (M. Comșa, E. Gheannopoulos, *Unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperite la Radovanu (jud. Ilfov)*, in *SCIV*, XX, 1969, 4, pp. 617–621; secolele IX–X), Curcani (M. Comșa, C. Diculescu, *Un depozit de unelte și arme descoperit la Curcani [jud. Ilfov]*, in *SCIV*, XXIII, 1972, 3, pp. 469–475), Băneasa (secolul al X-lea), Ploiești – „Tiraj” (secolele X–XI), Surdulești, lângă Roșiorii de Vede (secolele VIII–XI ?), Murgeni, 23 August (secolul al X-lea), Bârlugu-Dâmbovița (secolele X–XI), Tei (București) (secolele VIII–IX) etc. (vezi V. Neamțu, *La technique...*, 1975 și A. Canache, Fl. Curta, *Depozite de unelte și arme medievale timpurii de pe teritoriul României*, in *Mousaios*, IV, 1994, 1, pp. 179–221).

⁵⁰ P. P. Birnea, T. F. Reaboi, op. cit. (n. 7), 2000. Depozitele de unelte agricole și meșteșugărești descoperite întâmplător la Orheiul Vechi în a doua jumătate a veacului trecut au fost datate, pe baza ceramicii și a monedelor descoperite în apropiere, în veacul al XIV-lea, însă starea de conservare a unor piese ne determină să reconsiderăm limitele cronologice ale folosirii și ieșirii acestora din uz. Astfel, aproape toate brăzdarele (66 de piese din totalul de 68) au suferit intervenții repetate pentru recondiționarea și întărirea corpurilor acestora, ceea ce presupune un interval de timp de utilizare după fabricarea pieselor, urmat de etapele succesive ale restaurării lor. Analiza unor unelte a evidențiat chiar și 3–5 etape de refacere, uneltele fiind reutilizate până la „tezaurizarea” lor. Așadar, se poate vorbi de câteva decenii de întrebuințare și re folosiri succesive, ceea ce împinge limitele cronologice către cel devreme sfârșitul veacului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea. În altă ordine de idei, asimetria evidentă a pieselor ne determină să le asociem cu instrumente de arat complexe, cum ar fi plugurile cu trei, respectiv, patru laturi, ceea ce presupune un nivel tehnic ridicat pentru estul și sud-estul Europei secolelor XIII–XIV. Evident, la astfel de performanțe tehnologice nu putea ajunge decât o societate sedentară și bine structurată, așa cum erau comunitățile agricole românești, care populau zonele învecinate ale Orheiului Vechi. Acumularea unui număr atât de mare de unelte, aparținând unor categorii, tipuri și variante diverse, nu poate semnifica decât prezența unui atelier de reparare, care avea probabil și rol de magazie, pentru comercializare acestora. Părăsirea acestuia a fost urgentată de evenimentele politico-militare tumultuoase din interiorul Hanatului Hoardei de Aur, sub jurisdicția căreia se afla întreg teritoriul Orheiului Vechi, cauzate de luptele interminabile pentru tron între urmașii liderilor mongoli.

⁵¹ A. G. Haudricourt, M. Jean-Brunhes Delamarre, op. cit. (n. 1), 1955, pp. 15–16, 45–46, 349.

⁵² M. Beranová, *Hromadny náles orebniho náradi ze Smolnice a problematika oradla v čechách v době hradištní*, in *Památky archeologické*, 59, 1968, 2, pp. 519–520, 522–523, 525. Astfel, primele exemplare de brăzdare care prezentau o asimetrie accentuată au fost identificate în Anglia (la Folkestone, fiind datate în secolele II–III; la Brading, secolele II–V; la Dinorben, secolele V–VI), pe teritoriul actual al Croației (în antica Lisicice, într-o *villa romana* datată în veacul al III-lea), în Polonia (în Moravia, secolul al III-lea) etc.; alte piese provin de pe teritoriul Germaniei, de la Gera-Tinz, fiind datate în secolele IV–V (Cf. G. Neuman, *Germanische Ackerbaugeräte des 4–5 Jahrhunderts von Jena-Lobeda*, in *Ausgrabungen und Funde*, Band 11, 1966, Heft 5, pp. 264–265, fig. 34/a); în Polonia, în vecinătatea orașului Cracovia, la Nowa Huta, din straturile culturale specifice veacurilor V–XI (vezi J. Wielowski, *Zagadnienie przelomu w technice uprawy roli w pierwszym tys. n.e na ziemiach polskich*, in *Kwartalnik historii kultury materialnej*, III, 1955, 1, pp. 153–156; idem, *Development of Agriculture in Polish territories at the period of contacts with the Celtic and Roman Culture*, in *L'Histoire de l'agriculture et de la vie rurale en Pologne*, (în colecția „Kwartalnik-Ergon”), VIII, 1960, 2, pp. 284–285,

în estul și sud-estul Europei, constituindu-se astfel în două inovații interdependente una de cealaltă. Această schimbare radicală în istoria agriculturii Europei răsăritene s-ar fi produs undeva în veacul al XIII-lea, când din această perioadă provin cele mai multe descoperiri de brăzdare asimetrice⁵³.

Lipsa și precaritatea instrumentarului agricol din inventarul locuințelor, al complexelor funerare sau al depozitelor-tezaur au câteva explicații verosimile. În primul rând, studiile asupra mineritului și metalurgiei metalelor, asupra registrelor de mărfuri și produse tranzacționate, asupra moștenirilor transmise urmașilor au evidențiat faptul că fierul, respectiv, uneltele au reprezentat produse deosebit de prețioase pentru omul medieval. Astfel, absența fizică a pieselor de fier din complexele de locuire medievale poate fi explicat prin simplul fapt că aceste obiecte erau transmise ca moștenire, erau recondiționate și utilizate vreme îndelungată și, mai ales, erau transportate oriunde se stabileau posesorii acestora. Tezaurizarea lor precum și acțiunile de restaurare succesive vin să susțină afirmația noastră. Lipsa minereului feros, tehnicile precare de exploatare, extragere și prelucrare a acestuia au influențat creșterea valorii de tranzacționare a obiectelor din fier pe piețele locale, regionale ori europene. Astfel, să nu mire faptul că, într-o comunitate, obiectele erau transmise ca zestre, erau reparate în mod constant, erau împrumutate și vândute la prețuri costisitoare, constituind deseori un inventar precar, care deservea mai mulți utilizatori. Depozitarea acestora în scop de tezaurizare (determinată de abandonarea așezărilor, distrugerile prin incendiu ale gospodăriilor, invazii, războaie, raiduri de jaf, teama de deposedare etc.), restaurarea continuă a uneltelor și a armelor, prezența relativ redusă a lor în registrele de mărfuri și, implicit, pe piețe, valoarea pecuniară ridicată precum și interdicțiile de comercializare a fierului în vremuri tulburi reprezintă justificări ale ponderii sale intrinseci în economia medievală. Cu certitudine, fierul nu a reprezentat materia unică din care s-au confecționat uneltele și armele. Lemnul, piatra și osul au fost utilizate deopotrivă, în anumite epoci istorice⁵⁴. Din păcate, caracterul perisabil al lemnului și al osului nu a permis conservarea acestora până în prezent.

Utilizarea acelorasi tehnici și metode de prelucrare a metalelor din perioada anterioară, a făcut ca uneltele agricole din perioada secolelor VI–VIII să fie datate eronat, cronologia lor coborând mult față de contextul istoric real al utilizării lor. În al doilea rând, piesele din secolele VI–XI au conservat forme de tranziție, intermediare, distingându-se astfel de structura uneltelor arhaice. Deși, sunt genetic legate de piesele romane, germanice, celtice sau slave, atât în ceea ce privește formele și tehnica prelucrării lor, instrumentele agricole medievale sunt mai avansate din punct de vedere tehnologic, mai adaptate realităților geologice și geografice și, nu în ultimul rând, mai diversificate, răspunzând necesităților din agricultură. Aceste procese au fost indisolubil conectate cu progresul tehnologic din domeniul mineritului, al meșteșugului prelucrării metalelor, cu sporul demografic și cu realitățile social-economice și politice din spațiul geografic vizat.

*

Obiectivele fundamentale ale temei sunt: deschiderea a noi orizonturi de investigație într-un domeniu al istoriei și al arheologiei cu potențial deosebit, stabilirea bazelor metodologice și tematice și structurarea cercetării pentru studiile viitoare, bazate pe rezultatele cercetărilor interdisciplinare.

287; Z. Podwińska, op. cit. (n. 1), 1962, pp. 302–303; K. Godłowski, *Sources archéologiques pour l'histoire de l'agriculture en Pologne*, in *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, 6, 1963, 2, pp. 10–11; J. Wielowiejski, *Recherches sur l'agriculture antique de l'Institut d'histoire de la culture matérielle de l'Académie polonaise des sciences de 1954 à 1963*, in *L'Histoire de l'agriculture et de la vie rurale en Pologne*, (în colecția „Kwartalnik-Ergon”), IV, 1964, pp. 648–649; V. Neamțu, *La technique...*, 1975, pp. 67–68); în Republica Moldova, la Orheiul Vechi, în cadrul unor depozite impresionante datate în secolele XIII–XIV și XV–XVI (conform P. P. Birnea, T. F. Reaboi, op. cit. [n. 4], 2000, pp. 4–48 și fig. 1–66) etc.

⁵³ M. Beranová, *Slovanské žnové nástroje v 6–12 století (Neue slawische Geräte aus dem 6. – 12. Jahrhundert)*, in *Památky archeologické*, 48, 1957, pp. 99–117; Z. Podwińska, op. cit. (n. 1), 1962, pp. 190–191; fig. 102–103; G. Džingov, *Gorodišče epochi ranego srednevekov'ja u s. Styrmen v Bolgarii*, in *Sovetskaja Arkheologija (SA)*, 1968, nr. 2, p. 287–288; fig. 12/16; A. V. Černetsov, *O periodizatsii rannej istorii vostočnoslavjanskich pachotnich orudij*, in *SA*, 1972, nr. 3, fig. 2, 4; idem, *Klassifikatsija i chronologija nakonečnikov drevnerusskich pachotnych orudij*, in *KS*, 146, 1976, pp. 32–36; fig. 1/7–9, 16–18; 2; B. A. Kolčín, *Drevnjaja Rus'*, in *Drevnjaja Rus'*. *Gorod, zamok, selo* (ed. B. A. Kolčín), Izdatel'stvo Akademija „Nauka” SSSR, Moscova, 1985, p. 85, pl. 14–15; Ju. A. Krasnov, *Rannjaja istorija sochi*, in *SA*, 1986, nr. 1, pp. 103–120; fig. 1, 4; V. A. Petraško, G. A. Paškevič, *K izyčeniju zemledelija Drevnej Rusi po materialam poselenija u s. Grigorovka na Srednem Dnepru*, in *SA*, 1992, nr. 1, pp. 199–201; fig. 2/13; Gy. Terei, A. Horváth, *Az Árpád-Kori Kána falu Vasleletei (I)*, in *Communicationes Archeologicae Hungariae*, 2007, pp. 209–210; p. 209; pl. 2/4; etc.

⁵⁴ Sugestive sunt descoperirile subacvatice din vechea așezare rurală Charavines (Franța), zonă aflată sub apele lacului Paladru, de unde a fost recuperat un tezaur de unelte din lemn (salvate datorită mediului umed și nămolos de conservare). Alte descoperiri au fost făcute în așezările rurale Svidna (Boemia) și Pfaffenschlag (Moravia), de unde s-au prelevat pluguri, brăzdare, furci, o coasă și alte piese din lemn. Registrul de inventar al domeniului regal din Annapes (Flandra) dezvăluie existența uneltelor din fier și lemn, deopotrivă. (vezi J.-M. Peséz, op. cit. (n. 1), in *Pour une archéologie agraire*, 1991, p. 134). Cu certitudine, pe teritoriul României s-au folosit vreme îndelungată uneltele din lemn, alături de cele din fier (mult mai inconsistente din cauza dificultăților procedurale de obținere a fierului), acestea din urmă înlocuindu-le integral pe cele dintâi foarte târziu, probabil în secolele XVIII–XIX).

Considerăm că o perspectivă amplă este esențială pentru înțelegerea relației stabilitate – schimbare – criză – revenire – inovare în evoluția spațiului rural și a economiei agrare medievale. Viziunea și noua abordare integrează mediul ecologic și natura în sistemul agricol medieval. Tehnologiile agricole și prefacerile peisajului rural sunt determinate de dinamismul și evoluția societăților și a comunităților rurale. Contextul social și patriarhal în mediul căruia se transmit informațiile din generație în generație este crucial. Activitățile ordinare și preocupările omului medieval pentru a-și procura hrana și materialele necesare traiului au structurat relațiile sale cu mediul înconjurător, precum și raporturile inter-comunitare. Cunoștințele referitoare la culturi și plante, soluri și climă erau completate de deprinderile și experiențele în agricultură, în meșteșugul prelucrării metalelor și al fabricării uneltelor, toate acestea plasându-se într-un cadrul natural, antropogenetic și social distinct. Scopul principal este de a studia dinamica agriculturii medievale, fundată pe un amplu procedeu de înțelegere deplină a societății rurale și a contextului cultural. Date valoroase se pot obține prin cercetarea și interpretarea dovezilor arheologice și a resturilor de plante, a structurilor de habitație și a urmelor relevante pentru practicile agricole. Intenția noastră este de a reconstitui, prin interpretarea bazelor de date, viața cotidiană, structurile comunitare rurale, care se bazează pe acțiunile concertate ale membrilor săi, pe cunoștințele, abilitățile, percepțiile și experiențele acestora. Pentru a accede la etapele principale ale actului științific (descriere, sistematizare, interpretare, coroborare și diseminare), este necesară elaborarea unui plan de lucru preliminar, care presupune: 1. stabilirea metodologiei de cercetare; 2. cunoașterea surselor istorice, a bibliografiei, a terminologiei specifice; 3. precizarea direcțiilor și a temelor de cercetare.

Rezultatele cercetărilor disciplinelor conexe arheologiei (arheozoologia, paleobotanica, paleoantropologia, antropologia culturală, lingvistica, etno-arheologia, paleopedologia, arheofizica, geografia și demografia istorică, arheologia experimentală) trebuie utilizate pentru a descifra și înțelege aspectele ce țin de condițiile oferite de mediu pentru traiul zilnic, de perpetuarea unor obiceiuri în regiune în funcție de specificul climei, al solului, al formelor geografice, arta culinară, bolile și contextul politico-militar.

Rediscutarea unor chestiuni cu privire la evoluția lumii rurale medievale se impune din considerente de ordin științific, funcțional-metodologic și din perspectiva noilor tendințe în cercetarea europeană, prin care se încearcă explicarea unor fenomene economice actuale, raportându-ne la procese similare din trecutul istoric al societăților arhaice. Așadar, investigarea universului rural și a economiei agrare reprezintă una dintre preocupările cercetării arheologice contemporane, cu atât mai mult cu cât, cunoașterea problemelor legate de structura etnico-demografică, de coordonarea activităților cotidiene comune ori individuale, de organizarea administrativ-juridică internă a obștii sătești, de stratificarea și ierarhizarea social-economică și profesională, de mentalul și practicile cutumiare din domeniul cultural și funerar-religios vor contribui la elucidarea chestiunilor necunoscute legate de schimbările survenite în interiorul comunităților românești medievale, din spațiul est-carpatic, în perioada premergătoare constituirii statale. În plus, înțelegerea mecanismelor și a proceselor derulate în agricultura și mediul rural arhaic poate determina strategiile și politicile de dezvoltare rurală din prezent.

DESCOPERIRI MONETARE LA BORNIȘ, JUD. NEAMȚ (SECOLELE XV–XIX) (II)

DE

LUCIAN MUNTEANU, RODICA POPOVICI*

Abstract

We continue the publication of numismatic finds from the medieval settlements of Borniș (Neamț County). In the site of "Mălești" were found four coins: a double groat of Iliș I (voivode of Moldavia, 1432–1433; 1435–1443), dated to the first part of his reign; a local imitation (fourré) of a denar of Matthias Corvinus, a pólgrosz of Zygmunt I and a modern issue of Franz II. Only two coins come from the neighbouring site of "Obârșia": a double groat of Bogdan III (voivode of Moldavia, 1504–1517) and another modern issue of Franz II. Most of the coins were discovered during the archaeological excavation performed in the medieval sites, in well-defined archaeological contexts. They seem to frame the most intense habitation within the two settlements during the 16th century.

Keywords: coins, medieval village, Moldavia, 15th – 19th centuries.

Cercetările arheologice întreprinse timp de peste două decenii la Borniș, județul Neamț au contribuit la descoperirea mai multor așezări rurale medievale, în care s-au efectuat sondaje sau săpături de amploare. În timpul acestor cercetări, au fost descoperite o serie de piese monetare, care împreună cu celelalte materiale arheologice au permis o mai bună încadrare cronologică a complexelor de locuire și, implicit, a așezărilor ca atare. Despre descoperirile monetare de pe locul numit „Siliște”, situat în imediata apropiere a satului Borniș, s-au făcut aprecierile necesare cu un alt prilej, când au fost prezentate în detaliu toate piesele și datele lor tehnice¹. În cele ce urmează, vom lua în discuție descoperirile monetare din alte două situri medievale investigate arheologic în imediata apropiere a „Siliștei”. Cele două așezări medievale, amintite în documentele scrise sub numele de Mălești și Obârșia, au fost cercetate arheologic concomitent cu Negoeștii, satul care a existat odinioară pe locul numit „Siliște”.

„MĂLEȘTI”

Primele cercetări de suprafață din anii 1976–1977 au evidențiat pe locul cu acest nume bogate resturi de locuire, datând din mai multe perioade istorice, dintre care unele aparțineau secolelor XIV–XVII. În urma unor noi verificări de teren, în anul 1978, a fost efectuat primul sondaj arheologic, după care săpăturile au continuat, cu unele mici întreruperi, până în 1995².

Zona numită „Mălești” se întinde pe o lungime de circa 4 km de-a lungul Văii Mari, între actualele sate Borniș și Hlăpești, din comuna Dragomirești, județul Neamț. Vatra vechii așezări rurale ocupă, însă, un

* Institutul de Arheologie din Iași; lucanas2000@yahoo.com.; rodica_popovici09@yahoo.com.

¹ L. Munteanu, R. Popovici, *Descoperiri monetare la Borniș, județul Neamț (secolele XV–XIX) (I)*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XXXVI, 2013, pp. 177–190.

² Pentru primele cercetări arheologice, vezi R. Popovici-Baltă, *Cercetări arheologice în așezările rurale medievale de la Borniș, jud. Neamț (secolele XV–XVII)*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte (MCA)*, Tulcea, 1980, p. 577; R. Popovici, *Cercetări arheologice în așezarea medievală Mălești (secolele XIV–XVII)*, în *ArhMold*, XI, 1987, pp. 169–190.

teritoriu cu mult mai restrâns, aflat la circa 1,5 km N-E de satul Borniș. După cum o dovedesc investigațiile arheologice, așezarea medievală se întindea pe ambele maluri ale pâraului numit astăzi Mălești, nume ce păstrează în memoria locului amintirea vechiului sat³. Săpături arheologice de amploare s-au desfășurat, până acum, numai pe malul drept al pâraului, pe o terasă în ușoară pantă, mărginită la vest de firul apei.

O importanță aparte a cercetărilor arheologice efectuate în așezarea medievală Mălești este indiscutabil legată de localizarea în teren a vetrei sale de locuire și de stabilirea cât mai reală a vechimii satului ca atare. Din investigarea surselor documentare scrise se poate constata că prima atestare cunoscută a Măleștilor datează din 1 septembrie 1444, când Ștefan al II-lea, domnul Moldovei, întărea lui Mic Crai mai multe sate și părți de sate de pe Pârâul Negru și Pârâul Alb. Între satele de pe Pârâul Alb erau amintite: Obârșia, Măleștii, Glodenii și Hlăpești⁴. Tot aici se făcea și specificarea că Măleștii se aflau la „obârșia” Pârâului Alb, iar jumătatea din satul Hlăpești, întărită aceluiași Mic Crai, ocupa un teritoriu situat în apropierea Măleștilor⁵. De aici, pe bună dreptate, și localizarea din DRH, A. Moldova I (1384–1448), p. 475 * Mălești (Mălești), sat la obârșia Pârâului Alb; < lângă Hlăpești, c. Dragomirești, j. Neamț >⁶.

Ulterior, jumătate din satul Mălești, care aparținuse lui Toader Urdiugaș este cumpărată de Cozma, acestuia din urma întărindu-i-se la 19 mai 1479 „dreapta lui cumpărătură” și „12 pământuri pe cealaltă parte a pâraului”⁷. Cealaltă jumătate din satul Mălești se întărea, la 23 septembrie 1483, fraților Ivan Dumbravă și Toader Urdiugaș⁸. Satul apare menționat frecvent în secolul al XVI-lea, când părți din el sunt întărite urmașilor lui Ivan Dumbravă și Toader Urdiugaș, lui Hromșea, fost ureadnic de Ștefănești⁹, și cumpărat, apoi treptat, de Ionașco¹⁰. Măleștii sunt atestați în sursele documentare ale vremii și în secolul al XVII-lea, după care nu mai apar ca sat în izvoarele scrise, păstrate și publicate până acum¹¹.

Satul Mălești a dispărut într-o perioadă pe care nu o putem delimita strict pe baza informațiilor oferite de izvoarele documentare scrise, cercetărilor arheologice revenindu-le sarcina de a aduce precizări în această privință.

Ca urmare a investigațiilor arheologice, se poate aprecia că începuturile așezării medievale se plasează într-o vreme anterioară primei sale atestări documentare cunoscute, ea existând, cu certitudine, în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea. Viețuirea a continuat aici, fără întreruperi, până în secolul al XVII-lea, cele mai târzii complexe de locuire și amenajări gospodărești descoperite datând din această vreme. Sporadic, însă, s-au descoperit și fragmente ceramice din secolul al XVIII-lea, ceea ce ne face să nu excludem, deocamdată, o dăinuire a Măleștilor și în această vreme. Toponimia locului a păstrat însă vie amintirea satului de odinioară în numele pâraului și a unei largi zone, situată de o parte și de alta a albiei sale¹².

Prin săpăturile arheologice efectuate până acum, în vatra vechiului sat medieval au fost descoperite și cercetate în întregime 13 locuințe, un cuptor și trei gropi cu resturi menajere. Importante sunt descoperirile din locuința 2 (L2), care avea un bogat inventar arheologic, constând în cuțite de pielărie, suvace, răzuitoare, ace și diverse obiecte ce puteau fi aplicate pe piele. Bine datată cu material ceramic și o monedă din timpul lui Iliș I, locuința a fost considerată drept atelier al unui meșteșugar specializat în prelucrarea pieilor¹³. În aceeași locuință a fost descoperit și un cuțit de proveniență externă, probabil din Stiria, având gravate pe lamă inițialele atelierului.

³ Pentru a nu crea nedumeriri în legătură cu numele locului, al pâraului și al așezării medievale, precizăm că pronunția locală actuală înregistrează numele pâraului și al teritoriului, rostindu-le *Mălești*, în timp ce, în documentele de cancelarie domnească numele satului apare scris *Mălești*, *Maliști*, vezi *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, I (1384–1488) (DRH, A. Moldova, I)* (vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi), Ed. Academiei R.S.R., București, 1975, pp. 353–354.

⁴ *DRH, A. Moldova, I (1384–1448)*, pp. 353–354.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 475.

⁷ *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, II (1449–1486) (DRH, A. Moldova, II)* (vol. întocmit de L. Șimanschi în colaborare cu G. Ignat și D. Agachi), Ed. Academiei R.S.R., București, 1976, pp. 329–330.

⁸ *Ibidem*, 387–388.

⁹ *Documente privind istoria României, Veacul XVI, A. Moldova, I (1501–1550) (DIR, A. Moldova XVI, I)* (volum întocmit de I. Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Cămpina, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roller), Ed. Academiei R.P.R., București, 1953, p. 529.

¹⁰ *Ibidem, DIR, A. Moldova, XVI, III (1571–1590)*, p. 3.

¹¹ *Ibidem, DIR, A. Moldova, XVII, II (1606–1610)*, p. 11; *DRH, A. Moldova, XXVI (1641–1643)* (vol. întocmit de I. Caproșu), Ed. Academiei Române, București, 2003, p. 168.

¹² În legătură cu localizarea satului vezi unele referiri la I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare. Hrisoave și cărți domnești*, Atelierele Grafice SOCEC & Co. Societate Anonimă, București, I 1913, p. 229, care amintește doar de existența pâraului Mălești. O localizare mult mai apropiată de realitățile locului la M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, Fundația „Regele Ferdinand I”. Viața Românească, Iași, II, 1932, p. 580, nota 7, care situează Măleștii în apropierea Negoștilor din județul Neamț. Vezi și C. D. Gheorghiu, în *Dicționarul geografic al județului Neamț (la anul 1890)*, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Vasilescu, București, 1895, p. 221, menționează pâraiașul Mălești în com. Talpa, plasa de Sus-Mijlocul.

¹³ R. Popovici, op. cit. (n. 2), pp. 171, 187.

Moneda emisă în timpul domniei lui Iliș I a fost menționată și cu un alt prilej, fără ca să fie precizate toate datele tehnice¹⁴. În schimb, celelalte monede descoperite pe parcursul cercetărilor arheologice nu au mai fost prezentate. În total, s-au descoperit patru monede, două din ele în complexe închise (L2 și Gr. 7), iar celelalte, în stratul de cultură medieval. Moneda descoperită în cas L 24, la -0,20 m nu face parte din inventarul locuinței medievale timpurii numerotată astfel, ci aparține stratului de cultură medieval din secolele XIV–XVII, fiind recuperată la acea adâncime. Groapa 7 (Gr. 7) conține numeroase fragmente ceramice care pot fi datate cu ușurință în secolele XVI–XVII, oase animaliere și câteva fragmente de fier, nesemnificative.

Catalogul monedelor¹⁵

1. AR (Dublu gros). 0,74 g; 18×19 mm; ♀; s.c.; Moldova, Iliș I, ianuarie–octombrie 1433 (Severeanu, tip I, p. 62, fig. 3–4; p. 66–67) sau 1432–1433 (Iliescu, p. 29, tip II; MBR, tip II, p. 67, nr. 482).

Av. **✠EL[IA]S•WOIWODA** Cap de bour cu stea între coarne; în partea stânga, o semilună, iar în cea dreaptă, o rozetă.

Rv. **[✠E]LIAS•WOIWOD[A]** Scut despicat: în primul cartier (stânga), se află cinci flori de crin, dispuse câte trei și câte două; în cel de-al doilea cartier (dreapta), se află trei fascii; scutul este timbrat cu un cap de bour; la stânga scutului se află sigla **✠** (?).

Bornîș „Mălești”, anul 1978, L2, -0, 70 m; MIAPN (fig. 2/1a–b).

2. AR (fouré) (denar); 0,60 g; 15 mm; ♂; f.s.c.; Imitație locală (?) după un denar al lui Matei Corvin, anii 1489–1490 (?) (tip gen. Huszár, p. 113, nr. 722; Unger, p. 180, nr. 567) sau anii 1487–1490 (?) (tip gen. Pohl, tab. 118, nr. 223).

Av. **ATC[...]MEWOËMT** Scut scartelat, cu armele Regatului Ungariei: în primul cartier – trei fascii, în al doilea – o cruce dublă, în al treilea – două capete de leopard, văzute din față, în al patrulea – un leu rampant, încoronat; la mijloc, într-un scut mic, un corb cu inel în cioc; deasupra scutului mare se află un cerc.

Rv. **PATR – VO[...]AE** Fecioara Maria încoronată, șezând și ținând în partea stângă pruncul Iisus, ambele personaje fiind redată într-o manieră schematizată; în partea stângă, sigla **✠**.

Bornîș „Mălești”, anul 1987, -0,40, strat medieval (fig. 2/2).

3. AR (pólgrosz); 1,15 g; 20 mm; ♂; b.c.; Polonia: Lituania, Zygmunt I Stary, Wilno, anul 1512 (Gumowski, p. 105, nr. 507; Kurpiewski, p. 42, nr. 105; Kopicki, p. 144, nr. 3137).

Av. **✠MONDI:IZ:✠MONENDI:IZ:** Cavaler pe cal, în galop, spre stânga, ține o sabie în mâna dreaptă. Imaginea și legenda sunt surfrapate de o altă ștanță, asemănătoare (axul celei de-a doua ștanțe – ↓).

Rv. **✠MGNI:DVCIS:LITVANIE:** Acvilă văzută frontal, cu capul spre stânga. Imaginea și legenda sunt surfrapate de o altă ștanță asemănătoare (axul celei de-a doua ștanțe – ♂).

Bornîș „Mălești”, anul 1987, Gr. 7, -0,40 m; MIAPN (fig. 2/3).

4. AR (3 Kreuzer); 1,39 g; 19 mm; ↑; f. s. c.; Imperiul Austriac, Franz II. (I.), Viena, anul 1830 (Herinek, p. 218, nr. 977).

¹⁴ *Ibidem*, p. 180, nota 70, cu rectificarea identificării monedei publicată anterior în *MCA*, Tulcea, 1980, p. 157, nota 15.

¹⁵ Pentru determinarea pieselor au fost utilizate următoarele lucrări: Gumowski – M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Akademische Druck – und Verlagsanstalt, Graz, 1960; Herinek – L. Herinek, *Österreichische Münzprägungen von 1740–1969*, Münzhandlung Herinek, Wien, 1970; Huszár – L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Corvina Verlag, Budapest/München, 1979; Iliescu – O. Iliescu, *Moneda în România: 491–1864*, Ed. Meridiane, București, 1970; Kopicki 1995 – E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z polską związanych*, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa, I–II, 1995; Kurpiewski – J. Kurpiewski, *Katalog monet polskich 1506–1573 (Zygmunt I Stary–Zygmunt II August – Berzkrólwie 1573)*, Polskie towarzystwo numizmatyczne, Warszawa, 1994; MBR – O. Luchian, G. Buzdugan, Gh. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București, 1977; Pohl – A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300–1540*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt/Akadémi Kiadó, Graz/Budapest, 1982; Severeanu – G. Severeanu, *Monetele lui Iliș. Domn al Moldovei (1 ian. 1433–oct. 1443) și asociat la domnia țării cu fratele său Ștefan (27 aug. 1435–29 mai 1445)*, în *Bucureștii. Revista Muzeului și Pincotecei Municipiului București*, I, 1935, pp. 54–68; Unger – Unger, E., *Magyar Éremhatározó, I. kötet (1000–1540)*, Ajtosi Dürer Könyvkiadó, Budapest, 1997. Sunt folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint), date metrologice (g – gram, mm – milimetru), context arheologic (L – locuință, S – secțiune, Gr. – groapă, □ – carou), stare de conservare a monedelor (b.c. – bine conservată, f.s.c. – foarte slab conservată, s.c. – slab conservată) și colecții (MIAPN – Muzeul de Istorie și Arheologie – Piatra-Neamț). Monedele fără număr de inventar au fost predate, recent, Muzeului de Istorie și Arheologie din Piatra Neamț.

Av. **FRANCISCVS•I•D•G•AVST•IMPERATOR•** Bustul împăratului, laureat, spre dreapta, într-o coroană (de lauri); dedesubt, sigla **A**

Rv. **HVN•BOH•LOMB•ET VEN•GAL•LOD•IL•REX•A•A•1830•** Acvilă bicefală, încoronată, ținând în gheara dreaptă o spadă dublă și în cea stângă, un glob crucifer și având pe piept un oval ornat, în care se află cifra **3**.

Borniș „Mălești”, anul 1987, L24, –0,20 cm, în stratul medieval; MIAPN (fig. 2/4).

„OBÂRȘIA”

Locul cu acest nume se află situat la circa 100–150 m sud-vest de marginea nordică a satului Borniș și cuprinde un teritoriu larg, accidentat, cu terase joase, segmentate, ale căror pante sunt înclinate spre o zonă mlăștinoasă, unde își au obârșia două izvoare. Cele două izvoare se unesc și formează cursul unui fir de apă care se varsă în pâraul Mălești, la numai 500–600 m sud-est de terase.

Punctul arheologic era cunoscut încă din cercetările de suprafață întreprinse în anul 1960, când au fost descoperite resturi sporadice de locuire din mai multe perioade istorice, între care și din secolul al XVIII-lea¹⁶. Prin noi recunoașteri de teren s-a depistat așezarea medievală, care a fost investigată prin săpături arheologice efectuate în anii 1978, 1982, 1993–1995, desfășurate în trei sectoare¹⁷. În primul sector, au fost cercetate integral două locuințe semiadâncite în sol din secolul al XVII-lea, o groapă cu resturi menajere din aceeași vreme, precum și alte două gropi din secolele XIV–XV. În cel de al doilea sector, deși s-au descoperit doar două gropi cu resturi menajere din secolul al XV-lea, alte numeroase materiale ceramice și obiecte de fier dovedesc o intensă zonă de locuire din secolele XV–XVII în preajma locului cercetat. În ultimul sector, au fost dezvelite integral o locuință de suprafață din secolul al XV-lea și o alta de tip semiadâncit din secolul al XVII-lea. În spațiile dintre locuințe, au existat anexe gospodărești: o vatră în aer liber din secolul al XV-lea, un cuptor din secolul al XVII-lea și trei gropi cu resturi menajere, dintre care una din secolele XIII–XIV¹⁸. Tot aici au fost descoperite cahle fragmentare, decorate cu motive geometrice și florale, dar, mai ales, cu reprezentări umane (dansatori, cimpoier, imaginea Sf. Ladislau), toate datând de la sfârșitul secolului XV – începutul celui următor¹⁹.

Prin săpăturile întreprinse s-a putut constata că locuințele erau amplasate în funcție de configurația terenului, cu distanțe mari între ele, creând imaginea unui sat răsfirat. Ca tipuri de locuințe erau preferate cele de tip semiadâncit în sol, prevăzute cu vetre sau cuptoare, întâlnindu-se, însă, și locuințe de suprafață. Descoperirea cahlelor dovedește și folosirea sobei ca instalație de încălzit, dar numai în strânsă legătură cu reședința boierească ce a existat aici la sfârșitul secolului al XV-lea²⁰.

O primă informație documentară despre această reședință boierească ne este dată de un act din 23 septembrie 1483, prin care Ștefan cel Mare întărea fraților Ivan Dumbravă și Toader Urdugaș „pentru slujba lor dreaptă și credincioasă” mai multe sate, între ele fiind și Obârșia, de la Pârâul Alb²¹. În același act, se specifica, totodată, că aici „este casa lui Toader Urdugaș”²². Satul apare menționat ulterior și în alte acte de proprietate, cum este acela din 28 mai 1546, prin care Petru Rareș întărea lui Dumitru Dumbravă și rudelor sale mai multe sate, printre ele figurând și Obârșia, de la Pârâul Alb, „unde a fost casa lui Toader”²³.

În concluzie, subliniem că săpăturile arheologice întreprinse în vechea vatră de locuire a satului medieval Obârșia, deși reduse ca amploare, au adus lămuriri și noi date la stabilirea vechimii cât mai reale a acestei așezări rurale. Potrivit cercetărilor arheologice, așezarea exista aici la cumpăna secolelor XIII–XIV, fapt ce aduce informații în plus față de prima sa atestare documentară cunoscută. Acest sat, unde a existat casa lui Toader Urdugaș, apare menționat și în alte acte de cancelarie domnească, prin care părți de ocini sunt întărite sau vândute urmașilor și cumpărat treptat de Ionașco²⁴.

¹⁶ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1970, p. 292; Șt. Cucos, *Mărturii din „arhiva” milenară*, în *Războieni–Valea Albă și împrejurimile* (red. C. Botez et alii), Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Neamț, Bacău, 1977, pp. 37–38.

¹⁷ R. Popovici, *Despre motivele decorative de pe cahlele din secolul al XV-lea descoperite la Borniș, jud. Neamț*, în *ArhMold*, XXI, 1998, p. 166, nota 6.

¹⁸ Săpături arheologice efectuate de Rodica Popovici între anii 1992–1995.

¹⁹ R. Popovici, op. cit. (n. 16), pp. 166–179.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *DRH A. Moldova, II (1449–1486)*, pp. 387–388.

²² *Ibidem*.

²³ *DIR, A. Moldova, XVI, I*, pp. 528–529.

²⁴ *Ibidem, XVI, I*, p. 2; *II*, pp. 198–199; *IV*, pp. 134–135; *XVII, I*, pp. 240–241.

Ultima sa menționare cunoscută din izvoarele documentare publicate datează din 8 martie 1705²⁵. După această dată, Obârșia nu mai apare ca sat în actele de cancelarie domnească, în vechile catagrafii și nici în dicționarele geografice de la sfârșitul secolului al XIX-lea. În această privință, sursele documentare au o confirmare în cercetările arheologice care au fost efectuate pe locul cu numele vechiului sat.

Ca urmare a investigațiilor arheologice, s-au descoperit două monede, una din ele în timpul săpăturilor, cea de-a doua prin cercetare de teren.

Catalogul monedelor

5. AR (Dublu gros); 0, 90 g; 18 mm; ←; b.c.; Moldova, Bogdan III, 1504–1517 (Iliescu, p. 29; MBR, tip I, pp. 85–86, nr. 743–759 var.)

Av. ✠ **ІОБ[...]**ДѢЛОВОѢВОДѢГОС Cap de bour, cu stea între coarne, în partea stângă o rozetă, în cea dreaptă, o semilună (ilizibilă).

Rv. [...] **РЗЕМЛИМОЛДѢВСК[...]** Scut semioval, având în interior o cruce patriarhală, cu brațele lățite.

Bornîș „Obârșia”, anul 1993, S III, □ 1, –0,40 cm.; MIAPN (fig. 2/5a–b).

6. AR (3 Kreuzer); 1,49 g; 19 mm; ↑; f. s. c.; Imperiul Austriac, Franz II. (I.), Kremnitz, anul 1820 (Herinek, p. 218, nr. 982).

Av. **FRANCISCVS•I•D•G•AVST•IMPERATOR•** Bustul împăratului, laureat, spre dreapta, într-o coroană (de lauri); dedesupt, sigla **B**

Rv. **HVN•BOH•LOMB•ET VEN•GAL•LOD•IL•REX•A•A•1820•** Acvilă bicefală, încoronată, ținând în gheara dreaptă o spadă dublă și în cea stângă, un glob crucifer și având pe piept un oval ornat, în care se află cifra **3**.

Bornîș „Obârșia”, anul 1993, periegheză; MIAPN (fig. 2/6).

În cele două așezări medievale studiate au fost aflate doar șase monede. Majoritatea acestora provine din contexte arheologice bine precizate și doar o singură piesă a fost descoperită în mod întâmplător, în periegheză. Micul lot numismatic se compune, în principal, din monede medievale, din cursul veacurilor XV–XVI și din două exemplare moderne, de la începutul secolului al XIX-lea. Jumătate dintre ele sunt emisiuni autohtone, bătute pe teritoriul Moldovei.

Cea mai veche dintre acestea a fost aflată în așezarea de la „Mălești”. Este vorba despre o piesă de la Iliș (Cat. 1), datată la începutul domniei, probabil între anii 1432–1433. Ea aparține celui de-al doilea tip, în clasificarea lui O. Iliescu²⁶, având pe revers scutul despîcat, timbrat cu un cap de bour, asemănător celui de pe emisiunile lui Alexandru cel Bun (din seria a IV-a)²⁷ și o siglă, în partea stângă (P sau R, în oglindă). Particularitatea piesei de față este dată de inversarea mobilelor heraldice din cele două câmpuri ale scutului (crinii trec în partea stângă, iar fasciile, în dreapta). O astfel de variantă, excepțională, am găsit-o descrisă în lucrarea MBR, fără a fi însă ilustrată²⁸.

Aspectul monedei pare să indice faptul că aceasta conține doar o cantitate mică de metal prețios în compoziție. Pelicula de argint de pe avers, aplicată imediat după batere, aproape a dispărut, lăsând la vedere miezul din bilon²⁹. Există încă discuții cu privire la valoarea nominală din epocă a acestor piese³⁰.

²⁵ CDM (Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului. Direcția Arhivelor Statului), V, 1701–1720, p. 109, nr. 416; pentru alte informații, vezi *Tezaurul toponimic al României. Moldova, vol. I, Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale 1772–1988, partea 1, B. Unități simple (Localități și moșii)*, A–O (coord. D. Moldovanu, red. M. Ciubotaru, V. Cojocaru, I. A. Florea, G. Istrate, D. Moldovanu, I. Nuță), Ed. Academiei Române, București, 1991, p. 782.

²⁶ O. Iliescu, op. cit. (n. 15), p. 29; idem, *The history of coins in Romania (cca. 1500 B.C. – 2000 AD). Chronology – Bibliography – Glossary*, Ed. Enciclopedică, Bucharest, 2002, p. 44.

²⁷ MBR (n. 15), p. 61–62, nr. 389–412.

²⁸ *Ibidem*, p. 67, nr. 482.

²⁹ Despre această tehnică de argintare, evidențiată prin analize recente și, mai ales, despre evoluția titlului emisiunilor moldovenești din această perioadă, a se vedea E. Oberländer-Târnoveanu, *Câteva considerații privind evoluția sistemului monetar medieval moldovenesc în secolele XIV–XVI, în lumina analizelor atomice*, în *Memoria Antiquitatis (MemAntiq)*, XXV–XXVI, 2008–2009, pp. 412–415. O piesă contemporană de la Iliș (aparținând aceluiași tip), analizată prin metoda FRX, are un titlu de doar 190‰ (L. Bătrâna, A. Bătrâna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2012, pp. 98, 106, nr. 10).

În literatura de specialitate sunt publicate numeroase monede bătute de Iliaș singur, aflate în diferite categorii de descoperiri și în diverse colecții publice și private³¹. Printre acestea, am identificat doar câteva piese care aparțin celui de-al doilea tip și care provin din săpăturile arheologice de la Bacău (1 ex.)³², Rădăuți (Suceava) – Biserica „Sf. Nicolae” (1 ex.)³³, Suceava – Biserica „Sf. Nicolae” (1 ex.)³⁴, Târgu Trotuș (Bacău) (1 ex.)³⁵ și din tezaurele de la Suceava (1969) – Biserica „Sf. Dumitru” (2 ex.)³⁶ și, probabil, din regiunea Moldovei³⁷ sau se aflau în colecțiile Bibliotecii Academiei Române (2 ex.)³⁸ și cele ale Muzeului Național de Istorie a României – colecția Gassauer (4 ex.)³⁹.

Sigla descrisă pe moneda noastră, am regăsit-o, în forme asemănătoare, doar pe două exemplare, unul de la Suceava – „Sfântul Nicolae” și altul din colecția Gassauer⁴⁰.

O altă emisune locală, de la Bogdan al III-lea, a fost descoperită în așezarea de la „Obârșia” (Cat. 5). În general, monedele acestui suveran au fost bine studiate, sub toate aspectele, mai ales în lucrările din ultimii ani, care publică astfel de descoperiri⁴¹. Reprezentările de pe revers păstrează tipul iconografic de pe monedele tatălui său – cruce patriarhală în scut, care ar putea semnifica, potrivit lui Dan Cernovodeanu, o concedare de arme polonă, în sensul continuării relațiilor de vasalitate cu vecinul de la nord⁴². În schimb, dimensiunea, greutatea și titlul pieselor lui Bogdan al III-lea ar sugera faptul că acum s-a petrecut o reformă monetară, prin care se revine la sistemul clasic moldovenesc de la sfârșitul secolului al XIV-lea⁴³.

Din păcate, în momentul de față nu am reușit să identificăm o schemă tipologică completă, clară și unanim acceptată, pentru aceste emisiuni epigrafe, care să ordoneze toate tipurile și variantele cunoscute. În general, ele au fost împărțite în două grupe principale, diferențiate pe criterii stilistice⁴⁴ și ținând cont de cantitatea de metal prețios din compoziția lor⁴⁵. În interiorul acestora, o variantă particulară o constituie piesele pe aversul cărora cele două atribute (rozeta/soarele și semiluna) sunt inversate. Astfel de monede au

³⁰ Principalele opinii propun denumirile convenționale de „un gros și jumătate” (O. Iliescu, *Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel bun*, în *Revista Istorică [RI]*, S.N., XI, 2000, 1–2, pp. 69, 90–92; idem, op. cit. [n. 29], pp. 44, 121) sau de „dublu gros” (E. Oberländer-Târnoveanu, *Monetary reforms and the circulation of the old local coinage in 15th–17th century Moldavia: Some remarks about a coin of Peter I (1375–1391) found in a mid 17th century hoard from Iassy*, în *Cercetări Numismatice [CN]*, XII–XIII, 2006–2007, pp. 286–287; idem, op. cit. [n. 29], pp. 413–414).

³¹ O trecere în revistă a majorității acestor descoperiri vezi la L. Munteanu, R. Popovici, op. cit. (n. 1), pp. 183–185.

³² Al. Artimon, *Civilizația medievală urbană din secolele XIV–XVII (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud)*, Ed. Documentis, Bacău, pp. 59, 201, fig. 21/8 (probabil moneda a fost identificată greșit, ca fiind de la Ștefan II).

³³ L. Bătrâna, A. Bătrâna, op. cit. (n. 29), p. 106, nr. 10; p. 470, fig. 44/9.

³⁴ M. Dejan, *Monede descoperite la Biserica Sfântul Nicolae din Suceava*, în *Studii și cercetări de numismatică (SCN)*, S.N. II (XIV), 2011, p. 171, nr. 2; 173, pl. I/2.

³⁵ Al. Artimon, op. cit. (n. 32), p. 129; idem, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV–XVII. Geneză și evoluție*, Ed. Corgal Press, Bacău, 2003, p. 210.

³⁶ Gr. Foit, Al. Artimon, *Noi descoperiri monetare la Suceava*, în *Studii și materiale de istorie. Suceava (SMISv)*, III, 1973, Suceava, pp. 300–302, fig. II/6–7; 305, nr. 46–47.

³⁷ G. Severeanu, op. cit. (n. 15), pp. 54, 62, fig. 3–4.

³⁸ O. Iliescu, E. Isăcescu, M. Gramatopol, C. Popescu, *Cabinetul numismatic. Achiziții recente*, în *Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei R.P.R. (CreștColec)*, 8, iulie–decembrie 1963, p. 347, nr. 416–417.

³⁹ C. Știrbu, *Colecția de monede medievale românești dr. Rudolf Gassauer*, în *Buletinul Societății Numismatice Române (BSNR)*, LXXV–LXXVI, 1981–1982, 129–130 [1983], p. 321, pl. II/46–48; 333, nr. 45–48.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 321, pl. II/46; 333, nr. 46.

⁴¹ K. Pârvan, *Un tezaur de groși de la Bogdan al III-lea descoperit la Iași*, în *Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003). Chișinău, 26–28 noiembrie 2003. Comunicări, studii și note* (red. resp. E. Nicolae), Ed. Enciclopedică, București, 2005, pp. 149–156; A. Niculiță, *Monedele europene din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova*, în *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504–2004). Chișinău, 29 septembrie–2 octombrie 2004. Comunicări, studii și note* (red. resp. E. Nicolae), Ed. Enciclopedică, București, 2007, pp. 211–222; M. Dejan, *Un tezaur de monede moldovenești de la începutul secolului al XVI-lea în legătură cu înființarea Mănăstirii Armenești „Adormirea Maicii Domnului – Hagigadar” din apropierea orașului Suceava*, în *ArhMold*, XXXVI, 2013, pp. 169–176.

⁴² D. Cernovodeanu, *Heraldica dinastică monetară moldoveană din secolele XIV–XVI și realitățile istorice pe care le reflectă*, în *Herb. Revista Română de Heraldică*, I (VI), 1999 (2003), p. 36. O interpretare similară vezi la M. Dejan, op. cit. (n. 41), p. 71.

⁴³ K. Pârvan, op. cit. (n. 41), pp. 152–153; E. Oberländer-Târnoveanu, *Emisiunile monetare bătute pe teritoriul Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare (1457–1504). O analiză critică*, în *CN*, IX–XI, 2003–2005, p. 337 (o parte dintre emisiunile tatălui său ar fi fost topite, pentru a furniza metalul necesar noului numerar); idem, op. cit. (n. 29), p. 415.

⁴⁴ O. Iliescu, op. cit. (n. 15), p. 33, fig. 24/1–2; *MBR* (n. 15), pp. 85–86, nr. 743–759 (tip I) și p. 86, nr. 761 (tip II).

⁴⁵ C. Știrbu, op. cit. (n. 39), pp. 327–328, 339–340, nr. 120–132 (tip I și Ia [!]) și nr. 141–142 (tip IIa și IIb); K. Pârvan, B. Constantinescu, *Monede moldovenești din colecția Secășanu*, în *CN*, XII–XIII, 2006–2007, pp. 384–385, 395, nr. 58–61 (tip I) și nr. 62 (tip III[!]); K. Pârvan, op. cit. (n. 41), pp. 153–155 și nota 17.

fost semnalate în compoziția depozitului de la Săseni⁴⁶, în colecția Gassauer⁴⁷ și, foarte recent, în tezaurul de la Suceava (2010) – Mănăstirea „Hagigadar”⁴⁸.

Stabilirea unor repere cronologice pentru emisiunile lui Bogdan al III-lea este dificil de realizat. În momentul de față, există doar ipoteze cu privire la datarea acestor piese, care folosesc argumente diferite. Cea mai importantă dintre ele plasează monedele care aparțin primului tip, având un titlul ridicat și un stil îngrijit, în perioada de liniște de la începutul domniei, dinaintea anului 1507. Emisiunile devalorizate și realizate neglijent ar fi fost bătute după această dată, când situația politică și economică din Moldova s-a schimbat radical⁴⁹. Din păcate, există variații destul de mari ale titlului pentru diferite exemplare din același grup⁵⁰, iar nu întotdeauna rezultatele analizelor atomice sunt concludente, în cazul pieselor argintate⁵¹.

O altă propunere cronologică interesantă, aplicată doar în cazul tezaurului de la Săseni, are la bază ordonarea monedelor după forma și conținutul legendelor de pe avers și de pe revers, precum și după modul cum acestea se asociază între ele⁵². Cea mai recentă opinie corelează diferite informații din surse arheologice și epigrafice. Depozitul descoperit la Suceava (2010) – Mănăstirea „Hagigadar” a fost datat în momentul construirii lăcașului, în anii 1511–1512, fiind considerat drept o „ofrandă de fundare”. Piese care îl compun, „realizate dintr-un argint de slabă calitate” și având „o execuție neîngrijită”, ar fi fost bătute în preajma datei respective, care este menționată în pisanie⁵³.

Moneda noastră aparține tipului considerat ca fiind cel principal (tipul I). Reprezentanțele apar îngrijite, iar partea din legendă care se păstrează este bine executată, având litere de dimensiuni aproximativ egale și folosind chiar ligaturi pentru economisirea spațiului. Titlul pare să fie unul relativ bun; nu am detectat prezența metalului inferior, ca în cazul monedei de la Iliaș, deși piesa este uzată pe anumite porțiuni.

Avem cunoștință de relativ puține descoperiri monetare de la Bogdan al III-lea, în spațiul de la răsărit de Carpați. Menționăm astfel de piese aflate în săpături arheologice: Baia (Suceava) – punctele „Biserica Albă” și „Parc” (3 ex.)⁵⁴, Botoșani – Biserica „Sf. Ioan Botezătorul” (1 ex. [?])⁵⁵, Hârlău (Iași) (1 ex.)⁵⁶, Putna (Suceava) ([?] ex.)⁵⁷, Roman (Neamț) ([?] ex.)⁵⁸, Suceava – Curtea Domnească (1 ex.)⁵⁹, Târgu-Frumos (Iași) – Biserica „Sf. Paraschiva” (1 ex.)⁶⁰, Voroneț (Suceava) (1 ex.)⁶¹; descoperiri întâmplătoare: Opișeni (Hlibonca, Ucr.) ([?] ex.)⁶², Pruteni (Fălești) (1 ex.)⁶³, Stolniceni-Prăjescu (Iași) (1 ex.)⁶⁴, Suceava (1 ex.)⁶⁵ și tezaure: Iași (13 ex.)⁶⁶,

⁴⁶ A. A. Nudelman, *Monety iz raskopok I sborov 1972–1973 gg.*, în *Arheologičeskie issledovanija v. Moldavii (1973 g.)*, Chișinău, 1974, p. 207, fig. 2/2; A. Niculiță, op. cit. (n. 41), pp. 214–215, pl. II/24, III/25–26; 216, nr. 24–26; 219. Piese ar aparține tipului I.

⁴⁷ C. Știrbu, op. cit. (n. 39), pp. 324, pl. V/142; 340, nr. 142. Emisiunea a fost încadrată în subtipul IIb.

⁴⁸ M. Dejan, op. cit. (n. 41), pp. 174–175, nr. 1–7; 176, fig. I/1–7. Toate aceste monede par să aparțină primului tip, la fel ca la Săseni.

⁴⁹ C. Știrbu, op. cit. (n. 39), p. 328; K. Pârvan, op. cit. (n. 41), pp. 153–155 și nota 17; K. Pârvan, B. Constantinescu, op. cit. (n. 45), pp. 384–385.

⁵⁰ În tezaurul de la Iași există și o monedă cu titlul de 340 ‰ (K. Pârvan, op. cit. [n. 41], p. 149, nr. 2). Cantități mici de argint conțin și unele piese de același tip, din colecția Secășanu (K. Pârvan, B. Constantinescu, op. cit. [n. 45], p. 395, nr. 59–60).

⁵¹ Florescența cu raze X poate analiza doar stratul de argintare, fără a-l penetra, astfel că valorile obținute ar putea reprezenta doar argintul de la suprafață (K. Pârvan, op. cit. [n. 41], p. 153).

⁵² A. Niculiță, op. cit. (n. 41), pp. 218–219.

⁵³ M. Dejan, op. cit. (n. 41), pp. 170–171.

⁵⁴ E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. I. Cercetările arheologice din anii 1967–1976*, Ed. Junimea, Iași, 1980, p. 143; iidem, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. II. Cercetările arheologice din anii 1977–1980*, Ed. Junimea, Iași, 1984, p. 243.

⁵⁵ E. Gh. Setnic, *Botoșani, jud. Botoșani. Punct: “Biserica Sf. Ioan Botezătorul”*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România (CCAR), Campania 2002, 2003* (<http://cronica.cimec.ro>, accesat la 20.03.2014).

⁵⁶ S. Cheptea, *Un oraș medieval. Hârlău*, Ed. Dosoftei, Iași, 2000, p. 143.

⁵⁷ C. Știrbu, op. cit. (n. 39), pp. 328, 348, nota 63.

⁵⁸ *Ibidem*, pp. 328, 348, nota 64.

⁵⁹ E. Fischer, *Beitrag zur Münzkunde des Fürstenthums Moldau*, în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums (JBLM)*, 9, 1901, p. 29, nr. 121; K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii – descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904* (publicată în românește cu o notiță istorică de A. Lăpedatu), Ediția Academiei Române, Inst. de Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1913, p. 91.

⁶⁰ S. Cheptea, N. Ursulescu, D. Boghian, *Târgu Frumos, jud. Iași. Punct: Biserica „Sf. Paraschiva”*, în *CCAR. Campania 1994, 1995* (<http://cronica.cimec.ro>, accesat la 20.03.2014).

⁶¹ O. Iliescu, E. Isăcescu, M. Gramatopol, C. Popescu, *Cabinetul numismatic. Achiziții recente*, în *CreștColect*, 12, aprilie–iunie 1965, p. 357, nr. 511.

⁶² A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor monetare (III)*, în *Tyragetia*, S.N., *Arheologie. Istorie*, III (XVIII), 2009, 1, p. 350, nr. 9.

⁶³ Eadem, *Cronica descoperirilor monetare (IV)*, în *Tyragetia*, IV (XIX), 2010, 1, p. 279, nr. 16.

⁶⁴ O. Luchian, *Descoperiri monetare*, în *BSNR*, LXVII–LXIX, 1973–1975, 121–123 (1975), pp. 335–336, nr. 11.

⁶⁵ Gr. Foit, *Suceava – centru de interes major pentru numismatica medievală a Moldovei*, în *Suceava*, VIII, 1981, p. 73.

⁶⁶ K. Pârvan, op. cit. (n. 41), pp. 149–151, nr. 1–13.

Sesenii (r. Călărași) (33 ex.)⁶⁷, Suceava – Mănăstirea „Hagigadar” (7 ex.)⁶⁸. Alte monede, de la același suveran, erau păstrate în diferite colecții publice: Muzeul Național de Istorie a României – colecția Gassauer (23 ex.)⁶⁹, – colecția Secășanu (5 ex.)⁷⁰, Biblioteca Academiei Române (3 ex.)⁷¹.

În categoria emisiunilor locale am inclus o piesă din aramă, cu urme de argintare, având imaginile schematizate, mai ales pe revers, și legenda neinteligibilă, aflată în așezarea de la „Mălești” (Cat. 2). Moneda reprezintă o imitație, de slabă calitate, care, probabil, a avut ca prototip un denar de la Matei Corvin. În descoperirile din Moldova sunt relativ frecvente contrafacerea, de calitate diferită, după akțelele lui Murad al II-lea, Mehmed al II-lea și Bayezid al II-lea. Astfel de piese au fost bătute în cantități mari, în ateliere locale, probabil cu acordul tacit al autorităților, la date destul de apropiate de cele ale originalelor și aveau rolul de a suplimenta o categorie de numerar prestigioasă în epocă⁷².

În schimb, imitații ale denarilor lui Matei Corvin apar foarte rar în descoperirile din acest areal. Sunt semnalate, fără descriere și fără ilustrație, doar două asemenea piese de fabricație locală, ambele aflate la Suceava, una în timpul cercetărilor arheologice din anii 1951–1954⁷³, iar alta, în săpăturile din sectorul „Șipot”, din perioada 1959–1961⁷⁴.

Momentul confecționării acestor emisiuni contrafăcute a fost apreciat diferit de către specialiști. E. Nicolae consideră că falsificarea denarilor s-ar fi realizat în atelierul de la Suceava, în vremea lui Ștefan cel Mare, în paralel cu imitarea akțelor turcești⁷⁵. E. Oberländer-Târnoveanu explică apariția imitațiilor ungurești mai târziu, în anii '30 – '50 ai secolului al XVI-lea, în condițiile dispariției treptate a emisiunilor originale, de bună calitate, de pe piața locală⁷⁶. Numărul mic de exemplare cunoscute ar putea indica faptul că autoritatea centrală nu s-a implicat în producerea lor sau că durata de emisie a fost una destul de restrânsă, până la reforma monetară a lui Alexandru Lăpușeanu, din anul 1558⁷⁷.

Ultima monedă medievală este un polgros lituanian de la Sigismund I, aflat în așezarea de la „Mălești” (Cat. 3). Despre caracteristicile acestei categorii de emisiuni din spațiul de emisie și despre comportamentul lor în circulația monetară din arealul răsăritean al României am discutat, pe larg, în diferite împrejurări⁷⁸.

Din ambele situri provin și două emisiuni moderne, de la împăratul Francisc I al Austriei (Cat. 4, 6), una dintre ele apărând chiar în stratul medieval. Materialele arheologice și sursele scrise nu par să confirme dănuirea niciunuia dintre satele cercetate până în secolul al XIX-lea, astfel că piesele respective ar putea reprezenta pătrunderi târzii, accidentale.

Lotul de monede medievale recuperat din cele două așezări rurale se compune, în special, din nominaluri autohtone, timpurii, cărora li se adaugă o singură piesă străină, destul de veche. Preponderența emisiunilor locale ar susține încadrarea cronologică a complexelor de locuire din care provin, pe baze strict numismatice, în cursul secolului al XV-lea și în prima jumătate a celui următor. După această dată, tabloul circulației

⁶⁷ A. A. Nudelman, op. cit. (n. 46), pp. 204–206 (27 ex.); A. Niculiță, op. cit. (n. 41), pp. 211–216, nr. 1–26 (26 ex.); L. Dergaciova, *Neizvestnye Bogdana III iz Sesenskogo klada*, în *Revista Arheologică*, S.N., 1, 2005, 1, pp. 364–367 (4 ex.); Gh. Postică, *Noi informații despre tezaurele monetare descoperite la Săseni și Mereni*, în *Al VI-lea Simpozion de numismatică. Programul și rezumatele comunicărilor*. Chișinău, 20–22 octombrie 2005, Chișinău, 2005, p. 14 (3 ex.); A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor monetare (I)*, în *Tyragetia*, I (XVI), 2007, 1, p. 353 (80 ex.). Această cifră a fost infirmată de către E. Nicolae (*Un fragment din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova*, în *SCN*, II [XIV], 2011, p. 82, nota 8) care a lămurit, totuși, numărul emisiunilor moldovenești din depozit, cunoscute până la acea dată).

⁶⁸ M. Dejan, op. cit. (n. 41), pp. 174–175, nr. 1–7.

⁶⁹ C. Știrbu, op. cit. (n. 39), pp. 339–340, nr. 120–142.

⁷⁰ K. Pârvan, B. Constantinescu, op. cit. (n. 45), p. 395, nr. 58–62.

⁷¹ O. Iliescu, E. Isăcescu, M. Gramatopol, C. Popescu, *Cabinetul numismatic. Achiziții recente*, în *CreștColecț*, 8, iulie–decembrie 1963, pp. 348–349, nr. 435–437.

⁷² E. Nicolae, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451–1512*, Ed. Arc, Chișinău, 2003, pp. 48–49, 53–69; E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit. (n. 43), pp. 341–342.

⁷³ O. Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii* (ed. M. Berza), Ed. Academiei R.S.R., București, 1964, p. 190 și nota 3.

⁷⁴ E. Nicolae, op. cit. (n. 72), p. 48 (piesa se află în colecțiile Institutului de Arheologie din București).

⁷⁵ *Ibidem* („între cele două familii de contrafaceri a asprilor otomani” – cei ai lui Murad al II-lea și Mehmed al II-lea și cei ai lui Bayezid al II-lea).

⁷⁶ E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit. (n. 43), p. 341.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ L. Munteanu, *Aspecte ale circulației monetare în Moldova în secolele XVI–XVII*, în *ArhMold*, XXVII, 2004 (2005), pp. 241–260; idem, *Preliminary data about the coin hoard of Iași – 2002*, în *The great medieval coin hoard of Iași. Historical significance of the great medieval coin hoard of Iași* (ed. V. Mihailescu-Bîrliaba), Bibliotheca Archaeologica Moldaviae I, Institutul European Press, I, Iași, 2006, pp. 439–444.

monetare din Moldova se schimbă radical, prin pătrunderea unor cantități mari de numerar din teritoriile învecinate, pe care le regăsim în majoritatea siturilor datate în această perioadă⁷⁹. Absența unor astfel de piese străine, târzii, în cele două așezări cercetate în mod sistematic, s-ar putea datora hazardului descoperirilor. Alte categorii de artefacte arheologice, coroborate de izvoare scrise, demonstrează că locuirea în aceste sate a continuat, fără întreruperi, pe tot parcursul secolului al XVII-lea, deși, din motive necunoscute, lipsesc mărturii numismatice din această secvență cronologică.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. The map of Moldavia with the position of the medieval settlements of Borniș „Mălești” and „Obârșia” (Neamț county).

Fig. 2. Coin discoveries from the medieval settlements of Borniș „Mălești” (nos. 1–4) and „Obârșia” (nos. 5–6).

⁷⁹ În acest sens, a se vedea descoperirile monetare din două așezări învecinate, care au avut același statut: Negrești – „Dolhești” (L. Munteanu, R. Popovici, *Descoperiri monetare din așezarea rurală medievală de la Negrești „Dolhești”, jud. Neamț (secolele XV–XVII)*, in *ArhMold*, XXXV, 2012, pp. 169–180) și Borniș – „Siliște” (idem, op. cit., [n. 1], pp. 177–190).

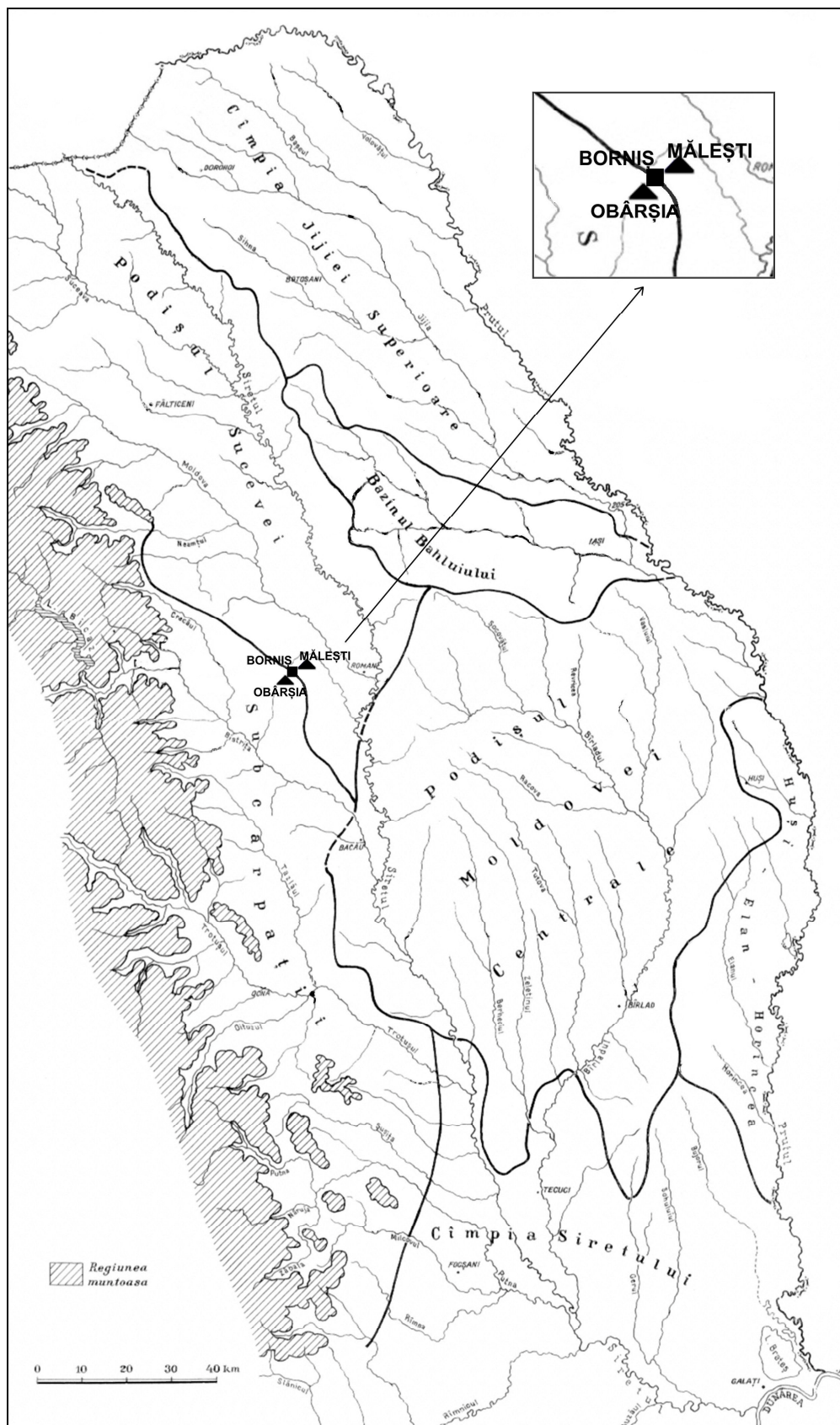

Fig. 1. Harta Moldovei cu poziția așezărilor de la Bornis „Mălești” și „Obârșia” (jud. Neamț).

Fig. 2. Monede descoperite în așezările medievale de la Borniș „Mălești” (nr. 1–4) și „Obârșia” (nr. 5–6).

DESCOPERIRI MONETARE DIN MOLDOVA. VI*

DE

LUCIAN MUNTEANU, IOAN IAȚCU**

Abstract

We continue the regular publishing of the coins found in Moldavia, by presenting some recent coin finds from different points of this part of Romania. The coins date from the Roman, Mediaeval and Modern times and were found in the following locations: I. Botoșani (Botoșani County) (1 AR antoninianus, Caracalla, Rome); II. Cajvana (Suceava County) (1 AR aurelianus, Tacitus, Cyzicus; 1 AE4, Constantius II; 1 AE3, Valentinianus I, Heraclea Thracica; 1 AE3, Valens, Heraclea Thracica); III. Draxini (Bălușeni, Botoșani county) (1 AR denarius, Hadrianus, Rome); IV. Grădinari (Golăiești, Iași County) (1 AR denarius, Lucius Verus, Rome); V. Răducăneni (Iași County) (1 AR denarius, A. Plautius, Rome); VI. Voinești (Iași County) (1 AE sestertius, Philippus I, Dacia; 1 AE, Septimius Severus, Pautalia); VII. Breazu (Rădăuți, Iași County) (1 AR szeląg, Zygmunt III Waza, Ryga; 2 AR Schilling, Kristina, Ryga; 2 AR para, Mahmud I, Kostantiniye); VIII. Dobrovăț (Iași County) (hoard with 4 AR: 1 kuruş and 3 altmışlık, Abdülhamid I, Kostantiniye); IX. Iași – Saint Sava Church (Iași County) (1 AR ikilik, Selim III, Islâmbol); X. Păun (Bărnova, Iași County) (1 AR ort, Zygmunt III Waza, Gdansk); XI. Rediu-Aldei (Aroneanu, Iași County) (1 AR szeląg, Zygmunt III Waza, Bydgoszcz; 3 AE szeląg, Jan Kazimierz, Ujazdów; 1 AE szeląg, Jan Kazimierz, Wilna/Brześć; 1 AR szeląg, Stefan Batory, Gdansk; 1 AR szeląg, Zygmunt III Waza, Ryga; 2 AR Schilling, Gustav Adolf, Ryga; 9 AR Schilling, Kristina, Ryga; 2 AR Schilling, Karl X Gustav, Ryga; 1 AR Schilling, Karl XI, Ryga; 4 AR Schilling, Moldavian imitations; 1 AR Schilling, Georg Wilhelm, Königsberg; 1 AR Schilling, Friedrich Wilhelm, Königsberg).

Keywords: coin finds, Moldavia, museum collections, Roman coins, Mediaeval coins.

Continuăm prezentarea descoperirilor numismatice din Moldova¹, prin publicarea unor piese monetare inedite. Majoritatea acestora au fost descoperite în mod întâmplător, de-a lungul mai multor ani. Dintre acestea, cele mai multe provin din diferite puncte situate pe teritoriul județului Iași, fiind scoase la lumină recent, cu ajutorul detectoarelor de metale și ajungând în patrimoniul Muzeului de Istorie a Moldovei. Facem precizarea că au fost respectate toate prevederile legale, existente în legislația actuală, referitoare la statutul juridic al acestor piese². Doar două monede provin din cercetări de specialitate, aflându-se în contexte arheologice bine definite (Răducăneni – nr. V/1 și Iași – Biserica „Sf. Sava” – nr. IX/1). Descoperirea de la Draxini, jud. Botoșani (nr. III/1), ar putea fi corelată cu o altă descoperire monetară provenind din același perimetru, precum și cu unele materiale arheologice (ceramică dacică și amfore romane), aparținând secolelor III–IV d. Chr., identificate în partea de nord-est a satului, în punctul „Valea Bisericii”³. Lotul consistent de monede de la Rediu-Aldei (nr. XI/1–27) a fost aflat împreună cu diferite artefacte arheologice ce aparțin aceluiași orizont cronologic și ar putea să indice existența, aici, a unei așezări medievale, probabil cu caracter

* Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2012-4-0490.

** Institutul de Arheologie, Iași; lucanas2000@yahoo.com; Complexul Muzeal Național Moldova Iași - Muzeul de Istorie a Moldovei; iatcu80@gmail.com.

¹ Pentru lucrările anterioare, vezi: V. Mihailescu-Bîrliaba, V. Butnariu, *Descoperiri monetare din Moldova. I*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, 12, 1988, pp. 311–320; *idem*, *Descoperiri monetare din Moldova. II*, în *ArhMold*, 16, 1993, pp. 289–294; V. Mihailescu-Bîrliaba, E. Nicolae, C. Asăvoaie, *Descoperiri monetare din Moldova. III*, în *ArhMold*, 22, 1999, pp. 219–232; L. Munteanu, C. Onel, *Descoperiri monetare din Moldova. IV*, în *ArhMold*, 35, 2012, pp. 181–189; L. Munteanu, *Descoperiri monetare din Moldova. V*, în *ArhMold*, 36, 2013, pp. 191–198.

² În februarie 2013, Direcția Județeană pentru Cultură Iași a derulat o acțiune de identificare și recuperare a artefactelor descoperite de persoane care au efectuat detecții de metale pe raza județului Iași. Pieseile predate de către acestea au intrat în colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași.

³ A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al Județului Botoșani*, vol. I, Academia de Științe Sociale și Politice a R.S.R. Comisia Arheologică, București, 1976, p. 47 (III.5.C); S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Ed. Junimea, Iași, 1981, p. 136, pl. 31/2.

rural. În privința celor cinci piese descoperite în zona viei de la Breazu (nr. VII/1–5), credem că acestea nu constituie un depozit, întrucât au fost reperate la o distanță foarte mare una față de cealaltă.

Semnalăm faptul că unele dintre emisiunile antice prezentate de noi, precum cele civice și provinciale (nr. VI/1–2) sau cele imperiale târzii (nr. I/1 și II/1–4), sunt destul de rar întâlnite în descoperirile monetare de la răsărit de Carpați. Din categoria pieselor medievale și moderne, majoritatea destul de bine documentate în acest areal, se remarcă depozitul de mici dimensiuni de la Dobrovăț (nr. VIII/1–4).

Mulțumim tuturor celor care ne-au încredințat monedele pentru studiu, oferindu-ne, cu generozitate, informații prețioase despre proveniența și contextul în care au fost descoperite: Virgil Mihailescu-Bîrliba (Iași), George Bilavski (Iași), Nicolae Ursulescu (Iași), Adriana Miron (Iași), Mihaela Ailincăi (Botoșani), Vicu Merlan (Huși), Bogdan Jucan (Iași), Radu Apreutesei (Târgu Neamț), Dragoș Palade (Iași), Radu Trandafirescu (Golăiești), Gheorghe Pîțu (Cajvana) și Parasca Dorel (Voinești).

CATALOGUL DESCOPERIRILOR⁴

A. MONEDE ANTICE

I. Botoșani (jud. Botoșani) (fig. 1/I.1).

Moneda se păstrează într-o colecție particulară din Bacău. Informație de la dr. Dragoș Palade, în august 2010; inedită.

1. AR (*antoninianus*). 4,47 g; 23×24 mm; ✓; s.c.; Imperiul Roman, Caracalla, Roma, anii 213–217 (RIC IV/1, p. 259, nr. 311d; BMC V, p. 445, nr. 81 var.) sau sfârșitul perioadei dintre anii 213–217 (HCC III, p. 88, nr. 51) sau ianuarie 216 (Hill I, p. 48, nr. 1575 – 8aN, emisiunea a 8-a).

Av. ANTONINVS PIVS AVG GERM; Rv. VENVS VICTRIX

II. Cajvana (jud. Suceava) (fig. 1/II.1 – II.4).

Monedele au fost descoperite în localitate, de-a lungul timpului și fac parte din colecția profesorului Gheorghe Pîțu. Informații de la prof. dr. Nicolae Ursulescu (Universitatea „Al. I. Cuza” Iași), în martie 2011; inedite.

1. AR (*aurelianus*). 3,29 g; 20×22 mm; ↓; f.s.c.; Imperiul Roman, Tacitus, Cyzicus, *officina* 2 (Q), emisiunea a treia, ianuarie–iunie 276 (RV II/2, p. 87, no. 2427–2428, tav. 21/2427–2428; MER XII.1, p. 256, nos. 1801/1804–1805/1808 var.).

Av. IMP C M CL TACITVS AVG; Rv. CLEMENTIA TEMP; în exergă, litera Q.

2. AE4. 2,08 g; 13×15 mm; ↗; f. s.c.; ruptă; Imperiul Roman, Constantius II, monetărie orientală neidentificată, anii 355–361 (LRBC II, RIC VIII, tip general Av. Cs1/ Rv. Spes Reipublice).

Av. DN CONSTAN-[TIVS PF]AVG; Rv. SPES [REI]-PVBLICE.

3. AE3. 1,50 g; 16×17 mm; ↑; f.s.c.; Imperiul Roman, Valentinianus I, Heraclea Thracica, *officina* 2 (SMHB), anii 364–365 (LRBC II, p. 84, nr. 1919) sau anii 366–367 (LRBC II, p. 84, nr. 1932) sau 25 februarie 364–24 august 367 (RIC IX, p. 191, nr. 3a).

Av. DN VALENTINI-ANVS PF AVG; Rv. GLORIA R[O]-MANORVM; în exergă, SMHB.

4. AE3. 1,66 g; 12×17 mm; ↓; f.s.c.; lipsește un fragment (1/5 din monedă); Imperiul Roman, Valens, Heraclea Thracica, *officina* 3 (SMHT), anii 364–365 (LRBC II, p. 84, nr. 1920) sau anii 366–367 (LRBC II, p. 84, nr. 1933) sau 25 februarie 364–24 august 367 (RIC IX, p. 191, nr. 3b).

Av. DN VALEN-[S PF AVG]; Rv. GLORIA RO-MA[NORVM]; în exergă, SMHT.

III. Draxini (com. Bălușeni, jud. Botoșani) (fig. 1/III.1).

Piesa a fost găsită în anul 2009, de către domnul Ailincăi Dănuț, cu prilejul unor lucrări agricole. Această descoperire este precedată de una mai veche, din anul 2006, când a fost găsită o altă monedă romană imperială, care a fost predată școlii din localitate. Terenul agricol pe care au apărut cele două piese este situat în vatra satului. Atât în primul repertoriu arheologic întocmit pentru județul Botoșani, în anul 1976⁵, cât și în

⁴ Sunt folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint; AE – bronz), date metrologice (g – gram, mm – milimetru), stare de conservare a monedelor (b.c. – bine conservată, f.s.c. – foarte slab conservată, s.c. – slab conservată) și colecții (MIM – Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași - Muzeul de Istorie a Moldovei).

⁵ A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, op. cit. (n. 3), p. 48 (III.5.D).

cel elaborat în anul 2013, pe „platoul din centrul satului, pe partea dreaptă a drumului comunal, vizavi de școală”⁶, nu sunt semnalate descoperiri atribuite dacilor liberi, ci doar așezări aparținând Culturii Noua sau perioadei medievale timpurii și târzii. Piesa ne-a fost pusă la dispoziție în vederea studierii de către doamna Ailincăi Mihaela; inedită.

1. AR (*denarius*). 2,24 g; 17×19 mm; ↓; s.c.; Imperiul Roman, Hadrianus, Roma, c. 128–132 (BMC III, p. 301, nr. 491–493, grupa III; fig. 56/9) sau c. 128–132 sau post 10 iulie 138 – începutul anului 139 (RIC II, p. 380, nr. 343 [c]) sau anul 128 (Hill II, 162, nr. 376, emisiunea a 16-a).

Av. HADRIANVS [AVGUSTVS P]P; Rv. [C]OS [III]

IV. Grădinari (com. Golăiești, jud. Iași)

Moneda a fost descoperită în anul 1980, între satele Grădinari și Medeleni, pe malul Prutului, la poalele dealului, în timpul lucrărilor agricole, împreună cu resturi arheologice. Informații de la domnul Radu Trandafirescu, prin intermediul prof. dr. V. Mihailescu-Bîrliba, în septembrie 2011; inedită.

1. AR (*denarius*). Fără date metrologice; s.c.; Imperiul Roman, Lucius Verus, Roma, decembrie 161 – decembrie 162 (RIC III, p. 253, nr. 483; BMC IV, p. 412, nr. 207, pl. 57/4) sau 1 ianuarie – 9 decembrie 162 (MIR 18, p. 99, nr. 42/14).

Av. IMP L VERVS AVG; Rv. PROV DEOR TR P II COS II

V. Răducăneni (com. Răducăneni, jud. Iași)

Piesa provine din săpăturile arheologice efectuate în anul 2010, de către dr. Vicu Merlan, pe teritoriul fostului sat Bazga, în punctul „La Cetățuie”, fiind găsită într-un strat de cultură, care conținea materiale arheologice din perioada La Tène. Informații de la dr. Vicu Merlan, prin intermediul prof. dr. V. Mihailescu-Bîrliba, în septembrie 2011; inedită.

1. AR (*denarius*). 3,29 g; 28×30 mm; ↓; b.c.; A. Plautius, Roma, c. 54 î.Hr. (Sydenham, p. 156, nr. 932); anul 55 î.Hr. (Crawford, pp. 454–455, nr. 431) (identificare V. Mihailescu-Bîrliba).

Av. A•PLAVTIVS/ [AED•CVR•S•C]; Rv. BACCHIVS/ IVDAEVVS

VI. Voinești (com. Voinești, jud. Iași) (fig. 1/VI.1 – VI.2).

Monedele au fost descoperite de către domnul Parasca Dorel, în luna iulie a anului 2012, în urma unei detecții de metale efectuată pe pantele situate la sud de localitate, într-o zonă puternic afectată de alunecări de teren; inedite.

1. AE. 15,21 g; 27×28 mm; ↙; f.s.c.; Imperiul Roman, Thracia, Pautalia, Septimius Severus, Pautalia, anii 193–211 (Ruzicka, *Pautalia*, p. 109, nr. 354; Varbanov II, p. 406, nr. 4776 var.); MIM inv. 23344.

Av. AYT Λ CEΠTI CE[YHPOC Π]EP; Rv. OYΛ[ΠIIAC ΠAYT]AΛIAC

2. AE (*sestertius*). 14,86 g; 26×28 mm; ↙; s.c.; Imperiul Roman, Dacia, Philippus I, monetărie neidentificată, iulie–august 246 – iulie–august 247 (Martin, p. 84, nr. 2.51.1); MIM inv. 23345.

Av. IMP M IVL PHILIPVS AVG; Rv. PR[OVINCIA] DACIA/ AN•I•

B. MONEDE MEDIEVALE ȘI MODERNE

VII. Breazu (com. Rediu, jud. Iași) (fig. 1/VII.1 – VII.5).

Cele cinci monede au fost descoperite, în data de 8 septembrie 2012, într-o pădure de mică întindere, situată în mijlocul viei de la Breazu, de către domnul Bogdan Jucan, care a utilizat în acest scop un detector de metale. Piese erau răspândite pe o suprafață foarte mare, fiind găsite la o adâncime de aproximativ 10 cm.

1. AR (*fourré*) (*Szeląg*). 1,03 g; 16×17 mm; ↓; f.s.c.; Polonia: Ryga, Zygmunt III Waza, Ryga (pe revers, crinul – semnul lui Henryk Wulf, maestru monetar), anul 1596 (Gumowski, p. 140, nr. 1431; Kopicki II, p. 259, nr. 1352); MIM inv. 23351.

2. AR (*fourré*) (*Schilling*). 0,15 g; 14×15 mm; ↑; bătută descentrat pe avers și cu amprente a altor două ștanțe; bătută descentrat pe revers; f.s.c., tăiată drept, ruptă; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anii 1640–1649 (Fedorov, pp. 279–286, tip general; Mrowiński, pp. 146–148, tip general); MIM inv. 23352.

3. AR (*Schilling*). 0,38 g; 15 mm; ↑; bătută descentrat pe avers; bătută descentrat pe revers, cu amprenta unei alte ștanțe și cu două puncte în spațiul dintre ștanțe; s.c.; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anul 1653 (Fedorov, p. 287, nr. 815); MIM inv. 23353.

⁶ O. L. Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Ed. Pim, Botoșani, 2013, p. 52 (22).

4. AR (*Para*). 0,24 g; 13×15 mm; ↓; s.c., ruptă; Imperiul Otoman, Mahmud I, Kostantiniye, anii 1143–1168 (1730–1754) (Pere, p. 203, nr. 578 var.; Sultan, p. 235, nr. 1901); MIM inv. 23354.

5. AR (*Para*). 0,36 g; 16 mm; ↙; f.s.c., Imperiul Otoman, Mahmud I, Kostantiniye, anii 1143–1168 (1730–1754) (Pere, p. 203, nr. 578 var.; Sultan, p. 235, nr. 1903–1905); MIM inv. 23355.

VIII. Dobrovăț (com. Dobrovăț, jud. Iași) (fig. 1/VIII.1 – VIII.2; fig. 2/VIII.3 – VIII.4).

Tezaurul monetar a fost descoperit în pădurea aflată în partea de vest a localității, de către domnul Bogdan Jucan, în urma scanării terenului cu un detector de metale. Monedele din micul depozit au fost găsite la un loc, la rădăcina unui copac, la aproximativ 15 cm adâncime. Există posibilitatea ca ele să fi fost depuse într-un săculeț din pânză, din care nu s-a mai păstrat nimic; inedite.

1. AR (*Kuruş*). 16,41 g; 37 mm; ↑; b.c.; Imperiul Otoman, Abdülhamid I, Kostantiniye, 1187, anul 8 (1780) (Pere, p. 224, nr. 676 var.; Sultan, p. 278, nr. 2420); MIM inv. 23347.

2. AR (*Altmişlik*). 27,06 g; 44 mm; ↑; b.c.; Imperiul Otoman, Abdülhamid I, Kostantiniye, 1187, anul 8 (1780) (Pere, p. 224, nr. 674 var.; Sultan, p. 278, nr. 2435); MIM inv. 23348.

3. AR (*Altmişlik*). 26,49 g; 44 mm; ↑; b.c.; Imperiul Otoman, Abdülhamid I, Kostantiniye, 1187, anul 10 (1781–1782) (Pere, p. 224, nr. 674 var.; Sultan, p. 278, nr. 2437); MIM inv. 23349.

4. AR (*Altmişlik*). 25,72 g; 44 mm; ↑; b.c.; Imperiul Otoman, Abdülhamid I, Kostantiniye, 1187, anul 11 (1782–1783) (Pere, p. 224, nr. 674 var.; Sultan, p. 278, nr. 2438); MIM inv. 23350.

IX. Iași (jud. Iași) - Biserica „Sf. Sava”(fig. 2/IX.1).

Piesa a fost găsită în timpul lucrărilor de supraveghere arheologică de la biserica fostei Mănăstiri „Sfântul Sava” din Iași, efectuate în anul 2011, de către dr. Adriana Miron. Moneda a fost identificată în umplutura pusă peste un cuptor datat în secolul al XV-lea, care a fost descoperit în anii 1970, de către Nicolae Pușcașu și Voica Maria Pușcașu. În timpul cercetărilor întreprinse de către aceștia, au mai fost găsite trei emisiuni monetare de la Selim al III-lea, îndeosebi în solul deranjat de înmormântările succesive⁷, una dintre ele apărând în groapa X, destinată alimentării camerei de foc a cuptorului III⁸; informații de la dr. Adriana Miron; inedită.

1. AR (*İkili*). 24,59 g; 41 mm; ↑; s.c.; Imperiul Otoman, Selim III, Islâmbol, 1203, anul 13 (1800–1801) (Pere, p. 231, nr. 706 var.; Sultan, p. 288, nr. 2553 var.); MIM inv. 23359.

X. Păun (com. Bârnova, jud. Iași) (fig. 2/X.1).

Moneda a fost descoperită în zona pădurii Păun, de către domnul Radu Apreutesei, la data de 14 octombrie 2013, în urma unei scanări cu detectorul de metale; inedită.

1. AR (*Ort*). 6,33 g; 28×29 mm; ↑; b.c.; Polonia: Gdansk, Zygmunt III Waza, Gdansk (pe revers, laba de urs - herbul lui Daniel Klüwera, arendaș și S-A – siglele lui Samuel Ammon, medalier și gravor), anul 1617 (Gumowski, p. 137, nr. 1385; Kopicki I, p. 333, nr. 7493; Kopicki II, p. 284, nr. 1476); MIM inv. 23346.

XI. Reditu-Aldei (com. Aroneanu, jud. Iași) (fig. 2/XI.1 – XI.9; fig. 3/XI.10 – XI.27).

Piesele au fost aflate în mijlocul unei păduri de nuci situată în partea dreaptă a șoselei ce unește satele Aroneanu de Reditu-Aldei, de către domnul Bogdan Jucan, în octombrie 2012. Monedele au apărut răsfirate pe o suprafață de circa 500 m², la o adâncime de 10 cm, fiind găsite în urma utilizării unui detector de metale. De pe aceeași suprafață, de la adâncimi asemănătoare, au fost recoltate diferite fragmente de ceramică de masă (străchini, castroane, farfurii, cești, oale), din caolin, smălțuite, numeroase obiecte de uz casnic și meșteșugăresc realizate din fier (cuțite, caiele, cuie, verigi), precum și câteva obiecte de podoabă, din bronz (cercel, pandantiv și inel cu motiv floral). Majoritatea acestor artefacte se încadrează, din punct de vedere cronologic, între cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul veacului următor⁹. Este posibil ca aceste descoperiri să indice existența unei așezări rurale, aparținând perioadei respective. Remarcăm faptul că monedele au apărut în apropierea locului în care V.-M. Pușcașu și I. Ciochină, în urma unor sondaje arheologice, au descoperit un tezaur compus din 150 de emisiuni de la Georg Wilhelm, Zygmunt III Wasza, Kristina și Gustav Adolf, precum și o pereche de cercei, un cuțit miniatural cu mâner din argint și un sigiliu

⁷ N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Biserica „Sfântul Sava” din Iași. Monografie arheologică*, Ed. Trinitas, Iași, 2005, pp. 82–99, 104, Tabel 3/10.

⁸ *Ibidem*, tabel 3/10.

⁹ Mulțumim domnului dr. George Bilavski, de la Institutul de Arheologie Iași, pentru ajutorul acordat în identificarea și datarea acestor piese arheologice.

realizat din același material. Acest punct a fost identificat în anul 1982 și se află la circa 1 km de satul Aroneanu¹⁰; inedite.

1. AR (*Szeląg*). 0,46 g; 14×16 mm; ↓; bătută descentrat pe avers; s.c., perforată rotund, ruptă; Polonia: Coroana, Zygmunt III Waza, Bydgoszcz, anul 1614 (Gumowski, p. 119, nr. 887; Kopicki II, p. 45, nr. 174); MIM inv. 23326.

2. AE (*Szeląg*). 1,00 g; 16 mm; →; bătută descentrat pe revers; s.c.; Polonia: Coroana, Jan Kazimierz, Ujazdów (pe avers, TLB – siglele lui Titus Livius Boratini, maestru monetar), anul 1663 (Gumowski, p. 148, nr. 1642; Kopicki I, p. 84, nr. 1550); MIM inv. 23343.

3. AE (*Szeląg*). 1,05 g; 16 mm; ↓; bătută descentrat pe revers; s.c., tăiată drept; Polonia: Coroana, Jan Kazimierz, Ujazdów (pe avers, TLB – siglele lui Titus Livius Boratini, maestru monetar), anul 1664 (Gumowski, p. 148, nr. 1643; Kopicki I, p. 84, nr. 1552); MIM inv. 23328.

4. AE (*Szeląg*). 0,85 g; 14×15 mm; →; bătută descentrat pe revers; s.c., tăiată rotund; Polonia: Coroana, Jan Kazimierz, Ujazdów (pe avers, TLB – siglele lui Titus Livius Boratini, maestru monetar), anul 1664 (Gumowski, p. 148, nr. 1643; Kopicki I, p. 84, nr. 1552); MIM inv. 23336.

5. AE (*Szeląg*). 0,72 g; 15 mm; ↑; bătută descentrat pe revers; s.c., tăiată rotund; Polonia: Lituania, Jan Kazimierz, Wilna/Brześć (pe avers, TLB – siglele lui Titus Livius Boratini, maestru monetar; pe revers, HKPL – siglele lui Hieronim Kirszenstein [Podskarbi Litewski], vistiernic), anul 1666 (Gumowski, p. 154, nr. 1871; Kopicki I, p. 160, nr. 3601); MIM inv. 23358.

6. AR (*Szeląg*). 0,85 g; 18 mm; ↑; b.c., două perforații rotunde; Polonia: Gdansk, Stefan Batory, Gdansk (pe revers, inelul – semnul fraților Jan și Kaspr Goebłów, arendași ai monetăriei), anul 1579 (Gumowski, p. 116, nr. 788; Kurpiewski, p. 105, nr. 373; Kopicki I, p. 330, nr. 7426); MIM inv. 23356.

7. AR (*Szeląg*). 0,96 g; 18 mm; ↑; bătută descentrat pe avers; s.c., perforată rotund, decupată; Polonia: Ryga, Zygmunt III Waza, Ryga (pe revers, crinul – semnul lui Henryk Wulf, maestru monetar), anul 1598 (Gumowski, p. 140, nr. 1431; Kopicki II, p. 259, nr. 1354); MIM inv. 23330.

8. AR (fourré) (*Schilling*). 0,30 g; 15×16 mm; ↓; bătută descentrat pe revers; f.s.c., ruptă, tăiată drept; Suedia: Ryga, Gustav Adolf, Ryga (oraș), anii 1621–1629 (Fedorov, pp. 268–272, tip general; Mrowiński, pp. 143–144, tip general); MIM inv. 23331.

9. AR (fourré) (*Schilling*). 0,45 g; 16 mm; ↑; b.c.; Suedia: Ryga, Gustav Adolf, Ryga (oraș), anul 1634 (Fedorov, p. 274, nr. 760; Mrowiński, p. 145, nr. 489); MIM inv. 23322.

10. AR (fourré) (*Schilling*). 0,36 g; 15×16 mm; ↑; bătută descentrat pe revers, cu amprenta unei alte ștanțe și puncte în spațiul dintre ștanțe; s.c.; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anul 1635 (Fedorov, p. 278, nr. 767; Mrowiński, p. 146, nr. 492); MIM inv. 23332.

11. AR (fourré) (*Schilling*). 0,25 g; 14×15 mm; ↑; bătută descentrat pe avers; f.s.c.; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anul 1641(?) (Fedorov, p. 280, nr. 778; Mrowiński, p. 146, nr. 501); MIM inv. 23339.

12. AR (fourré) (*Schilling*). 0,55 g; 14×15 mm; ↑; s.c., tăiată drept; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anul 1643 (Fedorov, p. 281, nr. 784; Mrowiński, p. 147, nr. 504); MIM inv. 23329.

13. AR (fourré) (*Schilling*). 0,29 g; 14×15 mm; ↑; f.s.c., ruptă; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anul 1644 (?) (Fedorov, p. 283, nr. 792; Mrowiński, p. 147, nr. 510); MIM inv. 23340.

14. AR (fourré) (*Schilling*). 0,49 g; 15 mm; ↑; bătută descentrat pe avers; bătută descentrat pe revers și cu amprenta unei alte ștanțe; s.c.; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anul 1655 (Fedorov, p. 287, nr. 817); MIM inv. 23325.

15. AR (fourré) (*Schilling*). 0,35 g; 15 mm; ↑; bătută descentrat pe revers; s.c., tăiată drept; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș), anul 1660 (Fedorov, p. 288, nr. 824); MIM inv. 23338.

16. AR (fourré) (*Schilling*). 0,36 g; 15 mm; ↑; bătută descentrat pe avers; bătută descentrat pe revers și cu amprenta unei alte ștanțe; s.c.; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș) (Fedorov, pp. 278–289, tip general; Mrowiński, pp. 146–148, tip general) sau imitație de șiling suedez, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, pp. 94–96, nr. 845–916); MIM inv. 23324.

Av. CHRIST[...]G•R•S; Rv. SOLID[...]VI RIG•[...]

17. AR (fourré) (*Schilling*). 0,32 g; 14×15 mm; ↑; bătută descentrat pe avers, cu amprenta unei alte ștanțe și cu puncte în spațiul dintre ștanțe; bătută descentrat pe revers, cu amprenta unei alte ștanțe și puncte în spațiul dintre ștanțe; f.s.c., perforată, tăiată drept; Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș) (Fedorov, pp. 278–289,

¹⁰ V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I, Academia de Științe Sociale și Politice a R.S.R., Iași, 1984, p. 40 (III.1.F); V. M. Butnariu, A. Moglan, *Aroneanu, dép. de Iași; 1982*, în *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de la Moldavie de Iași* (coord. V. M. Butnariu), Corpus Nummorum Moldaviae II, Ed. Vasiliana '98, Iași, 2001, pp. 81–83.

tip general; Mrowiński, pp. 146–148, tip general) sau imitație de șiling suedez, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, pp. 94–96, nr. 845–916); MIM inv. 23341.

Av. [...]INA•D•G•R•S; Rv. SOLIDVS CI[...]

18. AR (fourré) (*Schilling*). 0,45 g; 15 mm; ↑; bătută descentrat pe avers; bătută descentrat pe revers și cu 3 puncte în afara conturului ștanței; f.s.c., perforată (2); Suedia: Ryga, Kristina, Ryga (oraș) (Fedorov, pp. 278–289, tip general; Mrowiński, pp. 146–148, tip general) sau imitație de șiling suedez, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, pp. 94–96, nr. 845–916); MIM inv. 23337.

Av. [...]N[...]D•G•R•S; Rv. [...]OLIDVS•CIVI[...]

19. AR (fourré) (*Schilling*). 0,45 g; 15×16 mm; ↑; bătută descentrat pe avers, cu amprenta unei alte ștanțe (de la Kristina) și cu trei puncte în spațiul dintre ștanțe; bătută descentrat pe revers și cu amprenta unei alte ștanțe; f.s.c., perforată rotund, tăiată drept; Suedia: Ryga, Karl X Gustav, Ryga (oraș), anii 1654–1660 (?) (Fedorov, pp. 300–302, tip general; Mrowiński, p. 150, tip general) sau imitație de șiling suedez, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, pp. 98–99, nr. 985–994); MIM inv. 23335.

Av. CARO[LVS GVSTAV D] S; Rv. SOLID[VS CIVI] RIG [...]

20. AR (fourré) (*Schilling*). 0,36 g; 15×16 mm; ↑; bătută descentrat pe avers și cu amprenta unei alte ștanțe; bătută descentrat pe revers, cu amprenta unei alte ștanțe și patru puncte în spațiul dintre ștanțe; b.c., tăiată rotund; Suedia: Ryga, Karl X Gustav, Ryga (oraș) (Fedorov, p. 302, nr. 923) sau imitație de șiling suedez, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, p. 98, nr. 988 var.); MIM inv. 23320.

Av. CAROLVS GVSTAV D S; Rv. SOLID[VS CI]VI RIG 18

21. AR (fourré) (*Schilling*). 0,39 g; 14×16 mm; ↗; bătută descentrat pe avers, cu amprenta unei alte ștanțe și puncte în spațiul dintre ștanțe; bătută descentrat pe revers, cu amprenta unei alte ștanțe și două puncte în spațiul dintre ștanțe; s.c., perforată ascuțit, decupată, tăiată rotund; Suedia: Ryga, Karl XI, Ryga (oraș) (Fedorov, p. 313, nr. 968) sau imitație de șiling suedez, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, p. 99, nr. 1007 var.); MIM inv. 23323.

Av. CAROL[VS•D•G]•REX•S; Rv. SO[LIDVS CIVI] RIG•55

22. AR (fourré) (*Schilling*). 0,46 g; 15×16 mm; →; bătută descentrat pe avers și pe revers; f.s.c.; imitație după un schilling suedez al lui Gustav Adolf, din monetăria de la Riga, realizată, probabil, în vremea lui Eustratie Dabija (MBR, p. 98, nr. 969 var.); MIM inv. 23357.

Av. GALOIVO[...]AAAXA (monograma diformă, cu A micșorat); Rv. SOVI[...] (scut diform).

23. AR (fourré) (*Schilling*). 0,54 g; 15×16 mm; ↓; s.c.; imitație după un schilling suedez al lui Gustav Adolf, din monetăria de la Riga, realizată, probabil, în vremea lui Eustratie Dabija (MBR, pp. 97–98, nr. 954–984); MIM inv. 23334.

Av. OOXOOXNOOX[...]OX (monograma în oglindă); Rv. IAODXIO[...]IA[...]NX (scut diform).

24. AR (fourré) (*Schilling*). 0,37 g; 13×16 mm; ↑; bătută descentrat pe avers, cu amprenta unei alte ștanțe și două flori (?) în spațiul dintre ștanțe; bătută descentrat pe revers; s.c., tăiată drept; imitație după un schilling suedez al lui Gustav Adolf/ Karl XI, din monetăria de la Riga, realizată, probabil, în vremea lui Eustratie Dabija (MBR, pp. 97–99, nr. 954–984, 1001–1017); MIM inv. 23327.

Av. GVSTA•DOL•DG[...] (monograma lui Karl XI, cu R micșorat); Rv. SOLIDVUS•CIVIR•IG 55(?) (scut baroc).

25. AR (fourré) (*Schilling*). 0,37 g; 15 mm; ↑; f.s.c., ruptă în două fragmente; imitație după un schilling suedez al lui Karl XI (?), din monetăria de la Riga, realizată, probabil, în vremea lui Eustratie Dabija (MBR, p. 99, nr. 1001–1017); MIM inv. 23333.

Av. OVOVOVOV[...]OVOVO (monograma lui Karl XI [?], diformă); Rv. [...]OIV[...] (scut baroc).

26. AR (fourré) (*Schilling*). 0,34 g; 16 mm; ↑; f.s.c., tăiată drept; Brandenburg-Prusia, Georg Wilhelm, Königsberg, anii 1623–1631 (Neumann, p. 238, nr. 10.113); MIM inv. 23321.

27. AR (fourré) (*Schilling*). 0,49 g; 15 mm; ↑; s.c., Brandenburg-Prusia, Friedrich Wilhelm, Königsberg, anii 1653–1655 (?) (Neumann, p. 371, nr. 11.122 var.) sau imitație de șiling din Brandenburg, probabil din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, pp. 101–102, nr. 1066–1073); MIM inv. 23342.

Av. FRID WILH MAR BR S R I PR; Rv. SOLIDVS PRVSSIAE 1661

Pentru determinarea pieselor au fost utilizate următoarele lucrări:

Crawford – M. H. Crawford, *Roman Republican coinage*, I–II, Cambridge University Press, London, 1974.

BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. III. *Nerva to Hadrian*, by H. Mattingly, Oxford University Press, London, 1936; IV. *Antoninus Pius to Commodus*, by H. Mattingly, Oxford University Press, London, 1940; V. *Pertinax to Elagabalus*, by H. Mattingly, Oxford University Press, London, 1950.

- Fedorov – D. Fedorov, *Monety Pribaltiki XIII–XVIII stoletij. Opredelitel'monet*, Kommentarii i dopolnenija A. Molvygina, Ed. Valgus, Tallin, 1966.
- Gumowski – M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1960.
- HCC – A. S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet University of Glasgow. III. Pertinax to Aemilian*, Oxford University Press, London – Glasgow – New York, 1977.
- Hill I – P. V. Hill, *The Coinage of Septimius Severus and his Family of the Mint of Rome A.D. 193–217*, Spink & Son Ltd., London, 1964.
- Hill II – P. V. Hill, *The dating and arrangement of the undated coins of Rome A.D. 98–148*. Foreword by C H V Sutherland, Spink & Son Ltd., London, 1970.
- Kopicki I – E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z polską związanych*, Polskie Tow. Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa, I–II, 1995.
- Kopicki II – E. Kopicki, *Monety Zygmunta III Wazy*, Wydawnictwo Nefryt, Szczecin, 2007.
- Kurpiewski – J. Kurpiewski, *Katalog monet polskich 1576–1586 (Stefan Batory)*, Polskie towarzystwo numizmatyczne, Warszawa, 1994.
- LRBC – *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324–498*, Spink & Son Ltd., London, 1960. II. *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498*, by R. A. G. Carson and J. P. C. Kent.
- Martin – F. Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Akadémiai Kiadó, R. Habelt GmbH, Budapest-Bonn, 1992.
- MBR – O. Luchian, G. Buzdugan, Gh. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București, 1977.
- MER – S. Estiot, *Catalogue des monnaies de l'Empire romain. XII.1. D'Aurélien à Florian (270–276 après J.-C.)*, I–II, Bibliothèque Nationale de France – Poinson Numismatique, Paris/Strasbourg, 2004.
- MIR – *Moneta Imperii Romani*. 18. W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161–192)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1986.
- Mrowiński – E. Mrowiński, *Monety Rygi*, Opracował i podał do druku B. Paszkiewicz, Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne, Komisja Numizmatyczna, Warszawa, 1986.
- Neumann – E. Neumann, *Brandenburg – preußische Münzprägungen unter der Herrschaft der Hohenzollern 1415–1918. 1. Zeit der Kurfürsten 1415–1701/ Die Münzen des Kurfürstentums Brandenburg unter der Herrschaft der Hohenzollern 1415–1701 (1. Band)*, Münzzentrum Verlag, Köln, 1998.
- Pere – N. Pere, *Osmanlılarda madenî paralar. Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı madenî paraları koleksiyonu*, Doğan Kardes Matbaacılık, İstanbul, 1968.
- RIC – *The Roman Imperial Coinage*. II. *Vespasian to Hadrian*, by H. Mattingly and E. A. Sydenham, Spink & Son Ltd., London, 1926; III. *Antoninus Pius to Commodus*, by H. Mattingly and E. A. Sydenham, Spink & Son Ltd., London, 1930; IV/1. *Pertinax to Geta*, by H. Mattingly and E. A. Sydenham, Spink & Son Ltd., London, 1936; VIII. *The family of Constantine I A.D. 337–364*, by J. P. C. Kent, Spink & Son Ltd., London, 1981; IX. *Valentinian I – Theodosius I*, by J. W. E. Pearce, Spink & Son Ltd., London, 1988.
- Ruzicka, *Pautalia* – L. Ruzicka, *Die Münzen von Pautalia*, in *Izvestija Sofia (Izvestija na Bălgarskija Archeologičeskija Institut, Sofia)*, 7, 1932–1933 (1933), pp. 1–216.
- RV – S. Estiot, *Ripostiglio della Venèra: nuovo catalogo illustrato. II. 2. Tacito e Floriano*, Comune di Verona Museo di Castelvecchio, Verona, 1987.
- Sultan – J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic. A detailed catalogue of the Jem Sultan collection*, Thousand Oaks, California, B&R Publishers, 1977.
- Sydenham – E. A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*, Spink & Son Ltd., London, 1952.
- Varbanov – I. Varbanov, *Greek Imperial Coins and their Values (The Local Coinage of the Roman Empire)*, II, *Thrace (from Abdera to Pautalia)*, Bourgas, Adicom, 2005.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Coin discoveries from Moldavia (nos. I – VIII.2).

Fig. 2. Coin discoveries from Moldavia (nos. VIII.3 – XI.9).

Fig. 3. Coin discoveries from Moldavia (nos. XI.10 – XI.27).

Fig. 4. The map of coin discoveries: I. Botoșani (Botoșani County); II. Cajvana (Suceava County); III. Draxini (com. Bălușeni, Botoșani County); IV. Grădinari (com. Golăiești, Iași County); V. Răducăneni (com. Răducăneni, Iași County); VI. Voinești (com. Voinești, Iași County); VII. Breazu (com. Rediu, Iași County); VIII. Dobrovăț (com. Dobrovăț, Iași County); IX. Iași – „Sf. Sava” Church (Iași County); X. Păun (com. Bărnova, Iași County); XI. Rediu-Aldei (com. Aroneanu, Iași County).

Fig. 1. Monede descoperite în Moldova (nr. I – VIII.2).

Fig. 2. Monede descoperite în Moldova (nr. VIII.3 – XI.9).

Fig. 3. Monede descoperite în Moldova (nr. XI.10 – XI.27).

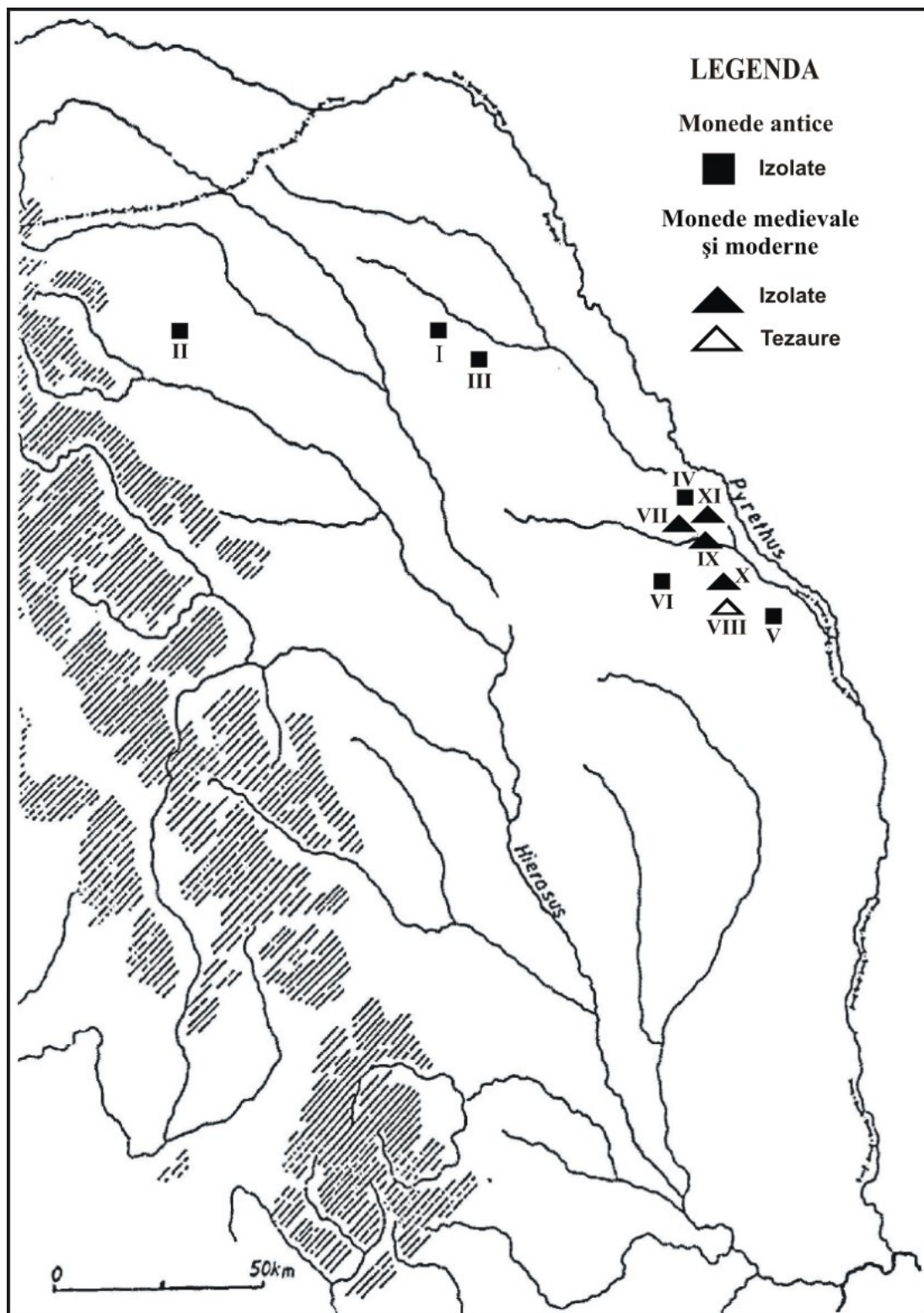

Fig. 4. Lista localităților cu descoperiri monetare: **I. Botoșani** (jud. Botoșani); **II. Cajvana** (jud. Suceava); **III. Draxini** (com. Bălușeni, jud. Botoșani); **IV. Grădinari** (com. Golăiești, jud. Iași); **V. Răducăneni** (com. Răducăneni, jud. Iași); **VI. Voinești** (com. Voinești, jud. Iași); **VII. Breazu** (com. Reditu, jud. Iași); **VIII. Dobrovăț** (com. Dobrovăț, jud. Iași); **IX. Iași – Biserica „Sf. Sava”** (jud. Iași); **X. Păun** (com. Bărnova, jud. Iași); **XI. Reditu-Aldei** (com. Aroneanu, jud. Iași).

AȘEZAREA STARČEVO-CRIȘ DE LA MUNTENI – „BROSCĂRIE” (TECUCI)*

De

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI**, STELA ȚĂU***, CARMEN TARCAN****

Abstract

The Starčevo-Criș settlement at Munteni – “Broscărie” / “Ghiolărie” (Galați County) is located on the lower terrace of the Bârlad River, near the village of Munteni (fig. 1, 2). Over time, this site was affected by the work for dam construction, and recently by arrangement of a fishing pond (fig. 3, 4). Between 1963 and 1975 have been made some surveys here and with these occasions were recovered several sherds (fig. 5-9), as well as artifacts made by stone (fig. 12/6-9), flint (fig. 12/1, 4), obsidian (fig. 12/2-3) or animal bones (fig. 11/3-5). During the 1990 excavation in SI a complex (remains of a dwelling) and four pits (fig. 10) were identified. The inventory found on this occasion is quite poor, consisting of ceramic pieces (fig. 13/1-5, 7-10; fig. 14), animal bones, artifacts made of animal bones (fig. 11/1), a processed wild-boar tusk (fig. 13/6) or of flint. On the basis of the ceramic analysis settlement can be assigned to the Starčevo-Criș IIIB/IVA interval, only few elements can be framed to IIIB phase (fig. 8/4; fig. 9/1, 6), most of pottery indicate IVA phase. At about 5km upstream on the Bârlad bank there is another Starčevo-Criș settlement at Negrilești that can be assigned to the Starčevo-Criș IIIB phase.

Keywords: Starčevo-Criș culture, location of the settlement, archaeologic inventory.

Printre așezările Starčevo-Criș din zona de sud a Moldovei se numără și cea din apropierea satului Munteni, din punctul numit „Broscărie” / „Ghiolărie”, de lângă Tecuci, în legătură cu care sunt doar informații sumare. Așezarea la care ne referim este la o distanță de circa 8 kilometri nord de Tecuci, în apropiere de albia Bârladului (fig. 1-3), pe terasa inferioară a acestuia, la circa 600 m înainte de a intra în satul Munteni. Zona respectivă a suferit mai multe transformări de-a lungul timpului, ocazie cu care a avut de suferit și așezarea neolitică de aici.

În 1963, D. Vicoveanu, atunci muzeograf la Muzeul Mixt din Tecuci, a efectuat aici un sondaj de la care provin mai multe materiale arheologice, aflate în colecția muzeului menționat. Sondajul său a constatat în taluzarea unei părți a malului, în apropierea unui cot cu o ruptură destul de puternică. Din păcate, în arhiva muzeului nu am găsit niciun fel de documentație referitoare la cercetările din această perioadă. Cu această ocazie, el a recuperat mai multe fragmente ceramice, unelte din silex, piatră și os, care se află în colecția muzeului. Materialele descoperite de D. Vicoveanu sunt menționate pe scurt într-o cronică a săpăturilor din anul 1964¹, într-o lucrare de popularizare² și apoi au fost atribuite de N. Ursulescu în monografia sa cu privire la cultura Starčevo-Criș, fazelor târzii IVA și IVB³. Referiri sumare cu privire la această așezare apar și la I. T. Dragomir, care prezintă pentru județul Galați două situri neolitice, cea de a doua fiind din satul Negrilești⁴.

* Studiul a fost realizat în cadrul proiectului PN-II-ID-PCE-2011-3-0881, finanțat de Ministerul Educației și al Cercetării din România.

** Institutul de Arheologie, Iași, mail: magdamantu@yahoo.com.

*** Actualmente pensionară, anterior, muzeograf la Muzeul Mixt Tecuci.

**** Accounting Officer, A. T. Westside Projects Ltd, mail: tarcan.carmen@gmail.com.

¹ D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă Română în anul 1964*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 16 (1965), 3, p. 859, menționează cercetarea a două complexe de locuire.

² I. Brezeanu, *Galați (Ghidul turistic al regiunii)*, București, 1967, p. 162.

³ N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984, p. 60, menționează cercetarea a două locuințe de suprafață, indicând și materialele descoperite; p. 32, tabel II.

⁴ I. T. Dragomir, *Considerații privind neoliticul și eneoliticul din sud-estul Moldovei*, în *Danubius*, XIII-XIV, 1992, p. 24; idem, *Considerații privind neoliticul și eneoliticul din sud-estul Moldovei*, în *Monografia arheologică a Moldovei de Sud I*, *Danubius*, XVI, Muzeul Județean de Istorie, Galați, 1996, p. 10, fig. 5/1-9.

În anul 1975, un nou sondaj a fost realizat de N. Rădulescu și M. Nicu spre marginea sudică a așezării, în apropierea malului Bârladului, cu această ocazie fiind trasate două secțiuni de 20×1 m, una în prelungirea celeilalte, orientate E-V. În prima secțiune, între $-0,50$ – $-0,60$ m au apărut fragmente ceramice de mici dimensiuni, ca și mai multe oase de animale destul de bine păstrate. Cu acest prilej, alături de materialele menționate, în malul Bârladului a fost descoperit și un mormânt de înhumatie chirchit, fără inventar, aflat la circa $-0,60$ m de la suprafața solului. Oasele înhumatului au fost predate la Secția de Antropologie a Academiei Române Filiala Iași, dar au fost pierdute cu timpul, din cauza deselor schimbări ale sediului⁵.

Între timp, cu ocazia lucrărilor de regularizare a râului Bârlad și a construirii digului, o parte a așezării a fost afectată, și, cu acest prilej, au apărut noi materiale arheologice.

În anul 1990, la solicitarea Muzeului Mixt din Tecuci⁶, am efectuat o mică săpătură în așezarea menționată. Din periegeza pe care am efectuat-o înainte de începerea săpăturilor, am considerat că așezarea de la Munteni „*Broscărie*” / „*Ghiolărie*”, situată pe terasa Bârladului, avea o suprafață de aproape 250×60 m ($1,5$ ha). Probabil o parte a așezării a fost distrusă cu ocazia construirii digului de care am vorbit, menit să împiedice revărsarea râului.

Sondajul nostru a fost plasat într-o zonă unde am descoperit la suprafață mai multe materiale arheologice, în apropiere de digul menționat, între cele două sondaje din 1963 (la circa 150 m sud de acesta) și 1975 (la circa 100 m nord de acesta). Am trasat două secțiuni paralele cu apa Bârladului, la o distanță de $0,50$ m una de alta, de 20×2 m, orientate Nord-Sud, în total fiind cercetată o suprafață de 40 m².

Situația stratigrafică în zona cercetată era următoarea (fig. 10):

- 0 – $0,25$ m, strat vegetal;
- $0,25$ – $0,60$ m, strat cafeniu închis, măzăros ca aspect, de la jumătatea căruia apare ceramica neolitică;
- $0,60$ – $0,90$ m, strat cafeniu deschis, pigmentat cu pete galbene, în partea sa de jos sporadic mai apar materiale neolitice;
- $0,95$ – $1,25$ m, strat galben lutos, steril arheologic.

În prima secțiune, în partea ei sudică, între metrii 11 – 20 , la $-0,57$ – $-0,60$ m a apărut o aglomerare de materiale, în care am găsit multe fragmente, oase de animale și câteva pietre și chirpici, pe care am notat-o Complexul 1, ce corespunde unei părți dintr-o locuință de suprafață. Din cea de-a doua secțiune provin foarte puține materiale arheologice.

Complexul 1 (fig. 10) conținea toate cele trei categoriile ceramice, însă în proporții diferite. Ceramica grosieră predomina (fig. 13/1-3, 5, 7), iar fragmentele descoperite proveneau de la vase de tip chiup sau borcan (fig. 13/1, 3, 5, 7), cu funduri masive, groase. Apar însă și fragmente de la vase cu fundul ușor înălțat, tot masiv. Ca decor s-a observat barbotina neorganizată, cu stropi mari (fig. 13/1,3). În proporție mai mică s-au folosit ca decor butonii circulari, brăul alveolar (fig. 13/10), uneori de formă circulară (fig. 13/5), ciupituri cu unghia duble, așezate în șiruri verticale sau combinații de incizii ornamentale, oblice. Ceramica semifină este prezentă mai ales prin fragmente de străchini (fig. 13/4), vase globulare și cupe cu picior (fig. 13/2). În cadrul străchinilor, se disting unele cu un bitronconism accentuat (ușor rotunjite; fig. 13/4). Cupele cu picior prezintă o bază circulară, ușor înălțată (fig. 13/2). Decorul acestei categorii ceramice este alcătuit din ciupituri cu unghia, simple, organizate în șiruri, uneori combinate și cu butoni, la care se adaugă mai rar inciziile sau canelurile. Unele fragmente mici de castroane aveau urme de angobă roșie și pictură cu culoare neagră. Ceramica fină apare în procentaj redus și este reprezentată de fragmente provenind de la străchini largi la gură, cupe cu fundul circular, ușor reliefat și cupe cu un pronunțat caracter bitronconic.

Sub nivelul complexului 1 menționat, tot în secțiunea I, au apărut și patru gropi, (fig. 10), neregulate ca formă și puțin adâncite.

Groapa 1 ($0,70$ – 1 m), cu diametrul de cca. $1,75 \times 1,30$ m (în zona investigată), se îngustează spre adâncimea de $-0,94$ m, dispărând la $-1,10$ m. Umplutura ei era alcătuită dintr-un sol închis la culoare. Aici au fost descoperite cinci fragmente de lipitură de vatră, 12 fragmente de chirpic, mai multe oase de animale și mai ales fragmente ceramice din categoria grosieră, ce par să aparțină unor vase de mari dimensiuni, de tip chiup. Unele fragmente nu sunt decorate, altele au barbotină stropită, neorganizată, uneori cu stropi mari, alteori asociată cu butoni ornamentali. Un fragment era decorat cu brău alveolar. Ceramica semifină este reprezentată de fragmente de vase de tip oală/borcan, cu sau fără decor. La cele decorate, acesta este realizat

⁵ Informație N. Rădulescu, 1990; am căutat oasele la Secția de Antropologie, iar regretatul nostru coleg Dan Botezatu ne-a spus că s-au pierdut.

⁶ Mulțumim și pe această cale D-lui Mircea Nicu pentru sponsorizarea cercetărilor din 1990.

prin ciupituri cu unghia, în spic, sau dispuse circular (fig. 13/8). Unele fragmente, de culoare roșietică par să provină de la străchini. Ceramica foarte fină este reprezentată doar de câteva fragmente de culoare gălbui roșietice, atipice. Din aceeași groapă provine și un fragment foarte mic de la un topor plat.

În Groapa 2 (diametru $1,50 \times 0,85$ m, adâncime $-0,84-0,96$ m), cu o umplutură negricioasă, pigmentată au fost descoperite cinci fragmente ceramice grosiere, de culoare roșiatică, dintre care unul este decorat cu brâu alveolar, circular (fig. 14/12 = fig. 15/4), în timp ce din Gr. 3 (diametru $0,50 \times 0,45$ m, adâncime $-0,84-0,94$ m) provin mai multe fragmente din categoria semifină, roșietice, negre în spărtură. Ultima, Gr. 4 (diametru $0,90 \times 0,90$ m, adâncime $-0,76-0,96$ m) conținea un singur fragment ceramic atipic.

În secțiunea II, între $-0,40-0,60$ m au fost descoperite puține materiale ceramice, la care se adaugă și oase de animale (măsele de ierbivore, oase mărunte) dispersate, dar nu s-a conturat niciun complex. Este prezentă mai ales categoria grosieră (fig. 14/5) și mai puțin cea semifină, unul din fragmentele de aici fiind decorat cu incizii (fig. 14/10), iar altul păstrând urme vagi de angobă roșie.

În rândurile care urmează, facem câteva referiri cu privire la ceramica ce provine din cele două sondaje din anii 1963 și 1975. Între materialele descoperite în 1963, întâlnim o varietate relativ mare de forme și decoruri. Astfel, în cadrul categoriei grosiere se remarcă decorul cu barbotină aplicată în șiruri (fig. 8/2) sau stropită (fig. 6b/1), impresiuni cu unghia (fig. 5b/1) sau incizii adânci (fig. 5a/1), indicând vase de dimensiuni mari. La un fragment decorat sub gât cu ciupituri duble cu unghia, buza vasului și gâtul lui sunt netede (fig. 8/3), prezentând un ușor luciu. În alte cazuri, aceeași zonă nedecorată a gâtului este urmată de un decor incizat, cu linii drepte și oblice (fig. 8/1). În cadrul categoriei semifine, decorul constă din incizii mai profunde (fig. 8/6) sau superficiale (fig. 8/7), dar și din butoane rotunde în relief, asociate cu ciupituri în formă de spic de grâu (fig. 8/5). Sunt și fragmente de la vase cu picior cvadrilobat, cu urme de angobă roșie și pictură (fig. 8/4 = fig. 6a/4). Câteva străchini foarte plate, cu un bitronconism accentuat, se încadrează în categoria ceramicii fine (fig. 7; 8/8-10).

Și în cazul ceramicii descoperite în 1975, ceramica grosieră predomină (fig. 6b/1; fig. 9/1-5, 7-8). Unele fragmente par să provină de la vase de tip chiup sau borcan și sunt decorate cu barbotină cu stropi mari, neorganizată (fig. 6b/1; fig. 9/1) sau organizată în șiruri orizontale (fig. 9/4), combinate chiar cu butoane decorative rotunde, ușor aplatizate (fig. 9/2, 5). La categoria semifină, au fost folosite ca materiale degresante atât resturi vegetale, cât și nisip și poate chiar argilă cu mică în compoziție. Se remarcă decorul realizat prin incizii fine (fig. 9/6) sau cel constând din ciupituri cu unghia (fig. 9/8). Unele fragmente conservă pe anumite porțiuni un luciu puternic. Sunt prezente străchini (fig. 9/9), vase de tip chiup (fig. 9/6) cu mânere perforate (fig. 9/11), ca și vase cu picior cvarilobat (fig. 9/3 = fig. 6b/2). Ceramica fină prezintă cele două variante coloristice, gălbui-roșiatică și gri-cenușie, iar pe unele vase se pot observa urme de angobă roșie.

Unele fragmente ceramice de la Munteni – „*Broscărie*” (fig. 8/1, 3, 6-7) indică analogii cu ceramica din așezarea de la Valea Lupului - Iași⁷ sau cu cele de la Trestiana (fig. 8/1, 2, 8, 10; 9/3; 14/2)⁸. Dar, spre deosebire de Trestiana, așa cum am arătat, ceramica pictată din așezarea noastră este în proporție mult mai mică și prost conservată.

Inventarul litic este relativ sărăcăcios. S-au descoperit atât unelte din piatră (fig. 12/6-9) cât și din silex (fig. 12/1, 4), obsidian (fig. 12/2-3) sau din silicolit (fig. 12/5). Pentru cele din piatră menționăm patru topoare, trei din ele rupte la gură, provenind din sondajul efectuat de D. Vicoveanu în 1963. Topoarele, realizate din silicolit și gresie, sunt de formă trapezoidală (fig. 12/6) sau triunghiulară (fig. 12/7-9). La acestea se adaugă un răzuitor pe așchie din silicolit, de culoare gălbui maronie (fig. 12/5). Piesa prezintă retușe fine pe trei laturi. Adăugăm la acestea și o râșniță ovală din gresie, de $29, 5 \times 15, 5$ cm, ușor alveolată pe mijloc. Din săpăturile noastre provin și două gratoare fragmentare din silex, unul circular și altul pe lamă, o lamă fragmentară cu *encoche*s retușate pe ambele laturi (și cu urme de luciu la un capăt) folosită ca inserție pentru secerat. Menționăm, de asemenea, două lame cu retușe de folosire pe anumite porțiuni (fig. 12/3; una calcinată), o lamă *à crête* cu cortex și șapte așchii. Printre piesele descoperite în 1963 se mai numără un gratoar pe lamă (fig. 12/1), șase lame simple și patru așchii cu urme de retuș pe anumite porțiuni, toate realizate din silex, ca și o lamă de obsidian cu două *encoche*s retușate (fig. 12/2).

Analiza utilajului litic indică folosirea unor materii prime de pe Valea Siretului (silicolitul), aflată la o distanță relativ mică (12-15 km), dar și a altora de la o distanță mai mare, din zona Prutului mijlociu (silexul),

⁷ E. Comșa, *Așezarea de tip Criș de la Valea Lupului*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XIV, 1991, fig. 4/16-17; fig 2/4; fig. 3/9, 11-12.

⁸ E. Popușoi, *Trestiana. Monografie arheologică*, Ed. Sfera, Bârlad, 2005, pp. 10-107, fig. 102/5, 109/11; 149/8; 61/14; 113/5; 114/4; 116/6.

aflată la circa 300 km⁹. Prezența materialelor a căror zonă de ocurență este la o distanță relativ mare, precum silexul sau obsidianul, presupune schimburi cu alte comunități.

Printre piesele descoperite în sondajele menționate sunt și câteva artefacte din os. Amintim o spatulă cu capetele rotunjite și unul din ele mai gros (fig. 11/4), un împungător fragmentar cu vârful foarte ascuțit (fig. 11/3)¹⁰ și o piesă de culoare brun închis, cu una din margini zimțată și lucioasă, realizată pe un fragment de coastă al unei bovine (fig. 12/1). Piesa, cu partea activă dispusă axial, este interpretată de C. Beldiman drept netezitor/racloar, autorul fiind de părere că tocirea/rotunjirea zimților indică folosirea pentru înlăturarea grăsimii de pe pieile crude, iar culoarea închisă poate fi legată și de arderea intenționată pentru mărirea rezistenței artefactului¹¹. Amintim că o piesă asemănătoare, dar cu zimții mai mici, realizată pe un os lung a fost descoperită în locuința 2, în săpăturile recente de la Negrilești (jud. Galați)¹². Din sondajul nostru provine și un alt instrument de os, folosit probabil la decorarea ceramicii (fig. 13/6). Piesa, realizată pe un colț de mistreț, este foarte ascuțită, lustruită și șlefuită, fiind ușor ruptă spre bază. La acestea se adaugă un fragment de os prelucrat, fragmentar, care ar putea proveni tot de la o spatulă (fig. 11/2). Un alt os prezintă o perforație pe una dintre laturi (fig. 11/5).

Materialul osteologic provenind din așezarea de la Munteni – „*Broscărie*” are un caracter specific resturilor menajere și provine mai ales de la mamifere. Au fost descoperite și câteva resturi de melci pentru care nu s-a putut însă stabili genul. Cele mai multe resturi provin de la mamifere domestice. Printre resturile osoase, din cauza stării lor fragmentare excesive, cu greu s-au putut identifica speciile sălbatice, ilustrate doar de un os de *Cervus Elaphus* (un fragment dintr-o falangă II) și un colț de mistreț (prelucrat, fig. 13/6). Mamiferele domestice sunt reprezentate prin resturi provenind de la bovidee, ovicaprine, și într-o măsură foarte mică de porcine (un fragment dintr-un omoplat și un canin de la un individ tânăr).

Analiza oaselor de bovidee indică existența a două varietăți, una de talie mai mare (pe baza unei falange I, cu o lungime de 68 mm) și alta mai mică, gracilă (tot pe baza unui fragment de falangă). Această separație în două varietăți a fost sesizată în cadrul domesticirii animalelor.

În legătură cu vârsta animalelor, se poate afirma că cele mai multe resturi provin de la indivizi adulți și un singur exemplar provine de la un exemplar de 2,5-3 ani. Pentru ovicaprine, din păcate, informațiile sunt prea lacunare din cauza fragmentării materialului (fragmente de radius, femur, dinți izolați), astfel încât este greu să se aprecieze vârsta (un fragment de mandibulă la care se observă P4 de lapte indică o vârstă de 9-12 luni; alți doi molari, după gradul de erodare a suprafeței ocluzale la nivelul molarilor indică o vârstă de 4-5 ani).

Din aceste date sumare putem avansa ipoteza că această comunitate umană era probabil orientată mai mult spre o economie în care vânatul nu avea un rol prea important, situație întâlnită și în alte așezări contemporane (Valea Lupului, Glăvăneștii Vechi, Gura Baciului orizonturile târzii etc.¹³).

În anul 2004, am întreprins o nouă perieghetă în aria unde am efectuat sondajul, în anul 1990. Zona respectivă aparține acum unui particular, care a făcut săpături cu excavatorul pentru amenajarea unui bazin destinat pescuitului (fig. 3-4). De-a lungul excavației, am cules mai multe fragmente ceramice, ce indicau prezența a cel puțin două locuințe.

Din scurta prezentare a sitului și materialelor ce provin de aici, se poate trage concluzia că așezarea în discuție poate fi atribuită fazei Starčevo-Criș IIIB/IVA. Materialul ceramic este insuficient pentru o atribuire mai sigură. Sunt și unele elemente tipice pentru faza Starčevo-Criș IIIB (fig. 8/4; fig. 9/1, 6), dar cele mai multe converg spre faza Starčevo-Criș IVA. Comunitatea de aici era amplasată într-o zonă cu teren bun pentru

⁹ Analiza materialului litic a fost făcută de Prof. Dr. N. Buzgar de la Univ. „Al. I. Cuza” din Iași, motiv pentru care îi mulțumim din nou.

¹⁰ Împungătorul prezintă analogii cu mai multe piese similare descoperite la Trestiana: E. Popușoi, op. cit. (n. 8), fig. 26/9; fig. 31/3, 13; fig. 32/1-2.

¹¹ C. Beldiman, *Industria materiilor dure animale în preistoria României*, în *Studii de Preistorie*, Supplementum, 2, 2007, p. 95, pl. 148/4-5.

¹² D. Gh. Teodor, C. Ilie, A. I. Adamescu, M. Nicu, P. Ciobotaru, O. S. Cotoi, *Negrilești, com. Negrilești, jud. Galați, Punct: Curtea Școlii*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2008* <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2009/cd/cca2009.pdf> (accesat februarie 2014), pl. 11/4.

¹³ O. Necrasov, *Sur les restes des faunes subfossiles datant de la culture Starčevo-Criș et le problème de la domestication*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași*, II, a, X, 1, 1964, pp. 16-181; G. El Susi, *Analiza materialelor faunistice provenite din așezările Starčevo-Criș de la Gornea-Locurile Lungi și Moldova Veche (jud. Caraș-Severin)*, în *Acta Musei Napocensis*, XXII-XXIII, 1985-1986, pp. 41-50; idem, *Determinarea resturilor faunistice dintr-o locuință neolitică timpurie de la Șeusa-„La Cărarea Morii” (jud. Alba)*, în *Banatica*, 15, I, pp. 49-57; idem, *Cercetări arheozoologice preliminare în situri Starčevo-Criș timpurii din câmpia Banatului. Fauna de la Foeni-Gaz și Dudeștii Vechi (jud. Timiș)*, în *Analele Banatului*, IX, 2001, pp. 15-40; D. Bindea, *Arheozoologia Transilvaniei în pre-și protoistorie*, Ed. Teognost, Cluj-Napoca 2008, pp. 44-58.

agricultură și pășunatul vitelor, iar vecinătatea Bârladului oferea alături de apă și posibilitatea pescuitului. Credem că aceleași motive au determinat și amplasarea celeilalte așezări Starčevo-Criș de la Negrilești¹⁴, aflată la circa 5 km distanță, tot în apropierea apei Bârladului. Materialele provenind din această ultimă așezare sunt mai bine conservate, ceramica păstrează mai bine decorul pictat, ceea ce permite încadrarea ei fără dubii în faza Starčevo-Criș IIIB.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Location of Munteni (Tecuci) – „Broscărie” / „Ghiolărie” settlement, satellite image.
- Fig. 2. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 2004: a, view from the north, with a landmark on the dam edge and the houses from the south part of Munteni village; b, view from the south of area, from the first pillar in the foreground there stretches the excavated area for the fishing pond.
- Fig. 3. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 2004, photo to the W, bordered by the bank of the fishing pond where sherds from a first dwelling have been discovered.
- Fig. 4. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 2004, photo to the NW, beyond the bank of fishing pond there were sherds belonging to another dwelling.
- Fig. 5a-b. Starčevo-Criș pottery from the survey carried out in 1963, collection of Muzeul Mixt Tecuci.
- Fig. 6a-b. Starčevo-Criș pottery from the survey carried out in 1963 (a) and 1975 (b), collection of Muzeul Mixt Tecuci.
- Fig. 7. Biconical bowl, 1963 survey, collection of Muzeul Mixt Tecuci.
- Fig. 8. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 1963, sherds of different categories (2, coarse; 1, 3–7, semi-fine; 8–10, fine).
- Fig. 9. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 1975, sherds of different categories (1–2, 4–5, 7 coarse; 3, 6, 8–11, semi-fine).
- Fig. 10. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 1990, partial plan (meters 10–20) of Section I, with area of Complex 1 and pits 1–4; legend: 1, topsoil; 2, dark brown layer of peas aspect; 3, light brown layer, pigmented with yellow spots; 4, yellow clayey layer, sterile; 5, pottery; 6, stone; 7, adobe; 8, animal bones.
- Fig. 11. Bone artifacts (1, Complex 1; 2, Section II; 3–5, pieces from previous surveys).
- Fig. 12. Chipped stone (1–5: 1, 4, flint; 2–3, obsidian; 5, menilite) and polished stone artifacts (6–9, axes from 1963 survey).
- Fig. 13. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 1990, materials from Complex 1 (1–5, 7, 10, pottery), pit Gr. 1 (8, pottery) and from the layer (6, wild boar tusk; 9, pottery).
- Fig. 14. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 1990, materials from pit Gr. 1 (1–4, 6–8, 13), Gr. 2 (12), layer (7, 9, 11) and Section II (5, 10).
- Fig. 15. Munteni (Tecuci) – „Broscărie”, sherds from 1963 (3) and 1990 (1, layer; 2, SII; 4, Gr. 2; 5–6, Gr. 1) with different types of decoration.

¹⁴ M. Nicu, C. Ilie, *Negrilești, Com. Negrilești, jud. Galați, Punct: grădina Zaharia – Școala Generală*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2007*, <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2008/cd/cca2008.pdf> (accesat februarie 20014); D. Gh. Teodor, C. Ilie, A. I. Adamescu, M. Nicu, P. Ciobotaru, O. Soleriu Cotoi, op. cit. (n. 12).

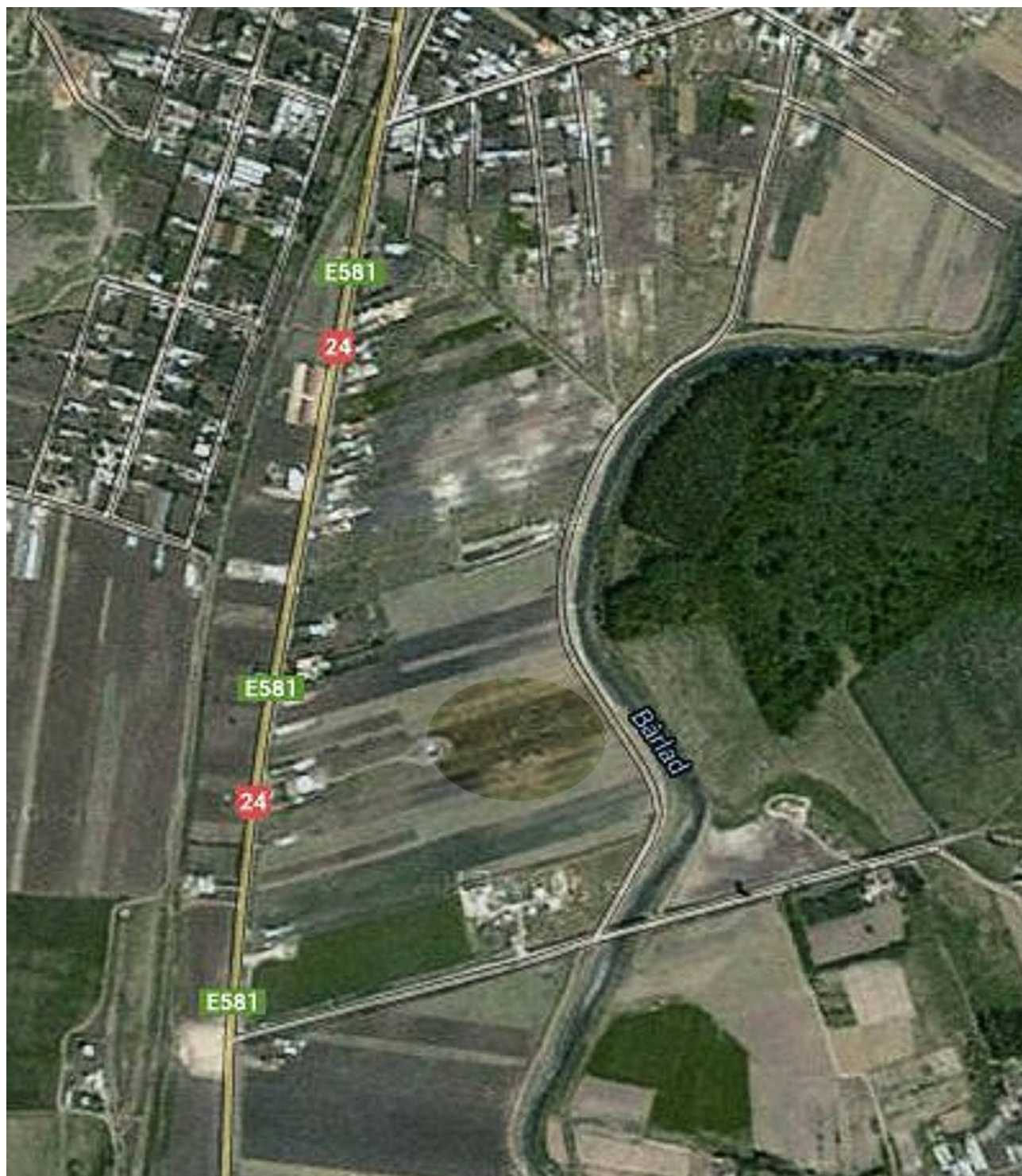

Fig. 1. Amplasarea sitului de la Munteni (Tecuci) – „Broscărie” / „Ghiolărie”, imagine satelitară.

a

b

Fig. 2. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 2004: a, vedere dinspre nord, cu o bornă pe marginea digului și casele din partea de sud a satului Munteni; b, vedere dinspre sud a zonei, din dreptul stâlpului din prim plan pornește amenajarea pentru groapa bălții de pescuit.

Fig. 3. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 2004, fotografie spre V, mărginită de malul bălții de pescuit unde erau resturi ceramice de la o primă locuință.

Fig. 4. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 2004, fotografie spre NV, dincolo de pământul bălții de pescuit, erau fragmente ceramice de la o altă locuință.

a

b

Fig. 5a-b. Ceramică Starčevo-Criș din sondajul efectuat în 1963, colecția Muzeului Mixt Tecuci.

a

b

Fig. 6a-b. Ceramică Starčevo-Criș din sondajul efectuat în 1963 (a) și 1975 (b), colecția Muzeului Mixt Tecuci.

Fig. 7. Strachină bitronconică, sondajul din anul 1963, colecția Muzeului Mixt Tecuci.

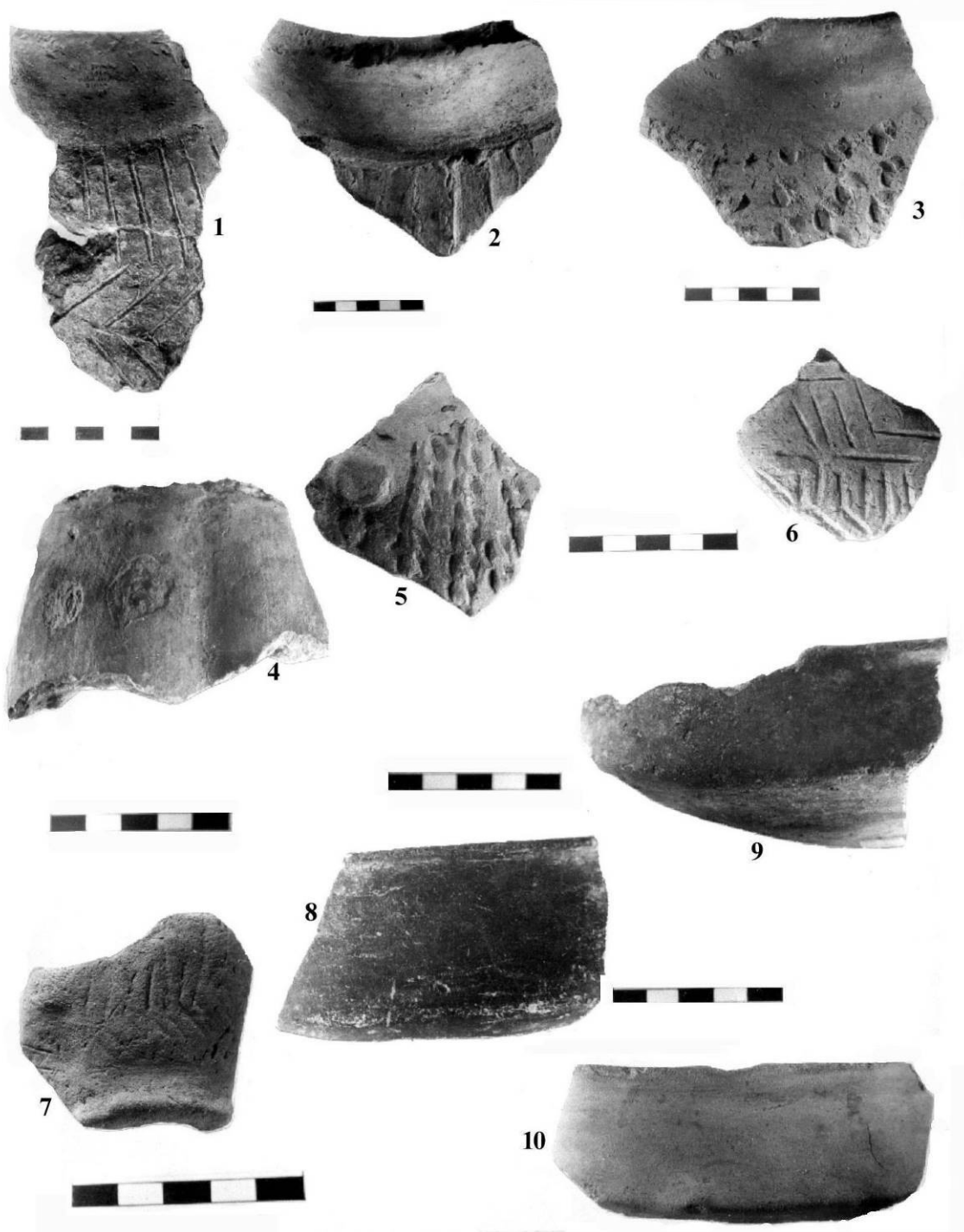

Fig. 8. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 1963, fragmente ceramice din diferite categorii (2, grosieră; 1, 3–7, semifină; 8–10, fină).

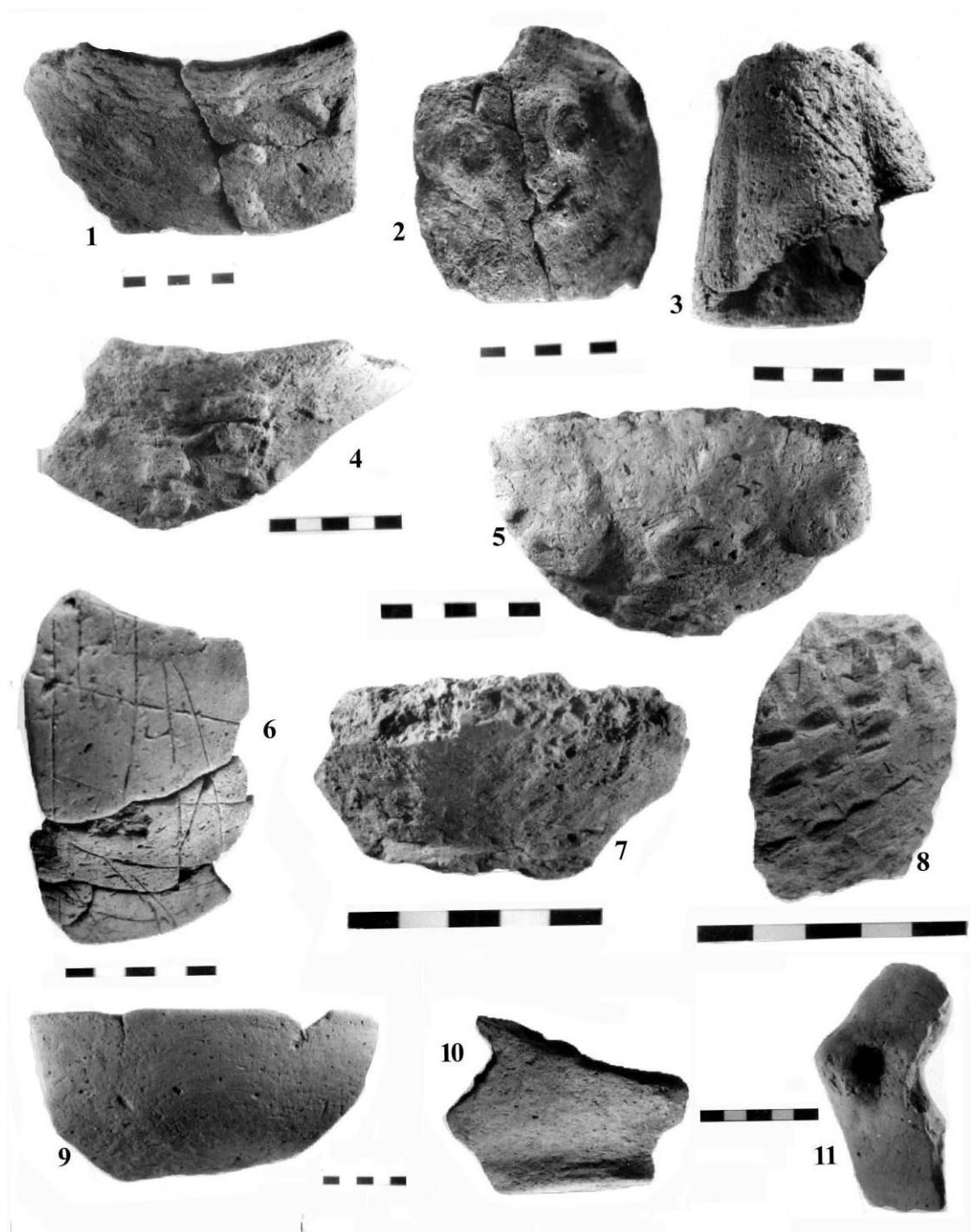

Fig. 9. Munteni (Tecuci) – „Broscărie” 1975, fragmente ceramice din diferite categorii (1-2, 4-5, 7, grosieră; 3, 6, 8-11, semifină).

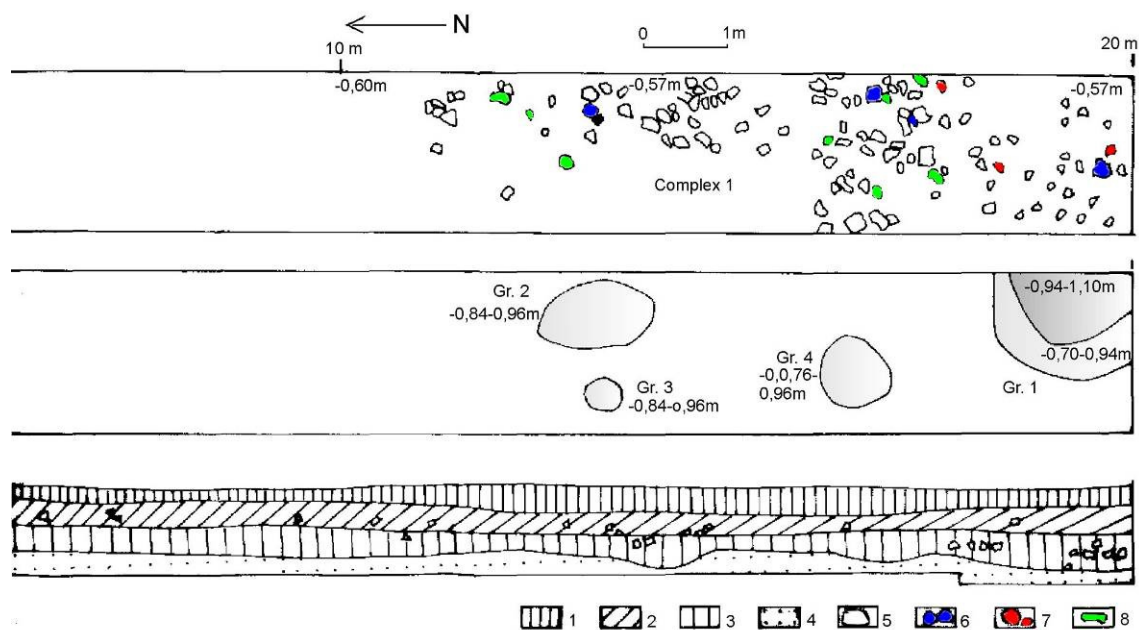

Fig. 10. Munteni (Tecuci) – „Brosărie” 1990, planul parțial (metrii 10–20) al secțiunii I, cu zona în care au fost descoperite Complexul 1 și gropile 1–4; legenda: 1, strat vegetal; 2, strat cafeniu închis, mazăros; 3, strat cafeniu deschis, pigmentat cu pete galbene; 4, strat galben lutos, steril; 5, ceramică; 6, piatră; 7, chirpici; 8, oase de animale.

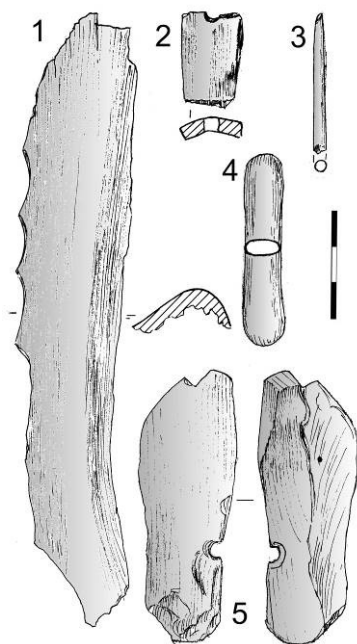

Fig. 11. Artefacte din os (1, Complexul 1; 2, Secțiunea II; 3–5, piese din sondaje anterioare).

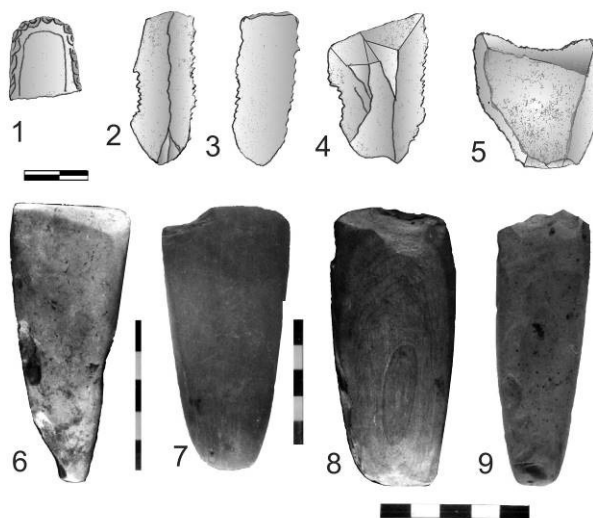

Fig. 12. Artefacte din piatră cioplită (1–5: 1, 4, silex; 2–3, obsidian; 5, menilit) și șlefuită (6–9, topoare din sondajul realizat în 1963).

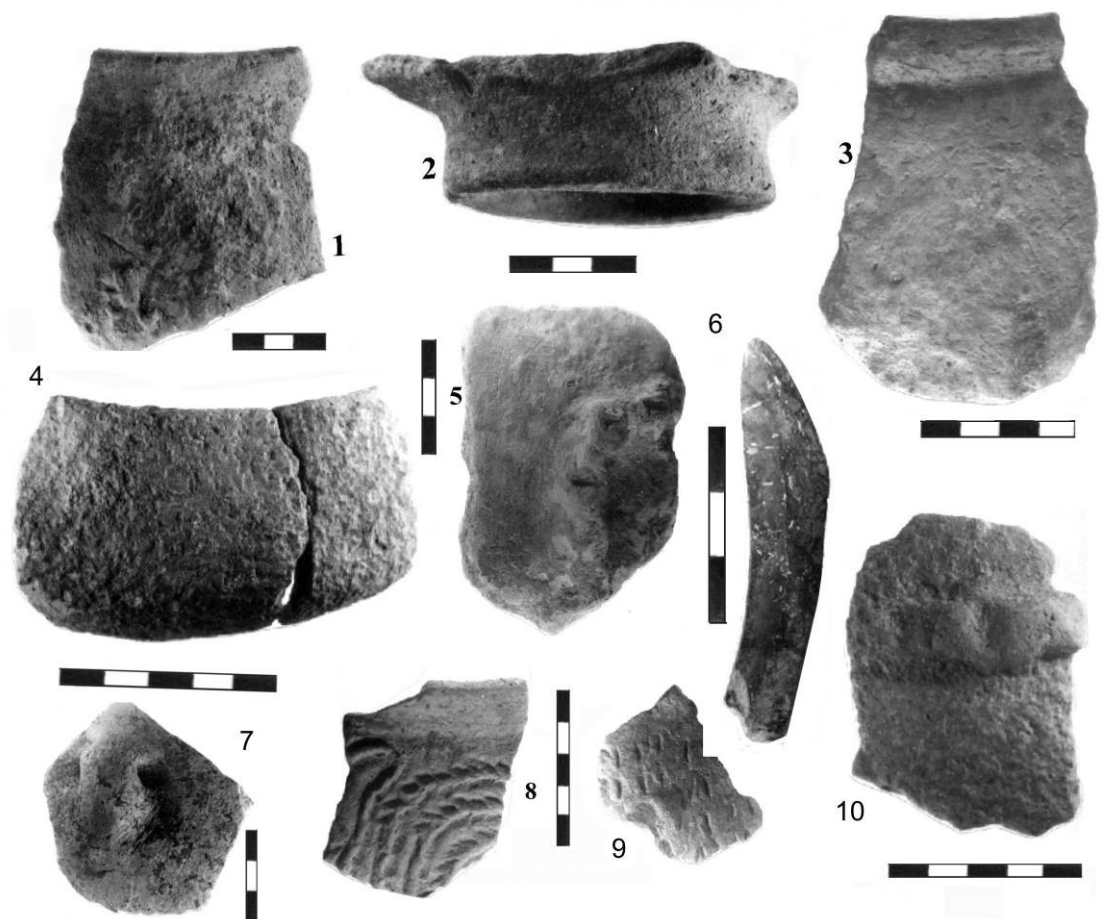

Fig. 13. Munteni (Tecuci) – „Brosărie” 1990, materiale din Complexul 1 (1–5, 7, 10, ceramică), Gr. 1 (8, ceramică) și din strat (6, colț de mistreț; 9, ceramică).

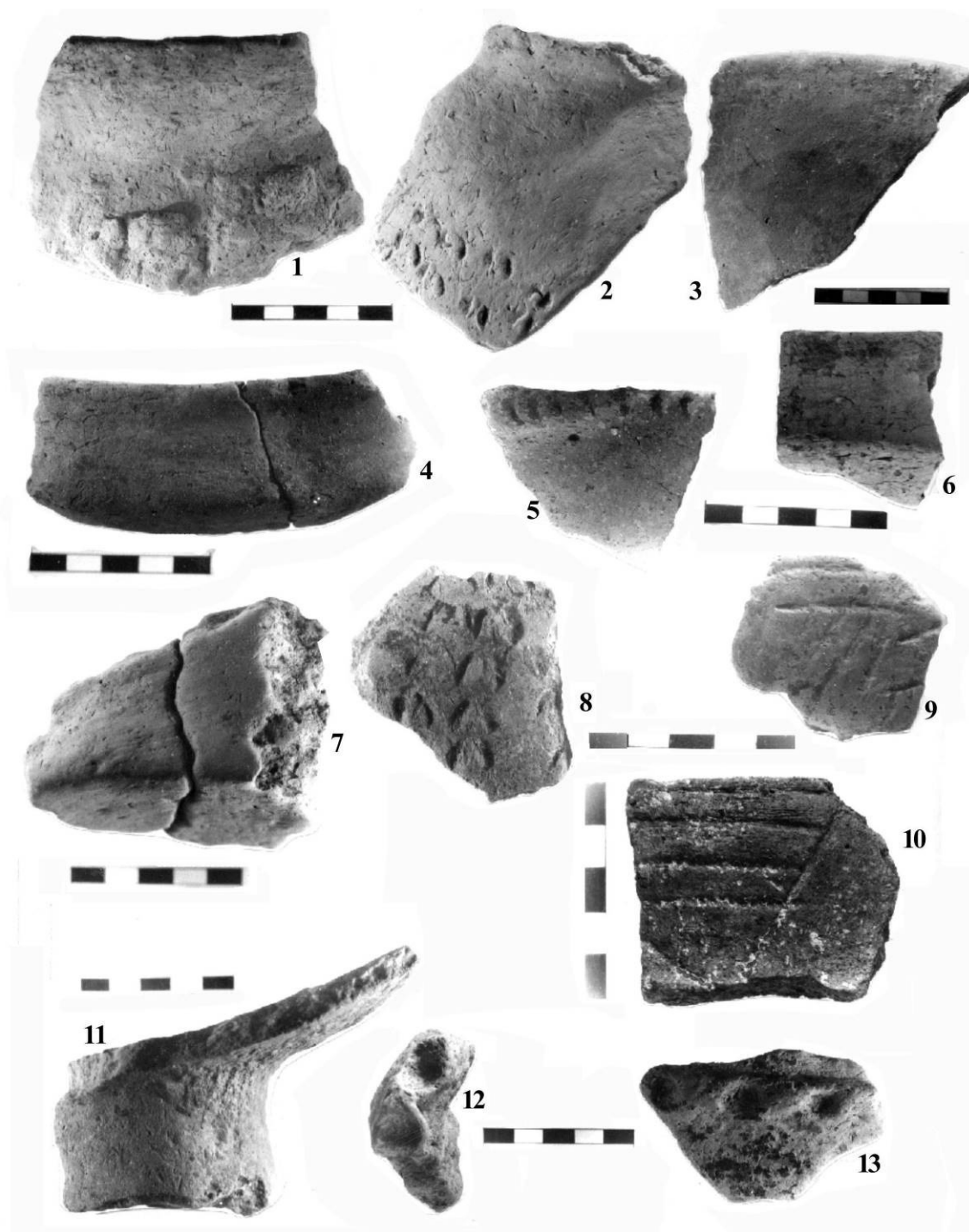

Fig. 14. Munteni (Tecuci) – „Brosărie” 1990, materiale din Gr. 1 (1–4, 6–8, 13), Gr. 2 (12), strat (7, 9, 11) și Secțiunea II (5, 10).

Fig. 15. Munteni (Tecuci) – „Brosărie”, fragmente ceramice din 1963 (3) și 1990 (1, strat; 2, SII; 4, Gr. 2; 5–6, Gr. 1) cu diferite tipuri de decor.

PLASTICĂ ZOOMORFĂ INEDITĂ DESCOPERITĂ ÎN AȘEZAREA CUCUTENIANĂ DE LA SCÂNTEIA – DEALUL BODEȘTILOR/LA NUCI (JUD. IAȘI)

DE

RADU-GABRIEL FURNICĂ*

Abstract

In this paper we will present a group of unpublished zoomorphic representations discovered during excavations in the Cucutenian settlement at Scânteia. Most of them are fragmented and for this reason we were able to identify the species only in a few cases. One of the most interesting objects shows a pregnant sheep, unique for the Neolithic and Eneolithic in the territory between Eastern Carpathians and the Prut river. All of the artefacts are analyzed in the first instance after the type of the representation and then after decoration, paste, color and context in which they were discovered. Also, we have created a catalog which includes data for every object and, at the end of the paper, there are images for each of zoomorphic representations discussed. We hope that this report will be useful for the knowledge of the zoomorphic plastic art especially the one from Scânteia - Dealul Bodeștilor/La Nuci.

Keywords: Cucuteni, Scânteia, zoomorphic statuettes, ornitomorphic statuette, clay horns.

Situl arheologic de la Scânteia se află în Podișul Central Moldovenesc, la 35 km sud de Iași, la 1,5 km sud-est de sat, pe drumul spre Bodești, în dreptul iazului artificial amenajat pe cursul unui afluent al pârauului Recea. Acesta fost cercetat, cu întreruperi, între anii 1985 și 2005, de către un colectiv coordonat de Cornelia-Magda Lazarovici¹. Decorul fragmentelor ceramice și analizele ¹⁴C au indicat faptul că acest sit, în care au fost observate stratigrafic mai multe niveluri de locuire, face parte din faza A₃ a culturii Cucuteni². Rezultatele obținute în urma campaniilor arheologice au fost concludente, iar multe dintre artefactele descoperite au fost prezentate în cadrul unor expoziții, organizate în țară și în străinătate, prilej cu care au fost elaborate cataloage, cu ilustrații și informații privind piesele expuse³.

* Universitatea «Alexandru Ioan Cuza», Iași; furnica_radu_gabriel@yahoo.com.

¹ C.-M. Lazarovici, *Scânteia – Dealul Bodești*, in *Cucuteni. A great civilization of the prehistoric world* (eds. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu), Palatul Culturii Publishing House, Iași, 2009, pp. 147–150.

² *Ibidem*, p. 147.

³ C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (eds.), *Cucuteni. The last great Chalcolithic Civilisation of Old Europe*, Athena Publishing & Printing House, Athens – Bucharest, 1997 (expoziția de la Thessaloniki); I. Mareș, C. E. Ursu, *Artă și spiritualitate în cultura Cucuteni*, in *Suceava, XXIV–XXV (1997–1998)*, pp. 347–403; V. Chirica, C. M. Mantu, S. Țurcanu, *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare*, Ed. Helios, Iași, 1999; I. Mareș (coord.), *Cucuteni culture*, Accent Print, Suceava, 2006; M. Wulschleger, J. Chamay, F. van der Wielen-van Ommeren (eds.), *L'art néolithique en Roumanie* (texte: Fl. Drașovean, D. N. Popovici), Ed. Arte'm, Napoli, 2008 (expoziția de la Olten – Elveția); L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F. A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *Cucuteni – Trypillia. A Great Civilization of Old Europe. Palazzo della Cancelleria, Rome – Vatican, 16 September – 31 October 2008*, *Cucuteni pentru Mileniul III* Foundation & Hers Consulting Group, București, 2008; L. Stratulat, M. Geba, S. Țurcanu, C. Lăcătușu, *Ceramica arheologică Cucuteni: de la descoperire la valorificare pentru public*, Ed. Vasiliana '98, Iași, 2008; I. Mareș (coord.), *Cucuteni Culture: art and religion / Kultura Cucuteni sztuka i religia*, Publishing House Lidana, Suceava, 2008 (expoziția de la Bytom – Polonia); I. Mareș (coord.), *Cucuteni Culture: art and religion / Kultura Cucuteni sztuka i religia*, Ed. Accent Print, Suceava, 2009 (expoziția de la Varșovia); L. Stratulat, S. Țurcanu, C. Costas, L. Solcan (eds.), *Cucuteni. Magia ceramicii*, Ed. PIM, Iași, 2009 (expoziția de la Iași și Chișinău); D. W. Anthony, J. Y. Chi (eds.), *The Lost World of Old Europe: the Danube Valley, 5000–3500 B.C.*, New York University and Princeton University Press, New York, 2010.

În ceea ce privește plastica zoomorvă descoperită la Scânteia, o parte din aceasta a fost publicată de către Cornelia-Magda Lazarovici, în 1994⁴, și apoi în colaborare cu Senica Țurcanu și Vasile Chirica în 1999 (Chirica, Mantu, Țurcanu 1999)⁵. Cercetând colecția de artefacte cu caracter zoomorv din respectiva așezare cucuteniană, păstrată la Complexul Muzeal Național Moldova Iași, am identificat 30 de piese inedite pe care le vom prezenta în cele ce urmează. Cu excepția a patru obiecte (două coarne din lut, o statueta ornitomorvă și o protomă zoomorvă), toate celelalte sunt statuete propriu-zise.

STATUETELE ZOOMORFE

Ca în marea majoritate a cazurilor, și artefactele pe care le analizăm se păstrează în stare fragmentară, situație care ne-a împiedicat, în cele mai multe cazuri, să determinăm specia reprezentată. Astfel, de numeroase ori, picioarele figurinelor zoomorfe sunt rupte, iar capul fie lipsește, fie a fost modelat sumar. Doar un singur artefact se păstrează în întregime (Pl. I/8), însă, din cauza formei sale aplatizate, nu putem formula un punct de vedere în privința speciei din care face parte patrupedul reprezentat. Maniera în care au fost modelate unele obiecte și punerea în evidență a unor detalii anatomice, precum salba (Pl. III/9), ne sugerează că meșterii cucutenieni de la Scânteia au dorit să reprezinte, după toate probabilitățile, bovine (Pl. II/8, III/9) și ovine (Pl. II/9–10). În ceea ce privește decorul pieselor, acesta s-a păstrat doar pe două obiecte: este vorba de perforații (Pl. I/8) și creștături (Pl. III/6). Poate cel mai deosebit artefact din cele 26 de statuete zoomorfe îl constituie o ovină (Pl. II/10), care are modelate pe părțile laterale ale trunchiului două umflături, care par a sugera gestația. Până în prezent, acest tip de reprezentare este unicat pentru neoliticul și eneoliticul dintre Carpații Răsăriteni și Prut⁶ și trebuie pus pe seama cultului fecundității, cornuta gestantă fiind probabil un substitut al zeiței Mamă dătătoare de viață. O imagine asemănătoare am identificat și în neoliticul elen, fiind vorba de o piesă descoperită în situl de la Chara 1 (Magoula Panagou) și care se află la muzeul din Larissa⁷.

Cele mai multe dintre statuetele zoomorfe au fost modelate dintr-o pastă semifină, în care principalul degresant utilizat a fost nisipul, alături de care au apărut, în unele cazuri, cioburi pisate (Pl. II/6, 10; III/1–2, 4). O bună parte dintre artefacte au căpătat, în urma arderii, o culoare gri-cărămizie. Dimensiunile pieselor în discuție sunt destul de mici și se încadrează, din acest punct de vedere, în „tiparul” meșterilor cucutenieni: lungimea medie a pieselor este de cca. 4–6 cm, iar lățimea în jur de 2 cm. Desigur, există și câteva excepții. Este vorba de două statuete (Pl. II/8; III/1), prima dintre ele având capul și membrul anterior stâng rupte (L = 7,2 cm) iar cea de-a doua, la care se păstrează doar partea posterioară a trunchiului, pare să fi fost o piesă de mari dimensiuni (L = 8,1 cm).

ALTE OBIECTE

În afara statuetelor zoomorfe, am identificat două coarne de lut (Pl. III/11–12), de dimensiuni medii, modelate dintr-o pastă fină, de culoare cărămizie și care prezentau urme de pictură bicromă (roșu și alb). Singura protomă zoomorvă din lotul nostru (Pl. III/6) a fost realizată de asemenea dintr-o pastă de culoare cărămizie și se păstrează în stare fragmentară, botul și coarnele fiind rupte.

Printre artefactele inedite descoperite la Scânteia se numără și o statueta ornitomorvă, din care lipsesc unele părți, situație care ne împiedică să identificăm specia reprezentată (Pl. I/6). Din câte se observă, artizanul a acoperit obiectul cu o angobă de culoare brun-roșcată.

În ceea ce privește contextul în care au fost piesele prezentate mai sus precizăm că majoritatea acestora provin din complexe, iar șapte au fost descoperite în stratul de cultură, în afara complexelor. Din tabelul 1 reiese faptul că cele mai multe obiecte au apărut în Locuința 1, fiind vorba de 11 statuete zoomorfe. Ele fac parte, împreună cu alte 19 artefacte asemănătoare – 75 de idoli antropomorfi feminini și masculini, șapte

⁴ C. M. Mantu, *Plastica zoomorvă a așezării cucuteniene de la Scânteia (jud. Iași)*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XVII (1994), pp. 161–168.

⁵ V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Țurcanu, op. cit. (n. 3).

⁶ Păstrăm o oarecare rețineră față de interpretarea piesei descoperite la Poduri-Dealul Ghindaru (*Între Pâraie*) ca fiind o femelă de bursuc gestantă (D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru. O troie în Subcarpații Moldovei*, în col. *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis* [BMA], XIII, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, pp. 131, 195, nr. 215).

⁷ G. Toufexis, *Animals in the Neolithic art of Thessaly*, în *Zoarchaeology in Greece: recent advances* (eds. E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble, P. Elefanti), British School at Athens Studies, Vol. 9, London, 2003, p. 265, fig. 29/2.

protome zoomorfe, un fragment de la un vas antropomorf, un ac de cupru, fragmente de la mese altar, un fragment de la o calotă craniană, o gresie de mari dimensiuni, cu rol de banchetă sau de stelă, o tabletă de lut cu semne incizate pe una din părți, ceramică și diverse unelte de silex – din inventarul deosebit de bogat și variat surprins între resturile complexului amintit, căruia i s-a atribuit, datorită acestor descoperiri, un rol sacru⁸.

Piese prezentate aici nu sunt la fel de spectaculoase ca acelea publicate anterior de Cornelia-Magda Lazarovici, starea lor fiind destul de fragmentară. Cu toate acestea, considerăm că semnalarea noastră poate servi unei mai bune cunoașteri a plasticii zoomorfe cucuteniene, în primul rând a celei rezultate din situl de la Scânteia.

Mulțumiri

Dorim să mulțumim conducerii Complexului Muzeal Național „Moldova” Iași pentru accesul oferit la colecția de plastică zoomorfă din patrimoniul Muzeului de Istorie a Moldovei, precum și doamnei cercetător dr. Cornelia-Magda Lazarovici pentru bunăvoința de a ne permite publicarea acestui material. De asemenea, dorim să mulțumim d-rei muzeograf dr. Loredana Solcan și doamnei conservator Ecaterina Dediu pentru sprijinul acordat la identificarea artefactelor din așezarea de la Scânteia.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Scânteia-Dealul Bodeștilor/La Nuci. 1–2, 4–6: Dwelling 1; 3: Cassette 2; 7: S VII; 6: Dwelling 9 (?). Photos by: Furnică Radu-Gabriel.
- Pl. II. Scânteia-Dealul Bodeștilor/La Nuci. 1, 8 : Dwelling 1; 2, 5: Cassette 2; 3: Cassette 3; 4, 7: Dwelling 5; 6: S VI; 9: Pit 40; 10: Pit 21. Photos by: Furnică Radu-Gabriel.
- Pl. III. Scânteia-Dealul Bodeștilor/La Nuci. 1: Dwelling 4; 4–6, 8: Dwelling 1; 7: Pit 35; 9: S III; 10: Dwelling 4; 12: Pit 21; 2–3, 11: unknown context. Photos by: Furnică Radu-Gabriel.
- Tab. 1. Categories of zoomorphic representations ordered according to the context in which they were discovered.

⁸ C.-M. Mantu, *Sanctualele Precucuteni-Cucuteni*, în *Arheologia Moldovei*, în *ArhMold*, XXV (2002), pp. 47–67; V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Țurcanu, op. cit. (n. 3), p. 13; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. II. Epoca Cuprului*, Ed. Trinitas, Iași, 2007, p. 148; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A great civilization of the prehistoric world*, Palatul Culturii Publishing House, Iași, 2009, pp. 63–64.

ANEXA A

Nr. crt.	Tipul de reprezentare zoomorfa	Locul descoperirii													
		Loc. 1	Loc. 4	Loc. 5	Loc. 9 (?)	Gr. 21	Gr. 35	Gr. 40	S. III	S. VI	S. VII	Cas. 2	Cas. 3	Neprecizat	Total
1	Statuete zoom.	11	1	2	–	1	1	1	1	1	1	3	1	2	26
2	Protome zoom.	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
3	Conuri de lut	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	2
4	Statuete ornit.	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
TOTAL = 30															

Tabelul 1. Categoriile de reprezentări zoomorfe ordonate după contextul în care au fost descoperite

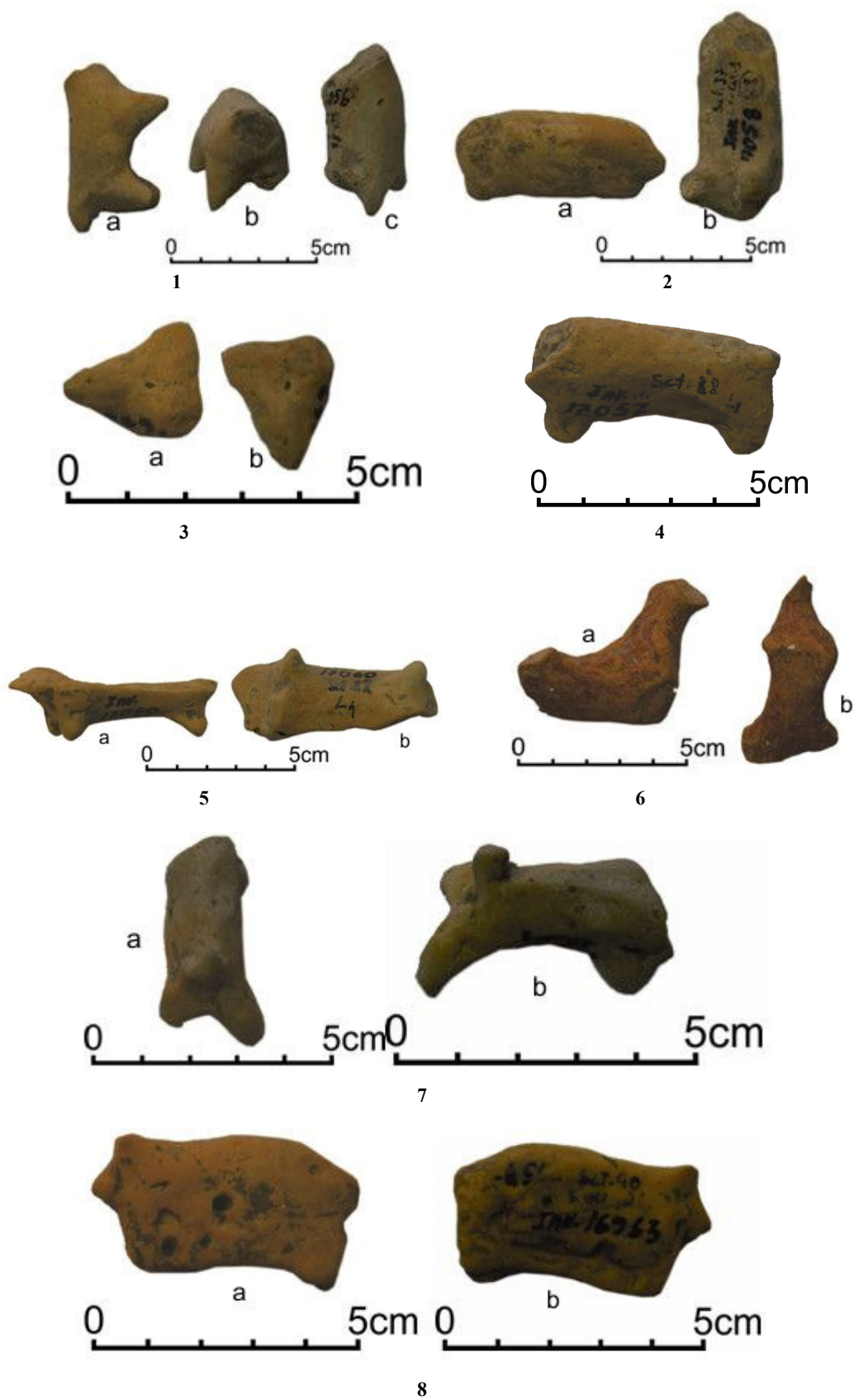
ANEXA B

DESCRIEREA PIESELOR ANALIZATE

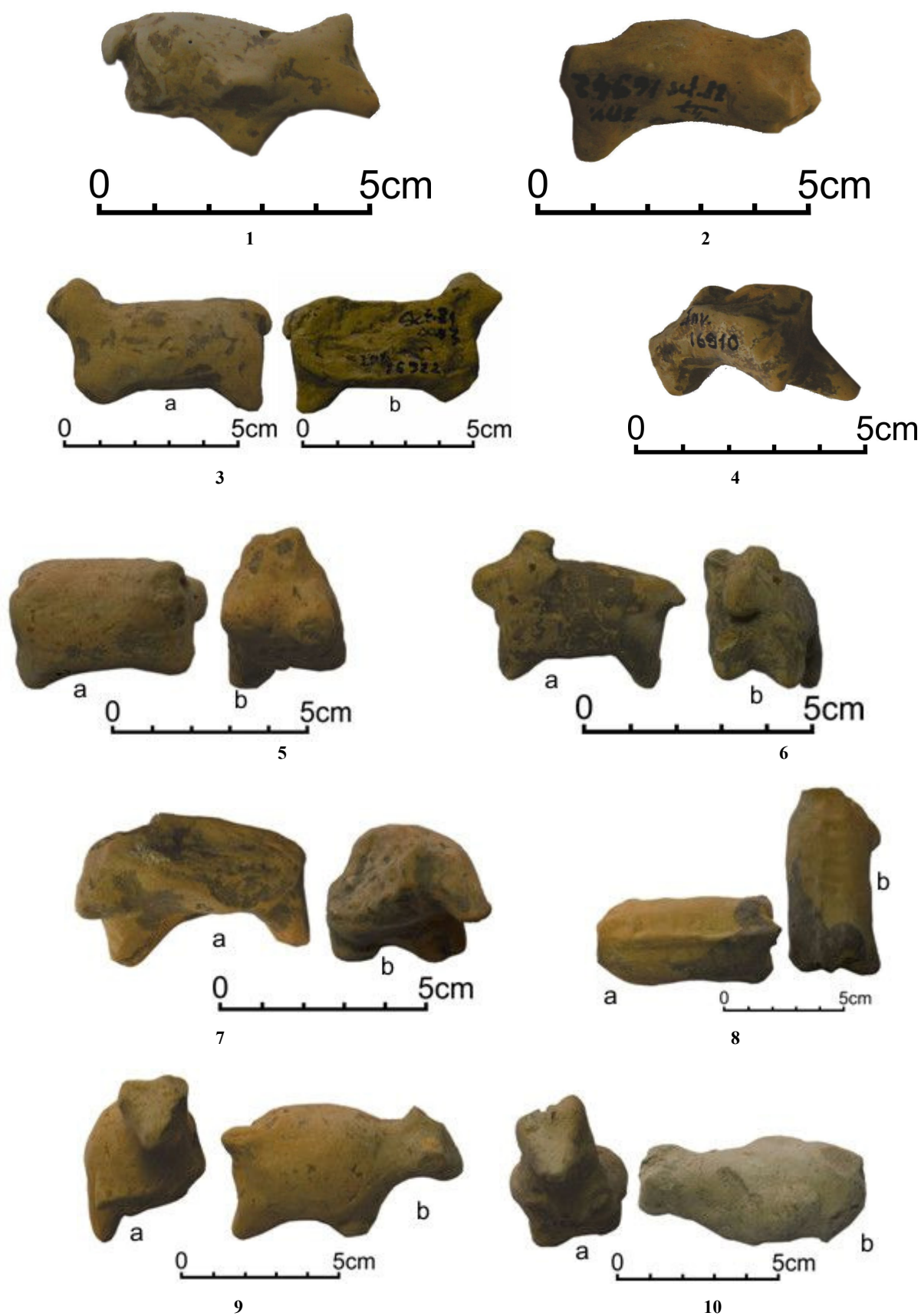
- Pl. I/1. Statuetă zoomorfa fragmentară (vârful piciorului stâng și capul sunt rupte) modelată din lut semifin, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Caseta 1, Locuința 1; dimensiuni: L = 5,1 cm; l = 2,6 cm; g = 1,8 cm; MIM. Nr. Inv. 17056⁹;
- Pl. I/2. Statuetă zoomorfa fragmentară (capul, coada și picioarele anterioare sunt rupte) modelată din lut semifin, de culoare gri-cărămizie; a fost descoperită în Caseta 1, Locuința 1; dimensiuni: L = 6,7 cm; l = 2,6 cm; g = 2 cm; MIM. Nr. Inv. 17058;
- Pl. I/3. Statuetă zoomorfa fragmentară (se păstrează doar capul) modelat din lut fin, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Caseta 2; MIM. Nr. Inv. 16941;
- Pl. I/4. Statuetă zoomorfa fragmentară (piciorul posterior drept și capul sunt rupte), modelată din lut semifin, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Locuința 1; dimensiuni: L = 5,5 cm; l = 2,3 cm; g = 1,5 cm; MIM. Nr. Inv. 17057;
- Pl. I/5. Statuetă zoomorfa fragmentară (se păstrează doar jumătatea inferioară a piesei și piciorul posterior drept) modelată din lut semifin, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Locuința 1; dimensiuni: L = 6,8 cm; l = 2,8 cm; MIM. Nr. Inv. 17060;
- Pl. I/6. Statuetă ornimorfa fragmentară (lipsește părți din cap și coadă) modelată din lut fin; acoperită cu angobă roșie; a fost descoperită în Locuința 9 ?; MIM. Nr. Inv. 16907;
- Pl. I/7. Statuetă zoomorfa fragmentară (se păstrează partea posterioară a piesei și picioarele, dintre care numai cel posterior drept întreg) modelată din lut fin, de culoare gri-cărămizie; a fost descoperită în Caseta 9, Locuința 1; dimensiuni: L = 3,6 cm; l = 2 cm; g = 1,4 cm; MIM. Nr. Inv. 17059;
- Pl. I/8. Statuetă zoomorfa modelată din lut semifin, de culoare cărămizie; prezintă câteva perforații pe ambele părți ale trunchiului; a fost descoperită în S VII; dimensiuni: L = 4,6 cm; l = 1,1 cm; g = 2,3 cm; MIM. Nr. Inv. 16963;
- Pl. II/1. Statuetă zoomorfa fragmentară (lipsește urechea stângă, numai piciorul anterior stâng se păstrează întreg) modelată din pastă de culoare gri; a fost descoperită în Locuința 1; dimensiuni: L = 4,7 cm; l = 1,7 cm; g = 1,5 cm; MIM. Nr. Inv. 17061;
- Pl. II/2. Statuetă zoomorfa fragmentară (se păstrează doar piciorul posterior stâng, coada lipsește) modelată din pastă de culoare cărămizie; a fost descoperită în Caseta 2; dimensiuni: L = 4,4 cm; l = 2 cm; g = 1,5 cm; MIM. Nr. Inv. 16942;
- Pl. II/3. Statuetă zoomorfa fragmentară (ruptă longitudinal, se păstrează doar jumătate din piesă - piciorul posterior și capul) modelată din pastă de culoare gri-cărămizie; a fost descoperită în Caseta 3; dimensiuni: L = 6,1 cm; g = 2,3 cm; MIM. Nr. Inv. 16922;
- Pl. II/4. Statuetă zoomorfa fragmentară (se păstrează partea anterioară a piesei - o mare parte din cap, piciorul anterior drept și o parte din piciorul anterior stâng) modelată din pastă de culoare gri-cărămizie; a fost descoperită în Locuința 5; dimensiuni h. = 4,3 cm; MIM. Nr. Inv. 16910;
- Pl. II/5. Statuetă zoomorfa fragmentară (lipsește capul și o parte din piciorul anterior drept) modelată din pastă de culoare gri-cărămizie; a fost descoperită în Caseta 2; dimensiuni: L = 4,3 cm; l = 2,8 cm; g = 2 cm; MIM. Nr. Inv. 16943;
- Pl. II/6. Statuetă zoomorfa fragmentară (lipsește vârfurile coarnelor și piciorul posterior drept) modelată din pastă de culoare gri-cărămizie cu cioburi pisate în compoziție; a fost descoperită în S VI, caroul 12, la - 0,45 m; dimensiuni: L = 4,4 cm; l = 1,9 cm; g = 1,5 cm; MIM. Nr. Inv. 17223;
- Pl. II/7. Statuetă zoomorfa fragmentară (lipsește capul, o parte din trunchi și picioarele) modelată din lut fin, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Locuința 5; dimensiuni: L = 4,9 cm; l = 3 cm; g = 2,3 cm; MIM. Nr. Inv. 16909. Inedită;
- Pl. II/8. Statuetă zoomorfa fragmentară (lipsește capul, piciorul anterior stâng și jumătate din coadă) modelată din pastă grosieră, de culoare gri-cărămizie; este reprezentat probabil un bovideu; descoperită în Caseta 2, Locuința 1; dimensiuni: L = 7,2 cm; l = 3,2 cm; g = 2,6 cm; MIM. Nr. Inv. 17071;

⁹ Abrevieri utilizate: MIM – Muzeul de Istorie a Moldovei, CMN „Moldova” Iași; Cas. – Caseta; cm. – centimetri; diam. – diametru; diam. vf. – diametru la vârf; g. – grosime; Gr. – groapa; h. – înălțime; L – lungime; l – lățime; Loc. – locuința; m – metri; nr. – număr; Nr. Inv. – Număr de Inventar; S – secțiunea.

- Pl. II/9. Statuetă zoomoră fragmentară (lipsește o parte din cap și din coarne; picioarele rupte, cu excepția celui posterior drept) modelată din pastă grosieră, de culoare gri-cărămizie; reprezintă probabil o ovină, a fost descoperită în S VI, la - 1,75 m, în Groapa 40; dimensiuni L = 6,9 cm; l = 3,3 cm; MIM. Nr. Inv. 17127;
- Pl. II/10. Statuetă zoomoră fragmentară (lipsește vârful capului, picioarele și coada) modelată din lut semifin cu cioburi pisate în compoziție, de culoare gri; reprezintă probabil o ovină; a fost descoperită în Groapa 21; dimensiuni: L = 6,7 cm; l = 3,2 cm; g = 2 cm; MIM. Nr. Inv. 17235;
- Pl. III/1. Statuetă zoomoră fragmentară (se păstrează doar partea posterioară - coada și piciorul stâng) modelată din pastă grosieră cu cioburi pisate în compoziție, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Caseta 4, caroul 2, la - 0,50 cm, în Locuința 4; dimensiuni: L = 8,1 cm; l = 3 cm; g = 3,7 cm; MIM. Nr. Inv. 17098;
- Pl. III/2. Statuetă zoomoră fragmentară (lipsește capul și piciorul posterior stâng; pe partea dreaptă picioarele sunt rupte spre vârf) modelată din pastă cu cioburi pisate în compoziție, de culoare gri-cărămizie; dimensiuni: L = 4 cm; l = 2,3 cm; g = 2 cm; MIM. Nr. Inv. 17070;
- Pl. III/3. Statuetă zoomoră fragmentară (se păstrează doar partea anterioară a trunchiului, piciorul din dreapta este rupt spre vârf, capul lipsește) modelată din pastă de culoare cărămizie; dimensiuni: L = 4,8 cm, l = 1,6 cm, g = 2 cm; MIM. Nr. Inv. 17068;
- Pl. III/4. Statuetă zoomoră fragmentară (se păstrează doar o parte din trunchi) modelată din pastă cu cioburi pisate în compoziție, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Caseta 1, Locuința 1; dimensiuni L = 5 cm; l = 2,4 cm; g = 1,9 cm; MIM. Nr. Inv. 17067;
- Pl. III/5. Statuetă zoomoră fragmentară (se păstrează doar o parte din trunchi) modelată din pastă cu cioburi pisate în compoziție, de culoare cărămizie; a fost descoperită în Caseta 1, Locuința 1; dimensiuni: L = 3,5 cm; g = 1,7 cm; MIM. Nr. Inv. 17065;
- Pl. III/6. Piciorul sau capul unei statuete zoomorfe modelat din pastă de culoare gri-cărămizie; prezintă câteva creștături pe suprafața acestuia, a fost descoperit în Caseta 8, carourile 1-2, la - 0,70 m, în Locuința 1; dimensiuni: L = 3,3 cm; MIM. Nr. Inv. 17099;
- Pl. III/7. Statuetă zoomoră fragmentară (picioarele sunt rupte cu excepția celui posterior stâng) modelată din pastă de culoare gri; a fost descoperită în S VIII, carourile 1-2, în Groapa 35; dimensiuni L = 3,3 cm; l = 1,6 cm; g = 1,1 cm; MIM. Nr. Inv. 18089;
- Pl. III/8. Statuetă zoomoră fragmentară (se păstrează coada și partea superioară a trunchiului) modelată din pastă de culoare gri-cărămizie, a fost descoperită în Locuința 1; dimensiuni: L = 6,3 cm; MIM. Nr. Inv. 17066;
- Pl. III/9. Statuetă zoomoră fragmentară (coarnele și picioarele anterioare sunt rupte spre vârf) modelată din pastă de culoare gri; are marcată salba - reprezintă o bovină; a fost descoperită în S III, caroul 5, la - 0,48 m; dimensiuni: g = 2 cm; l = 2,3 cm; MIM. Nr. Inv. 19482;
- Pl. III/10. Protomă zoomoră fragmentară (botul și coarnele sunt rupte) modelată din pastă de culoare cărămizie, a fost descoperită în Caseta 4, la - 0,47 m, în Locuința 4; MIM. Nr. Inv. 17097;
- Pl. III/11. Corn fragmentar (vârful este rupt) modelat din lut fin, de culoare cărămizie, pictat bicrom: roșu și alb; dimensiuni: L = 8,7 cm, diam. bază = 2,9 cm, diam. vf. = 1,5 cm; MIM. Nr. Inv. 17109;
- Pl. III/12. Corn modelat din lut fin, de culoare cărămizie, pictat bicrom: roșu și alb; a fost descoperit în Groapa 21; dimensiuni: L = 5 cm, diam. bază = 1,4 cm; MIM. Nr. Inv. 17233;

Pl. I. Scânteia-Dealul Bodeștilor/La Nuci. 1-2, 4-5, 7: Locuința 1; 3: Caseta 2; 8: S VII; 6: Locuința 9 (?).
Fotografii: Furnică Radu-Gabriel.

Pl. II. Scântea-Dealul Bodeștilor/La Nuci. 1, 8 : Locuința 1; 2, 5: Caseta 2; 3: Caseta 3; 4, 7: Locuința 5; 6: S VI; 9: Groapa 40; 10: Groapa 21. Fotografii: Furnică Radu-Gabriel.

Pl. III. Scânteia-Dealul Bodeștilor/La Nuci. 1: Locuința 4; 4–6, 8: Locuința 1; 7: Groapa 35; 9: S III; 10: Locuința 4; 12: Groapa 21; 2–3, 11: context necunoscut. Fotografii: Furnică Radu-Gabriel.

REZULTATELE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DIN SITUL TRIPOLIE CII DE LA CUNICEA – PRIȘANSCAIA GORA

DE

SERGIU POPOVICI*, ION CEBAN**

Abstract

The paper presents the results of preventive investigation of a pit-house dwelling complex of the late phase of Cucuteni-Tripolye culture. Discovered artefacts have various analogies from the settlements of Vykhatintzy type widely spread in the zone of Dniester river basin and Dniester Highlands. The investigated complex is characterized by its peculiar size: its length amounts to ca. 11.5 m. The rough pottery with shell inclusion predominates in the ceramic complex. Fine painted pottery is represented by various forms characteristic of the Vykhatintzy type. The Cunicea Prișanșcaia-Gora site could be synchronized with the both earliest horizons of the Vykhatintzy cemetery and chronologically should be placed in Tripolye CII period.

Keywords: Tripolye C2, Șoldănești, Cunicea, Vykhatintzy, pit-house dwelling complex.

În vara anului 2012, au fost efectuate cercetări arheologice preventive în cadrul sitului Cunicea – Prișanșcaia Gora, raionul Șoldănești. Aici, cu ocazia unor cercetări periegetice întreprinse în anul 2007 de către Denis Topal și Stanislav Țerna, au fost identificate vestigii datate în perioada târzie a culturii Cucuteni-Tripolie. Resturile sitului arheologic au fost observate în profilul unei gropi săpate în anul 2002 de către un căutător de comori. Groapa, de mari dimensiuni, este folosită în prezent în calitate de carieră pentru extragerea lutului. Tot atunci, în profilul de nord al carierei, a fost evidențiată o groapă în umplutura căreia se observau oase și fragmente ceramice. În urma investigării complexului, s-a constatat prezența unui mormânt (nr. 1) în care defunctul a fost depus pe fundul gropii, pe partea stângă, orientat pe axa SV-NE, cu capul spre NE. Inventarul mormântului s-a dovedit a fi unul bogat, format din 9 vase de factură tripoliană târzie. Cu doi ani mai târziu, în anul 2009, tot în perimetrul sitului, în partea lui estică, cu ocazia unor cercetări suplimentare, au mai fost depistate unele fragmente ceramice, care proveneau de la două vase, precum și resturi de oase umane. Autorii descoperirii au presupus existența în acest loc a unui mormânt distrus (nr. 2)¹. Materialele recuperate au fost atribuite orizontului cronologic reprezentat de monumentele de tip Chirileni. Totodată, autorii au admis posibilitatea unei datări mai timpurii sau târzii a vestigiilor, în cazul apariției unor noi date².

Situl arheologic Cunicea – Prișanșcaia Gora este situat în limitele Podișului Nistrean (fig. 1/1-3). Aici, relieful este moderat fragmentat și reprezentat prin podișuri, dealuri joase și vâlcele largi, iar interfluviile au formă de șiruri deluroase. Pe alocuri, se întâlnesc dealuri izolate, în formă de cupolă. În această zonă, condițiile naturale reprezintă aripa de NE a zonei de silvostepă dintre Prut și Nistru. Altitudinile absolute ale Podișului Nistrean sunt cuprinse între 200-300 m. Altitudinea maximă deasupra mării este de 338 m (dealul Zahorna). Situl este amplasat pe partea dreaptă a râulețului Cușmirca, în partea superioară a unui promontoriu natural la cca 580 m SV de izvorul Oprașani. Partea superioară a promontoriului are o formă circulară cu o

* Agenția Națională Arheologică, Serviciul arheologie preventivă, Chișinău, str. Mihai Eminescu 50, MD-2012; popovicisergiu@mail.ru.

** Centrul de Arheologie, Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, bd. Ștefan cel Mare și Sfânt 1, MD-2001, Chișinău, Republica Moldova; ciuhal@yahoo.com.

¹ D. A. Topal, S. V. Țerna, *Pozdnetripol'skij mogil'nik i poselenija u s. Kunicha (Floreshtskij r-n, Respublika Moldova)*, in *Stratum Plus*, 2, 2010, p. 287.

² *Ibidem*, p. 297.

suprafață de aproximativ 5.700 m² și este situat la 233 m deasupra nivelului mării. Pedologia promontoriului constă dintr-un amestec de soluri cenușii molice argiloase și brune de pădure.

Cercetările arheologice din anul 2012 s-au axat pe un singur obiectiv și anume studierea complexelor adâncite, evidențiate în profil, situate în partea sudică a carierei.

Complexul adâncit nr. 1. A fost depistat în anul 2009, la 50 m distanță de presupusul mormânt nr. 2. Aici, în malul surpat al carierei, a fost descoperită o concentrație de material arheologic reprezentat prin fragmente ceramice (fig. 9/1–9) și piese arheozoologice. La acel moment, autorii descoperirii au presupus existența în acest loc a unei gropi menajere³. Pentru a corobora legătura dintre materialele descoperite în mormintele 1 și 2 cu vestigiile depistate în presupusa groapă menajeră, s-a decis trasarea în zona respectivă a unei secțiuni. Secțiunea a fost trasată paralel malului abrupt al carierei, fiind orientată pe linia VNV–ESE și compusă din 7 carouri de 2×2 m și 7 carouri mai mici ca lățime, alăturate malului abrupt. După excavarea primelor straturi, la adâncimea de 45 cm de la suprafața actuală de călcare, în carourile A2 și B2, a fost semnalat conturul vestical complexului adâncit. Conturul estic a fost evidențiat în caroul 7 la adâncimea de 68 cm de la suprafața solului. Astfel, lungimea maximă a complexului conturat de la vest spre est este de 11,46 m. Conturul nordic și sudic al complexului nu au putut fi evidențiate, cauza fiind surparea malului sudic al carierei și existența unui drum de țară alăturat profilului sudic al șantierului. Umplutura complexului este reprezentată prin sol cenușiu, consistent, cu concrețiuni calcaroase. Pereții complexului sunt ușor înclinați către adâncimea de 73 cm (peretele vestic) și 94 cm (peretele estic). Adâncimea maximă a complexului a fost sesizată în carourile A4 și A5, fiind de 135 cm de la suprafața actuală de călcare și 80 cm de la nivelul la care a fost observată (fig. 2).

Din cadrul complexului provin două piese de inventar:

- nr. 1, *fragment de străpungător*. A fost descoperit în caroul A6, la 23 cm sud de latura nordică și la 17 cm est de latura vestică a caroului, la adâncimea de 110 cm de la suprafața de călcare. Piesa a fost modelată din os, caracteristicile tehnice fiind: lungime 9,6 cm, diametrul maxim la bază 1,5 cm. Piesa are o nervură pe centru ocupând 2/3 din lungime și vârf ascuțit (fig. 3/3).

- nr. 2, *fragment de seceră (?)*. A fost descoperit în caroul A4, la 20 cm nord de latura sudică și la 25 cm vest de latura estică a caroului, la adâncimea de 115 cm de la suprafața de călcare. Piesa constă dintr-o lamă cu ambele laturi retușate abrupt, denticulat, partea distală a piesei formează o *encoche* cu retușare mărunță, semi-abruptă. Este confecționată din silex de Nistru (fig. 3/2).

În afară de complexul descris, în profilul malului abrupt al carierei au fost sesizate urmele unei gropi în umplutura căreia se observau oase umane.

Mormântul nr. 3⁴. (Turanic târziu?) Conturul gropii a fost sesizat la 30 cm de la suprafața actuală de călcare. Groapa de formă dreptunghiulară alungită, cu colțurile rotunjite, are următoarele dimensiuni: lungimea 2,15 m, lățimea 65 cm, adâncimea de la nivelul de observare este de 20 cm. Groapa funerară este orientată pe linia E–V. Resturile scheletului au fost descoperite la 50 cm de la suprafața actuală de călcare. Defunctul este orientat V–E și a fost depus pe spate, cu mâinile întinse de-a lungul corpului și palmele pe bazin, cu picioarele întinse (fig. 8/1).

Inventar:

1. În apropierea oaselor radiusului, ulnei stângi și bazin, a fost depistată o verigă din fier cu un nivel înalt de coroziune, având o formă circulară. Dimensiuni: diametru 2,7 cm, grosime 6 cm (fig. 8/2).

2. Lângă humerusul stâng, sub coaste, a fost descoperită o așchie de silex având o formă trapezoidală cu negative ale unor desprinderi anterioare. Dimensiuni: lungime 1,9 cm, lățime 1,6 cm, grosime 0,4 cm (fig. 8/3).

Revenind la complexul adâncit, putem menționa că în umplutura acestuia, au fost descoperite în total 402 fragmente de ceramică. Întregul inventar ceramic poate fi divizat în două mari grupuri tehnologice:

Din prima grupă fac parte 296 fragmente de *ceramică fină* (73,6 %) modelată cu mâna, fără degresanți vizibili, cu ardere oxidantă având în mare parte culoarea cărămidă (fig. 3/1; 4/1–7; 5/1–13; 6/1–14). Putem menționa că ceramica din această grupă este realizată dintr-o argilă omogenă de foarte bună calitate, cu granulație fină și incluziuni sporadice de dimensiuni mici. Ceramica se caracterizează prin duritate mica sau medie și textură fină. Suprafața unor vase a fost acoperită cu un strat de angobă. Fragmentele provin de la mai multe vase cu suprafața netedă. Grosimea fragmentelor ceramice variază între 0,5 și 2,5 cm. Marea lor majoritate au fost inițial pictate, însă din cauza nivelului ridicat de oxidare din sol și a unor factori naturali,

³ Idem, p. 289.

⁴ Mormintele 1 și 2 din cadrul sitului arheologic Cuncea – Prișansaia Gora au fost cercetate în anii 2007 și 2009 (raport: D. A. Topal, S. V. Țerna, op. cit. [n. 1], in *Stratum Plus*, 2, 2010).

pictura de pe majoritatea fragmentelor din această grupă nu s-a păstrat. Specificăm doar că 23 de fragmente și-au păstrat pictura. Acestea provin de la vase de diferite forme și dimensiuni. A fost posibilă reconstituirea unora dintre aceste forme: vase cu corp bombat, unele cu gâtul supraînălțat cu buza evazată (fig. 4/1, 7), amfore (fig. 3/1), străchini (fig. 5/1–2, 11). Domină pictura monocromă formată din trei sau patru benzi dispuse paralel, cu liniile mediane mai subțiri, uneori ondulate. Spațiul dintre benzi uneori este ocupat de linii subțiri constituind motivul plasei (vase cu corp bombat, amfore). În unele cazuri, este prezentă și pictura bicromă (străchini).

A doua grupă tehnologică este reprezentată de *ceramica de factură grosieră*, având ca degresant principal scoica pisată (26,4%) (fig. 7/1–7). Din acest grup fac parte 106 fragmente ceramice modelate cu mâna. Majoritatea fragmentelor ceramice prezintă o ardere incompletă și neuniformă. Se caracterizează printr-o argilă neomogenă, cu un procentaj ridicat de incluziuni în compoziție, în special scoică pisată reprezentată de fragmente de diferite dimensiuni. Grosimea fragmentelor ceramice variază între 0,4 și 1 cm.

Concentrația maximă a ceramicii a fost evidențiată în carourile A4 și A5, în straturile inferioare ale complexului.

Materialul arheozoologic este reprezentat prin 55 fragmente/așchii de oase și 2 fragmente de oase calcinate. Un număr de 17 fragmente aparțin speciei *Bos taurus* (1 individ) și 4 fragmente de corn speciei *Cervuselaphus*⁵. Restul oaselor, din cauza dimensiunilor reduse ale fragmentelor, nu au putut fi determinate.

Cercetările arheologice preventive efectuate în cadrul sitului Cunicea – Prișanscaia Gora au oferit o serie de date noi pentru studierea comunităților cucuteniene târzii, din zona Podișului Nistrean. Materialul ceramic descoperit în complexul adâncit din cadrul secțiunii se înscrie perfect în tabloul general pe care îl cunoaștem pentru cultura materială a comunităților cucuteniene târzii din zona Nistrului mijlociu. Ne referim aici în mod special la monumentele de tip Ofatinți. Complexul adâncit de tipul celui cercetat, remarcabil prin dimensiunile sale (11,4 m lungime), este pentru prima dată documentat în cadrul siturilor de tip Ofatinți. Ne sunt cunoscute doar trei complexe de acest tip. Primul a fost cercetat în profilul gropii de fundație a unei construcții industriale în 1954 la Șoldănești⁶, cu o adâncime maximă, spre centrul complexului, de 1,5 m față de nivelul de călcare. Al doilea a fost descoperit în straturile superioare a sitului Solonceni II. La Solonceni, dimensiunile complexului sunt mai modeste: 5 m lungime, 2 m lățime și 0,6 m adâncime, de formă aproximativ ovală și adâncindu-se către centrul complexului⁷. Un al treilea complex adâncit a fost identificat, dar nu și investigat, de către Valentin Dergachev în profilul malului surpat al sitului de tip Ofatinți de la Brănești, raionul Orhei⁸. Astfel, după cum observăm se atestă o tendință comună de a adânci partea inferioară a complexelor către mijlocul acestora, atât la Cunicea Prișanscaia- Gora, cât și la Șoldănești și Solonceni.

Cele mai apropiate analogii ale materialului ceramic din cadrul sitului Cunicea – Prișanscaia Gora le găsim în siturile tripoliene târzii de tip Ofatinți de la Caterinovca (fig. 10/ 13–15)⁹, Șoldănești¹⁰, Solonceni II stratul superior¹¹, și Ghidirim (fig. 10/1–12)¹².

Dintre siturile Ofatinți cercetate, materialul arheologic de la Cunicea – Prișanscaia Gora își găsește analogii în cadrul sitului Bolohani I (raionul Orhei) în partea de sud a podișului Nistrean, doar că aici, procentajul ceramicii fine este puțin mai mare, de 85%¹³. Astfel, urmând enunțul luat ca premisă conform căruia în funcție de procentajul ceramicii pictate față de ceramica grosieră se poate vorbi despre unele diferențe cronologice dintre situri, atunci putem presupune o vechime relativ mai mare a sitului Bolohani I față de Cunicea – Prișanscaia Gora.

Situl Cunicea – Prișanscaia Gora poate fi sincronizat cu primele două orizonturi a necropolei de la Ofatinți, conform clasificării propuse de către V. Dergachev¹⁴, și încadrat cronologic în faza C II de evoluție a culturii Tripolie în zona Nistrului Mijlociu propusă de T.S. Passek.

⁵ Determinări dr. Roman Croitor.

⁶ V. I. Markevich, *Arheologicheskie pamjatniki v bassejne nizhnego techenija reki Cherna*, în *Izvestija Moldavskogo filiala AN SSSR*, nr. 5 (25), 1955, p. 134.

⁷ T. G. Movsha, *Mnogoslojnoe tripol'skoe poselenie Soloncheny II*, în *Kratkie Soobșenija (KSIA)*, Vyp. 105, 1965, p. 98.

⁸ V. A. Dergachev, *Pamjatniki pozdnego Tripol'ja*, Ed. Știința, Chișinău, 1980, p. 98.

⁹ T. S. Passek, *Novye dannye o pozdnetripol'skih poselenijah na Dnestre*, în *Izvestija Moldavskogo Filiala AN SSSR*, 5 (25) Chișinău 1955, 22, fig. 3, 13–15.

¹⁰ Idem, p. 24, fig. 4, 1–7; V. I. Markevič, op. cit. (n. 6), p. 134, fig. 2.

¹¹ T. G. Movsha, op. cit. (n. 7), p. 98.

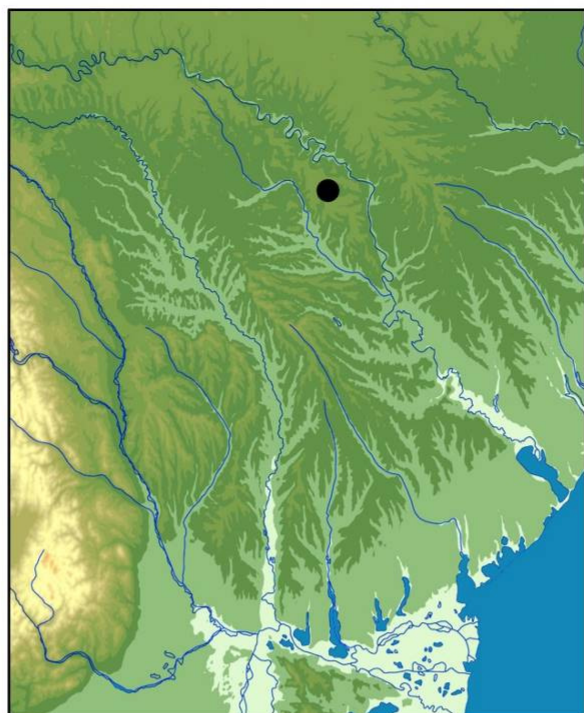
¹² T. S. Passek, op. cit. (n. 9), p. 22, fig. 3, 1–12.

¹³ V. M. Bikbaev, *Issledovanija na poselenii Bologany I*, în *Arheologicheskie issledovanija v Moldavii v 1985, 1990*, p. 28.

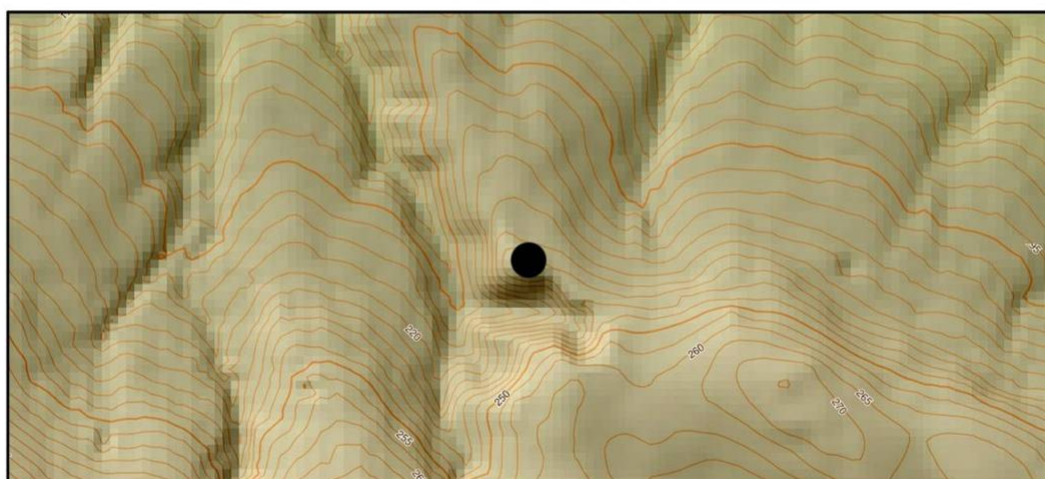
¹⁴ V. A. Dergachev, *Vyhvatinskij mogil'nik*, Ed. Știința, Chișinău 1978, p. 45.

LIST OF ILLUSTRATIONS

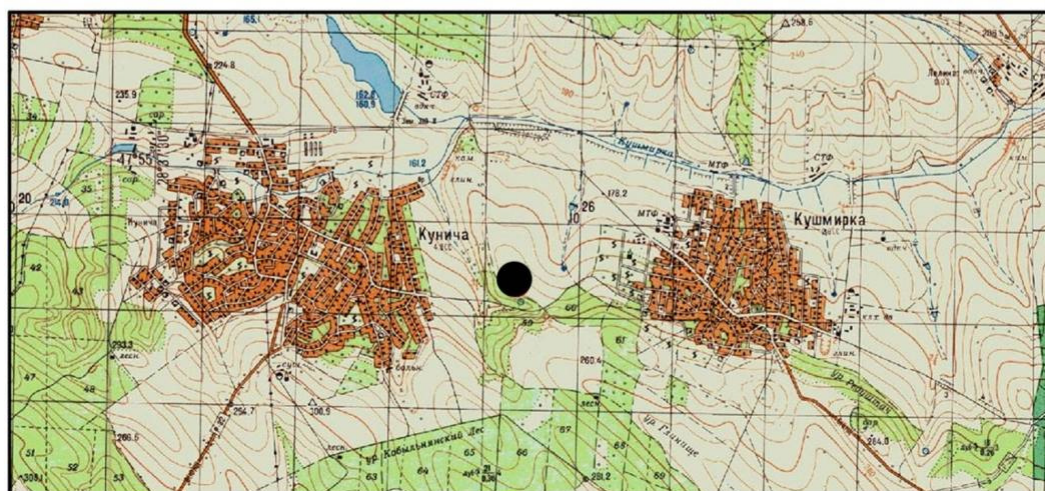
- Fig. 1. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–3. Geographical location of the site.
Fig. 2. Cunicea – Prișansaia Gora. Pit-dwelling no. 1. Plan of the section.
Fig. 3. Cunicea – Prișansaia Gora. 1– Fragment of an amphora, 2 – fragment of a sickle, 3 – fragment of an awl.
Fig. 4. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–7 – Pit-dwelling no. 1, painted pottery.
Fig. 5. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–13 – Pit-dwelling no. 1, painted pottery.
Fig. 6. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–14 – Pit-dwelling no. 1, pottery with erased ornamentation.
Fig. 7. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–7 – Pit-dwelling no. 1, coarse ware.
Fig. 8. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–3 – Grave no. 3.
Fig. 9. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–9 – Pit-dwelling no. 1, painted pottery (2009) (after Topal, Țerna, 2010).
Fig. 10. Pottery. 1–12 – Ghidirim, 13–15 – Caterinovca (after Passek, 1955).

1

2

3

Fig. 1. Cunicea – Prișanșcaia Gora. 1–3. Poziționarea geografică a sitului.

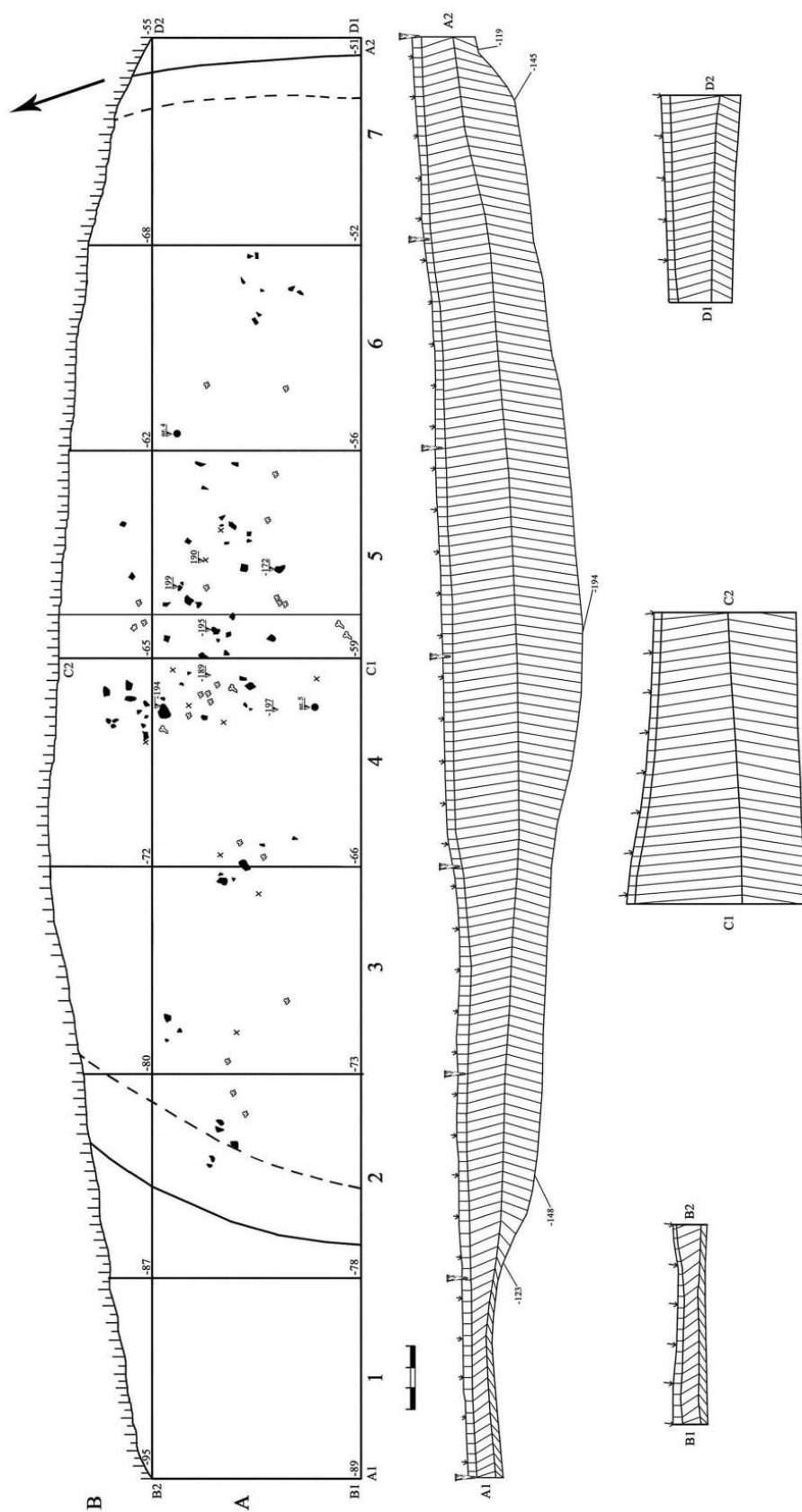

Fig. 2. Cunicia – Prișanșcaia Gora. Complexul adâncit nr. 1. Planul secțiunii.

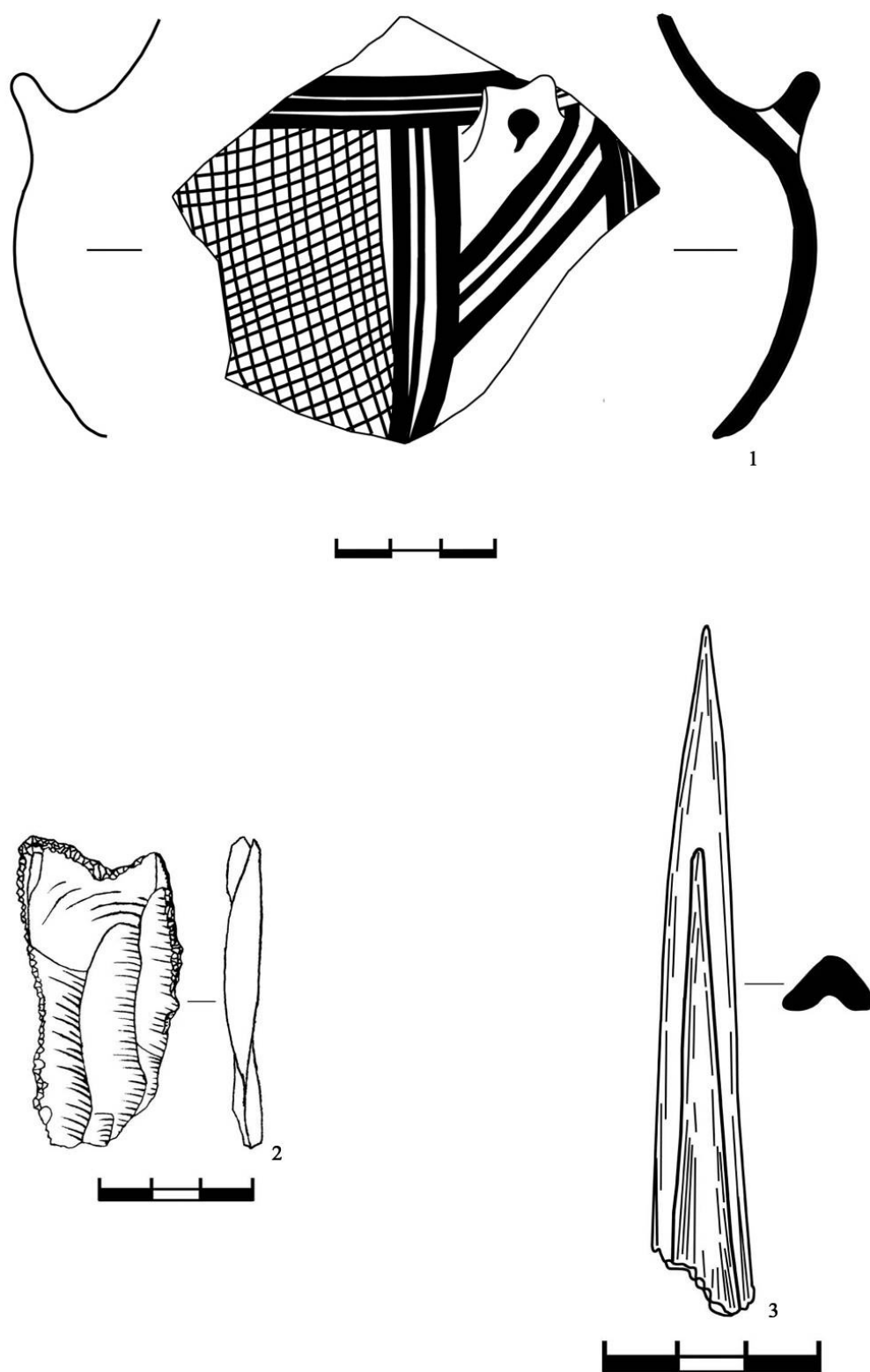

Fig. 3. Cunicea – Prișansaia Gora. 1 – Fragment de amforă, 2 – fragment de seceră, 3 – fragment de străpungător.

Fig. 4. Cunicea – Prișanșcaia Gora. 1-7 – Complexul adâncit nr. 1, ceramică pictată.

Fig. 5. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–13 – Complexul adâncit nr. 1, ceramică pictată.

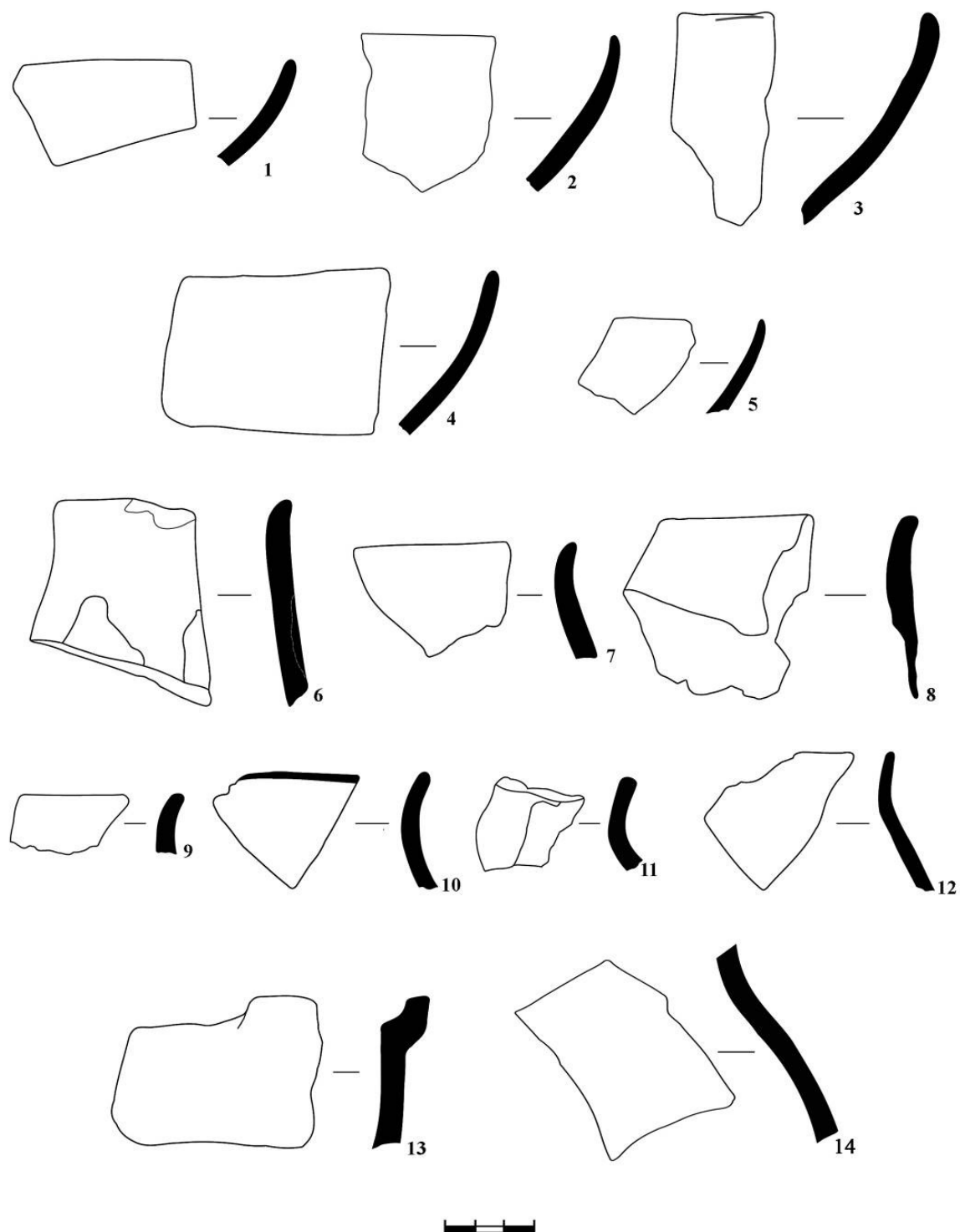

Fig. 6. Cunicea – Prișansaia Gora. 1–14 – Complexul adâncit nr. 1, ceramică cu pictura ștersă.

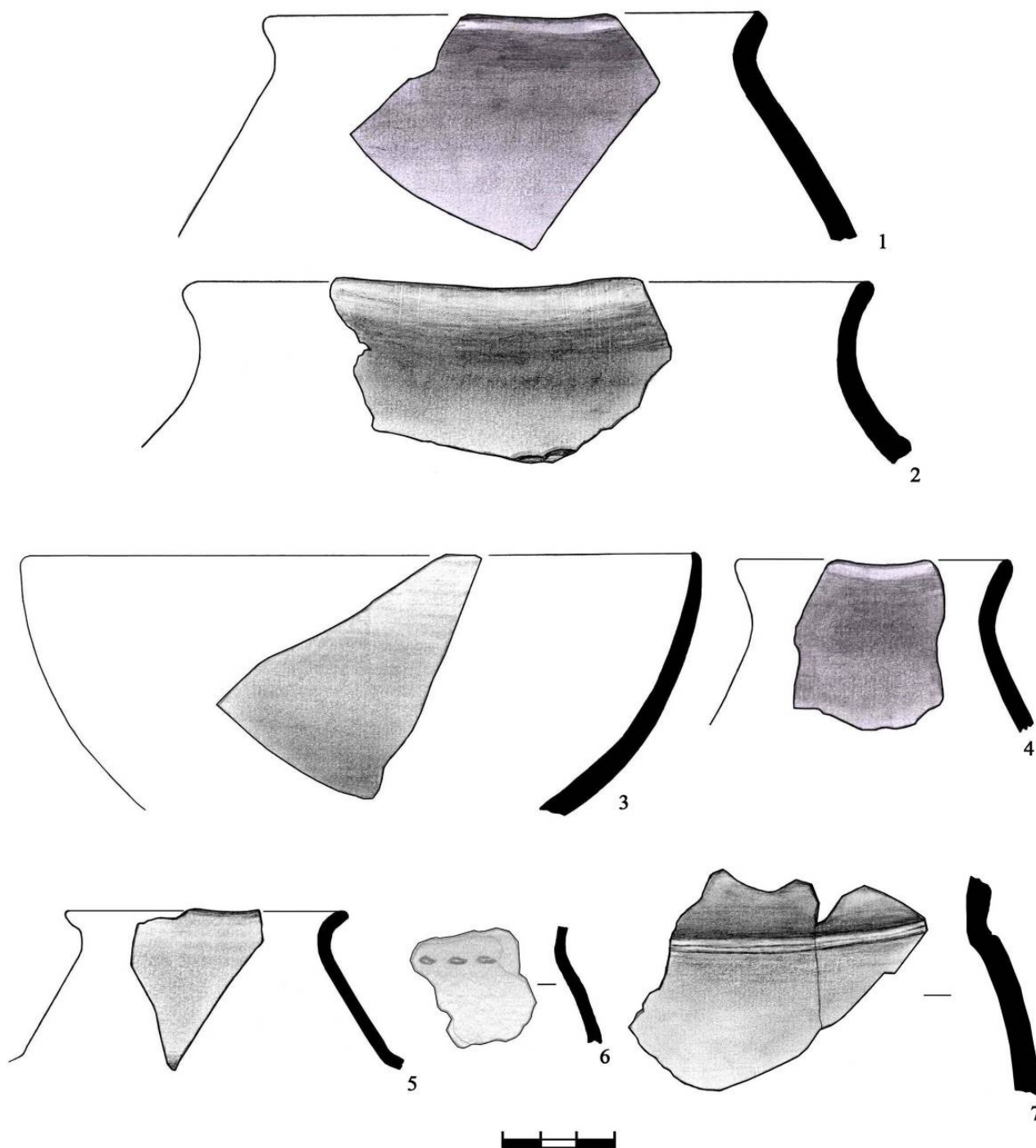

Fig. 7. Cunicea – Prișanșcaia Gora. 1-7 – Complexul adâncit nr. 1, ceramică grosieră.

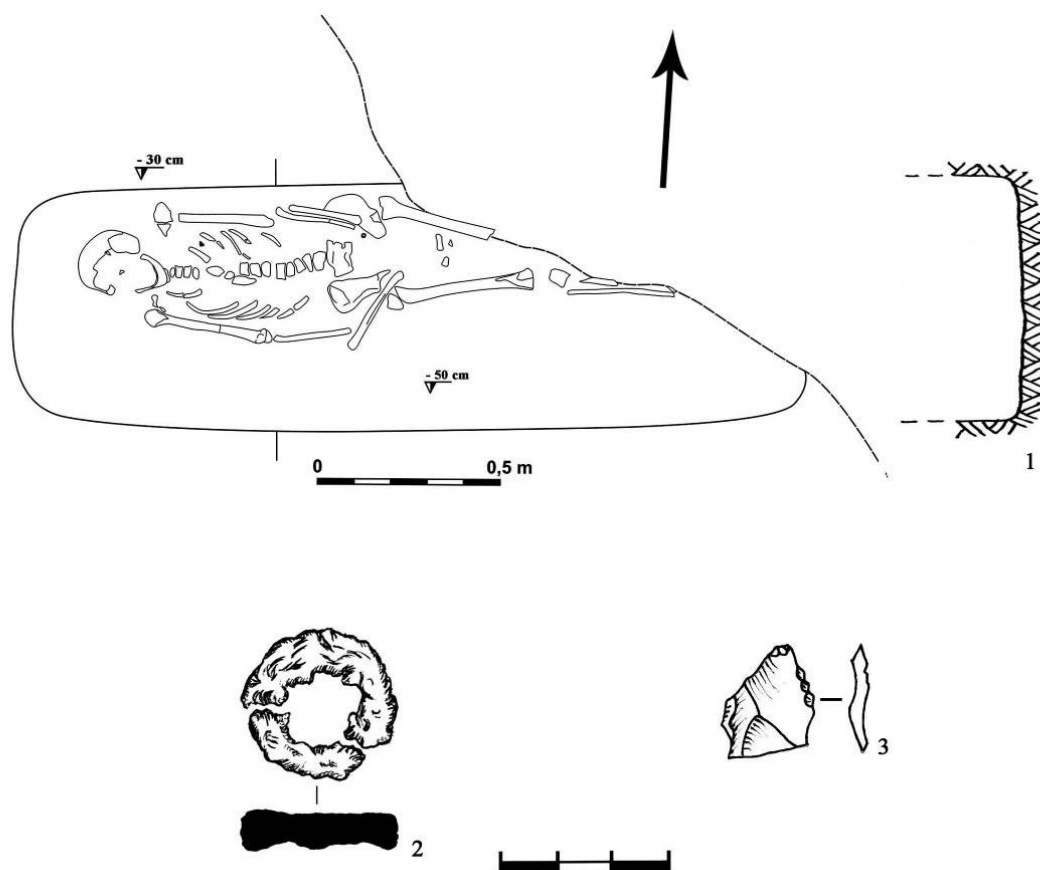

Fig. 8. Cunicia – Prișansaia Gora. 1–3 – Mormântul 3.

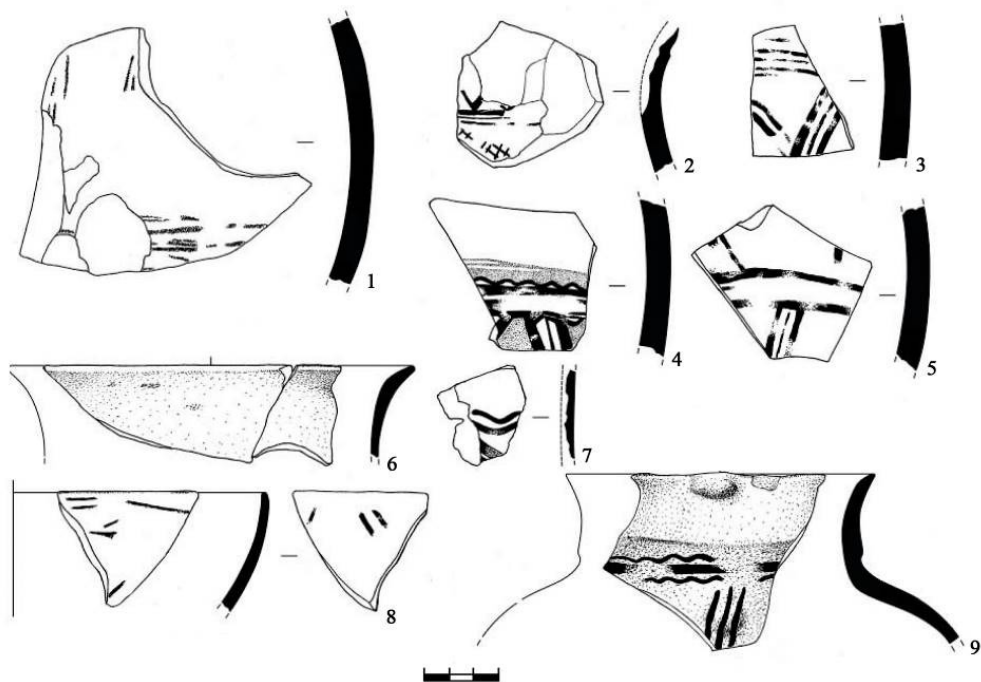

Fig. 9. Cunicia – Prișansaia Gora. 1–9 – Complexul adâncit nr. 1, ceramică pictată (2009) (după: Topal, Țerna, 2010).

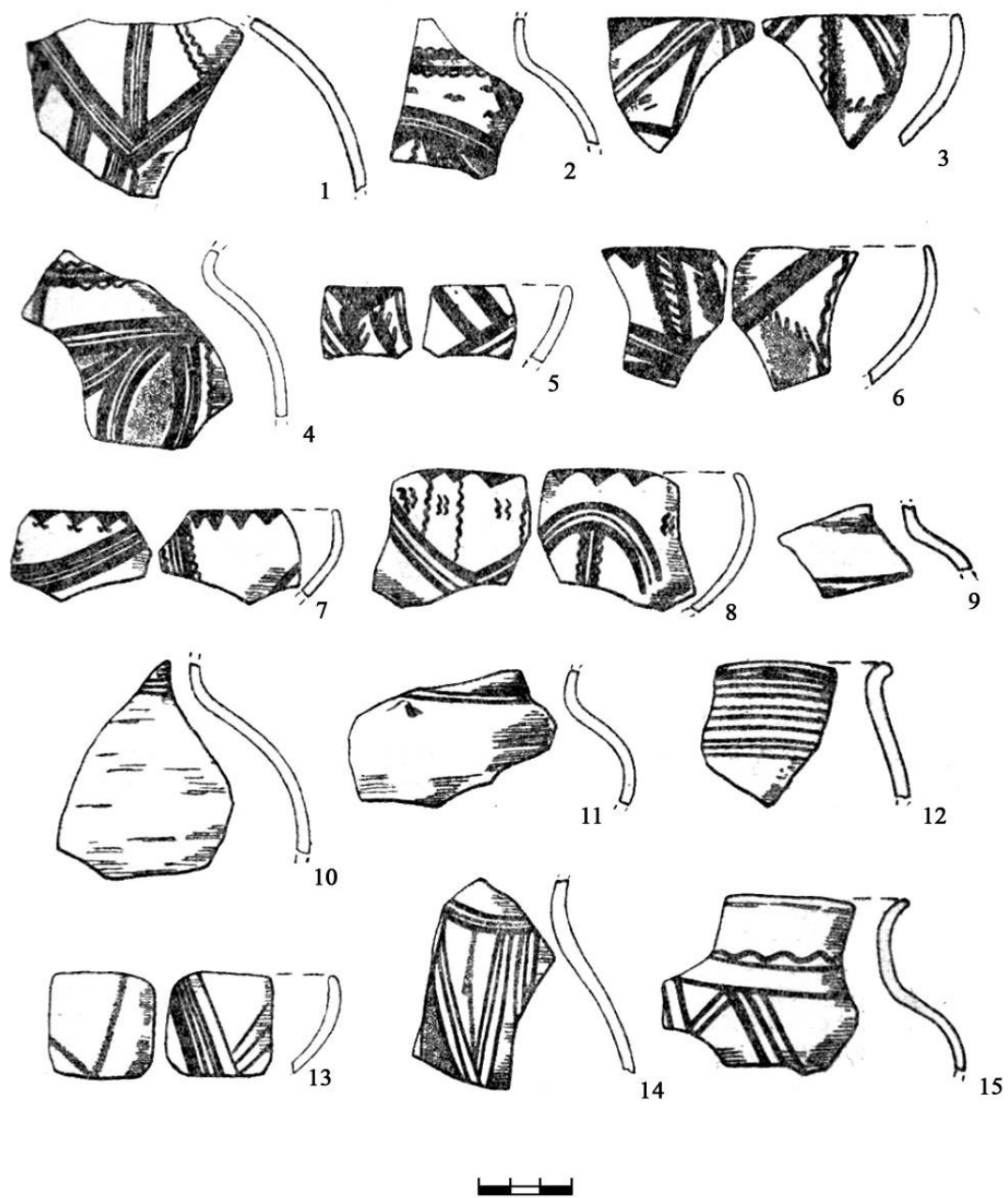

Fig. 10. 1–12 – Ghidirim, 13–15 – Caterinovca (după: Passek, 1955).

PIESE DE HARNAȘAMENT DIN BRONZUL TÂRZIU. DESPRE DOUĂ PSALII DE CORN DIN MOLDOVA

DE

VASILE DIACONU*, ADRIAN ADAMESCU, DANIELA CALISTRU

Abstract

The present study focuses on two antler cheek-pieces recently discovered in the eastern part of Romania (Moldavia). The first piece was discovered in the village Hârtoape (Iași County), and the second on the site at Negrilești (Galați County) during the archaeological diggings. Both pieces are made of deer antler and present oval perforations that allow attachment to the bridle. The piece from Negrilești presents, on the lower part, a simple, incised decoration.

*Although there are several typologies for this type of object we will refer to the latest, by N. Boroffka; according to this typology the two pieces can be ascribed to the **a** and **b2** versions of type II. Since the piece from Negrilești was discovered in an archaeological level ascribed to the LBA and the specimen from Hârtoape comes from an area rich in similar archaeological finds, we consider the harness accessories as pieces belonging to the Noua culture; chronologically speaking they may belong to the 16th-12th centuries BC.*

The two pieces have close analogies in the north-western Pontic area, in contemporary archaeological cultures such as Sabatinovka and Coslogeni; horses played an important part in the economy of those communities, not only for consumption, but also for traction and riding.

In order to present a complete image of the frequency of the antler cheek-pieces in Moldavia during Late Bronze Age, a list of all the discoveries known so far was attached at the end of the article.

Keywords: *Harness, cheek-pieces, Late Bronze Age, Moldavia.*

INTRODUCERE

Dintre elementele de harnașament preistoric, se păstrează în general piesele confecționate din metal sau din materii dure animale. Pentru epoca bronzului, o frecvență crescută o au psaliile, care sunt părți componente ale căpăstrului. În literatura arheologică aceste accesorii au fost tratate în lucrări monografice¹ sau în studii speciale², dintre care unele se referă și la descoperirile din România³.

În prezentul articol, sunt aduse în discuție două psalii de corn, descoperite relativ recent, în spațiul est-carpatic și care fac parte din colecțiile Muzeului Municipal Pașcani și ale Muzeului de Istorie Galați. Prin

* Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, Complexul Muzeal Județean Neamț; diavas_n82@yahoo.com.

¹ H. G. Hüttel, *Bronzezeitliche Tensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*, PBF, XVI, 2, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1981; U. L. Dietz, *Spätbronze- und früheisenzeitliche Tensen im Nordschwarzmeergebiet und im Nordkaukasus* (în col. „Prähistorische Bronzefunde“ [PBF], XVI, 5), Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998.

² A. Mozsolics, *Mors en bois de cherv sur le territoire du bassin des Carpathes*, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (ActaArchHung)*, 3, 1953, pp. 69–111; G. I. Smirnova, *Psalii tipa Boriaș v kul'ture Noua*, in *Kratkie Soobščeniia Instituta Archeologii (KSIA)*, 123, 1970, pp. 106–110; M. O. Korfmann, P. Zidarov, *Tensenknebel in Troia*, in *Grundlegungen. Studien zur europäischen und afrikanischen Archäologie für Manfred K. H. Eggert* (Hrsg. H.-P. Wotzka), Francke Verlag, Tübingen, 2006, pp. 677–690.

³ Al. Oancea, *Branches en mors au corps en forme de disque*, in *Thraco-Dacica (TD)*, I, 1976, pp. 59–75; N. Boroffka, *Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen. Alte Funde aus dem Museum für Geschichte Aiud, Teil II*, in *Eurasia Antiqua (EurAntiq)*, 4, 1998, pp. 81–135; I. Păslaru, *Harnașamentul în epoca bronzului*, in *TD*, XXI, 1–2, 2000, pp. 147–162; S. C. Ailincăi, Fl. Mihail, *Psalii din corn descoperite în așezări ale culturii Babadag din nordul Dobrogei*, in *Studii de Preistorie*, 7, 2010, pp. 189–200; I. Motzoi-Chicideanu, S. Matei, D. Măgureanu, *O piesă de harnașament din epoca bronzului descoperită la Cârломănești-Cetățuia*, in *Mousaios*, XVII, 2012, pp. 65–95.

introducerea în circuitul științific a celor două piese, ne propunem să întregim repertoriul descoperirilor de acest fel, în special pentru perioada Bronzului târziu din zona nord-vest pontică. Astfel, după o descriere a fiecărui exemplar, vor fi făcute câteva precizări legate de încadrarea tipologică, atribuirea cultural-cronologică și frecvența lor.

DESCRIEREA PIESELOR

1. Psalie. A fost descoperită pe teritoriul satului Hârtoape (com. Vânători, jud. Iași). Nr. inv. – 205. Inedită (fig. 1/2a, 2b).

Confecționată din corn de cerb, piesa are profilul curbat, suprafața este foarte atent șlefuită, iar extremitățile au fost sparte din vechime, partea inferioară fiind ușor rotunjită. Prezintă trei perforații ovale, dintre care două se află pe același plan, iar cea de a treia a fost realizată pe un plan opus, fiind situată în zona mediană a piesei. Această din urmă perforație este străbătută perpendicular de o mică tijă de os. Ambele extremități prezintă câte un canal puțin adânc, realizat prin scobirea țesutului spongios. Atât la partea superioară, cât și la cea inferioară, a fost realizată câte o perforație care face legătura cu canalul median. În secțiune transversală, piesa este ovală.

Dimensiuni: lungime – 12 cm; diametrul maxim – $2 \times 1,7$ cm.

2. Psalie. Provine din situl arheologic de la Negrilești – *Centrala termică* (com. Negrilești, jud. Galați). A fost descoperită în timpul săpăturilor din anul 2009, în secțiunea S 2, într-un nivel din Bronzul târziu (cultura Noua)⁴. Nr. inv. – 33648 (fig. 1/1a, 1b).

Piesa a fost confecționată din corn de cerb, are profilul curbat, suprafața este foarte atent șlefuită, iar extremitatea inferioară este ușor rotunjită. Lipsește un segment din jumătatea superioară. În zona mediană, prezintă două perforații ovale, alungite, iar la partea inferioară, prezintă o a treia perforație, circulară, de mici dimensiuni. Tot la partea inferioară, se găsește un decor format din grupe de câte trei incizii, dispuse unghiular.

Dimensiuni: lungime – 12,5 cm; diametrul maxim – 2 cm.

Discuții:

Din punctul de vedere al caracteristicilor morfologice, cele două piese menționate anterior fac parte din categoria psaliilor în formă de bară, având evidente asemănări, dar și anumite elemente care le diferențiază. Pe baza tipologiilor stabilite până acum, pentru acest gen de obiecte, pot fi făcute câteva precizări.

Astfel, potrivit clasificării lui Hüttel, exemplarele discutate în textul de față pot fi incluse în cea grupă destul de restrânsă a pieselor cu două perforații în zona mediană (*Knebel mit zwei medialen Durchlässen*)⁵, dar găsim bune corespondențe și în varianta B a tipului Füzesabony⁶, și chiar printre componentele tipului Spiš⁷. Dacă ne raportăm la tipologia propusă de N. Boroffka, piesele de la Hârtoape și Negrilești aparțin tipului II⁸. Pe baza detaliilor morfologice, prima piesă aparține variantei **b2**, iar cea de a doua ar putea fi inclusă în varianta **a**, deși nu prezintă perforații la ambele extremități. În lucrarea dedicată harnașamentului epocii bronzului, I. Pâslaru include exemplare de acest fel în grupa VII, alcătuită din psalii în formă de bară, cu corpul arcuit, perforațiile dispuse în diferite planuri și fără proeminențe la capete⁹.

După aceste scurte considerații tipologice, sunt necesare și câteva observații care permit identificarea unor analogii tot în spațiul estic al României sau în zonele învecinate.

Exemplarul de la Hârtoape are câteva elemente care îl deosebesc de alte psalii de corn identificate până în prezent în arealul geografic dintre Carpați și Prut. Amintim, în acest sens, faptul că perforația din zona mediană este străbătută de o tijă de mici dimensiuni, confecționată din os sau corn și care permitea legarea de căpăstru sau atașarea unei piese intermediare care făcea legătura cu perechea ei. Piese care prezintă acest

⁴ A. Adamescu, C. Ilie, *Așezarea din perioada bronzului târziu de la Negrilești, jud. Galați*, în *Studia Antiqua et Archaeologica (SAA)*, XVII, 2011, p. 29, fig. 5/1.

⁵ H. G. Hüttel, op. cit. (n. 1), fig. 11/114; fig. 12/115–118.

⁶ *Ibidem*, fig. 6/51, 54, 55.

⁷ *Ibidem*, fig. 9/81A.

⁸ N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 100, fig. 10.

⁹ I. Pâslaru, op. cit. (n. 3), p. 150, fig. 8.

detaliu sunt cunoscute la Bovșiv (Ucraina)¹⁰ și Il'icevka (Ucraina)¹¹, în așezări ale culturilor Noua și Sabatinovka, dar apar încă din etapa cronologică anterioară, așa cum o arată psalia de la Cărlomănești (jud. Buzău)¹². Și la Troia este cunoscută o psalie fragmentară, a cărei perforație este străbătută transversal de o mică tijă de os¹³.

Am menționat anterior că exemplarul de la Hârtoape a avut la extremități canale puțin adânci, perforate perpendicular doar dintr-un singur sens, iar analogii pentru piese de acest fel găsim în așezările culturii Noua de la Mihălășeni (jud. Botoșani)¹⁴, Grigoreuca (Republica Moldova)¹⁵ și Petrușeni (Republica Moldova)¹⁶.

În ceea ce privește exemplarul de la Negriștești, acesta se individualizează prin decorul aflat în partea sa inferioară, pentru care nu cunoaștem analogii, deși în Bronzul târziu apar frecvent piese ornate cu linii incizate¹⁷.

Referitor la încadrarea cultural-cronologică a psaliilor discutate în acest articol, pot fi făcute doar câteva scurte precizări. Pentru piesa de la Negriștești avem certitudinea că aparține Bronzului târziu, fiind descoperită într-un nivel arheologic al culturii Noua, iar pe baza analogiilor cunoscute a fost atribuită sec. XII a. Chr.¹⁸. În cazul exemplarului de la Hârtoape, reținem faptul că provine dintr-o zonă în care se găsesc vestigii și așezări datate în Bronzul târziu¹⁹, dar pentru că nu cunoaștem contextul arheologic în care s-a aflat, nu ne putem pronunța asupra unei încadrări cronologice foarte precise. Având în vedere spațiul geografic în care a fost descoperit obiectul, acesta aparține cu siguranță tot culturii Noua, deci poate fi încadrat în linii mari între sec. XVI-XII a. Chr.

Așa cum bine a arătat N. Boroffka, diferitele tipuri de psalii din corn au fost răspândite în spații geografice mai extinse sau mai restrânse, dar fără ca distribuția lor să corespundă strict doar anumitor medii culturale. Spre exemplu, pentru piesele de tip II, așa cum au fost definite de către autorul amintit, analiza cartografică ne arată că cele mai multe astfel de accesorii au fost descoperite în bazinul mijlociu al Dunării, dar și în nordul și nord-vestul Mării Negre²⁰. Acestea din urmă se leagă, în majoritate, de mediile culturale ale Bronzului târziu, în a căror economie animalieră efectivele de cai dețineau o pondere crescută²¹.

Privitor la frecvența acestor piese de harnașament, dorim să facem câteva observații doar pentru zona de est a României. Comparativ cu Bronzul mijlociu, în etapa târzie a epocii bronzului este cunoscut un număr reprezentativ de psalii, distribuite neuniform în spațiul dintre Carpați și Prut, cu o pondere mai mare în jumătatea sudică a acestui teritoriu (fig. 3). Existența acestor artefacte în așezările culturii Noua ne arată varietatea modalităților de exploatare a cailor. Se poate astfel presupune că o anumită parte a acestei grupe de mamifere era întrebuințată pentru tracțiune și echitație, dar este dificilă emiterea unor valori procentuale

¹⁰ I. N. Șarafutdinova, *Stepnoe Podneprov'e vo vtoroi polovine II tyc. do n.e.*, Naukova Dumka, Kiev, 1982, fig. 55/3; U. L. Dietz, op. cit. (n. 1), p. 194, fig. 47/638; L. Kruše'lnic'ka, *Kultura Noua na zemleah Ukrainy*, Lviv, 2006, fig. 49/23.

¹¹ U. L. Dietz, op. cit. (n. 1), pp. 194–195, fig. 47/639, 640.

¹² I. Motzoi-Chicideanu, S. Matei, D. Măgureanu, op. cit. (n. 3), pl. 11.

¹³ M. O. Korfmann, P. Zidarov, op. cit. (n. 2), fig. 1/2.

¹⁴ I. Ioniță, O. L. Șovan, *Bronzene Einzelfunde aus der Moldau und Siebenbürgen*, in *Bronzefunde aus Rumänien* (Hrsg. T. Soroceanu) (în col. „Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa” [PAS], 10), Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin, 1995, p. 257, fig. 1/10; O. L. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černeachov de la Mihălășeni (județul Botoșani)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2005, pl. 288/126.

¹⁵ E. Sava, *Die Rolle der „östlichen” und „westlichen” Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka (Nach den Materialien des Prut-Dnester-Zwischenstromgebietes)*, in *Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeit (4000–500 v. Chr.)* (Hrsg. B. Hänsel, J. Manchnik) (în col. PAS, 12) Südosteuropa-Gesellschaft und Verlag Marie Leidorf GmbH, München-Rahden/Westf., 1998, p. 278, fig. 6/1; M. Sârbu, *Industria materiei dure animale în perioada târzie a epocii bronzului (complexul cultural Noua Sabatinovka)*, in *Tyragetia*, S.N., vol. V [XX], nr. 1, 2011, p. 219, fig. 8/1.

¹⁶ O. Levițki, E. Sava, *Nouvelles recherches des établissements de la culture Noua dans la zone comprise entre le Prout et le Nistru*, in *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos (CCDJ)*, X, 1993, fig. 13/6; M. Sârbu, op. cit. (n. 15), p. 214, fig. 8/5.

¹⁷ N. Boroffka, op. cit. (n. 3), fig. 5/9–11; fig. 6/5, 7; fig. 7/4.

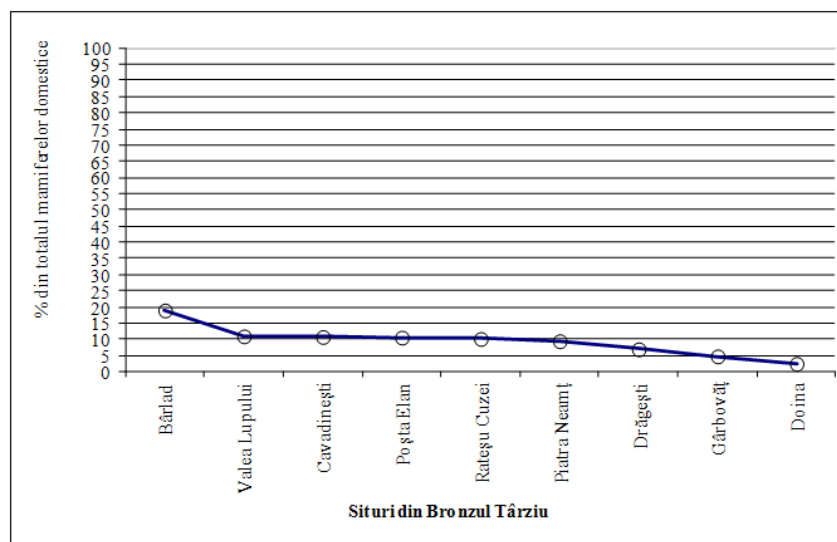
¹⁸ A. Adamescu, C. Ilie, op. cit. (n. 4), p. 29.

¹⁹ Pentru aceste descoperiri a se vedea V. Diaconu, D. Calistru, D. F. Sava, *Obiecte din epoca bronzului descoperite pe valea Siretului*, in *Cercetări istorice (CI)*, XXXII, S.N., 2013, pp. 33–59.

²⁰ N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 107, fig. 13.

²¹ S. Haimovici, *Quelques caractéristiques de l'archéozoologie de la culture de Noua dans le contexte de Noua-Sabatinovka-Coslogeni, du Bronze final*, in *TD*, XVI, 1–2, 1995, pp. 238–239; E. Sava, *Unele aspecte economice din perioada târzie a epocii bronzului (complexul cultural Noua-Sabatinovka)*, in *Studii de istorie veche și medievală. Omagiu profesorului Gheorghe Postică*, Ed. Pontos, Chișinău, 2004, pp. 69–70; Ja. P. Gerškovič, *Farmers and Pastoralists of the Pontic Lowland during the Bronze Age*, in *Prehistoric steppe adaptation and the horse* (Eds. M. Levine, C. Renfrew, K. Boyle), McDonald Institut for the Archaeological Research, Cambridge, 2003, p. 311.

precise²². Analizele arheozoologice indică faptul că din totalul mamiferelor domestice identificate în așezări ale Bronzului târziu din estul României, caii dețineau procente cuprinse între 2,5 % și 20 %. Desigur, o parte a acestor mamifere erau sacrificate pentru consum, dar dacă luăm în considerare mobilitatea populațiilor de la sfârșitul epocii bronzului, atunci putem admite că un anumit segment al efectivelor de cai era întrebuințat pentru transport. Studiarea resturilor de faună a arătat că unele exemplare aveau o anumită înălțime, care permitea folosirea lor pentru echitație²³, iar din acest punct de vedere A. F. Harding a presupus întrebuințarea cailor în cadrul confruntărilor militare²⁴. În acest context, facem precizarea că și în unele stațiuni ale culturii Sabatinovka (de ex. Novokievka), s-a observat existența a două tipuri de cai, cu talie diferită, situație ce a fost explicată printr-o posibilă selecție a indivizilor fie pentru tracțiune, fie pentru călărie²⁵.

Graficul 1 – Pondere procentuală a cailor între mamiferele domestice identificate în situri ale Bronzului târziu din Moldova

Dacă pentru psaliile metalice au fost propuse modalități diferite de fixare în căpăstru²⁶ (fig. 2/1), pentru exemplarele din corn încă există anumite dificultăți în acest sens, generate în special de diversitatea lor tipologică, bazată la rândul ei pe numărul și dispunerea în variate moduri a perforațiilor. Deși în literatura străină există mențiuni privitoare la faptul că anumite psalii din materii dure animale erau prinse între ele cu o tijă din corn sau os²⁷, considerăm că era mai probabilă întrebuințarea unei bare metalice, aceasta fiind mult mai rezistentă. Dacă ne raportăm doar la tipul de piesă ilustrat în prezentul articol, putem presupune că psaliile erau legate de acea bară metalică cu partea curbă spre interior (fig. 2/2), spre exterior (fig. 2/3) sau erau dispuse paralel (fig. 2/4). Urmele de uzură constatate pe anumite exemplare²⁸ ne permit emiterea unor astfel de aprecieri.

Într-o discuție relativ recentă despre două psalii de corn descoperite la Troia, M. O. Korfman și P. Zidarov sugerau că aceste elemente de harnașament erau fixate între ele prin intermediul unei tije metalice, prevăzută la capete cu două bucle (fig. 2/5)²⁹. Suntem parțial de acord cu această propunere de reconstituire,

²² R. Bendrey, *From wild horses to domestic horses: a European perspective*, in *World Archaeology*, 44, 1, pp. 142–147.

²³ S. Haimovici, op. cit. (n. 21), p. 238.

²⁴ A. F. Harding, *European societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 136.

²⁵ Ja. P. Gerškovič, op. cit. (n. 21), p. 211.

²⁶ H. Donder, *Zaumzeug in Griechenland und Cypern*, PBF, XVII, 3, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1980, fig. 1; H. G. Hüttel, op. cit. (n. 1), fig. 1/3, 4, 9c, 9d, 9e; W. Werner, *Eisenzeitliche Tensen an der unteren und mittleren Donau*, in col. PBF, XVI, 4, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1988, fig. 2–4; fig. 6; fig. 10; U. L. Dietz, op. cit. (n. 1), fig. 3, fig. 5; idem, *Horseback Riding: Man's Access to Speed*, in *Prehistoric steppe adaptation and the horse* (Eds. M. Levine, C. Renfrew, K. Boyle), Cambridge University Press, Cambridge, 2003, fig. 13.7.

²⁷ H. G. Hüttel, op. cit. (n. 1), fig. 16/165, 169.

²⁸ Spre exemplu, psalia de la Cărlomănești (jud. Buzău) este uzată în zona mediană, dovadă a dispunerii ei cu partea curbată spre interior; I. Motzoi-Chicideanu, S. Matei, D. Măgureanu, op. cit. (n. 3), p. 70, pl. 11.

²⁹ M. O. Korfman, P. Zidarov, op. cit. (n. 2), fig. 1/4.

cu excepția modului de atașare al tije amintite, care nu credem că putea să aibă buclele la exteriorul psaliilor, deoarece nu era posibilă introducerea lor prin perforațiile pieselor de corn. În plus, faptul că până în prezent, nu cunoaștem nici o psalie de corn care să păstreze în interiorul ei această tijă metalică, ne determină să fim rezervați în privința modului de reconstituire propus de autorii citați anterior. Din acest motiv, noi am optat pentru faptul că o astfel de tijă metalică era prinsă de cele două psalii prin intermediul unor fibre sau fâșii de piele.

CONCLUZII

Cele două psalii prezentate în rândurile anterioare, alături de alte 16 exemplare care sunt cunoscute pentru Bronzul târziu din spațiul est-carpatic al României, reprezintă totuși un lot restrâns pentru o încercare de a discuta pe larg despre tipurile de harnașament și implicit despre modul de exploatare a efectivelor de cai în afara necesităților alimentare. Grijă cu care au fost lucrate, dar și faptul că au trăsături morfologice care permit deosebirea mai multor grupe tipologice, ne indică posibilitatea ca psaliile de corn să fi fost confecționate de către artizani specializați în prelucrarea acestui gen de accesorii. În plus, în cadrul culturii Noua, prelucrarea materiilor dure animale s-a bucurat de un interes aparte, dovadă fiind multitudinea și varietatea artefactelor confecționate din os și corn.

Spre deosebire de exemplarele metalice, care apar uneori și în depozite, în spațiul est-carpatic piesele confecționate din corn se întâlnesc doar în inventarul așezărilor, ceea ce arată funcția practică a acestor obiecte, dar amintim că în alte zone, obiecte similare au fost identificate și în cadrul unor complexe formate din obiecte de bronz (vezi depozitul de la Cioclovina, jud. Hunedoara).

Utilizate ca părți componente ale harnașamentului cailor folosiți la tracțiune sau pentru echitație³⁰, psaliile reprezintă o categorie importantă de obiecte, care, pe măsură ce se va îmbogăți numeric, va oferi elemente de noutate sub aspect cultural, cronologic sau în ceea ce privește arealul de răspândire³¹.

ANEXA

Lista descoperirilor de psalii specifice Bronzului târziu din Moldova.

1. Calafindești (jud. Suceava). Într-o așezare a culturii Noua, a fost descoperită o psalie de corn decorată cu registre de linii incizate³²;
2. Cavadinești (jud. Galați). În așezarea cu „cenușare” a culturii Noua, au fost descoperite trei psalii de corn³³;
3. Coroteni (jud. Vrancea). Dintr-o locuință Noua provine și o psalie de corn³⁴;
4. Floreni (jud. Vaslui). De pe suprafața așezării Noua cu „cenușare”, aflată în punctul *Măgeana*, este cunoscută o psalie de corn³⁵;
5. Gârbovăț (jud. Galați). Prin cercetarea sitului din punctul *Zahareasca* au fost descoperite patru psalii de corn³⁶;

³⁰ A se vedea o discuție și la A. F. Harding, *Horse-harness and the origins of the Mycenaean civilisation*, in *Autochthon. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement* (Eds. A. Dakouri-Hild, S. Sherratt), BAR I.S. 1432, Archaeopress, Oxford, 2005, pp. 296–300.

³¹ Ne gândim aici la faptul că, deocamdată, în stațiunile Noua din Transilvania nu sunt cunoscute psalii de corn.

³² M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*, in *TD*, II, 1981, pp. 136–137, fig. 2/7; N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 89, fig. 6/5.

³³ I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Cavadinești (r. Berești, reg. Galați)*, in *MCA*, VII, 1961, p. 154, fig. 3/1; A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni. Așezări și necropole*, in *CCDJ*, IX, 1991, p. 44, fig. 150/1, 2; fig. 151/1; N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 89, fig. 5/6; fig. 7/1, 13.

³⁴ V. Bobi, *Descoperiri arheologice din epoca bronzului în județul Vrancea*, in *Studii și comunicări. Vrancea*, 4, 1981, p. 52, fig. 23/1; N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 91, fig. 6/8.

³⁵ T. Udrescu, *Descoperiri arheologice în jumătatea sudică a Moldovei cu privire la cultura Noua*, in *Carpica*, VI, 1973–1974, p. 37, fig. 10/7; A. C. Florescu, op. cit. (n. 33), p. 66, fig. 151/3; N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 91, fig. 6/7.

³⁶ A. C. Florescu, Șt. Rugină, D. Vicoveanu, *Așezarea din epoca bronzului târziu de la Gârbovăț (r. Tecuci, reg. Galați)*, in *Danubius*, I, 1967, p. 78, fig. 5/1, 4; A. C. Florescu, *Sur le problèmes du bronze tardif carpato-danubien et nord-ouest pontique*, in

6. Hârtoape (jud. Iași). Așezare Noua (?); 1 exemplar³⁷;
7. Horoiata (jud. Vaslui). De pe suprafața unei așezări Noua provine o psalie de corn³⁸;
8. Mihălășeni (jud. Botoșani). Prin cercetarea necropolei Sântana de Mureș, au fost identificate mai multe materiale specifice culturii Noua, printre care și două psalii de corn, dintre care una aflată în curs de prelucrare³⁹;
9. Murgeni (jud. Vaslui). De pe suprafața unei așezări Noua, este cunoscută o psalie de os, cu două perforații rectangulare⁴⁰;
10. Negriștești (jud. Galați). În nivelul de locuire atribuit culturii Noua, a fost descoperită o psalie de corn, cu două perforații ovale și decorată cu grupe de linii incizate⁴¹;
11. Poienestii (jud. Vaslui). Într-un context Noua a apărut o psalie de corn, prevăzută cu butoni la un capăt⁴²;
12. Trușești (jud. Botoșani). În punctul *Movila din Șesul Jijiei*, în așezarea Noua cu „cenușare”, a fost descoperită o psalie de corn, de formă ovală⁴³.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1 – Antler cheek-pieces: 1, Negriștești; 2, Hârtoape.

Fig. 2 – Possible reconstructions of a bridle (1) and the method of placing the antler cheek-pieces (2-5) (1, after U. L. Dietz 1998; 5, after M.O. Korfmann, P. Zidarov 2006)

Fig. 3 – Map distribution of the LBA antler cheek-pieces from Moldova: 1, Calafindești; 2, Cavadinești; 3, Coroteni; 4, Floreni; 5, Gârbovăț; 6, Hârtoape; 7, Horoiata; 8, Mihălășeni; 9, Murgeni; 10, Negriștești; 11, Poienestii; 12, Trușești.

Dacia, N.S., XI, 1967, p. 75, fig. 10/17; idem, op. cit. (n. 33), p. 69, fig. 150/3, 5; fig. 152/1, 3; N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 91, fig. 6/13; fig. 7/2, 4, 5.

³⁷ În prezentul articol.

³⁸ H. G. Hüttel, op. cit. (n. 1), p. 92, fig. 9/89; A. C. Florescu, op. cit. (n. 33), p. 78, fig. 151/2; N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 91, fig. 7/3.

³⁹ I. Ioniță, O. L. Șovan, op. cit. (n. 13), p. 257, fig. 1/10; O. L. Șovan, op. cit. (n. 13), pl. 288/126.

⁴⁰ T. Udrescu, op. cit. (n. 35), p. 37, fig. 10/3.

⁴¹ A. Adamescu, C. Ilie, op. cit. (n. 4), p. 29, fig. 5/1.

⁴² N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 92–93, fig. 6/10; C. M. Lazarovici, N. Boroffka, *Descoperiri din perioada târzie a epocii bronzului de la Poienestii, jud. Vaslui și din Hallstattul timpuriu de la Scânteia, jud. Iași*, in *ArhMold*, XXXIII, 2010, p. 276, fig. 2/5.

⁴³ Al. Oancea, op. cit. (n. 3), p. 68; A. C. Florescu, op. cit. (n. 33), p. 134, fig. 152/2; N. Boroffka, op. cit. (n. 3), p. 94, fig. 8/6.

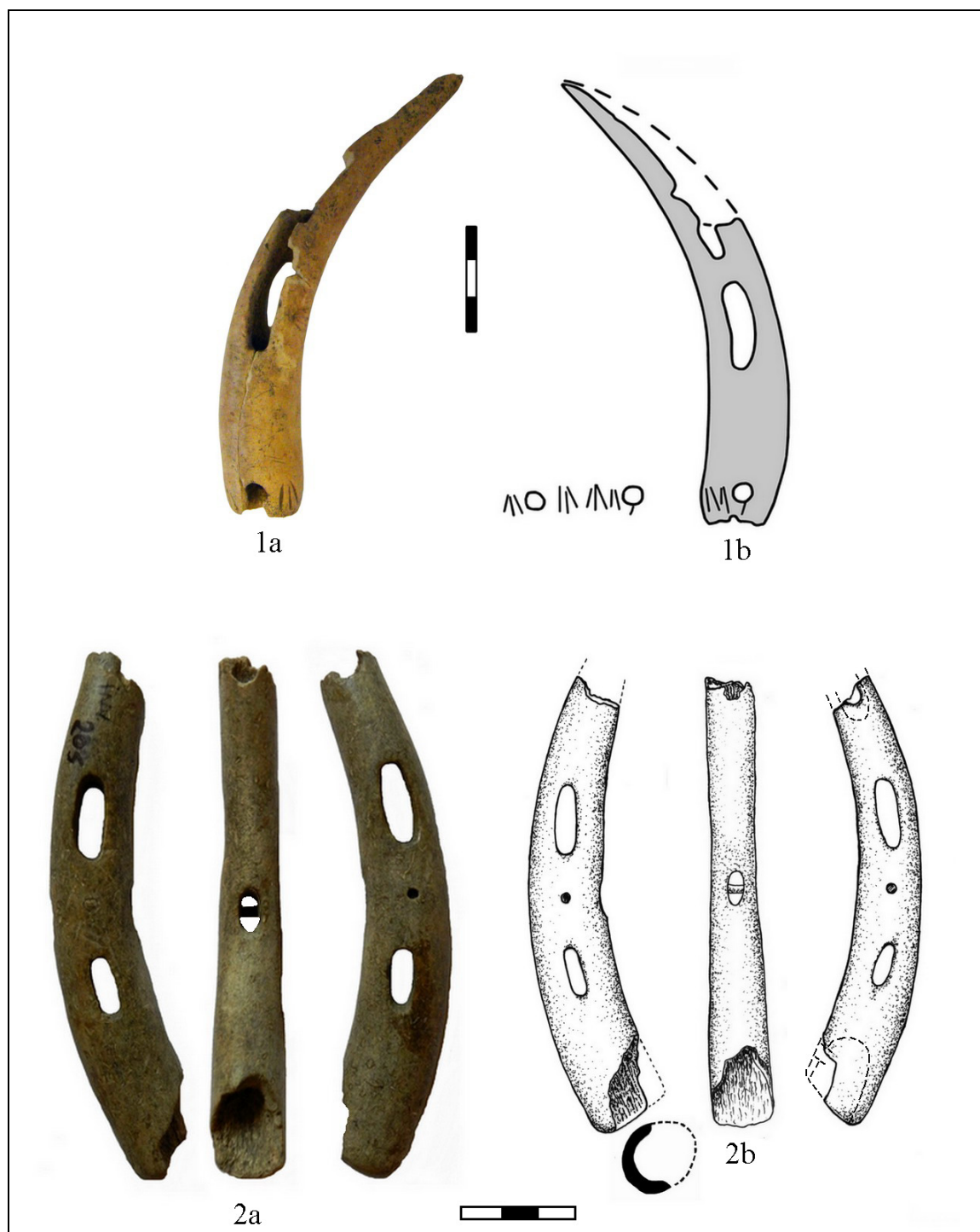

Fig. 1 – Psalii de corn: 1, Negrileşti; 2, Hârtoape.

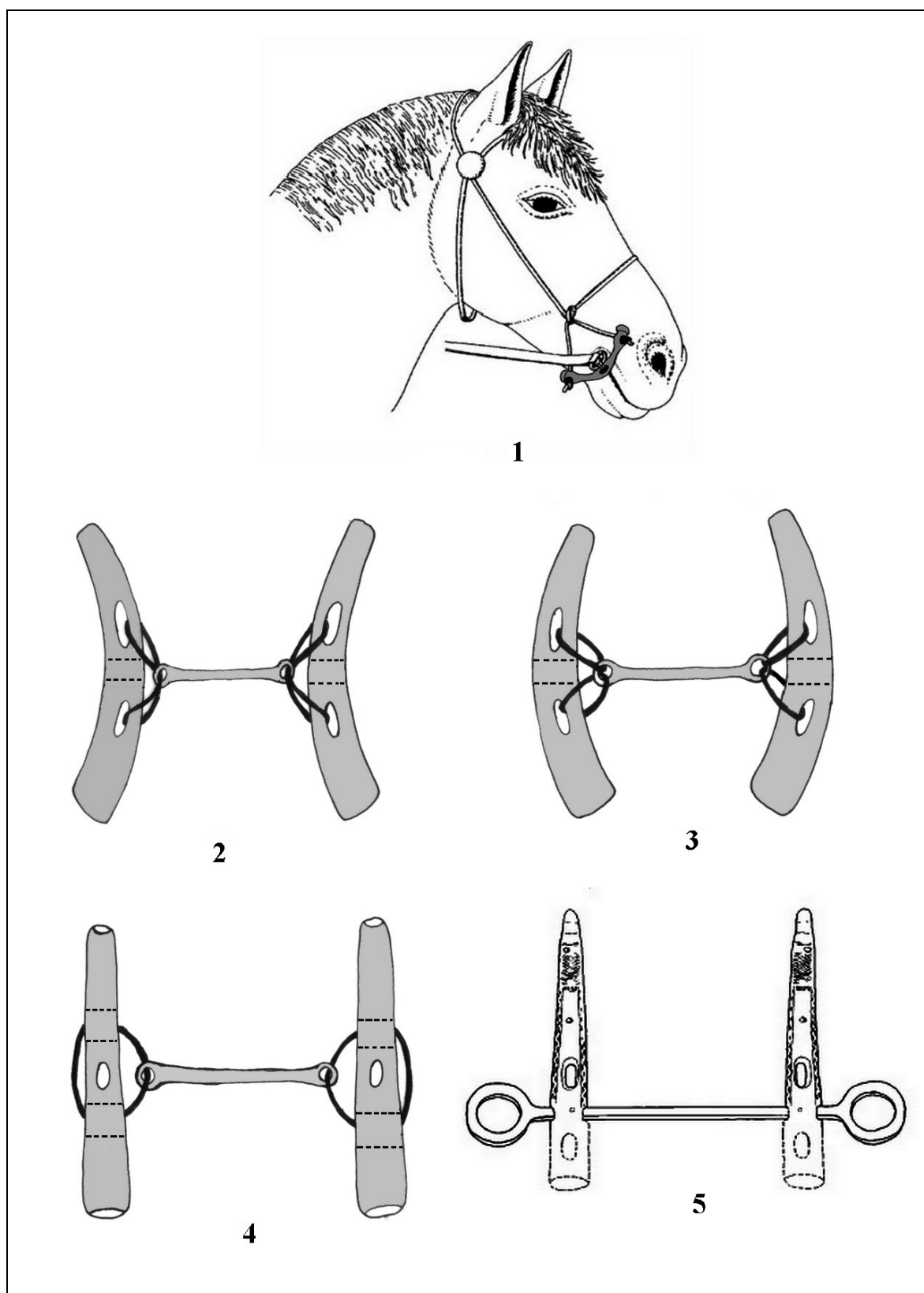

Fig. 2 – Propuneri de reconstituire a unui căpăstru (1) și a modului de dispunere a psaliilor de corn (2–5)
(1, după U. L. Dietz 1998; 5, după M. O. Korfmann, P. Zidarov 2006).

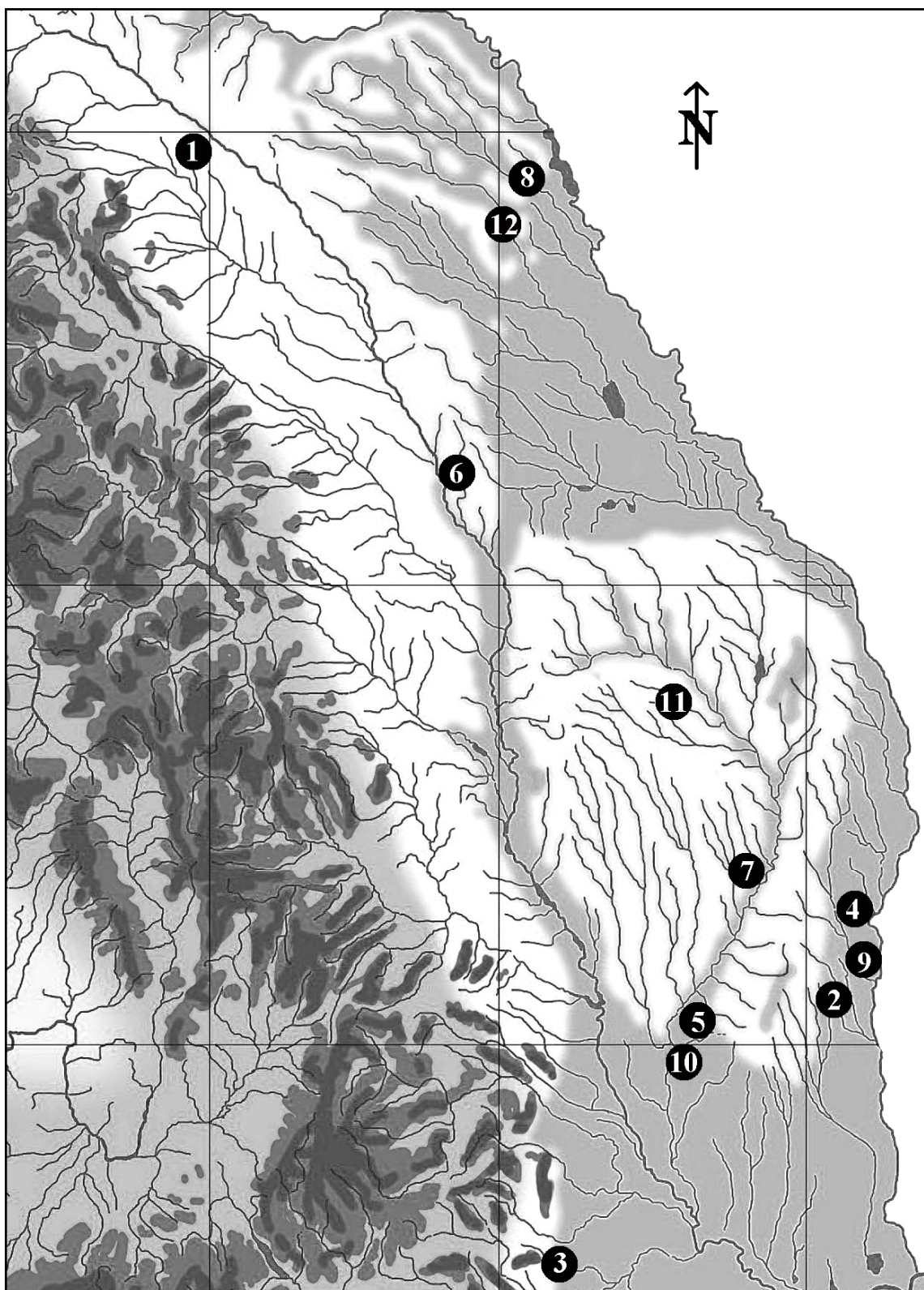

Fig. 3 – Harta răspândirii psaliilor de corn atribuite Bronzului târziu din Moldova: 1, Calafindești; 2, Cavadinești; 3, Coroteni; 4, Floreni; 5, Gârbovăț; 6, Hârtoape; 7, Horoiata; 8, Mihălășeni; 9, Murgeni; 10, Negrilești; 11, Poienești; 12, Trușești.

CERCETĂRI DE SUPRAFAȚĂ ÎN BAZINUL MIJLOCIU AL ȘOMUZULUI MARE*

DE

ALEXANDRU GAFINCU**

Abstract

This study aims to introduce in the literature a set of new archaeological sites discovered in the middle of the Șomuzul Mare Valley in a research conducted between 2010 and 2014. Following this research, there were discovered 30 settlements near the villages of Bunești, Horodniceni and Rădășeni and in the surroundings of the city of Fălticeni (Suceava County). Cultural groups with an agro-pastoral economy were attracted into the area by its richness in natural resources. They established their own settlements both in lowlands areas, near water sources and fertile soils, and in upland areas which benefits from high visibility and natural protection. For each discovery, a type-file was made which offers information about the site location, the geographic coordinates, the descriptions of the artifacts and the chronological and cultural affiliations. The new discoveries from the middle of the Șomuzul Mare Valley helps in the reconstruction of human-settlement dynamics and the repertory approach is essential for the protection of archaeological monuments.

Keywords: *field survey, Cucuteni, Bronze Age, Iron Age, II-V century, the Middle Șomuzul Mare Valley.*

Cercetarea arheologică de suprafață reprezintă cea mai facilă metodă de a obține informații cu privire la dinamica teritorială înregistrată într-un spațiu geografic bine definit. Pe parcursul timpului, în arealul est-carpatic au fost realizate numeroase astfel de investigații. Cu toate acestea, unele zone au făcut obiectul unor cercetări amănunțite, în timp ce altele nu au avut parte de aceeași atenție.

Comunitățile umane au căutat în permanență teritorii noi în care să existe resursele naturale necesare subzistenței. În Podișul Fălticeni, subunitate a Podișului Sucevei, se află bazinul hidrografic al Șomuzului Mare, unde comunitățile umane au găsit resursele necesare pentru practicarea unei economii bazate pe păstorit și agricultură. Relieful alcătuit din argile și nisipuri sarmatice are o înclinare aproximativ nord-vest – sud-est. Versantul nordic este domol, iar cel sudic se prezintă sub forma unei cueste accentuate afectată de eroziune¹. În partea de Nord-Vest a Podișului Fălticeni, suprapusă peste bazinul superior al Șomuzului Mare, se individualizează Depresiunea Liteni. În această zonă, relieful, reprezentat prin dealuri joase, cu altitudini care nu depășesc 350 m, și văi largi, este supus modelării fluvio-deluviale active determinate de natura substratului și rețeaua hidrografică². Densitatea de locuire ridicată, înregistrată încă din preistorie, reprezintă un indiciu privind importanța resurselor din această zonă pentru comunitate.

Datorită caracteristicilor distincte ale reliefului și a transformărilor diferențiate care au avut loc în acest spațiu, s-au individualizat microzone cu particularități bio-pedo-geografice distincte, care au determinat apariția unor comportamente diferite, adaptabile, în ceea ce privește utilizarea resurselor din mediu.

* Această lucrare a fost finanțată din contractul *Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE) - POSDRU/159/1.5/S/140863 proiect strategic „Programe doctorale și postdoctorale – suport pentru creșterea competitivității cercetării în domeniul Științelor umaniste și socio-economice”*, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Doctorand Univestitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; alexandru.gafincu@yahoo.com.

¹ Eu. Gheorghiu, N. Lupu-Brătiloveanu, *Podișul Fălticeni*, în *Geografia României*, vol. 4, *Regiunile pericarpătice. Dealurile și Câmpia Banatului și Crișanei, Podișul Mehedinți, Subcarpații, Piemontul Getic, Podișul Moldovei* (ed. L. Badea, D. Buga), Ed. Academiei Române, București, 1992, p. 479.

² Al. Roșu, *Geografia fizică a României*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1980, p. 277.

În arealul Șomuzului Mare, au fost realizate cercetări de suprafață care au dus la descoperirea a numeroase stațiuni încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea de către N. Beldiceanu și Gr. Buțoreanu și au fost continuate la începutul secolului al XX-lea de V. Ciurea. În unele situri, au fost realizate sondaje, iar descoperirile au fost expuse în Muzeul Regional Fălticeni³.

Cercetările desfășurate în mai multe etape de către specialiști de la Muzeul de Istorie al Moldovei în Podișul Sucevei⁴ și cele întreprinse în bazinul superior al Șomuzului Mare de către E. I. Emandi⁵ s-au soldat cu descoperirea unui număr mare de situri, din perioade istorice diferite.

Datorită unor descoperiri întâmplătoare, în unele zone au fost realizate săpături de salvare. Mormintele de la Dolheștii Mari-La Hăpău, cercetate de către M. Dinu în perioada 1957-1958⁶, săpăturile de salvare din 1967, de la Basarabi-Lan, coordonate de V. Spinei și M. Nistor⁷ și săpăturile de salvare desfășurate în 1982, la Hârtoș-Sub plopi, conduse de către N. Ursulescu și Dr. Popovici⁸, au avut drept scop obținerea de informații despre aspecte culturale puțin cunoscute în spațiul est-carpatic.

Prin săpături sistematice întreprinse la Preutești-Haltă și Cetate, sub coordonarea lui N. Ursulescu și Dr. Popovici⁹, și săpăturile de la Dolheștii Mari-Țârnuica, conduse de M. Andronic¹⁰, au fost obținute informații stratigrafice în stațiuni pluristratificate.

În ultimul deceniu, membri ai colectivului Muzeului Bucovinei de la Suceava au realizat o serie de cercetări de suprafață pe valea Șomuzului Mare, rezultatele fiind publicate în diverse lucrări de specialitate¹¹.

Studiul de față vizează introducerea în literatura de specialitate a noi puncte de interes arheologic, descoperite prin cercetări de suprafață desfășurate împreună cu N. Bolohan, în perioada 2010–2014, în bazinul mijlociu al Șomuzului Mare. Descoperirea întâmplătoare a unor situri inedite a fost punctul de plecare pentru realizarea unei cercetări de teren. Au fost vizate în mod special zone din perimetrul comunelor Bunești, Horodniceni și Rădășeni, dar și împrejurimile orașului Fălticeni, din județul Suceava.

Pentru vizualizarea spațiului de lucru și stabilirea unor trasee ce urmau să fie cercetate au fost utilizate imagini satelitare¹², instrumentele oferite de softul Google Earth și hărți topografice.

Punctele de interes arheologic au fost menționate alfabetic, în funcție de localitatea pe teritoriul căreia au fost identificate. Dacă mai multe situri se află în zona denumită cu același toponim au fost adăugate cifre romane pentru a face diferențierea între descoperiri.

Pentru fiecare sit au fost menționate informații referitoare la localizarea în teren, microforma de relief, apartenența la bazinul hidrografic și coordonate de localizare absolută. Artefactele au fost descrise menționându-se pentru fragmentele ceramice culoarea, degresantul, decorul și, dacă a fost posibil, tipul de vas

³ V. Ciurea, *Aperçu des antiquités préhistoriques du département de Baia*, in *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie (Dacia)*, 3–4, 1933, pp. 46–55.

⁴ D. Teodor, I. Ioniță, *Cercetări arheologice în Podișul Sucevei*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, V, 1967, pp. 309–325; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1970.

⁵ E. I. Emandi, *Cercetări arheologice în bazinul superior al Șomuzului Mare*, lucrare de diplomă, mss., Iași, 1974, biblioteca personală A. László.

⁶ M. Dinu, *Sondajul arheologic de la Dolheștii Mari*, in *Materiale și cercetări arheologice (Materiale)*, VI, 1959, pp. 213–220; idem, *Șantierul Dolheștii Mari (r. Fălticeni, reg. Suceava)*, in *Materiale*, VII, 1961, pp. 121–129.

⁷ V. Spinei, M. Nistor, *Un mormânt din lespezi de piatră în nordul Moldovei*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 19, 1968, 3, pp. 621–628.

⁸ N. Ursulescu, Dr. Popovici, *Contribuții la cunoașterea ritului funerar din bronzul mijlociu în nordul Moldovei*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 38, 1987, 1, pp. 72–76.

⁹ Pentru Preutești-Haltă vezi: N. Ursulescu, S. Ignătescu, *Preutești-Haltă. O așezare cucuteniană pe valea Șomuzului Mare*, Casa Editorială „Demiurg”, Iași, 2003 și bibliografia; pentru Preutești-Cetate vezi: Dr. Popovici, N. Ursulescu, *Șantierul arheologic Preutești – „Cetate”, jud. Suceava, 1979. Raport preliminar*, in *Cercetări Arheologice (CA)*, IV, 1981, pp. 54–57; idem, *Șantierul arheologic Preutești – „Cetate”, jud. Suceava*, in *CA*, V, 1982, pp. 23–27; N. Ursulescu, Dr. Popovici, *Șantierul arheologic Preutești – „Cetate”, jud. Suceava*, in *CA*, VII, 1984, pp. 81–84; idem, *Începutul primei epoci a fierului în nordul Moldovei în lumina cercetărilor de la Preutești (jud. Suceava)*, in *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1983, pp. 25–32 cu Bibliografia.

¹⁰ M. Andronic, *Așezarea din sec. II–I î.Hr. de la Dolheștii Mari – Suceava*, in *Memoria Antiquitatis (MemAntiq)*, XIX, 1994, pp. 235–242.

¹¹ B. P. Niculică, *Considerații privind așezarea Noua de la Cumpărătura (comuna Bosanci, județul Suceava)*, in *Suceava. Studii și Materiale (Suceava)*, XXIX–XXX, vol. I (2002–2003), 2004, pp. 423–430; idem, *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei*, lucrare de doctorat, mss., Iași, 2006, Biblioteca Facultății de Istorie; B. P. Niculică, C. Aparaschivei, *Un nou sit arheologic în Podișul Fălticeniilor*, in *Suceava*, XXXI–XXXII–XXXIII (2004–2005–2006), 2007, pp. 61–73; M. Andronic, *Istoria Bucovinei*, vol. I, *De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Suceava, 2008.

¹² Ortofotoplanuri disponibile gratuit pentru vizualizare pe INIS Viewer <http://geoportal.ancpi.ro/geoportal/viewer/index.html>.

căruia îi aparține fragmentul. În continuare, au fost menționate și alte materiale care au fost găsite la suprafața siturilor: fragmentele de chirpici, fragmentele osteologice și materialele litice¹³. În funcție de caracteristicile artefactelor, de cele mai multe ori, pe baza tipologiei și a decorului ceramic, a fost menționată perioada și grupul cultural căruia îi aparțin. Pentru siturile care au fost publicate, a fost introdusă o rubrică în care a fost menționată bibliografia.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. Fălticeni, *Siliște*

a. În dreapta șoselei Fălticeni-Rotopănești, la circa 1 km Nord-Vest de bariera orașului, la 200 m vest de barajul iazului de acumulare Pocoleni, pe terasa inferioară a pârâului Rădășanca, în apropiere de confluența cu Șomuzul Mare;

GPS: 47°29'06'' N; 26°17'07'' E.

b. De pe cele două cenușare și din spațiul dintre acestea, au fost recoltate fragmente ceramice de culoare cărămizie, cărămiziu-cenușie, roșiatică, cărămizie la exterior și neagră la interior sau neagră, unele prezentând urme de lustruire. Degresantul utilizat constă în microprundiș, șamotă și silicolit sfărâmat. Vasele borcan sunt decorate cu brâu simplu sau alveolat. O toartă supraînălțată cu buton, un buton fragmentar și un fragment cu caneluri orizontale pot fi atribuite unor cești cu torți supraînălțate. Două fragmente prezintă decor realizat cu măturica. La suprafața solului a apărut și un fragment de strecurătoare. Printre materialele ceramice se numără și o serie de fragmente ceramice de culoare cenușie cu nisip în compoziție. Materialul osteologic include doi omoplați crestați și numeroase alte fragmente osteologice.

c. Epoca bronzului (cultura Noua), prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihady), perioada romană (cultura carpică).

d. D. Teodor, I. Ioniță, op. cit. (no. 4), pp. 314–315, fig. 3/5; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Ed. Academiei Române, București, 1970, pp. 305–306, pl. CCXXXV/16-17, punct 294f; B. P. Niculică, *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei*, lucrare de doctorat, mss., Iași, 2006, Biblioteca Facultății de Istorie, p. 166.

2. Lămășeni, com. Rădășeni, *Stuh*

a. La 1 km est față de cimitirul aflat la marginea de nord a satului, în partea de sud-est a Dealului Punișoarei, pe o terasă medie aflată pe partea dreaptă a pârâului Punișoarei, afluent de stânga al pârâului Lămășanca, afluent de dreapta al Șomuzului Mare;

GPS: 47°30'13'' N; 26°14'12'' E.

b. De pe suprafața așezării, au fost recoltate ceramică, chirpici¹⁴, un fragment de la o lamă din silex și un frecător din piatră. Fragmentele de olărie, realizate dintr-o pastă cu nisip și șamotă, au culoare care variază de la cărămiziu-roșiatic la negru. Vasele de tip borcan de dimensiuni medii și mari sunt decorate cu brâuri în relief. Un fragment ceramic decorat cu caneluri orizontale poate proveni de la un vas bitronconic.

c. Prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihady).

3. Lămășeni, com. Rădășeni, *Punișoară I*

a. La circa 300–400 m nord-est față de același cimitir, pe o mică terasă situată în partea de sud-vest a Dealului Punișoarei, pe partea stângă a unui pârâu, afluent de stânga al pârâului Lămășanca, afluent de dreapta al Șomuzului Mare;

GPS: 47°30'15'' N; 26°13'39'' E.

b. Au fost descoperite pe suprafața sitului fragmente ceramice de culoare cărămizie și cenușie realizate dintr-o pastă omogenă, cu nisip și cioburi pisate în compoziție. Două dintre fragmentele ceramice sunt decorate cu brâuri alveolate.

c. Epoca fierului.

¹³ Încadrarea culturală a materialelor arheologice a fost realizată conform informațiilor existente în literatura de specialitate și a sugestiilor oferite de către lect. dr. N. Bolohan și prof. univ. dr. N. Ursulescu, cărora le mulțumesc pe această cale.

¹⁴ Pe o parte din suprafața așezării, a fost înființată o livadă în anul 2011. Proprietarul menționează descoperirea unor fragmente de chirpici în timpul realizării gropilor pentru plantat, însă materialele au fost aruncate.

4. Lămășeni, com. Rădășeni, *Puntișoară II*

a. La circa 300–400 m nord-est față de același cimitir, în apropierea unei zone mlăștinoase, cu numeroase izvoare, pe o terasă medie a pârâului Lămășanca, afluent de dreapta al Șomuzului Mare;

GPS: 47°30'10" N; 26°13'52" E.

b. În urma cercetărilor de suprafață, au fost culese fragmente ceramice de culoare roșiatică, cărămidă și neagră care au în compoziție cioburi pisate. Vasele borcan sunt nedecorate (Pl. II/5) sau decorate cu brăuri în relief, simple (Pl. II/6, 8) sau alveolate. Un fragment ceramic care poate fi atribuit unui castron prezintă decor canelat. În apropierea zonei mlăștinoase, a fost descoperit un fragment de la o strecurătoare (Pl. II/7). Pe suprafața așezării, au apărut fragmente de chirpici ars la roșu și vitrificați.

c. Epoca bronzului (cultura Noua), prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihady).

5. Lămășeni, com. Rădășeni, *La bolohan*

a. În zona cea mai înaltă a Dealului Buzei, pe cumpăna apelor dintre pârâul Lămășanca și pârâul Brădățel, afluent de dreapta al Șomuzului Mare;

GPS: 47°30'45" N; 26°14'19" E.

b. Cercetarea de suprafață a dus la descoperirea de fragmente ceramice de culoare cărămidă și cenușie realizate dintr-o pastă ce conține ca degresanți nisip sau șamotă. Suprafața exterioară a unor fragmente este acoperită cu un slip roșiatic. Vasele sunt decorate cu șiruri de alveole pe umăr (Pl. II/1), iar unele buze sunt crestate (Pl. II/2, 4). Materialul ceramic este completat de o fusaiolă conică fragmentară. Materialul litic include resturi de debitaj și un vârf de lamă din silex cenușiu și un fragment de silex alb. La acestea, se adaugă un topor și o dălțiță din silit și jumătatea dinspre tăiș a unui topor.

c. Epoca bronzului (cultura Horodiștea).

6. Lămășeni, com. Rădășeni, *Dealul Prodăni*

a. La 100 m nord-est de sat, pe dealul dintre sat și pădurea Prodăni, pe cumpăna apelor dintre bazinul pârâului Brădățel și bazinul pârâului Lămășanca;

GPS: 47°29'52" N; 26°13'02" E.

b. Pe suprafața redusă a așezării, au apărut fragmente ceramice portocalii și cenușii, fără pictură, chirpici arși la roșu și vitrificați și trei piese din silex cenușiu (un gratoar, un vârf de lamă și o așchie)¹⁵.

c. Eneolitic (cultura Cucuteni).

7. Mihăești, com. Rotopânești, *Răstoacă I*

a. La circa 1 km nord-vest față de sediul de ferma piscicolă Șomuz II, în partea de sud-est a Dealului Roșiei, în zona numită *Răstoacă* sau *Roșia Mică*, pe panta lină a dealului, pe partea dreaptă a Șomuzului Mare, în apropierea confluenței dintre acesta și pârâul Iazuri;

GPS: 47°32'03" N; 26°14'07" E;

b. De pe suprafața sitului care nu este inundată de iazul Roșia, au fost culese fragmente ceramice atipice de culoare cărămidă cu șamotă sfărâmată în compoziție.

c. Epoca metalelor.

8. Mihăești, com. Rotopânești, *Răstoacă II*

a. În partea de Sud a Dealului Roșiei, pe terasă medie de pe partea stângă a pârâului Iazuri;

GPS: 47°32'09" N; 26°13'40" E.

b. Cercetările de suprafață au dus la descoperirea de fragmente de olărie de culoare cenușie, aspre, cu microprundiș în compoziție.

c. Perioada romană (cultura Sântana de Mureș).

9. Mihăești, com. Horodniceni, *Roșia*¹⁶

a. La 500 m Sud-Est față de ferma piscicolă Șomuz II, în partea de sud-est a Dealului Ghizuniei, pe terasa inferioară a Șomuzului Mare;

GPS: 47°31'34" N; 26°14'43" E.

¹⁵ Localnicii menționează descoperirea, în toamna anului 2013, a numeroase fragmente ceramice și de chirpici în urma săpării unui puț și a unor gropi pentru înființarea unei livezi la circa 200 m sud-est de sit. Până în prezent, aceste informații nu au fost verificate pe teren.

¹⁶ Situl a fost arondat satului Mihăești, comuna Horodniceni, pentru că este cel mai aproape de acesta, deși, din punct de vedere administrativ, terenul aparține comunei Rădășeni.

b. De pe suprafața celor trei cenușare și din spațiul dintre acestea, au fost adunate fragmente ceramice cărămizii și negre-cenușii cu microprundișuri, șamotă și silicolit sfărâmat în compoziție. Unele fragmente prezintă urme de lustruire. Vasele borcan de diferite dimensiuni sunt nedecorate (Pl. II/8) sau prezintă brăuri simple (Pl. IV/7), crestate (Pl. III/7), alveolate (Pl. II/4; III/8, 11) sau șiruri de găuri parțiale amplasate sub buză (Pl. IV/2, 5). Un fragment care poate proveni de la un castron prezintă o proeminență tronconică dispusă sub buză (Pl. IV/10). Două fragmente provin de la cești cu torți supraînălțate cu creastă (Pl. III/1, 3). Oalele prezintă torți în bandă. Unul dintre fragmente prezintă decor realizat cu măturica (Pl. III/2). Alături de acestea au fost descoperite fragmente ceramice cenușii, cu nisip sau microprundiș în compoziție. În perimetrul unuia dintre cenușare, au apărut două fragmente de strecurătoare (Pl. III/5–6). Dintre fragmentele osteologice descoperite, se numără cinci omoplați crestati și un împungător. La acestea se adaugă mai multe fragmente de râșniță, un fragment de valvă de la un tipar pentru turnat celturi (Pl. IX/1) și numeroase așchii de la pietre rulate.

c. Epoca bronzului (cultura Noua), perioada romană (cultura carpică).

10. Mihăești, com. Horodniceni, *Siliște*

a. În marginea de sud a satului, la circa 700 m sud-est față Școala generală Mihăești, în partea de sud a Dealului Ghizuniei, pe partea stângă a pâraului Brădățel, afluent de dreapta al Șomuzului Mare;

GPS: 47°30'55'' N; 26°13'27'' E.

b. De pe suprafața cuprinsă între grajdurile fostei Ferme Zootehnice Mihăești și o livadă nou înființată, a fost adunată o cantitate mare de fragmente ceramice și osteologice. Fragmentele de olărie au culoare cărămizie, cărămiziu-cenușie și neagră cu șamotă și silicolit sfărâmat în compoziție. Vasele borcan prezintă brău simplu sau alveolat, orificii parțiale sub buză, butoni, iar castroanele sunt nedecorate. Ceștile prezintă torți în bandă, cu creastă sau buton. Un fragment ceramic de culoare neagră prezintă caneluri verticale. Materialul osteologic include un omoplat crestă și un fragment de la o patină. Pe suprafața sitului, au mai apărut un număr redus de fragmente ceramice cenușii, cu nisip în compoziție, un fragment de strecurătoare de culoare neagră și două frecătoare din piatră. În zona care este acum livada, au fost descoperite numeroase materiale arheologice printre care se numără două dălțițe din corn, fragmente de la amfore și o monedă emisă în timpul împăratului roman Nero¹⁷.

c. Epoca bronzului (cultura Noua), prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihady), perioada romană (cultura carpică).

d. A. Niculăiasa, M. Niculăiasa, *Din istoria comunelor Rădășeni și Horodniceni*, Ed. Litera, București, 1979, p. 80.

11. Moara, com. Moara, *Roșia*

a. La circa 1 km sud față de marginea satului Moara Carp și 1,4 km nord față de ferma piscicolă Șomuz II, pe terasa inferioară cuprinsă între iazul Strâmbu (pe pâraul Frumoasa) și iazul Roșia (pe Șomuzul Mare);

GPS: 47°32'30'' N; 26°14'48'' E.

b. Pe suprafața sitului, au fost descoperite fragmente ceramice cenușii, cu microprundișuri în compoziție, și numeroase fragmente de chirpici, arși la roșu.

c. Perioada romană (cultura carpică).

12. Petia, com. Bunești, *Țântă*

a. Spre marginea de sud-est a satului, la circa 600 m est față de intrarea în sat dinspre Fălticeni, pe pantă lină și terasa medie de pe partea dreaptă a pâraului Prisaca;

GPS: 47°29'19'' N; 26°19'38'' E.

b. De pe o suprafață de circa 1,5 ha, au fost culese fragmente ceramice de culoare roșiatică, cărămizie la exterior și neagră la interior, neagră-cenușie, cu șamotă și silicolit sfărâmat în compoziție. În ruptura unor fragmente, apar particule de culoare albă care se sfărâmă la atingere. Fragmentele provin de la vase de tip borcan și castroane, decorate cu brăuri simple, crestate sau alveolate, perforații totale sau parțiale sub buză, cești și oale cu torți în bandă. Un fragment ceramic negru-închis este decorat cu caneluri. Pe suprafața sitului, au mai fost descoperite mai multe torți în bandă și un fragment de strecurătoare. Fragmentele ceramice de culoare cenușie și mai rar negre-cenușii, lustruite, au nisip și microprundiș în compoziție. Din perimetrul așezării provine un bulgar de zgură de fier, iar într-o zonă în care se concentrează fragmente ceramice, au fost descoperite bucăți de chirpici cu impresiuni de plante.

¹⁷ Info. C. Târziu, căruia îi mulțumesc pentru amabilitate.

c. Epoca bronzului (cultura Noua), prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihady), perioada romană (cultura carpică).

d. M. Andronic, *Istoria Bucovinei*, vol. I, *De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Suceava, 2008, p. 149.

13. Petia, com. Bunești, *Petiuța*

a. În vatra satului, în zona numită Petiuța, pe o terasă inferioară aflată la baza Dealului Petiuța, pe partea stângă a pârâului Prisacă.

GPS: 47°29'59'' N; 26°19'40'' E.

b. Pe suprafața redusă a așezării care nu a fost afectată de construcții, au apărut fragmente ceramice roșiatice și cărămizii cu șamotă sfărâmată ca degresant și fragmente cenușii cu microprundișuri sau nisip.

c. Epoca romană (cultura carpică).

14. Petia, com. Bunești, *Dealul Vodă I*

a. În marginea de nord-est a platoului înalt numit Dealul Vodă¹⁸, pe partea dreaptă a pârâului Prisacă;

GPS: 47°29'57'' N; 26°19'15'' E.

b. De pe o suprafață a sitului au fost recoltate fragmente de olărie de culoare cărămizie și neagră-cenușie, cu un slip roșu, care conțin șamotă sfărâmată ca degresant. Fragmentele ceramice de culoare portocalie sunt în proporție de 20%. Fragmentele sunt decorate cu șiruri de incizii. Pe suprafața sitului, au apărut așchii de silex cenușiu și un topor fragmentar din silit.

c. Epoca bronzului (cultura Horodiștea).

15. Petia, com. Bunești, *Dealul Vodă II*

a. Pe un platou aflat în zona cea mai înaltă a Dealului Vodă, pe cumpăna apelor dintre bazinele colectoare ale pârâului Prisacă și Șomuzului Mare;

GPS: 47°29'59'' N; 26°18'40'' E;

b. Din zona așezării, au fost adunate fragmente ceramice negre-cenușii și cărămizii, unele cu un slip roșiat, care au ca degresant șamotă sfărâmată. Decorul este compus din șiruri de impresiuni, împunsături mărginite de linii incizate (Pl. VIII/9), linii oblice incizate (Pl. VIII/4), proeminente de formă conică (Pl. VII/8) și buze crestate (Pl. VIII/6). Materialul litic se compune din așchii și resturi de debitaj de silex cenușiu și alb.

c. Epoca bronzului (cultura Horodiștea).

16. Petia, com. Bunești, *Dealul Vodă III*

a. În marginea de nord a platoului înalt numit Dealul Vodă, pe partea dreaptă a pârâului Gropii care se varsă în pârâul Prisacă;

GPS: 47°29'57'' N; 26°19'06'' E.

b. De pe suprafața sitului, au fost recoltate fragmente ceramice de culoare cenușie și cărămiziu-cenușie, unele cu slip roșietic, cu șamotă sfărâmată ca degresant. Decorul se compune din șiruri de incizii, buze crestate, iar o toartă în bandă are pe partea exterioară decor în zig-zag (Pl. VIII/7). Materialul litic include un vârf de săgeată din silex alb, resturi de debitaj de la silex de culoare cenușie și albă și un fragment dintr-un topor cu gaură transversală.

c. Epoca bronzului (cultura Horodiștea).

17. Petia, com. Bunești, *Siliște*¹⁹

a. În vatra satului, pe panta lină a Dealului Groapa/Siliștei, în apropierea confluenței a două pâraie care formează pârâul Prisacă;

GPS: 47°30'16'' N; 26°18'52'' E.

b. Din zona așezării care nu a fost afectată de activitățile antropice au fost adunate fragmente ceramice cărămizii, roșietic la exterior și negre la interior și negre-cenușii, cu urme de lustruire care au ca degresant șamotă și silicolit sfărâmat. În ruptura unor fragmente, se observă particule de culoare albă care se sfărâmă la

¹⁸ Pe hărțile topografice 1:25.000, ediția a II-a, din 1985, toponimul este amplasat greșit în comparație cu planurile cadastrale aflate la Unitatea Administrativ Teritorială Bunești și de toponimia locală.

¹⁹ Situl este puternic afectat de către intervențiile elementului antropic. Drumul care trece prin așezare a săpat cu timpul un culoar, pe unele porțiuni lucrările agricole au ajuns la stratul de cultură scoțând la suprafață chirpici, iar pe o porțiune, a fost înființată o livadă.

atingere. Fragmentele de la vase borcan sunt nedecorate (Pl. VII/5–6) sau prezintă brâuri simple (Pl. VII/3–4), alveolate sau crestate (Pl. VII/2). Oalele au una sau două torți în bandă. De pe suprafața așezării a fost recuperat și un frecător din piatră (Pl. VII/1).

c. Epoca bronzului (cultura Noua), prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihrad).

18. Petia, com. Bunești, *Pe Groapă*

a. Pe marginea unui platou aflat în zona înaltă a Dealului Gropii, la est de Valea Gropii;

GPS: 47°30'21" N; 26°18'41" E.

b. De pe o suprafață redusă au fost culese fragmente ceramice de culoare cărămizie și neagră-cenușie cu șamotă sfărâmată. Un fragment negru prezintă decor canelat (Pl. VI/10), iar unul cărămiziu prezintă un șir de alveole (Pl. VI/9). Materialul litic include fragmente de silex cenușiu.

c. Prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihrad).

19. Petia, com. Bunești, *Toloacă*

a. În partea de vest a satului, în partea de nord-est a Dealului Toloaca, pe marginea unei terase medii, în bazinul colector al pârâului Prisacă;

GPS: 47°30'40" N; 26°18'30" E.

b. Pe o suprafață întinsă, au apărut fragmente ceramice de culoare cărămizie, cenușie și neagră-cenușie, unele cu un slip roșu, cu șamotă sfărâmată și microprundiș ca degresant. Din perimetrul sitului, provin fragmente de silex cenușii, una prezentând reflexii albastre.

c. Epoca bronzului.

20. Petia, com. Bunești, *În sus I*

a. În partea de vest a zonei numite Valea Teiului pe terasa superioară a pârâului Lăcuțului, unul dintre afluenții pârâului Prisacă;

GPS: 47°31'01" N; 26°18'26" E.

b. Pe suprafața sitului, au apărut fragmente ceramice de culoare cărămizie, neagră la exterior și cărămizie la interior și neagră-cenușie, cu șamotă și silicolit sfărâmat, decorate cu brâuri alveolate, caneluri, șiruri de găuri parțiale și apucători. Materialul litic include așchii de silex de culoare cenușie și albă.

c. Prima epocă a fierului.

21. Petia, com. Bunești, *În sus II*

a. În partea de nord a zonei numite Valea Teiului, pe terasa superioară;

GPS: 47°31'05" N; 26°18'35" E.

b. De pe suprafața sitului, au fost recoltate fragmente ceramice de culoare cărămizie, neagră la exterior și cărămizie la interior și neagră-cenușie, care conțin ca degresant șamotă și silicolit sfărâmat. Pe două fragmente ceramice, apare decor canelat. Din cauza adâncimii arăturilor, în unele porțiuni au fost scoase la suprafață fragmente de chirpici arși la roșu și vitrificați.

c. Prima epocă a fierului.

22. Pocoleni, com. Rădășeni, *Dealul Pocolenilor*

a. În partea de nord a Dealului Pocolenilor, în apropiere de linia de înaltă tensiune, la marginea terasei superioare, pe cumpăna apelor dintre pâraielor Lămășanca și Rădășanca, afluenți de dreapta ai Șomuzului Mare;

GPS: 47°29'43" N; 26°15'32" E.

b. La suprafața solului au apărut fragmente ceramice cărămizii, cu șamotă sfărâmată și microprundiș. Fragmente ceramice portocalii cu nisip sunt în proporție de 15–20%.

c. Epoca bronzului (cultura Horodiștea).

23. Pocoleni, com. Rădășeni, *Dealul Frăsinelului*

a. În zona cea mai înaltă a dealului Frăsinelului, la 1,2 km est de sat, pe cumpăna apelor dintre pâraielor Lămășanca și Rădășanca, afluenți de dreapta ai Șomuzului Mare;

GPS: 47°29'46" N; 26°15'05" E.

b. De pe suprafața sitului, au fost culese fragmente ceramice cărămizii, cu microprundiș și șamotă sfărâmată ca degresant, și așchii de silex de culoare cenușie și albă.

c. Epoca bronzului (cultura Horodiștea).

24. Podeni, com. Bunești, *Vatra satului*

a. În grădinile gospodăriilor aflate în zona de Ssud a vetrei satului, la 300 m vest față de intrarea în sat dinspre Fălticeni pe terasa inferioară a Șomuzului Mare;

GPS: 47°30'08'' N; 26°16'54'' E.

b. Pe suprafața accesibilă, au fost descoperite fragmente ceramice cărămizii și negre-cenușii cu microprundișuri, șamotă și silicolit sfărâmat. În ruptura unor fragmente, se observa particule de culoare albă care se sfărâmă la atingere. Unele fragmente prezintă urme de lustruire. Vasele de tip borcan au fost decorate cu brâu simplu (Pl. VI/5, 7) și șiruri de găuri parțiale. Un fragment provine de la o oală cu toartă în bandă (Pl. VI/3), iar altul, decorat pe umăr cu două șiruri de incizii încadrate de linii incizate, aparține unei cești cu torți supraînălțate (Pl. VI/1). De asemenea, a fost descoperită ceramică atipică de culoare cenușie, care prezintă uneori urme de lustruire.

c. Epoca bronzului (cultura Noua), epocă romană (cultura carpică).

25. Rădășeni, com. Rădășeni, *Dealul Heleștiucului*

a. În zona cuprinsă între fostul CAP Rădășeni și cimitirul pe rit vechi, pe terasa medie a unui afluent de stânga al pârâului Rădășanca;

GPS: 47°28'45'' N; 26°15'21'' E.

b. De pe o suprafață de circa două hectare, au fost culese fragmente ceramice cărămizii, roșiatice, negre la exterior și cărămizii la interior și negre, cu șamotă și silicolit sfărâmat²⁰. Fragmentele provin de la vase borcan, nedecorate (Pl. V/2, 8) sau decorate cu brâie simple (Pl. IV/3; V/1, 5–7; Pl. IX/3–4), alveolate (Pl. IV/1, 4, 6, 9) sau șiruri de găuri parțiale sub buză (Pl. IX/2), oale și castroane (Pl. V/4). Unele fragmente de culoare neagră, care pot proveni de la vase bitronconice prezintă decor canelat, iar un fragment de culoare roșiatice, cu caneluri orizontale poate aparține unui pahar (?) (Pl. V/3). Alături de acestea, au fost descoperite fragmente ceramice cenușii cu nisip sau microprundișuri și fragmente roșiatice-portocalii cu microprundiș care pot proveni de la amfore. Materialul litic constă din mai multe fragmente de silex cenușiu, fragmente de râșniță și un frecător.

c. Epoca bronzului (cultura Noua), prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihady), perioada romană (cultura carpică, cultura Sântana de Mureș).

26. Rădășeni, com. Rădășeni, *La șipote*

a. În zona înaltă de la Sud de sat, pe terasa înaltă a pârâului Șipote, afluent al pârâului Rădășanca;

GPS: 47°27'17'' N; 26°15'16'' E.

b. Pe suprafața așezării, au apărut fragmente ceramice de culoare cărămizie, neagră-cenușie sau cărămizie la exterior și neagră-cenușie la interior, cu șamotă și silicolit sfărâmat în compoziție. Decorul constă în brâie simple (Pl. VIII/5), șiruri de incizii, impresiuni triunghiulare (Pl. VIII/1), apucători și proeminente conice. Materialul litic include jumătatea dinspre tăiș a unui topor din silex alb, șlefuit, câteva așchii de silex, un percutor, un frecător, un fragment de râșniță și foarte multe așchii de piatră rulată.

c. Epoca bronzului.

27. Rotopănești, com. Horodniceni, *Prodana-la tei I*

a. Între pădurea Prodana și drumul 209M²¹, la circa 1,2 km vest față de satul Lămășeni și 1,2 km sud față de satul Mihăești la marginea terasei unui afluent de dreapta al pârâului Brădățel;

GPS: 47°29'44'' N; 26°12'22'' E.

b. Au fost descoperite fragmente ceramice de culoare cărămizie la exterior și neagră la interior, cărămiziu-cenușie și neagră cu șamotă sfărâmată și microprundiș. Fragmentele de olărie de la vase borcan sunt nedecorate (Pl. VI/2, 4) sau prezintă brăuri alveolate, trase din pastă, și apucători. Un fragment ceramic

²⁰ Unele fragmente prezintă silicolit în cantitate mare, cu dimensiuni de până la 0,5 cm.

²¹ Drumul traversează marginea sudică a așezării. Lucrările de nivelare a drumului, efectuate în toamna anului 2013, au scos la suprafață o serie de materiale arheologice.

nedecorat aparține unui castron (Pl. VI/6). De asemenea, a fost descoperit un fragment de strecurătoare (Pl. VI/8) și un frecător din piatră.

c. A doua epocă a fierului (sec. V–III î.Hr.).

28. Rotopănești, com. Horodniceni, *Prodana-la tei II*

a. Între pădurea Prodana și drumul 209M, în apropierea zonei numite Valea lui Pavel, la circa 1,2 km vest față de satul Lămășeni și 1,2 km sud față de satul Mihăești, la marginea terasei superioare a bazinului colector al pâraului Brădățel;

GPS: 47°29'45'' N; 26°12'15'' E.

b. De pe suprafața sitului, au fost recoltate fragmente ceramice de culoare cenușie și cărămidie cu microprundiș, șamotă și silicolit sfărâmat, și așchii de silex de culoare cenușie și albă.

c. Epoca bronzului.

29. Rotopănești, com. Horodniceni, *La ghilitoare*

a. La intrarea în sat dinspre Mihăești, la sud de DJ 209 A Fălticeni-Horodniceni, în partea de sud-est a Dealului Curții Rotopăneștilor, pe partea dreaptă a confluenței dintre pâraul Ghilitoare cu pâraul Brădățel;

GPS: 47°30'48'' N; 26°12'17'' E.

b. De pe suprafața așezării, au fost adunate fragmente ceramice de culoare roșietică cu șamotă și silicolit sfărâmat în compoziție. Un fragment care provine de la un vas borcan prezintă sub buză perforații totale.

c. Epoca bronzului (cultura Noua).

30. Țarna Mare, oraș Fălticeni, *În livadă*

a. Pe teritoriul livezii Țarna Mare, în apropierea a două case izolate aflate pe terasa inferioară din apropierea confluenței dintre pâraul Prisacă cu Șomuzul Mare;

GPS: 47°27'56'' N; 26°19'45'' E.

b. De pe suprafața arabilă, au fost recoltate fragmente ceramice de culoare cărămidie, cu șamotă sfărâmată. Unele fragmente aparțin unor vase borcan decorate cu brăuri în relief.

c. Epoca bronzului (cultura Noua).

*

În urma cercetărilor de suprafață au fost descoperite 27 de situri arheologice și au fost obținute informații noi despre alte trei. Trebuie menționat că există posibilitatea ca aceste stațiuni să fi fost reperate de diverse persoane, însă nu au fost până în acest moment publicate.

Așezarea de la Fălticeni – *Siliște* a intrat în literatura de specialitate în anul 1970 și, de atunci, a fost menționată de mai mulți autori²². Cercetările recente au dus la observarea unei caracteristici mai rar întâlnite la așezările Noua din Podișul Sucevei: prezența „cenușarelor”. Deosebirea cromatică poate fi sesizată doar primăvara, iar diferența de nivel dintre mijlocul petei de culoare și marginile acesteia este dificil de observat. Din cauza lucrărilor agricole mecanizate, „cenușarele” au fost aplatizate, iar pata de culoare a fost întinsă pe suprafața solului astfel încât nu mai este foarte evidentă.

Situl de la Mihăești-*Siliște* a fost menționat într-o monografie locală, unde descoperirile sunt atribuite celei de-a doua epoci a fierului²³. În urma cercetărilor realizate în perimetrul care nu a fost afectat de amenajarea unei livezi, au apărut fragmente ceramice specifice grupului cultural Noua și culturii carpice.

Cercetările de suprafață, realizate în 2007 de către membrii Complexului Muzeal Bucovina din Suceava pe teritoriul satului Petia, au dus la descoperirea unui sit cu materiale datate la sfârșitul epocii bronzului. În literatura de specialitate, este menționat un vârf de lance din bronz, descoperit pe teritoriul satului²⁴. Este posibil ca Gavril Axinia să fi găsit piesa în perimetrul așezării, gospodăria acestuia aflându-se în apropierea sitului.

²² D. Teodor, I. Ioniță, op. cit. (n. 4), pp. 314–315, fig. 3/5; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, op. cit. (n. 4), pp. 305–306, pl. CCXXXV/16–17, punct 294f; B. P. Niculică, op. cit. (n. 11), p. 166.

²³ A. Niculăiasa, M. Niculăiasa, *Din istoria comunelor Rădășeni și Horodniceni*, Ed. Litera, București, 1979, p. 80.

²⁴ M. Ignat, *Noi descoperiri de piese de bronz în zona Sucevei*, în *Suceava*, XX, 1993, p. 376.

Comunitățile din bronzul timpuriu²⁵ s-au așezat de obicei pe înălțimi, pe marginea cuestei nordice. Pe hărțile topografice nu este sesizabil, însă în cazurile *Petia-Dealul Vodă I*, *Petia-Dealul Vodă II*, *Petia-Dealul Vodă III*, *Petia-Toloacă*, *Pocoleni-Dealul Pocolenilor*, în imediata apropiere a așezărilor o porțiune din cuestă este teșită. Aceasta zonă facilitează accesul în așezare dinspre versantul nordic și cel mai apropiat curs permanent de apă. Deși așezările sunt amplasate în zone înalte, nu sunt preferate locurile din care accesul la o sursă de apă să fie dificil.

Așezările de la sfârșitul epocii bronzului, cele din perioada romană și o parte dintre cele atribuite epocii fierului au fost întemeiate în zonele joase, la altitudine relativă redusă, distanță mică față de un curs de apă și terenuri cu soluri propice pentru practicarea agriculturii. Cele mai multe sunt amplasate la confluența afluenților cu Șomuzului Mare, în cazul siturilor de la Fălticeni-Siliște, Mihăești-Roșia, Podeni-Vatra satului și Țarna Mare-În livadă, sau se află în apropierea unor izvoare puternice sau zone mlăștinoase²⁶, așa cum este cazul așezărilor de la Lămășeni-Punțișoară II, Petia-Țântă și Rădășeni-Dealul Heleștiucului.

Așezarea eneolitică de la Lămășeni-Dealul Prodăni și cele din prima epocă a fierului de la Petia-Pe groapă și În sus II au fost amplasate în cele mai înalte zone, de unde este vizibil un teritoriu întins. Niciunul dintre situri nu este fortificat, însă toate sunt amplasate în zone apărate natural prin pante abrupte.

Pe parcursul perioadei cuprinse între eneolitic și perioada romană, sunt observate o serie de comportamente diferite ale comunităților care au frecventat bazinul mijlociu al Șomuzului Mare. Alegerea locului pentru întemeierea unei așezări noi oferă indicii cu privire la specificul economic al comunităților umane și relațiile existente între comunitățile umane contemporane. Grupurile eneolitice și cele din bronzul timpuriu și-au amplasat așezările de cele mai multe ori pe înălțimi, în locuri care puteau fi ușor fortificate sau erau protejate natural de pante abrupte. La finalul epocii bronzului și începutul primei epocii a fierului așezările sunt amplasate în zone joase, care nu dispuneau de avantaje defensive, dar care se aflau în apropierea resurselor necesare comunității. Pe parcursul epocii fierului, reapar așezările situate în zone înalte, urmând ca apoi, la sfârșitul acestei epoci și în perioada imediat următoare, să primeze cele amplasate în zonele joase.

Aceste modificări în comportamentul comunităților umane se datorează mișcărilor de populație care au loc încă de la începutul bronzului timpuriu. La nivel microregional, fiecare comunitate a fost nevoită să se adapteze în funcție de resursele naturale existente, condițiile climatice și relațiile cu alte grupuri culturale contemporane. Densitatea ridicată a așezărilor înregistrată în zonă ridică o serie de ipoteze. Dacă așezările atribuite fiecărei perioade în parte erau contemporane, practicarea unei economii agro-pastorale de subzistență impunea existența unei delimitări a teritoriului exploatat de fiecare comunitate în parte. Inter - relaționarea dintre aceste grupuri necesită un set de reguli și un sistem de ierarhizare care să asigure conviețuirea acestora.

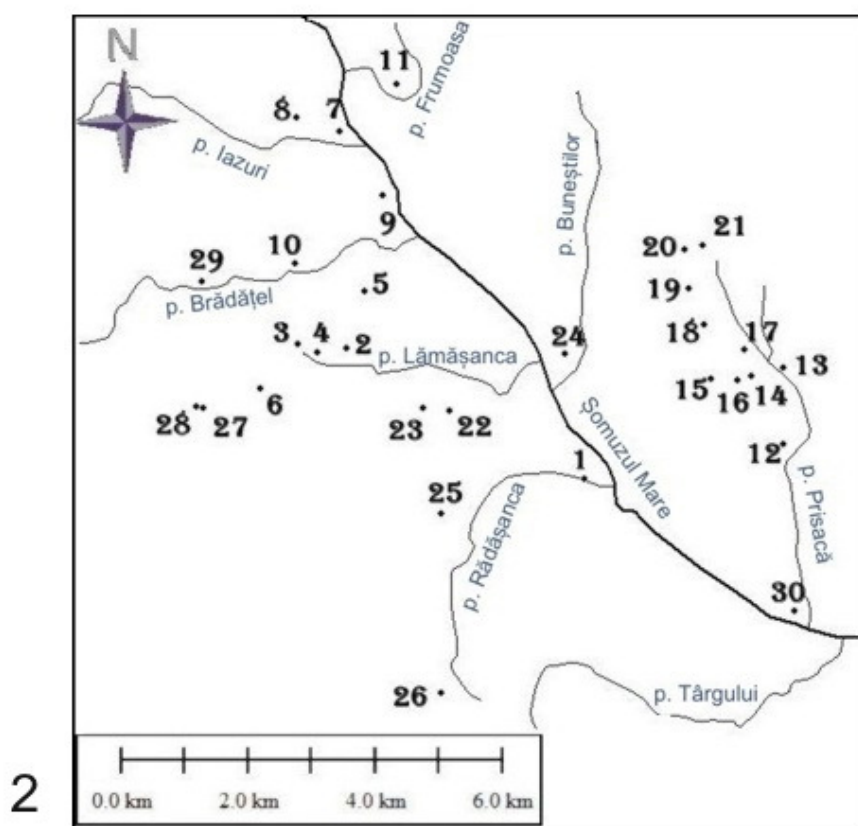
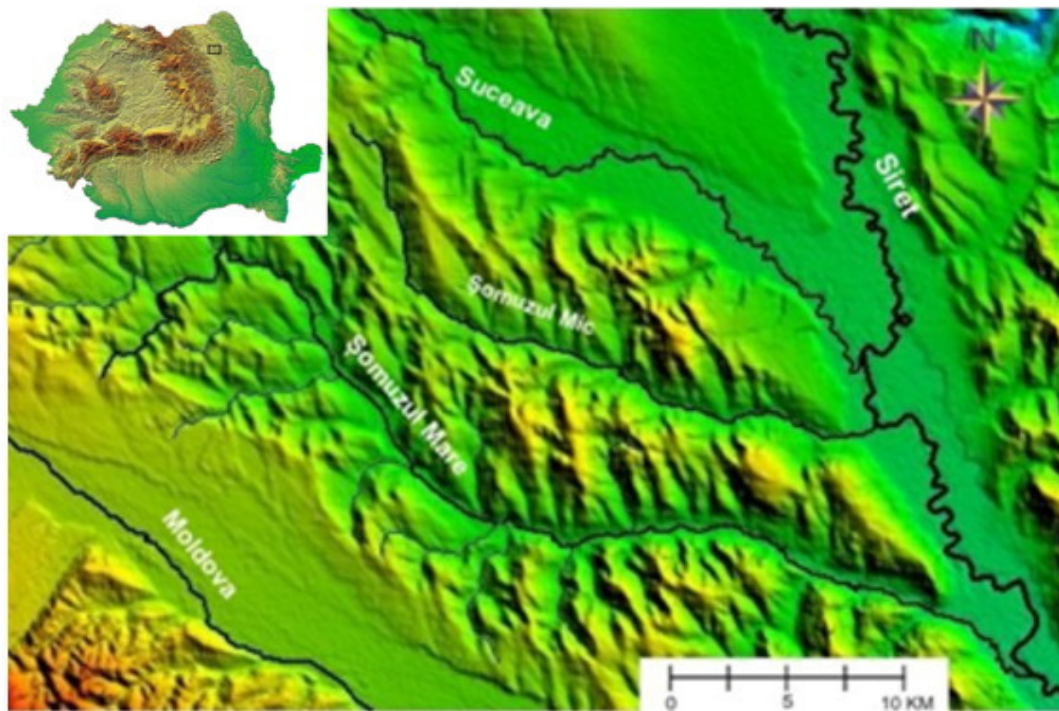
Deși în unele zone din bazinul mijlociu al Șomuzului Mare au fost efectuate numeroase cercetări de suprafață, există încă regiuni care au potențial ridicat și cu siguranță mai există numeroase stațiuni arheologice. Activitățile antropice, percepute prin prisma lor distructivă, fac ca demersul de repertoriere să fie esențial pentru protejarea monumentelor arheologice.

LIST OF ILLUSTRATIONS

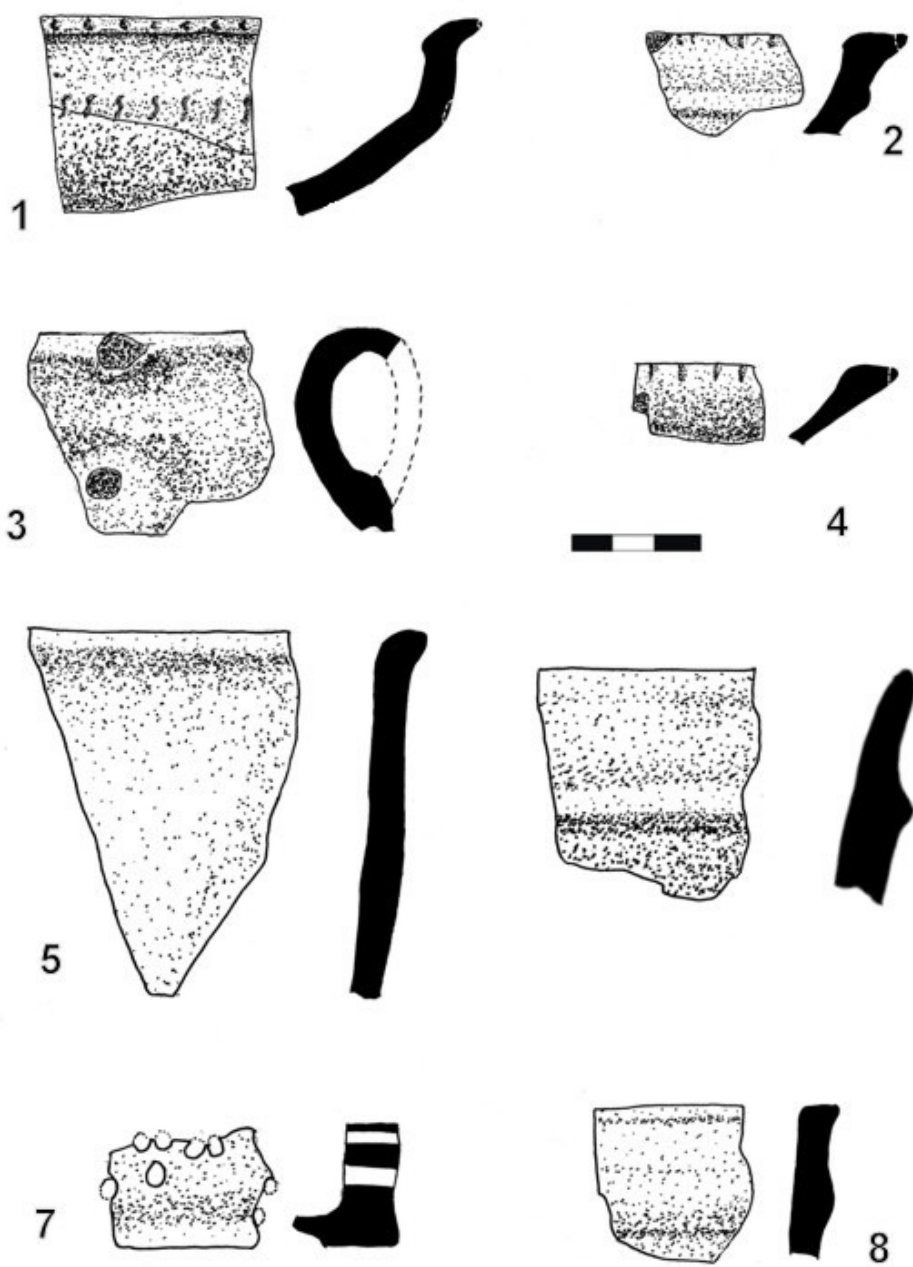
- Pl. I. 1. Geographical map of Șomuzul Mare basin; 2. Map of archaeological sites discovered in the middle basin of the Șomuzul Mare;
 Pl. II. Fragments of pottery: 1–4 Lămășeni-La bolohan; 5–8 Lămășeni-Punțișoară II;
 Pl. III. Fragments of pottery: 1–8 Mihăești-Roșia;
 Pl. IV. Fragments of pottery: 2, 5, 7–8, 10–11 Mihăești-Roșia; 1, 3–4, 6, 9 Rădășeni-Dealul Heleștiucului;
 Pl. V. Fragments of pottery: 1–8 Rădășeni-Dealul Heleștiucului;
 Pl. VI. Fragments of pottery: 1, 3, 5, 7 Podeni-Vatra satului; 2, 4, 6, 8 Rotopânești -Prodana-La tei I; 9–11 Petia-Pe groapă;
 Pl. VII. Fragments of pottery: 2–6; 1 stone grinder Petia-Siliște;
 Pl. VIII. Fragments of pottery: 1, 3, 5 Rădășeni-La șipote; 2, 4, 6, 8–9 Petia-Dealul Vodă II; 7 Petia-Dealul Vodă III;
 Pl. IX. Fragment a mould for socketed axes: 1 Mihăești-Roșia; Fragments of pottery: 2–4 Rădășeni-Dealul heleștiucului.

²⁵ Pentru ultimele opinii referitoare la bronzul timpuriu în Podișul Sucevei vezi: Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut, cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica XXXVII, Ed. Academiei Române, București, 2002; B. P. Niculică, *Considerations concernant le début de l'âge du bronze sur le territoire du département de Suceava*, in *Codrul Cosminului*, S.N., 13 (23), Ed. Universității din Suceava, Suceava, 2007, pp. 13–47; D. Boghiam, B. P. Niculică, V. Budui, *The usage of natural resources in protohistory (Aeneolithic - Hallstatt) in the northeastern Carpathian area*, in *Fortetsja: zbirnik zapovidnika „Tustan”*, vol. II, Ed. Kolin Pro, L'viv, 2012, pp. 283–285.

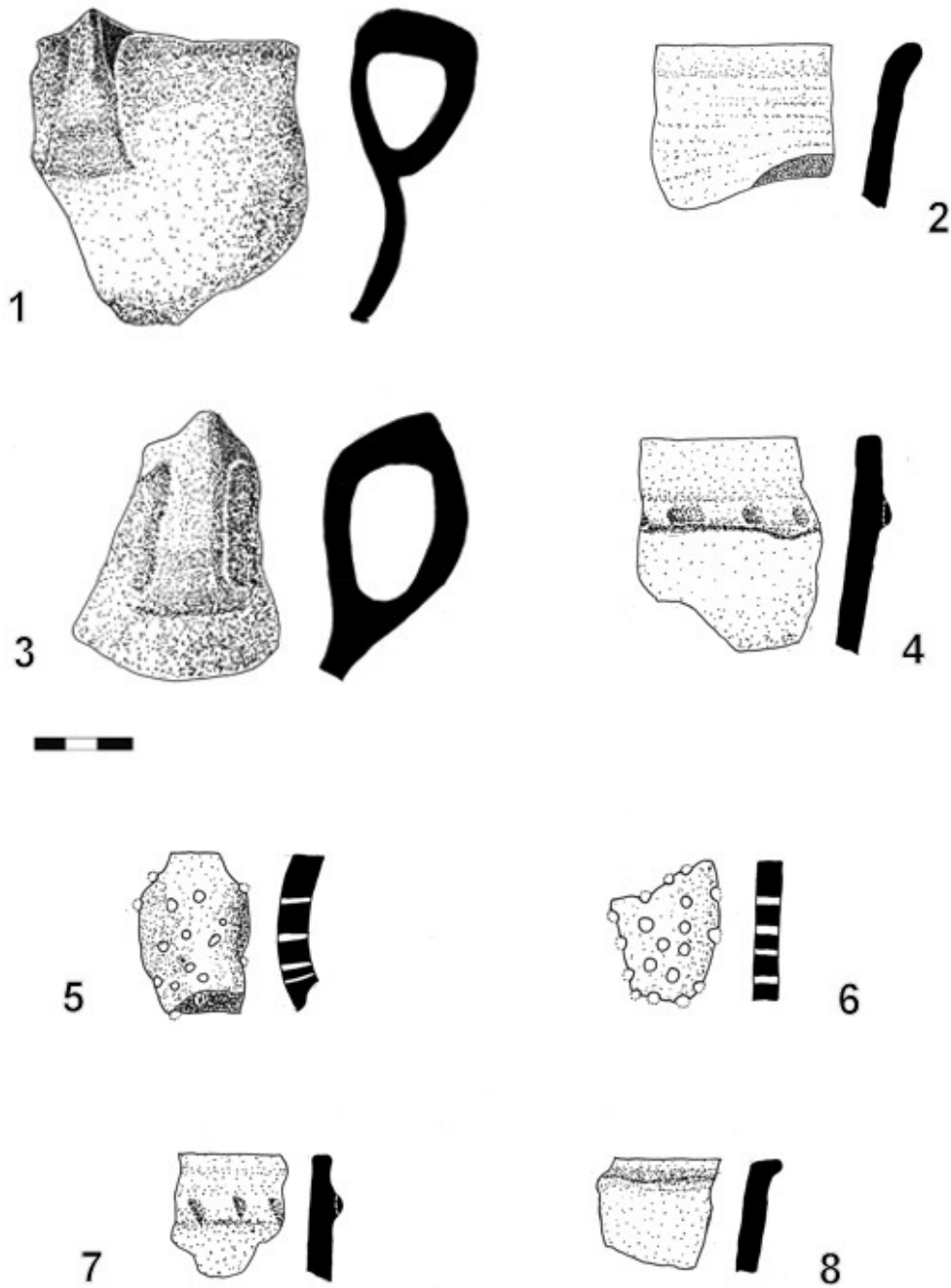
²⁶ Contemporaneitatea așezărilor cu zonele cu umiditate ridicată nu poate fi susținută cu informații de paleomediu și paleoclimă.

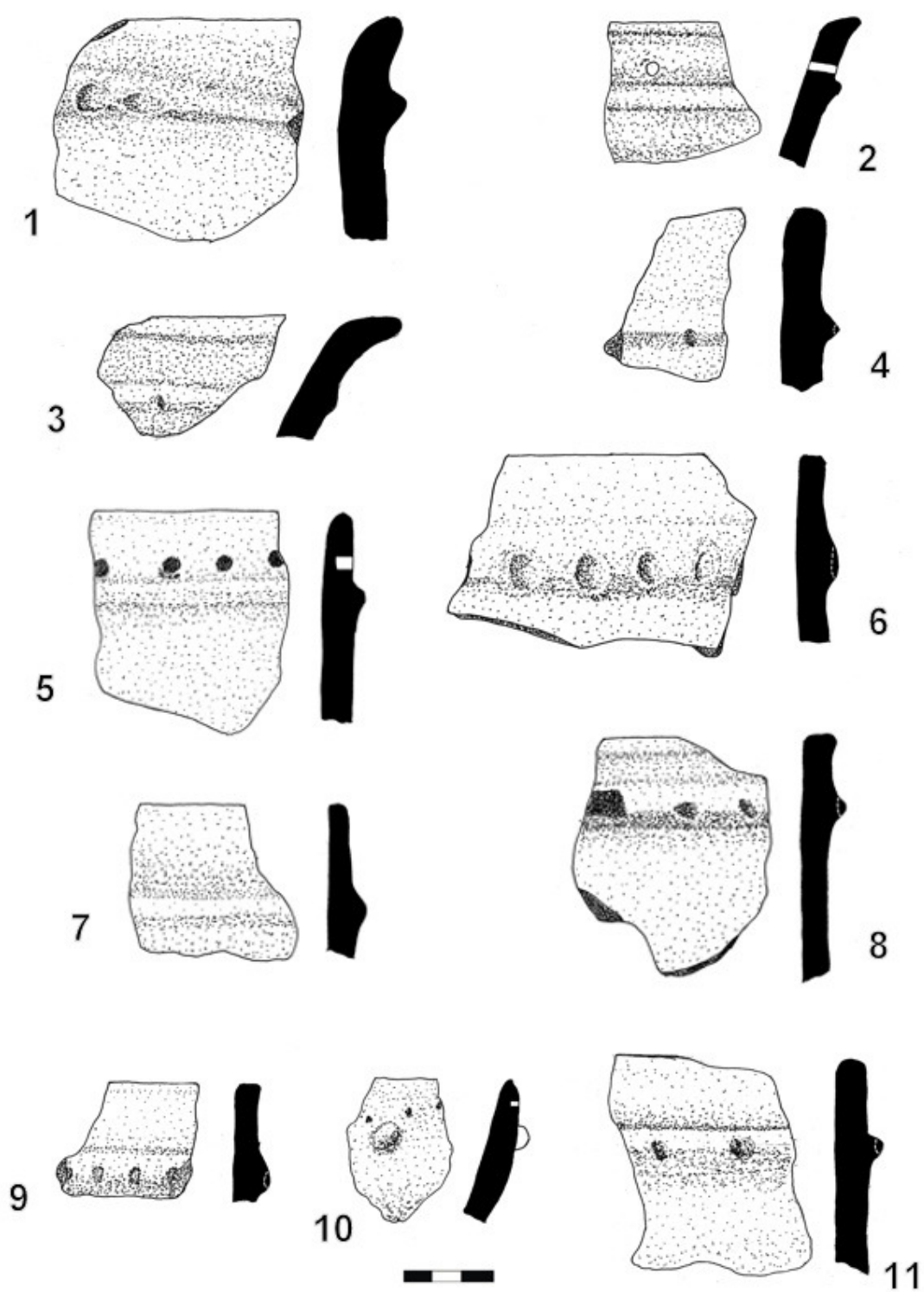
Pl. I. 1. Harta geografică a bazinului Șomuzului Mare; 2. Harta siturilor arheologice descoperite în bazinul mijlociu al Șomuzului Mare.

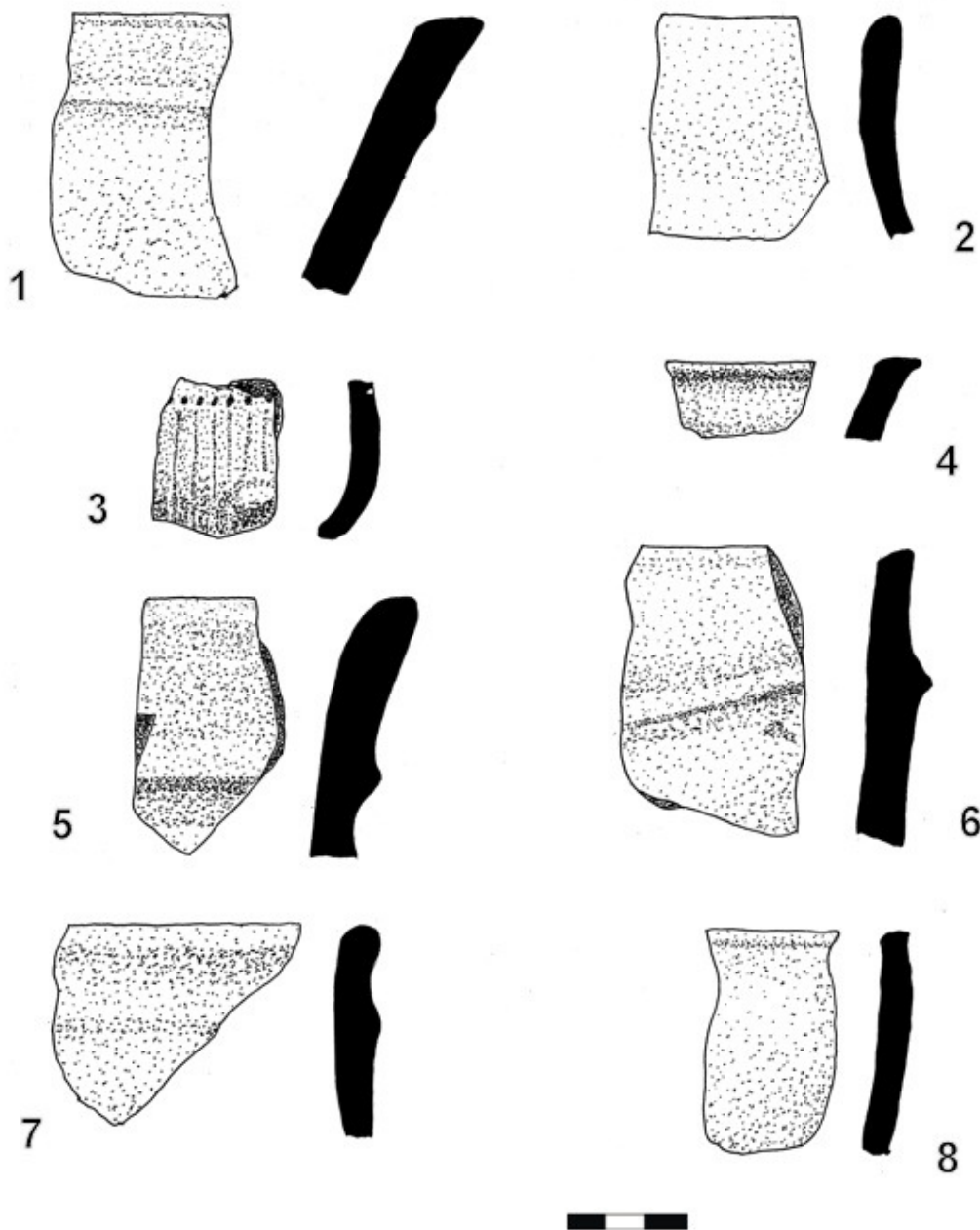
Pl. II. Fragmente ceramice: 1-4 Lămășeni-*La bolohan*; 5-8 Lămășeni-*Punțișoară II*.

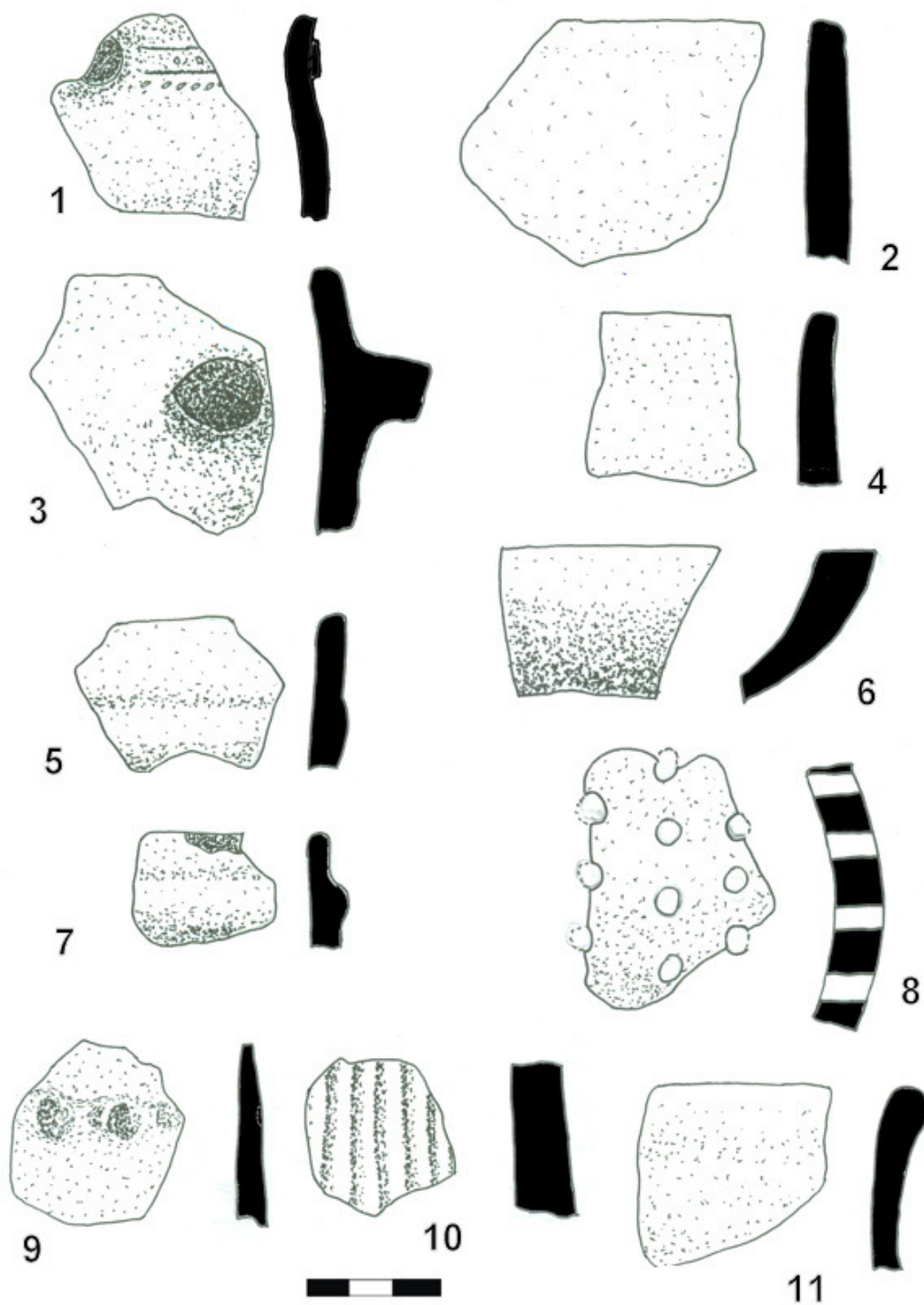
Pl. III. Fragmente ceramice: 1-8 Mihăești – Roșia.

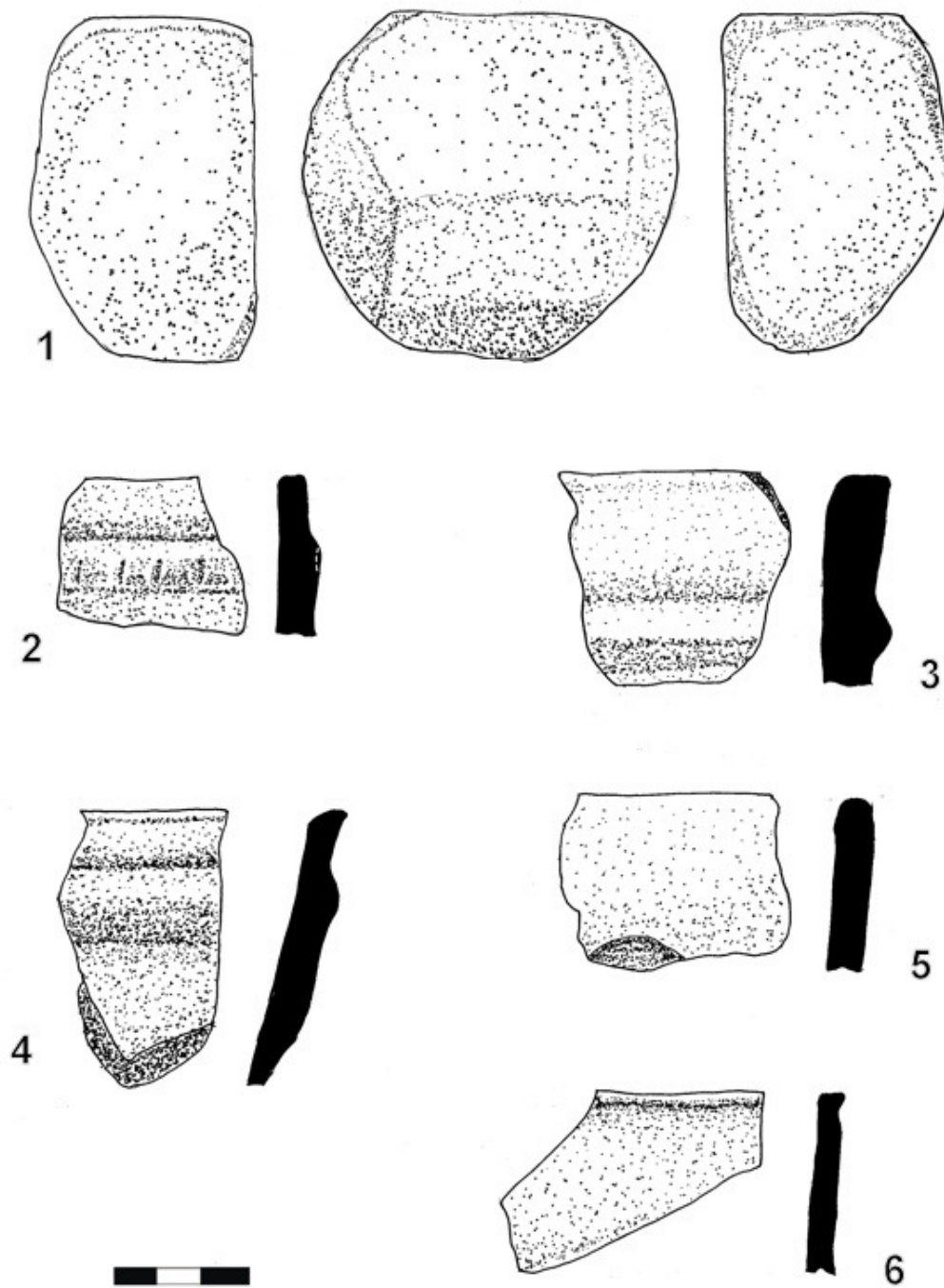
Pl. IV. Fragmente ceramice: 2, 5, 7-8, 10-11 Mihăești-Roșia;
1, 3-4, 6, 9 Rădășeni – Dealul Heleştiucului.

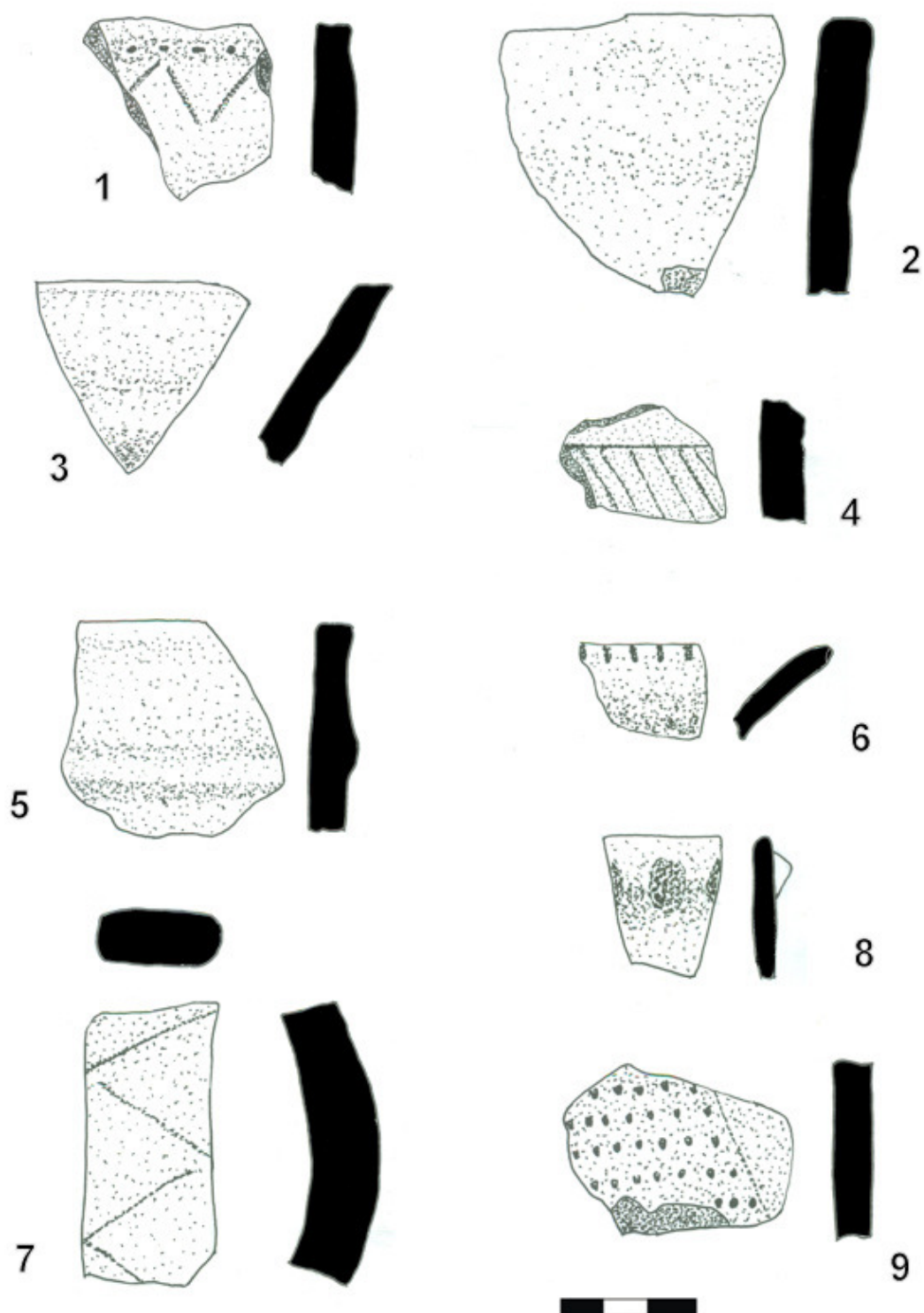
Pl. V. Fragmente ceramice: 1-8 Rădășeni – Dealul Heleștiucului.

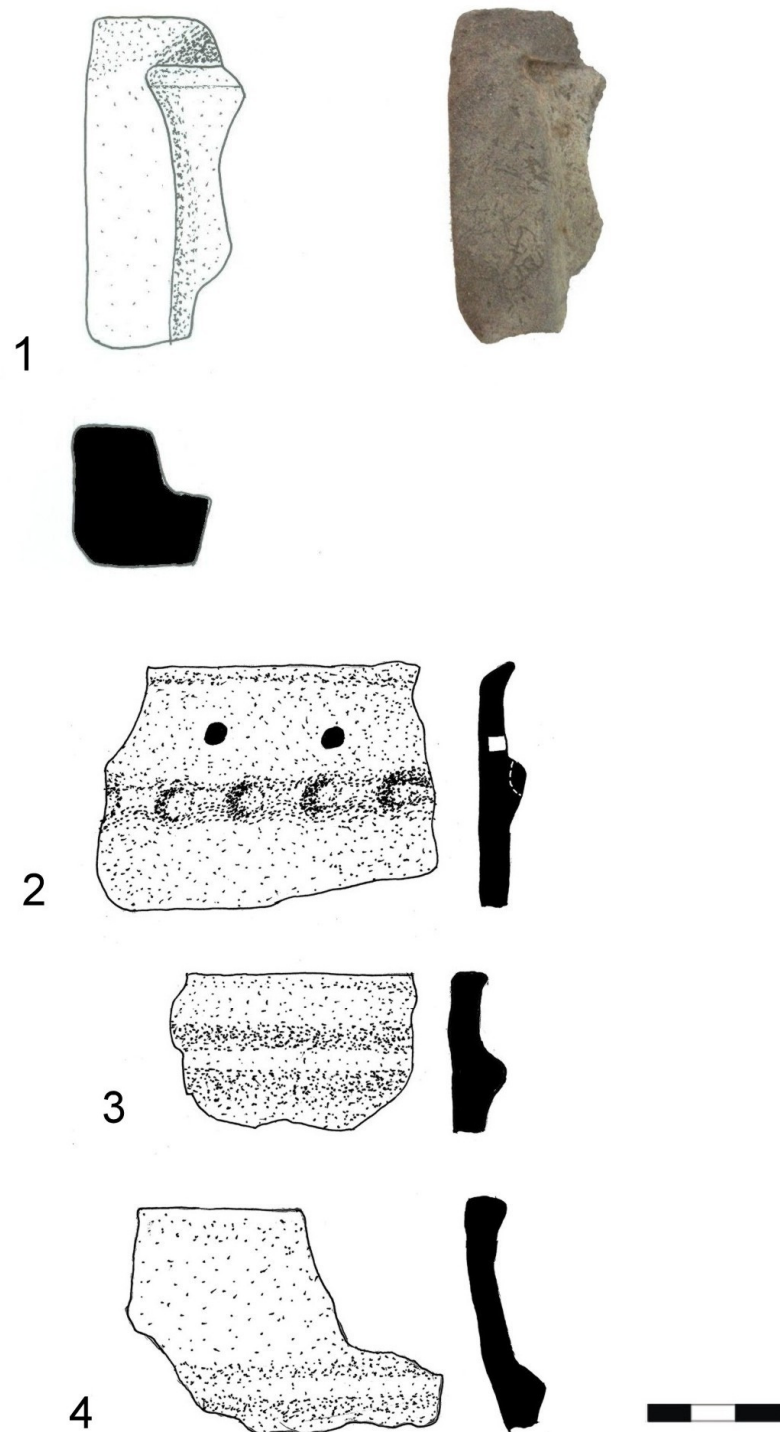
Pl. VI. Fragmente ceramice: 1, 3, 5, 7 Podeni – *Vatra satului*;
2, 4, 6, 8 Rotopănești – *Prodana-La tei I*; 9–11 Petia – *Pe groapă*.

Pl. VII. Fragmente ceramice: 2-6; 1 frecător din piatră Petia-Siliște.

Pl. VIII. Fragmente ceramice: 1, 3, 5 Rădășeni – *La șipote*; 2, 4, 6, 8–9 Petia – *Dealul Vodă II*; 7 Petia – *Dealul Vodă III*.

Pl. IX. Fragment de valvă de la un tipar pentru turnat celturi: 1 Mihăești – *Roșia*;
fragmente ceramice: 2–4 Rădășeni – *Dealul heleştiucului*.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND BOLURILE DE STICLĂ CU COASTE, DESCOPERITE ÎN AREALUL EST CARPATIC

DE

SEVER-PETRU BOȚAN*

Abstract

The Roman ribbed bowls can be counted among the most important glass forms, especially in the 1st century AD. A large variety of these items was discovered in the East-Carpathian dacia, denoting the fact that the Geto-Dacians had strong commercial ties with various regions of the Roman Empire. Especially the settlement of Poiana (Piroboridava) revealed different types of ribbed bowls ranging from marmoured examples to opaque white and ultimately, to common bluish-green items. There are numerous similarities between the glass discovered in the Geto-Dacian settlements and the one coming from the North-Pontic regions, which suggests that they might have followed a north – west commercial direction.

Keywords: Roman glass, ribbed bowls, East-Carpathian area, the Geto-Dacian dacia, Roman imports, white glass.

Bolurile decorate cu coaste verticale în relief reprezintă fără doar și poate forma fanion a veselei de sticlă din secolul I d.Hr.¹ Considerate drept „cel mai mare succes al industriei vitrice romane”, ele își justifică faima și prin faptul că au reușit să reziste mai bine de un secol în competiția cu vesela suflată². Importanța lor poate fi privită sub două aspecte principale. Pe de-o parte ele reprezintă veriga de legătură între industria elenistică și cea romană iar pe de altă parte asigură trecerea de la procedeul turnării în tipar la suflare. Aceste piese au fost astfel atât de populare, încât se întâlnesc în cantități apreciabile în mai toate siturile arheologice de pe cuprinsul Imperiului roman dar și în afara granițelor sale.

Bolurile cu coaste au apărut inițial în aceleași ateliere siro-palestiniene ce produceau și bolurile hemisferice. Spre deosebire de acestea, fabricarea bolurilor costolate a început însă ceva mai târziu, la jumătatea secolului I î.Hr. după cum demonstrează datarea contextelor în care au fost descoperite, la Tel Anafa (aprox. 95–80 î.Hr.), En Gedi (ante 37 î.Hr.), Ashdod sau Samaria³. Pieseile elenistice se caracterizează prin coloritul monocrom (cel mai adesea, galben-marونیu sau galben-chihlimbar) dar și coastele inegale, dispuse asimetric, fapt ce denotă că tehnica producerii lor nu era încă bine pusă la punct.

În literatura de specialitate există numeroase ipoteze (unele dintre acestea verificate în mod practic) privind fabricarea acestor boluri, ce variază de la modelarea pe un tipar convex cu ajutorul unei tije metalice, la presarea sticlei încălzite cu un dispozitiv special pentru imprimarea coastelor și chiar tehnica „cerii pierdute”⁴. Acestea vor fi preluate, perfecționate și rafinate în Italia, astfel încât în prima jumătate a secolului I d.Hr., bolurile de acest tip devin o prezență constantă în descoperirile arheologice de aici⁵.

* Institutul de Arheologie, Iași; sever_botan@yahoo.com.

¹ C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Gröningen-Djakarta, 1957, pp. 17–21, forma 3/a–d.

² R. Lierke, *Die nicht-geblasenen antiken Glasgefäße*, Offenbach/Main, 2009, p. 109.

³ D. F. Grose, *The Syro Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period*, in *Muse*, 13, 1979, p. 63.

⁴ Vezi E. M. Stern, B. Nolte, *Early Glass of the Ancient World. Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern, 1994, pp. 75–77; D. F. Grose, *Glass Forming Methods in Classical Antiquity: Some Considerations*, in *Journal of Glass Studies (JGS)*, XXVI, 1984, pp. 28–29; Fr. Schuler, *Ancient Glassmaking Techniques: The Molding Process*, in *Archaeology*, 12/1, 1959, pp. 48–50.

⁵ D. F. Grose, *Roman Glass of the First Century AD. A Dated Deposit of Glassware from Cosa, Italy*, in *Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (Ann.AIHV)*, 6, 1973, pp. 37–38.

Bolurile cu coaste au în general formă hemisferică sau convexă și adâncime variabilă, caracterizându-se, după cum sugerează și numele, prin coastele verticale proeminente ce converg și se subțiază spre bază. Interiorul lor este adesea șlefuit și decorat uneori cu două linii paralele incizate⁶. Din punct de vedere al formei dar și al dispunerii decorației, ele nu sunt deloc omogene, prezentând numeroase variații, fapt ce a determinat-o pe Classina Isings să le împartă în două sub-categorii: Forma 3a – bol mai puțin adânc, cu diametrul gurii mare, și Forma 3b – bolul semisferic adânc⁷.

Coloritul acestor piese este divers, el putând fi asociat într-o oarecare măsură cu anumite etape în care au fost produse. Irena Lazar identifica astfel, din punct de vedere cromatic, trei grupe: 1. boluri mozaicate, 2. boluri monocrome și 3. boluri natural colorate, albăstriu-verzuie⁸. În ceea ce privește prima categorie, ele sunt considerate cu certitudine a fi produse ale atelierelor italițe, începând cu sfârșitul secolului I î.Hr. David Grose le diviza după formă și decor, în două clase distincte și anume: 1. Boluri mozaicate adânci, cu buza răsfrântă ce pot avea uneori picior inelar înalt și 2. Boluri cu fund concav, gura largă și decorație spiralică, mai puțin elaborată⁹. Dacă prima categorie este destul de rar întâlnită în cadrul descoperirilor arheologice, cea de-a doua categorie reunește majoritatea exemplarelor cunoscute de boluri cu coaste mozaicate. În general, ele sunt de culoare albastru-cobalt, violet sau galben-chihlimbar și decorate cu impresiuni spiralice realizate din sticlă alb-opac¹⁰. Datorită rafinamentului decorativ și cromatic, bolurile mozaicate s-au bucurat de o largă popularitate, fiind răspândite, atât în bazinul mediteranean, cât și cel pontic până către jumătatea secolului I d.Hr., atunci când numărul celor colorate natural devine predominant¹¹.

Se pare că și în mediul geto-dacic, bolurile cu coaste erau extrem de apreciate. În afara spațiului est-carpatic ele au mai fost semnalate la: Șimleul Silvaniei – *Cetate* (jud. Sălaj)¹², Costești (jud. Hunedoara), Luncani (jud. Hunedoara), București, Popești (jud. Ilfov)¹³, Pietroasele (jud. Buzău)¹⁴ sau Ocnița – Buridava (jud. Vâlcea)¹⁵. În ceea ce privește ultima așezare, aici au fost descoperite șase exemplare fragmentare, dintre care doar două reprezintă versiuni timpurii de boluri monocrome, databile în prima jumătate a secolului I d.Hr.¹⁶. Pentru celelalte piese, lucrate din sticlă albăstriu-verzuie, se poate propune o datare mai târzie, în a doua jumătate a secolului I d.Hr.¹⁷.

Interesant de remarcat este că numeroase exemplare se încadrează în seriile timpurii de boluri monocrome, fapt ce sugerează un aflus masiv de importuri vitrice încă din prima jumătate a secolului I d.Hr. În stadiul actual al cercetărilor, dat fiind și numărul mare de vase, nu se poate stabili cu certitudine proveniența acestora, însă este plauzibil ca ele să fi fost importate din atelierelor italițe (probabil Aquileia) împreună cu o gamă foarte diversă de obiecte și vase de uz cotidian, de unde ajungeau, prin intermediari, la populațiile indigene¹⁸.

Așezările dacice de la est de Carpați au scos la iveală o cantitate însemnată și variată de asemenea piese, ca dovadă a aprecierii de care acestea se bucurau în lumea barbară. Până în acest moment, așezarea de la

⁶ J. Price, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York, 1998, p. 44.

⁷ C. Isings, op. cit. (n. 1), pp. 18–19.

⁸ I. Lazar, *The Roman Glass from Slovenia*, Ed. Založba ZRC, Ljubljana, 2003, p. 63.

⁹ D. F. Grose, *Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 B.C. to A.D. 50*, The Toledo Museum of Art, Toledo, 1989, pp. 248–249.

¹⁰ J. Price, op. cit. (n. 6), p. 44; Pentru exemple vezi D. B. Harden, *Glass of the Caesars*, Ed. Olivetti, Milano, 1987, p. 51, fig. 27; D. F. Grose, op. cit. (n. 9), p. 248, fig. 123, 124; I. Lazar, op. cit. (n. 8), p. 41; nr. 2.1.6; fig. 11.

¹¹ La Valkenburg (Olanda), dintr-un total de 136 de boluri cu coaste, 101 sunt monocrome și 33 marmorate, în vreme ce la Windisch (*Vindonissa* în Elveția), s-au descoperit 505 exemplare monocrome și numai 194 de boluri marmorate – *apud* S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XVII, 1994, p. 188.

¹² H. Pop, *Vase romane din sticlă la Șimleu Silvaniei – Cetate*, în *Sargetia* XXXI, 2003, pp. 159–166, pl. 2/2.

¹³ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1974, pp. 245–246.

¹⁴ V. Dupoi, V. Sîrbu, *Incinta fortificată de la Pietroasele-Gruia Dării, județul Buzău*, I, Ed. Alpha, Buzău, 2001, p. 44, fig. 65/1.

¹⁵ D. Berciu, *Buridava dacică*, vol. I, Ed. Academiei R.S.R., București, 1981, p. 94, pl. 48/2, descoperit în nivelul II a, datat în prima jumătate a secolului I d.Hr.; M. C. Popescu, M. Iosifaru, *Vase de sticlă descoperite la Buridava dacică*, în *Buridava*, X, 2012, pp. 75–76, prezintă șase exemplare descoperite la Buridava (Nr. 1–5; pl. 1, 2, 6).

¹⁶ M. C. Popescu, M. Iosifaru, op. cit. (n. 13), p. 80, nr. 3 și 4.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 79–81, nr. 1, 2, 5, 6.

¹⁸ În ceea ce privește importurile romane în așezările dacice, problematica este foarte diversă și a fost abordată din numeroase perspective. Vezi, în special, S. Sanie, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 24/3, 1973, pp. 407–434; I. Glodariu, op. cit. (n. 12); C. Croitoru, *Roman discoveries in the East-Carpathian Barbaricum (1st century B.C. – 5th century A.D.)*, Ed. Istros, Brăila, 2011 sau *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a. Chr – II p. Chr)* (în continuare, *Geto-dacii...*) (ed. S. Sanie, T. Marin), Ed. Universității Al. I. Cuza, Iași, 2011.

Poiana (jud. Galați), urmată de cele de la Răcătău (jud. Bacău), Barboși (jud. Galați) și Brad (jud. Bacău), concentrează cele mai numeroase descoperiri de boluri cu coaste din întreaga arie locuită de geto-daci.

Majoritatea fragmentelor provin din ultimele două niveluri stratigrafice ale acestor așezări, datate între cea de-a doua jumătate a secolului I î.Hr. și începutul secolului al II-lea d.Hr.¹⁹, fapt ce le racordează la cronologia general acceptată a acestor vase, din cadrul Imperiului roman²⁰.

Cele mai timpurii exemplare sunt, după cum afirmam mai sus, bolurile cu coaste, mozaicate (Pl. II/2). În așezarea de la Poiana, au fost descoperite numeroase fragmente (vezi Pl. III/1–6; Pl. IV/1–2 și Pl. V/1–4) de astfel de piese, fabricate din sticlă albastru-cobalt, albastră sau violet, cu intruziuni de alb-opac. Numărul lor, relativ mare, denotă aprecierea de care se bucurau în rândurile elitei locale, fiind privite ca produse de lux. O piesă similară celor de la Poiana a fost descoperită la Iași, într-un mormânt sarmatic datat ceva mai târziu, la sfârșitul secolului I d.Hr. (Pl. III/17)²¹. Vasul (din care s-a păstrat doar un mic fragment) era probabil dispus în cadrul inventarului funerar ca și obiect de prestigiu cu valoare simbolică, pentru a sublinia importanța defunctului²².

Cu toate că reprezintă o descoperire izolată, se pot desprinde aprecieri interesante în ceea ce privește căile de pătrundere a bolurilor de acest tip. Astfel, numărul mai scăzut al unor astfel de descoperiri la Dunărea Inferioară și în Dobrogea, pare să confirme o ipoteză pe care am enunțat-o recent, privind direcțiile de penetrare comercială direct dinspre spațiul nord pontic, acolo unde asemenea piese pot fi întâlnite frecvent²³. Totuși, diferența cantitativă dintre cele două regiuni trebuie privită nuanțat, prin prisma așezării geografice dar și a intensității investigațiilor arheologice întreprinse de-a lungul anilor.

În altă ordine de idei, putem semnală prezența unor boluri cu coaste extrem de rar întâlnite, fabricate din sticlă de culoare alb-opac, cu aspect de faianță (Pl. II/3). În afară de fragmentele de la Poiana (Pl. III/7–9 și Pl. V/5–8) și de la Răcătău (Pl. III/13), descoperite în nivele datate în prima jumătate a secolului I d.Hr., piese similare au mai fost semnalate la Colchester, Augst, Velsen, Aquileia²⁴ și chiar la Heis în nordul Somaliei²⁵. Raritatea lor și arealele restrânse de distribuție indică faptul că aceste boluri au fost produse de un număr restrâns de ateliere într-o perioadă de timp limitată, în primele decenii ale secolului I d.Hr.²⁶. Locul unde erau situate aceste ateliere este necunoscut. Unii cercetători au susținut ipoteza originii orientale sau alexandrine²⁷, însă, dată fiind concentrarea acestor descoperiri mai ales în partea occidentală a Imperiului roman, se poate lua în calcul și o eventuală proveniență italică, sub impulsul meșterilor sidonieni stabiliți aici.

În fine, cele mai răspândite exemplare de boluri cu coaste sunt cele monocrome, colorate natural albăstriu-verzui, ce au început să înlocuiască bolurile mozaicate, dar și pe cele colorate monocrom, după jumătatea secolului I d.Hr. (Pl. II/4). Ele au continuat să fie produse până la începutul secolului al II-lea d.Hr., atunci când, schimbările survenite în industria vitrică (în ceea ce privește formele, și mai ales, coloritul) au dus la dispariția folosirii procedeului de turnare în tipar²⁸.

Piese de acest gen au apărut în spațiul est-carpatic la Poiana (Pl. III/10–12; Pl. V/9–11 și Pl. VI/1–7), Răcătău (Pl. III/14), Brad (Pl. III/15) și Barboși (Pl. III/16). Ele sunt considerate, în general, produse ale

¹⁹ Pentru stratigrafia davelor est-carpatic, vezi R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, Ed. Vavila, București, 2003; S. Teodor, *Stratigrafia stațiunii arheologice de la Poiana, jud. Galați*, în *Carpica*, XXIII/1, 1992, pp. 115–125; V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău (județul Bacău)*, în *Carpica*, 8, 1976, pp. 49–72; V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Răcătău*, în *Geto-dacii...*, pp. 278–323; V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Ed. SC Caro Trading, București, 1995; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Ed. Junimea, Iași, 1981. Recent, stratigrafia acestor așezări a fost reluată și rediscutată, pe baza analizelor materialului arheologic – vezi C. Cristescu, *Contribuții la cronologia dăvaelor dacice de pe valea Siretului (I)*, în *Research and Science Today (RST)*, 3, 2012, pp. 51–64; idem, *Contribuții la cronologia dăvaelor dacice de pe valea Siretului (II)*, în *Sargetia*, IV (XL), 2013, pp. 101–154.

²⁰ C. Isings, op. cit. (n. 1), pp. 18–20; I. Lazar, *Ribbed Glass Bowls from the Territory of Modern Slovenia*, în *Ann.AIHV*, 14, 1998, pp. 63–67.

²¹ Ș. Sanie, *Însemnări arheologice*, în *Ioan Neculce*, S.N., I, 1995, p. 59, pl. II/5.

²² Pentru descoperirile de veselă de sticlă în mediul sarmatic vezi și V. Bărcă, O Symonenko, *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2009, pp. 195–200.

²³ N. Kunina, *Ancient Glass in the Hermitage Collection*, St. Petersburg, 1997, p. 268, nr. 93, fig. 60, 62 (de la Panticapaeum, identic cu exemplarele de la Poiana); C. Chiriac, S. P. Boțan, *Sticlăria elenistică și romană din Pontul Euxin. Între producție și import, în Poles în Marea Neagră: Relații interpontice și producții locale* (ed. F. Panait-Bîrzescu et al.), Ed. Humanitas, București, p. 299.

²⁴ S. Teodor, C. Chiriac, op. cit. (n. 11), p. 187.

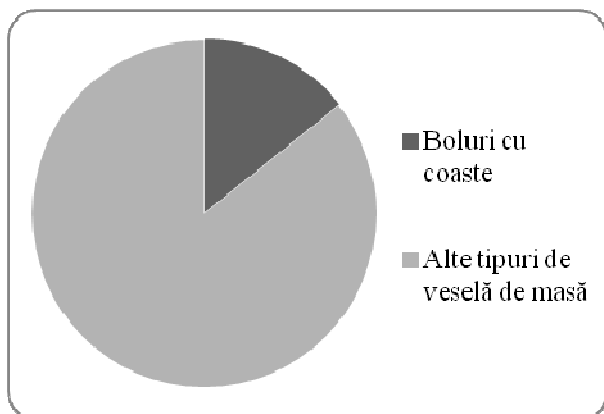
²⁵ E. M. Stern, *Early Roman Glass from heis on the North Somali Coast*, în *Ann.AIHV*, 10, 1985, pp. 27–28.

²⁶ C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Associazione Nazionale per Aquileia 7, Aquileia, 1968, p. 65.

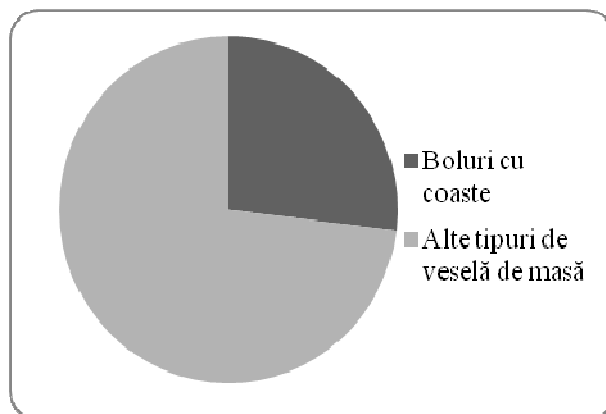
²⁷ S. Teodor, C. Chiriac, op. cit. (n. 11), p. 187, vezi nota 60.

²⁸ D. F. Grose, op. cit. (n. 3), p. 63.

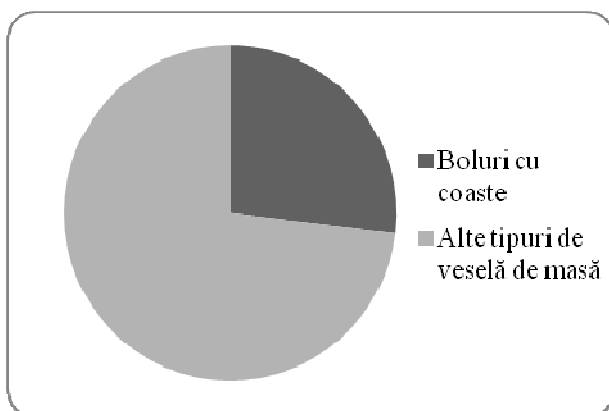
atelierelor orientale însă numărul lor impresionant arată că se fabricau, probabil, în majoritatea atelierelor secundare din Imperiu. Aceste boluri se întâlnesc, în mod frecvent, în majoritatea așezărilor romane civile sau militare, fiind lucrate din pastă de sticlă colorată natural, de bună calitate. Numărul lor extrem de mare, și larga lor răspândire fac inutilă și irelevantă o enumerare a locurilor de descoperire.

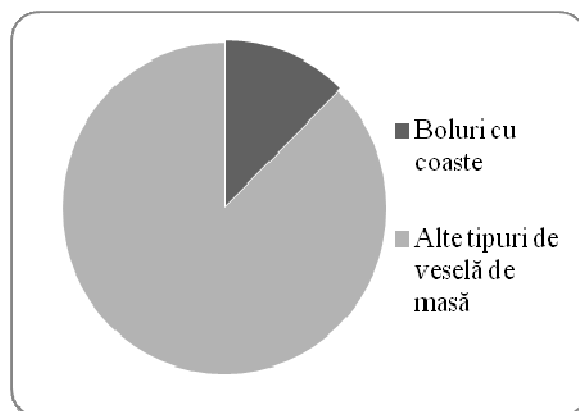
Grafic 1: Pondere bolurilor cu coaste în așezarea de la Brad (*Zargidava*)

Grafic 2: Pondere bolurilor cu coaste în așezarea de la Răcătău (*Tamasidava*)

Grafic 3: Pondere bolurilor cu coaste în așezarea de la Poiana (*Piroboridava*)

Grafic 4: Pondere bolurilor cu coaste în așezarea de la Barboși

În cele patru grafice de mai sus, am încercat să surprindem, pentru fiecare sit arheologic în parte, ponderea bolurilor cu coaste în cadrul veselei de masă. De la început, se poate observa că procentajul lor este destul de însemnat și relativ omogen în toate cele patru așezări. Rezultate similare se înregistrează în cadrul davelor de la Răcătău și Poiana, acolo unde materialul vitric este cel mai numeros și mai diversificat ca structură. Numărul ridicat de asemenea piese arată că bolurile cu coaste erau extrem de apreciate și folosite în uzul cotidian, în special în secolul I d.Hr. La Poiana, cele 34 de exemplare de boluri cu coaste constituie, alături de paharele decorate cu „muguri de lotus”, una dintre cele mai bine reprezentate categorii de veselă de sticlă. Aici se întâlnesc, după cum am văzut, atât exemplare marmorate și alb-opac, aparținând primelor serii tipologice, cât și exemplare comune, din sticlă verzuie, databile spre a doua jumătate a secolului I d.Hr. Se poate remarca, astfel, o continuitate a acestei forme într-un interval cronologic de aproape o sută de ani, ce a corespuns cu perioada lor de maximă înflorire.

Interesant de remarcat este însă faptul că forma pare să fi fost reprodusă în ceramică de către meșterii locali. De altfel, este un lucru binecunoscut faptul că artizanii autohtoni din așezările dacice au introdus în repertoriul formelor ceramice diferite imitații după vase de sticlă sau metal (*kantharoi*, *skyphoi*, boluri cu decor în relief, pahare fațetate cu aspect inspirat din forma fagurelui de miere și altele), ce nu erau cunoscute până atunci. Descoperirea singulară de la Costești – Lazuri (Pl. II/5) a unui bol modelat cu mână din argilă de proastă calitate și decorat cu coaste în relief, dispuse inegal, denotă aprecierea de care se bucurau bolurile cu coaste în spațiul geto-dacic, dar și nivelul tehnic sau artistic atins de meșterii autohtoni. Așa cum afirmam mai

sus, exemplul nu este singular, putând fi amintit aici și fragmentul de pahar ceramic descoperit la Dumbrava (jud. Iași), ce imită vesela de sticlă de tipul Eggers 185/187²⁹.

Toate aceste descoperiri dovedesc transmiterea influențelor dinspre vesela de sticlă de import spre vesela ceramică autohtonă. Privite ca obiecte de prestigiu, vasele de sticlă erau accesibile doar elitei sociale, însă aceasta nu i-a împiedicat pe meșterii locali să le transpună cu ingeniozitate, în ceramică.

În ceea ce privește litoralul dobrogean, Costel Chiriac atrăgea atenția că aici descoperirile de acest gen sunt mai rare, fapt pus de cercetătorul ieșean pe seama diferențelor de ordin economic dintre orașele nord-pontice unde s-au găsit numeroase asemenea vase și cele din Pontul Stâng, ce nu aveau capacitatea financiară să „absoarbă” asemenea produse în cantități mari³⁰. În afară de necropola tomitană de unde provin și două exemplare întregi³¹, în spațiul danubiano-pontic, se mai cunosc până acum asemenea vase la Capidava³², Hârșova³³, *Ibida* – Slava Rusă³⁴ sau Isaccea³⁵.

Ultimele cercetări privind distribuția veselei de sticlă în bazinul pontic au pus în evidență o diferență cantitativă și calitativă considerabilă între coasta de vest și cea de nord, caracterizată printr-o inegalitate accentuată, în favoarea celei din urmă. Existența unor centre puternice, precum Regatul Bosporan din nordul Mării Negre, a declanșat un proces de polarizare a unei game variate de importuri, dinspre zonele cu tradiție economică din cadrul Imperiului roman, precum Levantul, Egiptul, Rhodosul, Asia Mică, și, mai târziu, Peninsula Italică și arealul gallo-roman³⁶. O gamă variată de produse vitrice de lux pătrunde în secolele I î.Hr. – I d.Hr. pe piețele de desfacere ale unor centre economice puternice precum Panticapaeum, Chersonessos sau Olbia, de unde, credem noi, au fost exportate mai departe în mediul geto-dacic. În acest fel, s-ar putea explica absența veselei de lux la Dunărea de Jos și, în același timp, numeroasele similitudini tipologice și decorative existente între vesela nord – pontică și cea est-carpatică. Prezența aceluia bol cu coaste marmorat în mormântul sarmatic de la Iași poate fi un indicator al căilor de pătrundere pentru aceste piese³⁷. O altă ipoteză ia în calcul însă posibilitatea ca o parte din materialul vitric să fi ajuns în spațiul est-carpatic venind direct dinspre sud, pe mare și apoi urmând cursul Dunării și al Siretului, însă absența unor descoperiri similare în spațiul de tranzit ne face să o privim cu circumspecție³⁸.

Cantitatea însemnată de importuri descoperite la est de Carpați denotă importanța crescândă a influențelor economice romane începând cu secolul I î.Hr. În calitatea lor de centre de putere, davele geto-dacice de pe valea Siretului au constituit o piață de desfacere extrem de atractivă pentru comerț, atât în mod direct cât și prin intermediari, acaparând cea mai mare parte a activităților economice³⁹.

Prezența diverselor tipuri de boluri cu coaste, de la cele marmorate la cele comune, dovedește că în centrele de pe Siret, exista o elită locală bine conturată, ale cărei gusturi se aliniau într-o anumită măsură, la rafinamentul artistic impus de Roma și Peninsula italică.

SOME CONSIDERATIONS REGARDING THE GLASS RIBBED BOWLS DISCOVERED ON THE EAST-CARPATHIAN AREA

SUMMARY

The present study regards the spreading and distribution of the Roman ribbed bowls in the East-Carpathian area. Widely considered as a landmark for the 1st century AD glass industry, the ribbed bowls (also known as “pillar moulded bowls”) are encountered today all over the settlements of the Roman Empire but also in *Barbaricum*, where they were highly appreciated as luxury items. In the Geto-Dacian daciae from Brad, Răcătău, Poiana and Barboși were discovered numerous fragments belonging to these bowls. The main bulk of discoveries comes nevertheless, from Poiana (Piroboridava) – considered by many archaeologists as the main

²⁹ S. Sanie, Ș. Sanie, Așezarea de la Dumbrava (comuna Ciurea, jud. Iași), în *Geto-dacii...*, p. 404, fig. 10/1.

³⁰ C. Chiriac, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Carsium (II)*, în *ArhMold*, XXII, 1999, p. 71.

³¹ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Muzeul de Arheologie Constanța, Constanța, 1968, pp. 37–38, nr. 28–29.

³² C. Matei, *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (II)*, în *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos (CCDJ)*, V–VII, 1988–1989, p. 125.

³³ C. Chiriac, op. cit. (n. 25), p. 67, nr. 1–3.

³⁴ S. P. Boțan, C. Chiriac, *Considerații privind vasele de sticlă edite provenind din așezările dacice de la est de Carpați (secolele II î.Hr. – II d.Hr.)*, în *ArhMold*, XXXIV, 2011, pp. 166–167.

³⁵ Piese nepublicate folosite de autor pentru alcătuirea lucrării de licență.

³⁶ C. Chiriac, S. P. Boțan, op. cit. (n. 20), p. 298.

³⁷ *Ibidem*, p. 299. A se vedea și bibliografia aferentă acestei problematice.

³⁸ *Ibidem*, p. 300.

³⁹ C. Croitoru, op. cit. (n. 16), p. 18.

outpost-market for roman goods on the Sereth valley. Here, one can be astonished by the great typological variety of these bowls, ranging from the mosaic types (cobalt-blue coloured with white opaque intaglios) to the common greenish types produced in the later periods. The relatively large numbers of early mosaic bowls can indicate a special type of commerce targeting especially the rich Geto-Dacian aristocracy whose standard of luxury was extremely elevated. Another interesting presence is represented by the white opaque bowls resembling the faience. These are believed to be Italic products and are extremely rare throughout the Empire, as they were also produced for a short period of time. Finally, the common bluish-green bowls, represent the final stage of their development in terms of technique decoration and distribution.

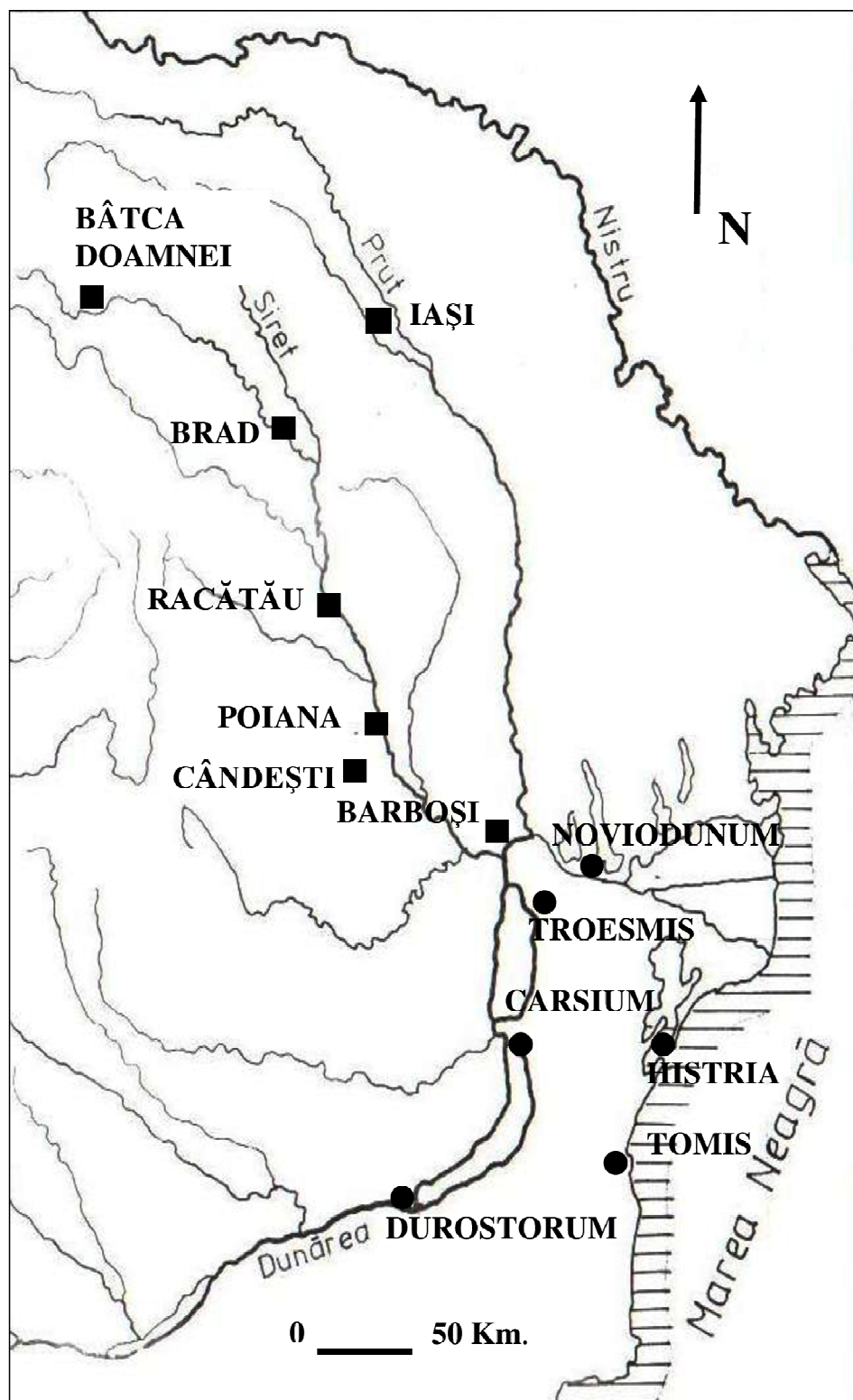
The percentage of these bowls among the glass table vessels is reflected in four diagrams and it shows numerous similarities regarding their number and usage. One more proof for their value as highly sought-after items is given by the discovery, at Costești (Hunedoara county), of a ceramic ribbed bowl made by the local craftsmen, imitating its glass counterparts.

Surprisingly, the glass ribbed bowls are very rare in Dobroudja, only a few items being discovered at Constanța (*Tomis*), Hârșova (*Carsium*), Isaccea (*Noviodunum*) and *Ibida*-Slava Rusă. This fact was believed to be determined by different market demands and levels of absorption for luxury goods, existing between the East Carpathian area and the Western Shore of the Black Sea. Surprisingly, many parallels can be drawn between the vitreous material from the Dacian *davae* and the one discovered in the Greek North-Pontic colonies. This state of things can suggest that the main bulk of imported luxury goods could come from the North, thus avoiding, the economical centers of Moesia Inferior. Of course one can not neglect other routes of penetration from the south, following the water courses of the Danube and then, the Sereth river, but the relative absence of similar discoveries in Thrace and Dobroudja leaves this discussion in pending.

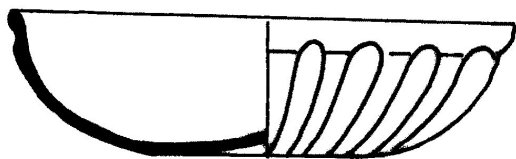
The ribbed bowls and also the majority of glass types discovered East of the Carpathians seem to have both, an Oriental (Asia Minor, Syria-Palestine and Egypt), and Italic origin pointing the fact that this space was economically opened to numerous and various types of influences. All these, combined with the local skills and crafts, provide the original note of the Geto-Dacian civilization.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. Map of the East-Carpathian settlements in which glass vessels were discovered, after Boțan, Chiriac, 2011.
 Pl. II. Different types of ribbed bowls. 1. Layout of the general form (by R. Ionescu); 2. Marmoured ribbed bowl from Panticapaeum (after N. Kunina, 1997); 3. White opaque ribbed bowl from Aquileia (after C. Calvi, 1968); 4. Bluish-green ribbed bowl from Tomis (Constanta county) (photo MINAC); 5. Geto-Dacian ceramic ribbed bowl from Costești – Lazuri (source: www.mnit.ro).
 Pl. III. Fragmentary ribbed bowls discovered at Poiana (1–12), Răcătău (13–14), Brad (15), Barboși (16) and Jassy (17).
 Pl. IV. Fragmentary ribbed bowls discovered at Poiana, after S. Teodor, C. Chiriac, 1994.
 Pl. V. Fragmentary ribbed bowls discovered at Poiana, after S. Teodor, C. Chiriac, 1994.
 Pl. VI. Fragmentary ribbed bowls discovered at Poiana, after S. Teodor, C. Chiriac, 1994.

Pl. I. Harta așezărilor geto-dacice în care au fost descoperite vase de sticlă (sec. II î.Hr. – II d.Hr.), după Boțan, Chiriac, 2011.

1

2

3

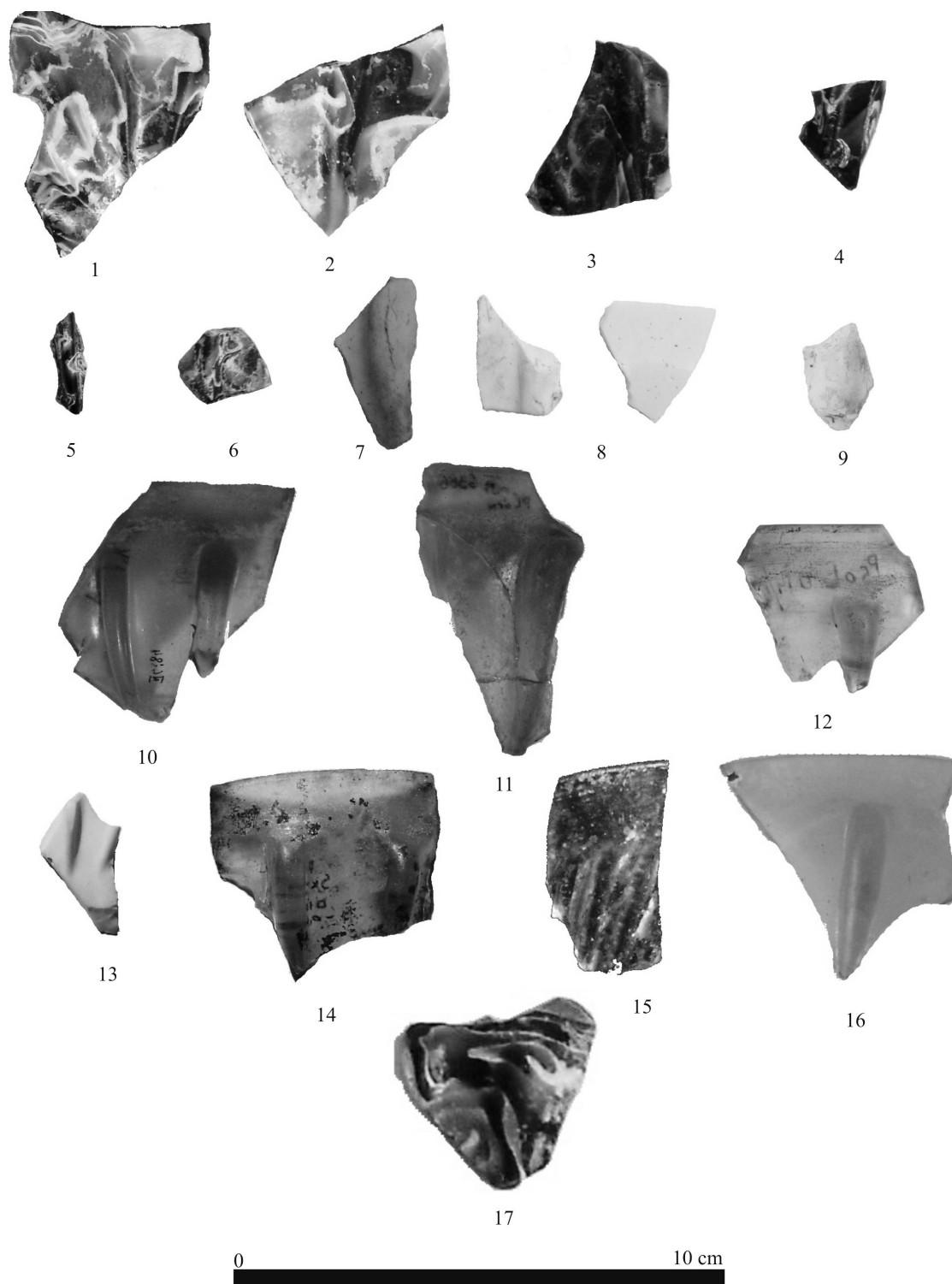

4

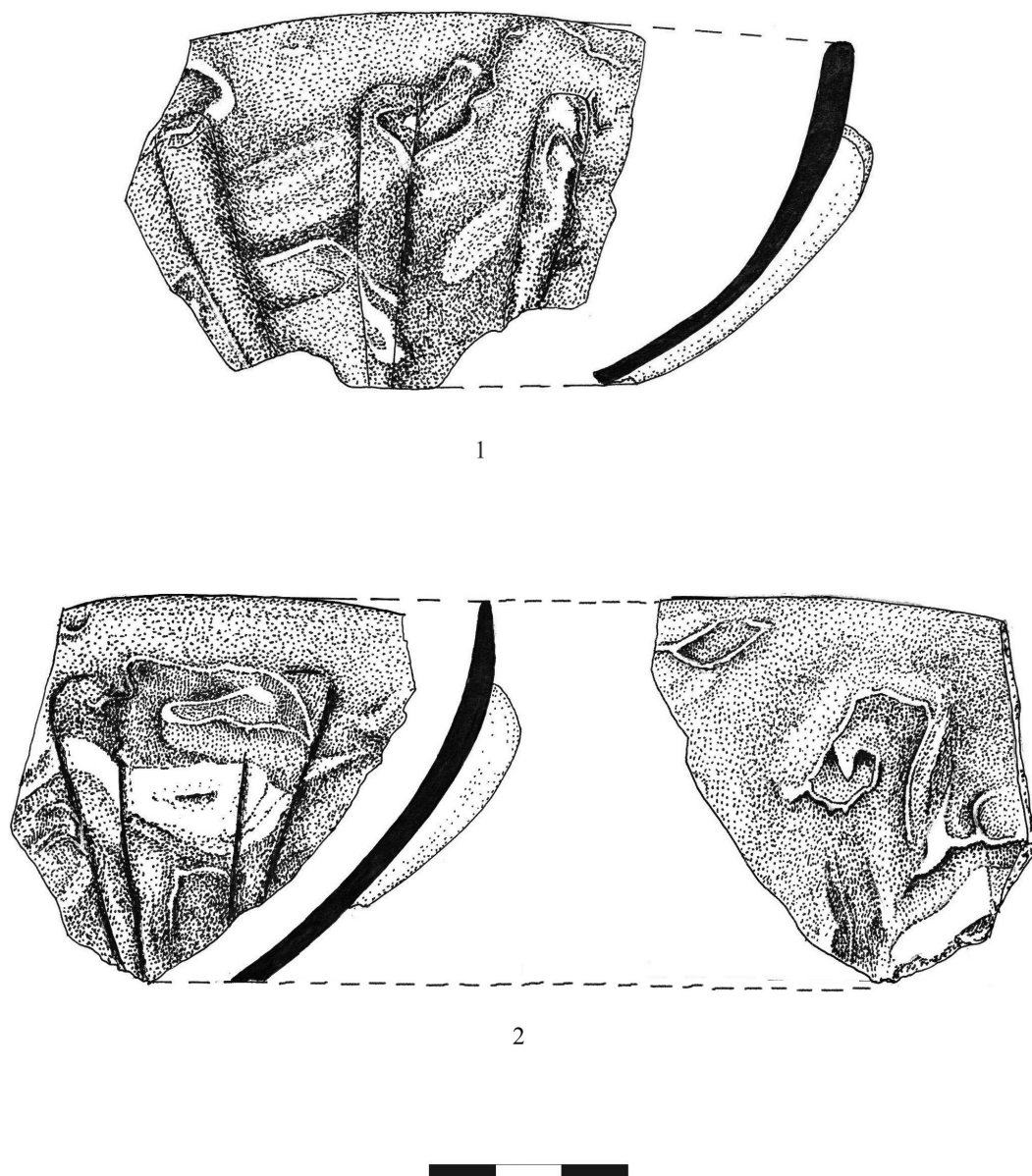

5

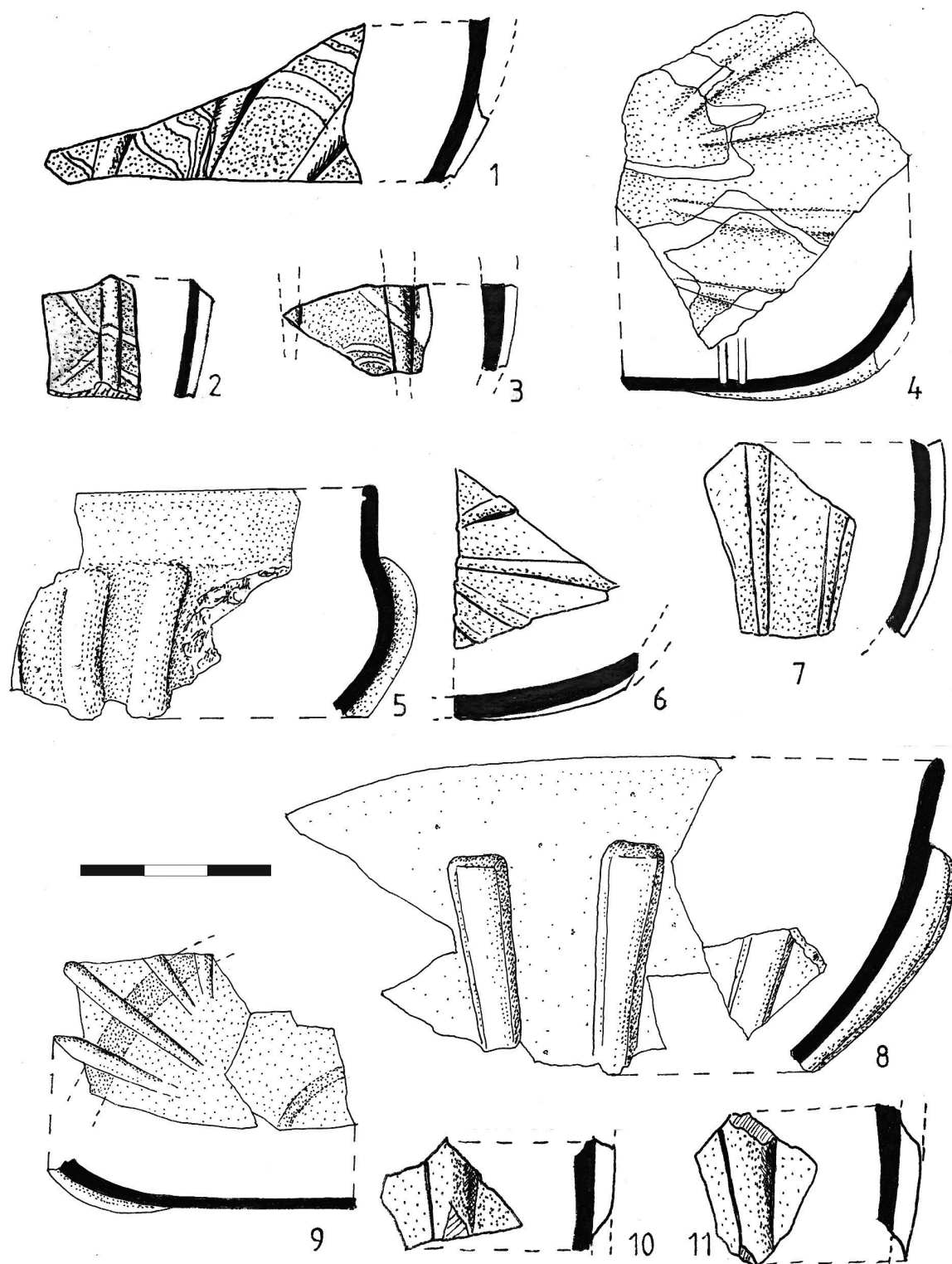
Pl. II. Diferite tipuri de boluri cu coaste. 1. Reprezentare grafică a formei generale (desen R. Ionescu); 2. Bol cu coaste marmorat de la Panticapaeum (după N. Kunina, 1997); 3. Bol cu coaste alb opac de la Aquileia (după C. Calvi, 1968); 4. Bol cu coaste albastrui-verzui de la Tomis (foto MINAC); 5. Bol cu coaste geto-dacic, din ceramică, de la Costești-Lazuri (sursa: www.mnit.ro).

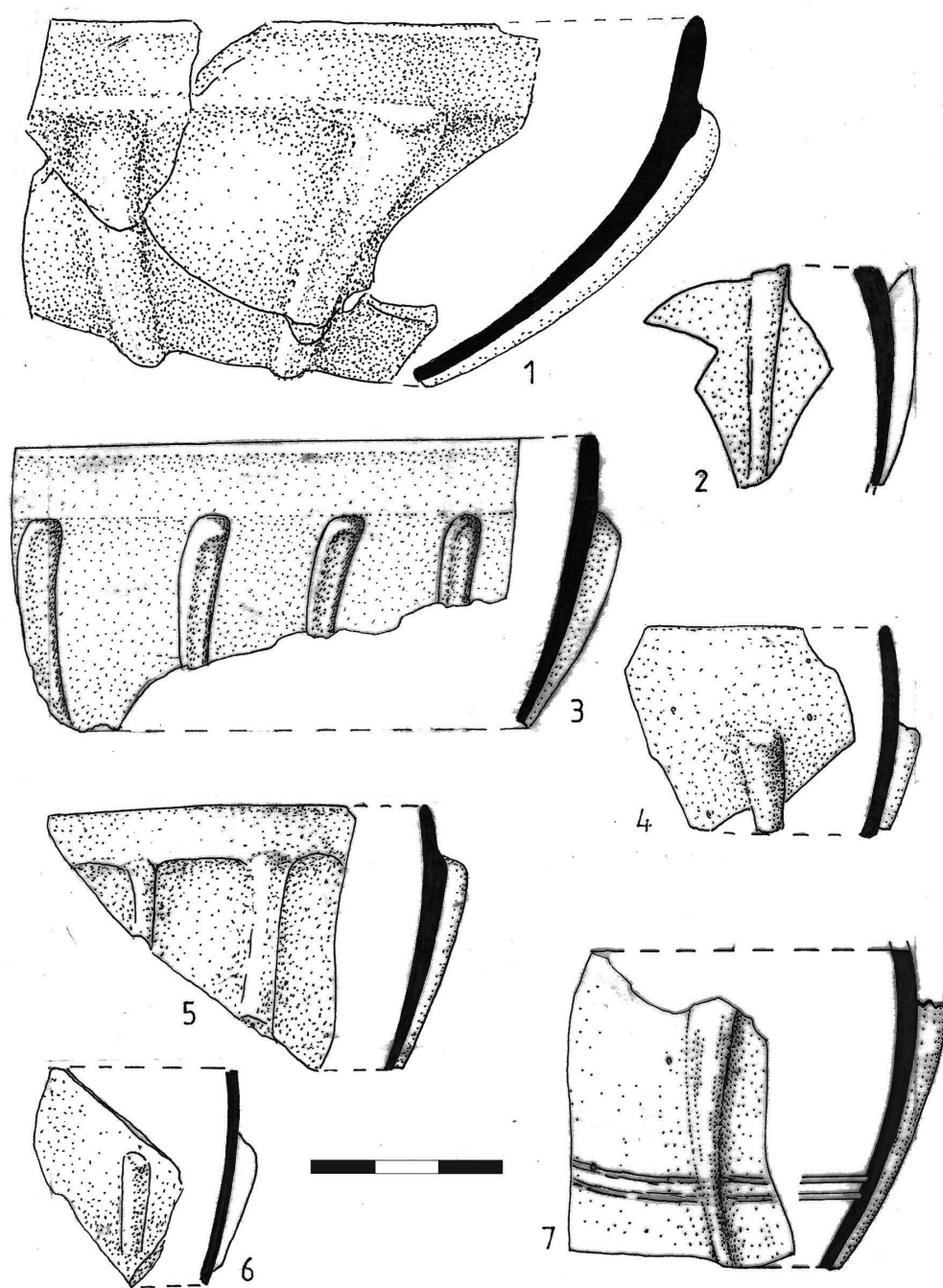
Pl. III. Boluri cu coaste fragmentare, descoperite la Poiana (1–12), Răcătău (13–14), Brad (15), Barboși (16) și Iași (17).

Pl. IV. Boluri cu coaste fragmentare descoperite la Poiana (jud. Galați), după S. Teodor, C. Chiriac, 1994.

Pl. V. Boluri cu coaste fragmentare descoperite la Poiana (jud. Galați), după S. Teodor, C. Chiriac, 1994.

Pl. VI. Boluri cu coaste fragmentare descoperite la Poiana (jud. Galați), după S. Teodor, C. Chiriac, 1994.

A 16th CENTURY “STYRIAN” RIDING SWORD IN THE COLLECTIONS OF THE HISTORY MUSEUM OF MOLDAVIA IN IASI

BY

CĂTĂLIN HRIBAN*

Abstract

One of the exhibits of Moldavia's History Museum is an Early Modern/Late Medieval sword that has been until recently known and labeled as “Prince Vasile Lupu's Sword”. Our investigation demonstrates, by means of typology analysis and analogy, that the item is an ordonance weapon in the category of “riding swords” dated at the end of 16th or the in the beginning of the 17th century, used to equip the light cavalry or to be worn as side-weapon by travelers. The type of weapon is known as Styrian Sword, as the largest group of preserved items is located in the Styrian Arsenal Museum in Graz, Austria.

Keywords: *riding sword, Graz Arsenal, Danner family, Nuremberg, the Thirteen Years War.*

The Early Modern Module of the History Museum of Moldavia in Iasi has exhibited since 1960 a sword described, at least in one early instance, as having “the pommel in the shape of a two-headed eagle”¹. One understands why with such reference the piece was linked to Prince Vasile Lupu (1634–1653), a voivode with dreams of Imperial restoration, and placed in the exhibition directly beneath the plaster copy of this prince's foundational inscription of the *Trei Ierarhi* Monastery. In fact, the institutional oral wisdom often describes the piece as the “Vasile Lupu's sword”. In an earlier paper we tried to clear as much as possible this connection with the Moldavian prince, or any member of the ruling family, for that matter². Thanks to the more recently published catalogues and the huge amount of data readily available on the Internet, we can clear a bit more the typology, classification and Early Modern origin of a very geographically and chronologically specific type of sword, explaining thus some of the reasons of such of weapon being present in this European “Far-East”.

The registration data (inventory number 1073) indicate neither the origin nor the identification and only a vague indication as inherited from the collections of the Museum of Antiquities, a didactic museum founded in 1925 within the University of Iasi by Orest Tafrali, which was dismembered after WWII, its collections being transferred to various institutions, the largest part representing the core of the actual History Museum of Moldavia.

The data-sheet of the piece do not justify by themselves neither the chronology (the 17th century) nor the attribution of this sword to any real historical character. This paper attempts to bring forth the largest possible amount of accurate historical and typological data in order to fill this void. The research used a large number of web pages and communications with various knowledgeable persons, through forums and emails. The information from these sources was verified by means of published ones, mainly monographs dedicated to Renaissance weaponry, as well as collection and exhibition catalogues.

* Institute of Archaeology, Romanian Academy – Iași Branch; catalin.hriban@gmail.com.

¹ Al. Andronic, M. Petrescu-Dîmbovița, *Muzeul de Istorie a Moldovei*, Ed. Meridiane, București, 1966, p. 77.

² C. Hriban, „*Sabia lui Vasile Lupu de la Iași*”, in Ioan Neculce. *Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei* (Serie Nouă), X–XII (2004–2006), pp. 201–210.

A superficial examination reveals that the outlook of the piece is completely different from the edged weapons borne and employed in mid-seventeen century throughout the Eastern Europe. The piece is 109 cm long, with a preserved blade length of 97 cm (Fig. 1, a). The guard consists of two up-curved quillons made of flat bars ending in spirals in plane of the blade, a down-curved half-length knuckle-guard and two small side-rings on the outward side (Fig. 1, b). The grip is lacquered wood, fastened with two iron rings to the tang of the blade (Fig. 1, c–d). The pommel is lenticular in cross-section and disk-shaped, with the flanks perforated by two cylindrical holes, giving it an overall appearance of two back-to-back half-moons (Fig. 2, a–b). On both sides of the pommel the entry point of the tang is marked by a triangular prominence, the left side of the pommel being more prominent (or less eroded). The pommel is crowned by a cylindrical button securing the peened end of the tang. All metallic elements are iron, with visible traces of forging and brazing repair-points.

The visual examination of the piece revealed also that at a certain point the sword underwent restoration, and a quite negligent one, without consideration towards the initial outlook and structure and with no concern for a historically significant configuration and appearance. This restoration occurred probably after the sword was transformed into a wall-hanging martial decoration and perhaps even after its transfer to the emerging History Museum, but certainly before 1954, when it was exhibited in Room 12 of the Museum³.

The blade seems to have been thoroughly polished, grinding out any traces of historical usage, together with some thickness of the blade itself. Although the typology of such swords (see *infra*) includes a rounded tip, the present-day point of the sword cuts through the forging folds visible along the length of the blade (Fig. 2, c). The grinding-out of the blade reveals also the forged structure of the blade, with a lighter shade on the axis, where the fuller supposed to be, even though many blades of this type do not have a fuller proper.

Up until the late eighties the sword was exhibited together with a wooden scabbard that, judging from the photographs, was modern and probably fitted at the same time as the restoration that added the wooden grip secured by iron rings.

14 cm down the blade there is a punched swordsmith's mark, in the shape of thick-headed snake, as much as this can be construed after the grinding of the blade. The cross-section of the blade is now double-lenticular and much flattened, and almost constant in shape and dimensions throughout its length. The blade is very thin and, as such, the piece is very light. The blade preserved its flexibility, even though when we examined it was bent at the middle. The small side-rings are probably the work of the restorer, who repaired in this way a larger single side-ring, unknowledgeable of the historical analogies. This type of guard, with twin-lobed side-ring on the quillon block is quite common in pre-modern Europe, from the third decade of the 16th century and up to the end of the 17th⁴. The two rings were made by bending in the free ends resulting from the break of the original side-ring, without being then soldered or welded to the quillon block. The overall workmanship is poor and one of the rings, which was broken half-through at the base, was repaired by brazing (Fig. 2, d). The hilt was restored with only a simple one-piece grip of lacquered wood, secured badly to the tang by two rings of sheet-iron, with brazed-joined ends. The restoration of the hilt blatantly ignores the usage of the Late-Renaissance-Early Modern period, which is the typology-dating interval of the original piece. Except the grip-rings (modern) and the blade (polished), all metallic elements show light traces of corrosion, and we presume that the restorer removed all the corrosion products together with the historical patina.

The original sword must have appeared, probably, like a sword put on sale by the German auction house Hermann Historica of Munich⁵ in October 2004 (Fig. 3, a–b). This sword, which we will just name Lot 490 provides a comparative dating for our No. 1073, as it was dated by the experts employed by the auction house to the first quarter of the 17th century, by analogy with the group of very similar swords in the collection of the Styrian Armoury of the Museum Joanneum in Graz. The similitude is advanced by the bladesmith's mark punched on the forte of the blade, which is very clear on the auctioned sword (Fig. 3, c), similar but not identical to the one preserved on the blade of No. 1073 (Fig. 3, d). The mark on the blade of Lot 490 was regarded by the experts of the auction house as a crowned snake. The identity between the two marks is frustrated by the grinded-out fuller of the No. 1073 blade and the difference in shape.

³ Al. Andronic, M. Petrescu-Dîmbovița, op. cit. (n. 1), Pl. 27.

⁴ M. D. Coe *et alii*, (Connolly, Harding, Harris, La Rocca, North, Richardson, Spring, Wilkinson), *Swords and Hilt Weapons*, Prion Books, London, 1995, *passim*.

⁵ *** 47. Auktion – Alte Waffen – Antiken – Jagdliches – Varia, Hermann Historica, Munich, 2004, Lot No. 490, stable link: http://www.hermann-historica-archiv.de/auktion/hhm47.pl?f=NR&c=32221&t=temartic_2_GB&db=kat47_2.txt retrieved 5.03.2014.

From a typology point of view, the easiest to frame is the pommel of the hilt, which, due to its very peculiar shape, is easily identified in one work of art that can serve as temporal reference. This type of pommel is classified as Pommel Type 46⁶, and roughly dated to the period between 1600 and 1630, on the basis of both the pieces preserved in the museums and private collection, and the portrait of the Augsburg collector and art-lover Philipp Hainhofer⁷ by Lucas Kilian⁸, dated around 1630, owned by the Stockholm *Nationalmuseum* (Fig. 4, a). The group of five swords in the Styrian Armoury, almost identical to No. 1073 and Lot 490 has a very similar type of pommel, with the difference that the lateral holes do not reach the edge of the disk, being thus dissimilar to both the reference drawing of A.V.B. Norman⁹ and the pommel of No. 1073. All of the known preserved pieces, as well as, obviously, the representation in the Hainhofer portrait, are circumscribed to the South-German and Austrian space.

As easily identifiable as the pommel, is the bladesmith's mark, as it was solely used by the 16th-17th century family of metalworkers and gunsmiths Danner of Nuremberg (Fig. 4, b)¹⁰. The snake-shaped mark is not easily identified, as the reference drawing of Bezdek is stylized to the extremes. The snake seems to wear a crown *à la antique* or, more probably, its head is shaped in the manner of the arms of dukes Visconti of Milan, like a dragon with a spiky “collar”. The shape of the Lot 490 mark is different both from the one of No. 1073 and the reference drawing, which is a reproduction of the one punched on the wheel-lock pistols made by Wolf Danner (mid-16th century) and Peter Danner (end of 16th, beginning of 17th century).

The Danner family of Nuremberg, whose workshops might be the manufacturers of the blade of No. 1073, have several members of continental fame. Brothers Leonhard and Hans Danner were both screw-makers and mechanical geniuses, respectively, and were active in the two decades of the mid-16th century, when they designed and build many ingenious mechanical devices for construction works, door opening, heavy gun handling and many other purposes¹¹. The same Hans Danner was described by contemporary Nuremberg mathematician and calligrapher Johann Neudörfer as “... so artistic that he produced, in iron and brass, spirals so perfect that they might have been made of a single piece of wood.”¹² Leonhard had a medal made with his portrait by engraver known as M.S. in 1561 (Fig. 4, c) and died in 1583, aged 88¹³, while Hans was still alive in 1573, when he had his portrait made at 65 years, with the tools of his trade (Fig. 5, a).

The gunsmith Wolf Danner invented the wheel-lock pistol hair-trigger, had works commissioned by Emperor Charles Quint¹⁴ in 1543 and reached the position of proof-master gunsmith of Nuremberg, in recognition of his metalworking talent. The same Johann Neudörfer speaks of the quality of the mechanisms and barrels made by Wolf Danner as “masterpieces praised by all”¹⁵.

The gunsmith Peter Danner is known by several so-called dress-pistols, fancy small arms used for both personal protection and hunting made between 1580 and his death, in 1602. One cannot but assume that he personally worked only on those commissions requiring high mechanical skill, minute detail and exquisite artistry and craftsmanship, as required by the said fancy side-arms. There are several wheel-lock pistols and petronels preserved, produced towards 1580, bearing the mark of Hans Danner. One cannot but wonder if the mastery metalwork required for such pieces was beyond the now failing abilities of Hans Danner the

⁶ A. V. B. Norman, *The Rapier and Small-sword*, Arno Press, New York, 1980, p. 260.

⁷ The Augsburg banker, diplomat and art collector Philipp Hainhofer (1578–1647) is known for combining the diplomatic activity in the service of the Dukes of Pomerania with the acquisition of works of art and curios for the galleries and cabinets (*Kunstschränke*) of his various protectors.

⁸ Lucas Kilian (1579–1637), painter, print-maker, and draftsman of Augsburg was part of the group of artists with whom Hainhofer worked in hunting and acquiring works of art for his and others collections.

⁹ A. V. B. Norman, op. cit. (n. 6), p. 260.

¹⁰ R. H. Bezdek, *German Swords and Sword Makers: Edged Weapon Makers from the 14th to the 20th Centuries*, Paladin Press, Boulder (CO), 2000, p. 131.

¹¹ L. Beck, *Die Geschichte des Eisens. In technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung*, 2nd volume: The 16th and 17th Centuries, Friederich Vieweg & Sons Publishers, Braunschweig, 1893–1895, p. 473, stable link: <https://archive.org/details/diegeschichtede01unkngoog/retrieved/15.03.2014>.

¹² R. Brandl, *Art or Craft? Art and Artistry in Medieval Nuremberg*, in *Gothic and Renaissance Art in Nuremberg, 1300–1550*, Exhibition Catalogue, Metropolitan Museum of Art, New York, 1986, p. 55.

¹³ L. Beck, op. cit. (n. 11), p. 473.

¹⁴ S. V. Grancsay, *A wheel-lock pistol made for Emperor Charles V*, in *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 6, No. 4 (Dec., 1947), DOI: 10.2307/3257364, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/3257364>, p. 119.

¹⁵ L. Beck, op. cit. (n. 11), p. 444.

“artist screw-maker”, and this gunsmith working around 1580, thus a contemporary of Peter Danner, would not be a second Hans in a “dynasty” of exceptional metalworkers.

However, the products of Danner workshops that are preserved, dating from the end of 16th century and the beginning of the 17th, which is the time-frame suggested by the characteristic features of the hilt of our No. 1073 and its analogues, bear also the initials of the masters flanking the crowned serpent. As there are no known preserved blades bearing such elaborate “Klingenmarke”, one can conclude that swordsmithing was an activity that the late-16th century Danners relegated to the mass-production of their workshops. In fact, a large part of the 16th century mass-produced weapons and armor of Nuremberg found its way in the Arsenal of Graz, both by contract and by less-legitimate means¹⁶.

The corroboration of the period indicated by the Hainhofer’s portrait and the one given by the bladesmith’s mark frames the origin of No. 1073 in the last quarter of the 16th century and the first one of the 17th.

However, the shape of the guard raises several chronology issues. Typology-wise, the upturned flat quillons, ended in flattened, blunt spirals, the twin-lobed side-ring and the half-length knuckle-guard is not defined as a single, clear type of hilt. Structurally, the closest analogy would be Type 21¹⁷, which can be dated, at the earliest, in the first decades of the 16th century, based on its the representations in art, which the earliest is *The Crucifixion* of Ulrich Apt, in 1517¹⁸ (Fig. 5, b). In terms of manner of shaping the quillons, the closest analogy would be Type 7¹⁹, which lacks, though, the side-ring (a Type 7 hilt **with** side-ring is seen on the sword worn by one of the soldiers in the *Massacre of the Pilgrims* in the cycle of *Life of St. Ursula* by Carpaccio – 1493). In fact the Type 7 hilt is widely used throughout the 16th–17th century Europe, being a natural evolution of the Orientalized hilts and swords appearing at the end of 15th century in the Venice-Dalmatia-Austria region²⁰, being the favorite furnishing of the hunting sword and hangers in the 16th and 17th century all over Europe²¹. A hilt with an almost identical guard with a somehow rectangular side-ring is reproduced in one of the *Landesknechte* prints of Urs Graf the Older (1514), as well as in one of the prints in the series *Deutsche Landsknecht* of Jost Amman, portraying a drummer and a fifer (1517). A similar hilt was mounted on a sword auctioned by Hermann Historica in May 2004²², with a date of „around 1670-1680” (Fig. 5, c). Although the guard is very similar to the one of No. 1073, the differences in pommel-type, shape of quillons and knuckle-guard and the blade on which the hilt was mounted do not provide enough point of similarity to make the analogy with our piece, thus making unusable the date given by the experts of the auction house. Moreover, an identical hilt with oval side-plate (probably later) attached, on a “fake Toledo” of German make, preserved in the Wallace Collection, is dated “around 1580” (Fig. 5, d)²³.

The large time-frame provided by the typology of the guard could be managed to more accurate data by taking into account the information provided by the pommel and the bladesmith’s mark.

The typology features preserved after the restoration provide only basic support for an analysis of this sword as a whole. So far, the separate features set an *ante quem* date (1514) and a relatively shaking end-date (1680). If the extremes of the time-frame are off, the interval is limited by ~1580 (the period when gunsmith Peter Danner is a well-known barrel-maker, a metallurgical activity more similar to blade-forging than to the production of firearm mechanisms) and ~1630 (the Hainhofer portrait made by Lucas Kilian). If one can assume that, for certain inherited or captured valuable blades, the owner requested the fitting of a more fashionable hilt, this assumption is off in this case, as proven by the group of nearly identical swords in the Graz Arsenal. This fact indicates that the blades delivered by ironwork contractors were mounted by one or several contract cutlers or by the workers of the arsenal, as usually the ordnance procurement procedure was to purchase and deliver the uncut and un-hilted blades in bulk (a standard procedure for ordnance weapons

¹⁶ J. Willers, *Armour of Nuremberg*, in *Gothic and Renaissance Art in Nuremberg, 1300–1550*, Exhibition Catalogue, Metropolitan Museum of Art, New York, 1986, p. 104.

¹⁷ A. V. B. Norman, op. cit. (n. 6), p. 77.

¹⁸ The central panel of the Rehlinger Altar, preserved in the Staatsgalerie Augsburg.

¹⁹ A. V. B. Norman, op. cit. (n. 6), p. 71.

²⁰ M. D. Coe *et al.*, op. cit. (n. 4), p. 48.

²¹ The hunting hanger of king Henry VIII (~1544) by the famous Diego de Çaias; M. D. Coe *et al.*, op. cit. (n. 4), p. 77.

²² *** 43. *Auktion – Alte Waffen – Antiken – Jagdliches – Varia*, Munchen, Hermann Historica, 2004.

²³ E. E. Oakeshott, *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Boydell Press, Woodbridge (UK), 2000, p. 96.

since Early Middle Age and up to the end of Modern Era), thus neatly separating the production and the finishing activities, at least in the case of common (i.e. not individual, custom-made to order) weapons.

Generally, as a whole, the No. 1073 type of sword is very close to the *schiaivona* used by the Dalmatian mercenaries in the employ of the Venetian Republic starting with the Fourth Ottoman-Venetian War (1570–1573) as well as to the so-called Walloon swords, a broad-bladed species of rapier quite common during the Thirty Years War. The typological remoteness between the more elaborated hilts (grid or basket hilts) of the types mentioned above and the simpler, almost medieval, hilt of the Styrian swords²⁴ might be due to the standardization of the proto-industrial manufacture processes, as well as to the specific destination of these weapons, i.e. the quick, uniform and cheap arming of the common soldiers, most probably semi-regular cavalymen²⁵. In this regard, the process can be compared to the cases of similar functionally hilted types, with heavier blades for infantry such is the *katzbalger* of the Swiss and German mercenaries, or with heavier one-edge blades for cavalry such is the *pallasch* used by the Hungarian and Croatian cavalry of the Imperials.

To conclude, the most probable dating achieved by corroborating the data provided by the closest analogies (Lot 490 and the Styrian Arsenal swords), the analysis of the hilt as a whole and of its components, as well as the historical research, is the end of 16th century or the beginning of the 17th. The baseness of the hilt and construction, as well as the existence of the Styrian Arsenal swords point out to an ordnance weapon, cheap and quick to make and replace, meant to equip the semi-regular cavalry in the event of an emergency.

The geographical area of reference for the Styrian swords could be said to be identical to the Middle-Danubian regions in the South-East of the Habsburg Empire mostly affected by the Turkish wars in the second half of the 16th century and first half of the 17th.

As to the manner in which this sword found its way into the Moldavian region, if one leave out the easy solution of a 19th–20th century Romanian purchasing it in a flea-market somewhere in Austria, the origin might be traced to the influx of mercenaries and war-aid cheap weaponry in this area during and following the Thirteen Years War. An interesting avenue of inquiry is the evidence of Nuremberg weaponsmiths in the employ of the Ottomans, as well as a thriving arms trade between Nuremberg and the Polish and Hungarian Kingdoms throughout the 16th century. As any western weapon made for or captured by Ottomans would bear Turkish arsenal marks, the Ottoman connection is excluded in our case. As such, the origins of No. 1073 could only be the Eastern arms trade of Nuremberg or the Thirteen Years War, without excluding the post-1877 flea-market (or auction house, why not?) link.

Historically, No. 1073 type of swords features a very strong connection with the South-German and Austrian space, with the “Turkish Frontier”, in a period of upheaval in both the “defense industry” and military doctrine. The existence of the princely and municipal arsenal of Northern Italy since 1450’s and the growing presence of the professional military companies (of Tuscans, Lombards, Savoyards, Swiss, Venetians or Dalmatians) is an influential reality pressuring increasingly on the political body of the Central Europe in the first half of the 16th century. The Wars of Religion in France and Germany, as well as the crushing defeat of the noble cavalymen of the Hungarian Kingdom at the hands of Sultan’s janissaries, brought savagely into attention the importance of urban militias and rural guerrillas made of “temporary soldiers”. The cultural self-image of European the burgher shifted from an industrious, peace-loving and obedient subject to a proudly armed citizen defending his faith against heretics or papists, his city against marauding Turks or mercenaries, his home and family against robbers and burglars. The militias are a source of armed power, albeit temporary and not always dependable, for the rulers of the threatened fringes of Europe. The arsenal of Graz, on the Turkish Frontier, and its Styrian swords are an important component of this process. One of the tactical components of the process is the confrontation with a highly mobile, almost unarmored adversary, highly skilled in unconventional tactics (including terror).

The emergence of militias and arsenals as factors of significance produce some interesting effects: Following the example of the medieval Italian communes, the 16th century European burgher bears arms, with the dagger a quasi-permanent apparel piece and the sword a readily embraced necessity during travel

²⁴ Lacking an established typology, the reference to the Graz Styrian Arsenal swords should adequately cover both the proximal *genus* and the specific difference required for the definition of a type.

²⁵ In order to clarify the terminology, *riding sword* is an umbrella type covering several related species of straight edged light sword, with relatively short blades and simple hilts, used throughout Europe in the 16th and 17th century. The base meaning is a “travelling sword” used by civilians, less accustomed with the heavier warswords used by nobles and professional soldiers.

and whenever the times became uncertain. The said burgher, when more affluent, poses aristocratically for a “portrait with sword”, as seen in the Hainhofer portrait and many others of the era. The rise in demand for weapons for the “civilian” market is boosted by the pressure generated by the establishment of the arsenals on the Eastern frontiers of Europe. This phenomenon alters in two divergent ways the arms production and trade in the second half of 16th century in Germany and Northern Italy. First of all, the production undergoes a process of standardization, technologically and organizationally, in order to adapt to the alterations of the demand side of the market, one of the results of this adaptation being the lower prices due to more efficient technological processes and reduced material costs of lighter weapons meant more for wearing daily than for bearing into fight. Then, the growth of the “civilian” market caused an increase in demand for customized and artsy components and accessories. The chisellers and the jewelers thrive on this suddenly large demand for chiseled hilts and jeweled scabbards mounts. The sword as an important piece of apparel, a phenomenon best illustrated by the omnipresence of the smallsword between roughly 1650 and the French Revolution, is foretold by the emergence of this light “riding sword” of which the Styrian sword is a soldierly relative born of the necessities of the Turkish Frontier, but supported on the same larger cultural, social and military processes started by the religion wars of the Reformation.

a

b

c

d

Fig. 1. Item No. 1073, general view and details.

a**b****c****d.**

Fig. 2. Item No. 1073, details.

a**b****c****d**

Fig. 3. Item Lot 490, general view (a) and the hilt (b). The *klingenmarke* on Lot 490 (c), compared to the one on No. 1073 (d).

a

b

c

Fig. 4. a). Portrait of Philip Hainhofer by Lucas Killian, stable link: [http://www.stadtlexikon-augsburg.de/index.php?id=114&tx_ttnews\[tt_news\]=4024&tx_ttnews\[backPid\]=119&cHash=2f93dcebe1](http://www.stadtlexikon-augsburg.de/index.php?id=114&tx_ttnews[tt_news]=4024&tx_ttnews[backPid]=119&cHash=2f93dcebe1) retrieved 5.03.2014;
 b). The bladesmith punchmark of Wolf Danner, reproduced from R. H. Bezdek, *German Swords and Sword Makers...*;
 c). The medal portrait of master metalworker Leonhard Danner of Nuremberg by master M.S. (1561) in the collections of Albert & Victoria Museum, stable link: http://media.vam.ac.uk/media/thira/collection_images/2006AF/2006AF3789_jpg_1.jpg retrieved 5.03.2014.

Fig 5. a). The portrait of Hans Danner, anonymous (1573), stable link: <http://www.bildarchivaustria.at/Bildarchiv/66/B1713164T1713169.jpg> retrieved 5.03.2014; b). Soldier in the scene of Crucifixion, the central panel of the Rehlinger Altar, by Ulrich Apt the Older (1517), stable link: <http://www.bildindex.de/dokumente/html/obj00071435#0> retrieved 15.03.2014; c). A hilt mounted on a sword auctioned by Hermann Historica in May 2004, with a date of „around 1670-1680”. d) A “fake Toledo” of German make, preserved in the Wallace Collection, dated “around 1580.

O ARCHEBUZĂ DIN SECOLUL AL XVII-LEA DESCOPERITĂ ÎN TÂRGUL ROMANULUI

DE

GEORGE DAN HÂNCEANU*

Abstract

In 2012, on the occasion of the renovation of the library "George Radu Melidon" in Roman, which lies on a plot that once belonged to the medieval town of Roman, after a survey inside the yard (marked as S.I) we identified the side of a dwelling that proved to be a manufactory. One of the first objects discovered in the manufactory (which had been destroyed by fire) was a bronze barrel badly damaged by corrosion, doubled by traces of burning and by pieces of carbonized wood. After restoration, the object proved to be an harquebus. The barrel, circular inside and hexagonal outside, presented an aperture for slow match and a perforation at the end for fixing it on a piece of wood for a longer weapon. Dimensions: barrel – length – 450mm; thickness – 10mm; mouth diameter – 30mm; calibre – 17mm; diameter of the support – 38mm) and the hook (length – 40mm; width – 20mm). Total weight – 2.700 kg. We could not identify the mark of the manufactory but we supposed that the weapon could be locally manufactured (in Transylvania) or imported from the German states or from Bohemia. The weapon (a transitory model from heavy guns with a thick, long and heavy barrel, to those with a thin, short and small-weight barrel) can be chronologically assigned to the 17th, taking into account the other materials found in the manufactory such as coins and tools. The presence of the weapon in this location can be explained by its condition – the broken barrel that needed some repair. Until now the discovery of such a weapon type remains singular for the area of today's Moldavia, but for the territory of medieval Moldavia we can also count a piece from Cetatea Albă discovered in 1929 and dated in the period of Stephen the Great (Ștefan cel Mare).

Keywords: Roman old town, library, harquebus, 17th century, Moldova.

Lucrările de reabilitare a Bibliotecii Municipale „George Radu Melidon” din Roman, desfășurate în ultimii ani (2012 și 2013), au necesitat asigurarea unei supravegheri arheologice, întrucât imobilul (monument de patrimoniu, secolul al XIX-lea) suprapune o parte din târgul medieval.

Cu prilejul unui sondaj din 2012 (notat S.I), întreprins în vederea observării adâncimii și rezistenței fundației, deschis pe axa est-vest, în interiorul curții clădirii, am identificat colțul unei locuințe. Ulterior, după decaparea unei suprafețe mai largi, am constatat că avem de-a face cu un atelier meșteșugăresc care a sfârșit în urma unei incendieri. Majoritatea obiectelor găsite (peste 150) au urme de ardere și resturi de lemn impregnate; podeaua era acoperită cu un strat gros de arsură, iar vatra avea pe ea și în apropiere unelte definitive sau în curs de prelucrare. Aceste argumente constituie dovezi în privința scopului acestei locuințe și a modului în care a sfârșit.

În cadrul secțiunii amintite (S.I), de 7m lungime x 1m lățime, am observat la 0,60 m–0,80 m adâncime conturarea unei gropi cu aspect roșietic (Pl. I/1). După extinderea săpăturii, am remarcat că este podeaua unei locuințe (cu rol de atelier), iar în inventar, am descoperit o țeavă de bronz, ruptă spre capăt, ambele bucăți fiind descoperite împreună. Obiectul, găsit printre primele artefacte, era acoperit de un strat coroziv de culoare verde (Pl. I/2), iar pe alocuri, avea depuneri de lemn carbonizat și pete negre de arsură¹.

* Muzeul de Istorie din Roman – Complexul Muzeal Județean Neamț; georgehanceanu@yahoo.com.

¹ Primele informații legate de această armă medievală, determinate de restaurarea și conservarea piesei, analizele de microscopie electronică de baleiaj, SEM – EDX, privind tipul crustei de coroziune (inclusiv resturile de lemn carbonizat și microstructurile din sol), distribuția compușilor chimici și a elementelor specifice procesului de deteriorare fizică, însoțite de fotografii color din timpul săpăturilor și pe parcursul procesului de analiză și restaurare, pot fi găsite în catalogul expozițional semnat de Otilia Mîrcea, G. D. Hânceanu, *Descoperiri arheologice din târgul medieval al Romanului (Punctul La Bibliotecă)*. Catalog de expoziție, Ed. Mușatinia, Roman, 2013, pp. 14–15 (fig. 16), 32–37 (fig. 53–68), 90–91, 125.

În urma lungului proces de restaurare-conservare², s-a constatat că obiectul reprezintă o archebuză, armă rar întâlnită în Moldova și Țara Românească, fiind prezentă îndeosebi în spațiul transilvănean, unde era și produsă după modele occidentale. Prezența ei în inventarul unui atelier meșteșugăresc se explică prin faptul că a fost adusă pentru reparat, țeava fiind ruptă în două. Ea a fost găsită alături de alte piese fragmentare (un pinten, o porțiță de sobă, un hârleț, cârlige), care urmau să fie reparate. Întrucât era scumpă și greu de procurat, la o astfel de armă se renunța doar dacă necesita reparații amănunțite sau era distrusă complet.

APARIȚIA ȘI EVOLUȚIA ARCHEBUZEI. IMPORTANȚA EI ÎN CADRUL ARTILERIEI EUROPENE.

Pentru Europa, artileria grea este prezentă încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, în luptele din Prusia (1329) sau în bătăliile armatelor engleze de la Cambray (1339) și Crécy (1346)³.

Cât privește necesitatea apariției archebuzei, în peisajul luptelor, putem menționa că acest tip de armă este fabricat de la începutul secolului al XV-lea, ca urmare a neajunsurilor datorate bombardelor vremii, dar și a lipsei unei mobilități. Primele apărute au fost bombardele (tunurile lungi și cele scurte, ultimele numite și tunuri de mână, dar și puștile grele)⁴, care aveau multe inconveniente, corectate ulterior la celelalte arme de asediu. Aproape în paralel cu bombardele au funcționat în Europa și culevrinele portative⁵, care se vor transforma ulterior în primele puști, cum sunt archebuzele⁶, arme ușoare, perfecționate, ușor de manevrat și deplasat (portabile).

Denumirea de archebuză provine de la cuvântul german *Hakenbüchsen*⁷, tradus, în termeni aproximativi, prin „pușcoci cu cârlig”. Pentru spațiul britanic s-a întrebuițat termenul de *Handgonne* (des întâlnit în lucrările de specialitate) care înseamnă, cu aproximație, „armă/pușcă de mână”. În lucrările de specialitate de la noi, apare și sub denumirea de *tunuri* sau *bombarde de mână*, însă sunt termeni incorecți, întrucât desemnează arme de foc de calibru mare, asemănătoare tunurilor. Mai potrivit ar fi termenul de „pușcă grea”⁸ sau „pușca grea de mână”⁹, care desemnează clar arma în cauză.

Inițial, archebuza se sprijinea pe un suport drept de lemn, „furci” sau pe cozi cilindrice (la primele tipuri), datorită greutateii mari și a țevei lungi din dotare. Mai târziu (la tipurile evoluate), acest suport dispare sau este înlocuit cu un cârlig de prindere ori prin cozi de lungimi reduse (Pl. I/4; II/1b). Ulterior, arma de foc avea un cârlig, care era inclus într-un pat de lemn ori se fixa pe zidul unei fortificații pentru atenuarea reculului și pentru a permite folosirea armei de o singură persoană. Dacă la început, mânuirea unei archebuze se făcea de către două persoane, unul ochea iar celălalt dădea foc încărcăturii, ulterior, după simplificarea ei (scurtarea țevei, înlesnirea mecanismului de aprindere), aceasta putea fi utilizată de un singur om.

În secolele XV–XVI, archebuzierii erau organizați în grupuri mari de luptă, uneori protejați de infanteriști ori de fortificații din lemn și pământ, iar din secolul al XVII-lea, numărul lor a scăzut la maximum 3–5 oameni, întrucât modul de armare și tragere, mult simplificat, permitea o mai bună eficiență comparativ cu puștile din perioada anterioară.

Archebuza era arma infanteristului, a celui care asedia cetățile sau lupta împotriva cavaleriei, dar putea foarte bine să fie folosită și de apărătorii unei fortificații (care, de regulă, utilizau arbaleta), când erau atacați de cavalerie sau infanterie. Ea lansa proiectile sferice din fier, cu ajutorul unei încărcături din praf de pușcă, ultima aprinsă cu un fitil. După încărcarea armei, se umplea „tigăița” cu pulbere și se pune în contact capătul

² Mulțumim colegei muzeograf-restaurator dr. Otilia Mircea, din cadrul laboratorului Muzeului de Istorie din Roman, pentru răbdarea și priceperea cu care a tratat piesa.

³ V. Schmidtchen, *Die Feuerwaffen des deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410*, Lüneburg, 1977, pp. 10–83; A. Stroea, Gh. Băjenaru, *Artileria română în date și imagini*, Ed. Militară, București, 2010, p. 13.

⁴ W. I. Carman, *A history of firearms*, Londra, 1956, pp. 90–91; C. König, *Scurt istoric al evoluției armelor de foc portative (secolele XIV–XVIII)*, în *Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară (SMMIM)*, 1, 1968, p. 65; C. Vlădescu, C. König, *Arme albe și de foc din colecția Muzeului Militar Central (II)*, în *Revista Muzeelor (RM)*, 4, 1969, pp. 359 (fig. 6), 361.

⁵ L. Larchey, *Les maitres bombardiers, canonniers et coulevriniens de la cité de Metz*, Paris, 1861, p. 11.

⁶ C. König, op. cit. (n. 4), p. 67; C. Vlădescu, C. König, D. Popa, *Arme în muzeele din România*, Ed. Meridiane, București, 1973, p. 36.

⁷ P. Sixl, *Die ersten mehrläufigen Hand und Hakenbüchsen*, în *Beiträge zur Geschichte der Handfeuerwaffen (BGH)*, Dresda, 1905, pp. 87–102, pl. 6.

⁸ C. Vlădescu, C. König, D. Popa, op. cit. (n. 6), p. 36; C. König, *Armamentul din dotarea oastei Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare (1457–1504)*, în *RM*, 3, 2004, p. 51.

⁹ A. Stroea, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 14.

aprins al fitilului cu locația amintită, astfel, focul fiind transmis, prin orificiul tigăiței, camerei cu pulbere. Se trăgea un foc, la interval de două până la cinci minute, iar proiectilul parcurgea o distanță de 100–200m, însă își pierdea din eficiență și precizie pe măsură ce depășea 30–50 m.

Această armă a fost întrebuințată îndeosebi de artileria occidentală, cu prilejul diferitelor conflicte din secolele XV–VII¹⁰ (spre exemplu, la asediul din 1410, împotriva castelului Tannenberg/Grünwald¹¹ – Pl. II/1a), însă în cazul artileriei Țărilor Române, era rar întâlnită, preferându-se arcul și tunurile în locul archebuzei sau arbaletului. Astfel de arme apar și în diferite picturi, precum acelea realizate la 1468 de Quinte Curse (asediul unui castel occidental prin intermediul tunurilor și archebuzelor), păstrată în arhivele British Museum din Londra și de la Mănăstirea Voroneț, datată la 1547, unde apare, pe fațada de Sud, o pușcă cu fitil. Ambele cazuri indică utilizarea artileriei (implicit a archebuzelor), la asedii, însă important este indiciul care sugerează folosirea acestor puști și de armatele Țărilor Române, mai ales că în Occident, deja apăruseră campaniile de pușcași¹².

Unele archebuze occidentale aveau coada finalizată sub forma unui chip uman (uneori aducând cu o mască), sau decorată cu motive zoomorfe (capete de păsări, precum rața). Dintre archebuzele care păstrează marca atelierului le putem aminti pe acelea din Boemia (Cehia) și din arealul statelor germane¹³.

De la jumătatea secolului al XV-lea, apar modificări majore la sistemul de dare a focului la archebuze, care se făcea manual și era numit **platină cu fitil**. Acest sistem cuprindea câteva subansamble (Pl. II/2), precum *serpentina*, *lumina*, *bazinetul*, *țeva*, *fitilul*, *trăgaciul*, care facilitau apăsarea pe trăgaciul fitilului; ultimul ardea mocnit și era adus în contact cu orificiul de inițiere al exploziei. Eficiența puștilor cu fitil (*Luntengewehr* sau *haquebuses à méche*) a fost dovedită, printre altele, în bătălia de la Pavia (1525)¹⁴, când trupele spaniole au câștigat în fața celor franceze.

Din secolul al XVI-lea, germanul Jean Kiefus inventează aprinderea prafului de pușcă **cu moleta**, ce producea scântei prin lovirea cu silexul, construind **archeбуza cu roțiță**, perfecționată prin folosirea plăcii de silex (sistem utilizat la puștile grele). De altfel, de la jumătatea veacului amintit era cunoscut și întrebuințat **mecanismul cu cremene și roțiță** (*Radschlossgeweher* ori *platine a la rouet*), iar din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, apar primele sisteme simplificate de aprindere, care utilizau doar cremenea – așa zisele **platine cu cremene**, inventate de francezul Marin Le Bourgeois.

Practic, din secolul al XVI-lea apar primele arme de foc portative, eficiente pe câmpul de luptă. Inițial, patul și ulucul erau simple, ulterior, în secolele XVI–XVIII, componentele amintite sunt bogat ornamentate – gravate, sculptate, acoperite cu plăci de metal ori încrustate în sidef, os, mărgean sau chihlimbar. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pușca este produsă în serie și își pierde din decorația exterioară¹⁵. Din veacul al XVII-lea, arma devine mai ușoară, cântărind maximum 7 kg (față de 12–17 kg cât aveau în secolul al XV-lea), diametrul plumbului de 5 mm și o greutate de circa 40 g. Aceste date indică o evoluție a archebuzei, o transformare pozitivă menită să înlănească deplasarea și utilizarea armei, inclusiv eficiența ei pe durată și rază mare (proiectilul ajungea până la 100–200 m, dar letal era în primii 30–50 m).

Pe parcursul secolelor XV–XVII, fabricanții de arme au căutat un mijloc cât mai eficace de mânăuire și dare a focului, care au contribuit la îmbunătățirea permanentă a puștii, evoluția și eficiența ei fiind observate de la o etapă la alta.

Pentru Țările Române, prezența artileriei este atestată de la finalul secolului al XIV-lea și pe parcursul veacului următor¹⁶. Descoperirea din 1936, în ruinele vechii cetăți a Severinului, construită de Mircea cel

¹⁰ J. Radcliffe, *Defense Schemes of Southampton in the Late Medieval Period, 1300–1500* (cap. 10). *French and English Acceptance of Medieval Gunpowder Weaponry* (cap. 11), in *Journal of Medieval Military History* (eds. C. J. Rogers, K. Vries, J. France), The Boydell Press, Woodbridge-Suffolk, XI, 2013, pp. 215–274.

¹¹ V. Schmidtchen, op. cit. (n. 3), pp. 10–83; K. H. Ludwig, V. Schmidtchen, *Metalle und Macht 1000 bis 1600*, Berlin, 1997, pp. 23–56; V. Schmidtchen, *Technik im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen 1350 und 1600*, Berlin, 1999, pp. 209–598.

¹² C. König, op. cit. (n. 4), p. 67, inclusiv nota 24.

¹³ Idem, op. cit. (n. 8), p. 52.

¹⁴ Idem, op. cit. (n. 4), p. 67, fig. 3;

¹⁵ Idem, op. cit. (n. 4), pp. 67–69, fig. 6.

¹⁶ T. Nicolau, *Artileria moldovenească în veacurile XV–XVI*, in *Revista Artileriei*, 4, 1932, pp. 249–271; R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, Ed. Militară, București, 1947, pp. 5–622; I. Cupșa, *Arta militară a moldovenilor în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Ștefan cel Mare*, Ed. Militară, București, 1959, pp. 5–137; D. Căpățână, *Efortul politico-militar românesc pentru păstrarea libertății și integrității statale în vremea lui Alexandru cel Bun și a urmașilor lui Mircea cel Bătrân*, in *Istoria militară a poporului român* (coord. I. Ceaușescu, V. Milea, Șt. Pascu), Ed. Militară, București, 1986, vol. II, pp. 240–241; I. Cupșa, *Politica militară a țărilor române la sfârșitul secolului al XV-lea*, in *Istoria militară a poporului român* (coord.

Bătrân, domnul Țării Românești, a unor ghiulele din piatră alături de o țevă de bronz a unei bombarde, sugerează posibilitatea ca primul voievod român care a întreprins artileria¹⁷, în luptele cu dușmanii, să fie cel amintit. Păstrând cronologia, amintim și de bombardă din bronz găsită în cetatea Giurgiului, din vremea luptei lui Vlad Dracul (1445)¹⁸. Acestor bombarde se adaugă altele, una găsită în cetatea de pământ de la Bârlad, datată în 1476¹⁹ și alte două, descoperite în 1999 în cetatea Orheiului Vechi, pe teritoriul Moldovei medievale. Unul din tunurile de bronz de la Orheiul Vechi prezintă semne în relief – o ancoră, cu două bare într-un scut dreptunghiular, marca unui atelier polonez, posibilă pradă de război, iar celălalt, probabil, o copie după original²⁰. Respectiv piese de artilerie, de dimensiuni reduse, datează din ultimul sfert al secolului al XV-lea și începutul veacului următor, fiind din perioada domniei lui Ștefan cel Mare și purtau în Țările Române denumirea de „săcălușe”²¹, termen care, după alți specialiști, se referă la puștile mici (numite și „prise”) ²². Potrivit opiniei unor autori, în Moldova artileria a fost utilizată încă de pe vremea lui Alexandru cel Bun²³.

Utilizarea pe scară largă a armelor de foc (bombarde) în Țările Române începe din al doilea sfert al secolului al XV-lea, dovadă fiind faptul că în anul 1432, Vlad Dracul se adresa brașovenilor cu vorbele „vă rog, ca pe niște frați ai mei găsiți-mi o sută de puști (tunuri)”²⁴. Totodată, prima atestare documentară a folosirii artileriei de foc, pe un câmp de luptă românesc, datează din vremea aceluiași voievod; la 1445, în bătălia de la Giurgiu fiind întreprinse două bombarde care, conform cronicii semnate de cavalerul burgund Jean de Wavrin (Jehan de Waurin), „faceau mai mult zgomot decât stricăciune”²⁵. Pentru Moldova, prima mențiune scrisă, privind armele de foc, este inscripția de la 1454, de pe zidul Cetății Albe, potrivit căreia fortificația a fost „înarmată cu tunuri” de către pârcălabul Stanciu²⁶. Această informație este dublată de o descoperire arheologică din aceeași cetate, o arcebuza din vremea lui Ștefan cel Mare²⁷. De altfel, artileria din vremea respectivului domn este menționată în cadrul diverselor bătălii, de la Vaslui (1475), Valea Albă (1476), Suceava (1476), Codrîi Cosminului (1497) și la asediul Chilie (1465).

Pentru secolele XV–XVI, în Țările Române s-au utilizat bombardele (grele și ușoare), culevrinele și arcebuzele din fier ori din bronz (ultimele fiind mai rare și, de regulă, importate din mediul extern ori produse în spațiul transilvănean). În cazul bombardelor, cele grele băteau pe o distanță cuprinsă între 500–1000 m, iar cele ușoare – de la 400–700 m. Ca proiectile se foloseau ghiulele din piatră sau metal, iar ca încărcătura explozivă era întreprinsă pulberea (praful) din silitră, sulf și cărbune²⁸.

Conform documentelor, putem atribui implementarea pe larg a artileriei în armatele medievale românești voievozilor Ștefan cel Mare în Moldova, Vlad Țepeș în Țara Românească și Iancu de Hunedoara în Transilvania.

Arcebuza este des întâlnită în Transilvania, fie datorită producerii ei în ateliere meșteșugărești locale, fie ca urmare a importurilor. În documentele vremii este menționat, printre alții, în cetatea Sibiului (în *Socotelile orașului Sibiu*), la 1372, un armurier specializat în bombarde și arcebuze („*bombardengisser Andrei*”) ²⁹; ca dovadă stă semnalarea făuririi unui tun de câmp la Sibiu (1380)³⁰. La Brașov, apare familia

I. Ceașescu, V. Milea, Șt. Pascu), Ed. Militară, București, 1986, vol. II, pp. 324–325; Gh. Romanescu, *Evoluția politică și militară a țărilor românești în secolele XIV–XVI*, in *Istoria militară a poporului român* (coord. I. Ceașescu, V. Milea, Șt. Pascu), Ed. Militară, București, 1986, vol. II, pp. 526–527.

¹⁷ I. Popescu, *Apariția artileriei în țările române și evoluția ei până în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, in *Istoria artileriei române* (coord. I. Popescu), Ed. Militară, București, 1977, p. 31; C. König, *Fortificațiile și amenajarea teritoriului pentru apărare*, in *Istoria militară a poporului român* (coord. I. Ceașescu, V. Milea, Șt. Pascu), Ed. Militară, București, 1986, vol. II, pp. 69–70; A. Stroea, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 13.

¹⁸ D. Căpățână, op. cit. (n. 16), p. 241.

¹⁹ I. Cupșa, op. cit. (n. 16), p. 325.

²⁰ Gh. Postică, *Două tunuri de bronz din perioada lui Ștefan cel Mare descoperite în cetatea Orheiului Vechi*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XXVII/2004, 2005, pp. 165–176 (fig. 5–6, foto 4–8).

²¹ *Ibidem*, p. 169.

²² A. Stroea, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 15.

²³ C. König, op. cit. (n. 17), p. 69.

²⁴ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XI–XVI (1012–1508)*, București, 1905, p. 63; V. Stănculescu, C. Ucrain, *Istoria artileriei române în date*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 13; A. Stroea, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 13.

²⁵ J. Wavrin, *Chronique*, Paris, 1927, p. 80; V. Stănculescu, C. Ucrain, op. cit. (n. 24), p. 13; A. Stroea, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 13; Gh. Postică, op. cit. (n. 20), p. 167.

²⁶ Gh. Postică, op. cit. (n. 20), p. 167, inclusiv nota 7.

²⁷ C. König, op. cit. (n. 8), p. 51.

²⁸ *Ibidem*, op. cit. (n. 17), p. 70.

²⁹ *Arhivele statului Sibiu*, V, I–79, pp. 1–6; *Quellen zur Geschichte Siebenbürgen aus sächsischen Archiven. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt, und der sächsischen Nation*, vol. I (1380–1516), Sibiu, 1880, pp. XVI–XVII.

Neidel, care turna tunuri, iar la Sighișoara (1393) este atestat un alt făuritor de tunuri, Iacob Wahl (în *Socotelile orașului Sighișoara* apare menționat „artelinus Iacobus Wahl”). Conform documentelor, cea mai veche semnalare scrisă privind făurirea și utilizarea armelor de foc în spațiul românesc este de la 1372³¹.

Prin menținerea acestor meșteri-armurieri (*Büchsenmeyster*) și a atelierelor de producție, în secolele XV–XVII, putem explica numărul mare al armelor din dotarea armatelor transilvănene, o astfel de situație fiind întâlnită în vremea lui Iancu de Hunedoara, când artileria sa avea de zece ori mai multe tunuri decât cele din Moldova sau Muntenia³².

DESCRIEREA ARCHEBUZEI DE LA ROMAN. ANALOGII ȘI ÎNCADRARE CRONOLOGICĂ

Archebuza găsită în inventarul atelierului meșteșugăresc din târgul Romanului (punctul *La Bibliotecă*) avea țeava ruptă spre capăt (Pl. III/1, 3), semn că era adusă pentru reparații. Arma avea țeava de bronz, hexagonală la exterior și circulară în interior (Pl. IV/2.A), prevăzută la capăt cu cârlig de prindere (rupt din vechime) (Pl. IV/1). La tipurile mai vechi, cu țeava groasă, lungă și grea, acest cârlig era fixat într-un pat de lemn ori folosit pentru sprijinirea armei de un zid, în vederea reculului. Spre vârf, bara este ruptă și îngustă (Pl. IV/2.C), iar pe corp, are o perforație pentru fitil, inclusă într-un canal dreptunghiular (Pl. III/4; IV/2.D). La spate, în capăt, dispune de o gaură de înmănușare (Pl. III/5; IV/1.B) și fixare pe o bucată de lemn (de regulă, lungă de maxim o jumătate de metru)³³. Prelungirea cu lemn servea la o mai bună prindere cu brațele sau pentru fixarea armei în pământ (Pl. IV/3), când era folosită împotriva cavaleriei ori la asediul cetăților.

Întrucât este mai ușoară decât primele tipuri, archebuza era portabilă și utilizată de un singur om, care efectua manual atât armarea, cât și aprinderea încărcăturii. Pușca era încărcată pe gura țeavii (după praful de pușcă fiind introdus un proiectil din fier), iar pentru deschiderea focului se aprindea un fitil, flacăra produsă fiind transmisă printr-un orificiu (numit „lumină”) încărcăturii explozive interioare, din tigăiță (Pl. IV/3). Arma nu are sistemul de luare a liniei de ochire, fapt ce sugerează că ochirea depindea de experiența trăgătorului. Există și posibilitatea ca el să nu se fi păstrat, deoarece țeava este ruptă la vârf.

Inițial, obiectul a fost găsit cu un strat intens de coroziune, de culoare verde, în amestec cu urme de arsură și bucăți de lemn carbonizat (Pl. I/2; III/1, 3). După restaurarea lui (Pl. III/2), s-a observat că țeava este blocată din fabricație, după zona fitilului, pentru ca proiectilul să fie aruncat în față și nu în spate (la început, armele au avut multe scăpări din fabricație, care au accidentat trăgătorul). De asemenea, atât în interiorul țeavii, cât și în exteriorul ei au fost identificate (prin analizele menționate) urme ale prafului de pușcă, datorită impregnării lui în urma deselor utilizări. Totodată, s-a constatat și o modificare a calității bronzului, în prima parte fiind puternic deteriorat ca urmare a folosirii puștii, în timp ce partea din spate, de după fitil, și-a păstrat din aspectul inițial, fiind mai puțin expusă. Dimensiuni: țeava (L – 450 mm; GR – 10 mm; D_{gură} – 30 mm; CAL – 17 mm; D_{cozii} – 38 mm) și cârligul (L – 40 mm; LA – 20 mm). Greutatea puștii este de 2,700 kg³⁴.

Arma de foc nu are ștampila fabricantului, fapt ce împiedică cunoașterea atelierului și, implicit, a zonei de unde a fost procurată. În acest caz, nu excludem ambele variante, o fabricare locală, într-unul din atelierelor transilvănene, dar și o posibilă proveniență externă. Fiind un model cu cârlig, occidental, înlăturăm varianta producerii ei în arealul turcesc (de unde erau importate archebuze) și mizăm pe un atelier de proveniență germană sau o copie autohtonă după original. De regulă, archebuzele aveau ștanța atelierului în zona gurii de foc, însă arma de la Roman are o parte lipsă, poate cea în care se afla marca meșterului.

³⁰ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Ed. Academiei, București, 1954, pp. 70–71; C. König, op. cit. (n. 4), p. 66; C. Vlădescu, C. König, D. Popa, op. cit. (n. 6), p. 35; T. Barbu, *Fabricarea gurilor de foc*, București, 1973, vol. I, pp. 5–145; P. Abrudan, F. Sontag, *Sistemul de apărare al cetății Sibiuului în secolele XV și XVI – expresie a concepției războiului popular*, în *SMMIM*, 7–8, 1974–1975, p. 129; A. Stroe, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 12.

³¹ *Arhivele statului Sibiu* (n. 29), p. 5; C. König, *Cea mai veche știre privind folosirea armelor de foc în țările române*, în *SMMIM*, 11, 1978, pp. 171–174 (fig. 1–3).

³² A. Stroe, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), pp. 15–16; I. Zănescu, Camelia Ene, *Arme din patrimoniul Muzeului Municipiului București*, în *RM*, 1–6/2001, 1–2/2002, p. 152.

³³ Pentru desenul armei, inclusiv varianta privind modul utilizării ei, mulțumesc desenatorului Muzeului de Istorie din Roman, muzeograful D. Spătaru.

³⁴ Abrevieri utilizate: CAL – calibrul, D_{cozii} – diametrul cozii, D_{gurii} – diametrul gurii, G – greutate, GR – grosime, LA – lățime, L/L_{țeavă} – lungime/lungime țeavă.

Arma este datată în prima jumătate a secolului al XVII-lea, cronologie permisă de primele două monede de argint³⁵, găsite în 2012, în inventarul atelierului, un denar emis de regele Ungariei, Matthias al II-lea, la 1611, și un *schilling* bătut de regele Suediei, Gustav al II-lea Adolf, la 1632. Ca o coincidență, ultimul rege amintit a rămas în istorie prin contribuțiile la modernizarea artileriei europene, datorită progreselor tehnice inovatoare și introducerea unor sisteme organice de comandă și control a trupelor armate. Datorită implicării în Războiul de 30 de ani (1618–1648), regele și-a înzestrat armata cu cele mai noi arme de foc (bombarde și arcebuze). De asemenea, a înlocuit tuburile din lemn sau metal, purtate de arcebuzieri pe o bandulieră din piele ori postav, cu tuburi-cartuș din hârtie, o inovație pentru armata suedeză³⁶.

În 2013, au fost descoperite și alte monede în respectivul atelier, care sunt specifice tot primei jumătăți a secolului amintit (exemplare identice cu cele două amintite), iar altele fiind emise de regina Suediei, Kristina Augusta (1638 și 1646)³⁷. Ca limită inferioară și superioară, monedele se încadrează între 1611 și 1646, perioadă în care și-a desfășurat activitatea și atelierul amintit, cu mici devieri, atât după 1611, cât și după 1646, însă sunt limite cronologice care permit să integrăm intervalul de funcționare a meșterului fierar. Cert este că, „vârsta” atelierului putea fi de circa 25–30 de ani. Între acești ani, includem și arcebuza care a servit unui militar, din perioada cuprinsă între deceniile doi și cinci ai secolului al XVII-lea; momentul abandonării ei ar putea fi în ultimii ani ai domniei lui Vasile Lupu.

Pentru târgul medieval al Romanului, dar și pentru celelalte orașe din Moldova, nu sunt semnalate arheologic arcebuze, aceasta fiind o raritate și totodată un unicat în stadiul actual al cercetărilor. Singura excepție provine de la Cetatea Albă, o arcebuza din fier, de pe vremea domniei lui Ștefan cel Mare, descoperită în 1929³⁸. Arma este diferită de cea găsită la Roman, fiind caracteristică primelor tipuri, cu țeava tronconică lungă, prevăzută cu o brătară mobilă și cu un braț de sprijin la partea inferioară (similar cârligului de la exemplarul nostru), spre gura țevii, ce avea două orificii de prindere pe ulucul din lemn, pierdut din vechime. Diferențele sunt legate de materia primă (una din fier, iar alta din bronz) și de prezența cătării, cu două înălțătoare, care permiteau să țintești aproape sau la distanță³⁹. În cazul materialului de fabricație, bronzul avea avantajul că era maleabil, ușor de lucrat și mai rezistent la utilizare decât fierul, care ceda în urma folosirii îndelungate.

Alte exemplare asemănătoare se află în colecțiile Muzeului Militar București⁴⁰, Muzeului Național al Unirii Alba Iulia⁴¹, Muzeului de Istorie Brașov (Bastionul Graft)⁴², Muzeului de Istorie Sighișoara (Sala armelor)⁴³, Castelul Huniazilor Deva⁴⁴, Arsenalul și Camera de Arme a orașului Sibiu, Turnul Porții Cislădiei Sibiu⁴⁵ și în alte locații, îndeosebi transilvănene.

Arma de la Roman putea fi produsă spre finalul secolului al XVI-lea și folosită în prima parte a secolului următor, oarecum în paralel cu noile arcebuze, care aduceau mai mult cu puștile premoderne. Cu alte cuvinte, această arcebuza se număra printre ultimele rămase dinaintea apariției modelelor simplificate, cu modul de aprindere mai ușor. Ea putea fi utilizată și în paralel cu puștile simplificate, întrucât arcebuza cu fitil s-a păstrat în dotarea armatelor europene până la finalul secolului al XVII-lea⁴⁶, perioadă ce include intervalul de datare și utilizare a armei de la Roman.

Deși, din secolul al XVII-lea, apare pușca în confruntările occidentale, semnalată la 1630 în Franța și perfecționată până la finalul aceluiași secol, arma de la Roman se încadrează fazei de tranziție, de la arcebuza clasică, grea, cu țeava groasă, lungă și diametrul mare, la cea ușoară, cu țeava scurtă, subțire și diametrul redus. Această ipoteză este susținută de diferențele care se remarcă între primele arcebuze și aceasta, cu caracteristici diferite, țeava mai scurtă și diametrul mic. Pentru comparații semnalăm dimensiunile arcebuzei de la Alba Iulia (Pl. I/3), din secolul al XV-lea ($L_{\text{țeavă}} - 910 \text{ mm}$, $D_{\text{guri}} - 57 \text{ mm}$, $CAL - 30 \text{ mm}$ și $D_{\text{cozii}} - 60 \text{ mm}$)

³⁵ O. Mircea, G. D. Hânceanu, op. cit. (n. 1), pp. 15–16, 54 (nr. 20–21), 115 (nr. 20–21).

³⁶ C. König, op. cit. (n. 4), p. 69.

³⁷ Piese inedite. Nu insistăm asupra lor întrucât vor constitui subiectul unui articol separat.

³⁸ C. König, op. cit. (n. 8), pp. 51–52.

³⁹ *Ibidem*, p. 52.

⁴⁰ C. Vlădescu, C. König, op. cit. (n. 4), pp. 359–361 (fig. 7); C. Vlădescu, C. König, D. Popa, op. cit. (n. 6), p. 37, fig. 174; A. Stroe, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 14.

⁴¹ A. Stroe, Gh. Băjenaru, op. cit. (n. 3), p. 12 (inclusiv foto).

⁴² *Ibidem*, p. 14.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Al. Avram, V. Crișan, *Ghid de oraș. Sibiu*, Ed. Sport-Turism, București, 1983, p. 67.

⁴⁶ C. König, op. cit. (n. 4), p. 70.

și cele ale exemplarului găsit la Roman (Pl. I/4), din secolul al XVII-lea ($L_{\text{țeavă}} - 450 \text{ mm}$, $D_{\text{guri}} - 30 \text{ mm}$, $CAL - 17 \text{ mm}$, $D_{\text{cozii}} - 38 \text{ mm}$ și $G - 2,700 \text{ kg}$). Se observă că ultima arcebuza are dimensiunile la jumătate față de cealaltă, fapt datorat evoluției în timp, a modernizării treptate a armei respective, practic a trecerii de la armele grele la cele ușoare, premergătoare puștilor.

Arma de la Roman putea aparține unui arcebuzier autohton angajat pentru apărarea târgului, poate din garnizoana Cetății Noi a Romanului, deși la finalul secolului al XVI-lea, rolul cetății în sistemul de apărare a statului scăzuse, iar satul Gâdinți a fost reatribuit unui boier (1596) de Ieremia Movilă⁴⁷. Nu excludem varianta ca un mercenar aflat în trecere sau angajat în protejarea diferitelor obiective de interes major ale orașului (de pe domeniul domniei) să fie proprietarul puștii.

Arcebuza, din punctul *La Bibliotecă*, se alătură altor dovezi (ghiulele de tun, proiectile de arcebuza și vârfuri de săgeți) găsite în complexe arheologice ori în nivelul de locuire, privind utilizarea armelor albe și de foc în târgul Romanului, pe parcursul secolelor XV–XVII.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I: 1, the floor of the manufactory from S. I; 2, the harquebus *in situ*; 3, harquebus from the 15th century – the collection of Muzeul Național al Unirii Alba Iulia (photograph from A. Stroe, Gh. Băjenaru, *Artileria română în date și imagini*); 4, the arquebus discovered at the point *La Bibliotecă* and exposed in Muzeul de Istorie Roman (17th century).
- Pl. II: 1, Western harquebus from the 15th century discovered in Tannenberg (the History Museum in Nuremberg, Germany, photograph, drawing and information after Robt Maser, *Handgonnes*); 2, elements of a harquebus from the 17th century (photograph and information after Jean-François Feutriez, *Art et Histoire en Pays de Langres*).
- Pl. III: 1–5, photographs of the harquebus (1, 3, aspects before restoration; 2, 4, 5, after restoration).
- Pl. IV: 1–3, Harquebus drawings (1, 2/A–D, different sections; 3, usage).

⁴⁷ D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV–XIX*, in *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” (AIIAX)*, VII, 1970, p. 28, inclusiv nota 24.

1

2

3

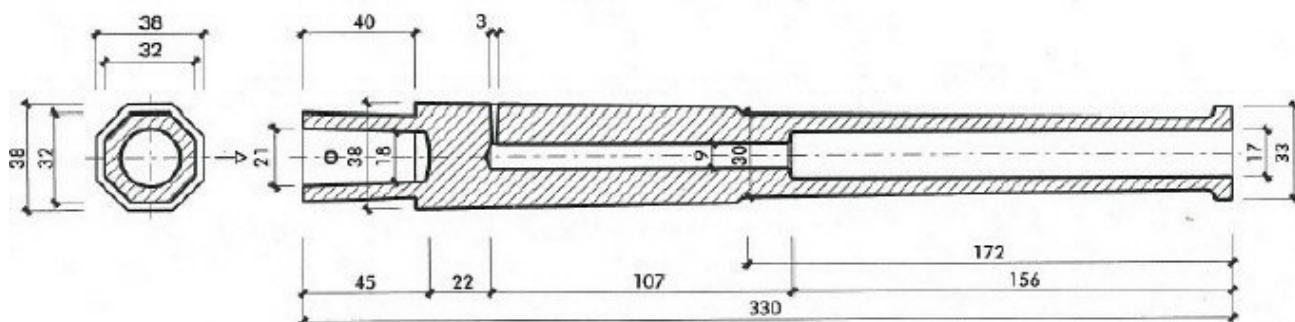

4

Pl. I. 1. Podeaua atelierului din S.I; 2. arhebuza *in situ* (S.I); 3. arhebuză, secolul al XV-lea, din colecția Muzeului Național al Unirii Alba Iulia (fotografie preluată de la A. Stroea, Gh. Băjenaru, *Artileria română în date și imagini*); 4. arhebuza descoperită *La Bibliotecă* și expusă în Muzeul de Istorie din Roman (secolul al XVII-lea).

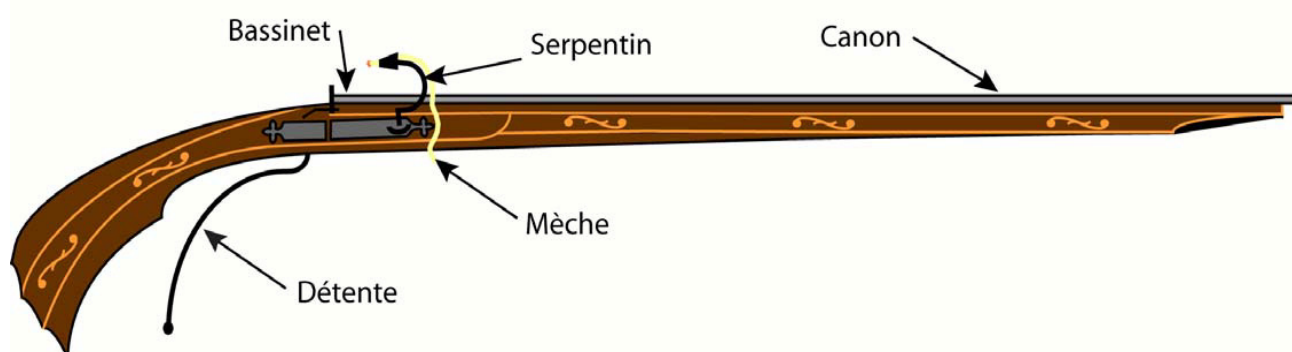

a)

b)

1

2

Pl. II. 1. Arcebuza occidentală, din secolul al XV-lea, descoperită la Tannenberg (Muzeul de Istorie din Nürnberg, Germania) (dimensiuni: $L_{\text{leavă}}$ – 330 mm, D_{guri} – 33 mm, CB – 17 mm și D_{cozii} – 38 mm; a) fotografie original după V. Schmidtchen, *Die Feuerwaffen des deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410*; b, copie și desen după original); 2, componentele unei arcebuze (puști) din secolul al XVII-lea (fotografie și informații după Jean-François Feutriez, *Art et Histoire en Pays de Langres*).

1

2

3

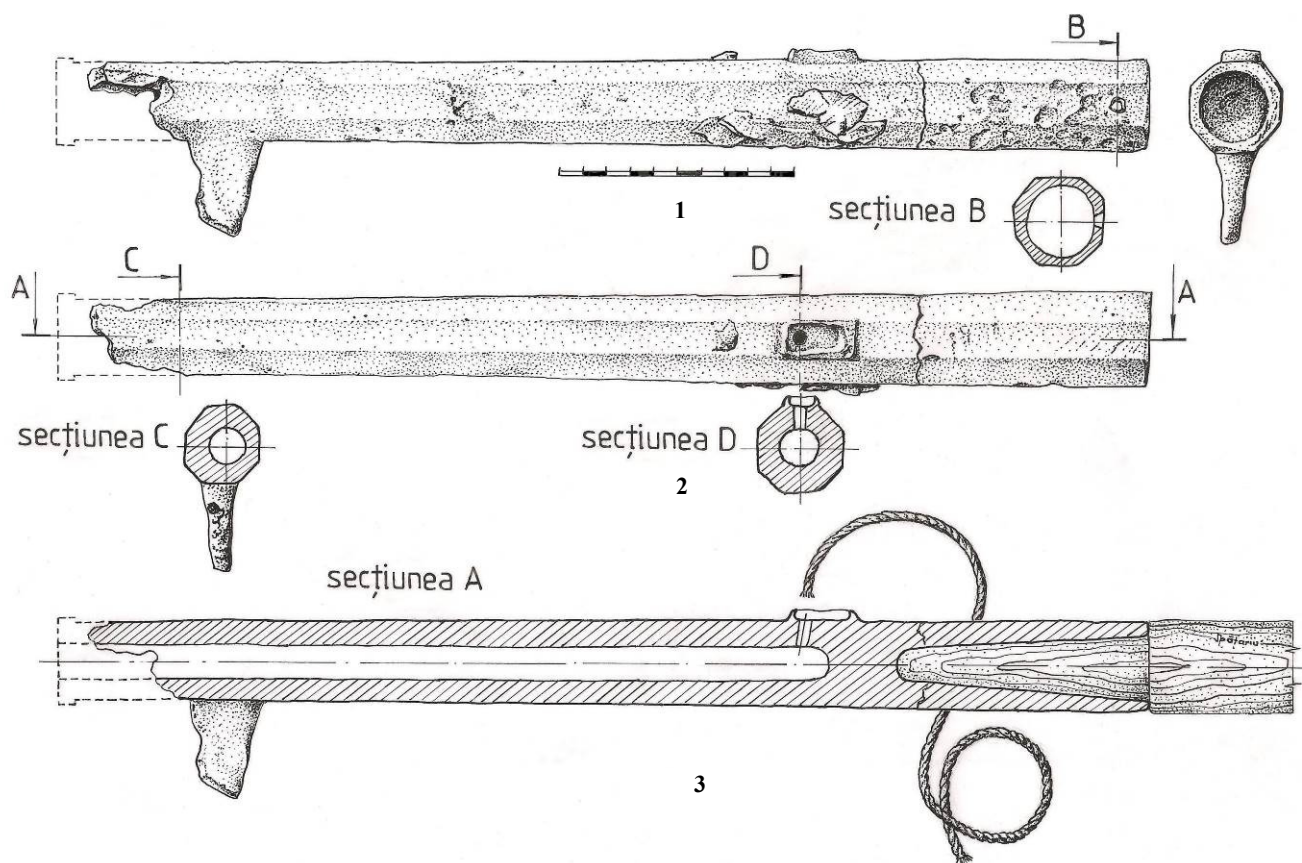

4

5

Pl. III. 1–5. Fotografii archebuză (1, 3, aspecte înainte de restaurare;
2, 4, 5, după restaurare).

Pl. IV. 1-3. Desene archebuză (1, 2/A-D, secțiuni diferite; 3, mod de utilizare).

ÎNSEMNĂRI PE MARGINEA UNUI RECENT VOLUM DESPRE DEPOZITELE DIN BRONZUL TIMPURIU ȘI MIJLOCIU DIN ROMÂNIA

DE

BOGDAN PETRU NICULICĂ*

Abstract

*Within the fascinating and complex field of bronze-hoard studies in Romania, the monographic works published so far draw up a surprising image in terms of richness and typological variety thereof. Such a monograph signed by researcher Tudor Soroceanu (Berlin), one of the most competent specialists in the study of Carpathian bronze items, is analyzed in this note. His work, in which bronze deposits of the Early and Middle Bronze Age on the territory of today's Romania are inventoried, is designed to criticize and complete one of the fundamental contributions in the research of bronze hoards: *Depozitele de bronzuri din România* (Bucharest, 1977), signed by the late academician Mircea Petrescu-Dîmbovița of Iași. By studying T. Soroceanu's work in depth, the author of the present paper observes and delineates the critical accents thereof from the positive nuances of the volume published in 1977. A series of methodological remarks and opinions regarding the historical judgment of the phenomenon of bronze item depositing during the first two periods of the Bronze Age, which would have been particularly interesting from the book reviewer's perspective, in T. Soroceanu's work, are herewith presented.*

Keywords: copper and bronze hoards, Early and Middle Bronze Age, Romania, metallurgy.

De curând, ne-a parvenit, prin bunăvoința Deutsches Archäologisches Institut din Berlin, una dintre cele mai așteptate lucrări monografice din ultimii ani: sinteza d-lui dr. Tudor Soroceanu, referitoare la depozitele de obiecte de cupru și bronz de pe teritoriul țării noastre din perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului¹. Avem în fața noastră o lucrare voluminoasă, îngrijită, care a fost tipărită bilingv (germană și română), o decizie inspirată pe care o salutăm, având în vedere faptul că la noi, în aceste timpuri, sunt tot mai puțini cunoscătorii de limbă germană, inclusiv în cadrul arheologilor preistoricieni.

Dr. T. Soroceanu nu mai are nevoie de prezentare, el fiind de multă vreme un reper solid în lumea arheologică europeană. Domnia sa este autor și editor al unor monografii de înaltă ținută științifică, bine receptate de comunitatea științifică din țară și străinătate, dintre care amintim sinteza consacrată culturii Mureș², editarea seriei *Bronzefunde aus Rumänien* (patru apariții – 1995, 2005, 2008 și 2012), în care se încadrează și monografia privitoare la vasele de metal prescitate de pe teritoriul României³, cărora li se alătură mai mult de o sută de studii, note, recenzii și traduceri⁴.

* Muzeul Bucovinei, Suceava; niculicab@yahoo.com.

¹ T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzezeit in Rumänien / Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a Bronzului*, Archaeologia Romanica, Band V / Bronzefunde aus Rumänien IV, Ed. Accent, Cluj-Napoca – Bistrița, 2012, 220 p., 22 figuri incluse în text + 72 planșe.

² T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur*, Internationale Archäologie 7 (Buch am Erlbach), Leidorf, 1991.

³ Idem, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien / Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României*, Bronzefunde aus Rumänien III / Descoperiri de bronzuri din România III, Bistrița – Cluj-Napoca, 2008.

⁴ Vezi și volumul omagial dedicat d-lui dr. T. Soroceanu: *Aes Eterna. Omagiu domnului Tudor Soroceanu, cu ocazia împlinirii a 65 de ani / Festschrift für Tudor Soroceanu zum 65. Geburtstag* (ed. L. Dietrich, O. Dietrich, B. Heed, A. Szentmiklosi) / *Analele*

Trecând la prezentarea lucrării, arătăm că aceasta debutează cu *Vorwort der Herausgeber / Prefața editorilor* (pp. 7–8), semnată de un mare prieten al arheologiei românești, Prof. dr. Svend Hansen, director al Deutsches Archäologisches Institut din Berlin – Eurasien Abteilung. Domnia sa ne arată cu deosebită claritate contextul general al fenomenului depozitelor de bronzuri din Europa, în care se integrează și lucrarea pe care o recenzăm aici. Amintind trecutul cercetărilor și interpretările vehiculate de-a lungul deceniilor privind interpretarea arheologică și istorică a depunerii bronzurilor, S. Hansen accentuează importanța studierii acestui subiect, care este încă departe de a fi deslușit în profunzimea sa. Sunt punctate operele unor cercetători precum: J. Hampel, M. Roska, F. Holste și mai ales *corpus*-ul aproape exhaustiv al bronzurilor din România, una dintre lucrările fundamentale ale cercetării arheologice românești și anume *Depozitele de bronzuri din România* (1977), aparținând regretatului academician Mircea Petrescu-Dîmbovița. Prin urmare, S. Hansen așează în cel mai potrivit context lucrarea dr. Tudor Soroceanu, care reprezintă cea mai recentă sinteză în domeniul bronzurilor din România.

În *Einleitung / Introducere* (pp. 9–12), semnatarul volumului justifică întreprinderea sa, oferind explicații necesare și logice, legate de *status*-ul cercetării bronzurilor, de caracterul incomplet sau eronat al unor informații incluse în scrierile mai vechi. Un punct forte al acestei lucrări îl reprezintă faptul că T. Soroceanu – atât prin domeniul său de excelență (studierea bronzurilor carpatice), cât și prin posibilitatea parcurgerii unor lucrări în bibliotecile de specialitate din Berlin (unde s-a stabilit de peste două decenii), altfel dificil de procurat la noi în țară – a avut șansa, de-a lungul anilor, să efectueze corecturi pe materialele anterior publicate.

Tot în cadrul introducerii, autorul ne explică modul în care a înțeles, din punct de vedere organizatoric, metodologic, să-și „așeze” gândurile în pagină, să interpreteze și să structureze volumul informațional, care este suficient de consistent și bine ancorat bibliografic. În primul rând, dorința sa a fost aceea de a oferi celor avizați un nou instrument de lucru, mai corect, mai complet, care să depășească nivelul anului 1977, data apariției *Depozitelor de bronzuri din România* a profesorului M. Petrescu-Dîmbovița. O altă precizare se referă la faptul că, în prezentul *corpus*, nu au fost introduse piesele de metal prețios, care, deși aparțin acelorași epoci istorice, urmează a fi discutate într-un volum viitor. T. Soroceanu a urmat linia mai veche a lui M. Petrescu-Dîmbovița și anume prezentarea alfabetică, pe provincii istorice, a bronzurilor.

De subliniat este, încă o dată, aportul consistent, moral și financiar pe care Prof. Svend Hansen l-a oferit, prin intermediul instituției pe care o reprezintă, pentru apariția acestui volum, domnia sa asigurând atât fondurile pentru tipărire, cât și mai multe deplasări de documentare ale autorului. Introducerea se încheie cu mulțumirile autorului aduse colaboratorilor, prietenilor, colegilor de breaslă, tuturor celor care l-au sprijinit în acest demers. O mulțumire aparte este adresată domnilor Ionuț Burcă (directorul editurii Accent) și dr. Corneliu Gaiu (Muzeul Bistrița), care s-au străduit ca prezenta apariție editorială să se prezinte în condiții deosebite.

Repertoriul descoperirilor de bronzuri este precedat de o hartă generală (fig. 1, p. 13), realizată de d-l dr. D. Spănu, conform schițelor lui T. Soroceanu, pe care au fost punctate: 1 – depozitele înregistrate de M. Petrescu-Dîmbovița în 1977; 2 – depozitele neluate în considerare de M. Petrescu-Dîmbovița; 3 – descoperiri care nu sunt depozite constituite din mai multe piese sau care nu se datează în bronzul timpuriu și mijlociu.

Katalog der Depotfunde / Catalogul depozitelor (pp. 15–168) reprezintă partea cea mai consistentă a cărții, având încorporate 22 figuri. În mod logic, repertoriul cuprinde informații referitoare la: *Die Fundstelle / Locul descoperirii*, *Fundumstände / Condițiile descoperirii*, *Inhalt/technische Details / Conținut/detalii tehnice*, *Datierung / Datare*, *Aufbewahrungsort-Inv.-Nr. / Loc de păstrare-nr. inv.*, *Literatur / Bibliografie*, *Bemerkungen / Observații*. Meritul incontestabil al autorului este acela de a fi sacrificat, în numele adevărului științific, o cantitate de timp considerabilă, în demersul de a corecta greșelile apărute în lucrarea lui M. Petrescu-Dîmbovița cu 36 de ani în urmă. Din acest motiv, orice referință viitoare la depozitele din bronzul timpuriu și mijlociu din România va trebui raportată la acest nou stadiu al investigației istoriografice.

Ochiului vigilent și spiritului critic al autorului nu i-au scăpat o serie (impresionantă de altfel) de omisiuni, neconcordanțe, lipsuri, repetiții, erori cronologice etc. Enumerăm, selectiv, munca de adevărat detectiv în cazul depozitului „transformat” de la Apa (pp. 17–20), precum și îndreptările privind depozitul de la Arcuș I (p. 21), apărute în repertoriul arheologic al județului Covasna (editor V. Cavruc); erorile din prezentarea așa-zisului depozit din fostul comitat Bihor (p. 24), făcute de Amalia Mozsolics; este criticată

tipologia promovată de V. Dergaciov (p. 147). Lui Al. Vulpe i se reproșează omiterea din lucrările sale fundamentale a două piese din depozitul de la Covasna (p. 31), prin erorile de interpretare / publicare a depozitului de la Izvoare (care trebuie scos din lista generală a depozitelor, fiind vorba despre un singur obiect – topor), deci o descoperire izolată (pp. 131–133); neconcordanțe, în cazul depozitului de la Odobești (p. 137); același cercetător e criticat din cauza neclarității ilustrației mai vechi a depozitului de la Tufa (p. 164) și a prelucrării eronate a depozitului de la Vădastra (pp. 165–166), care se pare că nu ar exista.

Sunt efectuate de către T. Soroceanu „reparații capitale” în ceea ce privește excluderea definitivă din listele depozitelor de bronzuri din România a unor descoperiri greșit publicate: astfel, depozitul de la Iclod nu există, fiind vorba despre o „invenție” a trecutului (pp. 50–52); aceeași situație e valabilă pentru depozitul de la Larga – sunt „valabile” doar două piese de bronz descoperite izolat (pp. 55–56); depozitul de la Șandru nu aparține României, ci Serbiei, localitatea exactă de descoperire fiind pe teritoriul acestui stat (pp. 86–87); depozitul de la Poarta Albă (pp. 153–154) aparține altei perioade istorice (BzD–Ha A). Sunt „îndreptate”: depozitul de Sănnicolaul Român (I–II) (pp. 90–94), depozitul de la Maglavit (pp. 141–143) și cel de la Vădastra (pp. 155–156) etc.

T. Soroceanu semnalează, cam dureros pentru comunitatea noastră științifică, faptul că unele instituții muzeale nu au dat curs solicitărilor sale scrise de redesenare a unor piese. Astfel, Muzeul Militar Central București (p. 31) nu a dat răspuns pozitiv privind desenarea unor obiecte din depozitul de la Covasna; Muzeul din Arad nu a receptat doleanțele autorului, care nu a obținut desene noi pentru piesele de la Păuliș (p. 71) și Pecica I (p. 76).

Urmează *Literatur / Bibliografie* (pp. 169–206), însumând nu mai puțin de 586 de titluri. Utile sunt datele analizelor SAM efectuate pe unele piese, prezentate sub forma unui tabel în *Anhang / Anexă* (pp. 207–210). Volumul se încheie cu *Ortsverzeichnis / Indice de localități* (pp. 211–213) și *Tafeln / Planșe* (pp. 217–292), meticolos aranjate și desenate / fotografiate, unele dintre acestea fiind tipărite color (pl. 1–3, 13, 17, 37, 64).

Câteva observații. În cel mai sincer spirit colegial și de respect profesional, includem aici câteva dintre gândurile noastre, rezultate din analiza acestei lucrări. Suntem de părere că în ceea ce privește titlul volumului, s-a strecurat o eroare: este vorba despre formularea „*Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*”. În țara noastră, așa cum este cunoscută, definită și acceptată, *epoca bronzului* include: *bronzul timpuriu*, *bronzul mijlociu* și *bronzul târziu*, toate acestea reprezentând *perioade*⁵. Prin urmare, corect era ca autorul să se refere la depozitele de obiecte de cupru și bronz din *perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului*.

T. Soroceanu enunță (p. 12): „Epicentrul greșelilor, lipsurilor și neconcordanțelor îl constituie, fără nici un dubiu, lucrarea lui Mircea Petrescu-Dîmbovița (1977). Volumul de față s-a născut pornind de la primele sale 12 pagini de catalog și de la cele 20 de planșe adiacente”. Față de această afirmație tranșantă, opinia noastră este aceea că orice critică, constructivă, este binevenită, iar progresul științific are la rădăcină critica, îndreptarea, repararea lucrurilor, enunțurilor, teoriilor. Desigur, un mare pas înainte în „luminarea” complexului univers al fenomenului depunerii bronzurilor îl reprezintă interpretările de dată mai recentă, care se referă la condițiile de depunere, la depunerile votive, în mediu umed sau uscat, la relațiile tipologice-cronologice pe mari distanțe, identificarea surselor de materie primă, la aspectele sociale, tehnologice etc. Însă importanța, cel puțin la vremea ei, a unei lucrări de anvergură, așa cum a fost și rămâne *Depozitele de bronzuri* a lui M. Petrescu-Dîmbovița, nu poate fi negată; firește, ea trebuie îndreptată *sine ira et studio*, cu respectul pe care generațiile *post factum / post quem*, trebuie să îl arate unuia dintre antemergătorii științei Arheologiei de la noi din țară, în cazul de față de numele profesorului Petrescu-Dîmbovița legându-se (amintind doar minimal): Institutul de Arheologie din Iași, publicația *Arheologia Moldovei*, Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași, activitatea de catedră neobosită, publicații monografice și doctoratele care au determinat devenirea profesională și morală a generații întregi de arheologi români: I. Ordentlich, I. Paul, M. Rusu, Zoia Maxim, Silvia Marinescu-Bîlcu, M. Dinu, A. László, N. Ursulescu, Șt. Cucos, D. Monah, M. Ignat, V. Ursachi, C. Magda-Lazarovici (Mantu), D. Boghian, V. Cotiugă și mulți alții.

În orice caz, dacă din 12 pagini (la nivelul anului 1977), au fost obținute, pe baza analizei critice a d-lui Soroceanu, peste 200 (la nivelul anului 2012), ne putem aștepta ca viitoarea tratare monografică a depozitelor

⁵ I. Nestor, *Periodizarea epocii bronzului*, în *Istoria României*, vol. I. *Comuna primitivă. Sclavagismul. Perioada de trecere la feudalism* (red. resp. C. Daicoviciu), Ed. Academiei R.P.R., București, 1960, pp. 93–114; Al. Vulpe, *Epoca bronzului. Considerații generale*, în *Istoria Românilor*, vol. I. *Moștenirea timpurilor îndepărtate* (coord. M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe), ediția a II-a, revăzută și adăugită, Ed. Enciclopedică, București, 2010, pp. 216–220.

de bronzuri specifice bronzului târziu și primei vârste a fierului (mult mai numeroase) să însumeze, deopotrivă, un volum imens de muncă și de pagini.

Alte mici observații colegiale, pe care am îndrăzni să le scriem aici, desigur, în folosul unei sinteze / lucrări viitoare, sunt legate de metodologia lucrării, pe care noi am fi dorit s-o vedem întocmită poate puțin diferit.

În primul rând, se simte lipsa unui spațiu introductiv amplu, a unui capitol aparte dedicat semnificației culturale, cronologice, istorice a primelor două perioade ale epocii bronzului analizate în acest volum. Discutarea diacronică este importantă, dar, poate nu raportată la provincii istorice, ci la spații culturale / civilizații (așa numitele *culturi arheologice*), cu referințe (acolo unde era posibil) la cronologia orizontală și verticală și tipologie. O asemenea abordare sinergică era vitală, pentru că la momentul actual, încă nu s-a formulat o opinie general valabilă privitoare la momentul debutului epocii bronzului în țara noastră; nu s-a clarificat conținutul bronzului timpuriu în multe regiuni ale țării (mai ales la răsărit de Carpați, unde situația este de-a dreptul iritantă); nu s-a delimitat precis, din punct de vedere cultural-cronologic, eneoliticul final de bronzul timpuriu și nici nu s-a lămurit dacă nu cumva eneoliticul final trebuie inclus la bronzul timpuriu. În acest model de abordare, studierea pieselor de cupru, cupru-arsen și a bronzurilor ar putea oferi anumite indicii, pe baza cărora să putem întrevedea desprinderea tipologică a unor tipuri specifice epocii bronzului (perioada timpurie), de stadiul de manifestare a eneoliticului final. Un model de abordare l-ar fi putut constitui monografia consacrată metalurgiei din Podișul Sucevei semnată de dr. Mircea Ignat, care a inițiat o manieră aparte de studiu, prezentând și analizând, alături de piesele în sine, *contextele culturale și cronologice* specifice descoperirilor de bronzuri⁶, adică tocmai relevanța și înțelegerea lor istorică. Oferind un exemplu, tocmai de aceea nu înțelegem de ce autorul s-a ferit să discute corelarea cu un anumit mediu cultural a depozitului de la Vâlcele I, știute fiind contribuțiile / opiniile lămuritoare ale colegilor ardeleni H. Ciugudean și M. Rotea, care văd o apropiere a pieselor de tip Baniabic de orizontul local al bronzului timpuriu, reprezentat de manifestările culturale de tip post-Coțofeni: Copăceni și Livezile⁷.

Despre harta din fig. 1 menționăm că este binevenită, dar punctele cu depozitele trebuiau numerotate, în plus, ar fi fost deosebit de utilă și o reprezentare grafică a depozitelor pe criterii cronologice și, de ce nu, tipologice sau în funcție de anumite caracteristici. Astfel, depozitele aparținând bronzului timpuriu trebuiau separate de cele din bronzul mijlociu, iar o altă serie de hărți / grafice ar fi putut să analizeze genul de depozit, în funcție de compoziție: arme, unelte, podoabe etc. Din păcate, în textul repertoriului localitățile nu au fost numerotate, astfel că doar un cititor acerb și interesat poate afla numărul depozitelor din bronzul timpuriu și cel mijlociu, numai după ce parcurge paginile *corpus*-ului (autorul a omis să furnizeze în textul lucrării aceste informații). După aprecierea noastră (sperăm că este apropiată de realitate), repertoriul include 70 de depozite, dintre care cca. 20 aparțin bronzului timpuriu, iar cca. 44 – bronzului mijlociu, diferența până la 70 fiind explicabilă prin reușita autorului de a lămuri multe situații neconforme cu realitatea: inexistența de fapt a unor depozite publicate anterior sau erori în atribuirea cronologică. În acest sens, poate fi consultată fig. 22 (p. 168), în care este menționată poziția cronologică a depozitelor din text; din păcate, acest tabel este destul de dificil de înțeles, datorită faptului că, depozitele nu sunt numerotate și nu este precizat județul sau mai curând provincia istorică (aceasta reprezentând în fapt modelul după care a fost organizat repertoriul), ori mediul cultural cu care pot fi asociate și care să realizeze racordul / *feedback*-ul cu repertoriul.

De aceea, grafice, tabele, diagrame, erau absolut necesare, după cum credem că ar fi fost de folos și anumite sintetizări, referitoare la numărul de depozite și încadrarea lor cronologică, la locul acestora în cadrul istoricului cercetărilor (câte s-au descoperit în sec. XIX, câte înainte de 1918, câte în perioada interbelică și după aceea, câte depozite beneficiază de loc sigur de descoperire etc.). Aceste categorisiri erau îndreptățite și determinate în mod necesar (în opinia noastră) de *status*-ul istorico-administrativ al actualelor provincii românești, ca și de necesitatea ca cititorii să poată selecta mai ușor informațiile.

Poate că ar fi util, în viitor, să fie incluse într-un asemenea repertoriu și descoperirile din Rep. Moldova și Bucovina (pentru a depăși stadiul M. Petrescu-Dîmbovița – 1977), toate acestea având importanța lor și creionând o imagine mult mai cuprinzătoare a interacțiunilor culturale, a proceselor istorice, a fenomenelor de aculturație / transmiteri culturale și tehnologice, manifestate la nivelul bronzului timpuriu și mijlociu, pe un

⁶ M. Ignat, *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Sucevei*, Ed. Universității „Ștefan cel Mare”, Suceava, 2000.

⁷ H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, Ed. Vavila Edinf, București, 1996, p. 126; M. Rotea, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în *Thraco-Dacica (TD)*, XIV, 1993, p. 84.

spațiu istorico-geografic mai vast. Limitarea la culoarul Prutului (chiar dacă reprezintă granița răsăriteană actuală a României) nu este suficientă din punct de vedere istoric, neputând surprinde contactele / relații pe mari distanțe, cu zonele răsăritene, inclusiv stepa nord-pontică sau mai departe.

O altă completare – ce putea fi binevenită în text – este cea referitoare la inserarea unui capitol separat, în care să fie discutate condițiile de descoperire a pieselor de cupru și bronz, fie depozite colective, de mai multe obiecte, fie piese singulare, reprezentând acele *Einzelstückdeponierung*. Aici, într-un cadrul general comparativ, se putea „modela” enorm, iar o prezentare cronologică ar fi avut menirea de a disocia anumite modele de depunere, unele specifice bronzului timpuriu, altele bronzului mijlociu. Ne-am lovit în cercetările noastre de problema pieselor izolate și ne-am întrebăat cum trebuie judecat acest gen de descoperiri: au fost depuse piese izolate pentru că respectivele comunități umane erau mai „sărace”? Din cauza unor anumite practici religioase au fost preferate obiecte singulare? Firește, sunt multe aspecte care trebuie discutate aici; înțelegerea fenomenului depunerii bronzurilor – în special a celor din bronzul târziu și prima epocă a fierului – trebuie să plece de la cunoașterea intimă a depunerii pieselor eneolitice; perpetuarea unor modele culturale în bronzul timpuriu și mijlociu și de aici mai departe trebuie căutată și receptată corect de către specialiști, tocmai de aceea credem că o asemenea abordare de tip integrat, discutată într-un capitol separat, ar fi avut însemnătatea ei în volumul lui T. Soroceanu. Tot în cadrul acestei discuții, pentru a oferi un singur și grăitor exemplu, amintim toporul de tip Apa, descoperit la Cajvana (jud. Suceava)⁸, încadrat de M. Ignat în tipul A₂ (cf. tipologiei lui Al. Vulpe), obiect ce trebuia să existe în prezentul repertoriu din două motive: unul, pentru că acest tip de piesă ajunge în spațiul nord-est carpatic (Podișul Sucevei) de peste munți (din puternicul centru metalurgic transilvănean), ceea ce implică anumite relații culturale, cronologice, tipologice, sociale, tehnologice, deosebit de complexe și grăitoare din perspectivă istorică, dacă ne gândim la mediul cultural autohton la vremea aceea (bronzul mijlociu – civilizația Komariv); al doilea, pentru că acest tip de piesă – este știut foarte bine – a mai apărut în trecut în cadrul unor depozite. De asemenea, Mircea Ignat a indicat faptul că piesa de la Cajvana, în momentul descoperirii, era însoțită de un alt obiect de bronz. Mai mult, la Cajvana a mai fost descoperit un topor de bronz, cu disc-ciupercă, aparținând tipului B₁, așadar legat de același orizont cultural al bronzului mijlociu⁹. Poate că și spada de la Piatra Șoimului (jud. Neamț)¹⁰, o depunere votivă de o singură piesă indicând contacte cu lumea intracarpatică, merita discutată aici, la fel ca și toporul de tip Darabani (tip produs doar în spațiul est-carpatic) de la Solca (jud. Suceava), descoperit izolat, pe un vârf de munte în apropierea unei așezări Komariv¹¹. Iată, prin urmare, cât de interesantă ar fi putut fi o discuție, chiar minimală, referitoare la raportul autohton / alogen în ceea ce privește produsele metalurgice.

Am avut recent posibilitatea să atragem atenția asupra importanței numărului pieselor descoperite în cadrul depozitelor de bronzuri (înțelegem aici și pe cele de aramă), într-un studiu din *Arheologia Moldovei*¹², când am prezentat depozitul de la Prisăcăreni – cazan de bronz în care se afla o urnă cu cenușă, înconjurată de 12 celturi dispuse în cerc. Existența unor preferințe – din rațiuni ce țin poate de panteonul religios al populațiilor de atunci (?) – în legătură cu numărul obiectelor și simbolistica lor este indiscutabilă. De altfel, acest lucru este sesizabil și în lucrarea d-lui Soroceanu, care însă nu merge pe o asemenea linie interpretativă, cititorul trebuind să parcurgă toate depozitele din text și să își făurească propriile sistematizări.

Poate din motivele pe care le-am înfățișat mai sus, cartea dr. T. Soroceanu este puțin coercitivă, ea prezentând o anumită perspectivă, puțin rigidă și întrucâtva îngustată, specifică unui repertoriu, nefiind încununată de un capitol concluziv substanțial, sintetic. Dar, dintr-un alt unghi de vedere, se lasă un mare grad de libertate cititorilor, care, parcurgând paginile acestei lucrări, își pot formula singuri concluziile, în funcție de preocupările lor științifice putându-se raporta la informațiile pertinent prezentate în *corpus*.

De aceea, cartea pare oarecum neterminată, nefiind dedicată aparent decât rectificării unor greșeli apărute într-o monografie apărută cu peste 30 de ani în urmă. Din punctul nostru de vedere, ne putem aștepta

⁸ M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*, în *TD*, II, 1981, pp. 137–139; idem, op. cit. (n. 6), pp. 31–32, nr. 8.1, fig. 6/8.1 și pp. 42–43.

⁹ *Ibidem*, pp. 32–35, nr. 8.2., fig. 7/8.2 și pp. 43–44.

¹⁰ R. Munteanu, Gh. Dumitroaia, *Spada de bronz de la Piatra Șoimului*, în *Memoria Antiquitatis (MemAntiq)*, XXV–XXVI, 2008–2009 (2010), pp. 323–328; R. Munteanu, *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali*, Ed. Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2010, pp. 46–47, nr. II.16.

¹¹ M. Andronic, *Istoria Bucovinei. I. De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*, Ed. Istros, Brăila, 2008, pp. 133–134, pl. 10/3.

¹² B. P. Niculică, *O descoperire de bronzuri uitată: depozitul de la Prisăcăreni (nordul Bucovinei)*, în *ArhMold*, XXXVI, pp. 211–228.

ca, în „deplin acord” cu „tehnicile, tacticile și metodele” de lucru din zilele noastre, lucrarea de doctorat a unui tânăr să dezvolte tocmai acele „bijuterii” ce lipsesc din cartea lui T. Soroceanu: discuțiile de sinteză despre condiții de descoperire, simbolistica pieselor, tipologia lor ș.a. (așa cum arătam mai sus). O spunem cu tristețe, am văzut lucrări în care se analizează spații geografice / istorice generoase, scrise de preținși cercetători / doctori în științe, care ulterior nu au confirmat, dar care au beneficiat din plin de repertorii la care s-a lucrat timp de ani de zile.

Lipsa unor tabele organizate cronologic / tematic, care să sintetizeze: numărul descoperirilor, civilizațiile / mediile culturale în care au fost vehiculate, numărul pieselor, condițiile de descoperire ș.a. nu știrbește, totuși, mult din valoarea lucrării, ci mai degrabă impune ca lucrarea să fie citită din scoarță în scoarță, cu puțină voință și muncă susținută. Totuși, apreciem că un capitol final, oricât de modest ar fi fost el, de tip conclusiv, era imperios necesar. Desigur, lucrarea (credem noi) impune un al doilea volum, care să reprezinte sinteza datelor publicate aici, ceea ce ar reprezenta un progres important în cunoașterea depozitelor din primele două perioade ale vârstei bronzului.

Considerăm că ar fi fost utilă inserarea unui rezumat în limba engleză, chiar și a unui în limba rusă, întrucât sunt mulți cercetători din ambele medii lingvistice care ar putea folosi în interesul cercetării științifice de domeniu datele conținute în lucrarea aici prezentată.

În același timp, în încheierea modestului nostru excurs, putem afirma că, prin această carte, se finalizează recenzia din anul 1978, când T. Soroceanu împărtășea primele sale impresii critice legate de proaspăta sinteză aparținând lui M. Petrescu-Dîmbovița¹³, o recenzie de altfel suficient de blândă, dar pertinentă. Din păcate, răspunsurile la toate aceste aserțiuni ale domnului T. Soroceanu nu mai are cine să le ofere, desigur, în cel mai curat spirit deontologic, decât poate *Școala arheologică ieșeană*, prin reprezentanții ei de astăzi.

În ceea ce ne privește, apreciem că volumul d-lui dr. T. Soroceanu, pe care l-am recenzat cu o reală plăcere, se constituie într-un act de voință, pe undeva reparatoriu față de imposibilitățile, scăpările, neputințele unor vremuri (sperăm) apuse. Valoarea sa este indiscutabilă, calitatea și bogăția informațiilor, puterea de sinteză, organizarea meticuloasă a materialului, în adevărat spirit german, conducând, alături de calitatea ilustrației (pe care o apreciem drept ireproșabilă), la un rezultat de o înaltă ținută științifică. Problemele științifice incitante, pe care le ridică această carte, mirajul posibilelor răspunsuri, surprinderea contactului dintre civilizații, deslușirea „încâlcitelor” istoriografice, fac parte din atmosfera generală în care ne introduce T. Soroceanu. Micile „picanterii”, „exagerări” ale autorului vin să sublinieze, deopotrivă, respectul, dragostea sa față de Arheologie, față de corectitudinea și seriozitatea cu care trebuie să te dedici cercetării, toate acestea arătând în mod indirect, vitalitatea și temperamentul unui dintre cei mai apreciați specialiști români în problematica pasionantă a bronzurilor carpaticе.

¹³ T. Soroceanu, *Recenzie la M. Petrescu-Dîmbovița, Depozitele de bronzuri din România*, Ed. Academiei RSR, București, 1977, în *Acta Musei Napocensis (AMN)*, XV, 1978, pp. 686–689. O altă recenzie a fost publicată de A. László în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” (AIIAX)*, XV, 1978, pp. 537–540.

ASCLEPIUS WITH EGG

“TYPE NEA PAPHOS-ALEXANDRIA-TRIER”: NEW DATA AND SOME NEW REFLECTIONS

BY

VITO MAZZUCA*

Abstract

G. Grimm first identified a new iconography of Asclepius, the so-called Nea Paphos-Alexandria-Trier, in 1989. He recognized the small city of Abonoteichus in Paphlagonia as the place from which, during second half of the 2nd century A.D., this type had spread. In the mid '90s, F. Sirano examined this little-known iconography, making an important contribution by updating the catalogue of these sculptures, suggesting that the archetype was the cult statue that stood in the Asklepieion of Cos during the 2nd century A.D. Now, after many years, we need to update the catalogue of copies representing the type Nea Paphos: seven new sculptures can now be added to those compiled by Grimm and Sirano, and consequently this topic requires new consideration.

Keywords: Asclepius, Nea Paphos-Alexandria-Trier type, egg, Glycon, Danubian provinces, Galen, Second Sophistic.

In 1989, G. Grimm published his article “*Alexander the false prophet and his god Asclepius – Glycon: remarks concerning the representation of Asclepius with an egg ('type Nea Paphos – Alexandria – Trier')*”, an analysis of three statuettes depicting the standing Asclepius holding an egg in his right hand. Here, he first identified a new iconography of the god, the so-called Nea Paphos-Alexandria-Trier, named after the cities where the museums housing the three copies stand¹.

Despite the great success that the figure of Asclepius has had in the studies of the last twenty years, it was not until the mid '90s that F. Sirano² turned his attention to this little-known iconography. He produced an important update of the catalogue of Nea Paphos type sculptures known from several provinces of the Roman Empire.

Through a stylistic analysis of this iconography, both scholars attempted to find an answer to the main problem that still today regards this image of Asclepius: where and when was it conceived for the first time and why was it deemed necessary to place the egg in the hand of Asclepius?

Grimm³ identified the small city of Abonoteichus in Paphlagonia, on the southern coast of the Black Sea, as the place from which, during the second half of the 2nd century A.D., the Nea Paphos type spread. This city became famous sometime around 165 A.D., when Alexander the False Prophet, who lived during the reigns of Antoninus Pius and Marcus Aurelius, created a new and particular manifestation of Asclepius: the oracle of the snake-god Glycon⁴. The popularity of this new cult was so great that during the war against the

* Università La Sapienza (Rome), vitomazzuca@hotmail.it.

¹ G. Grimm, *Alexander the false prophet and his god Asclepius-Glycon. Remarks concerning the representation of Asclepius with an egg (type Nea Paphos-Alexandria-Trier)*, in *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age: proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium, April 1988* (ed. Veronica Tatton-Brown), British Museum Publications, London, 1989, pp. 168–173.

² F. Sirano, *Considerazioni sull'Asclepio tipo Nea Paphos. Ipotesi su un gruppo di sculture di età imperiale*, in *Archeologia Classica (ArchCl)*, 46, 1994, pp. 199–232.

³ G. Grimm, op. cit. (n. 1), p. 169.

⁴ The particular story of the creation of this cult is told in detail by Lucian of Samosata in his essay entitled “*Alexander the false prophet*”, in which the author uses his rhetorical skills to show that Alexander was an imposter. Maybe Lucian met Alexander in person, probably about 162 A.D.: L. Robert, *A travers l'Asie mineure: Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*, in *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome (BEFAR)*, De Boccard, Athènes-Paris, 1980, pp. 393–436; G. Bordenache Battaglia, *Glykon*, in *Lexikon iconographicum mythologiae classicae (LIMC) IV, 1*, Zürich-München, 1988, pp. 279–283; J. J. Flinterman, *The Date of Lucian's Visit to Abonuteichos*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)*, 119, 1997, p. 282.

Quadi and Marcomanni, the Romans believed one of his oracles: Alexander proclaimed an oracle saying that a great victory would be won if two lions were thrown into the Danube. The Romans did so, but the battle resulted in a disaster for them with 20.000 men lost. Alexander fell back on the excuse that the oracle had not actually said which side would win (LUCIAN., *Alex.*, 48.5).

Grimm thought the snake and the egg directly linked to Glycon: all the statuettes depicting this new iconography would therefore be copies of the cult statue of Asclepius, as it was made for the temple of Glycon in Abonoteichus.

The later study by Sirano proposed a different reconstruction. The scholar, through the analysis of the sculptures of the Nea Paphos type, suggested in particular that the archetype was the cult statue placed in the *Asklepieion* of Cos, during the 2nd century A.D. after the rebuilding of temple C.

In the light of the two previous studies, many years on it is now possible to update the catalogue of copies representing the Nea Paphos type, consequently some new considerations can be made on the subject. Seven new sculptures, already published, can now be added to the catalogues of Grimm and Sirano:

1. Nea Paphos, Museum (PE/ 1/67), 2nd century A.D. (h. 48 cm)⁵;
2. Trier, Archäologische Sammlung Universität (OL 1985.158), from Alexandria, 2nd century A.D. (h. 39,5 cm)⁶;
3. Alexandria, Graeco-Roman Museum (No. 29454), 2nd century A.D. (h. 118,5 cm)⁷;
4. Cos, Museum (No. 101), second half of 2nd century A.D. (h. 118 cm)⁸;
5. Athens, Agora (S 875), 2nd century A.D. (h. 19,5 cm)⁹;
6. Stobi, unknown, 2nd century A.D. (h. 43 cm)¹⁰;
7. Batkoun, Sofia Archaeological Museum, 2nd century A.D. (h. 43 cm)¹¹;
8. Glava Panega, Sofia Archaeological Museum (No. 3436). 2nd c. A.D.¹²;
9. Tomis, Bucharest Muzeul Național de Antichități (L 664), 2nd century A.D. (h. 14 cm)¹³;
10. Dresden, Hygienisches Museum, 2nd century A.D. (h. 52 cm)¹⁴;
11. Rome, Musei Vaticani, 2nd century A.D. (h. 50 cm)¹⁵;

According to the Greek author (*Alex.*, 10.21) Alexander, a magician's assistant, buried some bronze tablets in the area of the temple of Apollo in Chalcedon on which the prophecy forecasting the coming of Asclepius and his father Apollo in Abonoteichus was written. The inhabitants of the small town were informed of the prophecy, and they were so impressed that they decided to construct a temple dedicated to the god. After the temple's foundation, Alexander moved to the town of Abonoteichus and there he buried the egg of a goose with a new-born snake inside it: the next day he publicly unburied the egg showing the truthfulness of the prophecy concerning the coming of Asclepius in the guise of the snake named Glycon. Lucian (*Alex.*, 12; 16; 18; 26) also describes how Alexander the prophet – as he liked to be called – deceived people while making the oracles: to represent the head of the snake, he used an animal face (dog or sheep) made of cloth, human ears, and hairpieces. The god appeared in a dark and hidden place, from which the voice of an assistant gave the oracular responses. (*Alex.*, 35.17) In order to obtain more credit for the cult, Alexander also said that Glycon ordered to him to give the daughter born of his union with the goddess Selene in marriage to the governor of the province of Upper Moesia Publius Mummus Sisenna Rutilianus.

⁵ W. Daszewsky, *A preliminary report on the excavations of the Polish Archaeological Mission at Kato (Nea) Paphos in 1966 and 1967*, in *Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1968 (1968)*, Government Printing Office, Nicosia, 1968, pp. 52–53, pl. XIV, 1; G. Grimm, op. cit. (n. 1), p. 168; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 206; M. Donderer, *Namen von Kunsthandwerken bzw. Ateliereignern in Form von Abbreviaturen und Monogrammen*, in *Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie (Boreas)*, 23/24, 2000/2001, p. 79.

⁶ G. Grimm, op. cit. (n. 1), p. 168; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 206.

⁷ G. Grimm, op. cit. (n. 1), p. 169; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 207.

⁸ L. Morricone, *Scavi e ricerche a Co (1935–1943)*, in *Bollettino d'Arte (BdA)*, 1950, pp. 238–239; V. Uhlmann, *Wandel einer Göttergestalt. Zu einer Asklepiosstatuette der Bernischen Abguss-Sammlung*, in *Hefte Akademie Berne (HASB)*, 8, 1982, p. 36, no. 17; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 207; idem, *Immagini di divinità da contesto domestico a Cos: la documentazione dagli scavi italiani*, in *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité (MEFRA)*, 116, 2004, pp. 961–964.

⁹ A. Frantz, *The Athenian Agora. 24. Late Antiquity: A.D. 267–700*, The American School of Classical Studies at Athens, 1988, p. 36, pl. XXIII a; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 207.

¹⁰ F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 208.

¹¹ D. Tsontchev, *Le Sanctuaire Thrace près du village de Batkoun*, Imprimerie de l'Etat, Sofia, 1941, p. 41, no. 7; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 208.

¹² Z. Goceva, *Asklepios (in Thracia)*, in *LIMC II*, 1, Zürich-München, 1984, p. 898, no. 14; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 208.

¹³ G. Bordenache, *Sculture Greche e Romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, I. Statue e rilievi di culto elementi architettonici e decorativi*, Istituto di Archeologia dell'Accademia, Bucarest, 1969, p. 16, no. 6; B. Holtzmann, *Asklepios*, in *LIMC II*, 1, Zürich-München, 1984, p. 880, no. 191; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 209.

¹⁴ M. Bieber, *A bronze statuette in Cincinnati and its place in the history of the Asklepios type*, in *Proceedings of American Philosophical Society (PAPhS)*, 10, 1957, p. 90; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 209.

12. Rome, Museo Barracco (No. 145), 2nd century A.D. (h. 28 cm)¹⁶ (Pl. I/1);
13. Pergamon, Museum. Imperial age¹⁷ (Pl. I/2);
14. Private collection, 2nd century A.D. (h. 50 cm)¹⁸ (Pl. I/3);
15. Private collection, 2nd–3rd century A.D. (h. 26 cm)¹⁹ (Pl. I/4);
16. Antalya, Museum, from Yelten. 2nd century A.D.²⁰;
17. London, Kensington Science Museum (A 105412), bought in Istanbul in 1931²¹;
18. Corinth, Archaeological Museum of Ancient Corinth, 3rd–4th century A.D. (h. 20 cm)²² (Pl. I/5–6–7).

The sculptures in this group are uniform not only for the attribute of the egg in his right hand, but also for the general structure of the figure. As noted in previous works, these copies of the Nea Paphos type show a close relationship with representations of Asclepius Amelung. After a complex history of studies, its archetype has been identified and recognized in the figure present on some coins dating from the 2nd century B.C.²³

All specimens are smaller than life size, ranging from a minimum of 14 cm for the statuette of Tomis (no. 9) to the 119 cm of the sculptures from Alexandria and Cos (nos. 3–4).

Thirteen copies have a long staff held in the armpit whose length has a purely static function (nos. 1–2–3–6–7–8–9–10–11–12–13–14–15–18). However, the copies from Cos, Athens, London and Antalya show a figure supported by a short staff without any static function (nos. 4–5–16–17): in fact, in the copies from Cos and Antalya the sculptor needed to add a prop between the figure of Asclepius and Telesphorus.

Like the statuettes from Cos and Antalya, those from Glava Panega and Corinth belong to a group which include Telesphorus, a member of the family of Asclepius, portrayed as a small boy standing frontally and completely enveloped by a cloak²⁴ (nos. 4–8–16–18). Furthermore, only one sculpture from a private collection shows Asclepius with his daughter or sister Hygieia and Telesphorus (no. 15).

¹⁵ G. Kaschnitz von Weinberg, *Sculture del magazzino del Museo Vaticano*, Città del Vaticano, 1937, p. 113, no. 247; B. Holtzmann, op. cit. (n. 13), p. 880, no. 188; F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 209.

¹⁶ G. Barracco, *Catalogo del Museo di scultura antica Fondazione Barracco*, Forzani e c. tipografi, Bergamo, 1910, p. 31, no. 145; C. Pietrangeli, *Museo Barracco di scultura antica*, Roma, 1960, p. 98, no. 145; M. Nota Santi, M. Cimino, *Museo Barracco Roma*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, Roma, 1991, p. 90, no. 145.

¹⁷ P. Kranz, *Pergameus Deus: archäologische und numismatische Studien zu den Darstellungen des Asklepios in Pergamon während Hellenismus und Kaiserzeit; mit einem Exkurs zur Überlieferung statuarischer Bildwerke in der Antike*, Möhnesee, Bibliopolis, 2004, p. 82.

¹⁸ *Classical antiquities from private collections in Great Britain. A loan exhibition in aid of the Ashmole Archive, London 15th – 31st January, 1986*, London 1986, p. 41, no. 44, pl. VIII.

¹⁹ *Sotheby's New York, Classical, Egyptian, and Western Asiatic Antiquities*, 29–11–1989, no. 111; *Sotheby's New York, Classical, Egyptian, and Western Asiatic Antiquities*, 1–6–1995, no. 126; A. Filgis, *Marmorstatuetten aus Kleinasien. Zu ikonographie, Funktion und Produktion antoninischer, severischer und späterer Idealplastik*, in *Istanbuler Mitteilungen (IstMitt)*, 49, 1999, p. 430, no. 40, pl. 39,4; P. Kranz, op. cit. (n. 17), p. 124.

²⁰ <http://www.panoramio.com/photo/73783511> (Last accessed **16–3–2014**).

²¹ <http://www.sciencemuseum.org.uk/images/1028/10289149.aspx> (Last accessed **16–3–2014**).

²² L. M. Stirling, *Pagan statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia domus*, in *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens (Hesperia)*, 77, 2008, pp. 122–125, figs. 23–25.

²³ The type was identified with the cult statue of the *Asklepieion* of Pergamon and attributed to the sculptor *Phyromachos*. It was subsequently demonstrated, however, that those coins depicted a different type and there was therefore no link between this iconography and the artist: G. Heiderich, *Asklepios*, Freiburg, 1966; H. von Fritze, *Asklepiosstatuen in Pergamon*, in *Nomisma: Untersuchungen auf dem Gebiete der antiken Münzkunde (Nomisma)*, 2, 1908, pp. 19–35. Later studies identified the sculpture by *Phyromachos* with the sitting figure on Pergamon coins. However, since Prusia of Bitinia stole this statue from Pergamon, it would not have been shown on coinage (POLYB., 32.21; DIOD., 31.35).

The study conducted by L. Beschi on the Attic reliefs of the monument of Telemachos, the founder of the *Asklepieion* of Athens, led to the solution of the problem: this research has allowed us to identify the Amelung type, relating it back to the cult statue of the sanctuary of Epidauros. This new type would then be reproduced in the sanctuary of Athens at the time of the sanctuary's foundation around 420 B.C.: L. Beschi, *Rilievi votivi attici ricomposti*, in *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente (AsAtene)*, 47–48, 1970, pp. 85–132.

The practice of replicating the cult statue, part of the cult foundation ritual, is commonly attested in the main sanctuaries derived from that in Epidauros erected in Athens, Cos, Pergamon and Rome. This practice also explains the uniformity of the copies, which only differ in a few details.

Furthermore, the Amelung type only appeared later on coinage from the age of Hadrian: H. von Fritze, op. cit. (n. 23), p. 22, pl. III/5.

²⁴ The figure of the small Telesphorus enjoyed great consideration at the shrines of Pergamon, Epidauros and Cos but he is also frequently found in the sanctuary of Batkoun: D. Tsontchev, op. cit. (n. 11).

Thanks to nine well-preserved copies, we can note that the god is always characterized by a thick beard (nos. 1–3–5–10–11–14–15–16–17–18). As already said by Berger²⁵, we can divide the copies into two main groups according to the hair style: the first variant has long hair (nos. 3–5–10–11–16–17), and the second variant has hair parted in the center with two large curls hanging down on either side of the face (nos. 1–14–15).

In the light of the study of the new examples, some new observations can be made regarding their relationship with the above-mentioned Amelung type. Sirano²⁶ observed that the iconography of the Nea Paphos has a direct relationship with this famous sculptural type, according to the position of the body and cloak. Five copies seem to confirm this and certainly fit into the series of copies with a direct relationship to the Amelung type: one example from Rome (no. 12), the one from the sanctuary of Pergamon (no. 13), the two statuettes from private collections (nos. 14–15) and that from Corinth (no. 18). However, the discovery of two other statuettes makes it possible to propose a completely new comparison with another type. The first statuette is housed in the Archaeological Museum of Antalya (no. 16) and the other in the London Science Museum, purchased from an antique market in Istanbul (no. 17). These two sculptures represent Asclepius in a version known as the Asclepius Eleusis²⁷, an iconography derived from the two most famous and popular types: the Amelung and the related Giustini²⁸, this last type conceived by Attic sculptors to decorate the sanctuary of Athens a few years after the Amelung.

The position of the cloak is the main difference between the Amelung type and the Eleusis one. In fact, in the latter it leaves a larger portion of the torso of the god uncovered. This kind of dress, folded downward on the pubis, forms a triangular-shaped drape; the rest of the cloak covers his legs. This version of the dress shows more drapery, with more neatly arranged pleats.

The original provenance of nine statuettes is unknown (nos. 2–3–10–11–12–14–15–16–17); on the other hand, we know that four sculptures come from domestic settings (nos. 1–4–5–18) and five from religious contexts (nos. 6–7–8–9–13).

The image of the god holding the egg in his right hand is also depicted in several votive reliefs, dating to the 2nd century A.D., dedicated in Greek to Asclepius Zimidrenus/Sindrinus²⁹: fourteen found in the Thracian sanctuaries of Glava Panega (fourteen reliefs)³⁰ and six from Batkoun³¹. Like the statuettes, the figure of the god - alone or with Hygieia and Telesphorus - also appears on reliefs in the iconographies of both the Amelung and Eleusis types. The same image of the healing god holding the egg can probably be seen on a coin minted in Thrace during the rule of Gordian III in Hadrianopolis (today Edirne, Turkey)³².

Moreover, it is very interesting and important to remember a group of inscriptions found in Rome, dedicated by Praetorians to several deities, two of which dedicated to the above-mentioned Asclepius Zimidrenus/Sindrinus. They were dedicated by Thracian soldiers originating from Philippopolis (today Plovdiv, Bulgaria) at the time of Alexander Severus and Gordian III³³. They constitute further evidence of the cult practiced in the sanctuary of Asclepius in Batkoun.

²⁵ E. Berger, *Zwei Köpfe und ein Torso von Asklepios-Statuen*, in *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig. III. Skulpturen. Peter Ludwig zum 65. Geburtstag am 9. Juli 1990* (Hg. E. Berger), Mainz, von Zabern, 1990, pp. 183–205.

²⁶ F. Sirano, op. cit. (n. 2), p. 205.

²⁷ B. Holtzmann, op. cit. (n. 13), pp. 882–883, nos. 234–244.

²⁸ M. Meyer, *Erfindung und Wirkung. Zum Asklepios Giustini*, in *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung (AM)*, 103, 1988, pp. 119–159; E. Berger, *Zwei neue Skulpturenfragmente im Basler Ludwig-Museum. Zum Problem des Asklepios Giustini*, in *Praestant interna: Festschrift für Ulrich Hausmann* (Hgs. B. von Freytag gen. Löhringhoff, D. Mannsperger, F. Prayon), Wasmuth, Tübingen, 1982, pp. 63–71.

²⁹ Z. Goceva, op. cit. (n. 12), p. 897, nos. 11–20; G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (IGB)*, II, 1956–1966, in *aedibus typographicis Academiae Litterarum Bulgaricae, Serdicae*, 1956–1966, III, 1, pp. 134–137, pls. 104–107.

³⁰ G. Mihailov, op. cit. (n. 29), pp. 37–43.

³¹ Other fragments of reliefs depicting Asclepius come from this site, but they are badly preserved and cannot be identified as the figure holding the egg that is discussed in this article. See some examples in: G. Mihailov, op. cit. (n. 29), pp. 125–139, pls. 90–109.

³² I. Varbanov, *Greek imperial coins and their values (The Local Coinage of the Roman Empire)*, II. *Thrace (from Abdera to Pautalia)*, Adicom, Bourgas, 2005, no. 3731.

³³ W. Henzen, *Di un gruppo di lapidi e latercoli militari scoperti sull'Esquilino*, in *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma (BCom)*, 3, 1875, pp. 83–85; G. H. Renberg, *Public and private places of worship in the cult of Asclepius at Rome*, in *Memoirs of the American Academy in Rome (MAAR)*, 51/52, 2006/2007, pp. 150–152; M.G. Granino Cecere, C. Ricci, *Culti indigeni e lealismo dinastico nelle dediche dei pretoriani rinvenute presso piazza Manfredo Fanti a Roma*, in *L'armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain: Actes du quatrième congrès de Lyon (26–28 octobre 2006)* (éds. C. Wolff; Y. Le Bohec), De Boccard, Paris, 2009, pp. 185–201; D. Dana, C. Ricci, *Tradurre il divino: le dediche dei militari traci nella Roma imperiale*, in *Riscritture. La traduzione nelle arti e nelle lettere* (cur. G. Marconi), Bruno Mondadori, Milano-Torino, 2013, pp. 20–35.

As already said, this group of statuettes and reliefs has a symbol in common, the egg. Although this attribute with its different symbolic values was greatly favoured in the Greek-Roman world, it was only in the mid imperial age that it occurred in association with images of Asclepius. Indeed, it was not used in the prototype of the Amelung type or in any other iconography of the healing god.

In order to understand the meaning of the egg it is necessary to analyze the historical period in which this specific image of Asclepius was born. By the 2nd century A.D., the syncretic tendency of Greek-Roman religion of the imperial age was widely established. Literary and archaeological evidence of the time documents the presence of the symbol of the egg within the oriental cults.

A small shrine with seven eggshells placed around a bronze statuette depicting a divinity entwined by a snake was found at the center of a sanctuary dedicated to Syrian deities on the Janiculum Hill in Rome³⁴. This archaeological evidence documents the relationship between the egg and the snake and its cosmological significance, also recalling what Arnobius (*ad. Nat.*, 1.36.5) wrote: *Ovorum progenies dii Syri*.

A few years earlier, in the 2nd century A.D., Artemidorus (*Onirocriticon*, 2.13) recalled the multiple meanings of the *drakon* (= snake) linking it to Asclepius, Sabazius and other gods. These links seem to outline a point of contact between the cult of Asclepius and some oriental cults of a mystical and soteriological nature, a phenomenon that was already widespread at the end of the 1st century B.C. in the eastern Mediterranean where we find Asclepius associated with Hadad and Atargatis³⁵.

Finally, a document belonging to the Second Sophistic movement provides evidence of a reflection on how Asclepius should be represented. It is an Arabic version of the text³⁶ of the Hippocratic Oath attributed to Galen that was only analyzed in detail in the 1970s. A passage in the text outlines the salient features of the image of Asclepius: a bearded man leaning on a staff of mallow wood around which a *drakon* is wound, in his right hand an egg – symbol of the Universe. In this way, the iconography states that the entire Universe, represented by the egg, needs the medicine of Asclepius.

As stated above, Grimm saw a close connection between the Nea Paphos type and the cult of Glycon. However, as Sirano³⁷ observes, the connection between the snake of Asclepius Nea Paphos-Alexandria-Trier and the iconography of Glycon seems uncertain. The image of Glycon, documented by the famous well-preserved statue found in the city of Tomis,³⁸ on the western shore of the Black Sea and by some small bronze amulets conserved in Ankara and Athens³⁹, is completely different from that of all the snakes associated with Asclepius. In fact, Glycon is depicted as a snake with massive coils, the head with flowing hair covering human ears.

In conclusion, the iconographic type of Asclepius holding an egg in his right hand is attested by a large group of statuettes of imperial date, particularly the second half of the 2nd century A.D., except the Asclepius from Corinth which dates to the 3rd–4th century A.D.

The copies analyzed come from mainland Greece (nos. 5–18), Asia Minor (nos. 13–16–17), the Greek islands (nos. 1–4), Alexandria (nos. 2–3), the Danubian provinces (nos. 6–7–8–9), and Rome (nos. 11–12). The image of the healing god seems to be completely absent in the Western provinces and even in the many places of worship in Italy, the two copies found in Rome being an exception. Thus, the image seems to be present in the Eastern Mediterranean provinces and in those lands directly bordering Greece – Thrace in particular – where Hellenized culture was well established (Pl. II).

This new examination of the sculptures shows sixteen examples of Asclepius's pose in the version of the type derived from the Amelung, while only two statuettes show him in the Eleusis type. An alternative

³⁴ U. Bianchi, *Culti orientali a Roma. Il santuario degli dei sirii sul Gianicolo*, in *Studi romani (StRom)*, 30, 1982, pp. 89–97; M. Mele, *L'area del santuario siriano del Gianicolo. Problemi archeologici e storico-religiosi*, Quasar, Roma, 1982; R. Meneghini, *Il santuario siriano del Gianicolo*, in *Romana Gens. Bollettino dell'Associazione archeologica romana (RomGens)*, 1, 1984, pp. 6–10.

³⁵ P. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, in *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome (BEFAR)*, De Boccard, Paris, 1970, pp. 375, 470–471.

³⁶ F. Rosenthal, *An ancient Commentary on the Hippocratic Oath*, in *Bulletin of the History of Medicine (BHM)*, 30, 1956, pp. 52–87; G. Strohmaier, *Asklepios und das Ei*, in *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6.10.1968* (Hgs. R. Stiehl, F. Altheim), 2, de Gruyter, Berlin, 1970, pp. 143–153; Ibn Abi Usaibia, *History of physicians*, 1971, p. 38.

³⁷ F. Sirano, op. cit. (n. 2), pp. 218–219.

³⁸ V. Canarache et alli., *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Editura Științifică, București, 1963, no. 24, pls. 55–57; G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi di età romana*, in *Studii Clasice (StCl)*, 6, 1964, pp. 157–160, pls. 6–7; Z. Rusu, *Der Kult der Schlange von Tomis*, in *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität (Dacoromania)*, 6, 1981–1982, pp. 133–160.

³⁹ D. Burr Thompson, *Miniature sculpture from the Athenian Agora*, II, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 1962, no. 79; L. Robert, *Le serpent Glycon d'Abônoteichos à Athènes et Artémis d'Ephèse à Rome*, in *Comptes rendus des séances – Académie des inscriptions (CRAI)*, 1981, pp. 513–535; G. Bordenache Battaglia, op. cit. (n. 4), p. 280, no. 3.

hypothesis can be proposed based on this new data: perhaps a single statue from a sanctuary of Asclepius was never used as a prototype for the Nea Paphos-Alexandria-Trier type. If there had been a famous statue from an important sanctuary, this image would have been widely replicated in many copies; on the contrary, we have very few statuettes depicting Asclepius with the egg.

Moreover, no life-size statues of the Nea Paphos type have been found to date: all known examples, belong to small marble figures no taller than 119 cm, the maximum size reached by the statuettes of Cos and Alexandria.

It may be suggested that, at some point, the new attribute of the egg was added to the different iconographic models of Asclepius. The fact that almost all of the Nea Paphos sculptures are derived from the Amelung type could be due to the fact that this iconography of Asclepius is the most common in the territories of the Roman Empire. That is why it is easier to find Asclepius with the egg represented as the Amelung type.

The rarity of this kind of representation of the healing god and the type of contexts in which our statuettes have been found seem to suggest a different interpretation of this phenomenon: both elements seem to indicate a restricted and very cultured environment, as the world of the medical profession would have been.

It is useful to return Galen's words regarding the Hippocratic Oath, clearly directed to physicians. In one passage, Galen describes how Asclepius should be represented: a bearded man leaning on a staff around which is wound a *drakon*, holding an egg in his right hand. In this way, the iconography makes the statement that the entire Universe, represented by the egg, needs the medicine of Asclepius⁴⁰.

This image of the healing god, therefore, could be related to physicians and the places in which they usually worked, that are the sanctuaries of Asclepius. In the Roman world, the small statuettes depicting deities were usually placed within the home in spaces specifically dedicated to housing images of the gods, such as *lararia*. Small statues were even placed in sanctuaries as votive offerings, as attested by the presence of inscriptions written on the bases. A Greek inscription on a statue base found in Rome, dating to the Antonine period, dedicated by a physician named Nicomedes from Smyrna is evidence that doctors themselves dedicated statues to Asclepius⁴¹.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Pl. I. 1. Rome, Museum Barracco. Statuette of Asclepius (photo Museum Barracco); 2. Pergamon, Museum. Statuette of Asclepius (from P. Kranz, *Pergameus Deus: archäologische und numismatische Studien zu den Darstellungen des Asklepios in Pergamon während Hellenismus und Kaiserzeit; mit einem Exkurs zur Überlieferung statuarischer Bildwerke in der Antike*); 3. Private collection. Statuette of Asclepius (from *Classical antiquities from private collections in Great Britain. A loan exhibition in aid of the Ashmole Archive, London 15th – 31st January, 1986*); 4. Private collection. Statuette of Asclepius (from *Sotheby's New York, Classical, Egyptian, and Western Asiatic Antiquities*); 5. Corinth, Archaeological Museum of Ancient Corinth. Statuette of Asclepius (from L. M. Stirling, *Pagan statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia domus*); 6. Corinth, Archaeological Museum of Ancient Corinth. Right forearm with egg (from L. M. Stirling, *Pagan statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia domus*); 7. Corinth, Archaeological Museum of Ancient Corinth. Reconstruction of statuette with forearm (reconstruction by author).
- Pl. II. Nea Paphos type, map of distribution (drawing by author).

⁴⁰ G. Strohmaier, op. cit. (n. 36), pp. 143–153; Ibn Abi Usaibia, op. cit. (n. 36), p. 38.

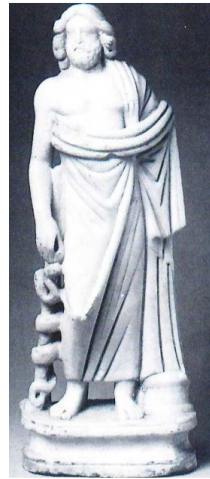
⁴¹ A. Maiuri, *Il donario del medico Nicomede in un santuario di Asclepio sull'Esquilino*, in *Rendiconti dell'Accademia nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche (RendLinc)*, 21, 1912, pp. 236–251; L. Moretti, *Inscriptiones Graecae urbis Romae, I–IV*, Istituto italiano per la storia antica, Roma, 1968–1990, p. 84.

1

2

3

4

5

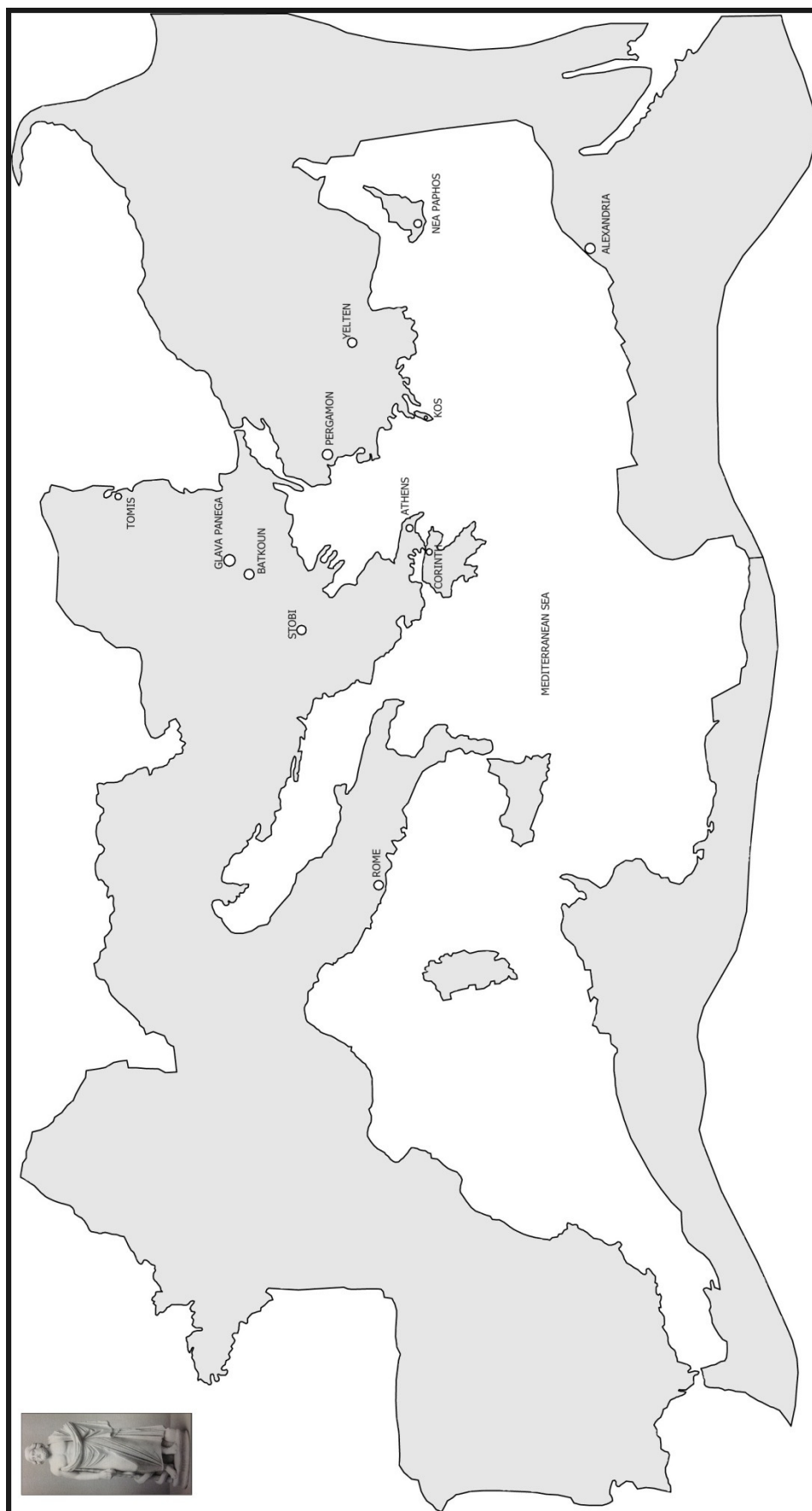

6

7

Pl. I. 1. Rome, Museum Barracco. Statuette of Asclepius; 2. Pergamon, Museum. Statuette of Asclepius; 3. Private collection. Statuette of Asclepius; 4. Private collection. Statuette of Asclepius; 5. Corinth, Archaeological Museum of Ancient Corinth. Statuette of Asclepius; 6. Corinth, Archaeological Museum of Ancient Corinth. Right forearm with egg; 7. Corinth, Archaeological Museum of Ancient Corinth. Reconstruction of statuette with forearm (reconstruction by author).

Pl. II. Nea Paphos type, map of distribution (drawing by author).

“AN HESITATING JOURNEY THROUGH FOREIGN KNOWLEDGE”: NICULESCU, THE OSTRICH, AND CULTURE HISTORY

BY

FLORIN CURTA*

Abstract

In a recent article, Gh. A. Niculescu raises the question of the relation between culture-historical archaeology and the so-called “production of knowledge” on ethnic phenomena. He targets the works of Volker Bierbrauer, Sebastian Brather, and Florin Curta. At a closer examination, however, Niculescu’s paper is based on a distorted understanding of what culture history actually is, and on wrong assumptions about such fundamental concepts as ethnicity or (material culture) style. Besides flaws in this line of thinking, his paper reveals Niculescu’s dishonest citation practices, his efforts to create a straw man, and his weak credentials for assuming any critical position in terms of the “production” of archaeological literature in the culture-historical mode. Beyond rhetorical tricks and smearing tactics, Niculescu does not in fact advance any solution to the problem, and remains ambiguous, if not altogether confused about the role of “social sciences” in the archaeology of (medieval) ethnicity.

Keywords: culture history, ethnicity, archaeological theory, nationalism, style.

Words matter. They matter because without them we could neither formulate our thoughts nor communicate in a coherent manner, and the choice of particular words has a great impact upon the way we write and evaluate the works of others. A recent article in *Dacia* aims at unraveling “what happens when new knowledge about ethnic phenomena, taken from other disciplines and/or from other ways of thinking and doing archaeology, is used in culture-historical archaeology.”¹ The author chooses Volker Bierbrauer, Sebastian Brather, and myself as examples of practitioners of culture-historical archaeology, the latter two singled out “for the impact of their training in a research tradition which was built around the task of identifying peoples from the past on how knowledge from the social sciences is used.”² Although Gh. A. Niculescu’s crusade against culture-history is certainly a laudable cause, things are neither as easy, nor as clear-cut as they might appear from his article. Niculescu’s argument for the conclusion contrasts my views on ethnicity in (medieval) archaeology with those of Sebastian Brather. Despite the harsh criticism with which Niculescu treats him, Brather eventually gets the accolade “for his effort to maintain active what is unsettling for the traditional ‘ethnische Deutung’ in the knowledge on ethnic phenomena taken from the social sciences.”³ By contrast, Curta is someone who “continues to use the same methods he used before his claimed conversion to non-nationalist views on ethnicity.”⁴

* Department of History, University of Florida, P.O. Box 117320, Gainesville, Florida, United States of America.

¹ Gh. A. Niculescu, *Culture-historical archaeology and the production of knowledge on ethnic phenomena*, in *Dacia*, N.S., 55, 2011, p. 6. Elsewhere in the text, Niculescu seems to equate “tradition of research” with “knowledge,” while at the same time maintaining that the latter is accumulated in the former (*Ibidem*, p. 7 with n. 8). Without any operational definition in the text, “knowledge” appears as truly “foreign” to the author. Moreover, the title of Niculescu’s paper promises that the emphasis will be on the *production*, not the accumulation of “knowledge.” That promise is never fulfilled.

² *Ibidem*, p. 5.

³ *Ibidem*, p. 22. Apparently, Brather’s is a “serious attempt to transform the research tradition into which he was trained following the guidelines suggested by it: better definitions and methods.” One is left with the impression that Niculescu has found a soul mate.

⁴ *Ibidem*.

Some might wonder whether Niculescu's lumping together Bierbrauer, Brather and Curta's works as "culture-historical archaeology" violates his own warning against taking any "local methodology, arguably related to a groupist social ontology" as a "recognition of the structure of past worlds."⁵ He might respond by distinguishing between a philosophical discussion of theoretical positions or assumptions, and archaeological typologies, and argue that while his objection is to the latter, his own discussion of my views is of the former sort. Perhaps this response is implicit in his mention of "undiscussed assumptions, exemplary practices, and particular ways of conceiving interdisciplinarity."⁶ This response is not without its difficulties. Niculescu acknowledges the tensions. In a sudden confession, he admits being "also educated as a culture-historical archaeologist" and says that he knows "how difficult it is to engage in describing what" to him has been "a tortuous and hesitating journey through foreign knowledge." In the course of that journey, Niculescu was apparently "blinded" by what he believed he knew, but only partially. Like Saul on the road to Damascus, he eventually recovered his sight, only to be puzzled by "lasting misunderstandings" surrounding him, while benefiting "from being recognized as an archaeologist" by his colleagues. He appears to have arrived at conclusions "of such importance that you try to convince them to abandon what they were accustomed to believe."⁷ Leaving aside for the moment the paramount concern with obtaining recognition (and, one presumes, validation) from his peers, the confession in the middle of his article shows Niculescu to be a man with a mission. I shall leave open whether his position can avoid contradiction. I will also not discuss his views of Bierbrauer or Brather⁸. Instead, I shall focus on getting the record straight and pointing to key problems in his deeply flawed argument⁹.

Gh. A. Niculescu seems to recognize what he is up against. He notes that "any attempt to assign finds to peoples from the past does not start with the archaeological record, but with the belief that those peoples existed."¹⁰ Archaeologists, according to Niculescu, "do not see all that there is out there to see, but only what their archaeological training prepares them to see." It seems to me that Niculescu's intention is to take the owl's-eye view. Just as the owl sees even in darkness, so he aims to evaluate views even when they are obscured in the dim light of convention and orthodoxy. In other words, Niculescu knows that there is more out there, which archaeologists trained, for example, in the culture-historical tradition cannot see. It comes as a great surprise, therefore, that he takes an alternative avian model. Like the proverbial ostrich burying its head in the sand, he refuses to tell his reader how things could be better than currently available, or what the alternative is to what he regards as a "research tradition built on the ethnic paradigm."¹¹ One would simply love to see where a man with a mission like Niculescu would lead all those roaming through the uncharted

⁵ *Ibidem*, p. 12.

⁶ *Ibidem*, p. 21. As if in need to support his point of view, Niculescu cites M. Johnson, *On the nature of theoretical archaeology and archaeological theory*, in *Archaeological Dialogues*, 13, 2006, p. 117: "there is a lack of correspondence between theoretical backgrounds and affiliations that are overtly cited by archaeologists, on the one hand, and, on the other, the deeper underlying assumptions and traditions that structure their work and condition its acceptance." The irony of the situation is obvious: Niculescu does not even think of the possibility that Matthew Johnson's words apply better to his (Niculescu's) own position than to anyone else.

⁷ *Ibidem*, p. 10. To illustrate his efforts, Niculescu mentions "an attempt at a conference" in Nyíregyháza, and sends the curious reader to the online version of his paper presented at the conference. From that paper, one can learn, among other things, that Niculescu was "trained to believe that peoples are the movers and shakers of history and that the history of a nation is the most natural thing to do and the main task of a historian" (<http://jam.nyirbone.hu/muzeum/nka/Niculescu.pdf>, visit of April 6, 2014).

⁸ My own reactions to Sebastian Brather's views may be found in F. Curta, *Review of S. Brather, Ethnische Interpretationen, in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen* (Berlin, 2004), in *Archaeologia Bulgarica*, 10, 2006, pp. 91–94; F. Curta, *Some remarks on ethnicity in medieval archaeology*, in *Early Medieval Europe*, 15, 2007, no. 2, pp. 159–185; F. Curta, *Medieval archaeology and ethnicity: where are we?* in *History Compass*, 9, 2011, no. 7, pp. 537–548; F. Curta, *The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather*, in *Ephemeris Napocensis*, 23, 2013, pp. 163–174.

⁹ This is meant to help also those who have taken Niculescu at face value. A. Dobos, *Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről*, in *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem – És Régiségtárából*, 6–7, 2011–2012, p. 107 with n. 140 sends his readers to Niculescu for a critique of my notion of "emblemic style." As I will show below, Niculescu's is far from being a true critique. Meanwhile, to I. Stanciu, *The problem of the earliest Slavs in intra-Carpathian Romania (Transylvania and the north-west vicinity)*, in *Slovenská Archeológia (SlovArch)*, 61, 2013, no. 2, p. 324 with n. 4 Niculescu's text appears as a "very interesting recent study." I agree with Stanciu that this text is interesting, but for other reasons than those he may have in mind.

¹⁰ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 6. To Niculescu, the existence of "peoples from the past" is a matter of belief, not "knowledge."

¹¹ *Ibidem*, p. 6. Instead of a definition of what the "ethnic paradigm" is, at least to him, Niculescu illustrates his point with Dan Gh. Teodor's recent plea for archaeology as national history. To be sure, Gh. A. Niculescu, *Archaeology, nationalism and the "History of the Romanians" (2001)*, in *Dacia*, N.S., 48–49, 2004–2005, pp. 99–124, is a thorough critique of nationalism in Romanian archaeology, including Teodor's scholarly output. But besides describing the water (the all-powerful influence of culture history), Niculescu does nothing to save the man (the Romanian archaeology) from drowning.

territories of culture history, and what is his plan for a brighter future of the discipline. He has after all concluded his little confession with the idea that “the description of such journeys [as his] might help us put into perspective what we know and what we have to do in order to achieve our scientific goals.”¹² The message is clear: Niculescu has gone alone on this difficult journey of recuperating good archaeology from the claws of culture history, but he is willing to share with all of us the boon of his conversion. However, when one seeks some guidance from the man with a mission, one is quickly disappointed. All that Niculescu has to offer is some vague and emotional advice: “If we wish to avoid this obvious reproduction of the contemporary past in our representations of the distant past, we have to leave open what we think about it, to let our finds surprise us [!], not to make them behave [!!] according to our plans.”¹³ “Good” archaeology, according to Niculescu, is one in which finds behave and in doing so, they take archaeologists by surprise.

Gh. A. Niculescu’s argument is a rambling, repetitive one, but it can be distilled. His complaint about my work on medieval ethnicity is that I have been supposedly “educated within the research tradition of culture-historical archaeology.”¹⁴ Having earned his Ph.D. from the University of Bucharest at the age of 46, with a dissertation entitled “The Romanic population on the territory between the Alps and the Middle Danube in the 4th–7th centuries AD,” Niculescu chooses to ignore the fact that my archaeological education is from the United States, not Romania. In fact, much of what I wrote on ethnicity in archaeology is the result of, and postdates my doctoral studies at Western Michigan University in the United States. The greatest influence on my mode of thinking has not been that of Niculescu’s professors at the University of Bucharest, but that of Allen Zagarell, whose course on archaeological theory has been both an eye-opener and an introduction to the work of Bruce Trigger¹⁵. Contrary to Niculescu’s assertions, there is actually no basis for his claim that I was “educated as a culture-historical archaeologist who explores the social sciences.”¹⁶ If one must attach a label to my education and training, that is “post-processualist,” not “culture-historical.”¹⁷ Leaving aside for now Niculescu’s bizarre insistence to present my academic curriculum as “culture-historical,” it is worth asking what exactly is culture-historical archaeology to him. At a close examination of his paper, he appears to reduce it all to “a research tradition built on the ethnic paradigm,” in which the main conceptual tool is the notion of “archaeological culture.”¹⁸ So, if one follows Niculescu’s line of reasoning, if anyone works within the “ethnic paradigm” and employs the notion of “archaeological culture,” that person is automatically a culture-historical archaeologist¹⁹.

¹² Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 10 (emphasis added). The emphatic plural is in sharp contrast to the second person singular of the actual confession.

¹³ *Ibidem*, p. 15. In a footnote to this passage, Niculescu appears surprised that in a recent article (F. Curta, op. cit. [n. 8], in *History Compass*, 9, 2011, no. 7), I did not mention anything that would change my previously expressed views. Leaving aside the absurd assumption that one is expected to adopt in one’s work points of view contrary to one’s own opinions on the matter, it would have been interesting to see who (or what) could make me change my mind, according to Niculescu.

¹⁴ *Ibidem*, p. 10.

¹⁵ B. G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. For Zagarell, see his homepage at <http://homepages.wmich.edu/~zagarell/> (visit of April 6, 2014). My name is mentioned in the acknowledgments at the end of A. Zagarell, *Gender and social organization in the reliefs of the Nilgiri Hills*, in *Forager-Traders in South and Southeast Asia. Long-Term Histories* (eds. K. D. Morrison, L. L. Junker), Cambridge University Press, Cambridge, 2002, pp. 77–104.

¹⁶ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 10. My education at the University of Bucharest is irrelevant in this respect, since I was trained as a Classicist, not as an archaeologist. My senior thesis is a translation and commentary of the second panegyric that Julian wrote for Emperor Constantius II (see F. Curta, *Atticism, Homer, Neoplatonism and Fürstenspiegel: Julian’s Second Panegyric on Constantius*, in *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 36, 1995, no. 2, pp. 177–211; and F. Curta, *Kaiserliche Lobrede und politisches Programm: die dritte Rede des Julianus Caesars*, in *Eranos*, 95, 1997, pp. 39–56). As such, my thesis has nothing to do either with archaeology, or with culture history. Following my B.A. from the University of Bucharest (1988), I have not received any other form of post-graduate education in Romania.

¹⁷ Even Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 15 is forced to admit that much, when writing that “Curta’s epistemic optimism is based on the highly questionable idea that dominated the beginnings of *post-processual archaeology*, before practice theory kicked in, that ‘material culture is a ‘text’ to be read’ by archaeologists...” (emphasis added). Niculescu may have mixed up his priorities at this point: he wants to paint the “enemy” (me) as a culture-historical archaeologist, but he also hates post-processualism with a passion, so much so that he cannot let the opportunity go without warning his readers that the idea that material culture is a text is “highly questionable.”

¹⁸ He also seems to believe that culture-historical archaeology is recognizable by its “mapping methodology” (*Ibidem*, p. 17). The culture-history archaeological literature – which Niculescu appears to know very well – is apparently full of types, which one could pick up and use in one’s work (*Ibidem*, p. 17 with n. 69).

¹⁹ While it is true that I have been for a long while concerned with ethnic identities in the Middle Ages (whether or not that puts me in the “ethnic paradigm”), I never defended the notion of “archaeological culture.” On the contrary, I have in fact criticized the idea of a Prague-type culture (F. Curta, *The Prague-type: a critical approach to pottery classification*, in *Archaeologia Bulgarica*, 5, 2001, no. 1, pp. 73–106; F. Curta, *Utváření Slovanů [se zvláštním zřetelem k Čechům a Moravě]*, in *Archeologické rozhledy*, 60, 2008, pp. 1–54;

Niculescu leaves out a number of key features of culture history, which are otherwise important for his discussion. One of them refers to the idea that cultures (including archaeological cultures) are normative, i.e., people “behave” in certain culturally characteristic ways without necessarily being aware of what they are doing. The culture-historical understanding of culture thus typically excludes agency from the equation²⁰. Second, typology is of great significance for culture history not because of “groupist social ontology,” as Niculescu would have it, but because of a stringent need of chronological control, in the absence of which no history could be written. In other words, nobody could write history on the basis of the archaeological sources without a good chronology of the material, which, in the absence of independent methods of dating (such as radiocarbon or dendrochronology) is necessarily based on typology and seriation. Niculescu would have us believe that typology is just as bad as culture history, but in reality typology is merely a tool, i.e., only a method of classification based on some pre-established criteria. One can definitely toss out culture history, and keep typology. As a method, typology is not “contaminated” by culture history. Only its use (which is dictated by theoretical choices) could be incriminated as “culture-historical.” In and for itself, typology is therefore neutral. Whether or not types existed in the minds of ancient producers and users is, of course, an entirely different question. Third, Niculescu appears to believe that culture history is intrinsically nationalist. Eerily similar to a mantra, the phrase “nationalist representation of society” appears several times in his paper. He goes as far as to say that “if we apply this representation to the early medieval *gentes* this means that everybody behaved more or less like the royal or princely families, and that the behavior of those families had more in common with what the rest of the ethnic group did than with the behavior of other royal or princely families, which brings to mind the nationalist claim that having people ‘of your kind’ as rulers is natural.”²¹ The use of the singular “representation” implies that Niculescu thinks of a kind of template, but he never explains what exactly is a nationalist representation of any society. Even more incomprehensible is his link of my supposedly culture-historical inclinations to a desire “to make the past relevant for the ethnic present.” One problem with his argument is that it is not based on evidence. In fact, quite the contrary is true. I wrote a book about the early Slavs, at the beginning of which I asked, “Who were those enigmatic Slavs?” Niculescu thinks that that is a “traditional question about the Slavs.” Be as it may, one is left wondering how is that relevant for the ethnic present? Who in present-day Romania (the southern and eastern regions of which are at the center of my study) is served or assisted by my book? If anything, its conclusions are against the ethnic concerns of the present (or recent past). Niculescu does not understand that the Slavs are not a desirable ingredient of the Romanian ethnogenesis, and definitely not an element of the past that could be effectively used by Romanian nationalists. Perhaps he thinks that I serve the interests of non-Romanian nationalists. If so, it would be good to know, for the early Slavs are claimed as ancestors by a dozen of modern nation(alism)s, none of which would be happy with my idea that the Slavic ethnogenesis happened on the territory of present-day Romania. Be as it may, Niculescu is definitely barking at the wrong tree. That I do not make the past relevant for the ethnic present results clearly from my critique of such concerns regarding the early Slavs, a critique that was published twenty (yes, 20!) years ago²². At that time, I dealt in much greater detail with the

F. Curta, *The early Slavs in Bohemia and Moravia: a response to my critics*, in *Archeologické rozhledy*, 61, 2009, pp. 725–754). In the absence of any positive evidence of culture-historical sins either in my curriculum or in my work, it remains unclear why would Niculescu think of me as a “culture-historical archaeologist.” He is either completely confused in matters of archaeological theory, or an overzealous man with a mission.

²⁰ To be fair, Niculescu hints at precisely this matter when writing that Bierbrauer’s view “makes of culture rules everybody follows, hence the assumed internal homogeneity and non-conflictual nature of the cultural units and the imagination of past human beings as *cultural robots*” (Gh. A. Niculescu, op. cit. [n. 1], p. 8, emphasis added).

²¹ *Ibidem*, p. 19. Instead of a reference to any nationalist claim(s) that a native ruler is natural, Niculescu cites Fredrik Barth on a completely different matter. Moreover, Niculescu does not seem to know that, to employ Anthony Smith’s terminology, not all nationalisms are lateral (aristocratic). Romanian nationalism, for example, is vertical (demotic). That is why the “nationalist representation of society” in Romania does not conjure any image of royal or princely family. The fascination with native dynasties is a characteristic of lateral nationalisms, as in the case of the Hungarian obsession with the Arpadian dynasty (and the Holy Crown), in sharp contrast to the lack of similar concerns with the Piasts or the Přemyslids in Poland or the Czech lands, respectively.

²² F. Curta, *The changing image of the early Slavs in the Romanian historiography*, in *Revue des études sud-est-européennes*, 32, 1994, nos. 1–2, pp. 132–137; F. Curta, *The changing image of the early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, in *Südost-Forschungen*, 53, 1994, pp. 229–233, reprinted in F. Curta, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, Ed. Academiei Române/Istros, București/Brăila, 2009, pp. 136–142. It is interesting to note in this context that five years after expressing doubts about the Sarmatian character of certain finds from Târgșor (Gh. A. Niculescu, *The cremation graves from the cemetery of Tîrgșor [third-fourth centuries A.D.]*, in *Dacia*, N.S., 37, 1993, p. 207 with n. 25), Niculescu wrote a paper about the “Sarmatian culture.” At the beginning of that paper, which includes a map and a list of

changing attitude towards the Slavs in the post-war works of the Romanian historians and archaeologists writing under the Communist regime. I have demonstrated that before 1958, the Slavs were the main preoccupation of the Romanian school of historiography and archaeology studying the early Middle Ages (and the Romanian ethnogenesis). After that date, and particularly under Ceaușescu's regime, archaeologists and historians alike made every possible effort to write the Slavs out of the Romanian history. Therefore, Niculescu's mention of my “claimed conversion to non-nationalist views on ethnicity” is utterly ridiculous²³.

Not only does Niculescu ignore my 1994 article on the image of the Slavs in the Romanian historiography and archaeology, but he also passes over in silence my later study published in Romanian about ethnicity in medieval archaeology²⁴. Neither could fit into this (pre)fabricated portrait of F. Curta as a “culture-historical archaeologist.” His selection of my works cited in support of his arguments is very interesting, for it reveals his strategy, and ultimately his goal. Besides the fact that he deliberately ignores things that I wrote and would have directly contradicted his claims, Niculescu manipulates the quotes and often misrepresents my thoughts and arguments to score points. For example, according to him, “after mentioning the opinion that ethnicity is a relatively recent phenomenon, F. Curta states that ‘ethnicity is just as likely to have been embedded in socio-political relations in the past as in the present’.”²⁵ The quote in question is from my 2001 book on the making of the early Slavs. However, if one goes to the page indicated²⁶, one immediately notes that there is no mention of ethnicity being a recent phenomenon. Those words are not mine; they have only been attributed to me by Niculescu. Similarly, Niculescu claims that “F. Curta qualifies it [my supposed characterization of Fredrik Barth's work] as a ‘subjective approach to ethnicity’.”²⁷ He then proceeds to criticize my calling Barth's approach subjective. But what I wrote at the point to which Niculescu refers is something completely different: “To be sure, the subjective approach to ethnicity, which is so often and almost exclusively attributed to Barth, long precedes him.”²⁸ Furthermore, Niculescu pontificates:

“Sarmatian finds” in Walachia, Niculescu warns his readers that in his paper “soll weder die ethnische Deutung archäologischer Funde noch die Frage behandelt werden, inwieweit der Begriff ‘archäologischer Kultur’ für die Beschreibung eines archäologischen Sachverhaltes angemessen ist.” He then proceeds to do the exact contrary, namely to describe the features of the Chilia-Militari, Sântana de Mureș-Chernyakhov, and Sarmatian cultures. See Gh. A. Niculescu, *Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien – unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgșor*, in *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998* (ed. C. von Carnap-Bornheim), Wachholtz, Neumünster, 2003, p. 177 with n. 1; p. 183 fig. 3; pp. 200–203. One wonders whether this text was not written specifically for an audience of German practitioners of culture-historical archaeology, the favors (and letters of recommendation) of which Niculescu was trying to win. At any rate, just a couple of years later, he earned his doctoral degree with a dissertation that clearly made the past (of the so-called “Romanic population”) relevant to the ethnic present (and the then current political concerns) of Romania.

²³ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), pp. 15, 16, and 22. “Conversion” in this context implies that at one point in the past I had nationalist views of ethnicity. There is nothing in my publication record to prove the point, so Niculescu's attempt to throw mud at the wall looks pathetic, for nothing is going to stick.

²⁴ F. Curta, *Considerații privind conceptul de caracter etnic (etnicitate) în arheologia contemporană*, in *Arheologia medievală (ArhMed)*, 4, 2002, pp. 5–25. Equally ignored are F. Curta, *Pots, Slavs, and “imagined communities”: Slavic archaeology and the history of the early Slavs*, in *European Journal of Archaeology*, 4, 2001, no. 3, pp. 367–384; F. Curta, *From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology*, in *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* (ed. A. Gillett), Brepols, Turnhout, 2002, pp. 201–218; and F. Curta, *The archaeology of identities in Old Russia (ca. 500 to ca. 650)*, in *Russian History*, 34, 2007, pp. 31–62.

²⁵ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 14.

²⁶ F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2001, p. 15.

²⁷ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 14.

²⁸ F. Curta, op. cit. (n. 26), p. 18. See also F. Curta, op. cit. (n. 24), in *ArhMed*, 4, 2002, p. 9 (“Dar abordarea subiectivă a problematicei caracterului etnic, deși adesea atribuită pe nedrept lui Barth, are tradiții mai vechi, atât în lucrările lui Weber, cât și în opera lui Leach”) and F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în secolele VI–VII*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006, p. 16 („Abordarea subiectivă a etnicității, atât de frecvent atribuită exclusiv lui Barth, îl precede însă cu mult.”). An even more egregious example may be found in Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 11 with n. 55: “F. Curta misrepresents F. Barth's ideas: ‘the social interaction model rests on the assumption that stylistic characteristics will diffuse or be shared among social entities to an extent directly proportional to the frequency of interactions between these entities’.” However, F. Curta, op. cit. (n. 26), p. 29 (the page from which this quote has been taken) has no mention of Barth. Instead the social interaction model is illustrated in note 65 with the so-called “Deetz-Longacre hypothesis,” which has nothing to do with Barth's theories. Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 16 with n. 65 uses a quote from F. Curta, op. cit. (n. 26), p. 294 to illustrate that I supposedly believe that the distribution of vessels with stamped decoration vs. that of vessels decorated with finger impressions and notches maps a form of emblematic style. The quote, however, refers only to the decoration with finger impressions and notches on the vessel's rim.

“F. Barth did not favor the ‘we vs. them’ perspective’.”²⁹ He then claims that in my book I have misled the reader by sending him or her to Barth’s work “for the ‘we vs. them’ perspective.” At this point, it is worth citing in full the passage in my own book on which this confusion is based: “Barth’s followers thus built on concepts of self and social role behavior typified by a dyadic transactional (the ‘we vs. them’ perspective) or social exchange theory.”³⁰ Not only is the “we vs. them” perspective not attributed to Barth in this passage, but this is all about Barth’s followers, not Barth.

Niculescu’s goal is to create a straw man, which could serve him as a target for his attack against culture history. Tilting at windmills like Don Quixote, he draws a caricature of what F. Curta said by means of putting words in his mouth or of claiming that he had not provided proper citations³¹. According to Niculescu, in my “presentation habitus becomes ethnic style, a particular way of doing things, an idea as old as the nation state,” despite the fact that he cannot cite a single passage in my book to support his claims: I have actually not equated habitus with ethnic style. After having attributed to me things that I have not written, he then depicts me as a follower of G. Carter Bentley, whose theories I supposedly preferred to Barth’s³². Similarly, he cites a passage from a recent article, in which I mention scholars who are now beginning to realize that, as in the modern world, women in the medieval past symbolized ethnic collectives, and were attributed the role of being ideological reproducers of their ethnic group. Niculescu interprets this as my attempt to “equate ancient ethnic phenomena with nations” and as an illustration of the fact that, to me, women “were unable to choose what they wanted to wear, just passive vehicles of identity, reduced to their presumed ‘ideological role’.”³³ That there is no mention of nations in my text needs no emphasis, while Niculescu’s distorted representation of my views on gender and ethnicity ignores everything I wrote on the subject, especially in relation to “Slavic” bow fibulae³⁴. Much more serious, in my opinion, is his inability to distinguish between how women were viewed in the medieval past (which is obviously something different from what they truly were) and my own notion of the role of women in medieval society.

I wrote recently that “very few would now disagree with Max Weber that ethnic groups are ‘human groups that entertain a subjective belief in their common descent because of similarities of physical type or of customs or both, or because of memories of colonization and migration; conversely, it does not matter whether or not an objective blood relationship exists’.”³⁵ Niculescu thinks that “this is not true.”³⁶ “This” apparently refers to the first part of the quote, namely to my claim that very few would now disagree with Weber. To prove the point, Niculescu quotes from an article by Michael Banton, according to which Weber’s review of “ethnic communities” is antiquated. In reality, Banton’s article is specifically about an untitled draft found among Weber’s posthumous papers, which was later published under the title “Ethnic Communities.” At the beginning of his article, Banton explicitly writes that his critique of that manuscript of Weber “does not extend to any passages in Weber’s other works which bear on questions of ethnic community.”³⁷ That Niculescu ignored this particular caveat is not an accident: Banton’s quote, so hastily brought as ammunition against my statement, does not have any bearing on the passage I have taken from the English translation of Weber’s *Wirtschaft und Gesellschaft*. Even if we assume for a moment that Banton could have referred to that work, I did not write that no people would disagree with Weber, only that *very few* would find themselves in that position. In his zeal for the cause, Niculescu writes with reckless disregard for details. He declares that he does not know “any social scientist who would agree with Weber that the belief in common descent is based on ‘similarities of physical type or of customs or both’.” In fact, that is not what Weber wrote: to him, what

²⁹ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 14 with no. 49.

³⁰ F. Curta, op. cit. (n. 26), p. 18.

³¹ E.g., Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 15 with n. 52, quotes from F. Curta, op. cit. (n. 26), p. 295, claiming that “no reference to literature” is given that might support my claims. In reality, F. Curta, op. cit. (n. 26), p. 295 with n. 73 (F. Curta, op. cit. [n. 28], 2006, p. 255 with n. 73) has three references to such authors as Ina-Maria Greverus, Matti Räsänen, and Diane Tebbetts. There is a hint at lack of proper citation (allegedly no quotation marks for something that was, in fact, a paraphrase, not a direct quote) in Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 15, with n. 56.

³² But at the same time Niculescu asks himself (or the readers) rhetorically why I continue “to mention F. Barth as a source” of my thinking about ethnic phenomena (Gh. A. Niculescu, op. cit. [n. 1], p. 16). What is one to do with Niculescu’s inconsistencies?

³³ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 21. The only reference to “nations” is in *Ibidem*, p. 20 with n. 89.

³⁴ E.g., F. Curta, *Female dress and “Slavic” bow fibulae in Greece*, in *Hesperia*, 74, 2005, no. 1, pp. 101–146.

³⁵ F. Curta, op. cit. (n. 8), in *History Compass*, 9, 2011, no. 7, p. 537. The quote is from M. Weber, *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology* (transl. E. Fischoll *et alii*), University of California Press, Berkeley, 1968, p. 389.

³⁶ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 11 with n. 30.

³⁷ M. Banton, *Max Weber on “ethnic communities”: a critique*, in *Nations and Nationalism*, 13, 2007, p. 20.

mattered was the “subjective belief” in common descent, a belief that was based on such things as similarities of physical type or customs, or on memories of colonization and migration. Niculescu’s distorted understanding of Weber reveals superficial reading and an impatient desire to be right at any cost. In this case, at least, the cost is Niculescu’s reputation as a serious scholar. His disregard for details occasionally produces hilarious effects. Niculescu confesses that he has never “encountered a discussion among archaeologists or social scientists about this ‘prototypical manner’” in which ethnic group may define themselves³⁸. But he cites an entire passage from my book, which he otherwise regards as “an important statement.” The passage in question mentions the “primarily prototypic manner” in which people may identify their own ethnic group and cites the work of Cynthia Mahmood and Sharon Armstrong³⁹. Apparently, Gh. A. Niculescu needs to see the word “prototypic(al)” twice before reacting.

There are more serious problems with Niculescu’s idea of ethnicity. He strongly believes, for reasons known only to him, that “ethnicity as ‘a phenomenon of everyday life’ is what we live in our world of massive transmission of ways of thinking and of acting through the mass media and state supported educational systems, not of Late Antiquity.”⁴⁰ The idea that there was no ethnicity in Late Antiquity will definitely raise the eyebrows of such scholars as Michael Maas, Patrick Geary, or Walter Pohl. At the very least, that idea needs to be demonstrated, not simply uttered (or, as it were, regurgitated): the burden of proof is on Niculescu’s shoulders⁴¹. Niculescu says that he is aware “of the existence of some stereotypes” that could apply to him in Western Europe, but knows that such stereotypes only rarely translate into behavior. He then proceeds to tell the curious reader that, when in the United States, his English was said to have a German accent, while a Spanish-speaking inhabitant of Tucson, after hearing him speaking Romanian, asked him what kind of rotten Spanish that was. This, supposedly, is meant to illustrate that Gh. A. Niculescu was never identified as a Romanian by people who did not know where he was coming prior to entering a conversation with him⁴². There is absolute confusion at this point. Niculescu does not even see that his examples are of a Romanian speaking English, not of a Romanian behaving in any culturally specific (i.e., “Romanian”) way. Nor does he consider the fact that, unlike Western Europe, there are no stereotypes about Romanians in the United States, as Americans had only limited contact with Romanians over the years. Even more embarrassing is his equation of style with culture history: “Style, despite the construction around it of a ‘better’ story by using the information from the written sources about the historical context, is just a new name for what culture-historical archaeologists usually do.”⁴³ For all his journey through the land of foreign knowledge, and his defense of women whom I supposedly prevent from choosing for themselves what to wear, Niculescu still

³⁸ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 21.

³⁹ *Ibidem*, p. 14; F. Curta, op. cit. (n. 26), p. 21. See C. K. Mahmood and S. L. Armstrong, *Do ethnic groups exist? A cognitive perspective on the concept of cultures*, in *Ethnology*, 31, 1992, pp. 1–14. Similarly, but without using the term “prototypic(al),” Walter Pohl has argued that, when guessing at a stranger’s origin, early medieval people scanned physiognomy, language, dress, and behavior, and were inclined to believe what the stranger told them. “Such pragmatic strategies of identification often are not too far off the mark, although they may fail in many cases. But they hardly offer a sound basis to define ethnicity.” See W. Pohl, *Introduction – strategies of identification: a methodological profile*, in *Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe* (eds. W. Pohl, G. Heydemann), Brepols, Turnhout, 2013, p. 7.

⁴⁰ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 15.

⁴¹ Fourteen years ago, Niculescu was definitely not that radical. Back then, his research was on “when and how the Goths came to Walachia, an attempt to do traditional history with the awareness of the influence the representation of ethnic entities might have” (Gh. A. Niculescu, *Ethnic phenomena in Late Antiquity*, in *Wissenschaftskolleg Jahrbuch*, 2000–2001, p. 136).

⁴² Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 13. Those examples are brought as a supposed argument against Brather’s claim that people behave “wie die eigene Gruppe und ‘die Anderen’ von einer mer warten” (S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2004, p. 108). Niculescu gives two examples from the United States, and another from Norway, none of which is in Western Europe. This points to equally stereotypical views of the West populating his own mind.

⁴³ Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 18. According to Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 16, my “way of identifying what is stylistic in artefacts takes us back” to the discussions about distinctions between style and function. See also Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 17. Apparently, in his rush to score points, Niculescu skipped the following passage in F. Curta, op. cit. (n. 28), 2006, p. 32: “But style and function are not distinct, self-contained, mutually exclusive realms of form in themselves, but instead complementary dimensions or aspects of variation that coexist within the same form” (F. Curta, op. cit. [n. 28], 2006, p. 28: “Stilul și funcția nu sunt însă termeni autosuficienți și reciproc exclusivi, ci dimensiuni complementare ce coexistă în aceeași formă”). Gh. A. Niculescu, op. cit. (n. 1), p. 18 with n. 76 sends the reader to A. Gillett, *Ethnogenesis: a contested model of early medieval Europe*, in *History Compass*, 4, 2006, no. 2, p. 253 with n. 3, “for an understanding of what F. Curta does with his concept of style as a return to culture-historical archaeology.” The only reference to F. Curta, op. cit. (n. 28), 2006 in Andrew Gillett’s article is to a “reassertion of the association of style and ethnicity.” There is no mention of culture-historical archaeology, and Gillett’s remark is positive, not critical.

does not understand that, in order for style to work, it needs to be deliberate. Unlike culture history, which regards culture as working “behind the backs” of people, style has been defined as an intentional form of communication. Because it is a matter of choice, style cannot work “behind the backs” of producers and consumers, a point Polly Wiessner raised in her debate with James Sackett⁴⁴.

Given the rhetorical tricks Gh. A. Niculescu employs, not to mention his smearing tactics, it is ironic that he alleges that I have introduced “heteronomous knowledge to fellow archaeologists, knowing that they have little or no means of judging its quality.”⁴⁵ It is not quite clear to whom Niculescu refers, or whether or not he includes himself in the group of fellow archaeologists. By contrast, it should have been crystal-clear from both the cover and the content of my book that the *Making of the Slavs* was not written for “fellow archaeologists” alone. The subtitle of the book, “History and Archaeology of the Lower Danube Region” (emphasis added) is there for a reason, and the order of words is not accidental. One can easily notice, however, the difference between my approach to ethnicity and Niculescu’s. He believes that “structured meanings are present in the archaeological record, in the associations of artifacts and features, and we can try to grasp them using any available additional information on the possible referents, such as that provided by physical anthropology and the written sources” (emphasis added)⁴⁶. Mine is not a text-aided approach. Nor do I think of historical sources as additional or some kind of crutches helping the archaeologist make sense of the archaeological record.

What Niculescu suggests as a warning against culture-history may in fact be a self-contradicting proposition⁴⁷. He asks the readers to follow the example of the ostrich rather than the owl. There is an enormous quantity of material – both archaeological and historical – pertaining to ethnic difference and salience in Late Antiquity and the early Middle Ages. Given that, his suggestion that archaeologists adopt the point of view of the social scientists, who presumably see the whole humanity with different eyes, seems like an invitation to disregard the questions he himself raises about “the relevance of the social sciences for the past” or “the problems concepts designed for the understanding of contemporary phenomena and certainly influenced by them, like ethnicity, might create when used for Late Antiquity.”⁴⁸ One cannot eat the cake and have it too.

⁴⁴ Gh. A. Niculescu, *The material dimension of ethnicity*, in *New Europe College Yearbook*, 1997–1998, pp. 235–236 comes very close to that realization. In the 1990s, emblematic style was OK to Niculescu, just not for ethnicity (*Ibidem*, p. 238). Two decades later, the fog has set again on Niculescu’s understanding of what style is and how it works.

⁴⁵ *Idem*, op. cit. (n. 1), p. 10.

⁴⁶ *Idem*, op. cit. (n. 44), p. 240.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 241: “The recovery of ethnic meanings, as difficult as it is for the archaeologists, should not be abandoned.” Apparently, fourteen years had to pass before Niculescu would abandon the “ethnic paradigm.”

⁴⁸ *Idem*, op. cit. (n. 1), p. 10.

COMENTARII PE MARGINEA UNEI RECENZII SEMNATE DE A. A. RUSU¹

DE

LIA BĂTRÎNA, ADRIAN BĂTRÎNA*

Abstract

The present discussion has emerged as response to a book review – written and published by A. A. Rusu – which refers to a monograph in which its authors (Lia Bătrîna and Adrian Bătrîna) showcase the results of the archaeological research conducted in Rădăuți, at the church of Saint Nicholas (Sfântul Nicolae), a necropolis of the first Moldavian princes. By virtue of the principle “audiatur et altera pars”, we intend to respond to Mr. Rusu’s criticism and observations, since we find them to be – almost exclusively – unfounded.

Keywords: „Saint Nicholas” church in Rădăuți, Moldavia, medieval archaeology, medieval ceramics, princely necropolis, medieval jewelry, princely garments, DNA analysis, heraldry, genealogy, ecclesiastical architecture, murals.

La sfârșitul anului 2013, am luat cunoștință despre o recenzie a d-lui A. A. Rusu (apărută pe site-ul www.medievistica.ro și în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 17, II, 2013, p. 257–264), referitoare la lucrarea noastră (Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Piatra Neamț, Edit. Constantin Matasă, 2012), ce a văzut lumina tiparului în anul anterior. Întrucât comentariile, observațiile și criticile autorului recenziei socotim a fi, aproape în exclusivitate, neîndreptățite - și vom arăta, de fiecare dată când este cazul, din ce anume motiv - vom oferi răspunsurile cuvenite în virtutea principiului „audiatur et altera pars”. Iar acestea sunt cu atât mai necesare cu cât chiar noi, în concluzii, considerăm că unele dintre interpretările noastre „au un caracter definitiv iar altele pot comporta, încă, discuții și nuanțări”, lucrarea nereprezentând „un capăt de drum ci doar un stadiu al cercetării științifice” (p. 363).

• Autorul recenziei comite un prim derapaj de la adevăr, reproșându-ne „mulțumirile adresate instituției bisericești care a plătit costurile de publicare”, pe care o socotește „pe veci culpabilă de distrugerea urmelor unei părți serioase din istoria de început a principatului moldav”. Iar spre finalul recenziei, A. A. Rusu ne adresează din nou acuza de a nu fi reușit să „driblăm” sau să condamnăm, „pe măsura gravității actului și a consecințelor sale”, ... „raderea curții domnești și episcopale de către ambițiile contemporane” ... întrucât „făptașii distrugerilor au finanțat publicarea cărții”. Aceste afirmații necesită unele explicații pentru ca atât alți cititori, cât și A. A. Rusu să cunoască adevărul. O primă precizare, care trebuie reținută, se referă la faptul că singurele vinovate de „distrugerea urmelor unei părți serioase din istoria de început a principatului moldav” sunt instituțiile abilitate ale statului – Comisia Monumentelor Istorice și Ministerul Culturii și Cultelor – care, în 1992, au avizat proiectul de amplasament – incorect, din punctul nostru de vedere – și de construcție al așezământului monahal, fără să țină cont de faptul că noile construcții urmau să fie ridicate în zona de

¹ Nota Redacției: redactorii publicației *Arheologia Moldovei* au acceptat spre tipărire răspunsul arheologilor Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna la recenzia d-lui Adrian Andrei Rusu (cercetător principal I la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca), apărută în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 17, II, 2013, p. 257-264. De asemenea, Redacția jurnalului „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica” și-a dat acordul pentru tipărirea acestui material în paginile revistei *Arheologia Moldovei*. Întreaga responsabilitate asupra conținutului științific al articolului le aparține autorilor.

* larbatrina@hotmail.com.

protecție a bisericii și nu au impus și urmărit dacă se efectuează săpături arheologice. Cât privește acuzația de a nu fi condamnat „raderea curții domnești și episcopale” ... întrucât „făptașii au finanțat publicarea cărții”, aceasta reprezintă o atingere gravă adusă onestității și demnității noastre personale, cu atât mai mult cu cât nu noi am fost aceia care am solicitat sprijin financiar din partea celor două instituții finanțatoare, ci ele au fost acelea care au oferit susținere financiară.

- Referindu-se la orizontul 1, A. A. Rusu consideră că ceramica, deși „bine descrisă și publicată ..., dobândește concluzii grăbite” care, în absența unor „elemente directe de cronologie ...nu este decât o grupă databilă *ante quem* orizontului 2”, neputând „fi deloc exclusă ipoteza depunerii sale în preziua apariției construcțiilor, de către «șantierul» care a început cu o serioasă defrișare”. În legătură cu afirmația potrivit căreia *lipsesc elemente directe de cronologie a ceramicii* (subl. ns.), amintim recenzentului că ceramica medievală din Moldova a fost mai bine studiată decât cea din celelalte provincii istorice românești și este azi mai bine cunoscută – atât din punct de vedere tipologic, cât și cronologic – datorită eforturilor regretatei Elena Busuioc (*Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova. Secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1975.). La rândul nostru, am descoperit o mare cantitate de material ceramic – pe numeroasele șantiere arheologice pe care am lucrat în Moldova – de cele mai multe ori în complexe închise date cu ajutorul monedelor. Iar în perioada de 11 ani, cât am activat în cadrul MNIR, am prelucrat sistematic (descriere, desen, fotografiere, inventariere) întregul nostru material arheologic descoperit, fapt ce ne-a permis să cunoaștem în momentul de față, poate mai bine decât oricine altcineva, caracteristicile și cronologia ceramicii secolelor XIV–XV din jumătatea de nord a Moldovei. În aceste condiții, credem că A. A. Rusu ar trebui să acorde mai multă încredere concluziilor noastre cu privire la cronologia ceramicii descoperite la Rădăuți. Cât privește ipoteza, pe care recenzentul nu poate deloc să o excludă, potrivit căreia „materialele primului orizont” au fost depuse „în preziua apariției construcțiilor de către «șantierul» care a început cu o serioasă defrișare”, aceasta este contrazisă de constatarea că materialele ceramice aparținând acestui prim nivel de viațuire sunt mai numeroase decât cele aflate în paginile cărții, întrucât aici au fost prezentate doar câte un exemplar din tipurile ceramice. Or, cantitatea mult mai mare de materiale ceramice și răspândirea lor pe o arie largă (p. 27), ce cuprinde atât exteriorul cât și interiorul primei biserici, oferă informații despre o perioadă mult mai îndelungată de viațuire, anterioară ridicării primei biserici, timp în care o mulțime de vase de bucătărie au fost folosite, s-au spart și risipit, astfel încât au fost descoperite în stare fragmentară.

- În continuare, ni se reproșează faptul că analogiile cu materiale ceramice descoperite în teritorii învecinate „sunt astfel conduse încât rezultă o concluzie deziderat: contactele dintre Maramureș și Moldova de nord, înlesnite numai prin români”. Or, dacă recenzentul ar fi citi cu atenție textul lucrării, ar fi putut observa că analogiile noastre se referă, în principal, la materiale descoperite în Transilvania, în așezări precum Sfântu Gheorghe (p. 29–30), Hărman-Lempeș (p. 30–31, 33), Sâncrăieni (p. 30–31, 33–34), Bistrița-Cighir (p. 31) și Breaza (p. 33), dar și în Maramureș, la Cuhea (p. 32–33). Iar concluzia noastră, bazată pe „unitatea materialului ceramic”, nu face altceva decât să sugereze „apartenența zonei Rădăuților la o arie – jumătatea de Nord a Moldovei – caracterizată prin schimburi culturale statornice cu Transilvania” (în care intră și Secuimea, întrucât am menționat analogii cu materiale descoperite la Sfântu Gheorghe) „și Maramureșul” (p. 35), fără să afirmăm sau să sugerăm că acestea au fost înlesnite numai prin români.

- Autorul recenziei are dreptate, însă, atunci când afirmă a nu fi „deloc sigură identificarea cuțitului pentru prelucrarea pieilor și a blănurilor (p. 36 și fig. 7/6, 8/5)” și nici a „mânerului de oglindă (p. 37 și fig. 7/5, 8/4)”, întrucât este evident faptul că starea fragmentară a acestor piese nu permite identificări certe, iar cele pentru care noi am optat par a fi mai puțin inspirate.

- Încheind considerațiile asupra ceramicii și a celorlalte piese aflate în orizontul 1, A. A. Rusu apreciază că acestea „puse împreună ... sunt contradictorii” întrucât „datarea unor piese de metal poate urca dincolo de perioada arheologică sugerată”. Este adevărat că unele dintre puținele piese de metal, aflate în acest prim nivel de viațuire rădăuțean, s-au descoperit și în complexe aparținând sfârșitului de secol XIV și începutului celui următor dar, în egală măsură, ele se regăsesc și în așezări mai timpurii din secolele XII–XIII. În aceste condiții, pentru încadrarea cronologică corectă a primului orizont arheologic, trebuie avut în vedere în primul rând materialul ceramic, specific unei perioade mai restrânse de timp, și doar mai apoi cele câteva piese metalice întâlnite într-un interval cronologic mai larg.

- Cât privește absența ceramicii de calitate din cel mai vechi nivel de viațuire, ea poate fi pusă pe seama unor lacune de cercetare, care știm foarte bine că nu au fost exhaustive, dar oricum nu se poate vorbi despre o absență „completă” întrucât am semnalat prezența ceramicii fine roșetică-gălbui, de foarte bună calitate, produsă în centrele urbane dintre Prut și Nistru (p. 34–35).

- Referitor la ceramica fină cenușie decorată cu roțița, prezentă în cel de al doilea nivel de viațuire, nu ne-am propus să epuizăm bibliografia privitoare la această categorie ceramică și nici să precizăm aria sa de răspândire, dar ni s-a părut firesc să o atribuim coloniștilor germani prezenți în învecinatul Siret, acolo unde a fost descoperită în cantități considerabile (p. 34–35).

- Nelămuririle, pe care le are recenzentul cu privire la podelele din interiorul primei biserici, n-ar fi existat la o lectură mai atentă a textului și, poate, dacă ar dispune de o mai vastă experiență în cercetarea vestigiilor ce țin de arhitectura de lemn. Pardoseala din scânduri de brad, material specific zonei, a fost așezată nu în „pat de argilă”, cum crede A. A. Rusu, ci „pe o dușumea oarbă” (p. 282). Iar, atât scândurile cât și suportul lor au fost decupate în momentul săpării gropilor de morminte și reasamblate după astuparea acestora. Cât privește afirmația că „stratul acelor podele (5) se mulează pe două gropi de morminte (M 66 și M 85), ceea ce ar conduce la concluzia că ele ar fi fost practicate înainte de așezarea podelelor ori însăși podelele au avut mai multe faze de refacere”, ne demonstrează faptul că A. A. Rusu nu a citit cu atenție descrierea celor două gropi de morminte și nici nu a analizat cu grijă profilurile de est ale secțiunilor S III și S XIII. În caz contrar, ar fi reținut descrierea noastră care arată că „după dezafectarea bisericii de lemn (B 1) și ridicarea celei de zid (B 2), precum și după putrezirea podelei de scânduri a primului edificiu, survine o tasare a umpluturii celor două gropi de morminte (p. 47, 49 și pl. V), fapt ce antrenează „mularea” nu numai a podelei (5) ci și a straturilor următoare reprezentate de argila (6) rezultată din săparea șanțurilor de fundație a B 2, de mortarul (7) rezultat din procesul de construcție cât și de un strat de pământ brun (8) depus în interiorul bisericii de zid. Astfel prezentându-se lucrurile nu poate fi susținută cu nici un chip aserțiunea că „mormintele (M 66 și M 82) ... ar fi fost practicate înainte de așezarea podelelor ori însăși podelele au avut mai multe faze de refacere”.

- În vederea stabilirii perioadei de funcționare a primei biserici, cea de lemn, am avut în vedere nu numai „zestrea monetară recuperată”, care ne arată că lăcașul de cult funcționa spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIV-lea, cât și materialele arheologice (în special ceramica) descoperite în cel de al doilea nivel de viațuire. La acestea se adaugă *numărul de morminte* (36) – ce par să constituie cca. 80 % din totalul celor practicate (p. 44) – identificate în exteriorul unui *lăcaș de cult* (cu naosul de 5 × 5m) „aparținând unei familii și nu unei întregi colectivități sătești” (p. 276), număr care mărturisește despre o perioadă mai îndelungată de funcționare a sa (cca. trei generații), întrucât au decedat cel puțin zece copii, cinci adolescenți și 23 de adulți. Iar dacă ținem cont de faptul că nu toți cei născuți în cuprinsul reședinței feudale rădăuțene au rezidat permanent și au decedat aici, atunci vechimea lăcașului de cult poate fi încă mai mare decât cea propusă de către noi. Ținând cont de cele arătate mai sus, opinia recenzentului, potrivit căreia „cimitirul B1 a fost, categoric, unul foarte restrâns pentru destinul imaginat al bisericii”, nu poate fi în nici un fel admisă, întrucât nu ține seama de faptul că un lăcaș de cult cu naosul de numai 5 × 5m nu putea deservi decât pe membrii unei familii și nicidecum pe cei ai unei comunități rurale.

- Referitor la „mortalitatea din vremea Marii Ciume (sec. XIV)” nu vedem de ce „nu era cazul să se discute” despre ea, atâta vreme cât prezența unor morminte duble – dovadă a unor decese concomitente – poate fi pusă, cu titlu de ipoteză – așa după cum a și fost formulată de către noi –, pe seama unor epidemii din rândul cărora nu trebuie exclusă ciuma, cu atât mai mult cu cât atât izvoarele scrise cât și cele arheologice o dovedesc a fi afectat, la mijlocul sec. XIV, și teritoriul românesc de la răsărit de Carpați.

- În privința năsturașilor globulari descoperiți în cinci morminte (p. 45, 57, 86, 89) am precizat, de fiecare dată, că rosturile lor erau de a închide o cămașă, într-un singur loc menționând faptul că uneori au fost folosiți și în bentițe de cap (p. 45), motiv pentru care recenzentul nu pierde ocazia să ne atenționeze, în mod gratuit, că „năsturașii globulari au fost cel mai puțin folosiți în bentițe de cap”.

- „Discutarea rostului de talisman profilactic al inelului din M 66” nu ni se pare a fi deloc „exagerată” ci, dimpotrivă, extrem de potrivită, întrucât în Evul Mediu, societatea românească de la răsărit de Carpați nu era mai puțin temătoare sau stăpânită de frică decât cea din Occident. De aceea, avem convingerea că anumite piese de podoabă trebuie analizate și privite nu numai din punct de vedere artistic, ci și ca produse ale unui Ev Mediu bântuit de superstiții, menite să protejeze individul sau colectivitățile de multiplele forme de frică: de moarte, de boli, chiar de semenii lor, de animale, de forțele naturii, de invazii, de necunoscut etc. Iar dacă nu se abordează cercetarea în acest mod, nu vom putea înțelege niciodată mentalitățile și spiritualitatea omului medieval.

- Este adevărat că „M 85 nu poate fi datat” doar „pe baza nasturilor săi”, întrucât noi am invocat și tipul de costum și mai apoi am reușit și *identificarea certă a înhumatului*, coroborând atât datele oferite de alte categorii de izvoare, cât și datele puse la dispoziție de studiile de antropologie și de paleogenetică umană;

• Oprindu-se asupra inelului din aur descoperit în M 85, prezentat și discutat de către noi în capitolele II, X și XI, A. A. Rusu nu împărtășește nici una din interpretările noastre cu privire la: atelierul de proveniență a piesei, perioada în care aceasta a fost lucrată, identitatea celor doi purtători ai săi și modul în care a ajuns în posesia celui din urmă sau la existența unor eventuale mesaje ce ar putea rezulta din prezența sa în mormântul unui voievod creștin moldovean. Potrivit opiniilor recenzentului, „inelul poate fi o piesă veche (poate antică)” – cu „analogii” ce trebuie căutate „și în alte ateliere, inclusiv ale Antichității”, pentru faza când nu era inscripționat – a cărui „șaton transformat și inscripționat, în arabă, cu numele lui Alah” reprezintă o „ciudățenie, la un voievod înhumat într-o biserică”. Concluziile noastre cu privire la atelierul (ilhanid) și perioada (mijlocul sec. XIV) în care a fost realizat inelul, bazate pe o analiză atentă a piesei în ansamblul său și pe o bibliografie consistentă (p. 217–231), nu pot fi contrazise sau puse sub semnul îndoielii decât cu argumente concrete susținute de o literatură științifică de specialitate pe care recenzentul nu o invocă pentru a-și susține ipotezele. La rândul său, interpretarea noastră, potrivit căreia inelul a putut ajunge în posesia unui voievod creștin printr-o donație primită din partea unui înalt personaj al lumii mongole ca simbol al unei alianțe, este și ea respinsă de recenzent, care consideră piesa ca făcând parte din categoria unor „importuri ..., procurate din toate zările,...a căror singur numitor comun este metalul prețios” și care nu se pretează la „nici un fel de alte mesaje speculative”. Conform acestei opinii, s-ar putea înțelege că una dintre preocupările voievodului Lațcu era aceea de a-și îmbogăți tezaurul personal cu podoabe prețioase, inclusiv „apostactice” (așa după cum este numit inelul rădăuțean de către A. A. Rusu), procurate din toate zările fără nici un discernământ, singurul criteriu de selecție fiind acela al greutateii lor în aur. Astfel privite lucrurile și în condițiile în care nu se acceptă interpretarea că inelul reprezintă o donație, ce a însoțit o misiune diplomatică și avea o semnificație aparte pentru purtătorul său, prezența sa în mormântul unui domnitor creștin va rămâne pentru totdeauna o „ciudățenie” și nimeni nu va reuși să înțeleagă vreodată cum s-a putut ajunge la situația ca Lațcu să fie înmormântat îmbrăcat cu un costum prețios „de aparat” de tipul *pourpoint*-ului, care reflecta înalta sa poziție socială, dar, în schimb, pe deget „i s-a pus ce era la îndemână” (după expresia lui A. A. Rusu), deci o piesă oarecare lipsită de orice conotație și luată la voia întâmplării din tezaurul personal al voievodului. Indiferent de ce ar putea crede oricine altcineva, noi rămânem la convingerea fermă că mărturiile arheologice privitoare la opțiunile voievozilor Moldovei din sec. al XIV-lea în materie de costum și de podoabe sunt deosebit de prețioase și se constituie în izvoare istorice ce conțin mesaje care nu sunt în nici fel „speculative” dacă sunt descifrate cu mare atenție. Privite simplist, însă, și rupte de contextul arheologic și istoric cărora le aparțin, așa după cum o face A. A. Rusu, obiectele personale ale voievozilor moldoveni descoperite în mormintele de la Rădăuți (inele, aplice sau accesorii vestimentare) nu ne pot ajuta să înțelegem mai bine o perioadă istorică despre care știm destul de puțin, doar din cele câteva izvoare scrise păstrate. Și în acest caz ne putem întreba, pe bună dreptate, dacă cercetările arheologice de la Rădăuți au fost cu adevărat necesare și nu au reprezentat de fapt un efort inutil, din momentul în care cele mai importante piese descoperite nu conțin mesaje sau, în cel mai bun caz, acestea sunt *speculative* (potrivit termenului adoptat de recenzentul nostru).

• Obiecțiunea referitoare la termenul de „criptă”, pe care noi îl folosim pentru mormintele zidite din piatră și cărămidă (M 69, M 79, M 81, M 82, M 83 și M 84), socotit de A. A. Rusu ca fiind „nepotrivit”, nu considerăm a fi îndreptățită întrucât ea este întâlnită atât în DEX (*criptă* = „cavou subteran, construit sub o biserică sau sub un monument”) cât și în lucrările științifice de specialitate. În schimb, termenul de „cistă”, pe care îl propune recenzentul pentru acest tip de amenajări mortuare, se referă, mai degrabă, la mormintele construite din dale de piatră, ce formează laturile acestora și le acoperă, întâlnite în secolele II–VI d. Hr. în lumea romană, sau la cele cioplite în piatră sub forma unui sarcofag.

• Referindu-se la unul dintre elementele ce împodobesc costumul voievodului din mormântul 82 (fig. 39/4), nu poate fi cu nici un chip vorba de o „broderie”, așa după cum afirmă A. A. Rusu, ci doar de *dantelă* așa după cum o definește DEX-ul (*dantelă* = „împletitură fină ... reprezentând modele variate, executată din fire subțiri ... și folosită ca garnitură de lenjerie” etc.) dar și literatura de specialitate la care am făcut referință în notele textului (p. 57, nota 189).

• În ceea ce privește nelămuririle pe care le are recenzentul în legătură cu soluțiile adoptate de constructorii bisericii de zid în vederea înscrierii, pe de o parte, în câmpul naosului, a suprafeței ocupate anterior de nava lăcașului de lemn și, pe de altă parte, a limitelor vechiului altar în aria celui nou, dar și a protejării vechilor morminte, pentru a nu lungi discuțiile nu putem decât să-i sugerăm d-lui A. A. Rusu să recitească cu atenție paginile 65–66 ale volumului, care sunt deosebit de explicite.

• Atunci când descriam tehnica de fundație și materialele folosite de constructorii bisericii de zid, menționam că „fundul șanțurilor ... nu a fost compactat prin baterea unor piloți” (p. 69), așa după cum

întâlnim la primele biserici ale mănăstirilor Bistrița (jud. Neamț) și Putna (jud. Suceava), cu scopul de a sublinia calitatea bună a terenului pe care a fost amplasată construcția. A ni se atribui „așteptarea ... destul de *naivă* (subl.ns.)” a „descoperirii unor piloți la baza temeliiilor” nu reprezintă altceva decât o regretabilă formulare, lipsită de politețe, adresată unor profesioniști, care au ostenit vreme îndelungată și cu real folos în domeniul cercetării monumentelor medievale de arhitectură.

- Ipoteza pe care am emis-o potrivit căreia grosul emis de Carol Robert de Anjou în anul 1337, după o perioadă în care a circulat, a ajuns să fie „folosit drept aplică de centură” (p. 102, fig. 45/9), nu poate fi „exclusă”, așa după cum consideră A. A. Rusu, care conferă piesei „o destinație mai complicată”, fără a ne explica, însă, despre ce este vorba, „întrucât a fost îndoită pe diametru”. Opinia noastră este că, într-o primă etapă, piesa a fost doar perforată și abia mai apoi, în mod accidental, a ajuns să fie îndoită chiar pe diametru, moment în care a fost pierdută și a încetat să mai aibă vreo utilitate.

- Autorul recenziei dezinformează cititorii atunci când, referindu-se la cele patru străchini smălțuite descoperite pe podeaua unei locuințe dezafectate (p. 73), afirmă că noi le-am pus pe seama „importurilor” și „nu cunoaștem faptul că un atelier de olărie smălțuită a funcționat și la Putna”. În realitate, în textul nostru nu există nicio formulare din care să reiasă că noi am socoti aceste piese drept „importuri”, ci doar semnalarea potrivit căreia „piese similare apar în mod frecvent în această epocă (cea a lui Ștefan cel Mare) la răsărit de Carpați și la Dunărea de Jos”, fără să denumim vreo așezare din ariile geografice menționate. Cât privește afirmația că „autorii nu cunosc faptul că un atelier de olărie smălțuită a funcționat și la Putna”, îi aducem la cunoștință recenzentului că, dacă ar fi parcurs studiul nostru (în *BMI*, 2, 1975, p. 72–80), în care prezentăm vestigiile locuinței domnești ridicate în vremea lui Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistrița, ar fi aflat despre ceramica de lux (incizată, excizată, inscripționată și smălțuită) descoperită în umplutura pivniței amintitei locuințe cât și despre analogiile pe care le făceam cu materiale similare descoperite în așezările urbane de la Suceava, Iași, Cetatea Albă (notele 28–30) sau în ansamblurile monastice de la Putna, Moldovița și Humor (notele 31–33).

- Inelul cu *chaton*-ul împodobit cu imaginea unui cal în galop, ce își găsește analogii la răsărit de Prut, ne face să credem că el a fost produs într-un atelier dintr-un teritoriu aflat sub autoritatea politică a mongolilor (p. 78–80), *fără să legăm imaginea calului doar de orientali*, așa după cum pe nedrept ne reproșează A. A. Rusu.

- Atunci când se referă la aplicele de pe centura voievodului Costea, de fiecare dată, A. A. Rusu le numește, în mod eronat, ca fiind „nasturi” cu reprezentări heraldice, care nu prezentau o „legătură automată cu heraldica personală a purtătorului” și nici „nu aveau semnificații în mediul moldovenesc în care au fost transferate” întrucât nu erau altceva decât niște „achiziții accidentale”, așa după cum erau și „inelul mariologic sau cel cu inscripția *Allah*”. Autorul recenziei greșeste atunci când pune alături trei categorii de piese diferite care, în mod firesc, se cuvin a fi analizate fiecare în funcție de reprezentările lor dar și de modul în care au intrat în posesia purtătorilor lor cât și de poziția socială a acestora. În ceea ce privește aplicele cu reprezentări heraldice purtate de voievodul Costea, ele au fost analizate de către noi cu o deosebită atenție și interpretate într-un context cultural mai larg european, fapt ce ne-a permis să demonstrăm că ne aflăm în fața *unor articole ce se produceau în mod exclusiv la comandă, se legau în mod obligatoriu de heraldica personală a purtătorului lor și, în cazul nostru, identificau un personaj important al istoriei celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea a Moldovei* (p. 241–252). Orice altă interpretare pe marginea acestor extrem de importante piese nu ne poate arăta decât faptul că autorul său, în cunoștință de cauză sau nu, percepe societatea din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea ca fiind una impermeabilă și retardată din punct de vedere cultural întrucât este incapabilă, chiar la nivelul vârfurilor sale, să aprecieze și să înțeleagă semnificația unor produse achiziționate din mediul occidental sau central-european. În sfârșit, atunci când invocam posibila influență polonă în adoptarea însemnelor heraldice de către voievodul rădăuțean, din rândul analogiilor posibile nu omiteam tocmai exemplele poloneze, așa după cum pe nedrept ne reproșează A. A. Rusu care, nici de această dată, nu a citit cu atenție textul, ci dimpotrivă menționam herburile familiilor poloneze Szreniawa, Dabrowski, Debno și Doliwa, ce prezintă drept *cimier* perechea de coarne cu vârfurile recurbate (p. 247 și notele 63–66), sau herbul Bzura și cele ale altor familii nobiliare poloneze (p. 243–244 și notele 24–25) ce au ca *cimier* capul de lup.

- Capitolul referitor la Costea voievod și rolul jucat de acesta în istoria Moldovei (p. 253–274) este considerat a fi „mult prea speculativ, fie și numai dacă vedem cum toată linia lui Dragoș nu are nici un fel de rol în Moldova sec. XIV”. Această afirmație ne arată că recenzentul nu a înțeles faptul că noi nu ne-am propus să abordăm, în ansamblul său, problema întemeierii Moldovei și nici să discutăm aportul tuturor factorilor – inclusiv al Drăgoșștilor – ce au contribuit la împlinirea acestui proces istoric. Interpretările noastre din cap.

XIII al cărții au fost prilejuite de identificarea mormântului voievodului Costea – pentru multă vreme personaj „enigmatic” al istoriei Moldovei – în suprafața primei biserici rădăuțene cât și de stabilirea, pe baza studiului ADN, a relațiilor sale de înrudire cu domnitorii ce au stat în scaunul Moldovei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pornind de la datele noi oferite de cercetările arheologice, de studiile de antropologie și de paleogenetică, și utilizând toate celelalte izvoare istorice scrise – unele dintre ele citite într-o altă grilă – cunoscute până la această dată, ne-am propus să oferim interpretări verosimile cu privire la rolul pe care l-ar fi putut juca voievodul Costea în istoria Moldovei, din poziția de ginere a lui Bogdan I și de tată a viitorilor domnitori Petru I și Roman I. Iar **scenariul** întocmit de către noi nu este în nici un fel „mult prea speculativ” ci, dimpotrivă, unul ce ține de logica istorică, întrucât **pornește de la extrem de importanta informație oferită de Pomelnicul Mănăstirii Bistrița** care ne arată explicit că „aici se pomenesc binecinstitorii domni ai Țării Moldovlahiei” (*Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, ed. D. P. Bogdan, 1941, p. 86) iar în suita primilor șapte domnitori enumerați îl întâlnim pe Costea voievod, poziționat între Lațcu voievod și Petru voievod. Or, a nu ține cont de acest prețios izvor istoric limitând rolul lui Costea doar la unul „genetic”, așa după cum consideră A. A. Rusu, și a nu intui aportul acestui important personaj istoric în construcția statală a Moldovei, reprezintă un punct de vedere dar nu credem a fi cel mai inspirat.

- Oprindu-se asupra capitolului V, ce conține „Studiul de paleogenetică ...” (p. 121–168), A. A. Rusu își exprimă opinia că „aproape întregul capitol V... este o *perfectă inutilitate* (subl. ns.), de tip ultrageneral și didactic”. Trebuie să precizăm că, la solicitarea noastră, autorii studiului de paleogenetică au redactat patru sub - capitole (p. 121–141) introductive menite să inițieze pe cititorii mai puțin familiarizați cu problemele ce privesc genomul uman, principiile genetice de bază în studiile de medicină legală și testele de paternitate, paleogenetica umană și unele cercetări cu importanță aplicativă în paleogenetică. Iar, aceste capitole, socotite a fi „de tip ultrageneral și didactic”, erau cu atât mai necesare cu cât *efectuarea unei expertize ADN asupra unor oseminte provenite dintr-o necropola princiară românească* – în scopul de a permite identificarea înhumaților și de a aduce precizări de ordin genealogic – reprezintă o *premieră în cercetarea arheologică și istorică românească*. La rândul său, afirmația potrivit căreia „doar alți *antropologi* (probabil geneticieni ! A. B.) ar putea să recenzeze corect ... datele și justetea concluziilor” studiului de paleogenetică, ne dovedește faptul că recenzentul nostru nu s-a aplecat cu atenție asupra primelor patru sub - capitole, motiv pentru care nu a reușit să înțeleagă metodologia de cercetare și, astfel, să poată el însuși să aprecieze „justetea concluziilor” din cel de cincilea sub - capitol. Și pentru a-l ajuta pe A. A. Rusu să-și diminueze „buna doză de rezervă” pe care o manifestă față de studiul ADN, îl vom informa că rezultatele studiului ADN efectuat asupra osemintelor de la Rădăuți și unele interpretări asupra genealogiei domnitorilor din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea au fost prezentate de G. Cardoș, A. Bătrîna, L. Bătrîna, N. Mirițoiu și Alexander Rodewald, chiar înainte de a fi cunoscute în România, la două congrese internaționale (la „The Fifth Congress of the Balkan Academy of Forensic Sciences”, din 3–7 septembrie 2007, de la Split – Croația și la „The Sixth Congress of the Balkan Academy of Forensic Sciences”, din 18–21 iunie 2009, de la Kavala – Grecia). O altă afirmație a recenzentului, ce nu corespunde realității, este cea potrivit căreia „din șapte schelete s-au prelevat totuși doar probe unice”. Cititorul atent și respectuos față de autorii studiului poate reține că „au fost realizate patru – cinci extracții de ADN din cel puțin două piese osoase pentru fiecare individ studiat” (p. 145) și au fost respectate toate procedurile de decontaminare sau de evitare a contaminărilor cu ADN exogen (p. 142–144). Iar noi venim și adăugăm că la dispoziția autorilor studiului ADN au fost puse între cinci și șapte probe – reprezentate de dinți, cei care conservă cel mai bine ADN-ul datorită smalțului protector – recoltate din fiecare individ studiat, fiind folosite doar o parte din acestea, restul fiind conservate în banca de probe genetice a laboratorului Universității. Oricum, competențele d-lui A. A. Rusu nu-l situează în poziția de a formula obiecțiuni și nici „o bună doză de rezervă” asupra unui studiu de paleogenetică efectuat într-un mod exemplar în laboratorul unei prestigioase instituții germane, precum Departamentul de biologie al Universității din Hamburg, de către chiar directorul acestui Departament distinsul Profesor dr. Alexander Rodewald și colaboratoarea domniei sale dr. Georgeta Cardoș.

- Unele comentarii pe marginea concluziilor noastre formulate în cap. VI, în care ne ocupăm de identificarea înhumaților (p. 169–191), mărturisesc încă odată despre modul superficial în care recenzentul a parcurs textul nostru cât și despre cunoștințele sale privitoare la realitățile istorice din Moldova secolelor XIV–XV. Astfel, A. A. Rusu reține faptul că „lespezile funerare au fost mișcate de la locul lor” și trimite la p. 175 a lucrării noastre. Or noi, la această pagină, nu făceam altceva decât să subliniem constatarea că „nu există nici o legătură între amplasamentul mormintelor și cel al lespezilor funerare” realizate din porunca lui Ștefan cel Mare, „întrucât sub nici una dintre acestea nu s-a descoperit vreun mormânt”. Iar mai departe,

bazându-ne pe unele particularități de ordin constructiv întâlnite la unele morminte (M 69, M79, M 81 și M 83), prezentate la paginile 84–88 și reamintite la p. 176, formulam extrem de importanta concluzie – ce nu a fost reținută de A. A. Rusu – referitoare la „*existența în necropola domnească de la Rădăuți a unor prime lespezi funerare dispuse direct pe unele morminte, la nivelul pardoselii*” (p. 176), altele decât cele puse pe socluri de cărămidă și alipite de laturile de nord și de sud ale naosului, în vremea lui Ștefan cel Mare. Deci, nu este vorba despre nici o „mișcare de la locul lor a lespezilor funerare”, ci despre o *înlocuire* a lespezilor funerare, puse în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea, cu altele noi datorate lui Ștefan cel Mare, plasate de-a lungul pereților de nord și de sud pentru a permite desfășurarea slujbelor și a proteja mormintele centrale de eventualii jefuitori. În continuare, recenzentul utilizează o formulare total nepotrivită atunci când afirmă că „schemele de identitate ale voievozilor și rudelor lor sunt un serios pas în avans, propus față de ceea ce se cunoștea”. Atragem atenția că noi nu am realizat niște „scheme de identitate” ci o *identificare a înhumaților* din naosurile celor două biserici rădăuțene, ce nu reprezintă doar „un serios pas în avans”, ci *rezolvarea definitivă a acestei probleme*. De altfel, nu înțelegem cum poate susține recenzentul că s-a realizat „un serios pas în avans” în această problemă atât timp cât, cu câteva rânduri mai în sus, el „păstra o bună doză de rezervă” cu privire la concluziile studiului ADN. Mai apoi, A. A. Rusu se îndoiește „de faptul că un copil decedat la vârsta de trei ani (Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun) să fi dispus de o asemenea atenție funerară sau chiar să figureze pe o listă de martori ai unui sfat domnesc”. Și aceste îndoieli ale recenzentului nostru sunt nejustificate deoarece Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, a fost cu adevărat beneficiarul a mai multor „atenții funerare”. Cea dintâi se datorează lui Iliș I care a hotărât înmormântarea fratelui său, jupanul Bogdan, în necropola domnească din biserica episcopală, la acea dată, de la Rădăuți și a dispus marcarea mormântului său (M 83) cu o lespede funerară a cărei existență este dovedită de modul în care constructorii au tratat partea superioară a construcției funerare (p. 89). La rândul său, Ștefan cel Mare este cel de al doilea domnitor ce își manifestă „atenția” față de ultimul fiu al lui Alexandru cel Bun înlocuind mai vechea lespede funerară cu una nouă din care aflăm că la Rădăuți se află mormântul unchiului său „Bogdan ... fiul lui Alexandru voievod” (p. 184). Cât privește posibilitatea ca un copil de trei ani să figureze pe o listă de martori ai unui sfat domnesc, aceasta nu poate fi pusă sub semnul îndoielii de cei care au parcurs documentele emise de cancelaria domnească a Moldovei în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea și în prima jumătate a celui de al XV-lea. Din aceste documente cât și din precizările oferite de studiul de antropologie cu privire la vârstele unor înhumați de la Rădăuți (p. 205–206) se poate afla că în rândul martorilor din sfatul domnesc, uneori chiar în fruntea lor, apar menționați copii sau frați minori ai unor domnitori. Și vom aminti în acest sens cazul jupanului Bogdan – născut în anul 1391 (p. 206 și 210) – menționat, când avea vârsta de 1–2 ani, în trei documente (*DRH, A. Moldova*, I, p. 3, 5, 6) emise de tatăl său Roman I, în alte două documente (*Ibidem*, p. 10, 12), când avea vârsta de 7–8 ani, emise de fratele său Iuga și, în sfârșit, în alte șapte documente (*Ibidem*, p. 14, 17, 18, 19, 21, 27 și 31), emise de fratele său Alexandru cel Bun, dintre care în cel dintâi avea vârsta de abia nouă ani. Acestui exemplu îi vom adăuga altele ce privesc pe Roman și Vasilisa, primii copii ai lui Alexandru cel Bun, menționați (*Ibidem*, p. 33 și 37) la vârste cuprinse între unu și trei ani, pe Iliș, fiul lui Alexandru cel Bun, menționat (*Ibidem*, p. 51) încă de la vârsta de cinci ani și, în sfârșit, pe Roman, fiul lui Iliș I, menționat și el (*Ibidem*, p. 157, 158, 160 și 164) pentru prima dată atunci când avea vârsta de aproape de cinci ani.

- Discuția cu privire la lespezile funerare, care în mod firesc trebuie să fi existat așezate tot pe socluri în colțul de sud-vest al naosului pentru a marca memoria voievodului Costea și a fiului său, domnitorul Petru I, a fost făcută pe larg (p. 189–190) și totuși recenzentul consideră că „este inexplicabilă ... lipsa lespezii funerare dedicate lui Petru I”. Am arătat că s-a păstrat doar una dintre lespezi, azi ilizibilă, ajunsă în poziție secundară la nivelul pardoselii și alipită de stâlpul de sud-vest al naosului. Ea a putut fi citită parțial, înainte de 1890, de episcopul Gherasim Timuș care ne confirmă faptul că a fost realizată tot din porunca lui Ștefan cel Mare. Pentru cea de a doua am încercat să oferim explicații plauzibile în legătură cu contextul în care ea a putut fi distrusă de jefuitorii de morminte. Credem că aceștia au procedat la spargerea soclurilor înalte de cărămidă, operațiune mai simplă de realizat – și nu la ridicarea lespezilor, așa cum crede A. A. Rusu –, prilej cu care una dintre lespezi a alunecat și s-a spart, fiind evacuată ulterior din biserică (p. 189). Dar oricum se vor fi petrecut lucrurile, azi nu se mai păstrează în colțul de sud-vest al naosului decât o lespede funerară ilizibilă, care, în egală măsură, putea să fi fost pusă în memoria lui Costea sau a lui Petru I. Și chiar dacă nu vom putea afla niciodată pentru care dintre cei doi a fost pusă această lespede, credem că cel mai important lucru de reținut este acela că cercetările arheologice de la Rădăuți au reușit să precizeze faptul că atât Costea, cât și Petru I, ale

căror morminte nu erau cunoscute, odihnesc în necropola domnească rădăuțeană și nu va mai trebui să-i căutăm altundeva.

- În continuare, recenzentului i se pare ciudată „restricționarea prezenței tuturor femeilor, perechi de domni, din segmentul cronologic funerar de la Rădăuți” și nu își explică de ce „chiar și o fiică care a transmis moștenirea tronului (Margareta / Mușata) s-a ales cu un *mormânt anonim pe undeva din exteriorul bisericii* (subl. ns.). Ultima nedumerire a lui A. A. Rusu se datorează, și de această dată, necunoașterii izvoarelor diplomatice și a literaturii istorice privitoare la Moldova secolului al XIV-lea. Dacă recenzentul ar fi avut cunoștință de conținutul documentului, emis de cancelaria lui Petru I la 1 mai 1384, ar fi aflat că doamna Margareta a zidit în Siret pentru „frații călugări predicatori” biserica Sf. Ioan Botezătorul „în care și-a ales loc de îngropare” (*DRH, A. Moldova*, vol. I, p. 1–2). Iar dacă acest document nu i-a reținut atenția, dintr-o bogată literatură istorică de specialitate, din care vom pomeni doar o singură lucrare de referință datorată unui cunoscut istoric medievist contemporan, ar fi putut afla de faptul că doamna Margareta era o catolică ferventă iar „convertirea ei se făcuse sub oblăduirea dominicanilor și pentru ei zidise biserica din Siret” (Șt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 121). Și, chiar dacă arheologii nu au reușit să identifice, încă, vestigiile bisericii catolice ridicate de doamna Margareta la Siret, avem convingerea că dorința ei a fost respectată și ea odihnește într-un mormânt săpat în interiorul acestui lăcaș de cult.

- Cât privește terminologia folosită de către noi, atunci când discutăm vârstele înhumaților (p. 206), atragem atenția că formulările „speranță de viață” și „speranță medie de viață” sunt utilizate în egală măsură în lucrările de specialitate și au aceeași semnificație.

- Autorul recenziei nu este mulțumit nici de unele din interpretările noastre aflate în capitolul în care încercăm să stabilim funcțiile îndeplinite de complexul feudal rădăuțean (p. 275–280). De aceea, suntem obligați să reamintim, pe scurt, ceea ce am explicat în paginile cărții (pp. 260–261 și p. 278). Pornind de la identificarea pe teren, atât cât a fost posibil, a unor vestigii arheologice, am putut stabili că acestea au aparținut unui habitat nobiliar apărut la Răsărit de Carpați, la cumpăna dintre secolele XIII–XIV. Mai apoi, prin identificarea unor morminte și a unor înhumați în interiorul celor două lăcașuri de cult rădăuțene, am reușit să înțelegem că *residencia* de la Rădăuți îl adăpostea pe voievodul Costea, care spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIV-lea, se căsătorește cu Margareta - Mușata, fiica fostului voievod maramureșean Bogdan, căsătorie din care vor rezulta Petru și Roman, viitorii domnitori ai Moldovei. Această informație extrem de prețioasă ne-a dezvăluit faptul că Bogdan a frecventat și a fost cunoscut de lumea feudalilor de la Răsărit de Carpați cel puțin cu două decenii înainte ca el să treacă definitiv în Moldova, împreună cu familia sa și cu câțiva slujitori, pentru a prelua conducerea luptei pentru eliminarea reprezentanților regalității maghiare. În lumina acestor date noi, am încercat să ne explicăm care au fost principalii factori care l-au determinat pe Bogdan să se implice într-o acțiune în care putea să câștige, dar să și piardă totul, sacrificând atât propria sa viață, cât și pe cea a familiei sale. Bogdan avea o vârstă și beneficia de o experiență care nu-i permiteau să-și asume riscul de a-l înfrunța deschis pe Ludovic de Anjou fără să aibă asigurat un refugiu în caz de nereușită. Pornind de la această premisă logică, am apreciat că familia voievodului de la Rădăuți, cu care Bogdan se înrudea prin fiica sa Margareta, era deosebit de influentă și deținea mijloacele de a-l sprijini și de a-i oferi primul adăpost și protecție atât în caz de reușită, cât și în caz de eșec. În absența acestor legături de familie, avem ferma convingere că din scenariul întemeierii Moldovei ar fi lipsit Bogdan, cu tot prestigiul său câștigat în lupta pentru menținerea drepturilor românești în Maramureș, a curajului și a destoiniciei sale, iar reședința feudală de la Rădăuți și rezidenții săi ar fi avut un parcurs istoric diferit. Acest lucru nu-l înțelege sau nu-l acceptă A. A. Rusu atunci când afirmă „că tot începutul statului moldav gravitează nejustificat și nemulțumitor în jurul unor biserici cu toate că *locurile puterii politice nu se aflau decât în fortificații* (subl. ns.), înconjurate de centre comerciale, în nici un caz de simple căsoaie cu liniștitorul și patriarhalul nume de *curți*”. Dacă ar fi să ținem cont de aceste exigențe, ar însemna că primul și singurul centru al puterii politice din secolul al XIV-lea de la Răsărit de Carpați a fost la Suceava, acolo unde Petru I ridică, abia în deceniul nouă, o fortificație de piatră și își amenajează o curte domnească alcătuită din construcții lucrate exclusiv din lemn („căsoaie”, cum le denumeste recenzentul), așa după cum ne-au dovedit cercetările arheologice. Iar Baia și Siretul ar trebui scoase din succesiunea centrelor de putere, întrucât s-a dovedit că acestea nu aveau fortificații. Operând cu raționamente – valabile, de altfel, pentru alte arii geografice – de felul acelorora la care face apel A. A. Rusu, nu vedem cum se va putea clarifica vreodată problema identificării și a succesiunii centrelor de putere din Moldova secolului al XIV-lea.

- Cât privește funcția de reședință voievodală, atribuită de către noi complexului feudal rădăuțean, ea se datorează faptului că am putut stabili că acesta a aparținut unui voievod numit Costea (pomenit de două izvoare scrise, demne de toată crezarea), într-o primă etapă a existenței sale (pp. 277–288), și nicidecum unei

logici, ce ni se atribuie pe nedrept de A. A. Rusu întrucât nu se regăsește în textul nostru, potrivit căreia „dacă înhumații importanți sunt în biserică”, atunci ar trebui să existe „și o reședință voievodală alături”. Și totuși, această „relație” a existat în Moldova secolului al XIV-lea, spre deosebire de secolele următoare, când domnitorii moldoveni – începând cu Alexandru cel Bun – își vor alege ca loc de odihnă veșnică bisericile din mediul monastic, care va beneficia din plin de sprijinul domniei sub toate formele sale. Astfel, vor apărea în secolul al XV-lea, importante ansambluri monastice ridicate de Alexandru cel Bun la Bistrița, Moldovița Veche și Neamț (aici au loc lucrări de refacere, de aceasta dată din zidărie, a unui ansamblu monastic realizat din lemn, probabil în vremea lui Petru I) și de Ștefan cel Mare la Probota Veche, Putna, Neamț (lucrări de refacere) și Dobrovăț.

- Terminologia de „capelă”, folosită de către noi pentru prima biserică de la Rădăuți, este socotită ca fiind nepotrivită de către recenzent, care consideră că „puterea nu avea nevoie majoră de capele ci de biserici în toată legea, cu rost public evident” întrucât „primele sunt prea egoiste pentru a transmite maiestate princiară”. Mai apoi, se exprimă nemulțumirea că „prima biserică a Rădăuților este” doar „o capelă ... nici măcar paraclis, ci o biserică juridic degradată, cu terminologie catolică”. Față de cele mai-sus afirmate, atragem atenția că o reședință voievodală de la răsărit de Carpați, din epoca anterioară întemeierii statale, nu avea nevoie de o biserică cu „rost public evident”, ci de un lăcaș de cult de mici dimensiuni, pe care noi l-am denumit *capelă*, menit să răspundă nevoilor de viață spirituală ale unei familii și nicidecum să transmită „maiestate princiară”. De altfel, reamintim recenzentului că și bisericile familiilor cneziale românești din Țara Hațegului, precum cele de la Streisîngiorgiu, Sarmisegetuza-Britonia, Râu de Mori sau Strei, au fost denumite capele familiale sau de curte (Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 226, 229, 231, 234 și 239), fără ca cineva să obiecteze în privința terminologiei folosite de autor. În sfârșit, definiția pe care o întâlnim în DEX pentru „capelă” este cea de „biserică mică, fără parohie”, exact ceea ce a și fost prima biserică de la Rădăuți, spre deosebire de termenul de paraclis – mai acceptabil pentru A. A. Rusu – care este definit drept o „capelă construită alături de biserică sau în interiorul unei clădiri”.

- Termenul de „catedrală”, cuvenit unei biserici cu scaun episcopal, nu este „evitat”, așa după cum ni se reproșează, întrucât el putea fi întâlnit de recenzent dacă parcurgea cu atenție paginile cărții (p. 189 și 310).

- Un alt reproș adresat autorilor se referă la faptul că „se trece senin peste o variantă de biserică de zid fără nici un fel de pictură, măcar pe timp de o jumătate de secol”, A. A. Rusu neputând să-și închipuie cum „niște voievozi și-au făcut închinările, între ziduri albe, la concurență cu cele mai puriste temple protestante”. Și de această dată, obiecțiunile și nedumeririle recenzentului nu fac decât să ne dezvăluie o parcurgere superficială a textului nostru, dar și lipsa totală de informare a acestuia cu privire la începuturile arhitecturii medievale de zid din Moldova. O primă corecție care se impune se referă la afirmația potrivit căreia biserica de zid din Rădăuți nu a beneficiat de „nici un fel de pictură, măcar pe timp de o jumătate de secol”. Or, noi am arătat că biserica a fost pictată în jurul anului 1420, deci după circa 30 de ani de la ridicarea ei, și ne-am exprimat opinia că, „în așteptarea unui program iconografic, pereții săi au primit un decor de consacrare reprezentat de cruci” (p. 316). Ceea ce ne surprinde, însă, este constatarea că A. A. Rusu, care s-a ocupat de arhitectura ecleziastică din Țara Hațegului, nu-și mai aduce aminte, și atunci ne permitem să-i reamintim, situația similară a bisericii din Sântămăria Orlea (jud. Hunedoara) care, deși ridicată în jurul anului 1280, ajunge să fie pictată abia în anul 1311 (deci după circa 30 de ani !), până la această dată funcționând și beneficiind doar de un decor provizoriu constând din cruci de consacrare negre înscrise în cercuri brune, descoperite pe pereții absidei altarului și a nartexului sub primul strat de pictură (Radu Popa, *op. cit.*, p. 232–233). Totodată, îl informăm pe recenzentul nostru că cercetările de istorie a artei au stabilit că, deși majoritatea bisericilor ctitorite de Ștefan cel Mare au fost pictate la peste un deceniu după ce au fost construite, ele au început să funcționeze imediat ce zidăria s-a uscat și au putut primi o primă tencuială decorată cu cruci de consacrare, absolut necesare în momentul sfințirii lăcașului. Iar cei care au efectuat săpături arheologice în această arie culturală și au avut șansa să descopere vestigii ale unor lăcașuri de cult realizate din zidărie în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ca și cei care au parcurs literatura științifică de specialitate, au putut afla că biserici de felul acelor de la Rădăuți, Netezi (jud. Neamț) sau Giulești (jud. Suceava) – ctitorii domnești sau ale înaltei feudalități laice, care au putut fi datate cu certitudine în epoca lui Petru I – nu au fost împodobite decât mai târziu (biserica din Rădăuți, în vremea lui Alexandru cel Bun, iar cea din Giulești doar parțial – adică numai tâmpla de zidărie, probabil, cu scena *Deisis* sau icoanele „împărătești” – la o dată ulterioară anului 1467) sau niciodată (biserica de la Netezi) cu picturi murale. Și totuși, ultimele două biserici amintite au funcționat, până spre mijlocul secolului al XVII-lea, fără să beneficieze de un program iconografic (chiar dacă nu erau „temple protestante”!), dar în mod sigur, au avut zidurile decorate cu cruci de consacrare.

Astfel se prezintă situația în Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea și până la proba contrarie –, care în mod sincer am dori să apară – nu putem constata decât faptul că primii artiști zugravi ajung la răsărit de Carpați abia la începuturile domniei lui Alexandru cel Bun, atunci când sunt atestați atât de izvoarele scrise, cât și de cele arheologice.

- Recenzentul nu găsește nici un cuvânt de apreciere asupra capitolului al XV-lea, în care un profesionist cu vechi state de serviciu în domeniul cercetării monumentelor medievale de arhitectură ne prezintă un studiu temeinic, primul de acest fel, asupra arhitecturii bisericii rădăuțene. În schimb, obiectează pe marginea termenului de „ascunzători”, utilizat de autorul textului pentru a defini încăperile prezente deasupra colateralelor, deși însuși acesta se delimitează de această formulare, folosită de istoricii de artă, considerând că rostul acestor spații este „mai degrabă de depozitare” (p. 285). În ceea ce privește opinia lui A. A. Rusu, potrivit căreia slujitorii bisericii ar fi putut locui în aceste spații, ea ne dovedește faptul că autorul său nu a vizitat niciodată aceste încăperi, care nu păstrau nici măcar urmele vreunui sistem de încălzire sau a vreunei amenajări în măsură să probeze că ar fi fost locuite chiar și numai pentru scurtă vreme. Dacă ar fi citit cu atenție textul cărții (p. 70), autorul recenziei ar fi aflat unde locuiau unii dintre slujitorii nou createi Episcopii de Rădăuți (ante 1413), întrucât cercetările arheologice au identificat, la Vest de biserică, urmele unei locuințe de lemn în suprafață de 70 mp., înzestrată cu un sistem de încălzire de tipul sobei cu cahle, care a fost ridicată la începuturile domniei lui Alexandru cel Bun și a funcționat, cu unele refaceri, până spre sfârșitul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea.

- În continuare, A. A. Rusu apreciază a fi „la fel de neinspirată ... imaginarea unui tablou votiv al Anastasiei, *fiică a lui Bogdan* (subl. ns.), în condițiile în care misoginismul ctitoricesc era manifest și nu va fi spart decât foarte greu, peste veacuri”. Această formulare conține trei afirmații ce se cer discutate în mod separat. Existența, pe peretele de Răsărit al pronaosului, a unui portret al Anastasiei în cadrul unui al doilea tablou votiv, încă din vremea lui Alexandru cel Bun, a fost formulată cu titlu de ipoteză și susținută cu argumente (p. 317–318 și 350) pe care recenzentul este liber să nu le împărtășească. Dar acesta nu ne poate convinge că „misoginismul ctitoricesc” a fost acela ce ar fi putut împiedica pe Alexandru cel Bun să solicite artiștilor zugravi realizarea unui portret al mătușii sale Anastasia, față de care, în schimb, se arată deosebit de generos, la 6 iulie 1413, când îi dăruiește satul Coțmani împreună cu toate cătunele ce țin de el, dar și extrem de respectuos atunci când hotărăște ca ea să fie înmormântată în pronaosul bisericii rădăuțene, lăcaș de cult ce va adăposti pentru prima dată în istoria sa trupul neînsuflit al unei femei. Iar dacă pe parcursul timpului, în sânul Bisericii Orientale, au existat anumite restricții, care priveau femeile în raport cu biserica, acestea nu se datorau „misoginismului ctitoricesc” ci, mai degrabă, unor reglementări canonice care își au originea încă din vremea creștinismului primitiv fiind întâlnite, sub forma unor recomandări privitoare la locul, comportamentul și ținuta femeii în biserică, în unele din epistolele apostolului Pavel (*I Corinteni* 11, 1–16; sau *ITimotei* 2, 9–15). În sfârșit, dacă ar fi parcurs cu atenție paginile cărții (p. 170, 198, 208, 279, 309, 317, 340 și 350) recenzate A. A. Rusu, ar fi fost scutit de eroarea jenantă de a o socoti pe Anastasia drept „fiică a lui Bogdan I” și ar fi aflat că aceasta a fost singurul copil al lui Lațcu.

- Referindu-se la discuția noastră cu privire la cele mai vechi morminte ortodoxe românești din interiorul lăcașurilor de cult (p. 295–308), A. A. Rusu susține că „cimitirele au fost mereu mai vechi decât bisericile” iar „instituția religioasă a dus o luptă adevărată în a aduce mormintele lângă lăcașuri pentru a eradica practicile păgâne care însoțiseră înhumările mai vechi ... în mediul extracarpatic”. În ceea ce ne privește, noi nu ne-am propus decât ca în lumina datelor oferite de cercetările arheologice, să discutăm despre vechimea practicii înmormântărilor în bisericile reședințelor feudale românești și despre apariția unor soluții speciale în problema spațiului funerar la răsărit de Carpați. În acest mediu, fără nici o excepție, bisericile reședințelor feudale au precedat cimitirele, care s-au organizat în jurul lor, și nu deținem nici o dovadă că instituția religioasă ar fi purtat vreo „bătălie” pentru a aduce mormintele lângă lăcașurile de cult. Iar ceea ce s-a întâmplat în Ungaria secolelor XI–XII nu poate fi comparat în nici un fel cu realitățile din secolele XIV–XV de la răsărit de Carpați.

- Deși recenzentul mărturisește că „paginile care privesc veșmântul de frescă de la Rădăuți” îi „depășesc competențele” și nu își va „exprima vreo opinie care să treacă drept valorizantă”, totuși două probleme îi atrag în mod special atenția. Cea dintâi se referă la faptul că la Rădăuți – ca și în cadrul altor ansambluri de pictură murală medievală din Moldova sau din exteriorul său (p. 312–313 și nota 35) –, într-un interval de timp pe care nu-l putem preciza, s-a practicat de către închinători extragerea anumitor părți anatomice – cu predilecție ochii sau urechile – ale unor personaje pictate, sfinți sau personaje laice. Aceste practici, ce țin de anumite credințe populare ale societății medievale, întrucât „mărturiile sunt atât de

numeroase și în afara Moldovei”, sunt socotite de A. A. Rusu a nu „fi scăpat atenției slujitorilor contemporani ai altarelor”, formulare din care s-ar putea înțelege că aceștia ar fi fost complici, chiar și numai în mod pasiv, cu autorii practicilor paracreștine amintite. În ceea ce ne privește, ne delimităm de acest punct de vedere, socotind că aceste profanări s-au făcut în taină, iar singurii răspunzători sunt doar acei închinători stăpâniți de credința în rolul tămăduitor al fragmentelor de tencuială obținute prin extragerea unor părți anatomice din personajele pictate. O a doua problemă, ce reține atenția recenzentului, este cea referitoare la interpretarea noastră cu privire la tipul de costum purtat de personajele reprezentate în tabloul votiv. După ce ne refeream la materialele – brocarturi florentine sau venețiene – din care au fost confecționate veșmintele, arătam că personajele masculine purtau granațe imperiale, de tip bizantino – oriental, închise în față și cu mâneci largi, iar cele feminine erau îmbrăcate în caftane îmblănite, închise *bord à bord* printr-un șir de brandenburguri (p. 336). Potrivit, însă, opiniei lui A. A. Rusu, „întregul costum despre care se scrie aparține modelelor occidentale ... orientalizarea, nu neapărat bizantinizarea, costumelor transcarpatice fiind în progres din sec. XVI”. Și, pentru a-și susține afirmația, recenzentul ne trimite, printr-o notă (2), la Gelu Munteanu care semnalează (în www.medievistica.ro) o *paralelă artistică tulburătoare* între maniera de reprezentare a regelui Ungariei, Matia I, redat pe o carte liturgică realizată în 1469, și cea a lui Ștefan cel Mare, reprezentat pe o dveră dăruită Mănăstirii Putna în 1500. Dar, remarcăm faptul că autorul *paralelei* nu face altceva decât să observe unele puncte comune (atât poziționarea personajelor, similitudinea mâinilor și a coroanelor cât și decorația de mantie cu pietre colorate) existente între cele două imagini, așezate alături, fără să facă vreo referire expresă la costumele purtate de cei doi suverani, ci doar la maniera în care aceștia au fost reprezentați. Astfel prezentându-se lucrurile, nu vedem în ce măsură mai-sus amintita *paralelă artistică* poate sluji opiniilor exprimate de A. A. Rusu cu privire la tipul de costum întâlnit în tabloul votiv rădăuțean. De altfel, însăși formularea recenzentului potrivit căreia „orientalizarea... costumelor transcarpatice se află în *progres* (subl. ns.) din sec. XVI” nu poate fi interpretată decât în sensul că acest progres are la bază niște antecedente. Or, aceste antecedente apar în Moldova, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea. Izvoarele arheologice și cele iconografice ne arată că influența occidentală asupra costumului de curte din Moldova se manifestă, în mod sigur, până spre anii 1475, ultima atestare a modei occidentale fiind întâlnită în miniatura de pe *Tetraevangheliarul de la Humor*, comandat de Ștefan cel Mare în 1473, în care domnitorul este redat purtând o tunică de tip *pourpoint* și o mantie de tip *huque*, piesă la modă în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Europa Occidentală. După această dată (1473), toate tablourile votive, realizate în mod sigur în ultimul deceniu al secolului al XV-lea, precum cele ale bisericilor de la Pătrăuți (post 1497), Voroneț (1496–1497), „Sfântul Ilie” din Suceava (ultimul deceniu al sec. XV) sau Rădăuți (1497–1498), prezintă personajele masculine îmbrăcate în veșminte bizantino-orientale iar pe cele feminine în caftane orientale. Acestea sunt, de altfel, costumele ce vor fi întâlnite și în tablourile votive din bisericile ridicate în Moldova secolului al XVI-lea.

• A. A. Rusu încheie apoteotic, considerând volumul recenzat drept „un elaborat (deci, nu o carte de istorie !, L.B. și A.B.) de felul cu care ne întâlnim din ce în ce mai rar în zilele de astăzi”, care „iese într-un avantaj categoric” doar „la concurență cu *thocomerizarea* sprijinită de edituri comerciale”. Această evaluare, mai mult decât negativă, nu ne surprinde în nici un fel întrucât reprezintă sinteza tuturor obiecțiunilor întâlnite în cuprinsul recenziei. În ce măsură aceste obiecțiuni se dovedesc a fi neîntemeiate sperăm a fi reușit să dovedim în răspunsul nostru.

Și nu putem încheia comentariul nostru fără a constata că textul *elaborat* de dl. A. A. Rusu nu reușește să ne dovedească altceva decât faptul că autorul său cunoaște prea puțin mărturiile arheologice sau de istorie a artei, izvoarele scrise sau literatura științifică de specialitate privitoare la Moldova secolelor XIV–XV și, pe lângă toate acestea, a lecturat în mod superficial (de multe ori pe sărite, atât rândurile, cât și paginile) o lucrare asupra căreia trebuia să se aplece cu mai multă atenție și despre care se cuvenea să se pronunțe cu mai multă prudență. Nu credem, însă, că această recenzie îl onorează pe dl. A. A. Rusu.

GEORGE BODI, RADU PÎRNĂU, MIHAELA DANU, ROMEO CAVALERIU, *Cercetări interdisciplinare în neoliticul din nord-estul României*, Scripta Archaeologica et Historica Dacoromanie VI, Redigit Victor Spinei, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2013, 181 p.

Cercetările interdisciplinare în arheologie constituie astăzi o parte importantă a istoriei comunităților preistorice, sub diferite aspecte, care ajută la înțelegerea mediului geografic, a reconstituirii peisajului, a impactului uman asupra mediului, la transformarea acestuia, la reconstituirea strategiilor de subzistență specifice fiecărei comunități în parte sau unor grupuri mai mari. Același lucru și l-au propus și autorii volumului de față, de specialități diferite, dar legate între ele, pentru reconstituirea mediului și climatului în care au evoluat comunitățile neolitice și eneolitice din nord-estul României.

După o scurtă *Introducere* (G. Bodi), în care sunt punctate tendințele recente de cercetare în arheologie și cum sunt ele reflectate de arheologia românească astăzi, urmează capitolul *Metodologie*, în care sunt prezentate pe scurt metodele care au fost folosite la obținerea rezultatelor din volumul de față, respectiv Pedologie și SIG (Radu Pîrnău), Palinologie (Mihaela Danu) și Arheozoologie (Romeo Cavaleriu).

Punctual, sunt prezentate șase studii de caz referitoare la câteva situri din zona avută în vedere (Isaia – *Balta Popii*; Hoisești – *La Pod*; Scânteia – *Dealul Bodești/La Nuci*; Ruginoasa – *Dealul Drăghici*; Poduri – *Dealul Ghindaru*, nivelul Cucuteni A1 și A2; Fulgeriș – *La Trei Ciresi*), care au oferit pe baza analizelor rezultate date ce permit schițarea parțială a unei imagini de ansamblu.

Coroborarea datelor palinologice obținute din aceste cercetări cu cele provenind din alte areale ale României și modelările matematice au permis considerații cu privire la climatul neoliticului și eneoliticului (*cald și umed, media*

anuală de 6–8°C, temperaturile de vară 18–20°C, precipitații medii anuale de 600mm), (*Considerații finale*, G. Bodi). Studiarea solurilor, caracteristicile acestora au permis stabilirea terenurilor prielnice pentru agricultură și eventuala amplasare a acestora pentru mai multe așezări, Hoisești, Isaia, Poduri, fiind indicate și schimbările intervenite prin impactul antropic.

Analiza materialului osteologic oferă informații cu privire la strategiile de subzistență a fiecărei comunități în parte, în unele cazuri predilecția pentru exploatarea porcinelor (Hoisești), urmată de cea a bovinelor, sau a bovinelor și porcinelor, legate și de mediul ambiant. Pe baza analizelor statistice, se consideră, de asemenea că, se poate vorbi chiar de o specializare cu privire la păstorit, poate chiar de păstrarea animalelor în afara perimetrului așezărilor, unde avea loc și sacrificarea acestora. În acest sens, am vrea să amintim autorilor și de exemplul oferit de turmele de porci din zonele cu bălți de pe teritoriul României, ce au constituit un model de exploatare până în anii anteriori colectivizării.

Volumul de față, deși este mai mult o culegere de intervenții punctuale, în mare parte încă în lucru (cum notează cu modestie autorii), reprezintă credem o contribuție importantă pentru cunoașterea și recompunerea mediului ambiant, ca și a activităților antropice. Fără îndoială că aceste date vor fi completate pe viitor și vor ajuta astfel la mai bună înțelegere a numeroaselor aspecte de mediu ale unei perioade importante de timp.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

De Hominum Primordiis. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica, Ediderunt George Bodi, Mihaela Danu, Radu Pîrnău, Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae, VII, Redigit V. Spinei, VII, Editura Universității Al. I. Cuza, Iași, 2013, 233 p.

Volumul omagial, dedicat colegului nostru Prof. Dr. Vasile Chirica la împlinirea frumoasei vârste de 70 de ani, conține contribuțiile mai multor colegi, cu preocupări în studierea Paleoliticului, Neoliticului și Epocii Cuprului. După o prezentare succintă a personalității cercetătorului Vasile Chirica și a contribuțiilor aduse la cercetarea preistoriei României, semnată de Mihai Gligor, urmează studiile mai multor colegi din diferite centre universitare.

Astfel, unele studii tratează fenomenul Aurignacian prin prisma gândirii cultural istorice europene (utilajul litic ca marker al identității sociale) sau a școlii neo-evoluționiste nord-americane (variabilitatea utilajului litic ca răspuns la presiunile de adaptare), subliniindu-se

caracteristicile principale sau punându-se din nou problema locului său de origine (Mircea Anghelincu).

Lorena Nițu face o trecere în revistă a cercetărilor recente cu privire la variabilitatea Gravettianul est-european și la problematica recentă a acestei perioade preistorice.

Analiza inventarului litic din siturile Paleoliticului superior din zona Oașului și Maramureșului (Roxana Dobrescu, Alain Tuffereau) ridică din nou problema provenienței obsidianului, care constituie un procentaj important la Remetea Șomoș I (32,60% în nivelul Aurignacian; 27, 88% în nivelul Gravettian; 15,6% la suporturi) și Bușag (0,64% în nivelul Aurignacian; 4,58%

în nivelul Gravettian), ceea ce demonstrează și o bună cunoaștere de către aceste comunități a calităților materialului pentru producerea artefactelor. Din păcate, studiile făcute până acum nu au elucidat zona sa de ocurență, pentru epoci mai târzii făcându-se afirmația că obsidianul din Transilvania, de la Cheile Turzii provine din zona Carpathian I din estul Slovaciei (Cejkov și/sau Kašov¹).

Ultimul studiu referitor la Paleolitic prezintă revizuirea încadrării geomorfologice-arheologice pentru situl Malul Dinu Buzea, amplasat la confluența râurilor Buzău și Cremenea din apropierea Sitei Buzăului, pe baza cercetărilor recente (Marian Cosac, George Murătoareanu, Alexandru Radu).

Bogdan Petru Niculică și Neculai Bodnariuc semnează un articol legat de istoria arheologiei, și anume referitor la colecția de artefacte paleolitice a lui Ceslav E. Ambrojevic, făcându-se referiri la proveniența pieselor și la maniera în care acestea au ajuns în colecția Muzeului Bucovina din Suceava.

Cultura Cucuteni este bine reprezentată în volumul de față, prin mai multe contribuții, cu privire la economia de subzistență, ilustrată prin exemplificarea situațiilor din câteva situri cu cercetări interdisciplinare (George Bodi, Radu Pîrnău, Mihaela Danu, Romeo Cavaleriu), la unele vase speciale cu caracter de cult ca cele de tip coșuleț/rectangulare (Cornelia-Magda Lazarovici), ce arată legături cu lumea transilvăneană (cultura Zau), sau la obiectele de podoabă realizate din cochilii de moluște din arealul Cucuteni-Tripolie (Senica Țurcanu). Studiarea

speciilor de moluște folosite, a tehnologiilor folosite, ocurența lor reprezintă un ajutor pentru a urmări eventuale contacte între grupuri umane pe spații destul de largi, constituind totodată și un element în plus pentru refacerea rețelelor de schimb preistorice, a existenței unei ierarhii sociale, ca și stabilirea cronologiei acestor descoperiri. Reevaluarea unei statuete antropomorfe de la Cucuteni – *Cetățuia* i-a permis lui Radu-Gabriel Furnică să reamintească descoperirile de tip Horodiștea – Erbiceni și Foltești care încheie complexul Cucuteni-Tripolie și legătura acestei piese cu una similară dintr-un mormânt de copil de la Majaki.

Cultura Gumelnița este ilustrată în volum printr-un studiu complex al industriilor materiilor dure de animale provenind de la Cunești – *Măgura Cuneștilor*, semnat de Monica Mărgărit, Cristian Eduard Ștefan, Valentin Dumitrașcu.

Volumul se încheie cu un foarte interesant articol semnat de Nicolae Ursulescu, care poate fi legat tot de istoria arheologiei, în care este pusă în valoare contribuția lui Hubert Schmidt la studierea semnelor cu caracter simbolic din preistoria sud-estului Europei, și în mod special a celor de pe piesele de la Turdaș. Autorul subliniază, totodată, faptul că această contribuție nu a fost valorificată corespunzător de cei care s-au ocupat recent de semnele de pe ceramica neo-eneolitică.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

VASILE CHIRICA, GEORGE BODI, VALENTIN-CODRIN CHIRICA, *Gisement épipaléolithiques et mésolithique entre Dniestr et la Tissa. Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, VII, Redigit V. Spinei, V, Editura Universității Al. I. Cuza, Iași, 2013, 360 p.

Volumul de față, așa cum precizează și autorii, încheie un ciclu, acela al punerii în valoare a descoperirilor paleolitice și post – paleolitice din spațiul dintre Carpați și Nistru, respectiv dintre Nistru și Tisa. Dedicat unor personalități ale cercetării preistorice din acest spațiu, Mircea Petrescu-Dîmbovița și Ilie Borzic, volumul este organizat în opt capitole, este precedat de o *Introducere* și se încheie cu o amplă *Bibliografie*. O ilustrație complexă însoțește expozeul arheologico-istoric, subliniind caracteristicile perioadei.

În primul capitol se fac considerații cu privire la nomenclatura și periodizarea spațiului analizat, punându-se în evidență părerile specialiștilor cu privire la Mezolitic și Epipaleolitic, în context continental și nu numai. În capitolele II–VI sunt prezentate și analizate detaliat 68 de situri, autorii având în vedere atât descoperirile din situri cu stratigrafie clară permanentă (rezultat al cercetărilor arheologice), cât și cele temporare sau descoperirile izolate (identificate prin cercetări de suprafață). Prezentarea

acestora este complexă, incluzând date cu privire la caracteristicile utilajului litic (tehno-tipologie, tipurile de materii prime), artefactele din os și corn, descoperirile faunistice, datarea relativă și absolută a acestora, inclusiv o bibliografie selectivă pentru fiecare sit în parte și acolo unde a fost cazul reconsiderarea lor culturală.

Un capitol special este legat de elementele de spiritualitate ale comunităților analizate, reflectate de numeroase obiecte de podoabă, artefacte cu caracter simbolic-religios sau de mormintele descoperite.

Ultimul capitol, *Concluzii*, este structurat în patru subcapitole principale, în care autorii subliniază rezultatele capitolelor anterioare. Un prim subcapitol sintetizează pe baze statistice stațiunile prezentate în capitolele II–VI, pe microzonele analizate (zona Nistru-Prut, cea est-carpatică, Dobrogea, Valea Dunării; Transilvania). Alt subcapitol reia în discuție unele dintre cele mai importante aspecte ale vieții comunităților de tip Paleolitic superior recent și mai ales a celor considerate de tip epigravettian. Pe baza acestora, se observă legătura dintre Gravettianul și epigravettianul carpato-dunărean (pe baza afinităților tehnologice, economice și culturale) cu cel al Europei centrale și de est, ce ar putea fi interpretată și ca o replică regională a Magdalenian-ului occidental, în timp ce

¹ P. Biagi, B. Voytek, *Excavations at Peștera Ungurească (Caprelor)(Cheile Turzii, Petreștii de Jos, Transylvania 2003–2004): Preliminary Report on the Chipped Stone Assemblages from the Chalcolithic Toarte Pastilate (Bodrogkeresztúr (Layers), in Analele Banatului, S.N., XVI/1, 2006, pp. 177–202.*

epipaleoliticul din zona Cazanelor Dunării, reprezintă doar o entitate locală, cu unele analogii în epigravetianul italian.

Astfel, conform autorilor, în spațiul Est carpatic, incluzând și Podișul Moldovei și Dobrogea așezările tardigravettiene finale (epigravetiene finale), aparțin unor grupuri umane mai mici decât în perioada anterioară, ce au ocupat un spațiu geografic mai restrâns, cu o microlitizare vizibilă a utilajului, cu noi tipuri de unelte geometrice și cu o economie bazată pe vânătoare (mistreț, ren și uneori vânat de talie mai mică). Alte comunități tardigravettiene, axate pe o economie bazată mai ales pe pescuit, cules, vânătoare, din zona Cazanelor Dunării (cu denumiri culturale ce diferă de la un autor la altul: romaneliene, aziliene, romanello-aziliene, clisurene, epigravetiene finale, tardigravetiene), cunosc mai multe etape de evoluție. Un grup mai mic de așezări (cu evoluție în teritoriul dintre Carpați și Siret) sunt atribuite comunităților Swideriene. Autorii sunt de părere că în spațiul est și sud carpatic se poate vorbi de mai multe grupe etnice, ale căror industrii au evoluat pe bazele anterioare gravettiene, dar au fost influențate de spațiul nord dunărean și est carpatic, incluzând toate componentele vieții materiale și spirituale.

În ceea ce privește Mezoliticul, perioadă cheie ce precede Neoliticul, acesta este reprezentat de Tardenoisian (cu descoperiri în întreg arealul românesc) și de cultura Schela Cladovei (cu un teritoriu restrâns în sud-vestul României). Chiar dacă datele existente până acum arată că se poate vorbi de existența Mezoliticului vechi în spațiul carpato-nistrean, autorii consideră că ele sunt încă insuficiente pentru *elucidarea întregii problematice și o definire mai complexă*.

Considerăm că volumul realizat reprezintă o sinteză a ultimelor cercetări arheologice și interdisciplinare care pune în valoare cele mai recente investigații, atât în plan

local carpato-nistrean, dar și mai larg euro-asiatic. Interpretarea datelor oferite de domeniile interdisciplinare constituie și suficiente elemente pentru înțelegerea schimbărilor climatice care au stat la baza comportamentului uman, a aplicării anumitor procedee pentru realizarea utilajului litic (respectiv reajustarea sistemelor tehnologice la noile condiții de mediu). Analiza fiecărui tehnocomplex oferă și o imagine clară cu privire la atribuirea culturală și eventuale legături cu descoperiri din alte areale geografice.

Fără îndoială această sinteză reprezintă un punct de plecare important pentru viitoarele cercetări ale acestei perioade de timp, care trebuie neapărat să fie intensificate, mai ales că pentru începutul Neoliticului sunt deja un nou set de date arheologice și cronometrice care atestă cele mai timpurii comunități pe teritoriul românesc (Cristian, jud. Sibiu, Starčevo IA). Mai mult, analizele interdisciplinare din sectorul sârb al Cazanelor Dunării oferă astăzi o paletă mai largă de analize pentru Lepenski Vir (pandant al culturii Schela Cladovei) pe baza cărora se fac estimări cu privire la preferințele dietei comunităților mezolitice, ritualurile de înmormântare, caracteristicile genetice ale comunităților mezolitice comparativ cu cele neolitice timpurii de aici (Starčevo IC), dublate de un nou set de analize radiocarbon (AMS)². Dar astfel de cercetări necesită și o susținere financiară pe măsură, ceea ce reprezintă pentru moment un obiectiv mai greu de atins, iar dotările românești în acest domeniu sunt insuficiente sau abia la început de drum (laboratorul pentru datare AMS de la IFIN București).

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

VASILE DIACONU, *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice*, Editura Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2012, p. 305 cu 83 figuri color și 9 alb-negru, 8 tabele, 6 grafice, ISBN 978-973-7777-21-8.

Acest volum apare ca urmare a cercetărilor desfășurate de-a lungul unui secol și jumătate în Depresiunea Neamț, dar mai ales datorită strădaniei autorului, care a completat, referințele existente în literatură cu numeroase informații și materiale provenite din cercetările personale.

Structurată în patru capitole, *Cadrul Natural* (p. 11–22), *Istoricul cercetărilor* (p. 23–26), *Repertoriul stațiunilor și al descoperirilor izolate* (p. 27–52) și *Considerații arheologice* (p. 53–142), precedate o *Introducere* (p. 9–10), la care se adaugă *Considerații finale* (p. 143–146), lucrarea are în discuție descoperirile arheologice dintr-un spațiu bine delimitat din punct de vedere geografic în vederea realizării unei analize în ansamblu al stațiunilor și pieselor izolate pentru a contura un model de studiu zonal.

Lucrarea începe cu o *Introducere* (p. 9–10) unde autorul expune motivația realizării acestui volum, considerându-l util atât pentru specialiști, cât și pentru persoanele pasionate de istoria locală. Deși în spațiul avut în discuție, Depresiunea Neamț, au fost efectuate cercetări arheologice încă de la mijlocul secolului al XIX-lea nu a fost realizată o lucrare de sinteză, în care informațiile să fie analizate unitar. Fără a avea pretenția de a epuiza subiectul, autorul utilizează informațiile provenite din literatura de specialitate, la care adaugă cercetările proprii, pentru a crea o imagine asupra dinamicii teritoriale a comunităților care au locuit în spațiul de interes într-un palier cronologic cuprins între paleolitic și secolul VIII d.Hr.

Capitolul dedicat *Cadrului Natural* (pp. 11–22) cuprinde informații cu privire la delimitarea, caracteristicile geomorfologice și fizico-geografice ale spațiului de interes. Prezentarea condițiilor avantajoase vine în sprijinul explicării gradului de frecvență a zonei. Caracteristicile microclimatului din perioada avută în discuție sunt conturate în acord cu informațiile generale

² D. Borić et al. 2012: D. Borić, M. Radović, S. Stefanović, *Mesolithic-Neolithic Transformations: The Populations of the Danube Gorges*, in M. Harbeck, K. von Heyking, and H. Schwarzberg (eds.), *Sickness, Hunger, War, and Religion. Multidisciplinary Perspectives*, RCC Perspectives, Issue 3/2012, Munich, 2012, pp. 25–40.

din literatura de specialitate privind schimbările climatice. Acestea sunt completate cu studiile paleoclimatice și arheobotanice realizate pentru siturile de la Târpești – Râpa lui Bodai și Țolici – Hălăbutoaia.

În capitolul *Istoricul cercetărilor* (p. 23–26) sunt prezentate principalele etape ale cercetării arheologice din aria de interes. Autorul nu omite să menționeze propria contribuție la repertorierea descoperirilor din zona de lucru, cercetare desfășurată pe parcursul ultimului deceniu³.

Repertoriul stațiunilor și descoperirilor arheologice (p. 25–52) constituie baza documentară a lucrării. Catalogul cuprinde 68 de așezări, 14 descoperiri izolate și 3 tumuli, fiind structurat în funcție de unitatea administrativă pe teritoriul căruia a fost realizată descoperirea.

Pentru fiecare dintre acestea sunt menționate în catalog localitatea și toponimia minoră, informații privind cercetările anterioare, date topografice, descrierea materialelor, încadrarea culturală și cronologică, coordonatele absolute de localizare (GPS) pentru o parte din situri și bibliografia.

Cea mai importantă parte a acestei lucrări este dedicată *Considerațiilor arheologice* (p. 53–142) unde sunt prezentate caracteristicile așezărilor și a materialelor arheologice identificate în spațiul de lucru. Capitolul este structurat cronologic, fiind împărțit în șapte subcapitole în care sunt prezentate descoperirile atribuite perioadelor istorice *Paleolitic* (p. 53–55), *Neolitic* (p. 55–63), *Eneolitic* (p. 63–89), *Epoca bronzului* (p. 89–106), *Epoca fierului* (p. 107–125) și *Perioada romană și postromană (sec. II–VIII p. Chr.)* (p. 125–141), la care se adaugă un subcapitol dedicat descoperirilor de *Movile/tumuli* (p. 141–142) care nu au putut fi încadrate cronologic.

Pentru fiecare perioadă, au fost menționate numărul de situri descoperite, modul în care a fost cercetat până în momentul actual, dinamica așezărilor, amplasarea față de rețeaua hidrografică și forma de relief la nivel microregional, analiza materialelor arheologice și aspecte cronologice.

Densitatea înregistrată în spațiul de interes este explicată prin existența resurselor naturale necesare și a condițiilor climatice prielnice. Amplasarea în apropierea principalelor cursuri de apă este considerată un indiciu privind utilizarea văilor principalelor râuri drept căi de acces.

Materialele arheologice descrise provin în cea mai mare măsură din periegezele efectuate de către Vasile Diaconu. Pentru așezările în care nu au fost întreprinse cercetări sistematice sau sondaje, cercetarea de teren a reprezentat singurul mod prin care a fost realizată încadrarea culturală a zonei de locuit.

Pentru artefactele din piatră descoperite în unele așezări au fost realizate tabele în vederea evidențierii

raportului dintre tipul de artefact și materie primă utilizată pentru realizarea acestora.

Vasile Diaconu realizează o analiză detaliată a artefactelor metalice atribuite comunităților hallstattiene descoperite în Depresiunea Neamț pentru încadrarea cronologică mai exactă a pieselor și evidențierea legăturilor interculturale cu spații aflate la mari distanțe.

Autorul realizează analiza materialelor din perioada timpurie și târzie a Hallstatt-ului, consemnând faptul că pentru perioada mijlocie nu au fost descoperite urme de locuire (p. 110). Acesta nu ia în considerare o ipoteză existentă în literatura de specialitate potrivit căreia unele grupuri culturale din perioada incipientă au continuat să existe și pe parcursul perioadei mijlocii a primei epoci a fierului⁴.

Aceste subcapitole sunt lipsite de concluzii istorice cu privire la aspectele generale și particulare a fiecărei perioade care ar fi putut reliefa o serie de constante comportamentale și ar fi scos în evidență particularitățile și necesitatea de adaptare a acestor comunități la condițiile de mediu existente în anumite secvențe cronologice.

În capitolul dedicat *Considerațiilor finale* (pp. 143–146), autorul reia o serie de idei formulate pe parcursul lucrării. Acesta consideră că diferența de densitate înregistrată în Depresiunea Neamț se datorează atât stadiului cercetării, cât și condițiilor naturale din anumite zone. Numărul mai mare de așezări înregistrat în bazinul hidrografic al Topoliței se datorează specificului reliefului cu terase joase și lunci întinse care permitea desfășurarea activităților agro-pastorale, spre deosebire de bazinul râului Neamț, unde întâlnim terase înguste și versanți abrupti.

Autorul a considerat utilă introducerea în acest volum a patru studii interdisciplinare realizate pe baza artefactelor descoperite în Depresiunea Neamț: analiza petrografică a artefactelor descoperite în siturile de la Sălăucești – *Dealul Valea Seacă* și Topolița – *La Ilioi*, analiza arheozoologică a resturilor feunistice din așezarea de la Târgu Neamț – *Dealul Pometea*, analiza sedimentologică a unor eșantioane de chirpici arși și analiza metalografică realizată asupra pieselor din necropola tumulară de la Braniște – *Nemțișor*. În ceea ce privește aceste studii se remarcă o serie de discrepante de prezentare și de publicare. Primul dintre articole este realizat în limbă de circulație internațională, limba engleză, iar celelalte trei în limba română. Materialele arheologice sunt ilustrate prin desene, așa cum este cazul descoperirilor metalice de la Braniște – *Nemțișor*, în timp ce artefactele din piatră descoperite la Sălăucești – *Dealul Valea Seacă* și Topolița – *La Ilioi* sunt fotografiate.

Rezultatele acestor buletine de analiză interdisciplinară nu au fost utilizate în lucrare decât parțial pentru analizele petrografice, în timp ce datele oferite de celelalte studii nu sunt integrate în text, ceea ce face ca acestea să aibă doar valoare informativă.

³ V. Diaconu, *Recunoașteri arheologice de suprafață în zona orașului Târgu Neamț*, in *MemAntiq*, XXIV, Piatra Neamț, 2007, pp. 87–119; idem, *Noi situri arheologice în zona de nord-est a județului Neamț*, in *MemAntiq*, XXV–XXVI, 2008–2009, Piatra Neamț, 2010, pp. 417–435.

⁴ A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holíhrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1994, pp. 129, 164 cu tabel cronologic.

Volumul este însoțit de un amplu rezumat tradus în limba engleză (pp. 178–181) în care sunt expuse principalele aspecte tratate în cadrul acestui demers.

Acest studiu se încheie cu o anexă care cuprinde *Bibliografia* (pp. 185–206) unde sunt menționate sursele utilizate de autor pentru întocmirea lucrării. La acestea se adaugă cele 92 de figuri (hărți, fotografii ale siturilor și desene ale materialelor arheologice menționate în lucrare) (pp. 207–298) și un *Indice* (pp. 299–305) de nume proprii care facilitează lectura și identificarea localităților și descoperirilor menționate în textul lucrării. Grafica ilustrației este de bună calitate, majoritatea materialelor arheologice provenind din cercetările personale ale autorului.

Lucrarea a fost dificil de realizat deoarece cuprinde descoperiri atribuite comunităților umane care au locuit în Depresiunea Neamț într-o perioadă îndelungată, de la

Paleolitic și până în secolul VIII d.Hr, ceea ce necesită implicit numeroase informații despre perioade diferite. La aceasta se adaugă faptul că în spațiul menționat nu au fost întreprinse un număr mare de cercetări, iar informațiile existente în literatura de specialitate sunt lacunare și trunchiate. Aceste elemente scot mai mult în evidență activitatea de cercetare întreprinsă de Vasile Diaconu pentru realizarea acestei lucrări, având în vedere că aproape jumătate dintre așezările discutate în lucrare reprezintă descoperiri personale ale autorului.

Această lucrare conține numeroase elemente de noutate și poate fi utilizată de către specialiști atât pentru informațiile inedite publicate, cât și ca model pentru o analiză microregională.

ALEXANDRU GAFINCU
alexandru.gafincu@yahoo.com

OCTAVIAN LIVIU ȘOVAN, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Editura Pim, Botoșani, 2013, 500 p. + varianta digitală pe CD-ul atașat volumului.

Despre necesitatea întocmirii repertoriilor arheologice județene aproape că nu mai trebuie scris nimic; orice arheolog, muzeograf, cercetător, care lucrează în domeniu sau oricine a cochetat, cel puțin, cu disciplina Arheologiei, cu munca de muzeu, este conștient că o asemenea întreprindere este cu adevărat necesară. De la interesul comunităților locale pentru valorificarea patrimoniului cultural, până la grija forurilor ministeriale de la București pentru repertorierea generală, la scara întregii țări, a tuturor siturilor arheologice, există o multitudine de motive, care justifică elaborarea unor asemenea lucrări de anvergură. Dacă aruncăm o privire rapidă asupra repertoriilor naționale, observăm că cel dintâi publicat a fost primul repertoriu al județului Botoșani (1976), iar cel mai recent aparține domnului dr. Carol Kacsó – *Repertoriul arheologic al județului Maramureș* (2011); între acestea se intercalează repertoriile județelor Iași (1984), Cluj (1992), Alba (1995), Mureș (1995), Brașov (1996), Covasna (1998), Harghita (2000), Sibiu (2003), Sălaj (2010) și Hunedoara (2005).

Personalitatea științifică a domnului dr. Octavian Liviu Șovan este una deosebit de proeminentă și perfect conturată în ansamblu arheologiei românești din ultimii 40 de ani. Produs al școlii arheologice ieșene (a studiat și colaborat cu M. Petrescu-Dîmbovița, Nicolae Gostar, Dinu Marin, Dan Gh. Teodor, V. Chirica, V. Spinei, I. Ioniță), deci cu rădăcini adânci în *Universitate* și *Institutul de Arheologie*, domnia sa este autorul a numeroase studii, articole, note, rapoarte de săpătură și volume, de autor sau în colaborare, opera sa fundamentală rămânând valorificarea propriilor cercetări din situl Sântana de Mureș-Cernjachov de la Mihălășeni, jud. Botoșani, care a văzut lumina tiparului în anul 2005.

Repertoriul arheologic al județului Botoșani, demers deosebit de pretențios, migălos și cronofag, sprijinit de Muzeul Județean Botoșani, Institutul Național al Patrimoniului (București) și Direcția pentru Cultură

Botoșani, a văzut lumina tiparului în cadrul tinerei colecții *Bibliotheca Archaeologica „Hierasus” Monographica*, reprezentând apariția cu numărul IV din această serie.

După mai multe tentative și lupte pe „baricadele sistemului”, domnul dr. O. L. Șovan a reușit, cu sprijinul domnului Bogdan Șandric, analist-arheolog și specialist în GIS din cadrul Institutului Național al Patrimoniului din București, să câștige bătălia. Astfel, proiectul editorial a fost finanțat de *Administrația Fondului Cultural Național*, prin intermediul căreia s-au obținut resursele financiare care au permis tipărirea volumului, la un preț absolut insignifiant (8,28 lei).

Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani se deschide printr-un *Cuvânt înainte* (pp. 1–2), semnat de prof. univ. dr. Vasile Chirica, una dintre marile personalități ale arheologiei românești, reputat specialist al timpurilor străvechi din spațiul sud-est european, cu „antecedente” remarcabile, pe linia scrierii unor repertorii arheologice de calibrul, premiate și recunoscute pentru faptul că au deschis calea întocmirii unor repertorii arheologice în țara noastră. Este vorba, în ordine cronologică, despre *Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani* (1976), autori: Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, precum și de *Repertoriul Arheologic al Județului Iași* (1984), autori: Vasile Chirica și Marcel Tanasachi. Argumentând cu pertință, distinsul arheolog ieșean accentuează necesitatea întocmirii noului repertoriu al județului Botoșani, care ar trebui să aibă menirea de a desăvârși etapa de cercetare 1976, anul apariției celui dintâi repertoriu. Natura a fost darnică cu spațiul locuit de comunitățile umane în *Câmpia Jijiei*, care este suprapusă, administrativ vorbind, de județul Botoșani. De aceea, aici, cercetările începute încă din veacul al XIX-lea, unele semnalate și de Alexandru Odobescu (din vremea celebrului *Chestionar* – 1871), au evidențiat și detaliat o remarcabilă continuitate de locuire, din timpurile cele mai vechi, până în pragul

modernității, continuitate definită de o *unicitate* aparte. Aici se întâlnesc, așa cum amintește dr. Vasile Chirica, vestigii paleolitice, tumuli, valuri de pământ – *Valul lui Traian*), nenumărate monumente arheologice aparținând culturilor Precucuteni, Cucuteni și Noua, fortificații datând din diverse epoci istorice, vestigii din perioada migrațiilor, a „mileniului întunecat” și medievale. Probabil că nimeni nu o putea spune mai nimerit, decât a făcut-o Vasile Chirica: „... spațiul geografic al județului Botoșani se constituie ca un adevărat muzeu în aer liber”.

În *Introducere* (pp. 3–8), autorul, dr. Octavian Liviu Șovan, arheolog în cadrul *Direcției Pentru Cultură Botoșani*, prezintă, în cadrul unui excurs atent ales, necesitatea, etapele, istoricul cercetărilor arheologice din perimetrul administrativ Botoșani (județ înființat prin împărțirea Regiunii Suceava în județele Suceava și Botoșani în urma reformei administrative din anul 1968), dificultățile, așteptările, rezultatele proiectate în cadrul construcției științifice *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*. Sunt amintite frumoasele realizări ale marilor pasionați Neculai și Emilia Zaharia și a regretatului academician Mircea Petrescu-Dîmbovița, cei care au schițat, prin tipărirea, în anul 1970, primul repertoriu arheologic al Moldovei – cunoscuta contribuție *Așezări din Moldova*). Paradoxal, măsurile „punitiv”, de autofinanțare din anii comunismului (1981), care au afectat grav destinele multor muzeografi, cercetători, restauratori, conservatori, au fost benefice pentru cercetarea de teren din județul Botoșani. Domnul dr. O. L. Șovan, un luptător care nu s-a lăsat copleșit de tarele „sistemului”, a avut o contribuție remarcabilă, prin găsirea unei modalități de finanțare în baza săpăturilor de salvare arheologică, plata fiind efectuată de fosta I.E.E.L.I.F. – Botoșani (având ca obiect de activitate îmbunătățirile financiare), care a alocat sume considerabile. Astfel se explică faptul că în județul Botoșani au existat, în acei ani, zeci de șantieri arheologice, în cadrul cărora s-au implicat arheologi de renume: Alexandru Păunescu, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Adrian și Maria Florescu, Neculai și Emilia Zaharia, Dan Gh. Teodor și Silvia Teodor, Victor Spinei, Vasile Chirica, Maria Bitiri, Mihalache Brudiu, Nicolae Ursulescu, Lidia Dascălu, Dinu Marin, Ion Ioniță, O. L. Șovan, Anton Nițu, Paul Șadurschi, Constantin Iconomu, Constantin Asăvoaie, Maria Diaconescu, Rodica Popovici, Emil Moscalu, Florentin Burtănescu și mulți, mulți alții. Menționăm că inițiativa a fost preluată la nivelul întregii rețele muzeale din România. Autorul scrie și despre importanța cercetărilor mai recente, de după 1989, trecând în revistă atât realizările în ceea ce privește domeniul arheologiei medievale, cât și legislația apărută din 2000 încoace, punctând ca atare golurile legislative și punctele forte, măsurile ce trebuiau a fi luate în cadrul instituției pe care o reprezenta – *Direcția pentru Cultură Botoșani*.

Paragrafe aparte privesc modelul de fișă ales de autor pentru acest repertoriu; se arată faptul că ar fi fost imposibilă o detaliere mai mare a descoperirilor arheologice (după unii specialiști, poate nu tocmai modul

cel mai fericit), optându-se pentru fișe algoritmizate simplificate, dar care să ofere datele fundamentale unei reperări și înregistrări corecte a siturilor; chiar dacă nu toate siturile arheologice din județ au putut fi verificate în teren, în ciuda eforturilor depuse de arheologi prin efectuarea a repetate periegeze și informări bibliografice, totuși, datele strânse sunt de o mare valoare științifică și administrativă. În ceea ce privește judecarea cultural-cronologică a descoperirilor, s-a utilizat recentul *Tratat de Istoria Românilor* (cele două ediții – 2001, 2010), totodată fiind consultați cercetători de prestigiu, precum: Dan Gh. Teodor, Victor Spinei, Vasile Chirica, Nicolae Ursulescu, Mircea Ignat și Mihalache Brudiu, care, prin sfaturile lor, au asigurat creionarea unei periodizări, de altfel pe larg explicate în acest capitol introductiv (pp. 6–7).

Toate acestea permit, în opinia autorului, per ansamblu, buna cunoaștere a descoperirilor arheologice și înregistrarea lor sub pavăza legii, atâta vreme cât sunt definite și delimitate în cadrul RAN și LMI.

Urmează capitolul *Istoria proiectului „Repertoriul arheologic al județului Botoșani”* (p. 9–16), semnat de domnul Bogdan Șandric, unul dintre cei mai avizați specialiști GIS de la noi. Echilibrat, concis și explicit, textul este mai mult decât lămuritor în privința intențiilor, dar, mai ales, a necesității elaborării unei asemenea lucrări, ce impunea, de la bun început, nu doar un volum imens de muncă de teren din partea arheologilor, ci și de birou, dacă avem în vedere complexitatea, minuțiozitatea „despicării” și înțelegerii informațiilor arheologice, care trebuiau să fie corelate cu datele de geografie spațială. Așa este, semnatarul capitolului a surprins, cât se poate de limpede, fapt ce s-a confirmat și în timpul lecturării noastre a volumului, că necesitatea apariției noului repertoriu a fost, mai curând, una administrativă. Trăim într-o epocă aflată într-o permanentă mișcare, rotire, există proiecte ce trebuie rapid implementate, construcții ce nu pot aștepta, de aceea, descoperirea, cartarea, cuantificarea și algoritmizarea *cvasiexhaustivă* a siturilor arheologice e absolut necesară, pentru a putea fi protejate. Având o privire generală corectă asupra *Repertoriului Arheologic Național*, Bogdan Șandric a înțeles că siturile arheologice trebuie verificate și amplasate precis din punct de vedere spațial, localizarea și determinarea cu acuratețe a coordonatelor geografice fiind o preocupare de bază a acestuia, pe parcursul elaborării repertoriului. Domnia sa explică perfect instrumentele de lucru, hărțile topografice și satelitare, ortofotoplanurile, sistemul GIS utilizat, dar și rezultatele obținute. Totul a durat nu mai puțin de patru ani, între 2008–2012, fiind necesar efortul unei întregi echipe, care s-a ocupat cu delimitarea siturilor arheologice și digitalizarea informațiilor, rezultatele fiind concretizate prin: hărți 2D, harta interactivă, care poate fi procesată pe computerul fiecărei persoane cu minime abilități în cunoscutul program ArcGIS și harta interactivă on-line, parte integrantă a aceluiași complex proiect GIS, toate acestea având menirea de a simplifica și ajuta la cunoașterea detaliilor specifice delimitării și poziționării

siturilor arheologice menționate în textul repertoriului. Lucrul utilizatorilor cu harta este mult ușurat și de prezența unor ghiduri de utilizare, aflate pe cd-ul care însoțește volumul.

Corpusul descoperirilor (pp. 17–482) reprezintă partea masivă a volumului. Aici regăsim, organizate după un algoritm prestabilit – pe comune, alfabetic, siturile arheologice cunoscute la această dată de autor, după cum urmează: *localitatea, codul RAN, codul LMI, punctul/toponimul, parcela cadastrală, latitudinea și longitudinea, observații* (de genul intra- sau extravilan), *reperele, starea de conservare a sitului, factorii de risc* (naturali, antropici), *anul descoperirii, numele descoperitorului, tipul cercetării* (ex. perieghetă, sistematică), *descoperiri* (organizate într-un tabel, cuprinzând tipul descoperirii, perioada, cultura, faza culturală).

Urmează *Bibliografie* (pp. 483–498), consistentă, conținând un număr de peste 360 de titluri; lucrarea se încheie cu *Lista prescurtărilor* (p. 499).

Fără îndoială că în analiza acestei lucrări nu putem fi decât subiectivi; copilăria și adolescența noastră s-au petrecut în mare parte pe malurile Bașului și Prutului, la Suharău, Alba și Darabani. Este suficient să amintim faptul că regretatul arheolog Paul Șadurschi a cercetat, în satul Suharău, în punctul nr. 7 – *Ruginosul*, un sit arheologic aflat în apropierea gospodăriei bunicilor. Analizând această voluminoasă producție științifică și, mai ales, maniera în care a fost concepută, putem afirma, fără greșală, că ne aflăm în fața unui *unicum* în arheologia românească, prin urmare, înainte de a începe orice critică, el trebuie înțeles. Remarcăm faptul că, pentru prima dată, se utilizează poziționarea în funcție de aplicația GIS, a siturilor arheologice; ideea, binevenită de altfel, de a oferi date despre parcelele cadastrale este și ea o premieră, la fel ca detalierea factorilor degradanți ai siturilor arheologice. De aceea, din punctul de vedere al administrării și protejării patrimoniului imobil, lucrurile stau bine, oferindu-se un instrument de lucru corect întocmit și care servește interesele statului român, reprezentat, în unitățile administrative (județe), de *Direcțiile pentru Cultură*. Poate că ar fi util și un al doilea volum, în care să fie prezentate cât mai multe desene, fotografii, planșe, ale unor obiecte descoperite în siturile arheologice sau cu obiecte „de efect”, care să

ajute pe arheologi în aprofundarea unei imagini mai clare asupra unor secvențe de locuire în funcție de anumite criterii. Într-adevăr, această observație este justă, dar, având în vedere scopul prezentului repertoriu, care de la bun început a fost programat a fi altceva decât repertoriile arheologice clasice, credem că nu poate constitui neapărat o greșală sau o scăpare. În orice caz, bogata și variata bibliografie invocată de autor reprezintă un sprijin destul de consistent; în baza literaturii, cititorii pot realiza trimiteri la articole și volume consistente, în care sunt de multe ori prezentate mai mult decât suficient și detaliat, mare parte dintre punctele arheologice inventariate în corpusul descoperirilor. Oricum, lipsa ilustrației arheologice nu reprezintă un obstacol de netrecut, acest lucru poate fi completat și valorificat într-un mod superior în viitor, poate chiar de către domnul dr. O. L. Șovan sau de către colegii arheologi de la Botoșani. Chiar dacă nu împărtășim, în totalitate, periodizarea / cronologia utilizată aici, la care s-a făcut raportarea descoperirilor din repertoriu, suntem de părere că vestigiile sunt bine „fixate”, orice specialist indiferent de opiniile sale înțelegând perfect locul monumentelor / siturilor arheologice în cadrul mai larg al istoriei meleagurilor botoșănene.

Județul Botoșani beneficiază, în acest moment, de un repertoriu arheologic unic, diferit de cele cu care am fost obișnuiți până acum. Esența sa este aceea de a deservi, în primul rând, interesele statului român, ca manager al patrimoniului arheologic mobil și imobil, de conservator și valorificator, prin *Direcțiile Județene pentru Cultură*, prin *Muzeele* și *specialiștii* săi. Efortul deosebit depus de dr. Octavian Liviu Șovan și de colaboratorii domniei sale trebuie respectat, înțeles, continuat și sporit, în virtutea aceluiași interes public. Nu putem decât să felicităm echipa, dar și să regretăm faptul că, din păcate, pentru alte județe, cu număr mai mare de arheologi și cu resurse financiare consistente, nu s-au scris repertorii arheologice, deși aceasta este una dintre misiunile sacre ale carierei unui arheolog și a instituțiilor publice de profil.

BOGDAN PETRU NICULICĂ
Muzeul Bucovinei, Suceava

MIHAELA IACOB, *Moesia Inferior între Orient și Occident. Identitatea culturală și economică a provinciei în contextul lumii romane*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013, 300 p., 30 de hărți, 6 tabele, 4 grafice, toate incluse în text.

Lucrarea Mihaelei Iacob, apărută în 2013 la Editura Muzeului Național al Literaturii Române a fost publicată în cadrul proiectului *Valorificarea identităților culturale în procesele globale*, cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013. Este o operă cu caracter general, concentrată în special asupra istoriei economice și sociale a provinciei *Moesia Inferior* în primele trei secole ale erei creștine.

Mihaela Iacob este cunoscută în special în domeniul numismaticii, unde a activat în ultimele două decenii, publicând o serie de articole în care prezintă materiale arheologice din epoca romană descoperite în zona de nord a Dobrogei. În ultimul deceniu a ocupat funcția de responsabil științific al șantierului (*L'Ibida* – Slava Rusă. Astfel, autoarea este familiarizată cu „identitatea economică și culturală a provinciei în contextul lumii romane” (p. 7).

În introducerea lucrării este prezentat modul în care aceasta tratează simbioza a două civilizații clasice (elenistică și romană), fără a fi neglijat elementul autohton. Pentru a oferi o imagine completă asupra identității culturale și economice în *Moesia Inferior*, autoarea volumului a întrebuițat și analizat toate categoriile de materiale arheologice și surse documentare, dar și date din domenii interdisciplinare. În continuare, este prezentată structura lucrării, împărțită în nouă capitole și o listă a abrevierilor, toate acestea completate cu bogată listă bibliografică și un succint rezumat în limba franceză. De menționat este faptul că primele trei capitole sunt publicate într-o variantă redusă, iar pentru varianta integrală se face trimitere la site-ul proiectului amintit.

Primul capitol, intitulat *Istoriografia Moesiei Inferior. Dezbateri istoriografice privind economia lumii antice* (pp. 12–19) tratează falia dintre istoriografia românească și cea bulgărească, specialiștii români concentrându-se doar pe teritoriul Dobrogei, iar cei bulgari cercetând partea de nord a Bulgariei de astăzi. Totodată, sunt prezentate ideile și curente din istoria universală în privința economiei antice. Se insistă asupra a două curente, modernism și primitivism și asupra ideilor exponenților principali (M. I. Rostovtseff și M. Finley).

Cel de-al doilea capitol al volumului, *Moesia Inferior – provincie de graniță a Imperiului Roman* (pp. 20–42), este împărțit în trei subcapitole. Primul subcapitol, intitulat *Constituirea provinciei Moesiei Inferior* tratează în linii generale modul de formare a acestei provincii, urmând ca în cel de-al doilea subcapitol – *Granițele și organizarea provinciei* – să fie precizate urmările unui statut de provincie de graniță: organizarea *limes*-ului prin întărirea cu garnizoane romane a orașelor grecești și întemeierea unor noi orașe, sedii de legiune sau de trupe auxiliare precum și construirea unei rețele de drumuri.

Politica administrativă adoptată a fost una echilibrată, prin impunerea unor cadre romane, dar și menținerea elementelor autohtone (fondul daco-getic și cel grec-vest-pontic). Astfel, pentru lumea rurală, prin intermediul atestărilor epigrafice dispunem de informații în privința structurilor administrativ-teritoriale, acesta fiind subiectul celui de-al treilea subcapitol, intitulat *Structuri administrativ-teritoriale în mediul rural – vici*. Un tabel ce menționează cele 107 atestări epigrafice din *Moesia Inferior* în privința acestor structuri rurale *vicus* (κωμη, în cazul provinciilor elenistice), este inclus în acest subcapitol, fiind extrem de util și în care sunt menționate printre altele, și sursa bibliografică, localizarea, limba inscripției și datarea.

Cel de-al treilea capitol, *Resurse naturale și habitat. Forme de proprietate asupra pământului*, este structurat în cinci părți și tratează subiecte ca geografia și resursele zonei, preocupările agricole și viticole în epoca romană, dar și ocupațiile legate de vânătoare, pescuit și creșterea animalelor. Se menționează și câteva date despre reconstituirea peisajului antic, dar și despre formele de proprietate asupra pământului și modurile de impozitare.

Dat fiind că volumul are ca subiect principal istoria economică și socio-culturală, următoarele trei capitole

sunt cele mai consistente. Capitolul IV, intitulat *Producția locală de mărfuri* (pp. 53–110) include patru subcapitole, fiecare corespunzând unei categorii de material: ceramică, sticlărie, extragerea și prelucrarea metalelor și prelucrarea marmorei, pietrei și calcarului. Autoarea încearcă să surprindă totalitatea activităților economice de producție din provincia *Moesia Inferior*, luând în calcul diferite ateliere ceramice precum cele din teritoriul orașului *Nicopolis ad Istrum* sau *Durostorum*, existența carierelor de extragere a pietrei și a metalelor, dar și fabricarea vaselor și obiectelor din sticlă. Este luat în considerare impactul prezenței militare în apariția și dezvoltarea unor ateliere, în special în cazul ceramicii, și influențele atelierelor din alte regiuni geografice ale Imperiului roman asupra meșterilor din această provincie. Informațiile sunt completate de tabele și hărți pentru a surprinde mai bine o imagine de ansamblu asupra acestui fenomen.

Importurile de mărfuri sunt tratate în cel de-al cincilea capitol (pp. 111–174) al acestui volum, tot din punct de vedere al tipurilor de materiale, fiind prezentate în contextul sitului arheologic în care au fost descoperite. Importurile ceramice reprezintă o varietate de forme și tipuri ceramice (ex. *terra sigillata*, amfore, opaițe), provenind din ateliere din zona estică a Mării Mediterane (Asia Mică, Orientul Apropiat) și din centre de producție din Europa Occidentală (ex. atelierele de *terra sigillata* din Peninsula Italică și Gallia). Odată cu ceramica, pătrund în această zonă și alte categorii de mărfuri: produsele din sticlă și obiecte din bronz. În ceea ce privește piesele de sculptură, votive sau funerare, datorită materialului din care erau fabricate, importul era mai redus, fiind în cea mai mare parte produse în atelierele provinciei. Se observă influențele modei romane și ale tradiției elenistice, mai târziu fiind observate și modele orientale.

În capitolul următor, *Circulația monetară în Moesia Inferior* (pp. 175–191), este prezentat un element fundamental al economiei romane, moneda ca principal instrument al activității comerciale. Sunt analizate anumite aspecte privind circulația monedei imperiale grecești/provinciale romane, insistându-se asupra atelierelor romane din provincie (*Tomis, Histria, Callatis, Marcianopolis, Nikopolis ad Istrum, Dionysopolis, Odessos*). Emisiunile atelierelor provinciale sunt raportate la circulația celorlalte monede romane. În acest scop, sunt întrebuițate o serie de hărți și de grafice comparative.

Cel de-al șaptelea capitol, denumit *Viața culturală – urbanism și arhitectură, culte și divinități* cuprinde un prim subcapitol, *Urbanism și arhitectură*, domeniu de excelență pentru romani, aceștia folosind principiile arhitecturale grecești, dar și etrusce. Deși este uneori un subiect greu de abordat datorită suprapunerilor din epocile mai târzii, sunt documentate numeroase elemente urbanistice și arhitecturale, cu funcționalități diferite la: *Histria, Tomis, Callatis, Argamum, Noviodunum, Aegyssus, Tropaeum Traiani, Marcianopolis*: străzi, incinte, gimnazii, amfiteatre, sisteme de fortificații, edificii termale. Al doilea subcapitol ilustrează fenomenul artistic din *Moesia*

Inferior, surprins sub forma sculpturii și a monumentelor laice, votive sau private, dar și în reprezentări în metale prețioase, geme și intalii. Arta provinciei se supune curentului clasicizant, având influențe italice, dar și reprezentări ale propagandei imperiale. Al treilea subcapitol, *Religia*, este tratat succint (textul integral fiind accesibil pe site-ul proiectului). Sub aspectul sincretismului religios sunt menționate reprezentările divinităților romane și grecești, ulterior având o mare răspândire cultele orientale și creștinismul.

Capitolul VIII, *Relațiile comerciale ale provinciei Moesia Inferior. Circulația oamenilor, circulația mărfurilor* (pp. 207–232), este împărțit în trei subcapitole, după cum urmează: în primul este prezentată rețeaua de drumuri și porturi ce asigurau legăturile dintre *Moesia Inferior* și celelalte provincii ale Imperiului roman. Totodată, este luat în considerare și statutul de *emporium* al cetăților de pe litoralul vest-pontic. Sursele epigrafice consemnează circulația unor categorii de comercianți, meșteșugari, medici și funcționari, pe baza onomasticii fiind stabilit locul de proveniență al acestora.

Odată cu dezvoltarea căilor de comunicație, se conturează imaginea dinamică a relațiilor inter-provinciale în cadrul Imperiului.

Ultimul capitol, *Locul provinciei Moesia Inferior în economia Imperiului roman* (pp. 233–239) reprezintă concluziile lucrării de față, în care se încearcă identificarea particularităților de identitate locală în contextul general al lumii romane.

Volumul *Moesia Inferior între Orient și Occident. Identitatea culturală și economică a provinciei în contextul lumii romane*, reprezintă o lucrare cu caracter general, ce nu se dorește însă a fi o monografie, așa cum specifică și autoarea (p. 8). Însușind un volum dens de informații, acesta reprezintă un excelent instrument de studiu atât pentru studenți, cât și pentru cei care studiază mai aprofundat istoria regiunii menționate.

DIANA ANDREEA STAN

Facultatea de Istorie, „Universitatea Al. I. Cuza”, Iași
diana.stan91@yahoo.com

ANDREI DORIAN SOFICARU, *Populația provinciei Scythia în perioada romano-bizantină (sf. sec. III – înc. sec. VII)*, Cuvânt înainte de Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, 318 p. + 46 figuri + 39 tabele, ISBN 978–973–703–706–0.

Această versiune revizuită a tezei de doctorat, susținută de autor în anul 2009, la Facultatea de Istorie a Universității din București, tratează populația provinciei romane târzii Scythia, utilizând trei direcții principale de cercetare: interpretarea surselor istorice literare și epigrafice, analiza descoperirilor arheologice și analiza antropologică. Limitele cronologice sunt clar delimitate, desemnând perioada în care provincia a existat din punct de vedere administrativ, mai exact perioada scursă între începutul domniei lui Diocetianus (284) și sfârșitul domniei lui Heraclius (641).

Arheolog și antropolog deopotrivă, autor a numeroase studii ce ilustrează dubla sa specializare⁵, Andrei D.

Soficaru studiază, pentru prima dată în arheologia și antropologia din România, descoperirile de oseminte umane recurând la bioarheologie, domeniu relativ nou al arheologiei care „subliniază componenta biologică a înregistrărilor arheologice”, având ca obiectiv principal „studiul osemintelor umane din contextele arheologice prin interpretarea comportamentului uman după schelet” (p. 12).

Lucrarea aici semnalată este structurată în cinci capitole, fiecare având un caracter autonom, precedate de o introducere și urmate de un număr semnificativ de planșe, majoritatea provenind din colecțiile proprii ale autorului.

Cartea debutează cu un *Cuvânt înainte* (pp. 7–9), semnat de Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, profesor universitar doctor la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Acesta include demersul științific al autorului „într-un debut al unei cercetări de demografie istorică ignorată sau prea puțin tratată la noi” (p. 9).

În *Introducere* (pp. 11–22), Andrei D. Soficaru încercă să motiveze demersul de față prin răspunsurile oferite la trei întrebări: *De ce această populație?*, *De ce provincia Scythia?*, *De ce perioada 284–641?*. De asemenea, autorul enumeră cele trei direcții la care a apelat în cercetarea sa și prezintă câteva elemente de geografie (localizare, limite geografice, relief, rețea

⁵ A. D. Soficaru, *Synthese der anthropologischen Analysen: Bemerkungen*, in E. Teleaga, V. Zirra (ed.), *Die Nekropole des 6.-1. Jhs. v.Chr. von Istria Bent bei Histria. Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., 2003, pp. 143–145; N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Studiul antropologic al osemintelor din cavoul romano-bizantin „Tudorca” de la Slava Rusă (antica Ibida)*, in *Peuce*, S.N., I (XIV), 2003, pp. 511–530; N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Studiul antropologic al osemintelor descoperite în cripta basilicii de la Murighiol (anticul Halmyris)*, in *Peuce*, S.N., I (XIV), 2003, pp. 531–580; N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Osteobiographical study of the human remains discovered in the crypt of Murighiol (antique Halmyris) basilica*, in *Il Mar Nero*, Roma, 5, 2001–2003 (2007), pp. 169–190; Al. Dinu, A. D. Soficaru, N. Mirițoiu, *The Mesolithic at the Danube's Iron gates: new radiocarbon dates and old stratigraphies*, in *Documenta Praehistorica*, 34, 2007, pp. 31–52; A. D. Soficaru, *Human remains discovered in the Basilica D from Tropaeum Traiani*, in *Annuaire Roumaine d'Anthropologie*, 43–44,

Bucurest, 2006–2007, pp. 3–7; A. D. Soficaru, *Anthropological researches regarding the Roman-Byzantine province, Scythia*, in *Annuaire Roumaine d'Anthropologie*, 43–44, Bucurest, 2006–2007, pp. 9–13; A. D. Soficaru, *Propunere pentru o tipologie uniformă a mormintelor romano-bizantine din Dobrogea*, in *Peuce*, S.N. V, 2007, pp. 297–312.

hidrografică, climă etc.) ce caracterizează spațiul aflat în discuție.

Capitolul I, intitulat *Provincia Scythia în perioada 284–641* (pp. 23–66), cuprinde o scurtă trecere în revistă a unor aspecte referitoare la evenimentele politice ce au afectat provincia, tipul de organizare administrativă și militară, informații privitoare la viața economică și socială, populația locală și barbarii atestați în provincie. Sunt analizate sursele literare antice ce conțin informații privind provincia Scythia, însă de cele mai multe ori, acestea cuprind informații referitoare la conflictele armate sau invaziile barbare ce au afectat provincia, și mai puțin aspecte legate de populație și modul său de viață (p. 51). La acestea se adaugă și un număr de 76 de inscripții consultate de autor, datate în secolele IV–VI, ce cuprind date importante privind: numele persoanei sau persoanelor menționate, vârsta, profesia, originea etnică etc.

Toate siturile arheologice în care au fost descoperite necropole sau morminte izolate au fost sintetizate în capitolul al II-lea (*Catalogul descoperirilor funerare*, pp. 67–129) sub forma unui catalog, având următoarea organizare: punct, istoricul cercetărilor, planul necropolei, comentarii, număr de morminte și de indivizi înhumăți, tipuri de morminte, orientare, poziția scheletelor, inventar, datarea necropolei, locul de păstrare al materialului osteologic, analiză antropologică, bibliografie. Acest catalog conține un număr de 19 situri: Aegyssus, Argamum, Beroe, Bizone, Callatis, Capidava, Carsium, Dinogetia, Enisala, Halmyris, Histria, (L)Ibida, Noviodunum, Nufăru, Pietreni, Șipote, Tomis, Tropaeum Traiani, Ulmetum.

În cel de-al III-lea capitol (*Analiza practicilor funerare*, pp. 131–179), autorul a încercat să analizeze elementele de arheologie funerară databile în epoca Dominatului de pe teritoriul provinciei Scythia. Sunt tratate subiecte specifice acestui domeniu, cum ar fi: situarea geografică a siturilor, tipurile de înhumări specifice epocii, organizarea spațială a zonelor de înhumare, poziția scheletelor în groapă, analizele antropologice (analizate 524 de schelete dintr-un total de 2783) sau practicile funerare de la păgânism la creștinism. Pentru perioada romano-bizantină, au fost publicate sau menționate în lucrările arheologice 2943 de morminte. Dintre acestea, autorul a introdus în baza sa de date un număr de 847 (28,78%). Pe baza acestora, a fost construită o tipologie uniformă a mormintelor, ce cuprinde cinci tipuri de morminte, cu subtipuri (pp. 154–156); în prealabil s-a făcut o scurtă trecere în revistă a tipologiilor precedente.

Al IV-lea capitol, intitulat *Populația provinciei Scythia* (pp. 181–213), tratează patologia indivizilor din copilărie până la determinarea cauzelor morții acestora, făcându-se apel la bioarheologie. Pentru acest studiu, Andrei D. Soficaru a utilizat loturi de oseminte umane provenind de la trei necropole romano-bizantine: (L)Ibida (136 de schelete), Callatis (170 de schelete) și Histria (108 schelete). Analiza antropologică a acestora a

fost posibilă în cadrul *Global History of Health Project*⁶, proiect început și dezvoltat la *Ohio State University*. Plecând de la urmele lăsate pe dantură și oase, autorul a identificat o parte din bolile ce i-au afectat pe indivizii acelor vremuri: stresul fiziologic (având ca indicatori: statura, anemia deficienței fierului și hipoplazia emailului dentar); afecțiuni ale dinților (carii, pierderi de dinți și abcese), osteoperiostita și osteoartrita (boală reumatică); urmele de violență datorate cauzelor militare, celor religioase, a accidentelor ori a violenței domestice.

Cel de-al V-lea capitol, numit *Rezultate și discuții* (pp. 215–235), reprezintă partea finală a lucrării, însă nu respectă tiparul clasic al concluziilor (de obicei concluziile unei lucrări nu sunt numerotate ca un capitol separat). Aici se impune a fi prezentate cele mai importante rezultate ale cercetării, însă autorul a optat pentru o abordare deopotrivă teoretică și practică a unor idei dezvoltate într-o mai mică măsură pe parcursul cărții. Sunt tratate, pentru început, cauzele externe și interne ce au condus la căderea graniței și la depopularea orașelor către sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor; posibilitatea determinării etnice a unui schelet sau atribuirii unei serii de schelete unei populație anume prin apelul la antropologie; determinarea statutului social pe baza tipului de mormânt și a inventarului.

Cum era firesc, textul este însoțit de o bibliografie bine structurată, bogată și variată (pp. 237–252), dar și de o serie de tabele, hărți și ilustrații menite să completeze ideile enunțate de autor.

Există o serie de erori și inconsistențe de editare și tehnoredactare, care ar fi putut fi ușor eliminate la o corectură finală de text. Diagrama privind repartitia numărului de inscripții pe teritorii în epoca analizată (p. 55) este bine întocmită, dar greu de înțeles datorită graficii alb-negru utilizată la tipărire.

Limbajul clar și concis, stilul lipsit de rigiditate și modalitatea de prezentare a lucrării, bine structurată și sistematizată, fac din aceasta un instrument de lucru indispensabil atât cercetătorilor din domeniu (în special pentru cei aflați la început de drum), cât și publicului larg pasionat de cunoașterea perioadei romano-bizantine. Se poate spune că Andrei D. Soficaru și-a atins obiectivul formulat în introducerea cărții – acela de a oferi „noi modele de interpretare a practicilor funerare, dar și al analizelor antropologice ce pot fi corelate cu datele arheologice sau istorice” (p. 22).

LOREDANA-MIHAELA PRICOP
Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași,
pricoploredana@yahoo.com

⁶ <http://global.sbs.ohio-state.edu/>.

IOAN STANCIU, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)* [*The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages (the middle of the 5th century – early 7th century)*], Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4, Edit. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2011, 608 p., 182 pl. ISBN 978-973-7784-64-3; ISBN 978-606-543-234-5.

Sinteza distinsului coleg dr. Ioan Stanciu, de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române (Cluj-Napoca), se remarcă, încă de la început, ca o lucrare meritorie, care captează din plin atenția specialiștilor, nu numai din țară, dar și a celor în primul rând din zonele adiacente geografic. Cantitatea deosebit de mare a informațiilor, observațiile pertinente științifice, diagramele, bibliografia folosită, includ lucrarea în rândul celor mai serioase analize monografice realizate în ultimul deceniu pe plan național.

În încercarea meritorie a reconstituirii peisajului arheo-demografic la scara vechilor provincii românești și de ce nu, în final, la cea națională, este absolut necesară analizarea fenomenelor istorice pe zone mai restrânse geografic, capabile să surprindă anumite particularități microzonale, ca părți din această totalitate cognitivă la care se dorește a se ajunge. Este și cazul amplei sinteze la care ne vom referi acum, care fructifică – nota bene – nu numai un doctorat pe un interval cronologic și pe o temă dificilă – dar și ani de completări și noi eforturi documentare, ulterioare.

Lucrarea cercetătorului din Cluj, ce folosește sistemul de citare uzual la Römisch-Germanische Kommission, prezintă o structurare care s-a dorit să răspundă cât mai bine temei alese. Fără să intrăm în tematica deosebit de numeroaselor subcapitole, trebuie menționate cele două mari sub-perioade studiate: veacul al V-lea – primele două treimi ale celui următor, apoi acela care are drept obiect „orizontul Lazuri-Pișcolt” (după o mai veche propunere a autorului), pus pe seama celui mai vechi nivel de locuire slavă din zonă (a doua jumătate a secolului al VI-lea – prima treime sau jumătate a sec. VII).

Desigur, în partea introductivă sunt tratate problemele de metodologie, limitele cronologice, aspecte istoriografice, cât și delimitarea geografică a spațiului propus studierii (partea de sud-est a bazinului Tisei Superioare – cca. 14.000 km p.), teritoriu aflat în ample conexiuni în primul rând cu cel al restului bazinului amintit (pe parcursul lucrării aici găsindu-se numeroase trimiteri), dar și în spațiul transilvan, sau cel din estul Slovaciei, sau sud-estul Poloniei.

Dacă se poate începe perioada de analiză cu un jalon cronologic bine definit istoric, momentul căderii puterii hunilor (453–454), în schimb, încheierea perioadei se face undeva spre finalul deceniului trei al veacului VII.

Ultima jumătate a secolului V și prima jumătate a celui următor se remarcă și aici, cu excepția părții de sud-vest, inclusă la un moment dat în regatul gepid de până la 567/68, printr-o lipsă de vestigii arheologice astfel databile cert, ceea ce a dus la o inevitabilă constatare: cu excepția nivelului Lazuri-Pișcolt, există o reală discrepanță între nivelul deosebit de anemic al

informațiilor obținute până acum pe cale arheologică și amploarea opiniilor cu iz concludent, elaborate pe baza primelor. Mai mult, din rațiuni ce nu au ținut totdeauna de obiectivitatea științifică, s-a bătut adesea monedă și pe romanizarea populației din această zonă de studiu, compusă din daci, sarmați, germanici răsăriteni, fără să existe argumente arheologice sigure în acest sens. Ori, în lucrarea la care ne referim, este meritul autorului de a se elibera de vechile tipare, luând o atitudine critică asupra argumentării prin ceramica de uz comun, modelată la roată, deci un aspect pur tehnologic, a existenței unei populații latinofone (p. 26). Mai edificatoare din punct de vedere etnic însă sunt descoperirile funerare aparținând orizontului cultural „al cimitirelor cu morminte în șiruri” (*Reihengräberfelder*), care se poate lega de locuirea timpurie gepidă în zona studiată.

Un capitol important din cuprinsul studiului lui Ioan Stanciu este dedicat vestigiilor din secolul al V-lea și primelor două treimi ale veacului al VI-lea, folosindu-se sistemul cronologic în general acceptat pentru întregul spațiu național, racordat și fundamentat pe cel european: etapa D1 (cca. 380–420); D2 (420–450); D3 (450–500).

Dacă pentru etapa finală a epocii imperiale târzii (C 3), în *Barbaricum*-ul din nord-vestul României se constată o mare densitate de habitat, ilustrată prin descoperiri concrete, inclusiv numismatice (72% datorate dinastiei constantiniene), în perioada următoare, sfârșitul veacului al IV-lea – începutul celui următor, este evidențiată și în spațiul din nord-vestul României o scădere drastică a numărului de descoperiri arheologice. Desigur, în acest context, sunt prezentate și cunoscutele tezaure de la Șimleul Silvaniei și Moigrad, dar și piese dispartate atribuibile acestui interval cronologic, inclusiv un număr restrâns de *solidi*, fără ca aceștia să fi avut funcție economică de mijloc de schimb, provenind din *stipendia* și *donativa* acordate de imperiu diverșilor lideri ai unor populații din vecinătate (în cazul de față în special huni).

O atenție deosebită autorul o acordă și etapei care corespunde perioadei existenței regatului gepid (ultima treime sec. V – primele două treimi sec. VI), doar periferia Sud-Vestică a spațiului studiat fiind inclusă acestei structuri de putere. Au fost analizate complexele cunoscute (nu prea numeroase) și inventarul acestora, preponderent ceramică (cea modelată cu mâna deține cantitativ un procentaj modest, de circa 17%, fenomen comun așezărilor regatului gepid). Mai sigur, etnicul germanicilor este ilustrat printr-o serie de descoperiri funerare, cu unele analogii și în Câmpia Tisei, care demonstrează prezența și în teritoriul studiat a cimitirelor de tip *Reihengräberfelder* – circa 480 – 567/568).

Din punctul de vedere al intensității de locuire, autorul sesizează anumite concentrări zonale, dar și

variații pe scara timpului, în etapele cronologice avute în vedere, într-un subcapitol distinct fiind analizate și diferite aspecte legate de populație ca „grupuri etnice”. Dacă până la războaiele marcomanice populația dacică a fost recunoscută ca principalul factor de putere și deci de habitat, în regiunea Tisei Superioare, zona studiată – în actualul stadiu al cercetării – nu pare să fi fost prea dens locuită. După evenimentele belicoase amintite, se resimte penetrarea purtătorilor culturii vandale Przeworsk, ilustrată în mod evident de o serie de morminte de războinici, sau de puncte locuite, precum Lazuri-Lubi Tag sau Zalău-Bld. Mihai Viteazul.

De pe poziție corectă, critică, pentru zona sa de studiu, Ioan Stanciu se detașează de mai vechile teorii, în fond netemeinice fondate științific, despre un așa numit „aspect daco-roman târziu”, atribuit unei eventuale populații romanice locale. Nici măcar ceramica lucrată la roată, de tradiție tehnologică roman-provincială, nu poate reda etnicul, un caz elocvent fiind, tot după autor, ceramica Sântana de Mureș, în interiorul unei culturi care nu a fost pusă niciodată pe seama unei populații romanice.

Un capitol cu un bogat material informațional este cel legat de cei mai vechi slavi în spațiul nord-estic al României. După analizarea unor teorii legate de fenomenul apariției slavilor la Dunărea de Jos și de ipotetica lor patrie primitivă, se analizează și problema cronologiei vestigiilor slave timpurii. Este perfect valabilă observația autorului precum că până acum nu s-a descoperit vreo cultură arheologică legată nemijlocit, organic, de cea timpurie slavă, bine cunoscută deja pentru secolul VI, ultima cristalizată nu cu mult înainte de marea lor migrație, sau poate (aici nu suntem de acord, fiecare zonă de colonizare având specificul său cultural distinct, ce ar fi impregnat diferențieri mari culturale), „chiar în urma acestei deplasări” (p. 94).

O problemă deosebită atinsă de autor, recunoscută și de I. P. Rusanova – cu care suntem cu totul de acord – este și marele risc al unor amestecuri de material ceramic în unele complexe arheologice, cu niveluri mai vechi de locuire, din zona pruto-nistreană ucraineană, care a determinat o datare mai timpurie a primului nivel slav din zonă (p. 97).

Și în cadrul istoriei cercetării slavilor în arheologia românească, s-au emis numeroase idei false, inclusiv marșându-se mult pe cea de romanizare și continuitate pe tot arealul actual național. Este meritul lui Ioan Stanciu de-a fi privit realitățile zonei sale în mod realist, punând un mare semn de întrebare asupra romanizării populației locale de aici. Totuși, nu nuanțează mai mult teoria, devenită axiomă în arheologia românească, privind acea „evoluție aproape identică a situației din Moldova, Muntenia și Oltenia, pe parcursul secolelor VIII–IX ajungându-se la unificarea culturii materiale pe întreg teritoriul României de astăzi” (101, n. 711, citând pe Zaharia 1971, Teodor, 1978). Desigur, putem vorbi în primul rând de un nivel tehnologic apropiat, dar despre acest subiect s-ar merita de organizat un colocviu național.

În continuare se face o trecere în revistă a diverse ipoteze cu privire la momentul trecerii slavilor în

Transilvania, pentru zona sa de cercetare fiind propus intervalul dintre a doua jumătate a secolului VI – secolul VII timpuriu (orizontul Lazuri-Pișcolt – p. 107). După autor, cu referire la partea nord-vestică a României, nu poate fi exclusă datarea etapei celei mai vechi (faza I, stabilită pe baza ceramicii) chiar cu ceva înaintea mijlocului sec. VI.

Sunt analizate complex așezările și locuințele cunoscute ale acestui orizont din spațiul nord-vestic al României, inclusiv prin numeroase diagrame comparative, ca și instalațiile de foc, unele dintre aceste ultime amenajări antropice cu numeroase implicații în discutarea factorilor climatici, a etnicului și de datare.

Foarte atent, autorul analizează și restul tipurilor de complexe cercetate în teritoriul ales studiului. Desigur, un subcapitol special se dedică descoperirilor funerare (amplasare, topografie internă, gropile mormintelor, detalii de rit funerar, inventar, observații antropologice).

Un capitol de o meticulozitate deosebită este și cel dedicat ceramicii. Analiza speciei lucrate exclusiv cu mâna s-a făcut cu numeroase trimiteri la tipologia lui Fušek, sau Rusanova, rezultând una proprie, propusă pentru viitor.

În încercarea de a obține maximum de informații, este tratată și problema poziției vaselor în locuințe, funcționalitatea lor și reprezentarea lor cantitativă. Desigur oalele domină net, dar semnificații aparte dețin și tăvițele (tipsiile) circulare, platourile („vetrele portative”), vălătucii de lut, sau așa-zisele „pânișoare”, despre care nu ne propunem să facem referiri mai ample.

În cadrul subcapitolului dedicat inventarului arheologic, urmează prezentarea podoabelor și accesoriilor vestimentare, dar și a uneltelor și a altor obiecte de uz cotidian.

În fine, Capitolul IV continuă cu discutarea unor aspecte de cronologie relativă, (în care se disting două faze, dintre care ultima cu două sub-faze), făcându-se apel și la analiza asocierii ceramicii pe complexe fiind folosit programul WinBasp – versiunea 5.43. În acest context se fac și raportări la etapele de evoluție ale orizontului slav timpuriu din Slovacia și Polonia (p. 248). Comparația cu unele descoperiri din zonele învecinate, Slovacia răsăriteană, sud-estul Poloniei, care au beneficiat de datări C14 și dendrocronologice, a determinat pe autor să opteze pentru începutul orizontului Lazuri-Pișcolt în cea de-a doua treime a secolului al VI-lea, iar sfârșitul spre prima treime a secolului VII (p. 315).

În teritoriul din nord-vestul României se constată diferențieri ale dinamicii de locuire. În timp ce în sectorul sud-vestic de câmpie, aproximativ de la orașul Carei, în ultima treime a secolului al V-lea s-a concretizat pentru aproape un veac (până la constituirea khaganatului avar timpuriu) un mediu cultural caracteristic regatului gepid, restul nu prezintă descoperiri spre a se demonstra imaginea unei locuiri coerente până la apariția colonizării slave. Oricum, evoluția orizontului Lazuri-Pișcolt este încadrată larg, cu mai mare siguranță, de către autor, între secolul al VI-lea și mijlocul celui următor. Prioritar, caracteristicile acestui orizont se cunosc în teritorii plasate spre nord-est și est, în partea sudică a bazinului

hidrografic al Pripetului (așa numita „grupă Ripnev”) și în bazinul Vistulei Superioare, de aici provenind – în chip logic – și comunitățile slave nou sosite (p. 297, 313).

Un alt subcapitol este dedicat diverselor aspecte ale vieții economice: cultivarea plantelor, creșterea animalelor și meșteșugurilor.

Această parte a textului este continuată de un voluminos catalog al descoperirilor (pp. 319–395), de anexe (pp. 320–468), cuprinzând numeroase tabele analitice, de lista bibliografică (pp. 469–512), de un consistent rezumat în limba engleză (pp. 513–608) și firește de o ilustrație de calitate, 182 de planșe alb-negru și color (pp. 609–793).

Reprezentând o actualizare a etapei de cercetare a spațiului din nord-vestul României, dintr-o perioadă istorică pentru care din păcate prea puțini cercetători și-au dedicat activitatea de-o viață, considerăm că ampla monografie a cercetătorului de la Cluj a devenit un instrument indispensabil cunoașterii mai bune nu numai a spațiului dedicat, dar și a celui transilvan în general. Mai mult, ea poate sta și ca un exemplu de acuratețe metodologică, dăruire profesională și de profunzime a studiului, dovadă a recente premieri a lucrării de către Academia Română.

MUGUR ANDRONIC
Muzeul Bucovinei/Suceava

WARREN TREADGOLD, *Bizanțul și armata sa, 284–1081*. Traducere de Anda-Elena Maleon și Bogdan-Petru Maleon, Editura Speculum, Iași, 2012, 334 p.

Cercetările privind *Imperiul Bizantin* au căpătat amploare și rigoare științifică mai ales în secolele XIX–XX, când a devenit evidentă importanța acestuia pentru istoria europeană. Nu trebuie uitat faptul că încă există izvoare scrise care nu au fost cercetate detaliat, care trebuie coroborate cu descoperirile arheologice, la fel cum se impune corelarea rezultatelor științifice și formularea unor răspunsuri la întrebări tot mai provocatoare.

Problema puterii militare a Imperiului Bizantin constituie un subiect mereu actual, prin prisma acumulărilor succesive pe care le presupune explorarea sa. Unul dintre cercetătorii care au făcut posibilă înțelegerea nu doar a istoriei Bizanțului, cât și cea a societății bizantine este Warren Treadgold. În 1977, și-a susținut teza de doctorat și fost beneficiarul unor stagii de cercetare în diverse domenii de interes legate în special de istoria Bizanțului. În prezent este profesor titular de studii bizantine la Saint Louis University. Printre titlurile publicate se regăsesc: *The Byzantine State Finances in the Eight and Ninth Centuries*, 1982; *The Byzantine Revival (780–842)*, 1988; *Byzantium and Its army*, 1995; *A History of the Byzantine State and Society*, 1997; *A Concise History of Byzantium*, 2001; *The Early Byzantine Historians*, 2007.

Aceste volume reprezintă studii de caz, dar și lucrări cu caracter special, care sunt utile oricărui viitor bizantinolog, dar și pasionatului de istorie. În spațiul românesc, au văzut lumina tiparului până acum două traduceri: *O istorie a statului și societății bizantine*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon, 2004 și *Bizanțul și armata sa 284–1081*, traducere de Anda-Elena Maleon și Bogdan-Petru Maleon, 2012.

Warren Treadgold a publicat lucrarea *Byzantium and its army* în 1995, după care aceasta a cunoscut mai multe traduceri. Încă de la început se impune să reflectăm asupra genezei și utilității acestei lucrări. Precizările în acest sens aparțin chiar autorului, care mărturisește faptul că, pe măsură ce avansa în proiectul realizării unei sinteze de istorie bizantină, a conștientizat importanța pe

care a avut-o armata și a trebuit să elucideze o serie de ambiguități legate de destinul acesteia. Răspunsurile au fost posibile ca urmare a convocării unor izvoare de factură diversă, însă pentru a nu devia de la formatul inițial, Warren Treadgold a hotărât să realizeze un volum separat despre armată.

Cartea pe care o prezentăm aici se adresează atât mediului academic, cât și oricărui pasionat de istorie. Limbajul utilizat este unul lipsit de ambiguitate, urmărind și transmițând informații concise și la obiect. Aceste informații sunt structurate astfel încât chiar și un neinițiat în tainele istoriei să le poată înțelege. Autorul utilizează termeni în limba latină și nu în greacă, pentru a evita să inducă o diferențiere între Imperiul de Apus și cel din Răsărit.

Istoria armatei bizantine este un subiect puțin cercetat. Studiile anterioare prezentului volum sunt „prea puțin folositoare aici, întrucât, dincolo de meritele lor, nu iau în considerare dovezile privind dimensiunile armatei, modalitățile de organizare și de plată ale acesteia, care formează substanța acestei lucrări”, după cum spune însuși autorul. Nici după anul 1995 nu s-au mai realizat lucrări de mare amploare în acest domeniu. Cu toate acestea, pot fi identificate trei categorii de obiecții care pot fi aduse lucrării *Bizanțul și armata sa 284–1081*. Prima dintre acestea a susținut faptul că autorul s-a bazat pe cifre rotunjite, așa cum au fost identificate sursele utilizate, știut fiind că bizantinii preferau cifre standardizate. Pe parcursul cercetării însă autorul a coroborat și analizat cu mare atenție toate sursele pertinente, consemnându-se marja de eroare.

A doua categorie de obiecții ține de modul în care este reconstituită grila de plată a armatei și bugetul din secolul al VI-lea. S-a presupus că soldații mobili *comitatenses* primeau aceeași plată cu cei de garnizoană *limitanei*, care ar fi fost de cinci nomisme. În 375, *limitanei* erau inferiori *comitatenses*, astfel ei nu puteau fi plătiți în mod egal. *Comitatenses* nu ar fi avut cum să-și hrănească familia cu cinci nomisme pe an, suma ajungând unui om abia pentru un trai cât de cât decent.

A treia serie de obiecții ține tot de grila de plată a secolului al VI-lea, dar pleacă de la alte supoziții: raportul dintre cheltuielile militare și bugetul alocat hranei și administrației. În jurul anului 400, cheltuielile pentru armată ar fi avut aproximativ aceeași valoare cu hrana asigurată orașului și administrației. În jurul anului 550, bugetul armatei ar fi fost un sfert din cel total, o altă treime revenind Constantinopolului și ultima administrației. Conform acestor calcule, venitul pe cap de soldat trebuia să fie de cinci nomisme, însă această sumă abia putea acoperi costul pentru hrană. S-au scăpat din vedere costurile armamentului, cailor, uniformei, întreținerii familiilor.

Miza acestei cărți este de a oferi o prezentare pe larg a aspectelor legate de armata bizantină. Subiectul a fost tratat succint în lucrările generale de istorie a Bizanțului, așa cum a făcut și autorul în lucrarea generală despre Imperiul Bizantin, în conținutul căreia a consemnat conflictele armate derulate în interiorul și exteriorul acestuia. În lucrarea *Bizanțul și armata sa 284–1081*, a detaliat toate problemele impuse de subiect, precum: dimensiunea armatei, modul de organizare, de plată, schimbările survenite pe parcurs, când, unde și cum au fost acordate gratificații financiare și, nu în cele din urmă, care a fost rolul acesteia: a apărat granițele, a împovărat societatea, a influențat pozitiv sau negativ puterea?

Autorul explică și motivele care au determinat alegerea limitelor temporare în care și-a circumscris analiza. Anul 284 a fost cel în care a urcat pe tron Dioclețian, care poate fi considerat, în acest context, primul împărat bizantin. Acesta a adus schimbări de referință în structura armatei, care vor influența și persista pentru o perioadă îndelungată. Anul 1081 reprezintă momentul încoronării împăratului Alexios I Comnenul, când armata bizantină se afla în plin proces de transformare.

Sursele care stau la baza cărții sunt originale, printre acestea numărându-se izvoare specifice istoriei antice și medievale reprezentate de mărturiile unor istorici precum Procopius, Ioan Lidianul, Zosimos, Agathias, al-Jarmī, manuale militare, liste cu grade, două state de plată detaliate, cifre ale combatanților etc. Cunoașterea exhaustivă de care dă dovadă autorul reprezintă, de altfel, un punct forte al lucrării, întrucât doar un istoric erudit putea corobora toate sursele aflate la dispoziție.

Cartea este structurată în 6 capitole, fiecare dintre acestea cu subcapitole de rigoare. În cadrul capitolului I, intitulat *Al doilea mileniu al armatei romane*, autorul prezintă metodic evoluția și schimbările survenite în cadrul efectivelor bizantine din anul 284 până la începutul domniei lui Alexios I. Se trece în revistă organizarea armatei până la Dioclețian: legiuni al căror număr crește în timp, trupe auxiliare formate din aliații Romei și diverse unități permanente constituite din rândurile cetățenilor. Pasul următor constă în descrierea reformelor instituite de împărații romani la nivelul armatei, sunt consemnate schimbările apărute pe parcurs, în delimitarea eficienței sau ineficienței armatei, dar și

motivele care au le-au determinat. De asemenea, Warren Treadgold trece în revistă, cu mai multe sau mai puține detalii, intervențiile conducătorilor bizantini, dar și situația efectivelor.

După 1081, lucrurile s-au schimbat, ultima perioadă a istoriei bizantine fiind marcată de scăderea prestigiului armatei. Aliații Imperiului erau nesiguri, iar conflictele se intensificau, împărații trebuind să facă față pecenegilor, normanzilor, turcilor selgiukizi, însă armata se afla în plină disoluție. Deși Alexios I a reușit să adune forțe noi, compuse în special din mercenari, șubrezenia forței militare și-a spus finalmente cuvântul.

În cadrul capitolului al II-lea, intitulat *Efectivele armatei*, sursele coroborate comportă un grad dificil de interpretare, întrucât deseori acestea nu au consemnat diferența dintre flotă și armata de uscat, ofițeri și recruți, persoane auxiliare și combatanți, trupele regulate și cele neregulate. De altfel, persoanele decedate, pensionarii, dezertorii nu erau înregistrați. Cifrele prezente în scrierile antice au fost rotunjite, au fost copiate deseori greșit și nu au fost interpretate corect. Pentru a stabili variația efectivelor, autorul a făcut apel la antici: Procopius, Ioan Lidianul, Zosimos, Agathias, al-Jarmī și la documente precum *Notitia Dignitatum*. Armata Bizanțului s-a modificat ca cifră în cei 800 de ani, dimensiunile forțelor militare variind substanțial în intervalul cronologic pe care îl propune această carte.

Capitolul al III-lea, numit *Structuri*, este consacrat organizării oficiale a armatei și a modului în care aceasta a evoluat pe parcursul intervalului 284–1081. Transformările s-au derulat totuși gradual, astfel încât vechile legiuni romane s-au menținut pe parcursul primelor secole. Odată cu desființarea gărzii pretoriene, s-a constituit o altă gardă de corp a împăratului, care treptat, s-a mărit și a devenit armata de interior. Secolul al VI-lea a adus schimbări prin faptul că au apărut călăreții optimați, vexilați, ilyricieni și federați, s-au constituit themele și tagmatele. La finalul perioadei, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, recruții care luptau în armata bizantină proveneau în special dintre mercenari. Autorul prezintă construcția fiecărei structuri, plecând dinspre legiune spre *tagmata*, din secolul al III-lea spre secolul al XI-lea.

Capitolul al III-lea, denumit lapidar *Plata*, consemnează sistemele de plăți instaurate de împărați, pornind de la datele certe existente în vremea lui Theofil pe calea regresivă, până la cele din timpul domniei lui Dioclețian. Cu acest prilej, autorul remarcă faptul că eficiența armatei a fost determinată și de remunerația oferită de putere. Formele de plată au constatat în oferirea de armament, hrană, cai, uniforme, loturi de pământ și sume de bani. În cadrul celor 4 subcapitole, se calculează grilele de plată pentru diferite perioade din cele 8 secole.

În cadrul capitolului al IV-lea este analizat raportul dintre armată și societate, prilej cu care Warren Treadgold remarcă pe deplin îndreptățit că armata era primul mare angajator al Imperiului. Acesta depindea însă de resursele cetățenilor, ceea ce îl face pe autor să se întrebe dacă reprezenta o povară pentru societate, motiv pentru care caută să stabilească dacă existat un

dezechilibru între numărul populației și cel al efectivelor armate. Cazurile în care armata a fost văzută ca o povară au fost cele în care Imperiul a fost lovit de calamități, în special de ciumă, mai ales că soldații aduceau boala în urma expedițiilor militare. Locuitorii trebuiau nu doar să asigure hrana, ci mai ales să se înroleze pentru a asigura numărul optim de luptători. Ei trebuiau să aprovizioneze cu hrană și să susțină militarii atunci când plățile nu mai erau asigurate de către administrația imperială. Exceptând aceste cazuri, armata s-a dovedit un factor pozitiv pentru societatea bizantină.

În capitolul al V-lea, *Armata și puterea*, autorul consemnează gradul de eficiență al armatei, motivele pentru care aceasta a întâmpinat dificultăți în a riposta împotriva dușmanilor Imperiului, formele de redresare la care împărații au apelat pentru a înlătura aceste inconveniente. Tot aici se consemnează influența armatei în instaurarea puterii bizantine, știut fiind faptul că nu au fost puține cazurile în care generalii bizantini s-au răzvrătit și au răsturnat de pe tron un împărat, ridicând o altă persoană la cea mai înaltă demnitate.

Pentru a putea corela informațiile și datele consemnate, lucrarea conține hărți cu suprafața în care efectivele armate erau dispuse, spațiul în care erau mobilizate în caz de conflict militar, traseul întreprins într-o expediție militară.

Bizanțul și armata sa 282–1081 reprezintă o cercetare la care istoricii români se vor raporta cu mare interes. Lucrarea a fost tradusă în 2012 prin efortul întreprins de Anda-Elena Maleon și Bogdan-Petru Maleon, cărora le revine meritul de a fi introdus în circuitul științific românesc o lucrare de referință. Această apariție editorială trebuie văzută în continuarea sintezei Warren Treadgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, de a cărei apariție s-au îngrijit profesorii Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon. Astfel, prin intermediul unor asemenea inițiative, unele cărți de notorietate au fost puse la dispoziția cercetătorilor, bizantinologilor români, profesorilor, doctoranzilor, masteranzilor și studenților.

CANTACUZ ALINA

I. A. DRUZHININA, V. N. CHKHAIDZE, E. J. NAROZHNIY, *Средневековые кочевники в Восточном Приазовье [Nomazii medievali din partea răsăriteană a Mării de Azov]*, ed. M. V. Gorelik, Armavir-Moscova, 2011, 266 p.

Literatura arheologică rusească aferentă neamurilor nomade târzii din stepele Eurasiei s-a îmbogățit în ultimele decenii într-o cadență extrem de rapidă, astfel încât specialiștilor de dincolo de hotarele Rusiei le este aproape cu neputință să se țină la curent cu dinamica aparițiilor editoriale. Pe de o parte, s-au continuat săpăturile în regiunile meridionale ale Rusiei europene, în Asia Centrală și în Siberia Occidentală, iar, pe de altă parte, au fost valorificate materialele rezultate din cercetările de teren întreprinse în trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat, păstrate în colecțiile diferitelor muzee centrale sau zonale. Pe lângă vestigiile publicate în volume sau periodice editate în metropolele de la Moscova și Sankt-Petersburg, în general mai ușor accesibile, un număr considerabil de lucrări a văzut lumina tiparului în centre provinciale având contacte firave și aleatorii cu lumea savantă de pe alte meridiane.

Între monografiile dedicate antichităților nomazilor târzii, apărute relativ recent, o bună impresie o lasă aceea care reprezintă fructul colaborării dintre tinerii cercetători Inga Aleksandrovna Druzhinina și Viktor Nikolaevich Chkhaidze de la Institutul de Arheologie al Academiei Ruse de Științe de la Moscova și Evgenii Ivanovich Narozhniy, directorul Centrului de Cercetări Arheologice al Academiei Pedagogice de Stat din Armavir. Volumul a fost tipărit sub egida acestui din urmă centru, care, mai cu seamă pe parcursul deceniului anterior, și-a asumat un program ambițios de valorificare a săpăturilor din obiective arheologice aparținând etniilor turcice nomade, demers impulsivat pragmatic de către E. I. Narozhniy, autor al valoroasei sinteze *Средневековые кочевники Северного Кавказа (Nomazii medievali din Caucazul de Nord)*, Armavir, 2005.

Monografia din 2011 a apărut sub coordonarea editorială a cunoscutului cercetător Mihail V. Gorelik de la Institutul de Studii Orientale a Rusiei din Moscova, care s-a implicat în realizarea sa și printr-un studiu, atașat drept *addenda*. Volumul este dedicat memoriei Svetlanei A. Pletneva și a lui German A. Fedorov-Davydov, cărora toți discipolii din Rusia le poartă o imprescriptibilă venerație și după trecerea lor în lumea de dincolo.

Nucleul lucrării constă din prezentarea și analiza amănunțită a 17 morminte ale nomazilor descoperite în regiunile de la est de Marea de Azov. În partea introductivă a volumului se întreprinde un excurs istoriografic, în care se evocă cele dintâi preocupări asupra trecutului nomazilor medievali, urmărindu-se preocupările specialiștilor în acest domeniu până în perioada contemporană. V. N. Tatishchev este creditat drept primul erudit care, încă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a sesizat rolul major al pecenegilor și polovților / cumenilor în istoria secolelor de început ale Rusiei Kieviene. Considerațiile sale în această privință au fost augmentate în mod consistent în veacul următor de către mai mulți istorici, precum N. M. Karamzin, M. P. Pogodin, S. M. Soloviev, P. N. Miliukov, P. V. Golubovskii, N. Ia. Aristov etc., pentru ca tabloul problematicei migrațiilor nomazilor din Eurasia să dobândească noi valențe odată cu demararea săpăturilor arheologice – cu inerenta pecete a pionieratului – în deceniile de sfârșit ale secolului al XIX-lea, domeniul fiind ilustrat prin activitatea lui N. E. Brandenburg, F. I. Krauer, A. A. Spitsyn etc. Pe bună dreptate se relevă contribuțiile fundamentale la problematica în discuție datorate lui G. A. Fedorov-Davydov și S. A. Pletneva, reprezentanți de seamă ai școlii arheologice moscovite din a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Într-un prim capitol al monografiei sunt descrise cele 17 complexe funerare avute la dispoziție de autori. Acestea provin din 12 puncte deosebite, fiind descoperite în anii 1979–1988, în cadrul săpăturilor de salvare prilejuite de realizarea sistemului de irigare Ponuro-Kalininsk din zona de vărsare a fluviului Kuban în Marea de Azov, situat în raionul Krasnodarsk. Coordonarea lucrărilor de șantier a fost asumată de grupul expediționar nord-caucazian al Academiei Ruse de Științe, avându-l inițial în frunte pe I. S. Kamenetskii și mai apoi pe A. N. Gei. În decursul săpăturilor de salvare s-a reușit să se cerceteze 168 de movile din cadrul a 37 de grupuri distincte de movile, cuprinzând 2260 de morminte, aparținând unor perioade istorice diferite. Dintre acestea, doar 17 au fost atribuite etniilor nomade târzii, ele provenind de la punctele: Pilipenkovskii I, Lebedi VI, Lebedi I, Novonikolaevskii II (patru morminte), Greki, Greki III, Malai I (două morminte), Ostanii, Popovicevskii I, Popovicevskii II, Kalininskii I și Staronijesteblievskii I (două morminte).

Tuturor celor 17 morminte li se face o descriere foarte detaliată, însoțită de un material ilustrativ adecvat, compus din fotografii ale scheletelor *in situ*, din planul complexului funerar și din desenul obiectelor de inventar. Nu au fost redată piesele metalice exfoliate, cu o stare de conservare atât de precară încât, în anumite cazuri, nu a fost posibilă determinarea funcționalității lor. La unele din morminte s-a indicat pe plan locul unde au fost depuse în cadrul movilei.

Parcursul prezentării extrem de amănunțite a complexelor funerare este de natură să ne edifice asupra seriozității și profesionalismului celor care au întreprins săpăturile, ceea ce impune întregul nostru respect colegial, cu atât mai mult cu cât este de presupus că s-au bucurat de un tratament identic toate cele 2260 de morminte identificate. Se cuvine a fi subliniat faptul că mormintele descoperite în cele 168 de movile au trebuit să fie cercetate, fotografiate și desenate în condițiile specifice rigorilor unor săpături de salvare, în care arheologul este de regulă presat să acționeze cu celeritate. Meritoriu este că documentația de șantier – în situația în care rezultatele investigațiilor nu au putut fi valorificate operativ – a fost păstrată în condiții corespunzătoare. Aceste rigori de întocmire a documentației de șantier au fost adoptate, din câte am constatat edifica examinând sectoare ale arhivelor institutelor și muzeelor cu profil arheologic din Moscova și Sankt-Petersburg, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, prin preluarea metodologiilor occidentale. Din păcate, asemenea norme profesionale de reală necesitate nu au fost validate și nu se bucură nici astăzi de respectabilitatea cuvenită în multe din instituțiile abilitate din sud-estul Europei.

Dacă meritul pentru acuratețea înregistrării datelor referitoare la înhumări depuși în construcțiile tumulare revine în cea mai mare parte celor care au întreprins săpăturile și au întocmit documentația de șantier, și în mai mică măsură celor trei autori ai monografiei, aceștia din urmă își reliefează disponibilitățile profesionale în celelalte capitole.

Un amplu capitol este consacrat încadrării tipologice a obiectelor din inventarul funerar al celor 17 morminte, care este deosebit de bogat și variat. Acesta se compune din piese de harnașament (scări de șa, zăbale), arme (coifuri, cămăși de zale, săbii, arcuți, săgeți), obiecte de vestimentație și de podobă (plăcuțe decorative atașate plășilor, aplice, bumbi, cataramă, colane, cercei, brățări, mărgelile), obiecte de uz curent (cuțite, amnare, verigi, oglinzi metalice), vase (o ceașcă de argint ornamentată cu un decor floral, o căldare din bronz cu mâner din fier). Ca în foarte multe din lucrările arheologilor ruși, și în volumul asupra căruia ne pronunțăm se utilizează drept material comparativ aproape exclusiv literatura elaborată în lumea savantă est-slavă, poate și din subconștientul că Rusia are dimensiunile și individualitatea unui continent. Concret, în volum sunt citate doar trei lucrări ale autorilor occidentali, purtând semnătura lui A. Pálóczi-Horváth, a lui G. Hatházi și R. Szende, precum și a lui E. Dąbrowska.

Pentru toate tipurile de obiecte se oferă o multitudine de analogii din complexele funerare ale nomazilor disipate în ținuturile de la nordul Mării Caspice, a Munților Caucaz și a Mării Negre. Constatăm cu acest prilej cât de numeroase au fost descoperirile din categoria în discuție din ultimele decenii. Foarte multe din vestigiile nomazilor târzii au fost publicate în volume sau periodice tipărite în tiraje limitate în centre muzeale fără tradiții științifice deosebite, astfel că au devenit adevărate rarități bibliografice. Avem toate motivele să credem că la sporirea interesului pentru asemenea vestigii o contribuție esențială revine publicațiilor monografice semnate de G. A. Fedorov-Davydov și S. A. Pletneva. Prin faptul că cei doi reputați arheologi și istorici au fixat norme tipologice și cronologice pentru încadrarea și interpretarea pieselor arheologice din secolele X–XIV, s-a facilitat publicarea obiectelor de factură similară, întrucât cercetătorilor cu o experiență profesională mai limitată li s-au risipit dilemele care i-ar fi încercat dacă nu ar fi dispus de predecesori competenți.

Aceeași prospectare plină de acribie este întreprinsă de I. A. Druzhinina, V. N. Chkhaidze și E. I. Narozhniy în privința aspectelor de rit funerar. Ei au consemnat locul de dispunere a mormintelor nomazilor târzii în cadrul movilelor, știut fiind faptul că atât pecenegii și uzii, cât și cumanii nu și-au ridicat propriile construcții tumulare decât în cazuri extrem de rare, preferând să le folosească pragmatic pe acelea ale ocupanților anteriori ai stepelor eurasiatice, astfel că, în mod firesc, înhumările medievale se practicau în mantaua movilelor și nu în planul lor central. Autorii au departajat mai multe categorii de înmormântări în funcție de sex, vârstă, poziție socială etc., confirmând tradiționalismul ritualurilor. La fel ca și în celelalte regiuni unde au sălășluit călăreții stepelor, multe din mormintele nomazilor de la est de Marea de Azov conțineau resturi ale cabalinelor sacrificate la moartea stăpânilor. Mormintele supuse analizelor au fost încadrate în cinci tipuri deosebite, urmându-se clasificarea mai veche a profesorului G. A. Feodorov-Davydov.

Pe baza investigații complexe a inventarului și a ritului funerar al celor 17 morminte, cu citarea tuturor analogiilor relevante din zona meridională a Europei Răsăritene, autorii au convenit că acestea au aparținut cumanilor din teritoriile Hoardei de Aur și că se datează în perioada de după 1320, fără să depășească începutul sau mijlocul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea. Constatând anumite similitudini cu descoperirile atribuite tichiilor negre (*chiornye klobuki*, *черные клобуки*) – colonizați ca elemente militare în partea meridională a cnezatelor rusești –, au admis posibilitatea ca, după dislocarea lor în urma pătrunderii mongolilor, aceștia să se fi repliat spre ținuturile nord-caucaziene, influențând cutumele comunităților nomade preexistente în zonă. Ipoteza unor conexiuni între prezența grupurilor cumane în bazinul inferior al Kubanului și primirea de către hanul Özbek în teritoriile Hoardei a unor transfugi din Ilhanatul

Persiei, în frunte cu Hasan, fiul emirului Chupan, nu ni se pare a avea un suport pe deplin credibil.

Precum am arătat, volumul conține și un text alcătuit de editorul său, Mihail V. Gorelik, care are drept țel principal reconstituirea costumului înhumaților nomazi de la răsărit de Marea de Azov, domeniu căruia cercetătorul moscovit i-a dedicat în ultimele decenii numeroase studii, al căror impact în lumea specialiștilor se explică și prin harul de desenator al autorului.

Documentația consistentă și analiza riguroasă a complexelor funerare cumane din epoca stăpânirii mongole din preajma Mării de Azov impun monografia celor trei specialiști din Rusia drept o lucrare remarcabilă, de natură să proiecteze fațetele mai puțin cunoscute ale universului lumii nomade.

VICTOR SPINEI

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI ÎN ANUL 2013¹

Activitatea de cercetare a Institutului de Arheologie din Iași s-a desfășurat în condiții normale în cursul anului 2013, după ce s-a reușit mutarea birourilor și a bibliotecii în noua locație, urmând a se găsi o soluție acceptabilă și pentru materialul arheologic.

Astfel, au fost încheiate cinci teme prevăzute în Planul de cercetare al Institutului, în care au fost implicați cinci cercetători. Au fost predate lucrările de sinteză aferente fiecărei teme, care vor fi publicate fie sub forma unor cărți, fie a unor studii de amploare în reviste de prestigiu din țară și străinătate.

Mai sunt în desfășurare încă 11 teme de cercetare și s-au propus altele trei începând cu 2014, în care vor fi angrenați trei specialiști din Institut.

În anul 2013, Institutul de Arheologie din Iași a fost organizator sau co-organizator a trei manifestări științifice internaționale, iar cercetătorii noștri au prezentat 36 de comunicări științifice la simpozioane și congrese internaționale. Au fost organizate cinci manifestări științifice cu caracter național, iar specialiștii din cadrul Institutului au fost invitați să prezinte 33 de comunicări și conferințe în diferite centre științifice din țară.

Cercetările arheologice de teren s-au concentrat în acest an asupra săpăturilor sistematice pe șantierele de la Mitoc-Malu Galben (jud. Botoșani), Slava Rusă și Isaccea (jud. Tulcea), Peștera Ungurească-Peștera Caprelor (jud. Cluj), dar și pe săpături de salvare, mai ales în județul Iași.

I. SITUAȚIA PERSONALULUI DE CERCETARE

În anul 2013, în Institutul de Arheologie au activat 18 cercetători, dintre care șase cu jumătate de normă. Unul a decedat, iar alți cinci au fost pensionați. Au fost organizate deja două concursuri de ocupare a posturilor, iar pentru anul 2014, s-au demarat procedurile pentru noi concursuri în scopul acoperirii posturilor deficitare, mai ales în cadrul departamentelor de Preistorie și Arheologie medievală.

II. PROGRAME ȘI TEME DE CERCETARE

Conform Programului de cercetare al Institutului de Arheologie Iași, în anul 2013, s-au încheiat cinci teme de cercetare, după cum urmează:

- *Depozite și tezaure din cultura Cucuteni*, din Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil: dr. D. Monah)²;
- *Problema ceramicii lucrate la roată și începuturile celei de-a doua epoci a fierului în spațiul carpato-dunărean și pontic*, din Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil: dr. C. Ionomu);
- *Aspecte ale sistemului urbanistic din Schythia Minor. Studii de caz: Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea) și Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)*, din Programul *Romanizare, migratori și culturi la nordul Dunării de Jos în mileniul I d. Hr.* (responsabil: dr. D. Aparaschivei);

¹ Sinteza realizată în acest material a fost elaborată pe baza rapoartelor întocmite de cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași pentru activitatea din anul 2013.

² Dr. D. Monah a decedat în cursul anului 2013.

- *Viața creștină la Dunărea de Jos ilustrată prin descoperiri arheologice inedite (sec. IV–XIII)*, din Programul *Romanizare, migratori și culturi la nordul Dunării de Jos în mileniul I d. Hr.* (responsabil: dr. C. Chiriac; membru în echipă: Prof. Dr. D. Gh. Teodor);

- *Evoluția instrumentarului agricol și a tehnicilor de producție cerealiere și influența lor asupra economiei și societății medievale românești din spațiul carpato-nistean*, din Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați* (responsabil: dr. G. A. Bilavschi).

Noile teme propuse și aprobate pentru următoarea perioadă sunt:

- *Aspecte economice din istoria veche a României. Producția și importurile vitrice în Dobrogea antică între secolele V a.Chr. – VII d.Hr.*, în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabil: dr. C. Chiriac; membri în colectiv: dr. S. P. Boțan, ing. L. O. Teodor – Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași); termen: 2014–2016.

- *Piese de podoabă și de vestimentație și rolul lor în scrierea „istoriei cotidianului” în provincia Scythia Minor*, în Programul *Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d.Hr.* (responsabil: dr. D. Aparaschivei); termen: 2014–2016.

- *Universul rural medieval din Moldova: repere istoriografice, direcții și metode de cercetare* în Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați*, (responsabil: dr. G. Bilavschi); termen: 2014–2017.

III. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN (CAMPANIA 2013) ȘI PRELUCRAREA MATERIALULUI ARHEOLOGIC

În anul 2013, cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au participat la săpături arheologice pe mai multe șantiere din țară și au prelucrat materialul arheologic din siturile în care au activat, după cum urmează:

1. Șantiere arheologice sistematice

- dr. V. Chirica, șantierul Mitoc-Malu Galben, jud. Botoșani (iulie 2013), în cooperare cu specialiști de la Universitatea din Liège-Belgia (prof. Pierre Noiret) și Cambridge-Anglia (prof. Philip Nigst);

- dr. C.-M. Lazarovici, șantierul Peștera Ungurească-Peștera Caprelor, jud. Cluj (august – septembrie 2013);

- dr. C. Chiriac, șantierul Slava Rusă-Ibida (august 2013);

- dr. D. Aparaschivei, șantierul Slava Rusă-Ibida (iulie 2013); șantierul Isaccea-Noviodunum, jud. Tulcea (august 2013);

- dr. G. Bilavschi, șantierul Isaccea-Noviodunum, jud. Tulcea (august 2013).

2. Șantiere arheologice de salvare

- dr. V. Chirica, dr. G. Bilavschi, dr. D. Aparaschivei, dr. G. Bodi, drd. B. Minea, asistență arheologică de specialitate, pe baza Contractului Nr. 5408/12.08. 2013, încheiat cu S.C. CONEST S.A., pentru supraveghere arheologică de specialitate, Școala „Carol”, 2013–2014.

3. Prelucrarea materialului arheologic

- dr. D. Aparaschivei – obiecte de metal din așezarea fortificată romană târzie de la Ibida (Slava Rusă), jud. Tulcea și din cetatea de la Noviodunum (Isaccea), jud. Tulcea;

- dr. G. Bilavschi – ceramica de pe șantierul Isaccea-Noviodunum, jud. Tulcea;

- dr. C. Chiriac – sticlă și sigilii din așezarea fortificată romană târzie de la Ibida (Slava-Rusă), jud. Tulcea; sigilii din așezarea de la Oltina (jud. Constanța);

- dr. V. Chirica – materialul arheologic și gestionarea cercetărilor de la Mitoc-Malu Galben, jud. Botoșani;

- dr. I. Ioniță – prelucrarea mai multor colecții de materiale arheologice inedite, din secolele II–V p.Chr., de la Institutul de Arheologie din Iași, Muzeul de Istorie din Botoșani și Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad;

- dr. C.-M. Lazarovici – prelucrarea materialului aparținând culturii Starčevo-Criș și Cucuteni din siturile Poienesti-Măgura-Dealul Teilor și Valea Caselor, jud. Vaslui;

- dr. V. Mihailescu-Bîrlița – încheierea prelucrării, reconstituirii, înregistrării, desenării și fotografierii materialelor arheologice recoltate din săpăturile arheologice din necropolele de la Târzia, Braniște și Gura Secului-Nemțșor, jud. Neamț;
- dr. A. Opaț – prelucrarea amforelor din situl de la Pompeiopolis (Turcia);
- dr. R. Popovici – prelucrarea materialului arheologic descoperit în vecinătatea mănăstirii Barnovschi din Iași;
- dr. V. Spinei – prelucrarea materialului arheologic medieval de la Bârlad – „Prodana”, jud. Vaslui.

IV. MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE ORGANIZATE DE INSTITUT

A. Internaționale

- V. Cojocaru, G. Bilavski (org.), International Symposium *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, organized within the research projects *External Relations of the Pontic Greek Cities in Hellenistic and Roman Times: a Multidisciplinary Approach* (PN-II-ID-PCE-2011-3-0054) as well as *Amici Populi Romani* (APR) and *Dynasties of the Hellenistic World* (DHW), in honour of Prof. H. Heinen, Trier, Constanța, 8–12 iulie 2013;
- S. Musteață (org.), *18th International Conference on Cultural Heritage and New Technologies CHNT 18*, Iași, 11–13 noiembrie 2013;
- V. Spinei, președinte de onoare al celui de-al III-lea Congres Arheoinvest, Iași, 6–8 iunie 2013.

B. Naționale

- D. Aparaschivei, G. Bilavski (org.), Colocviul *Institutul de Arheologie din Iași între prezent și viitor. Rezultate ale cercetării arheologice ieșene din ultimii ani*, Institutul de Arheologie din Iași, 28 iunie 2013;
- C. Chiriac, D. Aparaschivei, A. Opaț, A. Rubel, L. Munteanu (co-org.), *Ziua Porților deschise la (L)Ibida*, 28 august 2013 (în colaborare cu ICEM Tulcea, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași ș.a.);
- V. Chirica (org.), Conferința – Expoziție: *Valea Prutului între Miorcani și Ripiceni. Stratigrafie geologică și locuri paleolitice*, Academia Română – Filiala Iași, 24 octombrie 2013;
- I. Ioniță (org.), Simpozionul *Antichitatea târzie în arealul Daciei răsăritene (sec. II–IV d. Hr.)* – Academia Română – Filiala Iași, 30 octombrie 2013;
- C.-M. Lazarovici, Al. Rubel (org.), Simpozionul de etnoreligie *Idei, credințe, simboluri*, Muzeul Unirii – Institutul de Arheologie Iași, 14 mai 2013.

V. PARTICIPĂRI CU COMUNICĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE

A. Internaționale

- **D. Aparaschivei**, *Medical Care for the Roman Army on the Trajan's Column*, la Conferința internațională *Columna Traiani – Trajan's Column: A Victory Monument and War Report in Pictures*, International Conference Marking the 1900th Anniversary of Trajan's Column, Viena, 9–12 mai 2013.
- **D. Aparaschivei**, *Vizibilitatea serviciilor medicale romane în războaiele cu dacii de la începutul secolului al II-lea p. Chr.*, la Simpozionul Internațional *Arheologia Mileniului I*, Ploiești, 29–30 august 2013.
- **D. Aparaschivei**, Workshop-ul de organizare a proiectului internațional *Black Sea-Unity and Diversity in Roman Antiquity*, Turcia, Sinope, 2–5 septembrie 2013.
- **D. Aparaschivei**, *The condition of children in Scythia Minor*, la Simpozionul Internațional *Culture and Civilisation at the Lower Danube. East and West*, XVth edition, Călărași-Ruse, 14–17 octombrie 2013.
- V. Vasilache, I. Sandu, A. V. Sandu, **D. Aparaschivei**, *Study on a VIth century p. Chr. buckle plate through non-invasive techniques*, la Colocviul *Connecting finds, people and landscapes. Unifying visions on the distant past*, Iași, 26 aprilie 2013.

- **G. Bilavski**, *Romanian Terminology relating to the Traditional Agricultural and Pastoral Practices*, Masă Rotundă organizată în cadrul Seminarului de Limbi române, Institut für Romanistik, Universität Wien, Viena, 6 decembrie 2013.
- **M. Danu, G. Bodi**, *Palinologia arheologică în România – o privire în trecut și stadiul actual*, la Third Arheoinvest Congress *Interdisciplinary Research in Archaeology*, Iași, 6–8 iunie 2013.
- **G. Bodi**, *You talk the talk, but how do you walk the walk? A personal and pragmatic take on the archaeological practice in Romania*, la *The 19th Annual meeting of the European Association of Archaeologists*, Pilsen, 4–8 septembrie 2013.
- **C. Chiriac, L. Munteanu**, *Trade Connections between Asia Minor and the West-Pontic Area (1st–4th Century AD): Some Sphragistic and Numismatic Considerations*, la Simpozionul *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Constanța, 9 iulie 2013.
- **C. Chiriac, S. Boțan**, *Roman Glass Vessels in the West Pontic Area (1st–3rd Centuries AD). General Remarks*, la Simpozionul *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Constanța, 10 iulie 2013.
- **C. Chiriac, Șt. Honcu**, *Cercetări periegetice recente la Tuzla-Far – evidența ceramică*, la Sesiunea internațională Pontica, Constanța, 4–5 octombrie 2013.
- **C. Chiriac, F. Matei-Popescu**, *O inscripție romană târzie de la Tomis*, la Sesiunea internațională Pontica, Constanța, 4–5 octombrie 2013.
- **C. Chiriac, L. Munteanu, C. Băjenaru**, *Descoperiri sigilare romane la Ulmetum și problematica lor*, la Sesiunea internațională Pontica, Constanța, 4–5 octombrie 2013.
- **C. Chiriac**, *Trei sigilii bizantine inedite descoperite în Dobrogea*, la Sesiunea internațională Pontica, Constanța, 4–5 octombrie 2013.
- **V. Chirica, V.-C. Chirica**, *Les recherches sur le Paléolithique supérieur dans l'espace carpato-dniestréen*, l'Université de Neuchâtel (Suisse), 2013.
- **V. Chirica**, *Vivre et mourir en Préhistoire. L'Homme et le Feu chez les Gravettiens et les Magdaleniens de l'Europe*, la Simpozionul *Homines, Funera, Astra. The Archaeology of Death in Ancient Times Life Beyond Life?*, Alba Iulia, septembrie 2013.
- **V. Cojocaru**, *Die Proxenie im pontischen Raum*, Universitatea din Viena, 5 iunie 2013.
- **V. Cojocaru**, *Die Beziehungen der nord-pontischen Griechen zu den ausser-pontischen Regionen und Dynastien, einschliesslich der römischen Hegemonialmacht: Historiographische Übersicht*, la Simpozionul *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Constanța, 8–12 iulie 2013.
- **V. Cojocaru**, *Antonia Tryphaina im östlichen dynastischen Netzwerk*, la *Fifth International Congress on Black Sea Antiquity. The Danubian Lands between the Black Sea, Aegean and Adriatic Seas*, Belgrad, 17–21 septembrie 2013.
- **C. Hriban**, *The Measure of the Cultural Landscape. Traditional Units and their Meaning*, la Conferința *Experience & Explanation in Knowledge Society*, Universitatea de Nord, Centrul Baia Mare, Facultate de Filozofie, Baia Mare, 14–17 martie 2013.
- **C.-M. Lazarovici**, *Anthropomorphic and zoomorphic statuettes from Scânteia site (Cucuteni A3). A case study proving intentional fragmentation*, la a 19-a întâlnire EAA, la secțiunea *Deliberate fragmentation revisited. Assessing social and material agency in the archaeological record*, Pilsen, 4–8 septembrie 2013.
- **C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici**, **Correlations and new observations regarding absolute and relative chronology of the Romanian neolithic based on Banat and Transylvanian researches**, la a 19-a întâlnire EAA, la secțiunea *Relative vs. Absolute Chronology of the Neolithic of the Carpathian Basin and South Eastern Europe*, Pilsen, 4–8 septembrie 2013.
- **C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici**, *Copper Age houses. Between archaeological data, ethnographic evidences and practical reconstructions*, la Simpozionul internațional *From wattle and daub to the cement*, Muzeul de Istorie din Strumica, Macedonia, 3–5 noiembrie 2013.
- **V. Mihailescu-Bîrliiba**, *Moneda romană republicană în Dacia pre-romană*, la Sesiunea Internațională *Arheologia mileniului I p. Chr.*, Ediția a XII-a, Ploiești, 29–31 august 2013.
- **L. Munteanu, C. Chiriac, B. Minea**, *Monede antice și bizantine din colecția Muzeului de Istorie Naturală din Iași*, la Simpozionul Internațional de Numismatică, Brașov, 20–21 septembrie 2013.

- **A. Opaț**, *On the origin of Kapitän 2 amphora type*, la conferința *Per Terram, per Mare* organizată de Universitatea din Nicosia, Cipru, 12–16 aprilie 2013.
- **A. Opaț**, *Despre consumul de vin, ulei de măsline și pește în mediul rural al Dobrogei romane (sec. II p.Chr. – V p.Chr.)*, la Sesiunea internațională Pontica, Constanța, 4–5 octombrie 2013.
- **A. Poruciuc**, *Clues to the chronology of Old Germanic loans in Southeast European languages*, la International Conference on Balkan Linguistics, Toruń, Nicolaus Copernicus University, Institute of Slavic Philology, 6–7 mai 2013.
- **Al. Rubel**, *Ernst Jünger und Frankreich*, la Institutul Goethe, Paris, 14 februarie 2013.
- **Al. Rubel**, *Persönliche Frömmigkeit und 'Staatsreligion' in Dacia und Moesia Inferior. Über das 'Römische' an der 'römischen Religion'*, la 2nd international conference on the Roman Danubian Provinces, Ferrara, 20–22 noiembrie 2013.
- **Al. Rubel**, *Eine Besitzermarke aus Ibida (Slava Rusa, Rumänien). Überlegungen zur römischen Militärpräsenz im Donauhinterland*, la Freie Universität Berlin, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin, 3 decembrie 2013.
- **Al. Rubel**, *Greek and Roman healing cults reconsidered. Arguments for a reevaluation of the concept of "personal piety"*, la simpozionul *European Symposium on Religious Art, Restauration and Conservation*, Alba Iulia, 16–18 mai 2013.
- **Al. Rubel**, *Patterns of infant-burials. Infant burials in Iron Age Europe in the ethnographical context of deviant burials, incineration and inhumation*, la Simpozionul *Homines, Funera, Astra: International Symposium on Funeral Archaeology*, Alba Iulia, 15–18 septembrie 2013.
- **V. Spinei**, *Nord-estul Moldovei medievale în contextul evenimentelor internaționale*, la Colocviul internațional *Orheiul Vechi și marele drum al sării*, Chișinău, 24 aprilie 2013.
- **V. Spinei**, *Cercetările interdisciplinare din România*, la al III-lea Congres Arheoinvest, Iași, 6 iunie 2013.
- **V. Spinei**, prelegeri în cadrul programului Erasmus la Freie Universität Berlin, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin, Germania.

B. Naționale

- **D. Aparaschivei**, *Prelegerea Medici și pacienții în Antichitatea romană*, Muzeul de Istorie și Arheologie „V. Pârvan”, Bârlad, 2 noiembrie 2013.
- **D. Aparaschivei**, *Ibida (Slava Rusă), Raport arheologic. Săpăturile din campania 2012*, la Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice, Craiova, mai 2013 (în colab.).
- **D. Aparaschivei**, *Șantierul Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea) – Sectorul Curtina X*, la Colocviul Institutul de Arheologie din Iași între prezent și viitor. *Rezultate ale cercetării arheologice ieșene din ultimii ani*, Iași, 28 iunie 2013.
- **D. Aparaschivei**, *Prelegerea Mediciei, pacienții și sistemul medical în Imperiul Roman*, susținută la Casa Municipală de Cultură „Mihail Sadoveanu” Pașcani, 12 februarie 2013.
- **G.A. Bilavschi, D. Aparaschivei**, *Mărturii ale locuirii romano-bizantine și medievale în cetatea Isaccea – „Noviodunum” (jud. Tulcea) în lumina cercetărilor arheologice din Sector Curtină*, la Colocviul Institutul de Arheologie din Iași între prezent și viitor. *Rezultate ale cercetării arheologice ieșene din ultimii ani*, Iași, 28 iunie 2013.
- Fl. Topoleanu, **G.A. Bilavschi et al.**, *Săpăturile de la Isaccea, jud. Tulcea (Noviodunum), Punct: Cetate*, la cea de-a XLVII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Craiova, 23–26 mai 2013.
- **G. Bodi**, R. Pîrnău, M. Danu, R. Cavaleriu, *O nouă abordare a activităților de subzistență în Eneoliticul din NE României*, la cel de-al XXIV-lea Simpozion Național de Istorie și Retrologie Agrară din România *SIRAR – trecut, prezent și viitor*, Iași, 26–28 iunie 2013.
- **C. Chiriac**, *Cercetările arheologice de la (L)ibida. Campania 2012*, la colocviul Institutul de Arheologie din Iași între prezent și viitor. *Rezultate ale cercetării arheologice ieșene din ultimii ani*, Iași, 28 iunie 2013.
- **C. Chiriac, L. Munteanu**, *Observații privind plumburile comerciale romane din zona Asiei Mici, descoperite în arealul vest-pontic (secolele I–IV d. Hr.)*, la Simpozionul Național de numismatică, Craiova, 23–25 octombrie 2013.

- **V. Chirica**, Conferința *Valea Prutului între Miorcani și Ripiceni. Stratigrafie geologică și locuri paleolitice*, Academia Română – Filiala Iași, 24 octombrie 2013.
- **V. Chirica**, V.-C. Chirica, *Focul – creație materială și spirituală a comunităților umane preistorice*, la Seminarul de etnoreligie *Idei, credințe, simboluri*, cu tema *Lumina și focul în rituri și ritualuri sacre*, Iași, 14 mai 2013.
- **C. Hriban**, *Societatea postindustrială, recuperarea spațiului public și actualitatea lui Lefebvre*, la Sesiunea de comunicări științifice *Societatea românească în fața provocărilor mileniului trei*, ICES „Gh. Zane” al Academiei Române – Filiala Iași, 28 februarie 2013, Iași.
- **C. Hriban**, *Protimisis și sultan-mezat în peisajul sonor al Moldovei pre-moderne. Puterea politică și controlul spațiului urban*, în cadrul Simpozionului Național „Vasile Pârvan”, Muzeul Județean „Iulian Antonescu” Bacău, 3–4 octombrie 2013, Bacău.
- **C. Iconomu**, *Euctemon – un producător de lucerne la Tomis*, la colocviul *Institutul de Arheologie din Iași între prezent și viitor. Rezultate ale cercetării arheologice ieșene din ultimii ani*, Iași, 28 iunie 2013.
- **I. Ioniță**, *Necropola de la Miorcani (jud. Botoșani) din secolul al IV-lea d. Hr. Date preliminare*, la Sesiunea națională a Muzeului „Vasile Pârvan”, Bârlad, 17–18 mai 2013.
- **I. Ioniță**, O. L. Șovan, *Noi descoperiri de tip Sântana de Mureș (secolul IV d. Hr.) din Câmpia Moldovei*, la Sesiunea națională a Muzeului „Vasile Pârvan”, Bârlad, 17–18 mai 2013.
- **I. Ioniță**, *Câteva descoperiri sarmatice inedite și unele aspecte referitoare la relațiile dacilor liberi cu sarmații*, la simpozionul *Antichitatea târzie în arealul Daciei răsăritene (sec. II–IV d. Hr.)*, Filiala din Iași a Academiei Române, 30 octombrie 2013.
- **I. Ioniță**, O. L. Șovan, *O nouă necropolă din secolul al IV-lea d. Hr. Descoperită la Leorda (jud. Botoșani)*, la simpozionul *Antichitatea târzie în arealul Daciei răsăritene (sec. II–IV d. Hr.)*, Filiala din Iași a Academiei Române, 30 octombrie 2013.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, *Simboluri și ritualuri sacre preistorice privitoare la lumină și foc*, la Seminarul de etnoreligie *Idei, credințe, simboluri*, cu tema *Lumina și focul în rituri și ritualuri sacre*, Iași, 14 mai 2013.
- **C.-M. Lazarovici**, G. Trnka, Gh. Lazarovici, *Silexul din zona de nord a Dunării. Stadiul cercetărilor*, la simpozionul *Institutul de Arheologie din Iași între prezent și viitor. Rezultate ale cercetării arheologice ieșene din ultimii ani*, Institutul de Arheologie, Iași, 28 iunie 2013.
- **C.-M. Lazarovici**, G. Trnka, Gh. Lazarovici, *Noi cercetări privind sursele de silex și sare*, la al XXIII-lea Seminar Național de Etnoarheologie, al XXVI-lea Simpozion Național de Arheometrie, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Muzeul Etnografic al Transilvaniei Cluj-Napoca, Iclod, 4–5 iulie 2013.
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, *Ceramica cu toarte pastilate din Atelierul de bijuterii de la Cheile Turzii – Peștera Ungurească/Caprelor*, la *Simpozionul Arheoinvest. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. Ediția I-a. In Memoriam Liviu Măruia*, Universitatea de Vest, Timișoara, 7 decembrie 2013.
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, *Moneda romană la răsărit de Carpați (secolele II–III p. Chr.)*, la Sesiunea națională de comunicări științifice, Bârlad, 17–18 mai 2013.
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, *Din nou despre moneda romană la dacii din afara provinciei Dacia (extra fines Imperii)*, la al XXX-lea Simpozion de Numismatică, Brașov, 20–21 septembrie 2013.
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, *Tezaure descoperite, tezaure pierdute, tezaure regăsite*, la Conferința națională *Oltenia. Interferențe culturale*, ediția a IV-a, Craiova, 23–25 octombrie 2013.
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, *Tezaure descoperite, pierdute și regăsite*, la Simpozionul *Antichitatea târzie în arealul Daciei răsăritene (sec. II–IV d. Hr.)*, Iași, 30 octombrie 2013.
- **L. Munteanu**, **R. Popovici**, *Descoperiri monetare în așezări medievale rurale din județul Neamț (secolele XV–XVII)*, la Simpozionul național de numismatică, Craiova, 23–25 octombrie 2013.
- **L. Munteanu**, **C. Chiriac**, **B. Minea**, *Monede antice și bizantine aflate în colecția Muzeului de Istorie Naturală din Iași*, la Simpozionul *Antichitatea târzie în arealul Daciei răsăritene (sec. II–IV d. Hr.)*, Iași, 30 octombrie 2013.
- **A. Poruciuc**, *Lumina și orificiile omfalice*, la Seminarul de Etnoreligie *Lumina și focul în rituri și ritualuri*, Iași, 14 mai 2013.

- **A. Poruciuc**, *Repere interdisciplinare privitoare la prezența unor comunități vechi germanice la est de Carpați în secolele II–IV î.Hr.*, la Simpozionul *Antichitatea târzie în arealul Daciei Răsăritene (sec. II–IV d.Hr.)*, Filiala Iași a Academiei Române, 30 octombrie 2013.

- **A. Poruciuc**, *Arheologie și lingvistică – argumente convergente privitoare la contacte interetnice din zona est-carpatică în prima jumătate a mileniului I*, în cadrul simpozionului *Institutul de Arheologie din Iași între prezent și viitor. Rezultate ale cercetării arheologice ieșene din ultimii ani*, Institutul de Arheologie Iași, 28 iunie 2013.

- **A. Rubel**, *Ritualuri de înmormântare a copiilor. Privire comparativă asupra înmormântării copiilor în nordul Germaniei în preistorie și perioada germanică*, la Seminarul de Etnoreligie, Iași, 14 mai 2013.

- **V. Spinei**, *Periplu în Iașul istoric și cultural*, la Festivitatea de deschidere a Anului universitar, la Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 30 septembrie 2013.

- **V. Spinei**, *Apariții editoriale recente din domeniul istoriei și arheologiei naționale*, la Simpozionul organizat de Muzeul Brăilei, 6 decembrie 2013.

VI. STAGII DE DOCUMENTARE-CERCETARE/BURSE

Nevoia de documentare în biblioteci de prestigiu din Europa, dar și participarea la conferințe și simpozioane internaționale au favorizat deplasarea mai multor cercetători din cadrul Institutului la instituții universitare și de cercetare din Republica Moldova, Turcia, Bulgaria, Austria, Germania, Polonia, Serbia, Macedonia, Rusia, Cehia, Belgia, Ucraina. De asemenea, stabilirea de relații mai consistente, în vederea implicării în proiecte europene, a reprezentat un obiectiv important pentru Institutul de Arheologie. Remarcăm și în acest an obținerea unei burse de cercetare postdoctorală din partea Fundației Familiei M. Elias, pentru Dr. G. Bilavski, în perioada noiembrie–decembrie 2013, la Viena.

VII. PROGRAME DE CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ (GRANTURI ȘI PROIECTE NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE) ÎN 2012

În ceea ce privește proiectele cu finanțare obținute de membrii Institutului, în cursul anului 2013, s-au derulat cinci proiecte UEFISCDI, din care patru IDEI (director: dr. D. Monah, dr. V. Cojocaru, dr. S. Musteață, dr. Al. Rubel) și unul Resurse Umane (director: dr. G. Bodi).

De asemenea, dr. V. Chirica a coordonat un contract extrabugetar pentru descărcare de sarcină arheologică și consultații de specialitate oferite cu prilejul diferitelor lucrări desfășurate pe teritoriul municipiului Iași.

În anul 2013, s-a încheiat și Proiectul cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, Axa prioritară 1 „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”, Domeniul major de intervenție 1.5 „Programe doctorale și postdoctorale în sprijinul cercetării”. Titlul proiectului este „Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate–dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale”; contract POSDRU 89/1.5/S/61104.

VIII. BIBLIOTECA

Activitatea în cadrul bibliotecii în anul 2013 s-a desfășurat în condiții normale, chiar dacă mai rămân destule probleme cu mobilierul pentru cărți. În acest an, au intrat în Institut aproape 700 de noi titluri, fie din schimburi, fie din donații și au fost trimise pentru schimb câteva sute de colete către instituții similare din străinătate, cu precădere. S-a accelerat înregistrarea computerizată a revistelor care se află în fondurile bibliotecii. Numărul de cititori pe anul în curs a fost de circa 600 de persoane. Începând din acest an, se pot desfășura activități de voluntariat specifice muncii de bibliotecă și de a căror coordonare se ocupă doamna bibliotecar dr. Mihaela Cazacu.

IX. ACTIVITATEA EDITORIALĂ

În anul 2013, au fost publicate trei cărți de autor la edituri de prestigiu din țară. Alte 12 volume au fost editate sau coordonate de cercetători din Institut, în colecțiile girate de instituția noastră sau în alte colecții. De asemenea, numărul XXXVI/2013 din *Arheologia Moldovei*, revista Institutului de Arheologie din Iași, a fost publicat de către Editura Academiei Române.

În ceea ce privește studiile, articolele, notele și recenziile științifice, cercetătorii din cadrul instituției noastre au publicat în reviste de prestigiu din străinătate sau din țară 65 de studii, articole, note și rapoarte arheologice, dar și patru recenzii.

X. LISTA PUBLICAȚIILOR MEMBRILOR INSTITUTULUI ÎN ANUL 2012

Dr. Aparaschivei Dan – CS III

- *Physicians and Medicine in the Roman Army of Moesia Inferior*, in *Dacia* NS, LVI, 2012, p. 99–118.
- *Instrumentarul medical și/sau de cosmetică din Moesia Inferior*, in *Pontica*, 45, 2012, p. 279–310 (în colab. cu V. Vasilache).
- *Raport arheologic. Slava Rusă (Ibida), Sector X*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2012*, Iași, 2013, p. 119–121.

Dr. Bilavski George Aurelian – CS

- *Dinamica economiei agricole din Moldova oglindită în izvoarele veacurilor XIV–XVII*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 119–151.
- *Raport arheologic. Isaccea, jud. Tulcea (Noviodunum), Punct: Cetate*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2012*, Iași, 2013, p. 70–75 (în colab.).

Dr. Bodi George – CS

- *Gisements épipaléolithiques-mésolithiques entre le Dniestr et la Tissa*, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2013 (în colab. cu V. Chirica, V.-C. Chirica).
- *O nouă abordare a activităților de subzistență în Eneoliticul din NE României*, in *Lucrări științifice publicate cu ocazia celui de al XXIV-lea Simpozion Național de Istorie și Retrologie Agrară din România* (eds. V. M. Bohateruț, K. M. Dobay), Iași, 2013, p. 591–607 (în colab. cu R. Pîrnău, M. Danu, R. Cavaleriu).
- *Le phénomène funéraire dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux*, in *SAA*, XVIII, 2012, p. 5–80 (în colab. cu V. Chirica, V.-C. Chirica).

Dr. Chiriac Costel – CS II

- *Civilizația bizantină și societatea din regiunile extracarpătice ale României în secolele VI–VIII*, Editura Istros, Brăila, 2013.
- *Balles de fronde grecques en pays Gète et ailleurs. Sur les traces de Zopyrion dans le bas Danube*, in *Revue archéologique*, 2013, 2, p. 227–304 (în colab. cu Al. Avram, I. Matei).
- *Sticlăria elenistică și romană din Pontul Euxin. Între producție și import (Hellenistic and Roman Glassware of the Pontic Area Between Production and Import)*, in *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale (Poleis in the Black Sea Area: Inter-Pontic Relations and Local Productions)* (eds. F. Panait-Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu), București, 2013, p. 278–318 (textul) și p. 439–451 (planșele) (în colab. cu S. Boțan).
- *Sigilii dobrogene inedite. II*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 159–168.
- *Noi bronzuri figurate din Dobrogea*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 229–238 (în colab. cu G. Nuțu).

Dr. Chirica Vasile – CS I

- *Gisements épipaléolithiques-mésolithiques entre le Dniestr et la Tissa*, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2013 (în colab. cu G. Bodi, V.-C. Chirica).
- *Roumanie et République Moldave*, in *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 2006–2011* (éd. P. Noiret), UISPP, Comm. VIII, ERAUL 130, Liège, 2013, p. 13–19 (în colab. cu V.-C. Chirica).

- *Le phénomène funéraire dans le Paléolithique de l'Europe. La spiritualité de la déposition d'offrandes dans les tombeaux*, in *SAA*, XVIII, 2012, p. 5–80. (în colab. cu G. Bodi, V.-C. Chirica).
- *Profesorul Nicolae Ursulescu la vârsta împlinirii*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 376–377.

Dr. Cojocaru Victor – CS II

- (coord. colecției Pontica et Mediteranee), F. Panait-Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu A. (eds.), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale (Poleis in the Black Sea Area: Inter-Pontic Relations and Local Productions)*, Editura Humanitas, București, 2013.
- *De la relațiile externe ale orașelor pontice la relațiile externe ale apoikiilor nord-pontice*, in *Pontica*, 45, 2012, p. 65–76.
- *Antonia Tryphaina*, in *Pontica*, 45, 2012, p. 119–134.
- *Relațiile interpontice ale orașelor grecești de la nordul Mării Negre și contactele acestora cu barbarii din hinterland pe baza izvoarelor epigrafice*, in *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale (Poleis in the Black Sea Area: Inter-Pontic Relations and Local Productions)* (eds. F. Panait-Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu), București, 2013, p. 87–142.
- (rec.), M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011, in *Pontica*, 45, 2012, p. 659–675.
- (rec.), J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. H. Archibald (eds.), *Pistiros IV. Excavations and Studies*, Praha, 2010, 246 S, zahlr. Abb., 41 Farbtaf., 1 Beil.4 (Studia Hercynia. 14), in *Dacia*, 57, 2013, p. 180–182.

Dr. Hriban Cătălin Iulian – CS

- *Quelques considerations sur la configuration de l'espace urbain dans la ville premoderne de Iași*, in *SAA*, XIX, 2013, Iași, p. 201–218.
- *Landscape – The Basic Element of Spatial culture*, in *Unity and Diversity in Knowledge Society Epistemology and Philosophy of Science & Ethics, Social and Political Philosophy & Economic Theories and Practices Proceedings of the International Conference of Iasi 27–30 September 2012* (eds. T. Dima, C. M. Gaspărel, D. G. Simbotin), Institutul European, Iași, 2013, p. 151–164.
- *Protimis și sultan-mezat în peisajul sonor al Moldovei pre-moderne. Puterea politică și controlul spațiului urban*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 287–290.

Dr. Iconomu Constantin – CS I (1/2 normă)

- *Euctemon – un producător de lucerne la Tomis (I)*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 191–220.

Dr. Ioniță Ion – CS I (1/2 normă)

- *O necropolă a dacilor liberi la Ștefănești (jud. Botoșani)*, in *Acta Musei Tutovensius*, VIII, 2013, p. 47–52 (în colab. cu O. L. Șovan).

Dr. Lazarovici Cornelia-Magda – CS I

- *Din nou despre vasele de tip coșulet*, in *De Hominum primordiis. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*, (eds. G. Bodi, M. Danu, R. Pîrnău), Iași, 2013, p. 127–140.
- *Plastica așezării cucuteniene de la Ruginoasa*, in *Memoria Antiquitatis*, 28, 2013, p. 63–135 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
- *Gropile de cult din așezarea Poienesti-Măgura/Dealul Teilor*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 199–210.
- *Wintering system of steppe nomads and two bronze sickles from Poienesti*, in *Rosiskie Archeologiceskie Exegodnik*, 2, 2012, p. 172–193 (în colab. cu N. Boroffka).
- *Etapă veche a atelierului de bijuterii de la Cheile Turzii – Peștera Ungurească*, în volumul *Arheoinvest. Simpozionul Național de Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. Ediția I-a. In Memoriam Liviu Măruia*, Universitatea din Szeged, 2013, p. 6–49 (în colab. cu Gh. Lazarovici).
- *Cucuteni – Cetățuie (sat Băiceni, comuna Cucuteni, jud. Iași)*, in *Cultura Cucuteni. Valori regăsite ale preistoriei europene, Catalog de expoziție* (eds. L. Stratulat, S. Țurcanu, L. Solcanu), Iași, 2013, p. 59–63.
- *Ruginoasa – Dealul Drăghici (comuna Ruginoasa, jud. Iași)*, in *Cultura Cucuteni. Valori regăsite ale preistoriei europene, Catalog de expoziție* (eds. L. Stratulat, S. Țurcanu, L. Solcanu), Iași, 2013 p. 70–73.

- *Scânteia – Dealul Bodești (comuna Scânteia, jud. Iași)*, in *Cultura Cucuteni. Valori regăsite ale preistoriei europene, Catalog de expoziție* (eds. L. Stratulat, S. Țurcanu, L. Solcanu), Iași, 2013, p. 70–73.
- *Trușești – Țuguieța (comuna Trușești, jud. Botoșani)*, in *Cultura Cucuteni. Valori regăsite ale preistoriei europene, Catalog de expoziție* (eds. L. Stratulat, S. Țurcanu, L. Solcanu), Editura Palatul Culturii, Iași, 2013, p. 77–80.
- *Geophysical prospecting vs. Excavations at the Neolithic sites Țaga and Iclod*, in *Acta Musei Napocensis*, 47–48/I, 2010–2011 (2012), p. 9–25 (în colab. cu C. Mischka, Z. Maxim).
- *Petreștii de Jos, com. Petreștii de Jos, jud. Cluj. Punct: Cheile Turzii – Peștera Ungurească, Peștera Binder*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2012*, Iași, 2013, p. 101–103 (în colab. cu Gh. Lazarovici, C. Roman, S. Tincu, Gh. Natea, V. Palaghie, B. Ciută, S. Colesniuc, B. Constantinescu).

Dr. Mihailescu-Bîrliba Virgil – CS I (1/2 normă)

- (coord.), C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa – Dealul Drăghici (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XX)*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012 [2013], 431 p.
- (coord.), C. Hriban, *Iașii în secolele XV–XVIII. Elemente de topografie istorică (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXI)*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012 [2013], 198 p.+ 24 hărți.
- *New Data concerning the hoard of Roman denarii from Buda*, in *Scripta classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata* (eds. I. Piso, V. Rusu-Bolindeț, R. Varga, S. Mustață, E. Beu-Dachin, L. Ruscu), Cluj-Napoca, 2011 (2013), p. 475–480.
- *New Analyses and Interpretation of Roman Republican Coins (KRIS LOCKYEAR, Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards, 157–2 BC)*, in *Studii și cercetări de numismatică*, s. n., III (XV), 2012, p. 197–203.
- *Noi analize și interpretări privind moneda romană republicană*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 153–157.
- *Epistole istorice (III)*, in *Zargidava. Revista de istorie*, 12, Bacău, 2013, p. 238–250.
- *Aurelian Sacerdoteanu – profesorul meu, mentorul lui Corneliu-Mihail Lungu*, in *Profesionistii noștri 10, Corneliu-Mihail Lungu, arhivist, istoric, profesor la 70 de ani* (eds. V. Munteanu, I. Lacatusu), Centrul european de studii Covasna-Harghita, Sfântu-Gheorghe, 2013, p. 71–73

Dr. Munteanu Lucian – CS

- *Legăturile orașelor grecești vest-pontice cu populațiile „barbare” în epoca elenistică. Evidența numismatică*, in *Poleis în Marea Neagră: Relații interpontice și producții locale* (eds. F. Panait-Bârzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu), București 2013, p. 362–394.
- *Descoperiri monetare din Moldova. V*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 191–198.
- *Descoperiri monetare din așezările medievale de la Borniș, jud. Neamț (secolele XV–XVII) (I)*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 177–190 (în colab. cu R. Popovici).
- *Slava Rusă, com. Slava Cerceză, jud. Tulcea [L(Ibida)]. Punct Cetatea Fetei*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2012*, Iași, 2013, p. 119–121 (în colab.).
- *Secu, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț Punct: Vechiul Schit Nifon al Mănăstirii Secu*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2012*, Iași, 2013, p. 115–117 (în colab.).
- *Activități desfășurate în cadrul proiectului „Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară”*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 342–346 (în colab. cu S. Boțan).
- (rec.) G. Talmațchi, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epoca autonomă- iconografie, legendă, metodologie, cronologie și contramarcare*, Cluj-Napoca, 2011, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 309–310.

Dr. Opaț Andrei – CS II (1/2 normă)

- *Post-Justinian Pottery Deposit from Pantikapaion-Bosporos: Rescue Excavations at 12, Teatral'naja St. in Kerch, 2006*, in *Archeologia*, 61, 2010, p. 63–94 (în colab. cu N. F. Fedoseev, K. Domžalski, A. V. Kulikov).
- *Producția și consumul de vin în ținuturile dintre Carpați și Marea Neagră (secolele II a. Chr.–III p. Chr.): unele considerații*, in *SCIIVA*, 64, 2013, 1–2, p. 21–65.

Prof. Dr. Poruciuc Adrian – CS I (1/2 normă)

- *Sub semnul Pământului Mamă – Rădăcini preistorice ale unor tradiții românești și sud-est europene*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2013.
- *The early stage of the relationship Romania-Germania as reflected in Old Germanic loans in Romanian*, in *Imperium und Romanisierung – Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich* (ed. Al. Rubel), Konstanz, 2013, p. 185–206.
- *The Thracian Hero-versus-Lion Motif Surviving in Romanian Ritual Songs*, in *Eleventh International Congress of Thracology, Istanbul, 8th–12th November, 2010* (ed. M. H. Sayar), Istanbul, 2013, p. 21–36.
- *Etimologia cuvintelor românești burtă, burde și borț, clarificate prin vechea germanică*, in *Convergențe lingvistice – Lucrările celui de-al patrulea simpozion internațional de lingvistică, București, 5–6 noiembrie 2010* (eds. N. Saramandu, M. Nevaci, C. I. Radu), București, 2013, p. 159–174.
- *The Romanian zgripsoroaică, female griffin' and other representatives of the netherworld*, in *Angels, Demons and Other Representations of Afterlife* (ed. I. Moga), Iași, 2013, p. 95–102.
- (rec.) H. Haarman, *Das Rätsel der Donauzivilisation – Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas*, München, 2011, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 297–299.

Dr. Popovici Rodica – CS II (1/2 normă)

- *Cercetări arheologice în așezarea rurală de la Băiceni (jud. Iași)*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 263–277.
- *Descoperiri monetare din așezările medievale de la Borniș, jud. Neamț (secolele XV–XVII) (I)*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 177–190 (în colab. cu L. Munteanu).
- *Carreau de poêle à aigle bicéphales dans la Moldavie médiévale (XVe–XVIIe siècles)*, in *Cercetări Istorice*, XXXII, 2013, p. 131–164.

Dr. Rubel Alexander – CS I

- (ed.), *Romanisierung und Imperium. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 2013.
- *Persönliche Frömmigkeit und religiöses Erlebnis. Wesenszüge der griechischen Religion am Beispiel von Heilkulten*, in *Numen* 60, 2013, p. 447–472.
- *Vorwort*, in *Romanisierung und Imperium. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich* (ed. Al. Rubel), Konstanz, 2013, p. 7–10.
- *Romanisierung als Forschungsproblem im rumänischen Kontext. Kritische Bestandsaufnahme und neue Perspektiven*, in *Romanisierung und Imperium. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich* (ed. Al. Rubel), Konstanz, 2013, p. 11–26.
- *Anatomie der Ruhelosen. Zur Freundschaft zwischen Gregor von Rezzori und Bruce Chatwin*, in *G. von Rezzori – Auf der Suche nach einer größeren Heimat. Studien und Materialien* (ed. A. Hoisie), Konstanz, 2013, p. 527–532.
- *Infant Burials in Iron-Age and Roman Europe. Prolegomena to a Comparative Analysis. Roman Dobruja and Iron-Age Germany*, in *European Journal of Science and Theology*, (December 2013), vol. 9, nr. 6, p. 233–241.
- *Alexander kam nur bis zur chinesischen Mauer. Der Alexanderroman und seine Reise nach Asien im Mittelalter*, in *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday* (eds. F. Curta, B.-P. Maleon), Editura Universității „A.I. Cuza”, Iași, 2013, p. 399–406.
- *Pietate personală și trăire religioasă. Caracteristicile religiei grecești plecând de la cultele salutare*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 79–88.

Prof. Dr. Spinei Victor, m.c. al Academiei Române – CS I

- (ed. și coord.), G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în evul mediu târziu (Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae, IV, Redigit V. Spinei)*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2012, 273 p.

- (ed. și coord.), O. J. Schmitt, *Südosteuropa und die Adria im späten Mittelalter*, Herausgegeben von V. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriae V. Spinei et I. Căndea, XI), Editura Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2012 [2013], 418 p.
- (coord.), C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa – Dealul Drăghici (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XX*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012 [2013], 431 p.
- (coord.), C. Hriban, *Iași în secolele XV–XVIII. Elemente de topografie istorică (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXI*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012 [2013], 198 p.+ 24 hărți.
- (coord.), *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2012*, Bord științific V. Spinei, L. Mihailescu-Bîrliba, I. C. Oprea, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2013, 385 p.
- (coord.), V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, *Gisements épipaléolithiques et mésolithiques entre le Dniestr et la Tissa (Scripta Archaeologica et Historica Dacoromaniae, V*, Redigit V. Spinei), Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2013), 360 p.
- (coord.), G. Bodi, R. Pîrnău, M. Danu, R. Cavaleriu, *Cercetări interdisciplinare în neo-eneoliticul din nord-estul României (Scripta Archaeologica et Historica Dacoromaniae, VI*, Redigit V. Spinei), Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2013, 182 p.
- (coord.), *De hominum primordiis. Studia in honorem Professoris Vasile Chirica*, Ediderunt G. Bodi, M. Danu, R. Pîrnău (*Scripta Archaeologica et Historica Dacoromaniae, VII*, Redigit V. Spinei), Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2013, 232 p.
- (coord.), P. Schreiner, *Orbis Byzantinus. Byzanz und seine Nachbarn*, ed. A. Simon, C. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriae V. Spinei et I. Căndea, XII), Editura Academiei Române – Editura Istros, București-Brăila, 2013.
- *La valeur n'attend point le nombre des années: Oliver Jens Schmitt*, in O. J. Schmitt, *Südosteuropa und die Adria im späten Mittelalter*, București-Brăila, 2012, p. 9–13.
- *Contacts between the Romanians and Turkic nomads. Disinformation, mystification and xenophobia: N. Berend*, in *Transylvanian Review*, XXII, 2013, 1, p. 132–141.
- *Peter Schreiner – eine emblematische Persönlichkeit der Weltbyzantinistik*, in P. Schreiner, *Orbis Byzantinus. Byzanz und seine Nachbarn*, București-Brăila, 2013, p. 13–17.
- *Jus Valachicum în prospectarea lui Grzegorz Jawor / Jus Valachicum dans la recherche de Grzegorz Jawor*, in G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în evul mediu târziu*, Iași, 2012, p. 9–18.
- *Evoluția orașului Iași din perspectiva topografiei istorice*, in C. Hriban, *Iași în secolele XV–XVIII. Elemente de topografie istorică*, Suceava, 2012, p. 7–9.
- *Pe urmele lui Marco Polo și ale spătarului Milescu: Stagiul de documentare științifică în China (2012)*, in *Academica*, XXIII, 2013, 269, p. 65–70; reeditat cu adaosuri în *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 347–355.
- *Explorări ale resurselor documentare vieneze (2012)*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 356–362.
- *Cuvânt de răspuns la Laudatio*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 366–370.
- (rec.) *Chinese Archaeology*, Beijing, 10, 2010, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 297–299.

În cursul anului 2013 au fost publicate două volume omagiale dedicate Prof. Dr. Victor Spinei, membru corespondent al Academiei Române:

- *The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday* (eds. F. Curta, B.-P. Maleon), Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2013, 797 p.
- *Banatica, 23, Illustrissimo, ac Sapientissimo Domino Victori Professore Spinei, Correspondenti Romaniae Academiae Socio Septuagenario in Honorem* (ed. D. Țicu), Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, Reșița, 2013, 728 p.

DAN APARASCHIVEI

ACTIVITĂȚI DESFĂȘURATE ÎN ANUL 2014, ÎN CADRUL PROIECTULUI *RELAȚIILE EXTERNE ALE ORAȘELOR GRECEȘTI PONTICE ÎN PERIOADA ELENISTICĂ ȘI EPOCA ROMANĂ: O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ**

Organizarea unui simpozion internațional, care să inițieze participarea de perspectivă la un dialog interdisciplinar referitor la polisul grec în perioada antichității, a reprezentat principalul obiectiv al Proiectului de față¹, în cel de-al doilea an de implementare². Această manifestare, cu titlul *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, s-a desfășurat, în perioada 8–12 iulie 2013, la Muzeul Național de Istorie și Arheologie din Constanța. Simpozionul a fost organizat de către Academia Română – Filiala Iași, împreună cu Muzeul din Constanța, Waterloo Institute for Hellenistic Studies (Canada) și Complexul cultural „Callatis” din Mangalia. Au participat peste 50 de specialiști, în diverse domenii ale antichității, de la prestigioase instituții academice și universitare din Franța, Germania, Statele Unite, Turcia, Belgia, Bulgaria, Canada, Ucraina, Rusia, Grecia, Austria, Italia, Spania, Elveția și România.

În ședința inaugurală a fost omagiată memoria reputatului profesor Heinz Heinen, de la Universitatea din Trier, de către doi dintre elevii săi, totodată inițiatori și coordonatori ai acestei acțiuni, domnii Victor Cojocaru (Iași) și Altay Coşkun (Ontario). În aceeași zi, au fost susținute primele două conferințe: Alexandru Avram (Le Mans), *La mer Noire et la Méditerranée: quelques aspects concernant la mobilité des personnes* și Glenn Bugh (Blacksburg), *Mithridates the Great and the Freedom of the Greeks*. A. Avram discută despre mobilitatea persoanelor din centrele pontice și cele mediteraneene, în special în epoca elenistică și romană timpurie, pe baza surselor epigrafice. G. Bugh identifică originile politicii externe a lui Mithridates VI, în Marea Neagră, în vremea Seleucizilor, cu care Regatul Pontului avea legături tradiționale.

Toate comunicările din cursul celei de-a doua zile (9 iulie) au fost ținute în ședințe plenare: Mustafa Hamdi Sayar (Istanbul), *Die Entwicklung und zwischenstaatlichen Beziehungen der Poleis im Propontis-Gebiet und auf der thrakischen Chersonesos in hellenistischer und römischer Zeit*; Christel Müller (Paris), *Proxenia and Mobility of Individuals in the Northern Black Sea in the Hellenistic and Roman Periods*; David Engels (Bruxelles), *Großkönigswürde und -ideologie im pontisch-vorderasiatischen Raum im 2./1. Jh. v.Chr.*; Johannes Nollé (München): *Zur Ikonographie der städtischen Prägungen des thrakisch-moesischen Raumes – Spezifika und Gemeingriechisches*; Gabriel Talmățchi, Gabriel Custurea (Constanța), *The Relations between Dobruđa and the Mediterranean World as Reflected in the Numismatic Evidence*; Costel Chiriac, Lucian Munteanu (Iași), *Trade Connections between Asia Minor and the West-Pontic Area (1st–4th Century AD): Some Sphragistic and Numismatic Considerations*.

M. H. Sayar analizează relațiile dintre principalele centre grecești înființate în zona Propontidei și cea a Chersonesos-ului Tracic (Byzantion, Kyzikos, Parion, Perinthos etc). Chr. Müller reconstituie rețele pontice, pe baza decretelor de proxenie de la Olbia, Chersonesos și din regatul Bosforului Cimmerian. D. Engels urmărește originea și evoluția ideologiei imperiale în spațiul pontic și cel al Orientului Apropiat, în cursul veacurilor II–I î. Hr. J. Nollé interpretează elementele indigene din iconografia emisiunilor monetare ale

* Acest material a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul Proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

¹ Proiectul respectiv se derulează, începând cu anul 2011, sub egida Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române (director de proiect dr. Victor Cojocaru), beneficiind de finanțare din partea Consiliului Național al Cercetării Științifice din România (CNCS-UEFISCDI - PN-II-ID-PCE-2011-3-0054); pentru alte informații referitoare la acest Proiect, a se consulta pagina web a acestuia: www.ponticgreekcities.ro.

² Pentru prezentarea activităților reprezentative din anul anterior (2012), a se vedea L. Munteanu, S. Boțan, *Activități desfășurate în cadrul Proiectului „Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară”*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, 36, 2013, pp. 342-345.

orașelor grecești din nordul și vestul Mării Negre. Tot în domeniul numismaticii, G. Talmațchi și G. Custurea repertoriază monedele aparținând centrelor grecești mediteraneene, descoperite în Dobrogea. Sigiliile de plumb ale orașelor din Asia Mică, aflate în arealul vest-pontic, sunt datate de către C. Chiriac și L. Munteanu în timpul războaielor gotice ale împăratului Valens.

În cea de-a doua parte a zilei a avut loc vizitarea sitului de la Histria și a Muzeului Arheologic din interiorul acestuia. Au fost prezentate cele mai importante rezultate ale investigațiilor arheologice care se desfășoară, de peste un secol, în cetatea de pe malul lacului Sinoe, de către Iulian Bârzescu, membru al colectivului de cercetare al șantierului. O atenție particulară s-a acordat descoperirilor recente din sectorul „zona sacră” a coloniei milesiene.

Datorită numărului mare de participanți și varietății subiectelor abordate, lucrările simpozionului desfășurate în cursul celei de-a treia zile (10 iulie) au fost împărțite în două sesiuni, care s-au desfășurat în paralel. În prima dintre ele (panel A) au fost incluse următoarele comunicări: Victor Cojocar (Iași), *Die Beziehungen der nord-pontischen Griechen zu den außer-pontischen Regionen und Dynastien, einschließlich der römischen Hegemonialmacht: Historiographische Übersicht*; Hristo Preshlenov (Sofia), *Ehrenerweisungen in den Beziehungen der antiken Städte an der südwestlichen Pontosküste*; Cristina-Georgeta Alexandrescu (București), *Troesmis: Bilder einer Gesellschaft am Rande des Imperiums*; Florian Matei-Popescu (București), *The Horrothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire*; Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu (Constanța), *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère à la lumière d'un décret inédit découvert en Dobroudja*; Ligia Ruscu (Cluj-Napoca), *Becoming Roman? Shifting Identities in the Western Pontic Greek Cities*; Sergey Ushakov, Sergej Bocharov (Simferopol), *Chersonesos Taurike und die Ägäis im 5. Jh. v. Chr.: Neue archäologische Fundkomplexe*; Oleg Gabelko (Moscova), „... καθὼς βασιλεὺς Φαρνάκης ἄγει”, *The Third Attempt to Date the Pontic-Chersonesian Treaty (IOSPE I2 402)*; Michel Debidour (Lyon), Mihai Ionescu (Mangalia), *Encore sur le commerce dans le monde grec hellénistique à la lumière des amphores et des timbres amphoriques découverts à Callatis et dans son territoire rural*; Constantin Chera, Virgil Lungu, (Constanța), *Einfuhrwaren in den Nekropolen von Tomis in hellenistischer und römischer Zeit*; Florina Panait-Bîrzescu (București), *Wandering Cult Images between the Black Sea and the Aegean Cities in Hellenistic and Roman Times: from Dionysos Kathegemon to Dionysos Karpophoros*; Iulian Bîrzescu (București), *Hellenistic and Roman Terracotta Offerings in the Western Pontic Sanctuaries*; Costel Chiriac, Sever Boțan, *Roman Glass Vessels in the West Pontic Area (1st–3rd Centuries AD). General Remarks*.

V. Cojocar discută pe marginea istoriografiei care a tratat relațiile externe ale orașelor grecești nord-pontice, din sursele epigrafice și propune direcțiile viitoare de cercetare a acestui subiect. H. Preshlenov analizează decretele și inscripțiile onorifice din centrele elenistice din vestul și sudul Mării Negre (Dionysopolis, Odesos, Mesambria, Anchialos Apollonia). Mai multe lucrări urmăresc diferite aspecte ale stăpânirii romane în spațiul vest-pontic, precum: evoluția așezărilor militare și civile din situl de la Troesmis (C.-G. Alexandrescu), integrarea *polis* – urilor grecești și a teritoriilor lor în cadrul provincial roman, pe baza horrothesiei de la Dionysopolis (F. Matei-Popescu) și a unei inscripții histriene inedite (M. Bărbulescu și L. Buzoianu) sau acceptarea și adoptarea regulilor și obiceiurilor romane în sânul comunităților locale (L. Ruscu). În continuare, S. Ushakov și S. Bocharov fac cunoscute descoperiri recente din două complexe arheologice din Chersonesus Taurica, care subliniază legăturile acestui centru cu lumea egeeană în secolul al V-lea î. Hr. O. Gabelko propune noi posibilități de datare a tratatului dintre cetățenii aceleiași colonii și regele Pontului, Pharnaces. M. Debidour și M. Ionescu cercetează relațiile comerciale ale cetății Callatis cu lumea elenistică, cu ajutorul ștampilelor de amfore aflate în colonia doriană și în hinterland-ul său. Produse de import, considerate de lux, descoperite în necropolele Tomis-ului sunt prezentate de către C. Chera și V. Lungu. Printre acestea, un rol important îl au vasele de sticlă suflate în tipar, considerate drept produse ale atelierelor siro-palestiniene. F. Panait-Bîrzescu urmărește originea și răspândirea unor modele iconografice reprezentându-l pe Dyonissos, importate în cetățile din vestul Pontului Euxin. I. Bîrzescu aduce contribuții despre iconografia, originea și funcționalitatea statuetelor de teracotă din epoca elenistică și romană, descoperite în sanctuarele din orașele grecești vest-pontice. C. Chiriac și S. Boțan iau în discuție vasele de sticlă romane, întâlnite frecvent în centrele din vestul Mării Negre, identificând arealele de proveniență și sugerând posibilitatea existenței unor ateliere locale de producție.

În cea de-a doua sesiune paralelă (panel B), au fost susținute următoarele lucrări: Adrian Dumitru (București), *The Late Seleukids and the Eastern Mediterranean World in the Last Years of the Dynasty (129–64 BC)*; Marie-Astrid Buelens (Bruxelles), *King Mithridates VI and the Oracle of Hystaspes: New Observations on the*

Anti-Roman Religious Policies in Pontus; Alex McAuley (Montreal), *Changing the Flag: Ariarathes IV of Cappadocia from Greece to Rome*; Hale Güney (Ankara), *Economic Activities of Nicomedia and Connectivity between the Mediterranean and the Pontic World*; Filiz Dönmez (Istanbul), *Erste Ergebnisse der epigraphischen Feldforschungen in Bithynien (Göynük und Mudurnu)*; Bülent Öztürk (Sakarya), *Some Observations on the External Relations of Tieion/Tios (Eastern Bithynia) in Light of the Epigraphic Evidence*; Ioan Piso (Cluj-Napoca), *Le siege du gouverneur de Mésie inférieure*; Mustafa Adak (Antalya), *Lokales und römisches Bürgerrecht: Das Beispiel der Iulii von Lydai (Lykien)*; Elias Sverkos (Corfu), *Vicirii: the Mobility of a Roman Family in the Mediterranean*; Huseyin Sami Öztürk (Istanbul), *A New Tribunus Militum from Nicaea (Bithynia)*; Alexandra Lițu (București), *Les relations externes de Kos et leurs différentes mises en forme*; Thibaut Castelli (Paris), *L'interconnexion des réseaux économiques: les échanges entre le Pont nord-ouest et Rhodes à l'époque hellénistique*; Karin Maurer (Wien), *Sarapis und andere ägyptische Gottheiten an der westlichen Schwarzmeerküste*.

A. Dumitru discută aspecte ale relațiilor dinastiei Seleucizilor cu orașele siriene și cele grecești din bazinul răsăritean al Mării Mediterane, la sfârșitul secolului I î.Hr., M.-A. Buelens evidențiază rolul tradițiilor cultice și oraculare orientale, în special cea a Oracolului lui Hystaspes, în politicile religioase ale lui Mithridates VI. A. McAuley interpretează schimbările dinastice, politice și culturale din Cappadocia, în contextul încheierii alianței dintre Ariarathes IV și Republica romană. Următoarele materiale tratează diferite episoade din istoria provinciei Bithynia, precum: rețeaua pontică și mediteraneană de activități economice ale Nicomediei, în perioada romană (H. Güney), relațiile externe ale coloniei milesiene de la Tieion/Tios (B. Öztürk) sau aspecte ale vieții romane în teritoriile orașelor Nikaia, Modrene și Claudiapolis, în lumina unor descoperiri epigrafice recente (F. Dönmez). În continuare, I. Piso demonstrează, pe baza surselor epigrafice, că reședința guvernatorului Moesiei Inferior trebuie să se fi aflat mai degrabă la Durostorum, în apropierea *canabae*-lor de legiune decât la Tomis, cum se presupunea până acum. M. Adak face observații despre legislația romană și despre felul în care se raportau provincialii la ea, luând ca exemplu familia Iulia din Lydia, în vreme ce E. Sverkos realizează o expunere interesantă a familiei romane a Vicirii-lor și a modului în care aceștia s-au deplasat în diferite centre din bazinul mediteranean, în secolele II-I î.Hr. H. S. Öztürk prezintă o descoperire recentă din teritoriul cetății Nicaea și anume stela funerară a unui tribun al legiunii a III-a, numit Lucius Volumnius din Similis. Ultimele intervenții din această sesiune dezbat relațiile personale și cele oficiale externe ale orașului Cos (A. Lițu), legăturile economice dintre litoralul nord-vest pontic și insula Rhodos (T. Castelli) și răspândirea cultelor de origine egipteană pe coasta apuseană a Mării Negre (K. Maurer).

În cea de-a patra zi a manifestării (11 iulie), s-a revenit la susținerea comunicărilor în ședințe plenare. Au fost prezentate următoarele lucrări: Adrian Robu (București), *Cités et souverains dans la Propontide: les réseaux d'alliances des cités du Bosphore Thrace à l'époque hellénistique et romaine*; Mădălina Dana (Paris), *D'Héraclée a Trapézonte: cités pontiques ou micrasiatiques?*; Altay Coşkun (Ontario), *'Ethnarch' – A Jewish Dynastic Title in the Contexts of Seleucid and Roman Imperialism*; Stefania Gallotta (Napoli), *Some Notes on the Bosporan Kingdom after the Spartocids*; Marta Oller Guzman (Barcelona), *Recherches sur la prosopographie des magistrats d'Olbia Pontique à l'époque impériale*; Nikolai Povalachev (Göttingen), *Sich verschiebende Identitätsbilder: Bosporanische Eliten zwischen Barbarentum und Kaiserreich*; Richard Posamentir (Tübingen), *Das goldene Zeitalter auf dem Weg nach Osten – Augustus und die litterae aureae*; Michael Speidel (Bern), *Die Integration Kappadokiens: Der Beitrag der römischen Armee*; Valerij Jajlenko (Moscova), *Rome and Pontic Olbia in the Epigraphic Evidence*; Henner von Hesberg (Roma), *Theater in Randbereichen der griechischen Welt*; Joachim Hupe (Trier), *Augusta Treverorum (Trier) – Eine Hauptstadt des spätrömischen Reiches: Neue Funde und Forschungen*.

A. Robu discută despre rolul cetăților din Bosforul Tracic – Byzantion și Calchedon în sistemele de alianțe politico-militare din epocile elenistică și romană. M. Dana expune situația coloniilor grecești situate pe țărmul sudic al Mării Negre și rolul lor în politica internațională în perioada antichității. A. Coşkun comentează pe marginea titulaturii de „etnarh” deținută de conducătorii din Iudeea, în timp ce S. Gallotta face o serie de observații asupra evoluției regatului Bosforan, în perioada de după înlăturarea dinastiei Spartocizilor. M. Oller Guzman întreprinde un studiu prosopografic al magistraților din Olbia Pontică, în epoca imperială, pentru a urmări, pe de-o parte, legăturile familiale, iar pe de altă parte, cariera acestor personaje. N. Povalachev reconstituie imaginile de identitate a elitelor bosforane și identifică mijloacele prin acestea au fost create în epocă. R. Posamentir dezbate problemele ridicate de descifrarea inscripțiilor cu caracter votiv, de pe edificiile publice din provinciile estice ale Imperiului roman, în timp ce M. Speidel discută rolul și importanța armatei romane în integrarea

provinciei Cappadocia. V. Jajlenko face o sinteză a raporturilor dintre Roma și Olbia, reflectate în mărturiile epigrafice, între prima jumătate a secolului I î.Hr. și veacul al III-lea d.Hr. H. von Hesberg analizează rolul teatrului și receptarea dramei în zonele de margine ale lumii grecești, iar J. Hupe prezintă rezultatele cercetărilor arheologice recente de la Trier (Augusta Treverorum). Discuțiile finale au sintetizat direcțiile actuale de cercetare a lumii pontice, evidențiind, totodată, noi posibilități de valorificare a imensului patrimoniu științific și cultural din bazinul Mării Negre.

În ultima zi a Simpozionului (12 iulie), a fost organizată o excursie arheologică în Dobrogea, fiind vizitate cetățile și muzeele de la Tropaeum Traiani (Adamclisi) și Callatis (Mangalia), precum și fortificația elenistică de la Albești. Prezentări detaliate ale săpăturilor arheologice și ale principalelor descoperiri din aceste situri au fost realizate de către Constantin Chera, Livia Buzoianu, Mihai Ionescu și Tatiana Odobescu.

Reuniunea științifică de la Constanța a marcat o etapă importantă în studiul internațional al relațiilor externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană, care ar urma să fie finalizată în 2014 prin publicarea volumului colectiv „Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods”. În planul Proiectului, organizarea simpozionului și publicarea comunicărilor prezentate echivalează cu îndeplinirea completă a obiectivelor și activităților asumate pentru etapele 2013–2014 și cu diseminarea, la cel mai înalt nivel, a rezultatelor cercetării, în pofida reducerii drastice a finanțării.

SEVER-PETRU BOȚAN
LUCIAN MUNTEANU

Fig. 1. Aspecte din timpul lucrărilor Simpozionului

Fig. 2. Participanții la Simpozion (Muzeul Național de Istorie și Arheologie din Constanța)

TENDINȚE CURENTE ÎN PROTECȚIA PATRIMONIULUI ARHEOLOGIC: PERSPECTIVE NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE¹

Patrimoniul arheologic ne ajută să definim vârsta și originea culturii, istoriei și tradițiilor unui popor, ale unei țări sau ale unui anumit spațiu cultural în raport cu alte popoare și state. Astăzi, vestigiile arheologice au depășit limitele înguste ale patrimoniului unui stat sau popor, devenind un bun al întregii umanități, care necesită atitudini corespunzătoare. Protejarea siturilor arheologice ține de cercetarea, salvagardarea și valorificarea vestigiilor descoperite. În același timp, acest domeniu se confruntă cu probleme privind salvarea și restaurarea siturilor. Ca parte a patrimoniului cultural, vestigiile arheologice sunt foarte atractive pentru colecționari și devin obiectul unor activități ilicite, cum ar fi săpăturile neautorizate, comerțul clandestin cu bunuri arheologice care sunt scoase din circuitul științific și cel muzeistic. Pentru protejarea moștenirii arheologice avem nevoie de un management eficient care să propună un ansamblu de măsuri pentru a salva, cerceta, conserva, restaura și păstra aceste resurse culturale pentru generațiile viitoare.

Începând din anul 1989, România a realizat mai multe acțiuni pentru dezvoltarea unei societăți democratice și construirea unui cadru normativ în corespundere cu aspirațiile ei europene. Dar șirul de probleme politice, economice și sociale întâmpinate de România în ultimii douăzeci de ani afectează cele mai sensibile domenii, printre care se numără și protecția patrimoniului cultural, în general, și a celui arheologic, în special. De aceea, sub egida Institutului de Arheologie al Academiei Române, filiala Iași, a fost lansat, în anul 2012, proiectul „Tendințe curente în protecția patrimoniului arheologic: perspective naționale și internaționale”. Acest proiect este susținut financiar de CNCS-UEFISCDI și are ca scop analiza politicilor de protecție a patrimoniului arheologic din România în comparație cu situația din acest domeniu din alte state europene.

În cadrul proiectului au fost realizate mai multe activități printre care și pagina web <http://archaeoheritage.ro/>, care, pe lângă faptul că reflectă domenii variate ale proiectului, mai este și o platformă de monitorizare a mass-mediei românești care reflectă subiecte și cazuri din domeniul patrimoniului arheologic. Primul component vizează discuțiile (stenogramele) din cadrul Parlamentului României, care au fost selectate și plasate pe pagina proiectului <http://archaeoheritage.ro/category/monitor/debates/>. Al doilea domeniu vizează mass-media românească din toate județele care abordează subiecte din domeniul proiectului, care, adunate împreună, facilitează un frame-analysis, modest dezvoltat în România. Pentru a compara situația patrimoniului arheologic din România cu alte state, am decis să selectăm și să plasăm pe pagina web a proiectului informații similare și din Republica Moldova. Totodată, pagină web cuprinde o Bază de Date de acte normative care reglementează protejarea patrimoniului arheologic din România, convenții, recomandări, rezoluții și alte acte europene și internaționale – <http://archaeoheritage.ro/legislatie/>. Pe pagina web a proiectului este accesibil compartimentul „Bibliotecă” unde sunt prezentate aparițiile recente, bibliografia și resursele on-line la tema proiectului, <http://archaeoheritage.ro/bibilografie/>. Acest component este dezvoltat pe tot parcursul proiectului și asigură accesul tuturor celor interesați de acest domeniu.

O altă realizare a proiectului este conferința internațională „Current trends in the archaeological heritage preservation: the national and the international perspectives”, în perioada, 6–10 noiembrie 2013. Evenimentul a fost organizat sub egida Institutului de Arheologie al Academiei Române, filiala Iași, iar ca parteneri au fost Asociația Europeană a Arheologilor, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Complexul Muzeal Național „Moldova” din Iași și Muzeul Național de Istorie a României din București. La Conferința din noiembrie 2013 au participat peste 50 de experți în domeniul protejării și managementului patrimoniului arheologic din 15 state (Germania, Olanda, Australia, SUA, Marea Britanie, Cehia, India, Azerbaijan, Portugalia, Rusia, Polonia, Spania, Brazilia, România și R. Moldova). Comunicările la Conferința s-au concentrat într-o sesiune plenară, patru ateliere de lucru, o sesiune de evaluare și vizite de studiu la cinci situri din județele Iași și Neamț.

¹ Proiect susținut financiar de CNCS-UEFISCDI, PN-II-ID-PCE-2011-3-0610.

Lucrările conferinței au fost deschise de acad. Bogdan C. Simionescu, președintele Academiei Române, filiala Iași, dr. Alexander Rubel, director al Institutului de Arheologie din Iași, dr. Lucrețiu Bîrliba, prodecan al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași. În cadrul ședinței plenare au fost prezentate patru comunicări. Willem J.H. Willems a comunicat despre dezvoltarea managementului resurselor arheologice din perspectivă internațională. Claire Smith a vorbit despre războaiele simbolice. Douglas C. Comer a făcut o analiză comparativă a dezvoltării turistice și economice a siturilor culturale din perspective locale și globale. În baza unui sondaj european, Adrian Oliver a realizat o prezentare privind schimbările și oportunitățile de perspectivă a Convenției de la Valletta.

În cadrul atelierului nr. 1, „Legal framework and management of the archaeological heritage”, au fost prezentate șase comunicări privind sistemele normative, managementul patrimoniului arheologic și experiențe din Azerbaijan, Cehia, Italia, Republica Moldova și România.

Astăzi, accesul la informație este un subiect actual pentru toate statele, iar domeniul arheologic este parte componentă a acestui discurs. Astfel, în atelierul 2, „Access to the information and public archaeology”, s-au prezentat șapte comunicări care s-au axat, în special, pe arheologia publică și accesul la informația cu caracter arheologic din Marea Britanie, Portugalia, Rusia, Azerbaijan, Polonia și România.

Valorificarea patrimoniului arheologic este astăzi, la fel, un subiect actual în discuțiile publice. De aceea, relația dintre siturile culturale, activitățile de protejare și valorificare economică a fost cel mai solicitat subiect din cadrul conferinței. Astfel că cele 12 comunicări prezentate în cadrul atelierului nr. 3, „Cultural tourism and archaeological heritage preservation”, au provocat discuții aprinse. În acest context, participanții la conferință au avut ocazia să discute studii de caz din Spania, Rusia, Polonia, Chile și România.

Un alt subiect actual este cel legat de traficul ilicit de antichități, iar România, împreună cu alte state europene este afectată grav de acest fenomen. De aceea, am decis să includem în agenda conferinței și un atelier despre acest subiect. În acest context, în atelierul 4, „Use and abuse the legislation: looting and trading antiquities”, s-au discutat patru studii de caz privind cazuri de abuz a siturilor arheologice din Marea Britanie, Brazilie, Rusia și Republica Moldova.

Evidențiem faptul că, la această conferință, au participat reprezentanți ai celor mai importante organizații internaționale din domeniul ocrotirii moștenirii culturale, cum ar fi Willem J. H. Willems și Douglas C. Comer, vicepreședinți ai ICOMOS, Claire Smith, președintele World Archaeological Congress – WAC, Friedrich Lüth, președintele European Association of Archaeologists – EAA, Adrian Oliver, ex-președintele European Archaeological Consilium – EAC, arheologi de la Institutul German de Arheologie – DAI etc., ceea ce ne-a permis realizarea unui schimb real de experiențe și discuții privind tendințele actuale în protejarea patrimoniului arheologic. Publicarea pe parcursul anului 2014 a lucrărilor conferinței va mări impactul discuțiilor și va promova tendințele actuale din domeniul protejării și managementul patrimoniului arheologic.

Vizitele de studiu la siturile de la Cucuteni, Cotnari, mănăstirea Probota, cetatea Neamț, muzeul Culturii Cucuteni de la Piatra Neamț au permis, pe de o parte, prezentarea participanților străini a patrimoniului cultural din România, iar pe de altă parte, discutarea situației din acest domeniu dintr-o perspectivă și experiență variată.

Reprezentanții celor mai importante organizații de profil arheologic din lume, WAC, EAA, EAC, ICOMOS etc., au manifestat un interes major față de conferință noastră și au propus continuarea acestei experiențe în anii următori.

SERGIU MUSTEAȚĂ

1

2

3

Fig. 1–3. Secvențe de la lucrările conferinței și vizitele de studii.

SCHIMB INTERACADEMIC ÎN MACEDONIA

În perioada 5–18 iunie 2013, m-am deplasat în Macedonia, scopul principal fiind strângerea relațiilor cu preistoricienii de aici și mai ales cu cei angrenați în studierea Neoliticului și Epocii Cuprului, în vederea realizării unor viitoare colaborări.

Am beneficiat din plin de amabilitatea și ospitalitatea colegilor care lucrează la Muzeul Național de la Skopje, Dragiša Zdrankovski și Elena Kanzurova. Chiar dacă colecțiile muzeului menționat erau împachetate și pregătite pentru noua expoziție care va fi găzduită de noua clădire din centrul orașului, colegii au avut amabilitatea de a-mi arăta piesele cele mai reprezentative din cercetările lor proprii de la Madzari sau ale altor colegi. La același muzeu, am avut ocazia să mă întâlnesc și să discut cu alți colegi ce se ocupă de studierea Neoliticului, Goce Kocев (cercetări arheologice la Prespa, sat Kamenica) sau Epocii Cuprului, Irena Nasteva Kolištrova (care a investigat împreună cu alți colegi siturile de la Sv. Atanasie și Pilavo). Am văzut și colecția arheologică a muzeului orașului Skopje, unde se află piesele descoperite în situl neolitic Govrlevo, de care acum se ocupă Ljubo Fidanoski.

Chiar în momentul vizitei mele la Skopje, se făceau încă săpături arheologice și lucrări de amenajare în scop turistic la fortăreața bizantină construită de împărații din familia Comnen, unde s-au descoperit și resturi preistorice (Epoca Bronzului). Aici, l-am cunoscut pe Dr. Pasko Kuzman, directorul Institutului Patrimoniului Național din Macedonia, care a condus multă vreme Muzeul de Istorie din Ohrid și a investigat mai multe situri preistorice din zonă.

În perioada menționată, am vizitat mai multe muzee locale, semnificative pentru preistorie, cu exponate deosebit de elocvente și valoroase, care atestă o dezvoltare semnificativă a zonei în preistorie, ca și existența unor relații de schimb, atât cu zona sudică și sud-vestică, cât și drumul unor comunități sudice spre zona dunăreană.

Mă voi referi în primul rând la muzeele în aer liber, precum cel de la Tumba Madzari, unde este refăcută o parte din așezarea neolitică, ca și la cel de pe malul lacului Ohrid, din *Golful oaselor*, legat de Epoca Bronzului și perioada timpurie a Epocii Fierului. Cele două muzee reflectă o tendință europeană constantă de a oferi publicului informații cu privire la modul de viață al comunităților preistorice, pentru a înțelege mai bine manifestările din plan arhitectural, al gestionării economiei și a relațiilor sociale, a vieții religioase în legătură intrinsecă cu economia lor. Cele două muzee sunt foarte bine realizate și am putea spune că reprezintă un reper chiar la nivel european, putând fi comparate cu cele similare din Austria, Franța sau Polonia.

Muzeul de la Madzari este amenajat în imediata vecinătate a așezării preistorice, astăzi suburbie a orașului Skopje (fig. 1–2). Construcțiile de aici au fost realizate sub coordonarea colegilor Dragiša Zdrankovski și Elena Kanzurova, care continuă și săpăturile arheologice în sit. Cel de-al doilea muzeu în aer liber, de pe malul lacului Ohrid (fig. 3), este rezultatul investigațiilor subacvatice într-o așezare palafită (Epoca Bronzului și Epoca Fierului). Cercetările arheologice din perioada 1997–2005 au scos la iveală resturile piloților de la platforma de lemn pe care erau amenajate locuințele unor comunități nu prea mari, implicate atât în pescuit, cât și în alte activități (agricultură, creșterea vitelor, vânat etc.). Descoperirile de aici sunt foarte importante deoarece piloții din lemn pot constitui elemente de referință pentru construirea unei scări dendrocronologice locale sau legate chiar de zona Balcanică, motiv pentru care o parte din piloți au fost trimiși spre studiu în Germania. Acest aspect al scării dendrocronologice este foarte tentant, mai ales că sonda stratigrafică de pe partea stângă a lacului Ohrid, din dreptul zonei Penelopa (pentru care este în derulare un proiect de noi construcții, cu fundații foarte adânci), a scos la iveală materiale arheologice legate de Neoliticul mijlociu și Epoca Bronzului. Cercetările din zona Ohrid au fost coordonate de Dr. Pasko Kuzman, la fel ca și reconstrucția satului din *Golful oaselor*. În ambele muzee, au fost refăcute mai multe construcții rectangulare

cu una sau două încăperi, cu pereți din nuiiele împletire și acoperite cu lut, cu amenajări interioare (vetre, cuptoare, platforme pentru depozitare) (fig. 4) sau exterioare (spații pentru vite, pentru păsări, vetre exterioare) care ajută la înțelegerea vieții de zi cu zi a membrilor comunităților respective. În așezarea lacustră de la *Golful oaselor*, sunt reconstruite și câteva construcții circulare (fig. 5), cu bănci de-a lungul pereților, interpretate drept *case ale comunității*.

Orașul Ohrid oferă numeroase informații cu caracter istoric, legate de diferite perioade, printre care cele mai importante sunt resturile orașului roman sau ale cetății bizantine. Împreună cu arheologul Ljubo Fidanoski am putut cunoaște colecția Muzeului de istorie și am discutat despre descoperirile sale de la *Cerje-Govrlevo*, ca și despre amforele neolitice cu mai multe torți (folosite la transportul apei), despre statuetele antropomorfe și despre altarele cu reprezentări umane, specifice Neoliticului Macedoniei. Același coleg mi-a arătat și alte materiale preistorice (de la Zlastrana și Dolno Târnovo, cu nivele legate de Neoliticul timpuriu, săpături arheologice P. Kuzman, care sunt pregătite pentru publicare). La Ohrid, m-am întâlnit din nou cu Dr. Pasko Kuzman, care a avut amabilitatea să ne arate podoabe de aur dintr-un mormânt (132) din perioada elenistică descoperit în zona Gorna Porta a cetății bizantine. Am fost interesată să cunosc compoziția aurului și ipotezele cu privire la proveniența acestuia (pentru a mă racorda la descoperirile de acest tip din România), dar deocamdată, nu există astfel de analize pentru Macedonia.

Cu sprijinul colegilor de la Skopje am vizitat și alte muzee din orașele macedonene, cu piese deosebit de valoroase, precum Bitola (Neolitic, Epoca Cuprului, Epoca Bronzului) și Prilep, ambele din provincia Pelagonia. În ultimul oraș, menționat m-am întâlnit cu arheologul Alexander Mitkoski, ce a investigat situl neolitic de la Vrbjanska Chuka, în care a fost descoperită o construcție de tip sanctuar. Această descoperire, ca și altele din Macedonia, arată gradul de dezvoltare a civilizațiilor preistorice, ca și prezența unor elemente comune cu cele de la nord de Dunăre. Printre acestea, aș aminti în mod deosebit abundența și originalitatea plasticii, caracteristici care se întâlnesc și în Bulgaria, Serbia sau pe teritoriul României. Pentru legăturile cu zona sud – dunăreană pledează și silexul denumit „prebalcanic” sau din platforma moesică, de culoare cafenie/bej deschisă cu mici pete albe, ce apare și în așezările din Macedonia.

Alte obiective interesante au fost muzeul de la Štip, cu cetatea bizantină din apropiere, de la Bargala, în curs de restaurare, muzeul de la Veles, cu o colecție de materiale preistorice legate de Neolitic, Epoca Cuprului și Epoca Bronzului și situl arheologic de la Stobi. Aici, a fost creat în ultimii ani Institutul Național Stobi, condus de Silvana Blaževska. Situl este deschis publicului larg spre vizitare, dar în același timp, aici sunt organizate și numeroase cursuri de specializare în conservare (pentru mozaic și pictură), la care participă specialiști din mai multe țări. Orașul roman și cel bizantin de la Stobi este absolut impresionant (circa 27 ha) (fig. 6), fiind amplasat la confluența Vardarului cu Crna, astăzi aflându-se și în imediata apropiere a autostrăzii care merge spre Atena. La Stobi, cercetările arheologice și lucrările de consolidare sunt permanente, făcându-se eforturi pentru integrarea turistică a părții cercetate a sitului. Deschiderea unui nou front de lucru pe latura nord-vestică a permis și descoperirea unor materiale preistorice, de origine sudică. Este vorba de ceramică pictată (grupul Foeni în România, ce dă naștere culturii Petrești) (fig. 7), dar fără îndoială, cele mai semnificative sunt obiectivele de epocă elenistică, romană și bizantină.

Trebuie să menționez faptul că, deși Macedonia este o țară relativ mică și fără resurse minerale, în plină criză economică mondială, aici s-a acordat o atenție deosebită monumentelor istorice și muzeelor. La Skopje, s-au construit trei muzee noi care, foarte curând, vor fi date în folosință, multe obiective istorice (fortificația bizantină de la Skopje, mai multe obiective romane și bizantine de la Ohrid, Bargala și Stobi) au primit resurse însemnate din partea statului pentru cercetare și valorificare turistică, constituind și o posibilitate de dezvoltare economică. Se extind autostrăzile, ocazie cu care noi situri arheologice au fost descoperite și cercetate (de muzeele locale). Este un exemplu care trebuie să ne dea de gândit și pe care trebuie să-l urmărim, deoarece la noi, de peste 10 ani, sunt închise muzeele cele mai reprezentative (Muzeul Național de Istorie a României, București; Muzeul Banatului, Timișoara; Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca; Muzeul Țării Crișurilor, Oradea; Complexul Muzeal Național Moldova, Iași).

Prin intermediul colegului Ljubo Fidanoski, am avut ocazia să cunosc și arheologi mai tineri care sunt interesați de preistorie. Este vorba de Goce Naumov, de la Universitatea particulară *Euro Balkan* din Skopje, care se ocupă de Neolitic și Epoca Cuprului. În data de 15 iunie 2013, am susținut chiar o comunicare la această universitate, în cadrul unui workshop referitor la așezări preistorice și metode moderne de investigație, la care au participat pe lângă colegii din Macedonia și cei din Polonia.

Ultima vizită am făcut-o la muzeul din Strumica, unde m-am întâlnit cu colegul Zoran Rujak, care se ocupă de investigarea tuturor siturilor preistorice din zonă.

În final, pot spune că deplasarea în Macedonia a fost deosebit de fructuasă, datorită întâlnirii cu specialiștii care lucrează în domeniul Preistoriei, care m-au ajutat să cunosc mai bine realitățile din teren și din muzee și mi-au oferit și lucrări de specialitate. Ca o încununare a acestei vizite, menționez că am participat și la un simpozion internațional care s-a desfășurat în luna octombrie 2013 la Strumica, organizat de colegii de la acest muzeu, ocazie cu care am vizitat și obiectivele de epocă romană din marginea orașului care sunt în curs de cercetare și de consolidare pentru a fi integrate circuitului turistic.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

Fig. 1. Muzeul în aer liber de la Tumba Madzari, Skopje.

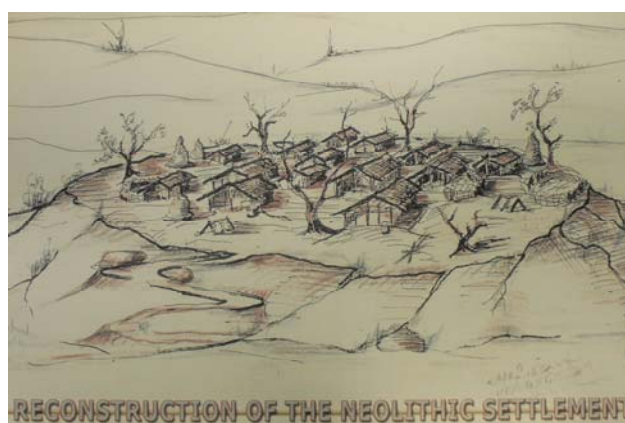

Fig. 2. Reconstrucția sitului Tumba Madzari.

Fig. 3. Muzeul din Golful Oaselor, Ohrid.

Fig. 4. Interior de casă, Tumba Madzari.

Fig. 5. Construcție circulară din Golful Oaselor..

Fig. 6. Imagine panoramică cu situl Stobi.

Fig. 7. Stobi, ceramică pictată neolitică.

DOCUMENTARE, CONTACTE ȘI COMUNICĂRI ÎN POLONIA

În cadrul schimburilor interacademice, în intervalul 2–10 mai 2013, am făcut o deplasare în Polonia, cu multiplu scop. În primul rând, ca cercetător la Institutul de Arheologie, Filiala Iași a Academiei Române, aveam intenția să fac documentare, să stabilesc legături și să țin o prelegere la Institutul de Arheologie și Etnografie (IAE) din Varșovia, aparținător de Academia Poloneză de Științe. Eram de asemenea înscris cu o comunicare la o conferință internațională care avea să se desfășoare la Toruń.

Colegii varșovieni au organizat impecabil stagiul meu (în două reprize) la IAE. M-am bucurat de sprijinul nemijlocit al Dr. Aleksandra Rzeszotarska-Nowakiewicz, director adjunct al IAE. Domnia sa mi-a acordat acces nu doar la biblioteca institutului, ci și la fondul de volume arheologice și istorice de dată recentă pe care îl avea în cabinetul personal. La unele dintre respectivele volume voi reveni cu detalii mai jos:

1. Având în vedere că un scop principal al deplasării mele era să mă documentez cu privire cercetări și concluzii recente privitoare la populații vechi germanice pătrunse în teritorii central-est și sud-est europene, am căutat mai ales volume colective, dar și de autor, înscrise pe direcția respectivă. Pentru a face această prezentare cât mai utilă colegilor interesați, mă voi referi, pe scurt, la câteva dintre volumele de care am luat cunoștință la Varșovia, volume elaborate și publicate în ultimii 15 ani, fie în Polonia, fie în țările vecine ei.

1.1. Voi începe cu referiri la volumul *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, editat de Jaroslav Tejral, Christian Pilet și Michel Kazanski (Brno, Institut d'Archéologie de l'Académie des Sciences de la République Tchèque, 1999). Volumul are trei părți, prima referitoare la Galia, a doua la Europa centrală și de sud-est, iar a treia, la Europa de est. În partea a doua este inclus și un articol de Radu Harhoiu („Kennzeichen der frühen Völkerwanderungszeit in Rumänien”), în care autorul, cu referire la perioada și zona puse în discuție, vorbește (p. 35) de „trei trepte” (D1, D2, D3). O caracteristică a celei dintâi ar fi, după Harhoiu, prelungirea unor elemente Černjachov-Sântana de Mureș, la care se adaugă elemente culturale noi, „necunoscute până atunci”. Treapta D2 apare ca dominată de elemente specifice culturii „călăreților nomazi”. În sfârșit, D3 reflectă o estompare treptată a manifestărilor culturii respectivilor nomazi și o ieșire în evidență a unor aspecte specifice culturii est-germanicilor. Printre altele, Harhoiu consideră că bogatul mormânt de la Apahida (al lui *Omharus rex*) reflectă un punct culminant în istoria relațiilor diplomatice ale reprezentanților puterii locale cu Imperiul Roman de Răsărit, în a doua jumătate a secolului V. Iar în privința factorului gepid, Harhoiu menționează (p. 57) „o curiozitate” dintr-un mormânt „gepidic târziu” (nr. 121, de la Noșlac), anume o cataramă care se pare că a fost transmisă din generație în generație, cu începere din a doua jumătate a secolului V.

1.2. Volumul *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, editat de Magdalena Mączyńska și Tadeusz Grabarcz (Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000) include textele comunicărilor prezentate la un simpozion desfășurat în noiembrie 1996 la Varșovia și la Łódź. Am selectat pentru această prezentare doar o serie de trei articole. Primul dintre ele (într-o engleză uneori confuză) este semnat de Jaroslav Tejral, problema abordată fiind „aculturația primară” la începutul perioadei migrațiilor („The problem of the primary acculturation at the beginning of the Migration Period”). Referindu-se mai întâi (p. 5) la „interacțiunea culturală reciprocă” și la „contextul specific al mișcării barbare către vest”, cu începere de la sfârșitul secolului IV, autorul apelează la bibliografie internațională (care include și lucrări de autori români, precum Harhoiu, Horedt și Marinescu/Gaiu). Tejral consideră că este dificil să ne imaginăm atitudinea populațiilor autohtone față de noii veniți, deși putem deduce că au avut loc dislocări ale localnicilor, ca și situații de înrobire a acestora. Urmarea a fost, spune același autor (p. 26), că în teritoriile cucerite de „barbari”, a luat naștere un nou model de societate, în care autohtonii deveneau dependenți de alogeni, aceștia ajungând să reprezinte o elită, dintre ai cărei membri unii erau angajați să apere granițele romane.

Un alt articol din același volum, „Die Olsztyn-Gruppe (Masurgermanische Kultur) in der Völkerwanderungszeit – Das problem ihrer chronologischen und territorialen Grenzen”, semnat de Wojciech Nowakowski, se referă (p. 168) la un puțin cunoscut „grup cultural” evidențiat arheologic în Mazuria (la nord-est de cursul inferior al Vistulei, aproape de coasta Mării Baltice). Îndată după semnalarea respectivului grup (încă din 1935), s-a pus deja problema atribuirii etnice. S-a tras concluzia că reprezentanții grupului Olsztyn au adus cu ei trăsături culturale „deja dezvoltate” de undeva din afară, foarte probabil din Balcani. În Mazuria, lipsindu-le posibilitatea înfloririi „sângelui propriu”, acei alogeni au dat mai întâi semne de „degenerare culturală”, iar în final, au fost asimilați de localnici. După cum menționează Nowakowski (p. 177), în unele lucrări mai vechi (de exemplu, Kühn 1956) s-a făcut apel la legendara „întoarcere acasă a herulilor” și s-a sugerat că grupul cultural Olsztyn ar putea să indice tocmai o astfel de întoarcere a unor reprezentanți ai tribului germanic respectiv într-un ținut din apropierea Mării Baltice.

La volumul în discuție a contribuit și Boris Magomedov, cu un articol (în rusă) al cărui rezumat în germană se intitulează „Sarmatische Merkmale im Bestattungsritus der Černjachov-Kultur” (p. 404). Autorul ia în considerație structura „polietnică” a culturii Černjachov (cea care, putem adăuga, se prelungește spre sud în varianta Sântana de Mureș) și menționează că, în conformitate cu părerile specialiștilor „ruși și ucraineni”, printre purtătorii acelei culturi se aflau „germanici, slavi, sciți târzii și geto-traci” (*Geto-Thraker*). Magomedov semnalează și o schimbare de atitudine (se înțelege, printre specialiștii ruși și ucraineni mai recent) cu privire la poziția și importanța elementului germanic: „Majoritatea cercetătorilor nu se mai opune faptului istoric al dominației germanicilor, adică a goților, în Europa sud-estică din perioada imperială târzie” (trad. A.P.). În continuare, același autor (p. 405) arată că înmormântările de tip sarmatic au apărut mai întâi, în număr redus, „nu mai devreme de mijlocul secolului IV”. Cele mai multe asemenea „complexe funerare” apar în perioada dominației hunilor, perioadă în care, observă Magomedov, „au devenit deosebit de strânse relațiile între goți și alani”.

1.3. Merită interes și volumul omagial editat de Klára Kuzmová, Karol Pieta și Ján Rajtár, *Zwischen Rom und dem Barbaricum – Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag* (Nitra, Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2002). Mă voi referi mai întâi la articolul lui Marek Gedl, „Siedlungskomplex der Przeworsk-Kultur in der Umgebung von Kietrz und Nowa Cerekwia” și voi face doar observația că autorul respectiv discută indicii ale stabilirii unei „populații Przeworsk” în Silezia de sud (p. 261), fără vreo referire expresă la vreo componentă germanică a acelei populații.

În același volum, este inclus articolul unui reputat specialist polonez în domeniul vestigiilor gotice, Andrzej Kokowski. Sub titlul „Die Bauchbestattung in Masłomęcz-Gruppe”, Kokowski analizează o practică particulară de înmormântare, evidențiată în necropola gotică de la Masłomęcz. Este vorba de unele înmormântări „pe burtă”, cu analogii în alte zone, precum aria culturii Przeworsk, Germania de sud-est, cursul inferior al Elbei, sau aria culturii Černjachov-Sântana de Mureș (p. 285). Autorul își pune întrebări cu privire la „mecanismul răspândirii” unei asemenea practici. Ar putea să fie vorba de o practică purtată spre vest de către goții din perioada imperială târzie (după o propunere făcută de Schmidt 1982); dar, zice Kokowski, există și manifestări mai vechi, deci ar putea fi vorba de o credință și/sau o practică „universală”. Articolul se încheie indecis, având în vedere că autorul pune la îndoială și ideea potrivit căreia „tratamentul” în discuție ar putea reflecta o frică de „acțiuni periculoase ale celor decedați” (deci, s-o spunem mai direct, o frică față de morții bănuți că ar putea deveni strigoi).

Bruno Krüger este autorul articolului „Markomannen in der antiken Überlieferung”, în care, după ce este menționată puținătatea informațiilor despre marcomani, autorul se întreabă ce s-a întâmplat cu acea populație care părușe a fi atât de puternică în îndelunga confruntarea cu romanii, între anii 161 și 180. Krüger consideră (p. 311) că doar arheologia se poate dovedi capabilă să ofere unele răspunsuri la o asemenea întrebare.

Voi mai menționa că volumul publicat la Nitra, în 2002, include și un rezumat semnat de Radu Harhoiu, sub titlul „Archäologische Kulturgruppen der 6–7. Jh. in Siebenburgen – Erwägungen zur Forschungsgeschichte”, axat pe dificultățile prezentării culturilor din Transilvania secolelor VI–VII (p. 273). Unele dintre acele dificultăți s-au ivit cu precădere în încercările de atribuire etnică. În principal ar fi fost vorba, după Harhoiu, de două grupuri cu morminte de inhumație (*Körpergräber*) și de un grup cu așezări, la acesta din urmă fiind evidențiate elemente gepide și avare (pe Mureș, din secolul VI). În legătură cu dificilele atribuirii etnice, Harhoiu oferă exemplul fibulelor „cu mască la picior”, care au fost socotite, neconvingător, a fi slave și a aparține portului femeilor.

1.4. O cuprinzătoare colecție de articole, în două volume, este axată tot pe epoca marilor migrații: *The Turbulent Epoch – New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, avându-i ca editori pe Barbara Niezabitowska-Wisniewska, Marcin Juściński, Piotr Łuczkiewicz și Sylwester Sadowski (Lublin, Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2008). Din primul volum, pentru interesele propriei linii de studiu, am remarcat doar un articol de Piotr Koczanowski și Judyta Rodzińska-Nowak, intitulat „Die späteste Phase der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Jakuszowice, Fdst. 2, Kleinpolen”, lucrare de arheologie „pură”, fără vreo încercare de atribuire etnică sau de clarificare a cauzelor sfârșitului culturii Przeworsk în teritoriul avut în vedere (p. 188).

Un articol mai complex este de găsit în al doilea volum al aceleiași colecții de articole: în „Western Banat during the Great Migration Period”, Vuyadin Ivanišević și Ivan Bugarski se concentrează asupra descoperirilor sarmatice din Banatul sârbesc (Vojvodina), pornind de la expansiunea sarmatică și de la un efect al ei, reprezentat de retragerea „parțială” a dacilor către Munții Carpați (p. 39). Autorii adaugă însă că există și semne de continuitate, care indică faptul că „vechea populație daco-celtică a rămas în această zonă”. De asemenea, cei doi autori observă că, „sub impactul puternic al civilizației romane”, însăși cultura sarmaților s-a modificat, deși „gradat” au apărut în zonă și semne ale influenței „cercului stepic-pontic”. Ca un punct privitor la ideologia de școală academică (de comparat și cu unele atitudini din alte țări slave), cei doi autori observă că, „în unele articole, însăși prezența germanicilor în Banat și Bačka a fost negată” (p. 42), și asta în condițiile în care, se spune în același articol, ceramica cenușie, de tip Murga, indică o tradiție Černjachov-Sântana de Mureș. Se mai observă și că, în perioada dominației hunice, au continuat să existe sarmați în Banat, iar cultura lor materială s-a modificat datorită unor influențe diverse. A fost atestată și participarea sarmaților – în cadrul coaliției (dominant germanice) conduse de gepizi – la „bătălia de pe pâraul Nedao” (454), prin care a fost înlăturată dominația hunilor în zonă. Iar în perioada care a urmat, „sarmații au fost treptat asimilați și au dispărut din sursele scrise” (p. 45). Cu privire la acea perioadă (marcată de începutul dominației avarilor), autorii încheie cu unele comentarii abstract-teoretice, menite a scoate în evidență faptul că „sarmații, germanicii și avarii timpurii nu pot să fi avut aceleași concepții în privința folosirii spațiului” (p. 58).

1.5. Un foarte consistent volum colectiv, editat de Guido M. Berndt și Roland Steinacher, se axează (arheologic, istoric, și chiar etnografic) pe evoluția unei singure populații germanice, vandalii: *Das Reich der Vandalen und seine (Vor-)Geschichte* (Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008), din care am selectat câteva articole relevante. Articolul lui Peter W. Haider, „‘Vandalen’ in Polen: Kulturkontakt, Kulturtransfer und Ethnogenese zwischen ca. 100 v. und 200 n. Hr.” Arată, încă din titlu, intenții teoretice (mai ales pe o linie culturo- și etno-genetică). Tot în titlu, prin plasarea etnonimului „vandalii” între ghilimele, se indică prudența autorului în conectarea unor date arheologice la grupuri etnice atestate istoric; în speță, ar fi vorba de legătura dintre cultura Przeworsk și vandalii atestați istoric în scrierile unor autori antici, precum Strabon, Plinius sau Tacitus (p. 17). Concluzia lui Haider (p. 42) este că „în absența unor scrieri proprii [ale vandalilor], se poate doar presupune că se vorbea germanica de către o majoritate între Oder și Vistula în secolele I-II d.Hr.”.

Florin Gaub își pune și el unele întrebări teoretice, cu privire la relații interculturale și interetnice, în articolul „Definition und Abgrenzung der kaiserlichen Przeworsk- und Wielbark-Kultur: Ein ‘ethnographisches’ Bild?” Mai concret, în textul articolului, autorul se întreabă dacă rămâne valabilă tradiționala conectare a „așa-numitei” culturi Przeworsk la „vandalii” și a culturii Wielbark la „goți” (ghilimelele autorului), având în vedere că distincția dintre cele două culturi este uneori greu de făcut pe baza datelor arheologice (p. 53). De aceea, consideră autorul, este necesară „prudență metodologică” în interpretarea unor descoperiri precum cele reprezentate de accesoriile de îmbrăcăminte, care pot să nu fie *identitätsrelevant*.

Rămânând în interiorul aceluiași volum colectiv, voi menționa și articolul lui Helmut Castritius, „Das vandalische Doppelkönigtum und seine ideell-religiösen Grundlagen”, articol care discută aspecte foarte interesante nu doar pentru istorie, ci și pentru formele de religie arhaică. Autorul observă (p. 79) că, deși dubla regalitate a cunoscut o remarcabilă perpetuare la vandalii (care au avut perechi de regi de la intrarea lor în istorie până la „ieșirea” finală, în țărâm nord-african), instituția respectivă a fost atestată și la alți germanici (longobarzi, frizoni, anglo-saxoni etc.), ca și la popoare ne-germanice (celți, huni). Cu referire mai ales la aspecte legendar-mitologice (de exemplu, tradițiile privitoare la gemeni vestiți, precum Dioscurii sau Romulus și Remus), Castritius consideră că și dubla regalitate a vandalilor reflecta credințe religioase arhaice.

Cunoscutul istoric german Sebastian Brather a contribuit la același volum cu articolul, de coloratură istorico-etnografică, „Kleidung, Grab und Identität in Spätantike und Frühmittelalter”. Brather pornește

(p. 283) de la ideea că „îmbrăcămintea este purtătoare de semne *par excellence*”, pentru ca, în continuare, să pună în contrast portul specific lumii mediteraneene (cu elemente precum *tunica, pallium, toga, stola* etc.) și portul barbar (cu pantaloni, încălțări specifice, blănuri etc.). Un amănunt interesant menționat de Brather este că, pe la 400 d.Hr., autoritatea imperială a interzis adoptarea unor elemente de port barbar (*habitus barbarus*). Cu toate acestea, în mozaicuri realizate în perioada antichității târzii din zona mediteraneană apar și vânători cu pantaloni „barbari”. (De fapt, tipul de pantaloni numiți *bracae* – de unde rom. *a îmbrăca, brăcinar* etc. – fusese demult „preluat” de romani de la celți, iar aceștia probabil de la germanici). Brather trage concluzia (p. 289) că, în perioada (de tranziție) indicată în titlul articolului, atât îmbrăcămintea, cât și înmormântarea aveau funcția de a indica statutul social, mai degrabă decât apartenența etnică.

1.6. O semnificativă carte de autor (mai precis, de autoare) merită cu siguranță să fie menționată aici. Este vorba de o interpretare a descoperirilor privitoare la cultura arheologică Zarubinci (cunoscută și ca Zarubinec/Zarubins) din Ucraina. *Zarubinckaja kul'tura i latenizirovannye kul'tury Evropy* (Institut Arkheologii, Național'naia Akademiia Nauk Ukrainy, 2006) este semnată de S. P. Pačkova, care a adăugat și un consistent rezumat în engleză (folosit direct în comentariile de față). Autoarea se referă mai întâi la „binecunoscută” prezență a triburilor slave pe Pripyat și pe Niprul mijlociu și superior în prima parte a „secolului” (de fapt, mileniului!) I î.Hr. (p. 364), precum și la perioada „declinului Imperiului Scitic”, care a fost urmată de „așa-numita” expansiune istorică a celților. Cu referire la contextul respectiv, Pačkova consideră cultura Zarubinci a reflecta un curent cultural „latenizant”, care pare să se fi extins dinspre Rin, peste Polonia, până la Nipru și la „regiunea Carpato-Nistreană”, ca și până la Dunărea de Jos. Făcând un scurt istoric al interpretărilor culturii Zarubinci, autoarea îl menționează mai întâi pe „pionierul” Khvoika, cel care a insistat asupra „autohtonismului” culturii în discuție, pe ai cărei reprezentanți („etnic slavi”) i-a considerat a fi descendenți direcți ai făuritorilor culturii (neo-eneolitice) Tripolye. După cum remarcă Pačkova, „arheologii moderni nu mai aderă la teoria autohtonă”, ba chiar unii (precum Schukin 1994 și Eremenko 1997) au ajuns să considere Zarubinci a reprezenta „un fenomen cu totul străin”, mai precis „un transfer de la Jastorf” (deci din cultura considerată a fi reprezentat un adevărat nucleu proto-germanic inițial). Pačkova este de părere că nici acea viziune (extremă) „nu se potrivește întru totul realității istorice”, prin urmare se simte îndreptățită să facă propuneri mai nuanțate, pe baza investigațiilor făcute de ea în perioada 1992-2002, nu doar în Ucraina, ci și în Polonia (cultura Przeworsk), în România și Republica Moldova (cultura Poienesti-Lukaševka), ca și în Germania (cultura Jastorf). Dintre concluziile autoarei (p. 365), le-am selectat pe următoarele: (1) cultura Zarubinci nu a fost succesoarea nici unei culturi anterioare; (2) un element specific culturii în discuție era fibula „cu terminație triunghiulară”; (3) cele mai evidente apropieri erau cu cultura Przeworsk; (4) „contribuția” Jastorf era mult mai consistentă la Poienesti-Lukaševka decât la Zarubinci; (5) cultura Zarubinci este plasată în afara traseului principal al bastarnilor către Balcani; (6) toate culturile „latenizate” au fost puternic influențate de celți, pe traseul care poate fi numit „bastarnic”; (7) există și posibilitatea unor participări ale reprezentanților culturii Zarubinec la expediții ale bastarnilor înspre Dunărea de Jos, cu începere de la sfârșitul secolului III î.Hr.

Din toate lucrările prezentate mai sus, se întrevăd atât perpetuări ale unor vederi tradiționale (specifice școlilor naționale reprezentate de autori), cât și desprinderi de acele vederi, precum și propuneri de noi tipuri de abordare. În ce privește, în particular, penetrarea și stabilirea unor grupări tribale vechi germanice (de la bastarni la goți și gepizi) în diverse zone ale Europei central-estice și sud-estice, se pare că acest aspect a devenit acceptabil și pentru anumite școli care, până nu demult, s-au străduit să-i diminueze importanța. Oricum, în prezent se renunță la tradiționalele idei care puneau semne de egalitate între culturi arheologice și grupuri etnice, în schimb propunându-se viziuni ale unor comunități multietnice și multiculturale.

2. După trei zile de documentare intensă, pe 5 mai, am plecat din Varșovia la Toruń, la Institutul de Slavistică al Universității Nicolaus Copernicus (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) din Toruń, unde avea să aibă loc (în zilele de 6–7 mai) *International Conference on Balkan Linguistics*, organizată de Institutul de Filologie Slavă al Universității Nicolaus Copernicus și de Institutul de Studii Slave al Academiei Poloneze de Științe.

2.1. A fost vorba de o conferință dintr-o serie inițiată de o foarte activă comisie internațională, anume *Commission for Balkan Linguistics* – CBL. Seria respectivă fusese deschisă de conferința constitutivă a CBL, Marburg 1997, continuând cu Sankt Petersburg 2001, Sofia 2002, Sankt Petersburg 2004, Belgrad 2006, Berlin 2008, Veliko Târnovo 2009, Viena 2010 (conferința cu ocazia căreia am fost cooptat ca membru al CBL) și Iași 2011. În cadrul conferinței de la Iași, a fost propusă, de către subsemnatul, și o sub-temă (anume

influența veche germanică în Europa sud-estică) pentru conferința următoare, care avea fie cea din 2013. La Toruń, sub-tema în discuție a fost abordată în două comunicări, cea a președintelui CBL, reputatul balcanist Helmut Schaller, și, respectiv, cea a subsemnatului.

2.2. Prof. Schaller a avut o abordare cu caracter general (sub titlul „German heritage in Balkan languages”), cu referire – pe baza unei întregi serii de lucrări ale unor filologi mai vechi și mai recentți – la elemente lexicale germanice împrumutate și perpetuate în limbi din sud-estul Europei. În ce mă privește, în comunicarea „Clues to the chronology of Old Germanic loans in Southeast European languages”, am analizat o serie de dovezi istorico-arheologice și lingvistice care permit o viziune mai clară asupra cronologiei penetrării și stabilirii unor comunități vechi germanice în Europa sud-estică, aproximativ între secolele III–II î.Hr. (triburi de *Elbgermanen*, precum *Bastarnae*, *Peucini* și *Skiri*) și secolele V–VI d.Hr. (marcate de plecarea succesivă a majorității goților, gepizilor și longobarzilor din Europa sud-estică).

2.3. Celelalte comunicări (în engleză, franceză, rusă, respectiv bulgară) s-au axat fie pe probleme teoretice ale „lingvisticii areale” și „lingvisticii de contact”, fie pe aspecte particulare specifice unor enclave lingvistice din Balcani și din alte câteva zone. Au fost prezenți specialiști din țări precum Albania (Rexhep Ismajli, Xhelal Ylli), Austria (Ina Arapi), Bulgaria (Krasimira Koleva), Germania (Helmut Schaller, Corinna Leschber), Grecia (Doris Kyriazis), Kosovo (Lindita Sejdiu-Rugova, Bardh Rugova), Macedonia (Marjan Markovikj), România (Adrian Poruciuc, Sorin Paliga), Rusia (Andrej Sobolev, Marija Morozova, Maksim Makartsev, Alexandr Novik) și țara gazdă, Polonia (Michał Głuszkowski, Tomasz Klimkowski, Anna Cychnerska, Tomasz Cychnerski, Irena Sawicka, Artur Karasiński). Tot din partea țării gazdă, dar și din partea Albaniei, vorbise (în deschiderea conferinței) Jarosław Roschacki, în calitate de consul general al Albaniei în Polonia.

2.4. La sfârșitul primei zile (6 mai), a avut loc și ședința membrilor permanenți ai CBL, printre care și subsemnatul, cele mai importante puncte de pe ordinea de zi fiind alegerea de noi membri și propunerile de teme pentru o viitoare conferință (posibil la Veneția). De asemenea, în seara aceleiași zile, gazdele (sub conducerea prof. Irena Sawicka) ne-au făcut surpriza unei cine festive dedicate sărbătoririi Paștelui ortodox, festivitatea fiind menită să marcheze faptul că mulți participanți erau din țări în care confesiunea ortodoxă este dominantă. A doua zi (7 mai), după comunicările înscrise în program, au urmat discuțiile generale, deosebit de animate.

2.5. Pe parcursul celor două zile ale conferinței, au existat și câteva pauze care au făcut posibile vizite la cele mai importante puncte de interes din Toruń. Centrul vechi al orașului abundă în vechi edificii din cărămidă roșie, dominantă fiind clădirea vechii primării (*Ratusz* – din germanul *Rathaus*), lângă care se află monumentul de mari dimensiuni al marelui învățat Copernicus (Kopernik), el fiind cu siguranță cel mai cunoscut fiu al orașului Toruń. Se poate spune că centrul vechi păstrează mult din aspectul de hanșă medievală impus de cavalerii teutoni, care au controlat acel punct strategic de pe Vistula pe o perioadă îndelungată (secolele XIII–XV). Amintirea acelor timpuri este întreținută de panouri cu stema orașului (având, ca și Moldova, un cap de bour ca element central), sub care stă scris „Toruń – Hansa de pe Vistula” (*Toruń – Hanza nad Wisłą*). La Toruń, ca și mai în amonte, la Varșovia, dimensiunile fluviului și traficul naval de pe apele lui îi prezintă în modul cel mai concret importanța, ca axă hidrografică a Poloniei. Fluviul izvorăște din Carpații vestici și se varsă, printr-o deltă, în Golful Gdańsk al Mării Baltice, pe cursul său aflându-se centre de mare importanță pentru istoria Poloniei, precum Cracovia, Varșovia, Płock și Toruń. Înțelegem astfel mai ușor de ce pe Vistula au pătruns adânc spre nord influențele Romei imperiale, și tot pe Vistula au pornit goții spre sud, până la Carpați, de unde au ajuns apoi la Dunărea de Jos și la Marea Neagră.

3. M-am întors la Varșovia pe 8 mai, pentru a pregăti prelegerea programată de colegii varșovieni pentru a doua zi, la Institutul de Arheologie și Etnologie, la intrarea căruia fusese plasat un afiș care anunța evenimentul. Pe 9 mai, la ora 12, în sala 202 a IAE, dna Aleksandra Rzeszotarska-Nowakiewicz m-a prezentat unei audiențe restrânse, dar direct interesate.

Prelegerea mea, intitulată „The Evidence of Old Germanic (mainly Suebic-Bastarnic and Gothic-Gepidic) in Romanian and in other Southeast European languages”, era concepută ca o prezentare a celor mai semnificative elemente lexicale care, prin formele și sensurile lor, se dovedesc a fi împrumuturi (directe sau indirecte) din vechea germanică. Mai precis, era vorba de preluări din idiomuri ale grupărilor tribale vechi germanice pătrunse, stabilite și (măcar parțial) asimilate în Europa de sud-est în Antichitatea târzie și în Evul Mediu timpuriu (printre exemplele lexicale ilustrative numărându-se rom. *bardă*, *brândușă*, *burtă*, *gard*, *holm*, *holtei*, *însăila*, *pungă* etc.). Am arătat că unele dintre elementele puse în discuție au fost preluate din

germanică mai întâi de către vorbitori ai unor idiomuri autohtone pre-romane (care aveau să constituie și substratul limbii române); altele au intrat mai întâi în latina populară și de acolo în română; și, în sfârșit, altele probabil au intrat din idiomuri vechi germanice, precum cel al gepizilor și cel al longobarzilor, direct în româna cea mai timpurie. Am menționat și faptul că unele importante vechi germanisme (precum *cneaz*, *leac*, *ploscă* și *viteaz*), arată prin chiar formele lor că au ajuns în română prin intermediul (proto-)slavei. Am insistat și asupra faptului că unele dintre vechile germanisme păstrate în limba română au corespondente și în alte limbi balcanice, dar și în limbi vest-romane, unde a fost de mult timp interpretate ca împrumuturi vechi germanice.

Am scos în evidență și contribuțiile înaintașilor în domeniul discutat (Diculescu, Giuglea, Gamillscheg, Meyer-Lübke, Pușcariu etc.). Abordarea mea a fost interdisciplinară, dovezile puse în discuție fiind cu precădere istorico-arheologice și lingvistice. La sfârșit, cei din audiență au pus și o serie de întrebări, la care am căutat să răspund și pe baza materialului ilustrativ tipărit pe care îl distribuisem celor prezenți.

4. Atât în primele trei zile petrecute la Varșovia, cât și în ultima parte a scurtului meu stagiu în capitala Poloniei, am găsit timpul necesar să vizitez, *per pedes*, punctele de interes din centrul Varșoviei (unde, printre mai înaltele zidiri recente, încă este vizibil edificiul care, ca și Casa Scânteii din București, a fost menit să fie o replică mai mică a Universității Lomonosov din Moscova).

4.1. Am început cu piața în care, în mijlocul unei fântâni arteziene, a fost plasată statuia sirenei războinice, protectoare (cu sabia în mână) a capitalei poloneze. Colegii varșovieni m-au informat ulterior că, în cele mai vechi reprezentări cunoscute, acea sirenă (rusalcă) nu avea terminație „în coadă de pește”, ci avea picioare de pasăre, ceea ce mi-a adus aminte de reprezentări arhaice de sirene din lumea greacă și din cea tracă. Tot colegii varșovieni mi-au atras atenția că toate clădirile din centrul vechi (cu stiluri amestecate) au fost de fapt reconstruite după prăpădul celui de-Al Doilea Război Mondial, care este evocat de o întreagă serie de monumente și placi comemorative. De acele momente dramatice aminteau și o parte dintre panourile care prezentau, în piața centrală a orașului vechi, istoria comunității evreiești locale. (Că acea comunitate se simte în prezent amenințată de posibile atacuri teroriste se vede din blocurile de beton care opresc circulația oricărui fel de vehicul pe aleile care dau spre sinagoga centrală din Varșovia.) Vorbind de panouri și alte forme de expunere stradală, este de admirat modul în care polonezii își promovează propriile tradiții și „branduri”. De exemplu, de-a lungul unei întregi străzi erau înșirate texte și imagini privitoare la monumente, festivaluri, tradiții și obiceiuri din zona mazoviană. Am putut astfel afla, de exemplu, că în regiunea Kurpie încă dăinuie îndeletnicirea (de probabilă sorginte preistorică) numită „recoltarea mierii” (*miodobranie*), din scorburile copacilor din păduri în care încă sălășluiesc albine sălbatice.

Pe lângă acumularea de informații „stradale”, am prins și două jumătăți de zi în care am putut vizita toate sectoarele Muzeului Național de Istorie, pe care îl voi prezenta în rândurile care urmează.

4.2. În sectorul dedicat paleoliticului, dovezile prezenței umane timpurii pe teritoriul Poloniei de azi sunt prezentate și interpretate cu mijloace muzeale specifice: exponate arheologice propriu-zise, diorame, hărți, tabele cronologice și texte-legendă în poloneză și engleză (din care voi traduce unele fragmente și sintagme mai jos). Dacă pentru sudul Poloniei acele începuturi sunt dintr-o perioadă de încălzire relativă, databilă pe la 500.000 „înainte de prezent” (BP), în nordul Poloniei, primii oameni au putut ajunge abia pe la 13.000 BP. S-a locuit atât în peșteri, cât și în bordeie săpate în pământ și în colibe sau „corturi” cu schelet din oase de mamut (unele dintre acele locuințe primitive fiind reconstruite în muzeu). Un loc special are complexul de la Rydno (Polonia centrală, mileniul IX î. Hr.), dintr-o zonă în care exploatarea „silexului ciocolatiu” (*chocolate flint*) este atestată pentru o îndelungă perioadă (paleolitic superior și mezolitic, aproximativ între 11.000 și 4500 î. Hr.). De asemenea, s-au găsit dovezi ale folosirii de radiolarit și obsidian. Dintre etajele și subetajele paleoliticului este evidențiat mai întâi szeletianul din sudul Poloniei, în apropierea Carpaților. Aurignacianul este prezentat ca acoperind un vast teritoriu, între România de azi și zona renană dintre Germania și Franța. La nord de Carpați și de Alpi, sunt reprezentate magdalenianul, respectiv hamburgianul. În sfârșit, finalul paleoliticului este marcat de marea extindere a swiderianului dinspre est peste practic tot teritoriul Poloniei de azi (datările fiind între cca. 8800 și 8000 î.Hr.).

4.2. Reperele cronologice indicate pentru Mezoliticul din Polonia sunt cca. 8000-6000 î.Hr., cu o prelungire (6000-4500 î.Hr.) în remarcabila cultură Neman din nord-est. Din Mezolitic provin și unele reflectări de credințe religioase și manifestări etichetate ca „artă mezolitică”. Selectiv, voi enumera: o „coastă de bizon” ornamentată cu incizii; mai multe minuscule „figurine feminine stilizate”, din silex (toate cu binecunoscutul posterior protuberant); coarne de căprior ornamentate; o posibilă „săpăligă” (tot din corn),

ornamentată cu șiruri de triunghiuri hașurate; o „salbă” din dinți de bour (acea bovină sălbatică fiind numită *tur* în poloneză, ca și în alte idiomuri slave vechi); remarcabile figurine zoomorfe cioplite în chihlimbar, precum o reprezentare de mistreț (descoperită lângă Gdańsk) și una de cal (de la Dobiegniewo, tot din nordul Poloniei).

4.3. Neoliticul de pe teritoriul Poloniei este prezentat ca divizat în următoarele etape: timpuriu (4500–3600 î.Hr.), mijlociu (3600–2600 î.Hr.) și târziu (2600–1800 î.Hr.). Muzeul face și o prezentare generală a răspândirii agriculturii dinspre Semiluna Fertilă spre Europa Sud-Estică, începând cu o fază 1 în Orientul Apropiat și Mijlociu (9000–8000 î.Hr.), continuând cu o fază 2 în sudul Anatoliei (8000–7000 î.Hr.), cu prelungiri (contând ca o fază 3) în Cipru, Creta, Grecia, ca și în nordul Africii, Corsica, sudul Spaniei și al Franței. O fază 4 (7000–6000 î.Hr.) ar fi reprezentată de răspândirea agriculturii în teritorii din Bulgaria, România, Serbia, sudul Ungariei, zona Mării Adriatice, sudul Italiei, Sicilia și Sardinia. O ultimă fază (5) ar fi cea în care neolitizarea a cuprins și teritorii din Polonia și Germania. În ce privește în mod particular teritoriul Poloniei, sunt indicate etape care evidențiază o evoluție mult întârziată a Neoliticului (și Eneoliticului) local, față de cel Sud-Est european: (1) timpuriu (4500–3600 î.Hr.), implicând „migrații” dinspre sud, ale unor populații „neolitice timpurii”; (2) mijlociu (3600–2600 î.Hr.), cu elemente culturale Tripolye în est și „vase-pâlnie” (*Funnel Beaker/ Trichterbecher – TRB*) în Vest, cu extindere până în Danemarca; (3) târziu (2600–2000 î.Hr.), reprezentat de culturi precum cea a amforelor „globulare” (extinsă până în Germania), Neman și Narva (în nord-est către teritoriile țărilor baltice actuale); (4) faza desemnată ca „neolitic final” (2300–1800 î.Hr.) este cea pe parcursul căreia s-a răspândit în zona de Est a Mării Baltice cultura ceramicii „șnuruite” (*Corded Ware* – considerată azi de mulți specialiști ca reprezentând pătrunderea unor populații vorbitoare de proto-indo-europeană, dinspre regiuni caspico-uralo-pontice).

În cadrul sectorului neo-eneolitic, este evidențiată atât cultivarea plantelor, cât și creșterea unor animale domestice, precum bovinele, ovicaprinele și porcinele (fără a se indica însă originea speciilor respective). Dintre exponatele de factură neo-eneolitică se remarcă ceramica (incluzând vase simple și vase ornamentate, exclusiv prin incizii), precum și obiecte destinate „schimbului”. Ultima categorie include obiecte de chihlimbar (precum discurile cu un ornament cruciform), dălți și ace de cupru, bucăți de obsidian brut (ca și obiecte prelucrate din materialul respectiv), topoare și pumnale din silex. Ca reprezentative pentru „sfera ideologiei” sunt expuse modelul de templu miniatural de la Popudnia (Ucraina vestică), topoare miniaturale din lut ars (folosite probabil ca amulete), vase cu protome de berbec, dintre care am remarcat unul cu un semn în formă de „M” incizat sub protomă. Remarcabil este și un berbec reprezentat în întregime, sub forma unei statuete de ceramică, de dimensiuni respectabile (cca. 40 cm lungime). Ca obiecte care indică „noi îndeletniciri” din Neolitic (în speță torsul și țesutul) sunt expuse fusaiole (prășnele de fus) și greutăți folosite la războaiele de țesut verticale. Dintre reprezentările plastice merită menționat capul de taur (desenat cu cărbune) de la Krzemionki (Polonia centrală, cca. 3250) și imaginea schematică a unui car cu patru roți (și cu ceea ce arată ca un proțap cu jug la capăt), care a fost incizat pe un vas găsit sudul Poloniei, la Bronocice („una dintre cele mai vechi reprezentări de car – probabil tras de boi – din Europa centrală”). În același context, se menționează și că „încă din mezolitic se foloseau și bărci” (monoxile).

4.4. În sectorul care reprezintă tranziția spre Epoca bronzului, sunt prezentate grafic „migrațiile grupurilor lingvistice indo-europene” (baltici, germanici, celți, italici, iliri, greci, slavi), toate grupurile implicând deplasări de populație dinspre est spre vest, cu excepția toharienilor, ai căror strămoși s-au mișcat dinspre Europa estică spre Extremul Orient. (Surprinde faptul că la marea grupare indo-iraniană nu se face nicio referire.)

Bronzul este reprezentat din abundență de exponatele care reprezintă cultura Unetice, cea lusaciană (Lausitz), cea a mormintelor tumulare și cea a câmpurilor de urne (din vest). Printre obiectele reprezentative pentru Unetice (cca. 1800–1500 î.Hr.), am remarcat o halebardă de bronz care, pe lângă tăiș, are și protuberanțe în formă de țepi, plasate pe dulia în care se fixa coada de lemn a armei respective. Pentru cultura lusaciană (din perioada 1000–600 î.Hr.), specifice sunt pumnalele (de o formă apropiată de cea a pumnalului *akinakes* scitic), cuțitele și aplicele de harnașament; pe lângă săbiile de bronz, apar, practic cu aceleași forme, unele de fier; printre podoabe, se poate remarca și o brățară din aur. Tot din aria lusaciană (din perioada cca. 800–650 î.Hr.) provin mai multe obiecte (probabil de cult), sub forma unor care miniaturale care poartă pe ele reprezentări de păsări din bronz. (Respectivele au și corespondente găsite în România.) Cu privire la cultura mormintelor tumulare (cca. 1500–1300 î.Hr.), ni se spune că ea indică pătrunderi de populație dinspre Dunărea mijlocie (Ungaria), iar bronzurile reprezentative pentru respectiva cultură sunt fie importuri din zona menționată, fie produse locale. În sfârșit, tot la sectorul lusacian este cuprinsă și o reconstituire în miniatură a unei așezări care s-a dezvoltat pe un ostrov de lângă localitatea actuală Biscupin (la nord-est de Poznań),

așezarea fiind constituită din șiruri continue de case. Așezări de același tip au mai fost descoperite și în regiunea Paluki.

4.5. Exponatele din Epoca fierului timpuriu (Hallstatt) reprezintă, pentru Polonia, o perioadă de după 700 î.Hr. Au fost găsite piese de import din Italia și din zona scitică. Specifici sunt cerceii și piesele de frâu (cu zăbală din două piese unite între ele printr-o verigă și conectate la psalii – *cheek-pieces*). Cronologic (500–200 î.Hr.), urmează culturi precum cea pomeraniană, cea cu morminte *cloche* și cea cu morminte cu cistă. Un element specific culturii pomeraniene este reprezentat de „urnele cu față” (umană), din ceramică neagră, cu înkrustații albe; una dintre ele are, sub chipul uman, reprezentat și un car cu patru roți, în care apare un „vizitiu” care mână cele două animale (foarte probabil cai) înhămate sau, mai degrabă, înjugate la car.

Din perioada 400–200 î.Hr., apar semnele influenței celtice dinspre Europa centrală. Tipică pentru această epocă, a fierului avansat, este înmulțirea, și în Polonia, a centrelor de producere a fierului, de la care au rămas urme de furnale primitive (*bloomeries*). Aș face aici observația că, în muzeu, se face referire la celți, la romani și, bineînțeles, la slavi, dar aproape deloc la vechi germanici, deși păreri autorizate au relevat prezența unor germanici timpurii – mai întâi „suebici” dinspre Elba, apoi goți dinspre nord – în două importante culturi de pe teritoriul Poloniei, anume Przeworsk și Wielbark. Deși cele două curente demice și culturale germanice s-au combinat în diverse ipostaze, după cum reiese din ce s-a găsit pe diverse șantiere arheologice, se poate observa că diferența principală dintre cele două culturi menționate este că din Przeworsk au rămas morminte de incinerare (mai ales din perioada 100–150 d.Hr.), cele din Wielbark (date cca. 150–200) fiind de inhumare (asemănătoare celor din Černjachov-Sântana de Mureș). Din Wielbark, a fost adus în muzeu un mormânt de femeie, în inventarul căruia sunt cuprinse: o salbă de mărgelă; brățări (pe brațele întinse pe lângă corp); un vas, plasat la picioare, conținând un pieptene; o cataramă de mici dimensiuni; câte o fibulă pe fiecare umăr. Într-o prezentare panoramică a „culturilor Poloniei” din perioada 100–150 d.Hr., cultura Przeworsk acoperă centrul și sudul Poloniei (cu extinderi spre est și sud), iar cultura Wielbark ocupă mai ales nordul, având extinderi spre sud și sud-est. Sunt scoase în evidență „contactele animate” cu lumea romană, evidențiate de descoperiri ale unor obiecte de lux (sticlărie, monede, obiecte care demonstrează pătrunderea modei romane); dinspre nord veneau, la schimb, chihlimbar, piei și sclavi (a nu se uita că *sclavus* din latina târzie provine tocmai de la denumirea etnică a sclavenilor, de care va mai fi vorba mai jos). Din centrul Poloniei (Chmielów Piaskowy), provine un impresionant tezaur de monede romane de argint (*denarii*); din alte puncte provin monede romane de bronz, reprezentând perioada 1-400 î.Hr. Cu totul remarcabil este un *gladius* roman, de fier, cu o reprezentare a zeului Mars prin intarsie de bronz. Arma respectivă (de pe la 150 î.Hr.) a fost găsită la Oblin, în centrul Poloniei; originalul deteriorat este însoțit și de o reușită reconstituire.

Un sector special este dedicat perioadei marilor migrații (datarea indicată fiind 300-500 d.Hr.). Printre exponate se numără: fibule și cataramă; ornamente de aur și argint dintr-un mormânt „hunic” din Polonia de sud (Przemęczany, 400–450 d.Hr.); *solidi* – monede de aur romane, găsite în centrul și vestul Poloniei (la Zagorzyn, respectiv Witów).

4.6. Cum este și de așteptat, istoria timpurie a slavilor se bucură în muzeu de multiple forme de prezentare. O hartă de mari dimensiuni prezintă „triburile slave din centrul și estul Europei”, în perioada 500–600 d.Hr. (Aceasta ar fi perioada în care, din punctul de vedere al lingvisticii istorice, se vorbea încă proto-slavă; în aceeași perioadă, mai la sud, latina populară lua forma românei timpurii.) Sunt indicați *sclavenii* (Sklawenowie), pe o arie întinsă, la nord-est de Carpați; apare și o extindere a sclavenilor până în Câmpia Română. (De fapt, este vorba de slavii dintre care unii au rămas la nord de Dunăre și au fost ulterior asimilați de români, iar alții, care au trecut în masă peste Dunăre, aveau să reprezinte strămoșii glotici ai bulgarilor și macedonenilor de azi; românii timpurii i-au numit pe toți aceștia *sclai*, apoi *schei*/*schei*. Interesant este că, pe harta respectivă, în Transilvania, sunt indicați doar gepizii, iar la vest de aceștia, herulii și longobarzii. Este indicat chiar și prelungul traseu al herulilor germanici spre est, prin Câmpia Română, apoi prin Basarabia spre nord-vest, în final ajungând în vestul Poloniei. O hartă prezintă pătrunderea avarilor spre vest, pe două căi, pe la nord și pe la sud de Carpați, iar alta a fost menită să înfățișeze perioada din jurul anului 750 d.Hr., când se consideră că s-a declanșat divizarea slavilor în trei ramuri principale: vestici (printre care și polonezii), estici și sudici. În vecinătatea slavilor, apare la est, kaganatul kazarilor, iar la sud bulgarii și avarii (din Pannonia). O ramură periferică era cea reprezentată de slavii coborâți până în Peloponez.

Dintre exponatele semnificative din sectorul în discuție este de menționat un bolovan rotund (de la Seżno, Polonia nordică), pe care încă se vede o siluetă de călăreț. Est vorba de o sculptură dintre cele numite de slavi *baba* (sau *kamennaja baba*), cu nenumărate exemplare de găsit din Polonia și din nordul Mării Negre,

până în Asia centrală (tradiția respectivă fiind cunoscută atât la indo-europenii scito-iranici, cât și la populațiile turco-mongole care i-au urmat în teritoriile respective). În textul-legendă din muzeul varșovian se consideră că asemenea sculpturi (din perioada 800–1200 d.Hr.) erau „posibile reprezentări ale unor zei păgâni”. O *baba* de mari dimensiuni a fost adusă din nordul Poloniei, de la Barciany. Figura umană este reprezentată cu mâinile împreunate sub pântec; mâna dreaptă ține un corn (ceea ce sugerează consum de băuturi rituale). Textul menționează că asemenea reprezentări au fost găsite mai ales în teritorii nordice odată ocupate de populația vechilor prusieni baltici. În centre precum Poganowo (a se reține denumirea), semnele de practici religioase păgâne indică o perpetuare până în secolul XI. Din secolul următor s-a păstrat un document excepțional, anume testamentul de la 1138 al „ducelui” Bolesław Krzywousty, care se referea practic la „fragmentarea feudală” specifică epocii, printre formațiunile regionale menționate în documentul respectiv aflându-se următoarele: Pomorze Zachodnie, Pomorze Wschodnie, Wielkopolska (Poznań), Śląsk – adică Silezia (Wrocław), Ziemia Krakowska, Ziemia Sandomierska (Sandomierz), Mazowsze (Płock – ca primă capitală) și Gniezno.

În perioada 920–930, deja se închegea centrul unei formațiuni statale la Gniezno, unde, în perioada 980–1039, avea să domnească dinastia Piast. Pe lângă mai vechile mijloace naturale de apărare, reprezentate de ostroave din mlaștini și de dealuri abrupte, apar în perioada respectivă tot mai multe centre tribale fortificate cu valuri de pământ și palisade (cu o singură poartă). În secolul X devenea deja vizibilă introducerea arhitecturii romanice la Cracovia și la Poznań. Pe la 1270, într-un text cronicăresc scris în latină, undeva în Silezia, apărea și un prim fragment în limba polonă. Cu litere latine a fost scrisă și prima versiune poloneză cunoscută a rugăciunii „Tatăl Nostru” („Ojciec Nasz”), la 1375.

Desigur, a trebuit să fiu foarte selectiv în prezentarea materialelor expuse în muzeul varșovian. Pot afirma însă, în concluzie, că orice vizitator (cât de cât avizat) al muzeului respectiv își poate face o imagine completă a preistoriei și istoriei tuturor regiunilor Poloniei, încă numite, în limbaj administrativ, „voievodate” și „cnezate”.

5. Am plecat din Varșovia spre București-Otopeni pe 10 mai, ducând cu mine nu doar un volum consistent de materiale științifice acumulate în zilele petrecute în Polonia, ci și amintirea unor gazde foarte primitoare și a unor instituții bine organizate. Sunt convins că asemenea relații interacademice merită întreținute și continuate, pentru că oamenii de știință români și polonezi chiar au ce-și spune unii altora și o fac, în cele mai multe cazuri, cu plăcere și interes.

ADRIAN PORUCIUC

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE LA MOSCOVA ȘI SANKT-PETERSBURG (IUNIE 2013)

Pentru cercetătorul interesat de raporturile comunităților românești cu cnezatele vechi rusești și de arheologia triburilor nomade târzii din stepele Eurasiei un stagiul de documentare în Rusia se vădește de strictă necesitate. Faptul este pe deplin firesc pentru că, deși ambele ansambluri tematice au polarizat interesul specialiștilor pe multe meridiane ale mapamondului, istoricii ruși au fost cei ce le-au dedicat cele mai numeroase și mai cuprinzătoare investigații. Dacă scrierile peste care s-a așternut patina timpului sunt întrucâtva mai ușor accesibile în marile biblioteci europene și americane, nu același lucru se poate aprecia în cazul lucrărilor elaborate în ultimele decenii, dat fiind ritmul debordant al aparițiilor editoriale, dar și al faptului că tipărirea lor nu mai reprezintă, ca în trecutul nu prea îndepărtat, apanajul Moscovei și al Sankt-Petersburgului, ci a fost asumată de un număr extrem de mare de centre regionale, fără tradiții științifice perene și lipsite de preocuparea pragmatică și statornică de a realiza o distribuire adecvată a propriei producții tipografice, chiar în cazul celor de o reală calitate.

Conștientizând că o documentare riguroasă este iluzorie numai prin folosirea potențialului – indubitabil de invidiat – al marilor biblioteci și muzee occidentale, am fost determinat să iau decizia unei călătorii de studii la Moscova și Sankt-Petersburg, spre a utiliza oportunitățile ce decurg din vechea convenție de colaborare dintre Academia Română și Academia Rusă de Știință, care, din fericire, a supraviețuit schimbărilor de regim și convulsiilor politice din răsăritul Europei. Prefer să dau uitării impedimentele birocratice întâmpinate până am reușit să obțin avizele necesare pentru deplasare. Cu temporizările de rigoare, acestea au fost acordate de conducerea Institutului de Istorie și de cea a Institutului de Arheologie al Academiei Ruse de Știință din Moscova și de direcția Muzeului de Antropologie și Etnografie „Petru cel Mare” (Kunstkamera) din Sankt-Petersburg.

Deplasarea din rațiuni științifice în Rusia s-a derulat în perioada 10–20 iunie la Moscova și între 21 și 26 iunie la Sankt-Petersburg și a constat prioritar în documentare la biblioteci și muzee, precum și în schimburi de informații și confruntări de idei cu mai mulți specialiști de notorietate.

Din paleta largă de posibilități de investigații oferită de cele două metropole, am optat pentru cantonarea sferelor de interes asupra contactelor confesionale și politice ale regiunilor românești cu cnezatele din Rusia Meridională în Evul Mediu, asupra ultimelor valuri de migratori de stepă (pecenegi, uzi, cumani, mongoli etc.) pătrunse în ținuturile de la nord de Munții Caucaz, Marea Neagră și Dunărea de Jos, precum și asupra constituirii și evoluției statului Hoardei de Aur, cu întregul cortegiu de urmări militare, demografice și culturale în estul și sud-estul Europei. În mod ocazional, mi-am consemnat și alte date cu anumită relevanță pentru istoria teritoriilor carpato-dunărene și a arealului învecinat.

În capitala Rusiei, am lucrat la biblioteca Institutului de Arheologie și în aceea a Institutului de Istorie, ambele găzduite într-o clădire din patrimoniul Academiei Ruse de Știință, precum și la Biblioteca Rusă de Stat (fostă „V. I. Lenin”). Deși cu unele lipsuri surprinzătoare, mai ales în privința literaturii științifice străine, ele beneficiază de un fond bogat de carte, reunit în chip firesc din tipăriturile rusești. Din păcate, cele două biblioteci ale institutelor subordonate Academiei Ruse de Științe au un program neobișnuit de lejer, limitat la numai trei zile pe săptămână, de natură să nu suprasolicite eforturile de lectură ale cercetătorilor, a căror prezență zilnică la locul de muncă oricum nu este obligatorie. În schimb, Biblioteca Rusă de Stat nu are restricții în privința orarului, iar cărțile electronice de intrare – imprimate cu chipul cititorului – se eliberează solicitanților cu operativitate. Sistemul ei de funcționare comportă însă și anumite disfuncționalități, în sensul că accesul la publicațiile din ultimul deceniu, deocamdată singurele computerizate, este greoi și birocratic, în vreme ce acelea mai vechi nu se servesc decât după o zi sau două de așteptare.

Zilele limitate petrecute la Sankt-Petersburg nu mi-au permis prezențe prea îndelungate în sălile bibliotecilor, singurele cărora le-am pășit pragul fiind Biblioteca Națională Rusă și biblioteca Institutului de Istorie a Culturii Materiale, nume cu tentă desuetă, sub care funcționează instituția ce ar trebui să poarte denumirea adoptată pretutindeni în lume de Institut de Arheologie. Cea dintâi este reputată pe plan mondial pentru fondul său bogat de tipărituri și manuscrise vechi. Multe din încăperile și dependințele sale nu au mai suferit de multă vreme modernizări, dar este meritoriu că procesul de computerizare a publicațiilor a avansat destul de mult. Loturi ample de cărți și reviste, cu precădere cele în limbi străine, nu se păstrează în clădirea centrală, ci la o filială situată într-un alt cartier al orașului. Cu toate că societatea rusă a suferit în ultimele două decenii transformări structurale, în sălile de lectură de la Biblioteca Națională Rusă, ca și la bibliotecile moscovite, de altfel, tronează la loc de cinste, printre lucrările uzuale, operele complete ale lui V. I. Lenin (una din ediții însumează 50 de volume!), flancate uneori și de acelea ale lui Marx și Engels, chiar dacă cititorii nu par să dea semne că ar fi ahtiați să le consulte.

Institutul de Istorie a Culturii Materiale are reputația de a dispune de cea mai bună bibliotecă cu profil arheologic din întreaga Rusie. Se află aici bogate stocuri de cărți și reviste apărute înainte de Revoluția din Octombrie, când lumea savantă rusă etala ambiția de a se situa la cotele cele mai înalte de pe plan european. Cercetătorul ce va găsi răgaz pentru a lucra în această bibliotecă va avea de profitat fie că este preocupat de preistorie, numismatică, epigrafie, arhitectură, fie că vizează sfere ale orientalisticii sau bizantinologiei. Din motive nu ușor de elucidat, schimburile de publicații externe, mai cu seamă cu centrele din fosta Uniune Sovietică separate de Federația Rusă, s-au diminuat drastic ori au devenit aleatorii.

O pondere esențială în cadrul stagiului de documentare a fost acordată vizitării muzeelor de istorie, arheologie, artă și etnografie. La Moscova am avut posibilitatea de a lucra la Muzeul de Stat de Istorie, Muzeul Kremlinului, Galeria Tretyakov, Muzeul de Stat de Artă a popoarelor Orientului și la Muzeul de Stat de Artă „A. S. Pușkin”, toate posesoare ale unor colecții de o valoare inestimabilă în cadrul propriului profil de interes. În expoziția de bază a Muzeului de Stat de Istorie (*Государственный Исторический Музей*) am colanțonat numeroase informații privind istoria slavilor, rușilor, precum și a triburilor de călăreți de stepă. După anumite insistențe, mi s-a permis să lucrez și în depozitul de materiale arheologice al muzeului, unde am desenat și fotografiat piese din componența inventarului funerar al nomazilor turcici descoperite înainte de Primul Război Mondial în Basarabia și la nordul Mării Negre, precum și câteva cruciulițe-encolpion vechi rusești cu analogii și în regiunile românești.

Muzeul Kremlinului se compune din două părți distincte: așa-numitul Palat al Armurăriei (*Оружейная палата*) – ridicat special cu această destinație în 1844–1851 – și șiragul de lăcașe de cult din perimetrul fortificat al reședinței marilor cneji și a țarilor. În pofida numelui său, armamentul nu constituie decât o pondere minoră din cadrul exponatelor Palatului, care impresionează mai cu seamă prin opulența argintăriei, giuvaerurilor, veșmintelor, caleștilor aparținând dinaștilor ce au rezidat la Kremlin și membrilor familiilor acestora, produse de meșteșugarii locali și străini sau primite în dar de la capetele încoronate din Occident și Orient. În foarte puține locuri din lume se conservă o cantitate atât de însemnată de obiecte de mare valoare, colectate de-a lungul a circa jumătate de mileniu, ele reflectând, pe de o parte, bogăția, puterea și prestigiul conducătorilor Rusiei, iar, pe de altă parte, responsabilitatea organismelor puterii statale, astfel că prețiosul tezaur s-a păstrat în general intact, în ciuda scurgerii veacurilor și a primenirii regimurilor politice. Făcând această constatare, nu putem să nu ne reprimăm regretul că o astfel de situație nu are nici cele mai infime similitudini cu ceea ce s-a petrecut – datorită vicisitudinilor vremurilor – în voievodatele românești, de la conducătorii acestora parvenindu-ne doar un număr infim de obiecte personale și de simboluri statale, și nu dintre acelea mai reprezentative sau cu valențe artistice particulare.

Bisericile din cuprinsul Kremlinului, aflate în vecinătatea imediată a reședinței marilor cneji și a țarilor, dau deopotrivă măsura disponibilităților materiale și artistice ale Rusiei medievale și de la începutul epocii moderne. Toate aceste lăcașuri au fost ridicate în cursul secolelor XV–XVI și păstrează caracteristicile arhitecturale ale epocii, implicând somptuozitate și spațialitate. Turlele, terminate în formă de bulb de ceapă și cu înălțime diferită, le conferă o siluetă piramidală, armonioasă și expresivă. Interioarele erau decorate cu fresce bogate și catapetezme impozante, dar, din păcate, din cauza incendiilor, degradării și refacerilor, pictura murală nu s-a păstrat în forma inițială decât într-o mică măsură. De o valoare artistică remarcabilă sunt și numeroasele icoane dispuse din pridvor și până în altar, ele fiind în congruență cu cromatismul luminos al frescelor.

Bisericile de la Kremlin au reprezentat mai mult decât simple lăcașuri de închinăciune pentru protipendada de la curte. Astfel, catedrala Adormirii Sfintei Fecioare Maria (*Успенский собор*), proiectată de către arhitectul italian Aristotele Fioravanti în anii 1475–1479, după o nereușită lamentabilă a meșterilor locali, a devenit loc de încoronare a suveranilor ruși, precum și al altor ceremonii publice solemne. Aici se făceau rugăciuni înainte de campanii militare de anvergură și se adresau mulțumiri divinității după victoriile împotriva dușmanilor. Lăcașul dispune de un plan dreptunghiular, fiind prevăzut cu cinci turlle și tot atâtea abside, precum și cu șase stâlpi de susținere a bolților (Fig. 1, B). În zona centrală erau amplasate locurile de rugăciune ale țarului, țarinei și patriarhului, în vreme ce, de o parte și de alta a intrării prin portalul vestic, erau rânduite sarcofagele din piatră, cu rămășițele mai multor mitropoliți și patriarhi. Ultimul țar care a primit coroana imperială de la patriarh, în anul 1896, a fost Nicolae II, care avea să fie și cel din urmă monarh al Rusiei, asasinat de bolșevici.

Un interes deosebit prezintă și catedrala Arhanghelului [Mihail] (*Архангельский собор / Собор святого Архистратига Михаила*), ridicată între anii 1505 și 1508 de arhitectul Aleviz Friazin cel Tânăr (Alovisio Novo), pe locul unui lăcaș din piatră, a cărei construcție fusese decisă de marele cneaz Ivan I Danilovici Kalita (1325–1340), dar care fusese distrus de un incendiu. Catedrala a fost destinată drept necropolă a marilor cneji și a primilor țari, printre cei ce își dorm aici somnul de veci numărându-se mai multe figuri notabile din istoria Rusiei: Ivan I Kalita, care a impus preeminența Moscovei între cnezatele rusești, Dimitrii Ivanovici Donskoi, învingătorul tătarilor la Kulikovo (1380), Ivan III Vasilevici, cel care a dobândit independența deplină față de tătari, având legături amiabile cu Ștefan cel Mare, Ivan IV Vasilevici cel Groaznic, devenit primul țar al Rusiei în 1547 și inițiator al unor importante reforme legislative și administrative, Fiodor I Ivanovici, ultimul suveran din dinastia Ruricizilor, susținător al expansiunii în vestul Siberiei, Mihail Fiodorovici, primul țar al dinastiei Romanovilor, ales de adunarea țării (*земский собор*) în 1613, cel din urmă înmormântat în catedrala Arhanghelului – în 1730 – fiind țarul Petru II Alekseevici. Aici a fost depus și sicriul cu relicvele cneazului Mihail al Cernigovului, suprimat la curtea hanului Hoardei de Aur în 1246 și martirizat ulterior de Biserica rusă. În incinta lăcașului-necropolă se află și piatra de mormânt a unui nobil tătar care adoptase ortodoxismul, depunerea sa într-un spațiu de sacralitate reflectând desigur tendințe prozelitice într-un areal ce aparținea foștilor inamici ireductibili.

Dintre celelalte sfinte lăcașuri de la Kremlin, mai amintim biserica Așezarea Acoperământului Maicii Domnului (*Церковь Ризположения / Церковь Положения ризы Пресвятой Богородицы*), ctitorită în 1451 din inițiativa mitropolitul Ionas, cu menirea de a comemora respingerea tătarilor din hanatul Astrahanului care agresaseră Moscova. Respectivul înalt ierarh, al cărui chip este redat în basorelief și pe frescă, fusese primul mitropolit ales de sinodul arhiereilor – în 1448 –, fără să fi avut confirmarea Constantinopolului agonizant, fiind ulterior canonizat. Deteriorarea bisericii, probabil ca urmare a unui incendiu, l-a îndemnat pe mitropolitul Gerontius, de asemenea aureolat cu podoaba canonizării, să decidă, în 1484, înlocuirea ei cu o construcție din piatră mai extinsă, prevăzută în 1644 cu fresce pe pereții laterali și pe pilaștri. Aceasta a funcționat drept lăcaș privat al mitropoliților și patriarhilor.

Marii cneji și țarii își aveau și ei o biserică proprie, destinată ceremonialurilor domestice și familiale: catedrala Bunei Vestiri (*Благовещенский собор*), ridicată deasupra unui așezământ mai vechi, din porunca lui Ivan III Vasilevici, între 1484 și 1489, cu aportul arhitecților din Pskov, și reconstituită din inițiativa lui Ivan IV cel Groaznic în 1562–1564, după ce, cu câțiva ani mai înainte, un incendiu îi afectaseră interiorul. Inițial lăcașul fusese prevăzut cu o turlă principală și două secundare, acestea din urmă fiind dublate în vremea domniei lui Ivan IV (Fig. 1, A).

Dacă solicitarea lui Francesco Bartolomeo Rastrelli (1700–1771) pentru a proiecta faimoasele palate ale țarilor din Sankt-Petersburg și din împrejurimile sale este un fapt de largă notorietate, apelul la arhitecții italieni spre a construi lăcașuri de cult în inima reședinței autocraților ruși, cu mult înainte ca Petru cel Mare să taie bărbile boierilor și să deschidă porțile Imperiului spre Occident, este o realitate mai puțin deslușită. De remarcat, însă că, spre deosebire de Rastrelli, respectivii arhitecți nu au urmat decât secvențial stilistica monumentelor vest-europene prin introducerea unor elemente renascentiste, ci s-au conformat cu obediență rigorilor ctitoricești indigene. O asemenea implicare a meșterilor iscusiți de la sud de Alpi în dotarea cu edificii reprezentative a țărilor din centrul și din jumătatea răsăriteană a continentului european nu este cătuși de puțin singulară, fiind cunoscut aportul lor în acest sens în bazinul pontic, în Imperiul habsburgic, Polonia etc. și, dacă este să dăm crezare lui Ioan Neculce, li se datorează și edificarea Mănăstirii Golia din Iași.

Arhitecții și inginerii italieni au contribuit totodată la proiectarea centurii fortificate ce împrejmua reședința dinastilor ruși de la Kremlin, devenită emblemă a Moscovei și simbol național. În conformitate cu noul său statut dobândit pe eșichierul intern și extern în a doua jumătate a secolului al XV-lea, Moscova avea nevoie să-și marcheze prestigiul și printr-un program constructiv de anvergură. Vechile întărituri, ridicate din lemn încă spre mijlocul secolului al XII-lea, cu toate adaosurile practicate ulterior, nu se mai aflau în compatibilitate cu evoluția tehnicii militare a vremii, astfel că, în 1485, Ivan III l-a investit din nou pe Aristotele Fioravanti, aureolat de faima reușitei edificării catedralei Adormirii Sfintei Fecioare Maria, cu îndatorirea de a dirija lucrările de restructurare a Kremlinului, la care avea să și-i asocieze și pe alți conaționali: Antonio Friazin, Pietro Solario, Alevis Friazin cel Bătrân. Complexului fortificat i s-au adus ulterior numeroase consolidări și adaosuri, ce constau din turnuri, porți etc., ultimele – cu veleități estetice – datând din perioada stalinistă.

Tot în incinta Kremlinului se păstrează două exponate din metal cu dimensiuni ciclopice: „tunul țarului” (*царь-пушка*), turnat în 1586, cu greutatea de circa 40 de tone, și „clopotul țarului” (*царь-колокол*), turnat în 1733–1735 – la solicitarea țarinei Anna I Ioannovna –, cu înălțimea de 6,14 m, diametrul de 6,6 m și greutatea de aproximativ 200 de tone, ambele evident nefuncționale datorită volumului supradimensionat, ilustrare a spiritului grandomaniei. În afara incintei fortificate, într-o extremitate a Pieții Roșii, tronează un alt lăcaș emblematic al metropolei, Biserica Vasilii Blajenii (*Храм / Собор Василия Блаженного*), ridicată la mijlocul secolului al XVI-lea, cu adaosuri masive în veacul următor.

La Galeria Tretiakov, muzeul cel mai reprezentativ pentru pictura și sculptura rusă clasică, am descins nu numai pentru a admira pânzele lui Rubliov, Repin, Surikov, Petrov, Serov, Vrubel, Vereșciaghin sau Voronțov, ci și pentru a contempla icoane de mare preț, lucrări provenind din mai multe școli de pictură, ce poartă amprenta pregnantă a artei bizantine, dar care își marchează și propriile caracteristici definitorii. În pofida rigorii canoanelor, a retoricii cenzurate a gesturilor personajelor redată și a maiestruozității lor austere, ele nu sunt lipsite de expresivitate, la aceasta contribuind și franchețea cromatică. O colecție remarcabilă prin varietate conține Muzeul de Stat de Artă a popoarelor Orientului (Fig. 1, C), având exponate de valoare deosebită la secțiunile de artă mongolă, persană, chineză etc.

Unul din locurile de atracție de prim rang ale capitalei ruse este fără îndoială Muzeul de Stat de Artă „A. S. Pușkin”, denumit poate mai puțin inspirat după numele reputatului poet, căruia i s-a dedicat, precum se cuvenea, și un spațios muzeu memorial, ceea ce conduce la confuzii printre persoanele mai puțin informate. Pe lângă pânze ale marilor maeștri celebri – Rembrandt, Bruegel, Cranach, Murillo, Van Dyck, Tintoretto, Canaletto, Adrian van Ostade, Rubens, Watteau, David etc. –, muzeul deține colecții notabile de artă mesopotamiană, egipteană, greacă și romană. Între exponate am remarcat, între altele, o plăcuță de fildeș sculptată cu imaginea lui Iisus încoronându-l pe Constantin VII Porphyrogenetos, una din rarele reprezentări ale faimosului împărat-cărturar, exceptându-le pe acelea cu tentă convențională de pe emisiunile monetare.

Sankt-Petersburg reunește o rețea muzeală de anvergură mondială – ce îi amplifică considerabil atractivitatea –, fiind fondată pe când orașul devenise capitala unui imperiu omnipotent, multiethnic și pluriconfesional, despre care țarii puteau declara, precum odinioară făcuse regele Filip II, că în întinderea sa, soarele, nu apune niciodată: *Die Sonne geht in meinem Staat nicht unter* (Schiller, *Don Carlos*). Preluând eclectic modele ilustrate de suveranii din Occident și dispunând de resurse materiale pe măsură, țarii au patronat un program consecvent de achiziții ale unor mari valori artistice orientale și occidentale, din vremurile preistorice până în epoca contemporană lor, la acestea adăugându-se vestigiile colectate de pe cuprinsul propriului stat, ale cărui hotare înglobau strălucite civilizații defuncte.

Dintre unitățile muzeale din metropola de pe Neva am avut privilegiul de a vizita Ermitajul Muzeul de Artă Rusă, Muzeul de Antropologie și Etnografie „Petru cel Mare” (Kunstkamera) și Muzeul Rus de Etnografie.

Unul dintre cele mai mari, valoroase și complexe muzee de pe plan mondial, Ermitajul, este prea celebru pentru a reclama o prezentare. Potrivit estimărilor, pragul său este trecut anual de circa trei milioane de vizitatori, adică jumătate de cât beneficiază Luvrul. Din perspectiva arheologiei, o atractivitate specială prezintă sălile unde sunt expuse vestigii ale civilizațiilor din Orientul Apropiat, Egipt, Grecia, Roma, Asia Centrală, Siberia, China, Mongolia, Japonia, Indonezia, India, Europa medievală, Bizanț, Persia etc., constând din orfevrărie, ornamente, piese de cult și de vestimentație, monede, ustensile din metal, ceramică, obiecte sculptate sau incizate din piatră, lemn, os, corn, țesături, inscripții etc. (Fig. 2, A–E).

Muzeul de Artă Rusă are o structură în mare parte asemănătoare Galeriei Tretiakov, pe lângă pânze și sculpturi ale marilor maeștri autohtoni (Briullov, Repin, Surikov, Ivanov, Levitan, Aivazovski, Antokolski etc.),

cuprinzând o colecție cu totul remarcabilă de icoane realizate mai cu seamă în ateliere din jumătatea septentrională a Rusiei. Laconismul rafinat al imaginilor și succesiunea gradată a tonurilor de lumină și umbră le ajută să respire o neîntinată evlavie pentru cele sfinte.

Cu toate că au un profil întrucâtva similar, cele două complexe muzeale aferente etnografiei acoperă în mare arealuri diferite: Muzeul de Antropologie și Etnografie „Petru cel Mare” (Kunstkamera), creat la inițiativa țarului omonim, aspiră la o extindere teritorială mai amplă, ce vizează spații de dincolo de hotarele Rusiei, în vreme ce Muzeul Rus de Etnografie își circumscrie competențele la ținuturile din cuprinsul Imperiului rus și ale Uniunii Sovietice. Nu lipsesc nici exponate colectate din fosta Republică Socialistă Sovietică Moldovenească.

Pe parcursul deplasării de documentare în Rusia, am avut posibilitatea de a intra în contact cu figuri reprezentative ale arheologiei, istoriei și etnografiei țării gazde, prilej de a aborda probleme științifice de interes comun. Cu unele persoane având înalte responsabilități administrative, în afara aspectelor de această natură, am încercat să identificăm soluții eficiente pentru demararea sau, după caz, amplificarea și flexibilizarea raporturilor de cooperare instituțională, în general puțin consistente și cu cadență sincopată. Între personalitățile cu care am purtat discuții constructive, dar având și un anumit caracter protocolar, menționez pe acad. prof. Nikolai A. Makarov, directorul Institutului de Arheologie al Academiei Ruse de Științe din Moscova, Petr Grigorevici Gaidukov, membru corespondent al Academiei și director adjunct al aceluiași institut, acad. prof. Yurii A. Petrov, directorul Institutului de Istorie din Moscova, dr. Efrim Antonievici Rezvan, director adjunct al Institutului de Antropologie și Etnografie „Petru cel Mare” (Kunstkamera), și prof. dr. habil. Natalia Kalashnikova, șefa Departamentului sud-est european din cadrul Muzeului Rus de Etnografie.

Asupra unor teme conexe istoriei și arheologiei etniilor turcice și mongole, vieții politice, economice și confesionale din Imperiul Hoardei de Aur, circulației obiectelor pectorale de cult bizantine și vechi-rusești, raporturilor comunităților românești medievale cu cnezatele din sud-vestul Rusiei, relevanței investigațiilor etnografice pentru definirea trăsăturilor artei popoarelor din estul și sud-estul Europei am purtat discuții și am schimbat opinii dintre cele mai rodnice cu cercetători cu o bună reputație științifică: acad. Mihail V. Gorelik de la Institutul de Studii Orientale, dr. Inga Druzhinina și dr. Viktor Chkhaidze de la Institutul de Arheologie din Moscova, dr. Irina Potkina de la Institutul de Istorie, dr. Natalia Astashova de la Muzeul Rus de Stat de Istorie – toți din Moscova, precum și cu dr. Natalia Golant de la Institutul de Antropologie și Etnografie „Petru cel Mare” (Kunstkamera) și dr. Mark G. Kramarovski de la Muzeul Ermitajului din Sankt-Petersburg. Ar fi desigur prematur să coagulez coerent toate concluziile degajate prin confruntările de idei avute, dar am putut conveni asupra eterogenității structurilor demografice, sociale și culturale europene, a configurării unui liant între diversele civilizații în pofida pluralităților sesizate, a încadrării fenomenelor evolutive într-un lanț causal de o anumită coerență.

La buna desfășurare a deplasării – ceea ce a implicat obținerea aprobărilor pentru a lucra în unele muzee și biblioteci, stabilirea contactelor cu diverși specialiști și rezolvarea anumitor detalii birocratice – ajutorul colegial acordat de dr. Irina Potkina și dr. Inga Druzhinina la Moscova și dr. Natalia Golant la Sankt-Petersburg mi-a fost de netăgăduit folos, contribuind substanțial la eficientizarea demersurilor științifice la care mă angajasem.

Ca toate descinderile cu rosturi cărturărești în marile centre culturale și științifice, și aceasta din metropolele Rusiei mi-a inoculat, la ceas de bilanț, sentimentul că am profitat poate prea puțin de copiosul arsenal informativ sedimentat în muzee și biblioteci.

VICTOR SPINEI

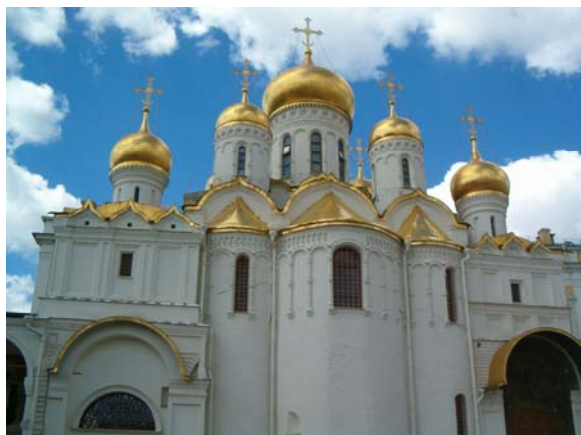
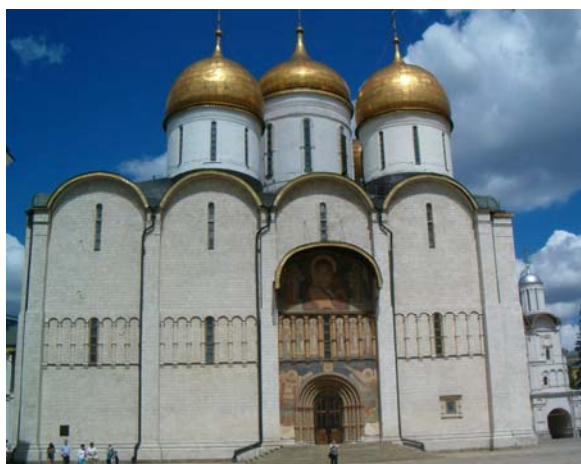
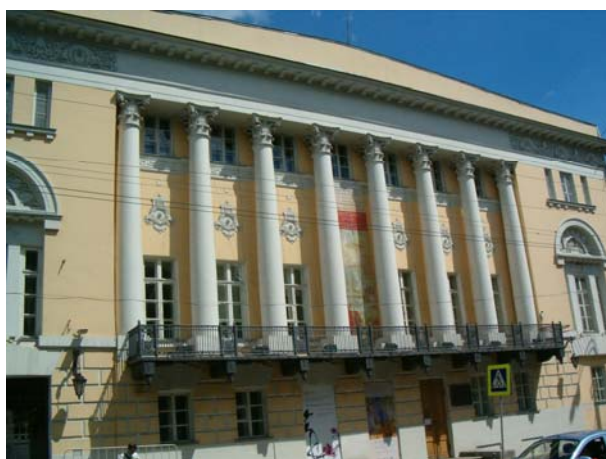
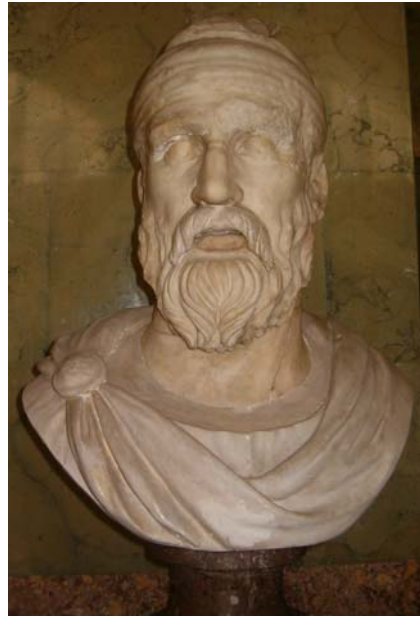
A**B****C**

Fig. 1. Moscova. Catedrala Bunei Vestiri (A) și Catedrala Adormirii Sfintei Fecioare Maria (B) de la Kremlin; Muzeul de Stat de Artă a popoarelor Orientului (C) (Foto V. Spinei).

A

B

C

D

E

Fig. 2. Sankt-Petersburg, Muzeul Ermitaj. Busturi de daci din marmură de la începutul secolului al II-lea al erei creștine, provenind din Forum Romanum (A, B); Paizas din argint descoperite în 1853, în satul Nyuki din bazinul râului Selenga, din Transbaikalului de Vest (C), și, respectiv, în 1845, într-o localitate din districtul Minusinsk, provincia Ienisei (D), din vremea dinastiei Yuan (1279–1368); Coif din fier, cu încrustații de argint, din secolul al XIV-lea, provenind din Mongolia (E) (Foto V. Spinei).

DR. GHEORGHE DUMITROAIA LA A 65-A ANIVERSARE !

LABOR OMNIA VINCIT IMPROBUS !

În acest an, 2014, încărcat de evenimente jubiliare (când se împlinesc 130 de ani de la descoperirea stațiunii eponime a culturii Cucuteni și 80 de ani de la înființarea actualului Muzeu de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț), avem fericita ocazie de a îl omagia, cu prilejul celei de-a 65-a aniversări, pe dr. Gheorghe Dumitroaia, una dintre personalitățile marcante ale arheologiei românești, care și-a dedicat întreaga activitate profesională cercetării și valorificării patrimoniului cultural de excepție al spațiului est-carpatic.

Reputatul specialist s-a născut pe 23 aprilie 1949 la Drăgușeni (județul Suceava), unde de altfel a și urmat studiile gimnaziale și liceale, cele superioare fiind parcurse în cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Ulterior, în perioada 1976–1980, activează ca muzeograf la Muzeul de Istorie și Etnografie din Târgu Neamț, iar din 1980 până în prezent, în cadrul Muzeului de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț, unde a ocupat mai întâi funcția de muzeograf-arheolog, iar începând cu anul 2000, pe cea de cercetător științific I. Ca muzeograf și arheolog, în perioada 1981–1985, a urmat cursurile de formare profesională specifice organizate de către Ministerul Culturii.

Competențele profesionale și abilitățile organizatorice remarcabile îl impun ca șef de secție (1990–1991), director adjunct (1992), iar din 1993 ca director-manager al Complexului Muzeal Județean Neamț, instituție prestigioasă ale cărei destine le conduce așadar de peste două decenii. În 1999, obține titlul științific de doctor în istorie, la Institutul Român de Tracologie din București, sub îndrumarea reputatului prof. dr. Petre I. Roman, rezultatele cercetărilor efectuate în cadrul acestui demers fiind valorificate publicistic în anul următor, prin intermediul volumului intitulat *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*. La rândul său, dr. Gheorghe Dumitroaia a făcut parte, în ultimii ani, din mai multe comisii doctorale, participând astfel activ la formarea profesională a unor specialiști de seamă în Arheologia preistorică din România și Republica Moldova.

Meritele sale deosebite în cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural național sunt de altfel recunoscute în mod oficial de către Ministerul Culturii și Cultelor prin atestatele conferite, de *arheolog-expert* în cadrul Registrului Arheologilor și *expert în bunuri arheologice și istorico-documentare*. De asemenea, ca urmare a competenței sale profesionale incontestabile în domeniu, reputatul specialist omagiat a fost sau este membru al celor mai importante comisii de specialitate care coordonează activitatea de cercetare arheologică

și valorificare muzeistică a patrimoniului cultural din România, respectiv Comisia Națională de Arheologie (1995–1999 și din 2003 până în prezent), Comisia Zonală a Monumentelor Istorice (2004–2007) și Comisia Națională a Muzeelor și Colecțiilor (2009–2013). În același timp, dr. Gheorghe Dumitroaia este președintele Fundației Cultural-Științifice „Constantin Matasă” (încă din anul 1994), precum și fondator (în 1999) și coordonator al Editurii „Constantin Matasă”. De altfel, cu sprijinul celor două organisme au fost derulate majoritatea proiectelor cultural-științifice și publicistice ale Complexului Muzeal Județean Neamț din ultimii ani. Domnia sa deține calitatea de redactor responsabil al anuarului *Memoria Antiquitatis* (nr. XVIII–XXVIII), precum și pe cea de editor al colecției *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis* (nr. II–XXX), publicații prestigioase prin intermediul cărora au fost introduse în circuitul științific numeroase informații de importanță excepțională legate de patrimoniul cultural național și universal.

În anul 1994, dr. Gheorghe Dumitroaia crează în cadrul Muzeului de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț un organism de cercetare unic la nivel național – *Centrul Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni* –, sub egida căruia s-au derulat ulterior toate activitățile de cercetare (de teren și laborator) legate de civilizația Cucuteni și de valorificare (expozițională și publicistică) a patrimoniului său de excepție. Un deceniu mai târziu, în preajma aniversării a 120 de ani de la descoperirea stațiunii eponime a culturii Cucuteni, a 70 de ani de la crearea actualului Muzeu de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț și a 10 ani de la înființarea Centrului Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni, dr. Gheorghe Dumitroaia înfăptuiește un vechi deziderat a numeroase generații de arheologi preocupați de descifrarea enigmelor celei mai prestigioase civilizații preistorice continentale și inaugurează, în anul 2005, în centrul istoric al municipiului Piatra-Neamț, o unitate muzeală unică la nivel național – *Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni* –, care adăpostește în prezent cea mai bogată colecție de artă neo-eneolitică din sud-estul Europei. De altfel, vizitatorii români și străini care i-au trecut pragul sunt unanimi în a-l aprecia ca fiind cel mai frumos muzeu de arheologie, istorie și artă din România.

După un amplu proces de consolidare, restaurare și conservare, în 2009, distinsa personalitate omagiată pune bazele *de facto* ale Muzeului Cetatea Neamț, prin crearea unei expoziții permanente unicat în spațiul moldav, care, în momentul de față, fac din faimoasa ctitorie Mușatină cel mai atractiv obiectiv turistic din întreg arealul est-carpatic.

Practic, în ultimii ani în cadrul mai multor unități aparținând Complexului Muzeal Județean Neamț (Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț – 2007–2008; Muzeul Memorial „Ion Creangă” – 2011; Casa Memorială „Veronica Micle” – 2012; Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț – 2012; Muzeul de Științele Naturii Roman – 2011–2013; Muzeul de Artă Piatra-Neamț – 2011–2013; Muzeul de Etnografie Piatra-Neamț – 2011–2013; Curtea Domnească Piatra-Neamț – 2010–2014) s-au derulat proiecte ample, finanțate din bani europeni, resurse bugetare sau extrabugetare (proprii), menite să sporească atractivitatea colecțiilor deținute, atât pentru public, cât și pentru specialiști. Totodată, în aceeași perioadă, au fost reorganizate și reactualizate și celelalte expoziții permanente ale unităților muzeale de la Piatra-Neamț, Roman și Bicz. Desigur, toate aceste realizări cultural-științifice remarcabile au fost coordonate de către directorul instituției.

Mai mult decât atât, pe plan local, în ultimii ani, s-a convenit intrarea în administrarea Complexului Muzeal Județean Neamț a turnului-clopotniță al Bisericii „Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul” din centrul istoric al municipiului Piatra-Neamț, în interiorul căruia se află în curs de amenajare o expoziție permanentă menită să introducă celebrul monument de patrimoniu în circuitul turistic, meritul principal în acest sens revenindu-i tot dr. Gheorghe Dumitroaia.

În afara expozițiilor permanente din cadrul unităților muzeale menționate, de-a lungul timpului a organizat (singur sau în colaborare) peste 50 de expoziții temporare, găzduite de prestigioase instituții de profil din țară și din străinătate. Între expozițiile naționale amintim: *Plastica neo-eneolitică din România* (Piatra-Neamț, 1981 și 1984), *Poduri-Dealul Ghindaru* (Piatra-Neamț, 1986), *Plastica antropomorfă Cucuteni* (Piatra-Neamț, 1991), *Ceramica neolitică pictată din România* (itinerată în țară, 1995), *Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în Moldova* (Piatra-Neamț, 1988), *Cultură și civilizație în Carpații Răsăriteni* (Sfântu Gheorghe, 1998), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România* (Piatra-Neamț, 2001), *Artă eneolitică Cucuteni* (București, 2002; Brașov, 2003), *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei* (Piatra-Neamț, 2003; Brașov, 2004); *Sarea, Timpul și Omul* (Sfântu Gheorghe, 2006), *Cucuteni. Civilizație a Europei Vechi* (Sibiu, 2007 – cu ocazia desemnării municipiului drept capitală culturală europeană; Miercurea Ciuc, 2007; Sfântu Gheorghe, 2008), *Cucuteni. Artă și Pasiune. Colecția dr. Emilia și Romeo Dumitrescu* (Piatra-Neamț, 2007–2008), *Poduri-Dealul Ghindaru – 30 de ani de cercetări arheologice* (Piatra-Neamț, 2009–2011), *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C. 2005–2009* (Piatra-Neamț, 2012–2013).

Dintre expozițiile organizate în străinătate, la care a colaborat, menționăm: *Goldhelm. Schwert und Silberschatze* (Frankfurt-am-Main – Germania, 1994; Rotterdam – Olanda, 1994), *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe* (Salonic – Grecia, 1997 – cu ocazia desemnării metropolei elene drept capitală culturală europeană), *Dieux et Heros de l'Age du Bronze. L'Europe au temps d'Ulysse / Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulyses* (Copenhaga – Danemarca, 1998; Bonn – Germania, 1999; Paris – Franța, 1999; Atena – Grecia, 2000), *Treasures of Romania. 7000 Years Old* (Stockholm – Suedia, 2004), *Geheimnisvolle Kreisgraben* (Viena – Austria, 2006), *L'Art Néolithique en Roumanie / Neolithic Art in Romania / Neolitische Kunst in Rumänien* (Olten – Elveția, 2008), *Cucuteni-Trypillia. A Great Civilization of Old Europe* (Vatican, 2008), *Cucuteni Culture. Art and Religion / Kultura Cucuteni. Sztuka i Religia* (Varșovia – Polonia, 2009), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 B.C.* (New York – Statele Unite ale Americii, 2009).

De-a lungul activității sale, distinsul specialist a acordat permanent sprijin muzeelor locale create în mai multe localități de pe raza județului Neamț (Vânători-Neamț, Târpești, Răucești, Humulești, Ghindăoani, Crăcăoani, Moldoveni, Roznov, Bicazul Ardelean, Războieni, Farcașa, Ceahlău, Dragomirești etc.). În ultimii ani, directorul Complexului Muzeal Județean Neamț s-a implicat în mod activ în organizarea unor evenimente anuale, devenite de acum de tradiție, care au darul de a pune o dată în plus în valoare patrimoniul cultural al ținutului Neamțului (Târgul Meșterilor Populari „Lada cu zestre” – Piatra-Neamț; Zilele „Ion Creangă” – Humulești; Zilele „Cetății Neamț” – Târgu Neamț; proiectele internaționale „Ziua internațională a Muzeelor” și „Noaptea Europeană a Muzeelor”).

În activitatea domniei sale, o atenție deosebită a fost acordată cercetărilor de teren, în cele ce urmează amintindu-le pe cele mai importante. Astfel, în calitate de coordonator sau de membru în colectiv, a luat parte la săpăturile arheologice de la: Răucești (1978–1979, 1986), Poduri (din 1981), Vânători-Neamț (1982), Lunca (1983–2004), Izvoare (1984), Săvești (1986), Dulcești (1988), Urecheni (1988), Oglinzi (1988–1992), Ghindăuani (1992), Negrițești (1992), Borșeni (1992), Dobreni (1998), Păuleni-Ciuc (din 1999), Târgu Neamț (2003), Cucuiești (2003–2004), Solca (2003), Țolici (2007–2009), Piatra-Neamț – *Curtea Domnească* (2005–2006, 2009) și *Cetatea Neamț* (2007–2008), Piatra-Neamț – *Poiana Cireșului* (din 2011). De asemenea, investigațiile de suprafață din diverse zone cu potențial arheologic situate în spațiul subcarpatic moldav au permis evidențierea a peste 200 de puncte și stațiuni arheologice. În urma cercetărilor de teren derulate, reputatul specialist omagiat a scos la iveală numeroase obiecte de patrimoniu de o valoare inestimabilă, care îmbogățesc în prezent în special colecțiile unităților muzeale ale căror destine le conduce. Cele mai valoroase dintre acestea au fost valorificate și în plan publicistic.

Alături de colaboratorii săi, dr. Gheorghe Dumitroaia a organizat de-a lungul timpului numeroase manifestări cultural-științifice naționale și internaționale, dintre care amintim: *Al XI-lea Simpozion Național de Tracologie* (Piatra-Neamț, 1988), *Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice* (Piatra-Neamț, 1991), *Colocviul Internațional Cucuteni – 110 ani de la descoperirea așezării eponime* (Piatra-Neamț, 1994), *Colocviul Internațional Tell-urile, axe cronologice ale preistoriei* (Bacău – Poduri – Tescani, 1995), *Colocviul Internațional Componenta pre-indoeuropeană a lumii trace. Complexul cultural Cucuteni-Tripolie* (Piatra-Neamț, 1997), *Simpozionul Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului* (Piatra-Neamț, 1998), *Colocviul Carpații Răsăriteni în epoca bronzului. Complexul cultural Costișa-Komarov* (Piatra-Neamț – Miercurea Ciuc, 2001), *Colocviile Internaționale Cucuteni 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia pre-și protoistorică a Sării* (Piatra-Neamț, 2004), *Colocviul internațional Complexul cultural Cucuteni-Tripolie. Unitate și diversitate* (Piatra-Neamț, 2006), *Simpozionul Cucuteni 125 de ani de cercetări* (Piatra-Neamț, 2009), *Colocviul Internațional Impactul antropic asupra mediului natural în neo-eneoliticul sud-est european* (Piatra-Neamț, 2012), la care se adaugă sesiunile anuale de comunicări ale Complexului Muzeal Județean Neamț (1983–2013).

În ultimii ani, ca urmare a competenței sale profesionale, reputatul specialist a făcut parte din colectivele de cercetare ale unor importante proiecte naționale și internaționale de tip grant, soldate cu rezultate deosebite prin prisma importanței lor științifice, cum ar fi: *Aux origines de la production du sel en Europe: préhistoire et écologie des Carpates Orientales Roumaines*; *Cercetări pluridisciplinare privind răspândirea și evoluția modului de viață agricol în neolitic (mileniile VI–IV î.H.) la est de Carpații Răsăriteni*; *Exploatarea sării în preistoria României*.

Ca o recunoaștere a valorii specialistului dr. Gheorghe Dumitroaia și implicit a demersurilor cultural-științifice pe care le-a întreprins în prodigioasa sa carieră, Ministerul Culturii și Cultelor i-a acordat două dintre cele mai importante distincții ale sale, respectiv premiul „Adrian Rădulescu” (2003) pentru expoziția și volumul *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei* și premiul „Iulian Antonescu”, pentru

management muzeal (2006) pentru proiectul *Primul Muzeu Cucuteni în România*. De asemenea, pentru meritele deosebite avute în cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural al Ținutului Neamțului, Inspectoratul pentru Cultură al Județului Neamț l-a distins în două rânduri cu premiul „Constantin Matasă” (1992 și 1997).

Tuturor acestor realizări deosebite li se adaugă numeroasele publicații pe care le-a semnat sau editat (singur ori în colaborare) de-a lungul timpului, prin intermediul cărora au fost introduse în circuitul științific date de importanță excepțională referitoare la patrimoniul cultural național și universal.

În finalul scurtei noastre prezentări, îi adresăm dr. Gheorghe Dumitroaia toate gândurile bune, alături de un sincer și călduros *La Mulți Ani !*

CIPRIAN-DORIN NICOLA

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

A. CĂRȚI:

1. *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2000, 336 p.
2. *Cetatea Neamț*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2000, 120 p. (în colaborare).
3. *In Memoriam Constantin Matasă*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, X, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2001, 268 p.
4. *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2003, 250 p. (în colaborare).
5. *Primul muzeu Cucuteni din România*, ediția I, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XV, Editura Foton, Brașov, 2005, 176 p. (în colaborare).
6. *Județul Neamț. Album monografic*, Editura Foton, Brașov, 2005, 200 p.
7. *Muzeul Cetatea Neamț*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2009, 120 p.
8. *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din caseta C. 2005–2009*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2009, 156 p. (în colaborare).
9. *Primul muzeu Cucuteni din România*, ediția a II-a, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XV, Editura Foton, Brașov, 2011, 176 p. (în colaborare).

B. VOLUME EDITATE:

10. *Ceramica neolitică. Meșteșug, artă, tradiție. Trei milenii de spiritualitate preistorică. Catalog de expoziție*, Casa de Editură Panteon, Piatra-Neamț, 1995, 124 p. (în colaborare).
11. *Județul Neamț. Monografie*, Casa de Editură Panteon, Piatra-Neamț, 1995, 156 p.
12. *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Piatra-Neamț, 1996, 372 p. (în colaborare).
13. *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Athena Publishing & Printing House, București, 1997, 246 p. (în colaborare).
14. D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția I, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, III, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 1997, 523 p. (în colaborare).
15. C.-M. Mantu, *Cucuteni. Evoluție, Cronologie, Legături*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, V, Editura Nona, Piatra-Neamț, 1998, 324 p.
16. Șt. Cucoș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 1999, 304 p. (în colaborare).
17. D.N. Popovici, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor (I)*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2000, 358 p., 13 fig.
18. V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România. Catalog de expoziție*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2001, 138 p., 81 pl., 1 h.
19. F. Monah, *Flora și vegetația cormofitelor din lunca Siretului*, Bibliotheca Historiae Naturalis, I, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2001, 268 p.
20. V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2002, 402 p. (în colaborare).

21. *Artă Eneolitică Cucuteni*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2002, 92 p. (în colaborare).
22. M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei, (coord.), *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2003, 522 p.
23. N. Nechita, *Flora și vegetația cormofitelor din Masivul Hășmaș, Cheile Bicazului și Lacu Roșu*, Bibliotheca Historiae Naturalis, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2003, 384 p.
24. M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică. Săpăturile din anii 1961–1966*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIV, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2004, 418 p., 319 fig.
25. *Rezumatele comunicărilor colocviilor internaționale Cucuteni – 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia pre- și protoistorică a sării*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2004, 120 p.
26. *Cucuteni. 120 ans de recherche. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2005, 407 p. (în colaborare).
27. M. Petrescu-Dîmbovița, *Amintirile unui arheolog*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2006, 268 p. (în colaborare).
28. *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2007, 328 p. (în colaborare).
29. G. Luca, *Monografia comunei Drăgușeni, județul Suceava*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2007, 240 p.
30. F. Monah, D. Monah, *Cercetări arheobotanice în tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIX, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2008, 214 p.
31. *Sarea de la prezent la trecut*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XX, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2008, 232 p. (în colaborare).
32. G. Luca, *Târgu Neamț. Monografie*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2008, 490 p.
33. D. Garvăn, A. Frînculeasa, D. Buzea, *Precucuteni. Originile unei mari civilizații*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2009, 110 p.
34. R. Munteanu, *Începuturile bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXIV, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2010, 352 p.
35. V. Diaconu, *Hănești-Botoșani. Mărturii arheologice și istorice*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXV, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2010, 166 p.
36. D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția a II-a, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXVII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012, 556 p. (în colaborare).
37. V. Diaconu, *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012, 306 p.
38. L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXIX, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012, 522 p.
39. M.-C. Verzea, E. Cojocariu, *Principesa Elena Cuza la Piatra-Neamț*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012, 132 p.
40. *Rezumatele comunicărilor colocviului internațional „Impactul antropic asupra mediului natural în neo-eneoliticul sud-est european”*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012, 72 p. (în colaborare).
41. Gh. Agafiței, *Monografia satului Săvești, județul Neamț*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2013, 240 p.

C. STUDII – ARTICOLE – NOTE:

42. *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1974–1976)*, in *Memoria Antiquitatis*, VI–VIII, 1981, pp. 341–346.
43. *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, in *Cercetări Arheologice*, VI, 1983, pp. 3–22 (în colaborare).
44. *Obiecte de aramă și de bronz de pe teritoriul județului Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, IX–XI, 1985, pp. 465–481.
45. *Două topoare de luptă din feudalismul timpuriu descoperite pe teritoriul județului Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, IX–XI, 1985, pp. 527–532.

46. *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1977–1983)*, in *Memoria Antiquitatis*, IX–XI, 1985, pp. 735–740.
47. *Noi date C¹⁴ din nivelurile aparținând culturii Precucuteni din stațiunea de la Poduri-Dealul Ghindaru, județul Bacău*, in *Cercetări Arheologice*, VIII, 1986, pp. 137–142 (în colaborare).
48. *Sondajul arheologic de la Vânători-Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XII–XIV, 1986, pp. 15–29.
49. *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1984–1985)*, in *Memoria Antiquitatis*, XII–XIV, 1986, pp. 317–322.
50. *La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinii*, in M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra Neamț, 24–28 septembre 1984)*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, I, Iași, pp. 253–258.
51. *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Poduri-Dealul Ghindaru (1984–1985)*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, pp. 9–19 (în colaborare).
52. *Plastica antropomorfă din așezarea cucuteniană de la Răucești-Munteni, jud. Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, pp. 21–42.
53. *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1986)*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, pp. 291–295.
54. *Descoperiri geto-dacice din sec. V–IV î.e.n. la Vlădiceni și Lunca, județul Neamț*, in *Symposia Thracologica*, V, Miercurea Ciuc, 1987 (în colaborare).
55. *Mărturii arheologice de la sfârșitul epocii bronzului pe teritoriul județului Neamț*, in *Symposia Thracologica*, VI, Piatra-Neamț, 1988, pp. 51, 52.
56. *Așezarea hallstatiană de la Dulcești, județul Neamț*, in *Symposia Thracologica*, VII, Tulcea, 1989, pp. 267, 268 (în colaborare).
57. *Découvertes getes récentes concernant l'aspect culturel Canlia dans le département de Neamț*, in *Thraco-Dacica*, XI, 1990, pp. 125–133 (în colaborare).
58. *Getskie nahodki kulturnogo aspekta Kanlia v uezde Neamț*, in *Drevneishie obsnosti zemledelcev skotovodov severnogo Prichernomor'ya (V tys. do n.e. – IV n.e.)*, Kiev, 1991, pp. 191–193 (în colaborare).
59. *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, pp. 63–143.
60. *Cercetări arheologice de suprafață pe Valea Siretului, la nord de municipiul Roman*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, pp. 145–170 (în colaborare).
61. *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1987–1991)*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, pp. 287–297.
62. *A XXV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, pp. 307–313.
63. *Cultura Noua pe teritoriul județului Neamț*, in *Carpica*, XXII, 1992, pp. 119–141.
64. *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova. O abordare etnoarheologică*, in *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, pp. 159–167 (în colaborare).
65. *L'exploitation des sources salées dans l'est de la Roumanie: une démarche ethno-archéologique*, in J. Pavúk, (ed.), *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1–7 septembre 1991*, Bratislava, 1993, pp. 88–90 (în colaborare).
66. *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, pp. 7–82.
67. *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1990–1993)*, in *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, pp. 509–521.
68. *Din activitatea Muzeului de Istorie Piatra-Neamț (1990–1993)*, in *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, pp. 523–532.
69. *Ștefan Cucoș (1936–1992)*, in *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, pp. 533–536.
70. *Scurt istoric*, in Gh. Dumitroaia (red.), *Județul Neamț. Monografie*, Piatra-Neamț, 1995, pp. 19–58.
71. *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1994–1995)*, in *Memoria Antiquitatis*, XX, 1996, pp. 307–313.
72. *Préface*, in Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, II, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 1996, pp. 5–7 (în colaborare).

73. *Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț (1994–1995)*, in *Memoria Antiquitatis*, XX, 1996, pp. 315–325.

74. *Découvertes du Bronze Moyen dans la station de Poduri-Bacău*, in P. Roman (ed.), *The Thracian World at the Cross Roads of Civilisation. The 7th International Congress of Thracology, May 20–26, 1996, Constanța – Mangalia – Tulcea, Romania. Reports and Summaries*, București, 1996, pp. 267, 268 (în colaborare).

75. *Une vase à silhouettes anthropomorphes peintes découverte à Poduri-Dealul Ghindaru (dép. de Bacău)*, in Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, II, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, pp. 39–48 (în colaborare).

76. *Cercetările arheologice de la Borșeni-Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XXI, 1997, pp. 131–193 (în colaborare).

77. *Cercetări arheologice în județul Neamț (1996)*, in *Memoria Antiquitatis*, XXI, 1997, pp. 427–436.

78. *Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț în anul 1996*, in *Memoria Antiquitatis*, XXI, 1997, pp. 437–447.

79. *Stațiunea Cășăria-Dealul Mătăhuia, com. Dobreni, jud. Neamț*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 1998, 1999*, pp. 25, 26 (în colaborare);

80. *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Șoimeni (Ciomortan), com. Păuleni, jud. Harghita*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 1998, 1999*, pp. 103, 104, 166–168 (în colaborare).

81. *Prefață*, in Șt. Cucos, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 1999, pp. 15–17 (în colaborare).

82. *Descoperirile aparținând aspectului cultural Ciomortan de la Păuleni*, in *Angustia*, 5, Sfântu Gheorghe, 2000, pp. 131–154 (în colaborare).

83. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000, 2001*, pp. 190–198 (în colaborare).

84. *Siliștea, com. Români, jud. Neamț, punct: Pe Cetățuie, com. Români, jud. Neamț*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000, 2001*, p. 229, pl. 61 (în colaborare).

85. *Șoimeni (Ciomortan), com. Păuleni, jud. Harghita, punct: Vărdomb / Dealul Cetății / Dâmbul Cetății*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000, 2001*, pp. 245–247 (în colaborare).

86. *The Exploitation of Salt in the Prehistory of Moldavia, Romania*, in *Archaeological Reports*, 23, 2001, pp. 10–20 (în colaborare).

87. *Trei scrisori adresate profesorului Ion Andrieșescu*, in *Memoria Antiquitatis*, XXII, 2001, pp. 531–541.

88. *Considerații asupra culturii Costișa-Komarov de pe teritoriul Moldovei*, in V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România. Catalog de expoziție*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2001, pp. 13–22.

89. *Stațiunea Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț*, in V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România. Catalog de expoziție*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2001, pp. 31–40, pl. 7–11, 43–52.

90. *Cercetările arheologice din județul Neamț (1998–2001)*, in *Memoria Antiquitatis*, XXII, 2001, pp. 543–559.

91. *Borșeni, com. Războieni, jud. Neamț, punct: Bulgărie*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001, 2002*, pp. 62, 63 (în colaborare).

92. *Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț, punct: Poiana Slatinei*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001, 2002*, pp. 190, 191 (în colaborare).

93. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001, 2002*, pp. 242–245 (în colaborare).

94. *Siliștea, com. Români, jud. Neamț, punct: Pe Cetățuie*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001, 2002*, pp. 287–289 (în colaborare).

95. *The Earliest Salt Exploitation in the World: Excavation at Lunca-Poiana Slatinei, Neamț County, Moldavia, Romania*, in *Archaeological Reports*, 2002, pp. 34–48 (în colaborare).

96. *In Memoriam Victor Sorochin*, in V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2002, pp. 9–14 (în colaborare).

97. Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț, punct: Poiana Slatinei, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002, 2003*, pp. 183, 184 (în colaborare).
98. Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002, 2003*, pp. 243–245 (în colaborare).
99. Secu, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț, punct: Mănăstirea Secu, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002, 2003*, pp. 282, 283 (în colaborare).
100. *The Exploitation of Salt in the Prehistory of Moldavia, Romania*, in *Archaeological Reports*, 2003, pp. 7–11 (în colaborare);
101. Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț – 70 de ani de existență, in *Memoria Antiquitatis*, XXIII, 2004, pp. 7–30.
102. Dr. Dan Monah la 60 de ani !, in *Memoria Antiquitatis*, XXIII, 2004, pp. 31–39.
103. Dr. Vasile Ursachi la 70 de ani !, in *Memoria Antiquitatis*, XXIII, 2004, pp. 41–47.
104. Săpături arheologice sistematice și periegeze din județele Neamț, Bacău și Suceava (2002–2004), in *Memoria Antiquitatis*, XXIII, 2004, pp. 431–449.
105. Conferința Internațională *Giant-Settlements of Tripolian Culture, Talianki, Ucraina, 5–8 august 2003*, in *Memoria Antiquitatis*, XXIII, 2004, pp. 457–465.
106. Marin Marcel Drăgotescu (1934–2002), in *Memoria Antiquitatis*, XXIII, 2004, pp. 481–483.
107. Cucuieți, com. Solonț, jud. Bacău, punct: Slatina Veche, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003, 2004*, pp. 110, 111 (în colaborare).
108. Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003, 2004*, pp. 242–244 (în colaborare).
109. Solca, jud. Suceava, punct: Slatina Mare, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003, 2004*, pp. 314, 315 (în colaborare).
110. Târgu-Neamț, jud. Neamț, punct: Dealul Pometea, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003, 2004*, pp. 349–351 (în colaborare).
111. *La contribution du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamț à la recherche de la culture Cucuteni*, in Gh. Dumitroaia (ed.), *Rezumatele comunicărilor colocviilor internaționale Cucuteni – 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia pre- și protoistorică a sării*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2004, pp. 8–17.
112. *Prehistoric Exploitation of the Salt Spring from Cucuieți – „Slatina Veche”, Bacău County*, in Gh. Dumitroaia (ed.), *Rezumatele comunicărilor colocviilor internaționale Cucuteni – 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia pre- și protoistorică a sării*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2004, pp. 90 (în colaborare).
113. Solca – „Slatina Mare”. *Considerations stratigraphiques et attribution culturelle*, in Gh. Dumitroaia (ed.), *Rezumatele comunicărilor colocviilor internaționale Cucuteni – 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia pre- și protoistorică a sării*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2004, pp. 91, 92 (în colaborare).
114. *L'exploitation des sources salées en Moldavie: un exemple de ressource structurante du territoire depuis le Néolithique*, in Gh. Dumitroaia (ed.), *Rezumatele comunicărilor colocviilor internaționale Cucuteni – 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia pre- și protoistorică a sării*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2004, pp. 92, 93 (în colaborare).
115. Lunca – „Poiana Slatinei”, *le plus ancien point d'exploitation du sel de l'Europe*, in Gh. Dumitroaia (ed.), *Rezumatele comunicărilor colocviilor internaționale Cucuteni – 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia pre- și protoistorică a sării*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2004, pp. 95–97 (în colaborare).
116. *Bronze Age Discoveries near the Salt Springs in the Piemont Region of Moldavia*, in *Tracii și lumea circumponțică / Thracians and Circumponțic World*, Chișinău, 2004, pp. 37, 38 (în colaborare).
117. *Découvertes de l'Âge du Bronze dans le Sous-Carpates de la Moldavie*, in V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Editura Trinitas, Iași, 2005, pp. 461–473 (în colaborare).
118. *The Earliest Salt Production in the World. An Early Neolithic Exploitation in Poiana Slatinei – Lunca, Romania*, in *Antiquity*, 79, 306, 2005, pp. 11–18 (în colaborare).
119. *Academicianul Mircea Petrescu-Dîmbovița și Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț*, in *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, pp. 21–25.

120. *Ein Kultkomplex aus Rumänien*, in F. Daim, W. Neubauer (coord.), *Geheimnisvolle Kreisgräben*, Horn – Viena, 2005, pp. 210–213 (în colaborare).
121. *La contribution du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamț à la recherche de la culture Cucuteni*, in Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2005, pp. 13–20.
122. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2004, 2005*, pp. 281–283 (în colaborare).
123. *Sursele de sare dintre Valea Sucevei și Valea Buzăului*, in V. Cavruc, A. Chiricescu (eds.), *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Editura Angustia, Sfântu Gheorghe, 2006, pp. 22–24 (în colaborare).
124. *Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo-eneolitică*, in V. Cavruc, A. Chiricescu (eds.), *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Editura Angustia, Sfântu Gheorghe, 2006, pp. 37–40.
125. *Piatra-Neamț, jud. Neamț, punct: Curtea Domnească*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2005, 2006*, pp. 261, 262 (în colaborare).
126. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2005, 2006*, pp. 275–277 (în colaborare).
127. *Recherches sur l'exploitation préhistorique du sel en Roumanie*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2007, pp. 13–34 (în colaborare).
128. *Solca-Slatina Mare (Roumanie). Preuves archéologiques de l'exploitation du sel en préhistoire*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2007, pp. 35–57 (în colaborare).
129. *Cucuieți-Slatina Veche (Romania). Prehistoric Exploitation of a Salt Resource*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2007, pp. 57–71 (în colaborare).
130. *L'exploitation des sources salées en Moldavie: un exemple de ressource structurante du territoire*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2007, pp. 99–113 (în colaborare).
131. *The Exploitation of the Salt-Water Sources in Moldavia: An Ethno-Archaeological Approach*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2007, pp. 279–298 (în colaborare).
132. *Dr. Ioan Mitrea la 70 de ani !*, in *Memoria Antiquitatis*, XXIV, 2007, pp. 7–16.
133. *Dr. Virgil Mihailescu-Bîrliba la 70 de ani !*, in *Memoria Antiquitatis*, XXIV, 2007, pp. 17–29.
134. *Cercetările arheologice de la Târgu Neamț – Dealul Pometea*, in *Memoria Antiquitatis*, XXIV, 2007, pp. 293–325 (în colaborare).
135. *Analyses et dynamiques spatiales autour des sources salées de Moldavie Sous-Carpatique durant la préhistoire roumaine (6000–3500 BC)*, in N. Morère Molinero (ed.), *Las salinas y la sal de interior en la historia: economía, medio ambiente y sociedad / Inland Salt Works and Salt History: Economy, Environment and Society*, Tomo I, Editorial Dykinson, Madrid, 2007, pp. 165–184 (în colaborare).
136. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006, 2007*, pp. 274, 275 (în colaborare).
137. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2007, 2008*, pp. 230, 231 (în colaborare).
138. *Țolici, com. Petricani, jud. Neamț, punct: Hălăbutoaia*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2007, 2008*, pp. 325, 326 (în colaborare).
139. *Noi investigații etnoarheologice asupra izvoarelor sărate de pe Valea Muntelui*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XX, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2008, pp. 81–105 (în colaborare).
140. *Un nou punct de exploatare a apei sărate în preistorie: Țolici-Hălăbutoaia, jud. Neamț*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XX, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2008, pp. 203–224 (în colaborare).

141. *Première exploitation de sel en Europe. Techniques et gestion de l'exploitation de la source salée de Poiana Slatinei à Lunca (Neamț, Roumanie)*, in O. Weller, A. Dufraisse, P. Pétrequin (eds.), *Sel, eau et forêt d'hier à aujourd'hui*, Franche-Comté, 2008, pp. 205–230 (în colaborare).
142. *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în siturile preistorice din Moldova, în perioada 2003–2007*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008 – Valachica*, 21–22 (2008–2009), 2009, pp. 10–25.
143. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008 – Valachica*, 21–22 (2008–2009), 2009, pp. 176, 177 (în colaborare).
144. *Țolici, com. Petricani, jud. Neamț, punct: Hălăbutoaia*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008 – Valachica*, 21–22 (2008–2009), 2009, pp. 227, 228 (în colaborare).
145. *Le Professeur Dan Monah à 65 ans*, in G. Bodi (ed.), *In medias res praeistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, pp. VII–X.
146. *Bronze Age Discoveries at Poduri, Bacău County*, in G. Bodi (ed.), *In medias res praeistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, pp. 337–349 (în colaborare).
147. *Lunca-Poiana Slatinei (jud. Neamț): cel mai vechi sit de exploatare a sării din preistoria europeană*, in *Arheologia Moldovei*, XXXII, 2009, pp. 21–39 (în colaborare).
148. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2009, 2010*, pp. 153, 154 (în colaborare).
149. *Șoimeni-Ciomortan, com. Păuleni Ciuc, jud. Harghita, punct: Dâmbul Cetății*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2009, 2010*, pp. 182–186 (în colaborare).
150. *Un pumnal din epoca bronzului descoperit la Poduri (jud. Bacău)*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 61, 1–2, 2010, pp. 133–141 (în colaborare).
151. *Spada de bronz de la Piatra-Șoimului*, in *Memoria Antiquitatis*, XXV–XXVI (2008–2009), 2010, pp. 323–328 (în colaborare).
152. *Spatial Analysis of Prehistoric Salt Exploitation in Eastern Carpathians (Romania)*, in M. Alexianu, O. Weller, R.-G. Curcă (eds.), *Archaeology and Anthropolgy of Salt: A Diachronic Approach. Proceedings of the International Colloquium, 1–5 October 2008, Al. I. Cuza University (Iași, Romania)*, British Archaeological Reports, International Series, 2198, Archaeopress, Oxford, 2011, pp. 69–80 (în colaborare).
153. *Prehistoric Salt Exploitation in Eastern Carpathians (Romania): A Spatial Approach*, in *Studia Praehistorica*, 14, 2011, pp. 197–219 (în colaborare).
154. *Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XXVII, 2011, pp. 175–261.
155. *Piatra Neamț, jud. Neamț, punct: Curtea Domnească*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2010, 2011*, pp. 211–214 (în colaborare).
156. *Țolici, com. Petricani, jud. Neamț, punct: Hălăbutoaia*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2010, 2011*, pp. 145, 146 (în colaborare).
157. *Piatra-Neamț, jud. Neamț, punct: Poiana Cireșului*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2011, 2012*, pp. 100, 101 (în colaborare).
158. *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2011, 2012*, pp. 109, 110 (în colaborare).
159. *Șoimeni (Ciomortan), com. Păuleni-Ciuc, jud. Harghita, punct: Dâmbul Cetății*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2011, 2012*, pp. 139–142 (în colaborare).
160. *Piatra Neamț, jud. Neamț, punct: Curtea Domnească*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2011, 2012*, pp. 243–245 (în colaborare).
161. *Human Interaction and Environmental Impact of Salt Spring Exploitation over 2000 Years (Hălăbutoaia-Țolici, Petricani, Neamț, Romania)*, in C. Preoteasa, Gh. Dumitroaia (eds.), *Rezumatel comunicărilor colocviului internațional „Impactul antropic asupra mediului natural în neo-eneoliticul sud-est european”*, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012, pp. 43, 44 (în colaborare).
162. *Rezultatele cercetărilor non-intruzive de la Poduri-Dealul Ghindaru*, in *Memoria Antiquitatis*, XXVIII, 2012, pp. 160–167 (în colaborare).

163. *Mormintele medievale de la Cetatea Neamț*, in *Memoria Antiquitatis*, XXVIII, 2012, pp. 229–256 (în colaborare).

164. *Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț (2011–2012)*, in *Memoria Antiquitatis*, XXVIII, 2012, pp. 487–506.

165. *Gavril Luca (1937–2012)*, in *Memoria Antiquitatis*, XXVIII, 2012, pp. 555–559.

166. *Valoración expositiva del patrimonio de la Cultura de Cucuteni en el territorio de Rumania*, in *Revista de Museología*, 54, 2012, pp. 15–22.

D. OMAGIERI:

C. Preoteasa, C.-D. Nicola (eds.), *L’impact anthropique sur l’environnement durant le néo-énéolithique du sud-est de l’Europe / In Honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXXI, Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2014, 318 p.

Chirica, V., *Gheorghe Dumitroaia la aniversare*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, pp. 421–426.

O VIAȚĂ DEDICATĂ MUZEULUI. DR. VASILE URSACHI, LA 80 DE ANI

Anii de început ai fiecărui arheolog sunt marcați de amprenta unui arheolog de seamă care, pe lângă metoda de lucru, te susține și îți oferă sfaturi demne de urmat pentru cariera ta profesională. Unei astfel de persoane doresc să-i mulțumesc astăzi, nu doar personal ci și oficial, exprimându-mi respectul și onoarea pentru învățăturile sale. Am avut norocul, ca după terminarea facultății, destinul să-mi îndrepte pașii spre Roman și astfel să cunosc unul dintre puținii specialiști interesați să formeze noi arheologi, împărtășindu-le din vasta lor experiență. Munca personală o datorez în mare parte modului în care a știut să mă familiarizeze cu vestigiile istoriei locale, să mă coopteze pe șantierele școală de la Brad și Săbăoani, insuflându-mi o dorință perpetuă de cunoaștere și cercetare a lumii geto-dacice. Toate cele amintite fac parte dintr-o „moștenire” foarte importantă în plan personal, pe care sper să o valorific pe măsura așteptărilor.

Cercetătorul științific, doctorul Vasile Ursachi, fondatorul Muzeului de Istorie din Roman, pe care doresc să-l aniversez alături de dumneavoastră, la împlinirea respectabilei vârste de 80 de ani, este binecunoscut în rândurile specialiștilor, fiind un demn urmaș al pleiadei de excepție a arheologiei românești, consecvent liniei trasată de înaintași, precum Vasile Pârvan, Ion Nestor ori Mircea Petrescu-Dîmbovița. Acest medalion aniversar este adresat specialiștilor care-l cunosc, mulți fiind vechi colaboratori, dar mai ales generației tinere, viitorii arheologi aflați la început de drum.

La data de 30 decembrie 1934, se naște la Havârna, județul Botoșani, dr. Vasile Ursachi. După absolvirea Școlii Pedagogice din Șendriceni – Dorohoi, urmează cursurile Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași (1953–1957). În timpul facultății, participă, printre altele, pe șantierul arheologic deschis pe locul actualei Fabrici de Antibiotice, de la Valea Lupului, județul Iași. Pe parcursul practicii, a fost cazat la Palatul Culturii. Ideea unui muzeu găzduit de o clădire impunătoare și totodată un monument de arhitectură a rămas ca un proiect ambițios pentru viitor. Poate și acest gând a contribuit la acceptarea ideii propusă de către academicianul Mircea Petrescu-Dîmbovița (în momentul absolvirii facultății) de a fi fondatorul unui muzeu de

istorie la Roman. Așa a ajuns, în anul 1957, să înceapă un proiect dificil de realizat, în urma căruia a rămas pentru totdeauna legat cu numele și activitatea de orașul de la confluența celor două râuri, Moldova și Siret. În 1986, avea să-și obțină titlul științific de doctor în Istorie printr-o teză de referință, care cuprindea propriile cercetări din dava geto-dacică (*Zargidava*) descoperită pe malul Siretului, la Brad (jud. Bacău). Cu un an înainte, în 1985, își îndeplinea și visul din facultate, muzeul fiind mutat într-o clădire de patrimoniu, Palatul Nevruzzi. După schimbarea mai multor locații (cinci la număr), instituția muzeală a ajuns să fie „găzduită” de Palatul Nevruzzi, iar din 1995, și-a deschis porțile pentru vizitatori (10 ani a durat organizarea expoziției permanente).

În scurt timp, datorită unei intense preocupări a celui care a fost, timp de aproape jumătate de secol, directorul acestei instituții de cultură, cercetătorul dr. Vasile Ursachi, Muzeul de Istorie din Roman a ajuns să fie cunoscut în țară și în străinătate, datorită colecțiilor sale (peste 250.000 de piese), a colaborărilor și participărilor la importante sesiuni și simpozioane științifice.

Timp de circa 50 de ani, prestigiosul arheolog Vasile Ursachi a desfășurat o meticuloasă activitate științifică și muzeistică care a inclus cercetări de suprafață (s-au descoperit circa 300 de obiective arheologice), săpături arheologice sistematice (peste 25 de șantiere), organizarea de expoziții naționale (10) și internaționale (4, în colaborare cu muzee din țară), participarea la circa 800 de sesiuni și simpozioane naționale, dar și congrese internaționale (6, împreună cu alți specialiști români), organizarea a peste 100 de expoziții temporare, multe itinerante (în colaborare cu muzee din țară), publicarea unui număr impresionant de articole, monografii și cataloage (circa 150, singur și în colaborare).

Încă de la primele șantiere arheologice (Gabăra, Văleni, Brad), rezultatele nu au întârziat să apară, iar specialiștii au început să-i recunoască meritele. Majoritatea șantierelor au dezvăluit aspecte ale lumii geto-dacice (îndeosebi din „perioada clasică”) ori a dacilor liberi, însă nu au fost neglijate vestigiile preistorice sau medievale. Lista șantierelor (din intervalul de timp 1957–2004) confirmă cele amintite: Moldoveni – *Dealul Gabăra*, Văleni, David (com. Văleni), Cetatea Nouă a Romanului (com. Gâdinți), Aldești (com. Filipești), Săbăoani, Butnărești, Poiana (com. Dulcești), Pâncești (com. Poienari), Bozieni, Tămășeni, Rocna (com. Icușești), Secueni, Izvoare (com. Bahna), Traian (com. Săbăoani), Episcopia Romanului, dar și din alte județe, precum Răchiteni (jud. Iași) și Brad (com. Negri, jud. Bacău).

Intensa activitate de cercetare s-a îmbinat cu aceea de publicare. De un succes aparte s-au bucurat două monografii, prima referindu-se la cel mai mare cimitir al dacilor liberi, cunoscut până în stadiul actual al săpăturilor. Cercetată și publicată (în anul 1988) împreună cu cercetătorul dr. Ion Ioniță, de la Institutul de Arheologie din Iași, cartea *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi* avea să câștige în 1991 premiul „Vasile Pârvan” acordat de Academia Română. A doua lucrare este dedicată cercetărilor de la Brad (teza de doctorat susținută în 1986 la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, sub îndrumarea prof. univ. dr. Mircea Petrescu-Dîmbovița, membru al Academiei Române). Apărut în anul 1995, volumul *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad* rămâne un punct de reper pentru cercetarea și cunoașterea istoriei davelor geto-dacice de pe Siret. Ulterior, a publicat și alte monografii utile specialiștilor, precum cele consacrate cercetărilor de la Episcopia Romanului (2008), Săbăoani (2 vol., 2007 și 2010), dar și o carte privind activitatea Muzeului de Istorie din Roman în ultimii 50 de ani, apărută în 2007.

Pentru cercetările de la Brad, șantierul arheologic care îi este și astăzi cel mai drag, unde și-a dedicat peste 40 de ani, a câștigat premiul de cel mai bun proiect expozițional național pe anul 1996. În urma acestui rezultat, s-a deschis o expoziție temporară (1997) cu un concept nou, deosebit, care a evidențiat stratigrafia sitului de la Brad (cu acest prilej s-a publicat un pliant color). Expoziția *Situl arheologic de la Brad* conține, printre altele, și valorosul tezaur eneolitic cu piese de aur, care numai în ultimii ani, a fost inclus în câteva expoziții internaționale ajunse în Elveția, Austria și SUA. Datorită impactului avut, respectiva expoziție, cu statut temporar, a devenit una permanentă, fiind accesibilă tuturor vizitatorilor.

După anul 1990, înființează Societatea Culturală „Roman Mușat” și, în calitate de președinte, a patronat sesiunea anuală de comunicări a muzeului, desfășurată pe 30 martie, data atestării documentare a urbei romășcane. La împlinirea a 600 de ani de existență ai orașului, a coordonat apariția unui volum aniversar *Istoria orașului Roman (1392–1992)*, care a rămas, până în momentul de față, singura monografie publicată ce acoperă toate aspectele societății locale.

Asemenea altor specialiști ai arheologiei românești, Vasile Ursachi a fost cooptat în câteva organizații științifice și religioase prestigioase, fiind membru al Comisiei Naționale de Arheologie, al Institutului Național de Tracologie, al Academiei Oamenilor de Știință, al Institutului de Preistorie și Protoistorie din Cluj-Napoca și al Adunării Naționale a Bisericii Ortodoxe Române. Bogata activitate muzeistică și științifică, desfășurată

pe plan local, dar mai ales național și internațional, i-a fost răsplătită prin intermediul unor distincții, primite la începutul anilor 2000, precum titlul de *cetățean de onoare* al municipiului Roman și ordinul *Meritul Cultural în grad de Comandor*, acordat de Ministerul Culturii și Cultelor. De asemenea, în 2004, după o lungă și frumoasă colaborare cu membrii Institutului de Arheologie din Iași, ilustrată prin șantiere și publicații comune, a primit, din partea președintelui Filialei Iași a Academiei Române, diploma de *Membru de Onoare* al respectivei instituții.

Recent, Biblioteca Muzeului de Istorie din Roman și-a îmbogățit colecțiile cu monografii arheologice importante și anuare de specialitate din donația personală a cercetătorului Vasile Ursachi. Acesta este un gest care ne onorează și care desăvârșește parcursul activității sale în slujba instituției pe care a creat-o.

În prezent, dar și peste ani, dr. Vasile Ursachi este și va rămâne în conștiința generațiilor ca fondatorul Muzeului de Istorie din Roman și „colecționarul” unui număr impresionant de obiecte, majoritatea aparținând culturii geto-dacice, a căror valoare a fost și este recunoscută de mulți specialiști români. De altfel, numărul mare de artefacte a permis conturarea specificului acestui muzeu, fiind un loc de cunoaștere și aprofundare a vestigiilor geto-dacice, pentru arheologi, dar și pentru amatorii atrași de istoria locală. Cercetătorul dr. Vasile Ursachi a urmărit, pe lângă fondarea unui muzeu, și punerea în practică a unor proiecte arheologice îndrăznețe, cu rezultate remarcabile, majoritatea publicate. Timp de mai mulți ani, s-a preocupat de formarea unor viitori arheologi, printre care am onoarea să mă număr. Pe deplin, putem spune că și-a atins toate obiectivele, pe care le vizăm fiecare dintre noi, atunci când ne programăm un astfel de parcurs.

Acum, la ceas aniversar, nu-mi rămâne decât să-l felicit și să-i mulțumesc, în numele colegilor de la muzeu, întrucât a știut să fie nu doar un director deosebit și un excelent organizator, dar mai ales un suflet bun, răbdător, cu fiecare în parte, un apropiat și vrednic sfătuitor. Ignorând dificultățile cotidiene, s-a motivat permanent printr-o muncă științifică impecabilă, în urma căreia a lăsat un patrimoniu arheologic și istoric impresionant. Dintr-un muzeu local, care la început avea doar opt piese de bronz, din componența unui depozit, a reușit să-l facă cunoscut, iar vestigiile sale să rivalizeze cu altele din țară. A dorit și a reușit, prin devotamentul și iscusința sa, să deslușească multe din enigmele davelor de pe Siret.

Distinsului dr. Vasile Ursachi, la împlinirea vârstei de 80 de ani, îi urăm multă sănătate și putere de muncă pentru finalizarea monografiilor în lucru, dar și pentru a-l avea permanent în rândurile noastre, nu doar pentru sfaturi, dar și pentru o calitate rar întâlnită, aceea de a fi altruist, să-ți ajuți aproapele în orice moment, colegul de breaslă înaintea intereselor personale.

Cu permisiunea dumneavoastră, mă înclin în fața unui titan al arheologiei românești.

LA MULȚI ANI !

GEORGE DAN HÂNCEANU

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

I.1. VOLUME

1. *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi* (în colaborare cu I. Ioniță), Ed. Junimea, Iași, 1988.
1. *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca Thracologica, X, București, 1995.
2. *Muzeul de Istorie din Roman. 50 de ani*, Ed. Grafit, Roman, 2007.
3. *Săbăoani. Monografie arheologică* (vol. I), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007.
4. *Episcopia Romanului. Cercetări arheologice*, Ed. Filocalia, Roman, 2008.
5. *Săbăoani. Monografie arheologică* (vol. II), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2010.
6. *Tezaurul eneolitic de la Brad*, Ed. Papirus Media, București, 2012.
7. *Așezarea dacilor liberi de la Simionești*, Ed. Mușatinia, Roman, 2013.

II.1. STUDII ȘI ARTICOLE (autor unic)

1. *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman în zona râurilor Siret și Moldova*, în *Carpica*, I, 1968, pp. 111–188.
2. *Contribuții la problema ritului de înmormântare la carpo-daci*, în *Carpica*, II, 1969, pp. 199–201.
3. *Contribuții la problema așezărilor dacice de pe valea Siretului*, în *MemAntiq.*, I, 1969, pp. 105–119.
4. *Piese de harnașament descoperite în așezarea daco-carpică de la Săbăoani*, în *MemAntiq.*, I, 1969, pp. 327–337.

5. *Săpăturile arheologice de la Văleni (jud. Neamț)*, in *Materiale*, I, 1970, pp. 263–270.
6. *Contributions au problème des établissements daces de la vallée du Siret: La „dava” de Brad*, in *Résumés des rapports et communications*, București, 1976, pp. 140–141.
7. *Elemente și influențe romane la est de Carpați în secolele II–III e.n.*, in *Hierasus*, 1978, pp. 147–185.
8. *Principaux résultats des fouilles archéologiques de Brad*, in *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, vol. II, București, 1980, pp. 61–70.
9. *Noi elemente de fortificații în așezarea dacică de la Brad, jud. Bacău*, in *Materiale (A XIV-a sesiune anuală de rapoarte)*, Tulcea, 1980, pp. 178–182.
10. *Zargidava*, in *Roumanie pages d'histoire*, VI, 3–4, 1981, pp. 149–152.
11. *Cetatea dacică de la Brad*, in *Sym.Thr.*, I, Craiova, 1983, pp. 59–61.
12. *Cetatea de la Brad*, in *Sym.Thr.*, 2, Turnu Severin, 1984, p. 11.
13. *Sanctuarul de la Zargidava – argument al culturii geto-dacice*, in *Magazin Istoric*, XVIII, 3 (204), martie 1984, pp. 10–11.
14. *Cele mai vechi dovezi ale practicării agriculturii la Brad, județul Bacău*, in *Cercetări Agronomice în Moldova*, Iași, XVIII, vol. 2 (70), 1985, pp. 159–162 (+ 4 pl. nepaginate).
15. *Elemente ale spiritualității geto-dacice în contextul descoperirilor de la Brad (jud. Bacău)*, in *Sym.Thr.*, 3, Constanța, 1985, pp. 84–86.
16. *Dovezi de scriere la geto-daci*, in *Sym.Thr.*, 4, Oradea, 1986, pp. 72–73.
17. *Sanctuarul din cetatea dacică de la Brad, comuna Negri, județul Bacău*, in *MemAntiq.*, XII–XIV (1980–1982), 1986, pp. 93–104 (+2 fig. nepaginate).
18. *Rituri și ritualuri de înmormântare la populația dacică din cetatea de la Brad, comuna Negri, județul Bacău*, in *MemAntiq.*, XII–XIV (1980–1982), 1986, pp. 105–152 (+ 4 pl. nepaginate).
19. *Tezaurul cucutenian de la Brad. Tezaur de semnificație europeană*, in *Magazin Istoric*, XX, 6 (231), iunie 1986, pp. 7–8.
20. *Fortificații dacice pe valea Siretului*, in *Carpica*, XVIII–XIX (1986–1987), 1987, pp. 31–51.
21. *Ceramica dacică pictată din cetatea de la Brad, comuna Negri, județul Bacău*, in *MemAntiq.*, XV–XVII (1983–1985), 1987, pp. 43–97.
22. *Cetatea dacică de la Brad*, in *Thraco-Dacica*, București, VIII, 1–2, 1987, pp. 100–126.
23. *Elemente ale spiritualității geto-dacice în cetatea de la Brad (com. Negri, jud. Bacău)*, in *Sym.Thr.*, 5, Miercurea Ciuc, 1987, pp. 149–151.
24. *Obiecte de podoabă descoperite în cetatea dacică de la Brad*, in *Sym.Thr.*, 6, Piatra Neamț, 1988, pp. 102–104.
25. *Importurile greco-romane în cetatea dacică de la Brad*, in *Sym.Thr.*, 7, Tulcea, 1989, pp. 281–283.
26. *Le dépôt d'objets de parure énéolithique de Brad, com. Negri, dép. de Bacău*, in *Bibliotheca Archeologica Iassiensis*, IV, 1990, pp. 335–386.
27. *I. Antonescu o mare personalitate a zilelor noastre*, in *Carpica*, XXII, 1991, pp. 171–172.
28. *Cetatea dacică de la Brad*, in *Lucrările Congresului de Tracologie*, Chișinău, 1991, pp. 38–42.
29. *Depozitul de obiecte de podoabă eneolitice de la Brad, com. Negri, jud. Bacău*, in *Carpica*, XXIII/1, 1992, pp. 51–103.
30. *Vasile Pârvan și „davele” de pe Siret*, in *Carpica*, XXIII/1, 1992, pp. 125–130.
31. *Dava geto-dacică de la Brad, jud. Bacău*, in *Materiale*, București, 1992, pp. 115–120.
32. *File de preistorie*, in *Istoria Orașului Roman (1392–1992)* (coord. V. Ursachi, Gh. David, C. Botez), Roman, 1992, pp. 15–29.
33. *Necropola din sec. IV de la Săbăoani*, in *MemAntiq.*, XIX, 1994, pp. 261–278.
34. *Contribuții la problema dispariției așezărilor de tip „dava”*, in *Omagiu lui Alexandru Zub, la împlinirea a 60 de ani*, Iași, 1994, pp. 81–93.
35. *Cetatea dacică de la Brad*, in *CCAR, Satu Mare*, 1994, pp. 8.
36. *Săbăoani, La Izvoare – o necropolă din sec. IV*, in *CCAR, Satu Mare*, 1994, pp. 56.
37. *Cetatea de la Brad, campania 1994*, in *CCAR, Cluj-Napoca*, 1995, pp. 17–18.
38. *Muzeul de Istorie din Roman*, in *Revista Muzeelor*, nr. 6, 1995, pp. 4–14.
39. *Elementele decorative ale cănilor geto-dacice*, in *ArhMold.*, XVIII, 1995, pp. 33–43.
40. *Bozienii de Jos*, in *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, pp. 16–17.
41. *Cetatea de la Brad*, in *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 17.

42. *Pâncești*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, pp. 84–85.
43. *Săbăoani*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 99.
44. *Tămășeni*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 112.
45. *La cité géto-dace de Brad*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, București, 1996, pp. 356–358.
46. *Brad-La Stâncă*, în *CCAR*, Brăila, 1996, pp. 14–15.
47. *Contribuția cercetărilor din cetatea dacică de la Brad la cunoașterea geților est carpatici*, în *Lucrările Simpozionului de Arheologie – Târgoviște 1995*, Târgoviște, 1996, pp. 84–85.
48. *Contribuția cercetărilor arheologice din cetatea și așezarea geto-dacică de la Brad, la cunoașterea culturii geților est-carpatici*, în *Carpica*, XXVI/1, 1997, pp. 43–49.
49. *Tezaurul de monede romane descoperit la Tămășeni, județul Neamț*, în *Carpica*, XXVI/1, 1997, pp. 123–138.
50. *Șantierul arheologic Brad*, în *CCAR*, București, 1997, pp. 10–11.
51. *Săbăoani, necropola din sec. IV d.Hr.*, în *CCAR*, București, 1997, pp. 89–91.
52. *Muzeul de Istorie Roman*, în *Prix Européen du Musée de l'Année – des candidats*, 1997, pp. 60, 379.
53. *Săpăturile de la Brad – 1997*, în *CCAR*, Călărași, 1998, pp. 8–9.
54. *Complexele de locuire din sec. II, IV și VI–VII descoperite la Săbăoani, în punctul La Izvoare*, în *CCAR*, Călărași, 1998, p. 67.
55. *Săpăturile de la Brad*, în *CCAR*, Vaslui, 1999, pp. 61–62.
56. *Săpăturile de la Săbăoani – 1998*, în *CCAR*, Vaslui, 1999, pp. 83–84.
57. *Așezarea dacică de la Pâncești, com. Poienari, jud. Neamț*, în *Carpica*, XXIX, 2000, pp. 83–112.
58. *Un nouveau motif décoratif sur la poterie dace peinte*, în *SAA*, VII, 2000, pp. 345–350.
59. *Rites et rituels funéraires chez les daces de la cité de Brad, commune de Negri, département de Bacău*, în *Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire*, Tulcea, 1995, Publications de l'Institut de Recherches Éco-Muséologiques de Tulcea, 2000, pp. 169–183.
60. *Mormântul hallstattian de la Aldești-Secuieni, județul Neamț*, în *Mousaios*, 6, 2001, pp. 37–46.
61. *Un nou element al procesului de urbanizare la daci, descoperit la Brad, jud. Bacău*, în *Adevărul omeneste posibil pentru rânduirea binelui. Volum omagial Sever Dumitrașcu* (eds. L. Cornea, M. Drecin, B. Ștefănescu, A. Chiriac, I. Crișan), Oradea, 2001, pp. 145–153.
62. *Așezarea dacică de la Gâdinți, com. Sagna, jud. Neamț*, în *Carpica*, XXX, 2001, pp. 9–38.
63. *Săpăturile de la Brad – campania 2000*, în *CCAR*, Suceava, 2001, pp. 45–46.
64. *Săpăturile de la Roman – campania 2000*, în *CCAR*, Suceava, 2001, p. 208.
65. *Cercetările arheologice de la Tămășeni – „La Siliște”, jud. Neamț*, în *MemAntiq.*, XXII, 2001, pp. 219–289.
66. *Zargidava – centrul politic al regilor daci*, în *Zargidava*, I, 2002, pp. 7–16.
67. *O nouă descoperire legată de gropile de cult geto-dacice*, în *Cumidava*, XXV, 2002, pp. 21–25.
68. *Rezultatele săpăturilor de la Brad – campania 2001*, în *CCAR*, Deva, 2002, p. 63.
69. *Rezultatele săpăturilor de la Săbăoani – campania 2001*, în *CCAR*, Deva, 2002, p. 279.
70. *Iulian Antonescu – viața și opera*, în *Iulian Antonescu și dreptul la neuitare*, București, 2002, pp. 105–108.
71. *Săpăturile de la Brad, com. Negri, jud. Bacău, campania 2002*, în *CCAR*, Covasna, 2003, pp. 249–251.
72. *Fortificațiile dacilor pe valea Siretului mijlociu*, în *Buletinul Muzeului Militar Național*, 1, partea a II-a, București, 2003, pp. 46–53.
73. *Spațiul public în „dava” de la Brad*, în *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata* (edd. V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah), Trinitas, Iași, 2005, pp. 621–634.
74. *Scurtă prezentare a descoperirilor arheologice din perioada primei epoci a fierului – Hallstatt și din epoca geto-dacică, sec. IV î.Hr. – sec. I d.Hr. în județul Bacău*, în *Carpica*, XXXVI, 2007, pp. 42–127.
75. *Așezarea dacilor liberi de la Rocna*, în *Studia-Bibliotheca Cumidavae (In honorem Florea Costea)*, Brașov, 2007, pp. 237–270.
76. *Descoperiri arheologice în comuna Stănița, județul Neamț*, în *Comuna Stănița-Neamț. File de istorie* (coord. M. Apăvăloae, A. Cârlescu, C. Cârlescu, V. Nistor, L. Todoreanu, A. Fl. Țuscanu, V. Ursachi), Ed. Filocalia, Roman, 2009, pp. 59–84.

77. *Inițierea cercetării arheologice sistematice la cetatea nouă a Romanului*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea* (eds. V. Sîrbu, C. Luca), Ed. Istros, Brăila, 2009, pp. 275–294.

78. *Necropola din sec. II–III d.Chr. de la Izvoare – Bahna, jud. Neamț*, în *Acta Musei Tutovenss*, V, 2010, pp. 7–75.

79. *The Settlements from Săbăoani, Neamț County – 6th – 7th Centuries A.D.*, în *Tracii și vecinii lor în Antichitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu* (ed. I. Căndea), Ed. Istros, Brăila, 2010, pp. 557–583.

80. *Fortificații dacice pe valea Siretului*, în *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a.Chr. – II p.Chr.)* (eds. S. Sanie, T.-E. Marin), vol. I, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2011, pp. 162–186.

81. *Cetatea dacică de la Răcățău*, în *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a.Chr. – II p.Chr.)* (eds. S. Sanie, T.-E. Marin), vol. I, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2011, pp. 278–323.

82. *Cetatea dacică de la Brad*, în *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a.Chr. – II p.Chr.)* (eds. S. Sanie, T.-E. Marin), vol. I, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2011, pp. 324–385.

83. *Un semn sarmatic pe o stelă funerară descoperită la Tansa, județul Iași*, în *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary* (eds. D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei), Ed. Ordessos, Pitești, 2011, pp. 305–313.

II.2. STUDII ȘI ARTICOLE (în colaborare)

1. *Săpăturile de la Buda (r. Buhuși)* (în colaborare cu V. Căpitanu, C. Buzdugan), în *Materiale*, VIII, 1962, pp. 141–144.

2. *Notă asupra unui tezaur de monede romane de la începutul imperiului, descoperit la Bozieni (r. Roman)* (în colaborare cu M. Chițescu), în *SCIVA*, t. 17, nr. 4, 1966, pp. 703–707.

3. *Nouvelles données archéologiques concernant les carpo-daces* (în colaborare cu I. Ioniță), în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Praga, vol. 2, 1966, pp. 1022–1024.

4. *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci* (în colaborare cu I. Ioniță), în *SCIVA*, t. 19, nr. 2, 1968, pp. 211–226.

5. *O nouă cetățuie dacică pe valea Siretului* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Carpica*, II, 1969, pp. 93–130.

6. *Două tezaure romane imperiale descoperite în Moldova* (în colaborare cu M. Chițescu), în *Carpica*, II, 1969, pp. 143–156.

7. *Studiul resturilor osoase din mormintele cimitirelor birituale de la Gabăra-Moldoveni și Săbăoani I (jud. Neamț) sec. II–III e.n.* (în colaborare cu O. Necrasov, D. Botezatu, Gh. Ștefănescu), în *S.C. Antropologie*, tom. 6, nr. 1, 1969, pp. 7–15.

8. *Două tezaure de denari republicani și imperiali descoperite la Răcățău și Pâncești* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Carpica*, IV, 1971, pp. 167–195.

9. *Descoperiri geto-dacice în județul Bacău* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Crisia*, 1972, pp. 97–114.

10. *Noi descoperiri de monede antice în județul Bacău* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Carpica*, VII, 1975, pp. 45–58.

11. *Brad und Răcățău, zwei getisch-dakische befestigte Siedlungen (Kreis Bacău)* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Thraco-Dacica*, București, 1976, pp. 271–277.

12. *La nécropole carpe des II–III siècles de n.e. à Văleni* (în colaborare cu I. Ioniță), în *Inventaria Arheologica*, Roumanie, fascicola 9 (R52–R63, 14 feuilles), 1977.

13. *Descoperiri arheologice aparținând epocii bronzului din județul Bacău* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Carpica*, XI, 1979, pp. 135–148.

14. *Cetatea dacică de la Moinești* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Carpica*, XVIII–XIX (1986–1987), 1987, pp. 53–69 (+ 2 fig. nepaginate).

15. *Din istoricul construcțiilor de pe Stânca de la Brad, jud. Bacău* (în colaborare cu I. Măzăreanu, Gh. Burlacu), în *Cercetări Agronomice în Moldova*, Iași, XX, vol. 1(77), 1987, pp. 145–149.

16. *Cetatea dacică de la Moinești* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Sym.Thr.*, 6, Piatra Neamț, 1988, p. 88.

17. *Tezaurul de monede romane descoperit la Traian, județul Neamț* (în colaborare cu V. Mihailescu-Bîrliba), în *ArhMold.*, XII, 1988, pp. 117–130.

18. *Descoperiri monetare din aşezarea dacică de la Brad* (în colaborare cu V. Mihailescu-Bîrliba), în *ArhMold.*, XV, 1992, pp. 97–105.
19. *Cercetări arheologice de suprafaţă pe valea Siretului, la nord de municipiul Roman* (în colaborare cu D. Hordilă, M. Alexianu, Gh. Dumitroaia, D. Monah), în *MemAntiq.*, XVIII, 1992, pp. 145–176.
20. *Necropola carpică de la Poiana-Negri, jud. Bacău* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Carpica*, XXIII/2, 1992, pp. 143–149.
21. *Monumente religioase şi laice din Roman* (în colaborare cu P.S. Ioachim Vasluiianul, D. Hordilă), în *Istoria Oraşului Roman (1392–1992)* (coord. V. Ursachi, Gh. David, C. Botez), Roman, 1992, pp. 104–130.
22. *Cetatea dacică de la Răcăţau* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *CCAR*, Satu Mare, 1994, p. 53.
23. *Cetatea dacică de la Moineşti, campania 1994* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *CCAR*, Cluj-Napoca, 1995, pp. 57–58.
24. *Răcăţau, campania 1994* (în colaborare cu V. Căpitanu, L. Marin, V. Ursachi), în *CCAR*, Cluj-Napoca, 1995, pp. 74–75.
25. *Săbăoani, campania 1994* (în colaborare cu D. Hordilă), în *CCAR*, Cluj-Napoca, 1995, pp. 79–80.
26. *Cetatea de la Moineşti* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 76.
27. *Poiana Negri*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992* (în colaborare cu V. Căpitanu), Brăila, 1996, p. 90.
28. *Răcăţaul de Jos*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992* (în colaborare cu V. Căpitanu), Brăila, 1996, pp. 94–95.
29. *Tiseşti-Tg. Ocna*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992* (în colaborare cu V. Căpitanu), Brăila, 1996, p. 116.
30. *Răcăţau* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *CCAR*, Brăila, 1996, pp. 96–97.
31. *Săbăoani* (în colaborare cu D. Hordilă), în *CCAR*, Brăila, 1996, pp. 103–104.
32. *Şantierul arheologic Răcăţau* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *CCAR*, Bucureşti, 1997, pp. 78–79.
33. *Săpăturile de la Răcăţau din 1997* (în colaborare cu V. Căpitanu), în *CCAR*, Călăraşi, 1998, pp. 62–63.
34. *Cercetările de la Răcăţau – campania 1998* (în colaborare cu M. Brudiu, V. Căpitanu), în *CCAR*, Vaslui, 1999, pp. 70–71.
35. *Tezaurul de monede poloneze (sec. XVII) descoperit la Săbăoani, jud. Neamţ* (în colaborare cu D. Hordilă, A.-M. Velter), în *MemAntiq.*, XXII, 2001, pp. 321–332.
36. *Săpăturile de la Răchiteni* (în colaborare cu D. Hordilă), în *CCAR*, Suceava, 2001, pp. 202–203.
37. *Roman – Episcopia Romanului* (în colaborare cu G. D. Hânceanu), în *CCAR. Campania 2003*, Bucureşti, 2004, pp. 260, 447 (pl. 57).
38. *Săbăoani – La Bisericuţă, La Izvoare* (în colaborare cu G. D. Hânceanu, D. Hordilă, P. Voinescu), în *CCAR. Campania 2003*, Bucureşti, 2004, p. 292.
39. *Roşiori – Țarina Veche, La Humărie* (în colaborare cu G. D. Hânceanu), în *CCAR. Campania 2005*, Bucureşti, 2006, pp. 301–302, 468 (pl. 58).
40. *Roşiori – Țarina Veche, La Humărie* (în colaborare cu G. D. Hânceanu), în *CCAR. Campania 2006*, Bucureşti, 2007, pp. 300–301.
41. *Roşiori – Țarina Veche, La Humărie* (în colaborare cu G. D. Hânceanu), în *CCAR. Campania 2007*, Bucureşti, 2008, pp. 261–262.

III. GHIDURI ŞI PLIANTE

1. *Ghidul monumentelor din judeţele Bacău şi Neamţ* (în colaborare cu V. Căpitanu), Bacău, 1971.
2. *Catalogul expoziţiei Iliri şi Daci* (în colaborare), Belgrad, 1971 (participant MIR).
3. *Catalogul expoziţiei Iliri şi Daci* (în colaborare), Bucureşti, 1972 (participant MIR).
4. *Catalogul expoziţiei Civilizaţia geto-dacilor din bazinul Siretului* (în colaborare cu M. Brudiu, V. Căpitanu, N. Harţuche), Bacău, 1977.
5. *Roman, mic îndreptar turistic*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1977.
6. *Catalogul expoziţiei Civilizaţia traco-geto-dacică şi continuitatea sa în epoca formării poporului român* (în colaborare cu V. Căpitanu, I. Mitrea), Bacău, 1980.
7. *Catalogul expoziţiei Artă şi spiritualitate în cultura Cucuteni* (în colaborare), Suceava, 1988 (participant MIR).

8. Catalogul expoziției *Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului* (în colaborare cu V. Bobi, M. Brudiu, V. Căpitanu, E.M. Constantinescu, M. Nicu, V. Sârbu), Bacău, 1992.
9. Catalogul expoziției *Rădăcini ale civilizației străromânești în Muntenia de Răsărit, Moldova de Sud și Centrală în sec. III–XI p. Ch.* (coord. E.M. Constantinescu), Vaslui, 1995–1996 (participant MIR).
10. *Expoziția situl arheologic de la Brad*, București, 1996–1997.
11. Catalog *Cucuteni* (în colaborare), Atena-București, 1997 (participant MIR).
12. Catalog *I Daci* (a cura di Gr.A. Popescu), Electa, Milano, 1997 (participant MIR).
13. Catalogul expoziției *2000 de ani de creștinism* (coord. M. Mamalaucă), București, 2000 (participant MIR).

Fig. 1. Aspecte de pe șantierul Gabăra – Moldoveni (1957–1960) (dr. V. Ursachi alături de directorul I. Antonescu)

Fig. 2. Muzeul de Istorie din Roman (semicentinar: 1957–2007)

IONEL CÂNDEA LA 65 DE ANI

Pentru toți cei care îl cunosc – și nu numai – numele lui Ionel Căndea este strâns legat de istoria Brăilei. Această perspectivă, deși pare limitată, presupune mai mult de atât, de vreme ce vorbim despre Ionel Căndea *istoricul*, care ne-a oferit pagini exemplare și foarte necesare pentru mai bună înțelegere a trecutului portului de pe Dunăre, Ionel Căndea *arheologul*, care a folosit orice prilej pentru a scoate la iveală vestigiile ascunse ale orașului – și nu numai –, dar și Ionel Căndea *directorul Muzeului*, implicat activ în istoria recentă a urbei și jucând un rol important în lupta (adesea, a fost o luptă) pentru conservarea și punerea în valoare a patrimoniului acestui important centru urban. Să nu îl uităm pe Ionel Căndea *profesorul*, care de aproape două decenii, îndrumă studenții pe cărările cunoașterii Istoriei. Născut la Măcin, în umbra Brăilei, la 25 februarie 1949, Ionel Căndea s-a îndreptat devreme spre deslușirea și înțelegerea trecutului orașului de la Dunăre. Avea într-un fel și motive să o facă, de vreme ce istoria acestui important centru urban este fascinantă, fiind plină de evenimente, întorsături de situație adesea neprevăzute, distrugeri, dar și momente de mare dezvoltare, cu o comunitate cosmopolită și foarte dinamică. Pentru o mai bună înțelegere a Istoriei, s-a îndreptat spre cursurile Facultății de profil de la Universitatea din București, pe care le-a finalizat în 1972. Pregătirea în domeniul cercetării istorice și-a continuat-o la Iași, unde, în 1996, a susținut lucrarea de doctorat cu titlul: *Evoluția așezării medievale Brăila și a ținutului înconjurător din sec. X până la constituirea raialei*, sub îndrumarea profesorului Victor Spinei. Cu facultate la București și doctorat la Iași, putem spune că Ionel Căndea a învățat de la cei mai buni profesori din cele mai vechi universități ale țării, cu care de altfel a întreținut strânse legături, dovedite de colocviile organizate la Muzeul Brăilei, la care au participat numele cele mai sonore ale istoriografie românești contemporane. Ionel Căndea are și această rară calitate de a ști cum să aducă aproape oameni cu preocupări diferite și de a-i implica în proiecte cu perspectivă. Acest lucru este evident și în modul unit în care activează colectivul muzeului pe care îl conduce de 25 de ani, ca un singur corp, având obiectivul de a promova cunoașterea cât mai temeinică a trecutului Brăilei.

Istoricul și arheologul Ionel Căndea a urmat consecvent câteva direcții de cercetare. În scrierile sale, a căutat să valorifice permanent rezultatele săpăturilor întreprinse pe multe șantiere arheologice, din Brăila (în peste 150 de puncte din oraș), împrejurimi (mănăstirea Măxineni și altele), dar și în alte situri importante din arealul românesc (Turnu, Orhei, Cetatea Albă), îmbinând armonios informațiile obținute pe această cale cu datele oferite de celelalte tipuri de surse istorice și dovedind interes pentru istoria medievală a Dunării de Jos. Remarcăm la Ionel Căndea tocmai abilitatea de a îmbina sursele, de a nu se lăsa sedus doar de un anume fel de izvor istoric. Cercetările desfășurate pentru lucrarea de doctorat i-au permis publicarea unei monografii ce lămurește multe din enigmatismele privitoare la secolele de început ale Brăilei, *Brăila, origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, pentru care a primit Premiul Academiei Române, în 1997. Pe lângă aspectele de viață materială și spirituală din oraș, scoase la iveală prin numeroase cercetări arheologice, istoria Brăilei a rămas în centrul preocupărilor lui Ionel Căndea, fie că a fost vorba de vechile planuri ale orașului – dovadă și recenta fasciculă din *Atlasul istoric al orașelor din România*, dedicată Brăilei –, fie că trebuiau aduse în atenția publicului mărturiile ale evoluției moderne a așezării (cu cercetări privind primele fotografii ale orașului, cele mai vechi bănci, importante familii locale etc.). Bogata istorie a Brăilei l-a preocupat pe Ionel Căndea și din perspectiva comunității oamenilor care au trăit aici de-a lungul vremurilor. În peisajul social românesc, orașul de la Dunăre s-a remarcat mereu ca un loc cosmopolit, unde un amestec de oameni de origini și chiar religii diferite – români, greci, bulgari, armeni, ruși, evrei, turci sau tătari – a trăit în armonie. Istoricul brăilean a arătat interes și pentru readucerea la viață a unor personaje ale acestor comunități, pentru o mai bună cunoaștere a trecutului acestora, inițiind în acest sens interesante proiecte culturale. Ionel Căndea, în dubla ipostază de arheolog și istoric, și-a legat numele și de un monument aproape uitat din județul Brăila, veche ctitorie a lui Matei Basarab, mănăstirea Măxineni. Aici, nu numai că a întreprins săpături timp de 20 de ani (1976–1991, 2006–2012) și a valorificat cele scoase la iveală printr-o excelentă monografie, publicată în 1996 (un nou prim volum, dintr-o ediție revizuită, a văzut lumina tiparului în 2012), dar s-a luptat la propriu – într-o luptă ce părea inițial cu morile de vânt – pentru restaurarea monumentului, ce părea condamnat pe vecie după bombardamentele din Primul Război Mondial. Rezultatul acestui efort este astăzi vizibil pentru oricine trece pe la mănăstire.

Un alt demers al istoricului brăilean a fost acela al recuperării istoriografice. Ionel Căndea s-a implicat în publicarea sau republicarea lucrărilor unor cercetători locali sau naționali, într-un efort menit să le repună în circuitul istoriografic (Nicolae Iorga, Gheorghe T. Ionescu, Radu Manolescu). De asemenea, a coordonat apariția mai multor volume omagiale, închinată unor nume mari ale cercetării istorice românești (Petre Ș. Năsturel, Petre Diaconu, Mihai Guboglu, Victor Spinei, Ștefan Ștefănescu), ocazie cu care au fost publicate o sumedenie de studii foarte valoroase. Efortul său a depășit acest cadru, pentru că prin activitatea de la Editura Istros a Muzeului Brăilei, a oferit un cadru de afirmare pentru numeroși istorici mai tineri, dar și consacrați, care au fost susținuți să își publice cercetările. Îndrăznesc să susțin că Editura Istros – și nu cred că greșesc – este cea mai bună editură din România, dintr-un oraș care nu este un important centru universitar, depășind prin numărul, valoarea și ținuta publicațiilor multor edituri din țară.

Revenim astfel la cealaltă dimensiune a preocupărilor lui Ionel Căndea, cea de director al Muzeului Brăilei. Activitățile organizate aici trec adesea peste ceea ce ar părea să fie cadrul limitat al unui muzeu local: conferințe naționale, comunicări, șantiere arheologice, expoziții pe teme de istorie sau artă, toate întregind imaginea unui muzeu complet, unul dintre cele mai active din țară. În plus, muzeul a fost transformat într-un veritabil centru de cercetare, depășind starea de simplu loc de expoziție pe care o prezintă multe instituții similare din țară. Însă Ionel Căndea nu a ezitat să meargă și pe calea împărtășirii experienței sale și altora, acceptând să predea istorie medievală din 1996 la Universitățile „Dunărea de Jos” din Galați și „Constantin Brâncoveanu”, Pitești. De câțiva ani, îndrumă și doctoranzi, pe care îi inițiază în tainele cercetării științifice.

Meritele științifice și calitățile manageriale l-au recomandat pe Ionel Căndea să facă parte din mai multe comisii de specialitate din domeniul istoriei și patrimoniului: Comisia Națională a Muzeelor și Colecțiilor din România (președinte între 2005 și 2009), Comisia regională nr. 2 pentru Monumente Istorice, Comisia Națională a României pentru UNESCO, dar și European Association of Archaeologist. Nu în ultimul rând, Ionel Căndea s-a implicat activ în activitățile Comisiei de Istorie a Orașelor, din cadrul Academiei Române, din care face parte din 1992, organizând, la Brăila, mai multe manifestări științifice ale comisiei.

Ne alăturăm deci, la ceas aniversar, celor care celebrează activitatea profesorului Ionel Căndea. Suntem convinși că va rămâne la fel de activ și își va duce mai departe misiunea de a desluși și promova trecutul bătrânului port de la Dunăre, Brăila.

LAURENȚIU RĂDVAN

VOCAȚIE ȘI PERSEVERENȚĂ: DUMITRU ȚICU LA PRAGUL CELOR ȘASE DECENII DE VIAȚĂ

În multe medii academice autohtone stăruie prejudecata potrivit căreia performanțele științifice elevate din spațiul românesc ar reprezenta apanajul exclusiv al cercetătorilor din centrele universitare de tradiție. Fără nici o îndoială că mijloacele de documentare aflate la îndemâna acestora din urmă, ambianța emulantă a colectivelor de muncă, contactele trainice întreținute cu colegii de breaslă de pe alte meridiane, posibilitățile de selecție a elementelor dotate, dar și alte atuuri, le-au creat o sumă de avantaje de necontestat.

Cu toate acestea, realitățile cotidiene reliefate în ultimele decenii certifică indubitabil faptul că obstinația și harul unor reprezentanți ai cinului istoricilor din provincie sunt pe deplin capabile să depășească dificultățile pentru a concepe opere temeinice, ce aureolează patrimoniul istoriografic național. Este cazul colegului Dumitru Țicu, actualul director al Muzeului Banatului Montan, a cărui vrednicie profesională a dobândit prețuirea statornică a medievistilor din România și din țările învecinate.

Născut la 26 ianuarie 1954, la Ilidia (com. Ciclova Română, jud. Caraș-Severin) (localitate atestată documentar încă din 1223), a urmat școala primară și gimnazială în satul natal și la Socolari (1961–1969) și liceul de cultură generală la Anina (1969–1973), pentru ca apoi să fie admis la Facultatea de Istorie și Filozofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca (1974–1978), unde a audiat cursurile unor dascăli de renume, precum Hadrian Daicoviciu, András Bodor, Kurt Horedt, Camil Mureșanu, Pompiliu Teodor, Nicolae Edroiu, Nicolae Bocșan, Liviu Maior etc. Lucrarea de licență și-a susținut-o în 1978, sub conducerea profesorului Kurt Horedt. Aceasta a avut drept temă *Cercetările de arheologie medievală la Gornea în Clisura Dunării*, constituind nucleul unei valoroase micromonografii (*Gornea. Din arheologia unui sat din Clisura Dunării*), publicată în 1996 la Reșița, în colaborare cu Gheorghe Lazarovici, cu inerente completări și restructurări.

În urma acumulării unei utile experiențe profesionale, îndeosebi pe tărâmul investigațiilor de teren, a fost acceptat la stagiul de doctoratură la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, beneficiind de îndrumarea reputatului medievist Radu Popa. Decesul lui prematur – în 1993 – l-a obligat pe Dumitru Țicu să se reîntoarcă la Cluj-Napoca, pentru a-și continua elaborarea tezei, intitulată *Banatul de sud în Evul Mediu*, sub conducerea fostului său dascăl de la Alma mater, Nicolae Edroiu. Reprezentând rodul unui riguros travaliu derulat pe parcursul a două decenii, aceasta a fost susținută cu deplin succes în 1998, pentru ca tot în acel an, după consistente augmentări, să vadă lumina tiparului la Timișoara, cu titlul *Banatul Montan în*

Evul Mediu. Este de remarcat că profesorii care i-au coordonat lucrarea de licență și cea de doctorat – Kurt Horedt, Radu Popa și Nicolae Edroiu – erau cunoscuți nu numai printr-o solidă erudiție, ci și printr-o deosebită exigență, iar faptul că Dumitru Țicu i-a ales drept mentori îi relevă ambițiile și, pe de altă parte, încrederea în potențialul său cărturăresc.

După absolvirea Facultății de Istorie și Filozofie a Universității clujene, Dumitru Țicu a revenit pe plaiurile natale bănățene, stabilindu-se în 1978 la Reșița, unde locuiește și în prezent împreună cu familia. Angajat la Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin, devenit ulterior Muzeu al Banatului Montan, întâi ca muzeograf, apoi – din 1999 – ca cercetător științific, s-a dedicat cu ardoare arheologiei medievale, ramură care nu beneficia nici atunci și nici în prezent de un corp de cercetători suficient de cuprinzător și de pertinent, spre a răspunde cerințelor. Interesul pentru Evul Mediu bănățean s-a dovedit binevenit, căci i-a oferit un câmp vast și fertil de investigații. Competența probată în munca de teren i-a fost validată de organisme abilitate din cadrul Ministerului Culturii, care i-au acreditat calitatea de expert arheolog și pe aceea de expert în cercetarea monumentelor istorice. Cum nu arareori se întâmplă, din păcate, în mediile intelectuale din spațiul mioritic, determinarea subalternilor este de natură să lezeze cadrele mediocre din fruntea instituțiilor, temătoare că performanțele colaboratorilor mai tineri i-ar eclipsa. De aici decurg meschine îngrădiri ori șicanări aplicate cursului firesc al activităților cotidiene. Dumitru Țicu a resimțit din plin efectele acestor practici insidioase, pe care le-a înfruntat cu răbdare și stoicism, neclintit în devoțiunea față de disciplina căreia i s-a consacrat. Din fericire, lucrurile aveau să se reglementeze cu trecerea anilor, pentru că în iulie 1990 a fost investit în funcția de director al complexului muzeal din Reșița.

Din punctul nostru de vedere și desigur nu numai al nostru, o unitate muzeală trebuie să se manifeste în egală măsură la nivel local și național. Pe palierul zonal, personalul muzeului are îndatorirea să realizeze un spațiu expozițional bogat, atractiv și instructiv, primenit periodic prin achiziționări de piese cu valoare istorică și prin vestigii arheologice procurate din propriile cercetări, iar pe plan extern – prin etalarea valențelor științifice ale angajaților și colaboratorilor instituției, concretizate prin editarea unor publicații de calitate, susceptibile a valorifica ansamblul cultural și artistic al regiunii, tipărituri care să dispună de o eficiență distribuire în țară și dincolo de frontiere. Trebuie recunoscut că această componentă bivalentă a rosturilor unui muzeu a fost împlinită în parametri meritorii de instituția condusă de Dumitru Țicu.

Domnia sa s-a reliefat ca savant de ținută și totodată și-a încurajat și susținut cu neîntinată generozitate colaboratorii spre a dobândi performanțe profesionale notabile. De asemenea, s-a dovedit un veritabil expert în Arheologia medievală, investigând cu admirabile rezultate un mare număr de complexe eclesiastice și laice din arealul bănățean. Și-a probat intuiția când a optat pentru cercetarea unor monumente din cele mai importante pentru reconstituirea realităților culturale, economice și sociale ale zonei. Spre deosebire de mulți confrăți întru profesiune, care nu își valorifică deloc sau doar cu excesivă parcimonie rezultatele cercetărilor de teren finanțate din resurse bugetare publice, Dumitru Țicu a dovedit responsabilitate, publicându-și cu acribie toate descoperirile relevante provenind din săpăturile cu caracter metodic pe care le-a coordonat. Dintre șantierile arheologice unde a întreprins săpături cu rezultate fructuoase vom menționa, între altele, pe acelea din așezările și necropolele rurale de la Ilidia, Gornea, Moldova Veche, Cuptoare, Șopotul Vechi, Berzovia, Reșița, Opațița și Baziaș, majoritatea lor furnizând materiale aferente secolelor XII–XV.

Prin aceste cercetări, s-au adus precizări de cel mai mare interes pentru civilizația comunităților românești din arealul montan al Banatului, palid oglindită în izvoarele narrative și cele diplomatice. Totodată, s-au obținut date importante despre colectivitățile eterogene învecinate, alcătuite prioritar de sârbi și unguri, cu care românii au conviețuit în decursul perioadei medievale, precum și asupra naturii raporturilor dintre localnici și alogeni. În chip firesc, Dumitru Țicu nu a recurs la o abordare unilaterală a realităților etnico-demografice economice și confesionale, adică numai prin prisma inventarului arheologic, ci a folosit din plin toate categoriile de surse scrise, prospectate cu scrupulozitate, ceea ce a conferit soliditate concluziilor din demersurile sale savante.

Lucrările științifice care îi poartă semnătura sunt nu numai numeroase, ci și de substanță, în sensul că dovedesc o disponibilitate de percepție și interpretare analitică a elementelor informative esențiale colportate de vestigiile arheologice și de textele diplomatice. Dintre aceste opere se individualizează, după opinia noastră cuprinzătoarea monografie intitulată *Banatul Montan în Evul Mediu* (Timișoara, 1998), constituind, precum am mai amintit, o formă amplificată a tezei sale de doctorat. Baza documentară a volumului este remarcabilă, însumând tot materialul arheologic disponibil, colectat – *nota bene* – în mare parte din propriile cercetări de teren, vestigii care au fost prospectate în conjuncție cu mărturiile actelor serviciilor cancelariale. Totodată, autorul face dovada unor aprofundate cunoștințe în domeniul arhitecturii, toponimiei și etnografiei, precum și al literaturii de specialitate, mai vechi sau mai noi, folosită cu discernământ critic.

Precum singur mărturisește, a căutat să urmeze modelul metodologic configurat în opera concepută de Radu Popa, al cărui discipol se revendică cu deplină îndreptățire. De altfel, vasta și consistenta monografie dedicată Banatului Montan stă la loc de cinste alături de valoroasele lucrări de medievistică românească cu structură cvasisimilară dedicate Maramureșului și Hațegului de Radu Popa, Dobrogei de Ion Barnea și Gheorghe Mănușu-Adameșteanu, Transilvaniei de Ștefan Pascu, Adrian Andrei Rusu și Ioan-Aurel Pop, Basarabiei de Ion Tentiuc și Gheorghe Postică etc. Buna receptare a tomului de către breasla istorică l-a stimulat pe autor să-i pregătească o ediție abreviată, destinată cititorului străin, apărută patru ani mai târziu: *Mountainous Banat in the Middle Age* (Cluj-Napoca, 2002). Reticentă în mod nejustificat atunci când s-a tipărit versiunea românească a sintezei, poate pentru că autorul ei activa într-un centru cu mai puține veleități savante, Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române și-a răscumpărat circumspecțiile inițiale, când a decernat volumului din 2002 Premiul „Nicolae Bălcescu”, certificând calitățile indubitabile ale monografiei.

Reușitele profesionale și aprecierile unanime nu i-au diminuat ambiția și determinarea, cum se mai întâmplă uneori, Dumitru Țicu menținându-și dinamismul și eficiența în materializarea proiectelor științifice, fără să se lase copleșit de împovărațiile atribuții administrative asumate prin deținerea responsabilității directoriale. În această calitate a coordonat, între 2007 și 2012, importante granturi transfrontaliere, finanțate din fonduri europene nerambursabile și de unele ministere: *Patrimoniul Banaticum – multiculturalitate și multiconfesionalitate în Banat, Cetățile Banatului un patrimoniu cultural european și Caraș and Nera Valley, communication channels and civilization roads*.

Totodată, a continuat să elaboreze lucrări cu solidă documentație și larg orizont istoriografic: *Studii istorice* (Timișoara, 2003), *Geografia ecleziastică a Banatului medieval* (Cluj-Napoca, 2007) – dublată de o versiune în limba germană: *Ekklesiastische Geographie des Mittelalterlichen Banats* (București, 2007) –, *Arta minoră medievală din Banat / Minor medieval art in the Banat* (Cluj-Napoca, 2012), *Cetăți medievale din Banat / Medieval fortresses in the Banat* (Brăila, 2012), volume în care a adâncit și diversificat studiul problemelor abordate în opusul de sinteză publicat în 1998. La acestea se adaugă un șir lung de studii și rapoarte de săpături, cu o paletă tematică variată, diseminate în volume și periodice de prestigiu.

Contactele permanente cu universul civilizației rurale, prilejuate de viața de șantier, de imperativul consemnării perpetuării ocupațiilor ancestrale, ca și obligațiile decurgând din calitatea de director de muzeu cu tematică expozițională variată, l-au familiarizat cu anumite paliere ale etnografiei, astfel că s-a simțit atras de câteva din problemele sale specifice. De aici a prins contur o foarte utilă lucrare asupra unor instalații tehnice de veche tradiție, în prezent pe cale de dispariție: *Moara de apă din Banat* (Cluj-Napoca, 2012), tradusă cu operativitate în limba engleză: *Watermill in the Banat* (Brăila, 2012).

Pe lângă prolificitatea în calitatea de autor, Dumitru Țicu a dovedit aptitudini remarcabile în domeniul editărilor, retipărind cărți de valoare ale predecesorilor – erodate parțial prin scurgerea anilor, dar având contribuții încă viabile pentru anumite domenii, prin urmare demne de stimă și interes –, purtând semnătura lui Nicolae Iorga, Nicolae Ilieșiu și Felix Milleker. La acestea se adaugă câteva volume omagiale dedicate unor colegi mai vârstnici, reflectând generozitate și solidaritate profesională. *Last by not least*, revista Muzeului – *Banatica* –, la care este redactor-șef, s-a impus sub coordonarea sa drept unul din periodicele cele mai respectate din sfera științelor istorice nu numai în România, ci și în tot sud-estul Europei.

Aceste frumoase realizări au fost de natură să-i aducă reale satisfacții pe linie profesională, după opinia noastră insuficiente totuși pentru a-i răsplăti pe deplin travaliul, abnegația și performanțele, întrucât nici în regimul comunist și nici după colapsul acestuia intelectualul român nu s-a bucurat de prețuirea cuvenită din partea societății. Pe lângă funcția de cercetător științific I și de demnitate de director la Muzeul Banatului Montan, a fost numit conferențiar la Universitatea „Eftimie Murgu” din Reșița (2000), conducător de doctorat în cadrul Universității din Oradea (2008–2010) și al Universității de Vest din Timișoara (din 2010) și a fost ales membru al Comisiei zonale a Monumentelor Istorice Banat-Crișana (Timișoara, din 2000) și membru al Comisiei Naționale de Arheologie (București, din 2000) etc. În fond, *labores parvum honores*.

Înainte de a fi savant, Dumitru Țicu este un spirit complex, cu densă încărcătură sufletească, un ales profil moral, având strânse și amabile raporturi colegiale pretutindeni în țară și dincolo de hotare, bazate pe corectitudine, sinceritate și deferință. Deși întâlnirile nu au fost foarte frecvente, l-am perceput drept o persoană delicată, generoasă, modestă și echilibrată. Îmbrățișând preocupări cu o tematică apropiată, distanța geografică care ne separă reședințele n-a reușit câtuși de puțin să extirpeze convergența intelectuală și sentimentele camaraderești reciproce. Atașat implacabil atmosferei mentale a cercetătorului, dotat cu

tenacitate, inventivitate, energie creativă și remarcabilă inteligență nativă, colegul Dumitru Țicu a înregistrat învederate realizări, care îi asigură un statut privilegiat în galeria medievisticii naționale. La ceas aniversar și la o vârstă a împlinirilor, îi urăm din toată inima să depășească cu bine toate încercările vieții și să-și continue cu încredere și neostoit aplomb fructuoasa sa activitate.

VICTOR SPINEI

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

A. Volume de autor:

1. *Cetăți medievale din Banat / Medievall fortresses in the Banat*, Editura Istros, Brăila, ediția a II-a, 2012.
2. *Arta minoră medievală din Banat / Minor medieval art in the Banat*, Romanian Academy. Center for Transilvanian Studies, ediția a II-a, 2012.
3. *Watermill in the Banat*, Editura Istros, Brăila, 2012.
4. *Moara de apă din Banat*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.
5. *Muzeul Banatului Montan. Cercetări istorice în spațiul de frontieră / Museum of the Mountainous Banat. Historical research in the border area*, Editura Tim, Reșița, 2012.
6. *Ekklesiastische Geographie des Mittelalterlichen Banats*, Editura Academiei Române, București, 2007.
7. *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.
8. *Patrimonium Banaticum*, Editura Cosmopolitan Art, Timișoara, 2007.
9. *Cronologia Banatului. Banatul între 934–1552*, II/1 (în colaborare cu I. Hațegan, L. Boldea), Editura Art Press, Timișoara, 2007.
10. *Studii istorice*, Editura Mirton, Timișoara, 2003.
11. *Mountainous Banat in the Middle Age*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.
12. *Banatul Montan în Evul Mediu*, Editura Banatica, Timișoara, 1998.
13. *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996.
14. *Gornea. Din arheologia unui sat din Clisura Dunării* (în colaborare cu Gh. Lazarovici), Reșița, 1996.
15. *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie* (în colaborare cu Fl. Drașovean, M. Muntean), Reșița, 1996.

B. Volume editate/coordonate:

1. F. Milleker, *Descoperiri arheologice din Banat. I. Preistoria*, ediție îngrijită, note și introducere de D. Țicu, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013.
2. *Transylvanian Review*, vol. XXII, supplementum nr. 4/2013, Central European Historical Realities, Cluj-Napoca, 2013.
3. Nicolae Ilieșiu, *Monografia istorică a Banatului*, ediție îngrijită, prefață și note de D. Țicu, Editura Valahia, București, 2011.
4. Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănațene*, ediție îngrijită, prefață și note de D. Țicu, Editura Tim, Reșița, 2011.
5. *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, ediție îngrijită de D. Țicu, R. Grăf, editura Centrului de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011.
6. *Românii în Europa Medievală (Între Orientul Bizantin și Occidentul Latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, volum coordonat de D. Țicu, I. Căndea, Editura Istros, Brăila, 2008.
7. *Studii bănațene*, volum coordonat de V. Leu, D. Țicu, C. Albert, Editura Mirton, Timișoara, 2007.

C. Studii și articole:

1. *Ecclesiastical architecture in the Banat during the 14th–15th centuries. The reflection of a border area identity*, in *Banatica*, 23/2013, pp. 429–460.
2. *The beginnings of the church architecture in the medieval Banat: rotundas*, in *The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, edited by F. Curta & B. P. Maleon, Iași, 2013, pp. 437–454.

3. *The fortified Church from Opațița. Reflection on the Identity of the 15th Century Ecclesiastical Architecture of a Frontier Space* in *Transylvanian Review*, vol. XXII, Supplémentum nr. 4/2013, pp. 203–211.
4. *Geografia ecleziastică a Văii Nerei*, in *Anuar*, 2012, Zrenjanin 2013, pp. 101–115.
5. *The Nera Valley Medieval Ecclesiastic Geography*, in *Istros*, XVIII/ 2012, pp. 275–296.
6. *Historic geography and archaeological topography at Bulci and Căpâlnaș*, in *Analele Banatului*, SN XX/ 2012, pp.147–156.
7. *Informații despre cartea veche românească din Banat*, in *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, Cluj-Napoca, 2011, pp. 473–476.
8. *Mănăstirea Baziaș – un monument medieval din Clisura Dunării*, in *Banatica*, 20/1, 2010, pp. 255–267.
9. *Mănăstiri ortodoxe din valea Carașului (sec. XV–XVI)*, in *Altarul Banatului*, nr. 10–12, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 2008, p. 141.
10. *La fortification en terre de Giera*, in *Studii de istorie a Banatului*, XXXII/ 2008, in *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, Brăila, 2009, pp. 99–105.
11. *Notes concernant les debuts du Monastere Saint Georges de la Vallée de Bârzava*, in *Analele Banatului*, SN, XVIII/2008, pp. 171–187.
12. *The archaeological reserch from Bucosnița*, (în colaborare cu A. Ardeț), in *Banatica*, 18/ 2008, pp. 107–117.
13. *Despre spada medievală de la Deta*, in *Studii bănețene*, Reșița, 2007, pp. 61–64.
14. *Fortificația de pământ de la Baziaș* (în colaborare cu Fl. Drașovean), in *Patrimonium Banaticum*, 4/2005, pp. 107–115.
15. *Observații cu privire la podoabele medievale din spațiul Dunării de jos apusene*, in *Actele Simpozionului „Banatul iugoslav. Trecut istoric și cultural”*, Novi Sad, 2005, pp. 159–162.
16. *Arheologia Banatului. Cercetări româno-sârbe*, in *Banatica*, 17/2005, pp. 617–619.
17. *Arhitectura de fortificație din secolele XIV–XV din Clisura Dunării*, in *Buletinul Muzeului Militar Național*, nr. 1/2003, pp. 126–133.
18. *Le monastère Sirinia*, in *Studii de istorie a Banatului XXVI–XXVII*, 2003, pp. 251–262.
19. *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului montan*, in *Banatica*, 16/1, 2003, pp. 339–377.
20. *Cercetări de arheologie medievală pe valea Bistrei* (în colaborare cu D. Rancu), in *In Memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, 2003, pp. 455–468.
21. *Săpături arheologice de salvare în raza satului Nicolinț* (în colaborare cu A. Radu), in *Tibiscum*, 2003, pp. 309–322.
22. *Les monastères médiévaux du Banat*, in *„Vilaletul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea pașalâcului) 1552–2002”*, Timișoara, 2002, pp. 35–44.
23. *Observații privind necropola medievală de la Turnu-Severin*, in *Drobeta*, XI–XII/ 2002, pp. 174–184.
24. *L'église médiévale de Mehadia*, in *Medieval Architecture in Transylvania*, II/2002, Satu Mare, pp. 111–123.
25. *Rezultate și perspective în cercetarea habitatului medieval bănețean* in *Actele Simpozionului internațional Banatul iugoslav. Trecut istoric și cultural*, Novi Sad, 2001, pp. 259–267.
26. *Cercetări arheologice în vatra satului medieval Ilidia*, în volumul omagial *Sever Dumitrescu. Adevărul omeneste posibil*, Oradea, 2001, pp. 399–413.
27. *Problema satelor medievale pustiite din Banat*, in *Analele Banatului*, IX/2001, pp. 283–299.
28. *Opinii privind cercetarea arheologică din Banat*, in *Tibiscum*, 2000, pp. 17–20.
29. *Locuirea din secolele III–IV d. Hr. de la Vrăniș* (în colaborare cu D. Rancu), in *Banatica*, 15/1, 2000, pp. 241–251.
30. *Opinii privind activitatea metalurgică din Banat în sec. III–IV*, in *Analele Banatului*, VII–VIII/ 2000, pp. 451–471.
31. *Despre începuturile organizării bisericești la românii din Banat*, in *Actele Simpozionului Banatul. Trecut istoric și cultural*, Novi Sad, 2000, pp. 207–213.
32. *Muzeul Banatului Montan*, in *Banatica*, 15/1, 2000, pp. 5–9.
33. *Câteva clarificări ale unor „clarificări privind cercetările de la Hodoni (jud. Timiș) din anii 1959–1960” și câte ceva despre opul apărut* (în colaborare cu Fl. Drașovean, M. Muntean), in *Analele Banatului*, V/1998, pp. 701–706.
34. *Forschungen Mittelalterarchäologie im Banat*, in *Arheologia Medievală*, I/ 1996, pp. 9–35.

35. *Über Anfänge der mittelalterlichen Befestigungsarchitektur im Banat*, in *Banatica*, 13/1, 1995, pp. 205–215.
36. *Spada medievală de la Bucova* (în colaborare cu Z. Pinter) in *Banatica*, 15/1, 1995, pp. 251–256.
37. *Biserica medievală de la Cârnecea*, in *Banatica* 15/1, 1995, pp. 227–250.
38. *Atelierul metalurgic din secolul al XII-lea de la Gornea*, in *Banatica*, 13/1, 1995, pp. 215–227.
39. *Observații privind geografia istorică a Văii Bistrei la începutul secolului al XV-lea*, in *Banatica* 13/1, 1995, pp. 17–27.
40. *Ansichten über die glasierte mittelalterliche Keramik in Raume der westlichen unteren Donau*, in *Kulturraum Mittlere und untere Donau. Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens*, Reșița, 1995, pp. 143–156.
41. *Șantierul arheologic de la Gornea* (în colaborare cu G. Lazarovici, Z. Maxim), in *Banatica*, 12/1, 1993, pp. 302–321.
42. *Necropole medievale (sec. X–XIV) din sudul Banatului*, in *Banatica* 12/1, 1993, pp. 254–273.
43. *Documentația arheologică cu privire la Banatul de sud în secolele V–X*, in *Symposia Tracologica*, 9/1992, pp. 61–65.
44. *Necropola medievală românească de la Șopotu Vechi*, in *Crisia*, 21/1991, pp. 307–310.
45. *Căldarea de cult paleocreștină de la Periam* in *Thraco-Dacica*, 11, 1–2/1990, pp. 153–156.
46. *Cercetări de arheologie medievală la Berzovia*, in *Banatica*, 10/1990, pp. 267–277.
47. *Câteva observații în legătură cu cetatea și districtul medieval românesc Cuiești*, in *Apulum* 26/1990, pp. 355–369.
48. *O reședință feudală românească la începuturile Reșiței medievale*, in *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 40, 1/1989, pp. 296–302.
49. *O reședință feudală românească la Reșița*, in *Mitropolia Banatului*, 39, 1/1989, pp. 56–62.
50. *Cercetări arheologice în Depresiunea Oravița*, in *Banatica*, 9/1987, pp. 317–345.
51. *Ceramica smălțuită de factură bizantină din sud-vestul României*, in *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 34, 3/1983, pp. 274–286.
52. *Crucea engolpion descoperită la Moldova Veche*, in *Acta Musei Napocensis*, 19/1982, pp. 392–395.
53. *Necropole medievale românești din Banat în lumina cercetărilor arheologice*, in *Mitropolia Banatului*, 32, 4–6/1982, pp. 264–277.
54. *Cercetări arheologice la Ciclova Română* (în colaborare cu I. Uzun), in *Banatica*, 6/1981, pp. 211–216.
55. *Câteva considerații pe marginea unor podoabe medievale*, in *Acta Musei Napocensis*, 18/1981, pp. 491–500.
56. *Cuptorul de ars ceramică de la Gornea – Țărmuri* (în colaborare cu I. Uzun), in *Acta Musei Napocensis*, 15/1978, pp. 296–305.

D. Recenzii:

1. Fl. Drașovean, C. Feneșan, A. Fluture, A. Szentmiklosi, G. El Susi, Z. Köpeczny, H. Kiss, R. Seplilici, N. Dinu, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, Timișoara, 2007, recenzie in *Analele Banatului*, SN, XVII/2008.
2. *Masoneria în Transilvania. Repere istorice*, coordonatori T. Sălăgean, M. Eppel, Cluj-Napoca, 2007, recenzie in *Banatica*, 18/2008, pp. 511–514.
3. *Glasnik Muzeja Banata*, 11/12, Pančevo, 2002, recenzie in *Banatica*, 17/2005, p. 614.

E. Rapoarte arheologice:

1. *Opațița, oraș Deta, j. Timiș*, in *CCAR*, campania 2005, București, 2006, pp. 245–246.
2. *Bulci, com. Bata, j. Arad, punct La Cetate* (în colaborare cu P. Hügel, G. P. Hurezan, Fl. Mărginean), in *CCAR*, campania 2005, București, 2006, pp. 208–209.
3. *Baziaș, com. Socol, j. Caraș-Severin, punct Mănăstirea Baziaș*, in *CCAR*, campania 2005, București, 2006, p. 85.
4. *Gătaia, Mănăstirea Sfântu Gheorghe*, in *CCAR*, campania 2004, București, 2005, pp. 157–158.
5. *Ersig, c. Vermeș, j. Caraș-Severin* (în colaborare cu D. Rancu), in *CCAR*, campania 2004, București, 2005, pp. 147–148.

6. *Chelmac, c. Conop, j. Arad, punct Cetate* (în colaborare cu Fl. Mărginean), in *CCAR*, campania 2004, București, 2005, p. 123.
7. *Baziaș, com. Socol, jud. Caraș-Severin. Mănăstirea Baziaș*, in *CCAR*, campania 2002, București, 2003, pp. 48–49.
8. *Nicolinț, com. Ciuchici, jud. Caraș-Severin* (în colaborare cu A. Radu), in *CCAR*, campania 2002, București, 2003, pp. 212–213.
9. *Iam, com. Berliște, jud. Caraș-Severin, punct Satu Bătrân*, in *CCAR*, campania 2002, București, 2003, pp. 145–146.
10. *Cozla, com. Berzasca, punct La Mănăstire, jud. Caraș-Severin*, in *CCAR*, campania 2002, București, 2003, pp. 113–114.
11. *Berliște, com. Berliște, jud. Caraș-Severin, punct Picuri* (în colaborare cu A. Radu), in *CCAR*, campania 2002, București, 2003, p. 53.
12. *Carașova, com. Carașova, jud. Caraș-Severin* (în colaborare cu S. Oța, L. Oța), in *CCAR*, campania 2001, 2002, pp. 85–86.
13. *Obreja, com. Obreja, punct Satu Bătrân* (în colaborare cu A. Radu), in *CCAR*, campania 2001, București, 2002, p. 53.
14. *Carașova, com. Carașova, jud. Caraș-Severin* (în colaborare cu S. Oța, L. Oța), in *CCAR*, campania 1999, București, 2000, pp. 57–58.

IN MEMORIAM DR. DAN MONAH
(11 februarie 1943 – 21 septembrie 2013)

În anul 2013, cercetarea arheologică românească a fost greu încercată, ca urmare a pierderii unor personalități marcante, ce i-au influențat în mod decisiv destinul. Printre acestea se numără și trecerea în eternitate, după o nedreaptă suferință, a colegului și prietenului Dan Monah, neobosit arheolog, care și-a dedicat cea mai mare parte din activitatea profesională cercetării și valorificării patrimoniului de excepție al neo-eneoliticului românesc, îndeosebi al complexului cultural Precucuteni-Cucuteni.

Dan Monah s-a născut la Mogoșești-Siret (județul Iași). În perioada tulbure care a urmat celui de-al Doilea Război Mondial, s-a stabilit la Piatra-Neamț împreună cu familia, unde de altfel – între 1956–1960, a și urmat cursurile Liceului „Petru Rareș”. Ulterior, în între 1963–1968, a frecventat cursurile de zi ale Facultății de Istorie și Filosofie ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, secția Istoria României, sub-secția Istorie Veche și Arheologie.

Imediat după terminarea facultății, a activat pentru scurt timp ca profesor de istorie la Liceul Militar „Ștefan cel Mare” din Câmpulung Moldovenesc. Începând cu toamna anului 1969, a devenit muzeograf în cadrul unor prestigioase instituții de profil din țară precum Muzeul de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț, Muzeul de Istorie din Bicăz și Muzeul de Istorie din Bacău. Din anul 1986, a ocupat funcțiile de arheolog și apoi de cercetător științific (parcurend toate gradele) la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, iar din 1990 – la Institutul de Arheologie, ambele din Iași.

În anul 1995, i-a fost acordat titlul științific de doctor în istorie pentru teza intitulată *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni*, realizată sub îndrumarea regretatului academician Mircea Petrescu-Dîmbovița. Lucrarea de excepție elaborată ulterior, ce constituie practic cea mai reprezentativă sinteză privind plastica antropomorfă și religia cucuteniană, a fost tipărită într-o primă ediție în anul 1997 și reeditată în 2012, într-o variantă revizuită și adăugită. Regretatul specialist comemorat acum a făcut parte din numeroase comisii doctorale, iar în anul 2004, a devenit conducător de doctorat, calitate în care a îndrumat – cu exigența-i binecunoscută – activitatea doctoranzilor săi în cadrul Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române.

Ca urmare a competenței sale profesionale deosebite, Dan Monah a făcut parte dintr-o serie de organisme naționale și internaționale de prestigiu în domeniul Arheologiei, fiind membru al Comisiei pentru

neolitic al *l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, membru al *European Association of Archaeologists*, membru al *The Research Centre for the Archaeology of Central and Eastern Europe* al Universităților din Durham și Newcastle (Marea Britanie), membru al *Federación Iberoamericana de Sociedades de Defensa del Patrimonio Geológico y Minero*, secretar științific al *Centrului Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni* din Piatra-Neamț, membru al consiliilor științifice ale Institutului de Arheologie din Iași și respectiv Complexului Muzeal Județean Neamț. De asemenea, domnia sa a fost co-editor al prestigioasei colecții de specialitate *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, din cadrul Complexului Muzeal Județean Neamț, membru în comitetul de lectură al revistei *Memoria Antiquitatis*, membru în colegiile de redacție ale revistelor *Arheologia Moldovei*, *Memoria Antiquitatis*, *Carpica* și *Studia Historica. Analele Universității „Dunărea de Jos”* din Galați.

Unele dintre cele mai importante proiecte derulate cu succes de-a lungul activității sale profesionale i-au adus cele mai înalte distincții în domeniul valorificării publicistice și respectiv expoziționale a patrimoniului complexului cultural Precucuteni-Cucuteni. Astfel, în anul 1987, i-a fost acordat de către Academia Română premiul „Vasile Pârvan” în urma publicării (în colaborare) a volumului *Așezările culturii Cucuteni din România*. În 2003, a fost distins cu premiul „Adrian Rădulescu”, al Ministerului Culturii și Cultelor, pentru proiectul expozițional și catalogul ce îl însoțește, intitulate *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, realizat în colaborare cu o echipă de specialiști din cadrul Muzeului de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț. De asemenea, lui Dan Monah i se datorează și capitolul referitor la religia și arta cucuteniană din cadrul catalogului *Primul muzeu Cucuteni din România* (apărut până în prezent în două ediții), ce a completat proiectul de management muzeal realizat alături de colectivul de specialiști de la Muzeul de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț, finalizat prin crearea, în anul 2005, a Muzeului de Artă Eneolitică Cucuteni, demers distins cu premiul „Iulian Antonescu” de către Ministerul Culturii și Cultelor. De asemenea, prodigioasa activitate a personalității comemorate a fost recunoscută și răsplătită prin acordarea de către instituția ministerială menționată a *Diplomei de merit pentru activitate în domeniul cercetării arheologice*.

De-a lungul carierei sale, începând cu anul 1969, doctorul Dan Monah a participat ca membru în colectiv sau responsabil de șantier la cercetările arheologice din stațiunile de la Brășăuți, Ghelăiești, Vermestei, Petricani, Târgu Ocna, Văleni, Izvoare, Lunca, Prohozești, Solca, Mitoc, Mărgineni și Poduri. Situl de la Mărgineni a fost investigat integral, în timp ce *tell*-ul calcolitic de la Poduri a beneficiat, în cele trei decenii și jumătate de la descoperirea sa, de cele mai ample cercetări, inclusiv în plan pluridisciplinar, el constituindu-se totodată într-un veritabil șantier-scoală, pe care s-au format o serie de arheologi tineri preocupați de descifrarea enigmelor cucuteniene. De asemenea, regretatul specialist comemorat a participat, în calitate de invitat, la investigațiile arheologice de la Putinești III (Republica Moldova), Wettolsheim și Rosheim (Franța). Patrimoniul cultural descoperit în urma săpăturilor proprii – remarcabil prin cantitatea, calitatea și diversitatea sa – îmbogățește în prezent colecțiile unor prestigioase unități muzeale din țară, între care amintim Muzeul de Istorie și Arheologie și Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni, ambele din Piatra-Neamț, Muzeul de Istorie din Bacău, Muzeul de Istorie din Botoșani, Muzeul Civilizației Cucuteni din Iași ori Muzeul Național de Istorie a României din București.

În mod firesc, un astfel de patrimoniu i-a oferit descoperitorului posibilitatea organizării unor expoziții (în colaborare) deosebit de interesante, dedicate în special artei cucuteniene, dar și *tell*-ului de la Poduri, căruia i-a consacrat cea mai mare parte din activitatea sa de teren și care, la rândul-i, l-a recompensat prin prisma rezultatelor de importanță științifică excepțională pe care le-a furnizat.

Dornic să-și îmbogățească permanent volumul de cunoștințe, doctorul Dan Monah a beneficiat în ultimele două decenii de o serie de stagii de documentare găzduite de prestigioase instituții de specialitate de peste hotare, la Chișinău, Paris, Londra, Cardiff, Durham, Exeter, Oxford, Cambridge, Barcelona, Mainz sau în Anatolia (Tüz Gölü).

Totodată, vasta sa experiență profesională a putut fi împărtășită prin intermediul conferințelor pe care le-a susținut, cu diferite prilejuri, în cadrul unor reputeate centre universitare și de cercetare din țară (Iași, Galați, Piatra-Neamț) sau din străinătate (Heidelberg, Durham, Londra, Oxford, Cambridge, Paris).

În aceeași ordine de idei, amintim aici și sprijinul de natură științifică pe care l-a oferit pentru realizarea câtorva filme documentare.

În ultimii ani, doctorul Dan Monah a derulat – în calitate de director sau de membru al unor granturi naționale și internaționale – ample proiecte de cercetare, prin intermediul cărora a reunit instituții și personalități de prestigiu din țară și din străinătate. Rezultatele spectaculoase obținute în urma acestor demersuri (ce au presupus efectuarea de săpături arheologice, vizite de documentare, organizări și participări la manifestări științifice sau

apariții publicistice) au contribuit în mod substanțial la îmbogățirea cunoștințelor referitoare la teme complexe precum religia și arta cucuteniană ori exploatarea și valorificarea sării în preistorie.

De-a lungul timpului, în momente jubiliare, regretatul specialist comemorat a organizat (în colaborare), îndeosebi la Piatra-Neamț și Iași, o serie de colocvii naționale și internaționale, a căror tematică viza în principal complexul cultural Precucuteni-Cucuteni. Adeseori, aceste manifestări au fost însoțite de volume de o înaltă ținută științifică, ce au reunit contribuțiile participanților, dar și ale altor specialiști. La rândul său, a fost invitat la numeroase reuniuni științifice organizate în țară și străinătate, având adeseori calitatea de moderator și principal animator al dezbaterilor. Între acestea, le amintim pe cele de la Chișinău, Châlons-sur-Marne, Compiègne, Lons-le-Saunier, Bratislava, Istanbul, Treignes, Liège, Esslingen, Durham, Cambridge, Cardiff, Talyanki, Kiev, Sigüenza, Provdia, Varna, dar și București, Iași, Piatra-Neamț, Bacău, Suceava etc.

Promotor al cercetării arheologice moderne, cu valențe interdisciplinare, Dan Monah a colaborat în îndelungată sa carieră cu specialiști de seamă din domeniile botanicii (în acest caz beneficiind în primul rând de sprijinul doamnei dr. Felicia Monah, care i-a fost mereu alături), zoologiei, antropologiei, geologiei, geografiei, fizicii, chimiei, etnografiei. Prin vasta sa operă, și-a adus o contribuție substanțială la mai buna cunoaștere a realităților specifice civilizațiilor neo-eneolitice din spațiul est-carpatic, a complexului cultural Precucuteni-Cucuteni îndeosebi, căruia i s-a dedicat cu pasiune și profesionalism.

În finalul acestor rânduri, nu ne rămâne decât să-i adresăm marelui dispărut creștinescul *SIT TIBI TERRA LEVIS* !

GHEORGHE DUMITROAIA

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

I. CĂRȚI

1. D. Monah, Șt. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Editura Junimea, Iași, 1985, 218 p.
2. D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția I, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, III, Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 1997, 524 p.
3. D. Monah, F. Monah, C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Editura Athena Publishing & Printing House, București, 1997, 246 p.
4. D. Monah, F. Monah, C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, *Cucuteni. O Τελευταίος Μεγάλος Χαλκολιθικός Πολιτισμός Της Ευρώπης*, Editura Athena Publishing & Printing House, București, 1997, 246 p.
5. A. Avram, M. Babeș, L. Badea, N. Boșcaiu, D. Botezatu, M. Cristescu, I. Glodariu, S. Haimovici, A. László, D. Monah, N. Panin, A. Păunescu, C.C. Petolescu, M. Petrescu-Dâmbovița, Gh. Poenaru Bordea, A. Rădulescu, C. Rădulescu, V. Tufescu, N. Ursulescu, Al. Vulpe, *Istoria românilor*, vol. I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate* (coord. M. Petrescu-Dâmbovița, Al. Vulpe), Editura Enciclopedică, 2001, p. 169–210.
6. D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIII, Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2003, 248 p.
7. F. Monah, D. Monah, *Cercetări arheobotanice în tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIX, Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2008, 212 p.
8. D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția a II-a, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXVII, Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2012, 554 p.

II. EDITĂRI

9. M. Petrescu-Dâmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra Neamț, 24–28 septembre 1984)*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, I, Iași, 1987, 340 p., XXII pl.
10. V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians* (eds. V. Chirica, D. Monah), Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, III, Iași, 1989, 240 p.
11. V. Chirica, D. Monah (eds.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, IV, Iași, 1991, 472 p.
12. Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, II, Piatra-Neamț, 1996, 372 p.

13. Șt. Cucos, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei* (eds. D. Monah, Gh. Dumitroaia), *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, VI, Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 1999, 304 p.
14. Gh. Dumitroaia, D. Monah (coord.), *Artă eneolitică Cucuteni*, Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2002, 92 p.
15. V. Sorochin, *Aspectul cultural cucutenian Drăgușeni-Jura* (eds. D. Monah, Gh. Dumitroaia), *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XII, Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 2002, 410 p.
16. V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Scripta Praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, *Honoraria*, 1, Iași, 2005, 652 p.
17. Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to Sum Up*, *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XVI, Piatra-Neamț, 2005, 408 p.
18. V. Dergačev, V. Bočkarev, *Secerile de metal din epoca bronzului târziu din Europa de Est* (eds. D. Monah, C. Preoteasa), *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, Editura Golia, Iași, 2006, 540 p.
19. D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XVIII, Piatra-Neamț, 2007, 328 p.
20. D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XX, Piatra-Neamț, 2008, 232 p.
21. A. Ferdière (coord.), *Arheobotanica* (eds. L. Bejenaru, F. Monah, D. Monah), Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, 220 p.

III. STUDII – ARTICOLE – NOTE

22. D. Monah, *Un topor de tip Jászládany descoperit la Bistrița (jud. Neamț)*, în *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, pp. 299–303.
23. V. Spinei, D. Monah, *Așezarea preîudală de la Brășăuți*, în *Memoria Antiquitatis*, II, 1970, pp. 371–387.
24. A. Nițu, Șt. Cucos, D. Monah, *Ghelăiești (Piatra Neamț) I. Săpăturile din 1969 în așezarea cucuteniană „Nedeia”*, în *Memoria Antiquitatis*, III, 1971, pp. 11–64.
25. D. Monah, *Cîteva observații asupra vaselor neo-eneolitice cu tub de scurgere*, în *Memoria Antiquitatis*, IV–V, 1972–1973, pp. 265–275, 399–403.
26. V. Spinei, D. Monah, *Șantierul arheologic Brășăuți, jud. Neamț*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, X, 1973, pp. 270–279.
27. V. Mihailescu-Bîrliba, D. Monah, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Blăgești, județul Bacău*, în *Carpica*, VII, 1975, pp. 31–44.
28. D. Monah, *Sondajul de salvare din așezarea neo-eneolitică de la Vermești-Comănești (I)*, în *Carpica*, VIII, 1976, pp. 7–29.
29. D. Monah, *Datarea prin C¹⁴ a etapei Cucuteni A₂*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 29, 1, 1978, pp. 33–41.
30. D. Monah, *Vase-coșuleț cucuteniene*, în *Carpica*, X, 1978, pp. 45–53.
31. D. Monah, *Idoli en violon din cultura Cucuteni*, în *Cercetări Istoricе*, Serie Nouă, IX–XI, 1978–1979, pp. 163–175.
32. D. Monah, E. Zaharia, *Topor de tip Monteoru descoperit la Mileștii de Sus, județul Bacău*, în *Carpica*, XI, 1979, pp. 159–164.
33. D. Monah, S. Antonescu, *Vechi comunități umane pe Valea Troțușului*, în *Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, 1979, pp. 8–10.
34. D. Monah, *Așezarea de la Mărgineni-Cetățuia*, în *Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, 1979, pp. 29–35.
35. D. Monah, S. Antonescu, *Raport preliminar de cercetare arheologică la Podei-Tg. Ocna*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, XIII, 1979, pp. 75–76.
36. D. Monah, *Raport preliminar de cercetare arheologică la Mărgineni-Cetățuia*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, XIII, 1979, pp. 79–81.
37. D. Monah, Șt. Cucos, *Date asupra agriculturii cucuteniene din Moldova*, în *Cercetări Agronomice în Moldova*, 1, 1980, pp. 133–136.
38. D. Monah, S. Antonescu, A. Bujor, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din comuna Poduri, jud. Bacău*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, XIV, 1980, pp. 86–99.
39. D. Monah, *Cîteva observații asupra cauzelor și efectelor exploziei demografice cucuteniene*, în *Carpica*, XIV, 1982, pp. 33–38.
40. D. Monah, *O importantă descoperire arheologică*, în *Arta*, 7–8, 1982, pp. 11–13.
41. D. Monah, Șt. Cucos, D. Popovici, S. Antonescu, *Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian Dealul Ghindaru, com. Poduri, jud. Bacău*, în *Cercetări Arheologice*, V, 1982, pp. 9–22.
42. D. Monah, Șt. Cucos, D. Popovici, S. Antonescu, Gh. Dumitroaia, *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, în *Cercetări Arheologice*, VI, 1983, pp. 3–22.

43. D. Monah, *Messages over Millenia*, in *Romanian Review*, 9, 1984, pp. 17–31.
44. D. Monah, *Послание из глубины тысячелетий*, in *Румынская Литература*, 9 (37), 1984, pp. 17–28.
45. D. Monah, *Par delà les millénaires*, in *Revue Roumaine*, 9 (38), 1984, pp. 17–30.
46. D. Monah, *Cucuteni ti Yang-Shao (I)*, in *Lomania*, 5, 1984, pp. 24–28 (în limba chineză).
47. D. Monah, *Cucuteni ti Yang-Shao (II)*, in *Lomania*, 6, 1984, pp. 25–29 (în limba chineză).
48. D. Monah, Șt. Cucos, D. Popovici, Gh. Dumitroaia, *Noi date C¹⁴ din nivelurile aparținând culturii Precucuteni din stațiunea de la Poduri-Dealul Ghindaru*, in *Cercetări Arheologice*, VIII, 1986, pp. 137–142.
49. D. Monah, *Topoare de aramă și bronz din județele Neamț și Bacău*, in *Memoria Antiquitatis*, XII–XIV (1980–1982), 1986, pp. 31–40.
50. D. Monah, *La datation par C¹⁴ du complexe culturel de Cucuteni-Tripolie*, in M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iași – Piatra Neamț, 24–28 septembre 1984)*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, I, Iași, 1987, pp. 67–79.
51. D. Monah, *Grande Mère – la persistance d'un archétype*, in V. Chirica (ed.), *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, II, 1987, pp. 157–164.
52. F. Monah, I. Bara, D. Monah, *Observații asupra compoziției depozitelor de cereale din așezarea Precucuteni III de la Poduri-Dealul Ghindaru*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII (1983–1985), 1987, pp. 249–261.
53. Gh. Lupașcu, I. Donisă, D. Monah, *Unele caracteristici ale depozitelor terigene din stațiunea arheologică Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII (1983–1985), 1987, pp. 245–248.
54. F. Monah, D. Monah, *Plante folosite de populațiile neo-eneolitice de pe teritoriul Moldovei în milenii IV–III î.e.n.*, in *Culegere de Studii și Articole de Biologie*, 3, Iași, 1987, pp. 156–159.
55. D. Monah, D. Popovici, Gh. Dumitroaia, Șt. Cucos, A. Bujor, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru (1984–1985)*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII (1983–1985), 1987, pp. 9–19.
56. D. Monah, V. Chirica, *Între iluzie și deziluzie*, in *Magazin Istoric*, Serie Nouă, XXIV, 1990, 6 (279), pp. 8–10.
57. D. Monah, *L'exploitation du sel dans les Carpates Orientales et ses rapports avec la culture Cucuteni-Tripolye*, in V. Chirica, D. Monah (eds.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, IV, Iași, 1991, pp. 387–400.
58. D. Monah, *Енеолитический тип Подурь-Дялуд Гиндару*, in *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V Тыс. до н. э. – V в.н. э.)*, Kiev, 1991, pp. 30–32.
59. F. Monah, D. Monah, *Археоботанические исследования энеолита Карпато-Прутского региона*, in *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V Тыс. до н. э. – V в.н. э.)*, Kiev, 1991, pp. 33–35.
60. D. Monah, *Influences où tradition Vinča dans la plastique anthropomorphe de Cucuteni-Tripolye*, in *Internationales Symposium „Die Vinča Kultur – Rolle und ihre Beziehungen”*, Banatica, 11, Reșița, 1991, pp. 297–304.
61. D. Monah, *Villages de la civilisation de Cucuteni-Tripolye en Roumanie*, in *Un monde villageois. Habitat & milieu naturel en Europe de 2000 à 500 av. J.-C.*, Besançon, 1991, pp. 1–22.
62. V. Ursachi, D. Hordilă, Gh. Dumitroaia, M. Alexianu, D. Monah, *Cercetări perieghetice pe valea Siretului, la nord de municipiul Roman*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, pp. 145–173.
63. D. Monah, *Grands thèmes religieux reflétés dans la plastique anthropomorphe Cucuteni-Tripolye*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, pp. 189–199.
64. D. Monah, *Les villages de la civilisation Cucuteni-Tripolye: typologie et organisation interne*, in Cl. Mordant, A. Richard (eds.), *Habitat et l'occupation du sol à l'Âge du Bronze en Europe. Actes du colloque international de Lons-le-Saunier 16–19 mai 1990*, Paris, 1992, pp. 391–406.
65. M. Alexianu, Gh. Dumitroaia, D. Monah, *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova: o abordare etnoarheologică*, in *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, 1–2, pp. 159–167.
66. M. Alexianu, Gh. Dumitroaia, D. Monah, *L'exploitation des sources salées dans l'est de la Roumanie: un démarche ethnoarchéologique*, in J. Pavúk (ed.), *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1–7 septembre 1991, Bratislava, 1993, pp. 88–90.
67. D. Monah, *Practici rituale în vremea culturii Cucuteni*, in *Teologie și Viață*, Serie Nouă, III (LXIX), 4–7, 1993, pp. 20–28.
68. D. Monah, *Cucuteni, dernière grande civilisation énéolithique du sud-est de l'Europe*, in *Anatolica*, XVIII, 1993, pp. 151–165.
69. D. Monah, C. Ionomu, *Topoare de aramă eneolitice din Moldova*, in *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993, pp. 275–277.
70. D. Monah, *Plastica antropomoră a culturii Cucuteni*, Rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1995, 25 p.
71. F. Monah, D. Monah, *Macroresturi vegetale descoperite în nivelurile Cucuteni A₂ și B₁ de la Poduri-Dealul Ghindaru*, in *Arheologia Moldovei*, XVIII, 1995, pp. 311–319.
72. D. Monah, Gh. Dumitroaia, *Un vase à silhouettes anthropomorphes peintes découvert à Poduri-Dealul Ghindaru*, in Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, II, Piatra-Neamț, 1996, pp. 39–49.

73. F. Monah, D. Monah, *Macrorestes végétaux découvertes dans les niveaux Cucuteni A₂ et B₁ de Poduri-Dealul Ghindaru*, in Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, II, Piatra-Neamț, 1996, pp. 49–62.
74. D. Monah, *Cereals i pa a l'Europa de l'Est i Central*, in Cota Zero. Revista d'Arqueologia i Ciència, 12, 1996, pp. 76–88.
75. Gh. Dumitroaia, D. Monah, *Découvertes du Bronze Moyen dans la station de Poduri-Dealul Ghindaru*, in *The Thracian World at the Crossroads of Civilization*, Bucharest, 1996, pp. 267–268.
76. F. Monah, D. Monah, *Archaeobotanical materials from Moldavia and Dobrudja (millennia Ist B.C. – Ist A.D.)*, in P. Roman, S. Diamandi, M. Alexianu (eds.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations, I, Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology. Constanța-Mangalia-Tulcea 20–26 May 1996*, Bucharest, 1997, pp. 620–627.
77. F. Monah, D. Monah, *Stadiul cercetărilor arheobotanice pentru eneoliticul din Moldova de Vest*, in *Memoria Antiquitatis*, XXI, 1997, pp. 297–316.
78. D. Monah, *Cercetarea ieșeană asupra neo-eneoliticului din Moldova în perioada 1949–1999*, in *Arheologia Moldovei*, XXII, 1999, pp. 149–156.
79. J. Chapman, D. Monah, Gh. Dumitroaia, H. Armstrong, A. Millard, M. Francis, *The Exploitation of Salt in the Prehistory of Moldavia, Romania*, in *Archaeological Reports* 23, 2000, pp. 10–20.
80. D. Monah, D. Popovici, Gh. Dumitroaia, F. Monah, Gh. Lupașcu, V. Cotiugă, C. Bem, A. Bălășescu, D. Moise, V. Radu, C. Haită, N. Șorloiaica, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000, 2001*, pp. 190–198.
81. D. Monah, *Cucuteni – un fenomen în preistorie*, in Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Artă eneolitică Cucuteni*, Piatra Neamț, 2002, pp. 9–26, 35–62.
82. D. Monah, D.N. Popovici, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Bem, A. Bălășescu, V. Radu, C. Haită, C. Preoteasa, Gh. Lupașcu, V. Cotiugă, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001, 2002*, pp. 242–246.
83. D. Monah, *L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpates Orientales*, in O. Weller (ed.), *Archéologie du sel: technique et sociétés, Internationale Archäologie, ASTK 3 Colloque 12.2, XIVe Congrès UISPP, Liège, sept. 2001, 2002*, pp. 135–146.
84. F. Monah, D. Monah, *Les céréales cultivées par les populations néo- et énéolithiques de la Moldavie*, in K. Fechner, M. Mesnil (coord.), *Pain, fours et foyers des temps passés. Archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient*, *Civilisations*, 49, 1–2, 2002, pp. 67–76.
85. D. Monah, *Découvertes de pains et de restes d'aliments céréaliers en Europe de l'Est et Centrale*, in *Pain, fours et foyers des temps passés. Archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient*, *Civilisations*, 49/1–2, 2002, pp. 77–99.
86. D. Monah, *Idei religioase la triburile Cucuteni-Tripolie (mileniile V–IV î.H.)*, in *Prelegeri Academice*, 1, 1, 2002, pp. 19–36.
87. F. Monah, D. Monah, *Observații asupra buruienărilor descoperite în așezările complexului cultural Cucuteni*, in *Arheologia Moldovei*, XXV, 2002, pp. 293–304.
88. Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, D. Nicola, C. Preoteasa, D. Monah, J. Chapman, O. Weller, *Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț. Punct: Poiana Slatinii*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002, 2003*, pp. 183–184.
89. D. Monah, F. Monah, D.N. Popovici, C. Bem, Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, E.-R. Munteanu, D.-C. Nicola, A. Bălășescu, V. Radu, C. Haită, Gh. Lupașcu, V. Cotiugă, D. Garvăn, S. Grigore, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002, 2003*, pp. 243–245.
90. D. Monah, *Quelques réflexions sur les trésors de la culture Cucuteni*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, IX, 2003, pp. 129–140.
91. D. Monah, *A Gost is Haunting Europe: the Neolithic Proto-Cities*, in O.G. Korvin-Piotrovskij, V.O. Kruc, S.M. Ryžov (eds.), *Tripil's'ky poselennja-giganti. Materialy mižnarodnoy konferencij / Tripolian Settlements-Giants. The International Symposium Materials*, Kiev, 2003, pp. 239–243.
92. D. Monah, *Les trésors de la culture Cucuteni-Tripolye. Un examen préliminaire*, in O.G. Korvin-Piotrovskij, V.O. Kruc, S.M. Ryžov (eds.), *Tripil's'ky poselennja-giganti. Materialy mižnarodnoy konferencij / Tripolian Settlements-Giants. The International Symposium Materials*, Kiev, 2003, pp. 244–251.
93. F. Monah, D. Monah, *Nouvelles déterminations archéobotaniques concernant le tell Poduri-Dealul Ghindaru*, in O.G. Korvin-Piotrovskij, V.O. Kruc, S.M. Ryžov (eds.), *Tripil's'ky poselennja-giganti. Materialy mižnarodnoy konferencij / Tripolian Settlements-Giants. The International Symposium Materials*, Kiev, 2003, pp. 252–255.
94. J. Chapman, Gh. Dumitroaia, D. Monah, *The earliest salt exploitation in the World: excavation at Lunca-Poiana Slatinei, Neamț County, Moldavia, Romania*, in *Archaeological Reports*, 2004, pp. 34–48.
95. D. Monah, F. Monah, D. Popovici, Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, E.-R. Munteanu, D.-C. Nicola, D. Garvăn, G. Bodi, C. Bem, A. Bălășescu, V. Radu, C. Haită, V. Cotiugă, C. Crețu, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003, 2004*, pp. 242–244.

96. Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, D. Nicola, C. Preoteasa, D. Monah, Cucuiești, com. Solonț, jud. Bacău. Punct: Slatina Veche, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003, 2004*, pp. 110–111.
97. Gh. Dumitroaia, D. Nicola, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Monah, D. Boghian, S. Ignătescu, Solca, com. Solca, jud. Suceva. Punct: Slatina Mare, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003, 2004*, pp. 314–315.
98. D. Monah, D.N. Popovici, Gh. Dumitroaia, Poduri-Dealul Ghindaru: un tell chalcolithique dans l'est de la Roumanie, in *Le Néolithique au Proche Orient et en Europe / The Neolithic in the Near East and Europe & L'âge du cuivre au Proche Orient et en Europe / The Copper Age in the Near East and Europe. Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2–8 septembre 2001 / Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liège, Belgium, 2–8 september 2001*, British Archaeological Reports, International Series, 1303, Oxford, 2004, pp. 349–357.
99. D. Monah, *Cult Complexes of the Cucuteni Culture*, in V. Cojocaru, V. Spinei, *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Age*, Iași, 2004, pp. 11–24.
100. D. Monah, *Machete de ambarcațiuni din culturile Precucuteni și Cucuteni*, in V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah, *Studia praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenari magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Honoraria, 1, Iași, 2005, pp. 271–294.
101. D. Monah, R. Kogălniceanu, *List of publication*, in V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Studia praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenari magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Honoraria, 1, Iași, 2005, pp. 271–294.
102. D. Monah, Gh. Dumitroaia, *Ein Kultkomplex aus Rumänien*, in F. Daim, W. Neubauer (Hgs.), *Zeitreise Heldenberg Geheimnisvolle Kreisgräben. Heldenberg in Kleinwetzdorf. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005*, Horn – Wien, 2005, pp. 210–213.
103. D. Monah, F. Monah, D.N. Popovici, C. Bem, Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R.-E. Munteanu, D. Garvăn, M. Gheorghe, A. Bălășescu, V. Radu, C. Haită, V. Cotiugă, Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2004, 2005*, pp. 281–283.
104. F. Monah, D. Monah, *Les données archéobotaniques du tell chalcolithique de Poduri Dealul Ghindaru*, in *Studii de Preistorie*, 2 (2003–2004), 2005, pp. 135–142.
105. D. Monah, *Religie și artă în cultura Cucuteni*, in Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Primul muzeu Cucuteni din România*, ediția I, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XV, Piatra-Neamț, 2005, pp. 162–173.
106. D. Monah, V. Cotiugă, O. Cotoi, *Construcții experimentale pentru culturile Precucuteni și Cucuteni*, in *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2005, pp. 41–60.
107. D. Monah, *O stafie bănuie prin Europa: proto-orașele neolitice*, in *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2005, pp. 261–264.
108. F. Monah, D. Monah, *Determinări arheobotanice pentru tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru (1979–2005)*, in *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, pp. 343–364.
109. F. Monah, D. Monah, *Le répertoire des déterminations archéobotaniques du tell chalcolithique de Poduri-Dealul Ghindaru*, in Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temps du Bilan / 120 Years of Research. Time to Sum Up*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI, Piatra-Neamț, 2005, pp. 247–276.
110. D. Monah, F. Monah, B. Minea, Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Nicola, L. Uță, I. Grădianu, D.N. Popovici, C. Bem, G. Bodî, A. Bălășescu, V. Radu, C. Haită, L. Bejenaru, Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2005, 2006*, pp. 275–277.
111. D. Monah, *Radiocarbonul, o problemă insolubilă în arheologia românească ?*, in D. Popovici, M. Angheliniu (eds.), *Cercetarea arheologică pluridisciplinară în România. Trecut, prezent, perspective*, Biblioteca Muzeului Național. Seria Cercetări Pluridisciplinare, Târgoviște, 2005, pp. 101–107.
112. D. Monah, Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, L. Uță, D. Nicola, Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006, 2007*, pp. 274–275.
113. D. Monah, Gh. Dumitroaia, *Recherches sur l'exploitation préhistorique du sel en Roumanie*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Piatra-Neamț, 2007, pp. 13–34.
114. J. Chapman, D. Monah, *A Seasonal Cucuteni Occupation at Siliște-Prohozești, Romania*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Piatra-Neamț, 2007, pp. 71–88.
115. O. Weller, Gh. Dumitroaia, D. Monah, L. Nuninger, *L'exploitation des sources salées de Moldavie: un exemple de ressource structurante du territoire depuis le Néolithique*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Piatra-Neamț, 2007, pp. 99–114.
116. M. Alexianu, Gh. Dumitroaia, D. Monah, *The Exploitation of the Salt-Water Sources in Moldavia: an Ethno-Archaeological Approach*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Piatra-Neamț, 2007, pp. 279–298.
117. D. Monah, V. Cotiugă, O. Cotoi, *Archéologie expérimentale préhistorique en Roumanie*, in A. Figuls, O. Weller, (eds.), *Prehistoric and Protohistoric Workshop Cardona 6, de desembre del 2003*, Institut de recerques envers la Cultura, Archaeologia Cardonensis, II, Cardona, 2007, pp. 249–284.

118. D. Monah, *Sarea în preistoria României*, in *Arheologia Moldovei*, XXX, 2007, pp. 53–82.
119. D. Monah, *Le sel dans la préhistoire de la Roumanie*, in N. Morère Molinero (ed.), *Las salinas y la sal de interior en la historia: Economía, medioambiente y sociedad / Inland Salt Works and Salt History: Economy, Environment and Society*, tomo I, Universidad Rey Juan Carlos, Madrid, 2007, pp. 121–164.
120. O. Weller, R. Brigand, L. Nuninger, Gh. Dumitroaia, D. Monah, *Analyses et dynamiques spatiale autour des sources salées de Moldavie précarpatique durant la préhistoire Roumaine (6000–3500 BC)*, in N. Morère Molinero (ed.), *Las salinas y la sal de interior en la historia: Economía, medioambiente y sociedad / Inland Salt Works and Salt History: Economy, Environment and Society*, tomo I, Universidad Rey Juan Carlos, Madrid, 2007, pp. 165–184.
121. Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, L. Uță, D. Nicola, D. Monah, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2007*, 2008, pp. 230–231.
122. D. Monah, *Arheologia preistorică a sării în România. Scurt istoric*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XX, Piatra-Neamț, 2008, pp. 13–39.
123. D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Nicola, *Noi investigații etnoarheologice asupra izvoarelor sărate de pe Valea Muntelui*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XX, Piatra-Neamț, 2008, pp. 81–105.
124. D. Monah, *O confirmare etnografică a versetului Iezechiel 16/4. Sărarea noilor născuți*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XX, Piatra-Neamț, 2008, pp. 117–132.
125. Gh. Dumitroaia, D. Garvăn, R. Munteanu, D. Nicola, C. Preoteasa, L. Uță, D. Monah, F. Monah, L. Bejenaru, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008, Valachica*, 21–22 (2008–2009), 2009, pp. 176–177.
126. Gh. Dumitroaia, V. Diaconu, D. Garvăn, R. Munteanu, D. Monah, D. Nicola, C. Preoteasa, L. Uță, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2009*, 2010, pp. 153–154.
127. D. Monah, *Religie și artă în cultura Cucuteni*, in Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Primul muzeu Cucuteni din România*, ediția a II-a, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XXVI, Piatra-Neamț, 2011, pp. 153–172.
128. D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Nicola, *New Ethnoarchaeological Investigations upon the Salt Springs in Valea Muntelui, Romania*, in M. Alexianu, O. Weller, R.-G. Curcă (eds.), *Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronic Approach. Proceedings of the International Colloquium, 1–5 October 2008, Al. I. Cuza University (Iași, Romania)*, British Archaeological Reports, International Series, 2198, Oxford, 2011, pp. 25–33.
129. Gh. Dumitroaia, D. Garvăn, D. Nicola, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Monah, D. Ștefan, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2011*, 2012, pp. 109–110.
130. D. Monah, *L’approvisionnement en sel des tribus chalcolithiques sédentaires et des tribus des steppes du Nord de la Mer Noire*, in V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.), *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe / Salz und Gold: Die Rolle des Salzes im Prähistorischen Europa*, Probadia – Veliko Tărnovo, 2012, pp. 127–141.

IV. BROȘURI – CATALOAGE

131. D. Monah, D. Popovici, *O lume regăsită. Satul cucutenian de la Poduri*, București, 2000, 16 p.
132. D. Monah, D. Popovici, *A refound world: The Cucutenian village from Poduri*, București, 2001, 16 p.
133. D. Monah, *Cucuteni – o civilizație mereu suprinzătoare*, in L.-E. Istina (coord.), *Cucuteni, un univers mereu inedit (catalog)*, Iași, 2006, pp. 5–7.
134. D. Monah, *Poduri - „Dealul Gindaru” (com. Poduri, jud. Bacău)*, in L.-E. Istina (coord.), *Cucuteni, un univers mereu inedit (catalog)*, Iași, 2006, pp. 12–17.

V. CRONICI

135. D. Monah, *Cultura Cucuteni în context european – colocviu internațional*, in *Memoria Antiquitatis*, XII–XIV, 1986, pp. 311–315.
136. D. Monah, *Colocviul internațional „Animal et pratique religieuses. Les manifestations matérielles, Compiègne”*, in *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, pp. 263–264.
137. D. Monah, *Călătorie de documentare științifică în Franța și Republica Federală Germania (1988)*, in *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, pp. 264–266.
138. Gh. Dumitroaia, D. Monah, *Préface*, in Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd’hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site éponyme*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, II, Piatra-Neamț, 1996, pp. 5–7.

139. D. Monah, *Colocviul Internațional „Pains, fours et foyers des temps passés”, Treignes (Belgique), 6–8 octobrie 1995*, in *Arheologia Moldovei*, XIX, 1996, pp. 335–336.
140. F. Monah, D. Monah, *Colocviul internațional „Le bassin du Bas Danube entre les V–III-e millénaires avant notre ère, 13–15 nov. 1996*, in *Memoria Antiquitatis*, XXI, 1997, pp. 451–453.
141. D. Monah, Gh. Dumitroaia, *Prefață*, in Șt. Cucos, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, VI, Piatra-Neamț, 1999, pp. 7–8.
142. D. Monah, Gh. Dumitroaia, *Prefață*, in V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XII, Piatra-Neamț, 2002, pp. 15–17.
143. D. Monah, Gh. Dumitroaia, *In memoriam Victor Sorochin*, in V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XII, Piatra-Neamț, 2002, pp. 9–14.
144. D. Monah, *Prefață*, in I. Mareș, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul din România*, Suceava, 2002, pp. 15–16.
145. D. Monah, *Le Symposium „Recherches interdisciplinaires dans le néo-énéolithique de Moldavie: réalisations et perspectives”*, Iași, 15 Juin 2002, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, IX, 2003, pp. 539–540.
146. D. Monah, *Mircea Petrescu-Dîmbovița – animator al cercetărilor arheologice din Moldova*, in *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, pp. 23–26.
147. D. Monah, *Înființarea Primului Muzeu consacrat civilizației Cucuteni din România*, in *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, pp. 415–418.
148. D. Monah, *Profesorul Ion Nestor și cercetarea culturii Cucuteni*, in P. Roman, D. Ciobanu (eds.), *In memoriam Ion Nestor*, Buzău, 2005, pp. 57–62.
149. Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah, *Préface / Preface*, in Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to Sum Up*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI, Piatra-Neamț, 2005, pp. 7–12.
150. D. Monah, *Prefață*, in V. Dergačev, V. Bočkarev, *Secerile de metal din epoca bronzului târziu din Europa de Est*, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, V, Iași, 2006, pp. 11–14.
151. D. Monah, *Primul congres internațional al civilizației Tripoliene (Kiev, 7–11 octombrie 2004)*, in *Arheologia Moldovei*, XXIX (2006), 2007, pp. 349–352.
152. D. Monah, *Proiectul „Exploatarea sării preistorice în România și Anatolia”*, in *Arheologia Moldovei*, XXIX (2006), 2007, pp. 353–358.
153. D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman, *Préface*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVIII, Piatra-Neamț, 2007, pp. 13–35.
154. D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn, *Prefață*, in D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XX, Piatra-Neamț, 2008, pp. 7–12.
155. L. Bejenaru, F. Monah, D. Monah, *Prefață*, in A. Ferdière (coord.), *Arheobotanica*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, pp. 7–9.
156. D. Monah, *Colocviul internațional „Salz und Gold: Die Rolle des Salzes im Prähistorischen Europa”*, 30 September – 4 October, 2010, Provadia, Bulgaria, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 361–363.

VI. NECROLOGURI

157. *Hortensia Dumitrescu (1901–1982)*, in *Memoria Antiquitatis*, IX–XI, 1985, pp. 741–743.
158. *Aurel Buzilă (1924–1986)*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, pp. 297–299.
159. *Nicolae Vlăsa (1934–1984)*, in *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, pp. 353–355.
160. *Vladimir Dumitrescu (D. Vlad)*, in *Memoria Antiquitatis*, XVIII, 1992, pp. 327–332.
161. *Ștefan Cucos (1936–1992)*, in *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993, pp. 343–344.
162. *Alexandra Bolomey (1932–1993)*, in *Arheologia Moldovei*, XVIII, 1995, pp. 351–353.
163. *Anton Nițu (1911–1995)*, in *Memoria Antiquitatis*, XXI, 1997, pp. 459–463.

VII. RECENZII – PREZENTĂRI

164. D. Monah, Șt. Cucos, *Ceramică neolitică din Muzeul Arheologic Piatra-Neamț / Céramique néolithique du Musée Archéologique de Piatra-Neamț*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, I, in *Carpica*, VI, 1973, pp. 241–242.
165. D. Monah, S. Antonescu, Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, in *Carpica*, X, 1978, pp. 422–425.
166. D. Monah, M. Petrescu-Dîmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, in *Carpica*, XI, 1979, pp. 331–334.
167. D. Monah, *Banatica, IV*, in *Carpica*, XI, 1979, pp. 345–347.
168. D. Monah, *Suceava. Anuarul muzeului județean, V*, in *Carpica*, XI, 1979, pp. 337–339.
169. D. Monah, Guy Rachet, *La Gaule celtique. Des origines à 50 av. J.-C.*, *Colection Histoire de la France*, 1973, in *Memoria Antiquitatis*, VI–VIII, 1981, pp. 361–362.

170. D. Monah, *Linda Ellis, Laboratory techniques in Archaeology. A Guid to the Literature, 1920–1980*, New York & London, 1982, in *Memoria Antiquitatis*, IX–XI, 1985, pp. 747–749.
171. D. Monah, *PACT. Journal of the European Study Group on Physical, Chemical, Mathematical and Biological Techniques to Archaeology. 14C and Archaeology, Symposium held at Groningen, August 1981, Strasbourg, 1983*, in *Memoria Antiquitatis*, XII–XIV, 1986, pp. 327–331.
172. D. Monah, *V. Chirica, M. Tanasachi, Repertoriul arheologic al județului Iași, vol. I–II, Iași, 1984, 1985*, in *Memoria Antiquitatis*, XII–XIV, 1986, pp. 323–325.
173. D. Monah, *Vi. Dumitrescu, El arte prehistorica en Romania, București, 1985*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, p. 315.
174. D. Monah, *L. Ellis, The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society, Oxford, 1984*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, pp. 311–314.
175. D. Monah, *W.G. Mook, H.T. Waterbolk, Handbooks for Archaeologist. Radiocarbon Dating, 1985*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, p. 315.
176. D. Monah, *N.M. Vinogradova, Plemena Dnestrosko-Prutskogo mezhdureč'ja v period rascveta tripol'skoj kul'tury, Chișinău, 1983*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, p. 310.
177. D. Monah, *B. Deppert-Lippitz, Griechischer Goldschmuck, Mainz, 1985*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, pp. 314–315.
178. D. Monah, *I. Vörös, Lion remains from the Neolithic and Copper Age of the Carpathian Basin, Folia Archaeologica, XXXIV, 1983*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, p. 310.
179. D. Monah, *S. Marinescu-Bîlcu, Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania, Oxford, 1981*, in *Memoria Antiquitatis*, XV–XVII, 1987, pp. 301–304.
180. D. Monah, *J. Lichardus, M. Lichardus-Itten, G. Baillaud, J. Cauvin, La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique*, in *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, pp. 325–326.
181. D. Monah, *L'art néolithique en Roumanie, texts de Fl. Drașovean et D.N. Popovici, Ed. Arte'm, 2008*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, pp. 334–338.

OMAGIERI:

- G. Bodi (ed.), *In medias res Praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis professoris Dan Monah oblata*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 466 p.
- C. Iconomu, *Dan Monah la 60 de ani*, in *Arheologia Moldovei*, XXVI (2003), 2005, pp. 9–14.
- Gh. Dumitroaia, *Dr. Dan Monah la 60 de ani !*, in *Memoria Antiquitatis*, XXIII, 2004, pp. 31–39.

MARIN NICA

(1933–2014)

Marin Nica (Marcel, cum îi spuneau apropiații) a fost (din păcate, trebuie să folosim trecutul, de la mijlocul lui februarie 2014) un personaj aparte în peisajul Arheologiei românești. Era un profesionist incontestabil, dublat de un om al vieții, deschis la fire, radiind în jurul său, cu un umor nedisimulat, o atmosferă pozitivă contagioasă. Avea și el, ca orice om, necazurile și frustrările sale (viața nu l-a scutit în acest sens), dar nu și le afișa în public, ci doar în rare clipe de intimitate. Întâlnirile cu el te marcau pentru totdeauna și deveneau un punct de referință în aprecierea condiției umane. De aceea, ne e greu să adoptăm acum stilul sec și ceremonios al unui necrolog, pentru că este vorba de un om care iubea viața cu o pasiune pe care știa și putea să o transmită și altora, cu deplină naturalețe, fără a face nici cel mai mic efort în acest sens. Sunt convins că și lui – acolo unde și-a găsit acum odihna veșnică – i-ar plăcea mai mult ca lumea să-și amintească despre el, așa cum era în comportamentul său normal, decât ca efigia unui cărturar pierdut doar în lumea cărților.

Ceea ce a iubit Marin Nica cu ardoare a fost arheologia (nu întâmplător, de gen feminin). I-a dedicat viața, venerând-o și încercând să-i afle tainele, bine ascunse. Pasiunea sa pentru arheologie a avut două surse. Pe de o parte, ca om născut la țară (26 mai 1933, în Fărcașu de Sus, comuna Fărcașele, județul Olt), îi plăcea să trăiască în natură, să fie aproape de pământul dătător de viață. Cu nelipsita sa bicicletă, indiferent de timpul de afară, a făcut toate campaniile de săpături arheologice pe care le-a inițiat sau la care a participat. În al doilea rând, în timpul studiilor universitare la București (1952–1957), a beneficiat de prezența la catedră a unor mari specialiști în domeniul arheologiei (D. M. Pippidi, Emil Condurache, Dumitru Berciu, Dumitru Tudor), care i-au insuflat pasiunea pentru cercetarea vestigiilor trecutului. De altfel, și doctoratul, cu tema *Neoliticul timpuriu și mijlociu în zona răsăriteană a Olteniei*, l-a susținut, în 1985, sub îndrumarea unuia din foștii lui profesori, Dumitru Berciu.

În timpul celor nouă ani de apostolat la școli din mediul rural (din care cea mai mare parte chiar în localitatea sa natală), a cutreierat zonele din preajmă, descoperind numeroase puncte noi de interes arheologic, cele mai multe chiar în satele comunei Fărcașele. Dintre acestea, uneltele de piatră cioplită din Paleoliticul inferior (încadrate în așa-numita „cultură de prund”), găsite în albia Oltului, la Fărcașele, au atras atenția cunoscutului paleolitician C.S. Nicolaescu-Plopșor, membru al Academiei Române (descoperitorul celor mai vechi urme de locuire de pe teritoriul României), care i-a facilitat participarea, cu o comunicare despre aceste descoperiri, la lucrările Congresului Mondial de Antropologie și Etnologie de la Moscova (1964). Odată cu

înființarea, la Craiova, a unui centru de cercetări al Academiei, mentorul său l-a adus aici, în 1966, în calitate de cercetător – menire (nu doar funcție!) pe care o va onora, prin întreaga sa activitate, până la sfârșitul vieții.

În întreaga sa activitate, munca neobosită, constând în luni de zile petrecute anual pe șantiere arheologice și din lungi perioade dedicate studierii materialelor descoperite și valorificării lor științifice, a fost ajutată și de oarecare șansă în a descoperi adeseori lucruri extraordinare, care i-au adus în curând o notorietate pe deplin meritată în rândurile specialiștilor și chiar a publicului larg. De-a lungul celor patru decenii de activitate, a întreprins numeroase cercetări arheologice pe teritoriile județelor Olt (Fărcașele, Piatra Sat, Piatra-Olt, Slatina, Dobrosloveni, Grădinile, Drăgănești-Olt, Vlădila, Celei – Sucidava, Reșca – Romula), Dolj (Craiova, Cârcea – „Hanuri” și – „Viaduct”, Leu, Ghidici, Gârlești, Basarabi, Brădești, Segarcea, Morărești, Desa, Golenți) și Mehedinți (Ieșelnița), unele dintre localitățile amintite având, de fapt, mai multe așezări pe teritoriul lor. Cercetările sale au adus contribuții însemnate la mai buna cunoaștere a unor etape și probleme istorice, cum ar fi: începuturile vieții neolitice la nord de Dunăre, aria de extindere și periodizarea unor civilizații neolitice (Starčevo-Criș, Dudești), eneolitice (Vinča, Boian, Vădastra, Gumelnița, Sălcuța), din perioada de tranziție spre Epoca bronzului (Cernavoda III, Celei), din Epoca bronzului (Verbicioara) și din Epoca fierului, cunoașterea riturilor și ritualurilor funerare preistorice, cunoașterea unor aspecte ale vieții cotidiene și ale celei spirituale a comunităților străvechi, îmbogățirea datelor despre civilizația dacică, daco-romană și medievală de pe teritoriul Olteniei etc.

Unele dintre descoperirile sale au reprezentat o premieră în arheologia românească sau au rămas unice și în prezent, cum ar fi frumoasa ceramică pictată de tip Cârcea (de la începuturile neoliticului), vasul de lemn descoperit la Grădinile (neoliticul vechi), statueta „Fetița de la Hotărani” (cultura Vădastra), cea mai veche țesătură, descoperită la Celei (perioada de tranziție spre Epoca bronzului) ș.a.

Opera sa numără peste 130 de titluri, de la simple rapoarte, până la studii de amploare. Cele mai multe au văzut lumina tiparului în publicațiile de specialitate locale (îndeosebi *Arhivele Olteniei, Oltenia, Historica* ș.a.), dar M. Nica a fost prezent, cu studii semnificative, și în prestigioase periodice ale Academiei (*Dacia, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, Thraco-Dacica*), precum și într-o serie de volume colective. În scrierile sale, a fost, ca și în viață, mai curând un om al faptelor concrete. În locul sintezelor, cu încărcătură teoretică și cu numeroase ipoteze, dezbătute pe toate fețele, i-a plăcut să prezinte mai mult dovezile concrete pe care le-a scos din pământ. A publicat corect materialele arheologice, așa cum le-a găsit, lăsând altora satisfacția (și orgoliul) de a emite opinii și ipoteze. Obişnuia adeseori să spună celor care îi „disecau” comunicările, atunci când materialele pe care le descoperea nu se încadrau în schemele clasice, construite teoretic, că sarcina sa este să prezinte cât mai repede ceea ce a găsit și că discuțiile și încercările de explicare pot veni oricând după aceea.

Conștient fiind că nu poate cuprinde întreaga problematică rezultată din descoperirile sale (întinse din paleolitic până în Evul Mediu), Marin Nica a colaborat, atât pe șantiere, cât și pentru elaborarea studiilor sale, cu specialiști de seamă ai Arheologiei românești, precum C. S. Nicolaescu-Plopșor (care i-a fost cel dintâi mentor), Dumitru Berciu, Dumitru Tudor, Gh. Popilian, Octavian Toropu, Gh. Lazarovici, Cristian Schuster ș.a. La rândul său, ajuns la vârsta maturității fizice și profesionale, a împărtășit multor tineri, cu bucuria și generozitatea care îl caracterizau, tainele meseriei de arheolog, luându-i drept colaboratori, atât în cercetările de teren, cât și în scrierea rapoartelor de săpătură sau a unor lucrări mai ample (vezi, în acest sens, lista lucrărilor publicate).

Într-un cuvânt, cunoștințele noastre despre Preistoria Olteniei, despre rolul acestei provincii în trecutul îndepărtat al teritoriului României și al sud-estului Europei, s-au schimbat în mod fundamental, prin eforturile de o viață ale cercetătorului Marin Nica. Lucrările sale au ajutat și la lămurirea unor probleme ale Preistoriei din teritoriile țărilor vecine (Bulgaria și Serbia), arheologii din aceste țări având un schimb fructuos de informații și idei cu specialistul craiovean. Este demn de subliniat că aceste rezultate deosebite veneau după contribuțiile de seamă ale unor corifei ai arheologiei românești (Cezar Bolliac, I. Andrieșescu, C. S. Nicolaescu-Plopșor, Dumitru Berciu, Vl. Dumitrescu, Corneliu Mateescu), care creionaseră deja un tablou general al evoluției populațiilor din spațiul mărginit de Carpați și de apele Dunării și Oltului în perioada Preistoriei.

Întors acum la glia străbună, căreia ani de-a rândul a vrut să-i smulgă tainele, Marin Nica se odihnește după o viață de neodihnă. Cei care l-au cunoscut nu îi vor uita caracterul robust și firea optimistă, cu ajutorul căreia își găsea sprijin în viață și oferea și altora momente de plăcută destindere. Cei care nu l-au cunoscut direct îi vor perpetua și ei memoria prin invocarea lucrurilor interesante din opera pe care a lăsat-o – monumentul cel mai de seamă al unei vieți închinată arheologiei.

Sit tibi terra levis !

NICOLAE URSULESCU

LUCRĂRI PUBLICATE

1. *La confection et l'emploi des ustensiles appartenant à la culture Fărcașele*, in *Mémoires*, série Anthropologique IV, Craiova, 1968.
2. *Contribuții asupra originii și dezvoltării culturii Vădastra pe baza descoperirilor de la Fărcașele-Caracal*, in *Comunicări*, seria arheologie, I, 1968, pp. 1–19.
3. *Cercetări arheologice de suprafață de-a lungul Oltului, între Căineni și Drăgășani*, in *Comunicări*, XX, Craiova, 1969 (în colaborare cu E. Comșa ș.a.).
4. *Le travail et l'emploi des ustensiles appartenant à la civilisation de gravier de Fărcașele*, in *VII Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, Moscou, 3–10 août 1964, vol. V, Moscova, 1970, pp. 401–405.
5. *Unelte ale culturii de prund descoperite la Fărcașele, jud. Olt*, in *RevMuz*, VII, 1970, 5, pp. 430–433.
6. *Asupra originii și dezvoltării culturii Vădastra de la Fărcașele (jud. Olt)*, in *Historica*, I, 1970, pp. 31–51.
7. *Fibula „digitată” de la Fărcașele – Caracal (jud. Olt)*, in *SCIV*, 21, 2, 1970, pp. 327–330.
8. *Evoluția culturii Vădastra pe baza descoperirilor de la Hotărani-Fărcașele (jud. Olt)*, in *Historica*, II, 1971, pp. 5–36.
9. *O așezare de tip Starčevo-Criș lângă Basarabi (jud. Dolj)*, in *SCIV*, 22, 4, 1971, pp. 547–556.
10. *Cercetări arheologice de suprafață pe Valea Tesluiului, in Contribuții istorice*, I, Craiova, 1972, pp. 200–218.
11. *Contribuții la cunoașterea perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului în Oltenia*, in *Oltenia. Studii și comunicări*, I, 1974, pp. 9–24 (în colaborare cu C. Tătulea).
12. *Complexul de tumuli hallstattieni de la Ieșelnița (jud. Mehedinți)*, in *Historica*, 3, 1974, pp. 7–42.
13. *A ritual complex of cranium cult found aut in the Neolithic settlement of Cîrcea (Oltenia)*, in *Annuaire Roumain d'Anthropologie*, 12, 1975, pp. 15–17 (în colaborare cu Dardu Nicolăescu-Plopșor).
14. *Cârcea, cea mai veche așezare neolitică de la sud de Carpați*, in *SCIVA*, 27, 4, 1976, pp. 453–463.
15. *La culture Dudești en Olténie*, in *Dacia*, XX, 1976, pp. 71–103.
16. *Contribuția lui C. S. Nicolăescu-Plopșor la dezvoltarea cercetărilor arheologice în Oltenia*, in *Contribuții istorice*, II, Craiova, 1976, pp. 155–160.
17. *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Oltenie*, in *Dacia*, N.S., XXI, 1977, pp. 13–53.
18. *Cuptoare de olărie din epoca neolitică descoperite în Oltenia*, in *Drobeta*, 3, 1978, pp. 18–29.
19. *Măturii ale unor străvechi civilizații din zona Craiovei [5500 – 350 î.e.n.]*, in *Craiova. Trecut, prezent și viitor*, Craiova, 1979, pp. 44–47.
20. *Les établissements néolithiques de Leu et Padea de la zone d'interférence des cultures Dudești et Vinča. Un nouvel aspect du Néolithique moyen d'Olténie*, in *Dacia*, N.S., XXIII, 1979, pp. 31–64 (în colaborare cu Toma Niță).
21. *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în așezarea neolitică de la "Viaduct" – Cîrcea (jud. Dolj)*, in *MCA XIII – Oradea*, 1979, pp. 29–30.
22. *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în așezarea dacică și prefeudală de la Gropșani (1978)*, in *MCA XIII – Oradea*, 1979, pp. 155–158 (în colaborare cu Gh. Popilian).
23. *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Locusteni, jud. Dolj*, in *MCA XIII – Oradea*, 1979, pp. 207–213 (în colaborare cu Gh. Popilian și C. Tătulea).
24. *Realizări în domeniul cercetărilor arheologice din Oltenia*, in *RMM – seria Monumente*, 1979, 2, pp. 23–26 (în colaborare cu Gh. Popilian).
25. *Săpăturile de la Cârcea*, in *MCA XIV – Tulcea*, 1980, pp. 29–35.
26. *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Locusteni, județul Dolj*, in *MCA XIV – Tulcea*, 1980, pp. 254–260 (în colaborare cu Gh. Popilian și C. Tătulea).
27. *Șantierul arheologic Sucidava-Corabia*, in *MCA XIV – Tulcea*, 1980, pp. 357–363 (în colaborare cu D. Tudor, O. Toropu, C. Tătulea).
28. *Contributions à la connaissance de la civilisation de Verbicioara en Oltenie*, in *Actes de IIe Congrès International de Thracologie*, București 1980, vol. 1, București, 1980, pp. 89–93.
29. *Reprezentările antropomorfe în cultura Vădastra, descoperite în așezările neolitice de la Hotărani și Fărcașele, jud. Olt*, in *Oltenia*, II, 1980, pp. 27–57.
30. *Date despre descoperirea celei mai vechi țesături de pe teritoriul României, efectuată la Sucidava-Celei, din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului (2750 – 2150 î.e.n.)*, in *Studii și comunicări de istoria civilizației populare în România*, I, Sibiu, 1981, pp. 121–125.
31. *Grădinile, o nouă așezare a neoliticului timpuriu în SE Olteniei*, in *AO*, s.n., 1, 1981, pp. 27–39.
32. *Complexul cuptoarelor eneolitice de copt pâine de la Curmătura, județul Dolj*, in *Oltenia*, III, 1981, pp. 9–16 (în colaborare cu C. Cîșlaru).
33. *Locuirea preistorică de la Sucidava-Celei din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului*, in *Oltenia*, 4, 1982, pp. 15–37.
34. *Descoperiri de tip Verbicioara în Oltenia*, in *TD*, III, 1982, pp. 107–117.
35. *Câteva date despre necropola din epoca bronzului de la Ghidici (jud. Dolj)*, in *SympThr*, I, 1983, pp. 8–9.
36. *Obiecte de lemn descoperite în așezarea neolitică timpurie de la Grădinile (jud. Olt)*, in *AO*, s.n., 2, 1983, pp. 39–48.

37. *Săpături arheologice în aşezarea neolitică de la Grădinile, jud. Olt*, in *MCA XV* – Braşov, 1983, pp. 23–27 (în colaborare cu Aurelia Mincă).
38. *Săpăturile arheologice din aşezarea neolitică de la "Viaduct Cîrcea", jud. Dolj*, in *MCA XV* – Braşov, 1983, pp. 45–49.
39. *Şantierul arheologic Sucidava-Celei*, in *MCA XV* – Braşov, 1983, pp. 327–335 (în colaborare cu D. Tudor, O. Toropu, C. Tătulea şi F. Bîciu).
40. *Săpăturile arheologice de la Locusteni – „La Gropan”*, in *MCA XV* – Braşov, 1983, pp. 395–397 (în colaborare cu Gh. Popilian).
41. *Aşezarea daco-romană din secolul al IV-lea de la Locusteni*, in *Acad. de Şt. Sociale şi Politice, Doc. recent descoperite şi informaţii arheologice*, Bucureşti, 1984, pp. 37–46 (în colaborare cu Gh. Popilian).
42. *Noi descoperiri arheologice în aşezarea neolitică de la Cîrcea, jud. Dolj*, in *AO*, s.n., 3, 1984, pp. 37–45.
43. *Noi descoperiri de pe teritoriul Olteniei aparţinând culturii Verbicioara*, in *SympThr*, 2, 1984, p. 4.
44. *Neoliticul timpuriu şi mijlociu în zona răsăriteană a Olteniei*, rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1985.
45. *Noi descoperiri ale epocii bronzului în Oltenia*, in *SympThr*, 3, 1985, pp. 36–37.
46. *Descoperiri ale complexului cultural Boian V – Gumelniţa în Oltenia*, in *AO*, s.n., 4, 1985, pp. 35–46.
47. *Rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice de la Dobreşti (jud. Olt)*, in *Oltenia*, 5–6, 1986, pp. 7–16 (în colaborare cu P. Gherghe şi V. Cincă).
48. *Descoperiri arheologice pe teritoriul comunei Piatra-Olt*, in *AO*, 5, 1986, pp. 61–76 (în colaborare cu I. Ciucă).
49. *Săpăturile arheologice din aşezările neolitice de la Cîrcea, jud. Dolj*, in *MCA XVI* – Vaslui, 1986, pp. 16–21.
50. *Săpăturile arheologice din aşezările neoliticului timpuriu de la Grădinile, jud. Olt*, in *MCA XVI* – Vaslui, 1986, pp. 22–25 (în colaborare cu Aurelia Mincă).
51. *Şantierul arheologic Sucidava-Celei*, in *MCA XVI* – Vaslui, 1986, pp. 158–168 (în colaborare cu D. Tudor, O. Toropu, C. Tătulea şi F. Bîciu).
52. *Sur la plus ancienne céramique peinte de l'époque néolithique de Roumanie (Les découvertes de Cîrcea et Grădinile)*, in M. Petrescu-Dîmboviţa et alii (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iaşi, 1987, pp. 29–41.
53. *Noi dovezi de continuitate în evoluţia civilizaţiilor epocii bronzului în Oltenia*, in *SympThr*, 5, 1987, p. 109.
54. *Locuinţe de tip Gîrla Mare şi hallstattian descoperite în aşezarea de la Ghidici (jud. Dolj)*, in *TD*, VIII, 1987, pp. 16–38.
55. *Date noi despre tell-ul preistoric de la Sucidava-Celei din perioada de trecere de la eneolitic la epoca bronzului*, in *SympThr*, 6, 1988, pp. 26–27.
56. *Noi descoperiri ale epocii bronzului în Oltenia*, in *SympThr*, 7, 1989, pp. 252–253.
57. *Aşezările neolitice de la Piatra-sat, jud. Olt*, in *AO*, s.n., 6, 1989, pp. 17–41 (în colaborare cu I. Ciucă).
58. *Noi date stratigrafice şi cronologice în aşezările de tip Gîrla Mare şi hallstattiene de la Ghidici (jud. Dolj)*, in *SympThr*, 8, 1990, pp. 127–128.
59. *Câteva date despre cetatea hallstattiană timpurie de la valea Rea (com. Brădeşti, jud. Dolj)*, in *SympThr*, 8, 1990, pp. 129–130.
60. *Le groupe culturel Cîrcea – Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique*, in *Zbornik Narodnog Muzeja*, Beograd, XIV/1, 1991, pp. 103–112.
61. *La culture Vinča en Olténie*, in *Banatica*, 11, 1991, pp. 305–322.
62. *Chalcoliticul balcano-anatolian*, in Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean (eds.), *Cultura Vinča în România*, Timişoara, 1991, pp. 5–16 (în colaborare cu Gh. Lazarovici).
63. *Cultura Vinča în Oltenia*, in Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean (eds.), *Cultura Vinča în România*, Timişoara, 1991, pp. 87–92.
64. *Câteva date despre aşezarea neolitică de tip Dudeşti de la Drăgăneşti-Olt*, in *AO*, s.n., 7, 1992, pp. 5–18 (în colaborare cu Traian Zorzolui).
65. *Şantierul arheologic Sucidava – Celei, jud. Olt*, in *MCA XVII* – Ploieşti, I, Bucureşti, 1992, pp. 241–253 (în colaborare cu O. Toropu, C. Tătulea şi F. Bîciu).
66. *Câteva date despre necropola eneolitică de la Gârleşti-Gherceşti (com. Mischii, jud. Dolj)*, in *AO*, s.n., 8, 1993, pp. 3–17.
67. *Câteva date despre aşezarea neo-eneolitică de la Gârleşti, comuna Mischii, jud. Dolj*, in *AO*, s.n., 9, 1994, pp. 3–24.
68. *Tell-ul neo-eneolitic de la Drăgăneşti-Olt, punctul „Corboaiă”*, in *SCIVA*, 45, 1994, 1, pp. 41–60 (în colaborare cu Z. Floroiu, Tr. Zorzolui şi M. Vasilescu).
69. *Câteva date despre aşezările din sec. VI şi XVI de la Piatra – sat (jud. Olt), punctele “Nucet” şi “Vadu Codrii”*, in *SCIVA*, 45, 1994, 1, pp. 61–70 (în colaborare cu El. Deleanu).
70. *Date noi cu privire la cronologia şi periodizarea grupului cultural Gârla mare, pe baza descoperirilor din aşezarea şi necropola de la Ghidici, punctul „Balta Țarova”*, in P. Roman (ed.), *Relations Thraco-Illyro-Helléniques. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie, Băile Herculane, 14–19 Septembre 1992*, Bucarest, 1994, pp. 178–206.
71. *Cîrcea, „Viaduct”*, jud. Dolj, in *CCA. Campania 1993, Satu Mare*, 1994, p. 16.

72. *Drăgănești-Olt*, „Corboaica”, jud. Olt, in CCA. Campania 1993, Satu Mare, 1994, p. 23 (în colaborare cu Cr. Schuster, Al. Comșa, Tr. Zorzoliu).
73. Ghidici, „Balta Țarova”, jud. Dolj, in CCA. Campania 1993, Satu Mare, 1994, p. 27 (în colaborare cu S. Lazăr).
74. Morărești, „La castel”, com. Brădești, jud. Dolj, in CCA. Campania 1993, Satu Mare, 1994, p. 41 (în colaborare cu C. Schuster).
75. Vlădila, „Pepinieră”, jud. Olt, in CCA. Campania 1993, Satu Mare, 1994, p. 72 (în colaborare cu E. Dinan).
76. *Tehnologia litică în așezările neoliticului timpuriu din Oltenia*, in AO, 10, 1995, pp. 3–11 (în colaborare cu E. Dinan).
77. *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnițeano-sălcuțean de la Drăgănești-Olt, punctul “Corboaica”, campaniile din anii 1993–1994*, in CAANT, 1, București, 1995, pp. 11–45 (în colaborare cu C. Schuster și T. Zorzoliu).
78. *Săpăturile de salvare de la Morărești, jud. Dolj – 1993*, in CAANT, 1, București, 1995, pp. 114–122 (în colaborare cu C. Schuster).
79. *Șantierul arheologic Ghidici, punctul „Balta Țarovei”, campania 1994*, in CAANT, 1, București, 1995, pp. 199–217 (în colaborare cu P. Rogoza).
80. *Câteva date despre necropola și locuințele din așezările hallstattiene timpurii de la Ghidici, punctul „Balta Țarovei”, jud. Dolj*, in CAANT, 1, București, 1995, pp. 236–246.
81. *Ceramica neolitică pe teritoriul României. Oltenia*, in D. Popovici, Z. Maxim (eds.), *Ceramica neolitică. Meșteșug, artă tradiție. Trei milenii de spiritualitate preistorică. Catalog expoziție*, Piatra-Neamț, 1995, pp. 19–24.
82. *Le groupe culturel Cârcea-Grădinile dans le contexte du Néolithique balcanique et anatolien*, in *Acta Musei Napocensis*, XXXII, I, 1995, pp. 11–28.
83. *Le rôle de la culture Vinča à l'évolution néolithique d'Olténie*, in Fl. Drașovean (ed.), *The Vinča culture, its role and cultural connections*, Timișoara, 1996, pp. 105–123.
84. Cârcea, „Viaduct”, com. Coșoveni, jud. Dolj, in *Situri* 1996, p. 31 (în colaborare cu S. Lazăr).
85. Celei, „Malul Bălții, or. Corabia, jud. Olt”, in *Situri* 1996, p. 32 (în colaborare cu D. Bălțeanu, A. Bondoc).
86. *Drăgănești-Olt, jud. Olt*, in *Situri* 1996, p. 43 (în colaborare cu T. Zorzoliu, C. Schuster).
87. Fărcașu de Sus, com. Fărcașele, jud. Olt, in *Situri* 1996, p. 48.
88. Gârlești – Ghercești, „Surupătoare”, com. Mischii, jud. Dolj, in *Situri* 1996, p. 51.
89. Ghidici, com. Piscu Vechi, jud. Dolj, in *Situri* 1996, pp. 51–52.
90. *Piatra-Sat, com. Piatra Olt, jud. Olt*, in *Situri* 1996, p. 86 (în colaborare cu E. Deleanu și I. Ciucă).
91. *Drăgănești-Olt, „Corboaica”*, in CCA. Campania 1995, Brăila, 1996, pp. 39–40 (în colaborare cu T. Zorzoliu, C. Fântâneau, B. Tănăsescu).
92. *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnițeano-sălcuțean de la Drăgănești-Olt, punctul “Corboaica”. Campania anului 1995*, in CAANT, 2, București, 1996, pp. 9–19 (în colaborare cu T. Zorzoliu, C. Fântâneau, B. Tănăsescu).
93. *Locuințe hallstattiene descoperite în așezările de la Ghidici, punctele „Balta Țarovei I și II” (jud. Dolj)*, in CAANT, 2, București, 1996, pp. 87–112 (în colaborare cu S. Lazăr).
94. *O groapă rituală descoperită în așezarea dacică de la Fărcașu de Jos, punctul „Cimitir”, com. Fărcașele, jud. Olt*, in AO, 11, 1996, pp. 21–31 (în colaborare cu M. Vasilescu).
95. *Unitate și diversitate în culturile neolitice de la Dunărea de Jos*, in *Pontica*, XXX, 1997, pp. 105–116.
96. *New Data regarding the End of the Bronze Age and the Beginning of the Iron Age in Oltenia*, in *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire. Actes du Colloque International, Tulcea, septembre 1993*, Tulcea, 1997, pp. 11–14.
97. *Unelte din paleoliticul inferior descoperite recent în Oltenia*, in *Oltenia*, IX, 1997, 1, pp. 41–48.
98. *Asupra începuturilor agriculturii pe teritoriul României: seceri din corn de cerb descoperite în Oltenia*, in AO, 12, 1997, pp. 5–12 (în colaborare cu C. Beldiman).
99. *Cârcea-Viaduct, Piatra-Sat, „Vadul Codrii”, „Nucet” și Ghidici – „Balta Țarova I și II”, jud. Dolj*, in CCA 1983–1992, București, 1997, pp. 23–25.
100. *Originea și evoluția ceramicii pictate în așezările neoliticului timpuriu din Oltenia*, in *Acta Moldaviae Meridionalis*, 15–20, 1993–1998, 1, pp. 32–59.
101. *Cea mai veche reprezentare figurativă în materii dure animale de pe teritoriul României: o protomă zoomorfă descoperită la Cârcea, jud. Dolj*, in AO, 13, 1998, pp. 3–12 (în colaborare cu C. Beldiman).
102. *Gropșani. Monografie arheologică*, in *Bibliotheca Thracologica* XXIV, București, 1998, 223 p. (în colaborare cu Gh. Popilian).
103. *Semnificația câtorva reprezentări antropomorfe și zoomorfe descoperite în așezările neolitice din Oltenia*, in *Oltenia*, seria III, nr. 2 (10), 1998, pp. 62–70.
104. Cârcea „Hanuri”, jud. Dolj, in CCA. Campania 1997, Călărași, 1998, p. 16.
105. *Piatra-Olt, punctul „Nucet”, jud. Olt*, in CCA. Campania 1997, Călărași, 1998, p. 56 (în colaborare cu S. Lazăr și S. Popovici).
106. *Piatra Sat, punctul Vadu Codrii, oraș Piatra Olt, jud. Olt*, in CCA. Campania 1997, Călărași, 1998, pp. 56–57 (în colaborare cu E. S. Teodor).

107. *Cârcea „Hanuri”, jud. Dolj*, in *CCA. Campania* 1998, Vaslui, 1999, pp. 27–28 (în colaborare cu S. Lazăr, D. Bunduc, B. Tănăsescu).
108. *Câteva date despre sistemul de protecție și apărare al așezării preistorice de la Cârcea „Hanuri” și „Viaduct”, in Oltenia*, seria III, nr. 2 (11), 1999, pp. 5–17 (în colaborare cu B. Tănăsescu).
109. *Câteva date despre așezarea neoliticului timpuriu de la Locusteni (jud. Dolj)*, in *AO*, 14, 1999, pp. 3–18.
110. *Problemele culturilor neoliticului mijlociu, târziu și trecerea la eneolitic în sud-estul Europei*, in *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolaescu-Plopșor”* Craiova, 1, 1999, pp. 3–8.
111. *Descoperiri Boian în vestul Câmpiei Române*, in M. Neagu (ed.), *Civilizația Boian pe teritoriul României*, Călărași, 1999, pp. 8–10.
112. *Reprezentarea pieselor de îmbrăcăminte pe figurinele antropomorfe ale culturilor neolitice Vădastra și Boian din Oltenia*, in *Oltenia*, seria III, nr. 4 (12), 2000, pp. 29–35.
113. *Câteva date despre piesele de cupru descoperite în tell-ul de la Drăgănești-Olt („Cerboaița”)*, in *Oltenia*, seria III, nr. 4 (12), 2000, pp. 36–40 (în colaborare cu C. Fântâneau).
114. *C. S. Nicolăescu-Plopșor. Arheologul*, in *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolaescu-Plopșor”* Craiova, 2, 2000, pp. 54–102 (în colaborare cu Vl. Dumitrescu ș.a.).
115. *Die mesolithischen und neolithischen Kulturen Olteniens im Kontext des mittel- und südosteuropäischen Neolithikums*, in *Analele Banatului*, s.n., VII–VIII, 1999–2000, pp. 133–160.
116. *Die meso- und neolithischen Kulturen Oltenieins im Kontext der Südost- und Mitteleuropa*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, VII, 2000, pp. 59–89.
117. *Die meso- und neolithischen Kulturen Oltenieins im Kontext der Kulturen Südost- und Mitteleuropas*, in R. Kertész, J. Makkay (eds.), *From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok*, September 22–27, 1996, Budapest, 2001, pp. 349–373.
118. *Zur Cernavoda III-Kultur in Oltenien*, in P. Roman, S. Diamandi (eds.), *Cernavoda III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18.–24. Oktober 1999)*, București, 2001, pp. 279–298.
119. *Cârcea, com. Coșoveni, jud. Dolj. Punct: Hanuri*, in *CCAR. Campania* 2000, București, 2001, pp. 65–66 (în colaborare cu S. Lazăr ș.a.).
120. *Raport asupra săpăturilor arheologice de la Cârcea, punctul „Hanuri” – campania 2000*, in *Oltenia*, seria III, nr. 5 (13), 2001, pp. 7–22 (în colaborare cu S. Lazăr, D. Bălțeanu, Fl. Ridiche).
121. *Brenița, o așezare neolitică din bazinul râului Iskăr – Bulgaria*, in *Oltenia*, seria III, nr. 5 (13), 2001, pp. 23–28 (în colaborare cu E. Naidenova și Gh. Ghanetovschi).
122. *Basarabi, mun. Calafat, jud. Dolj. Punct: Hunia catârului*, in *CCAR. Campania* 2001, București, 2002, p. 49 (în colaborare cu P. Gherghe).
123. *Cârcea, com. Coșoveni, jud. Dolj. Punct: Hanuri*, in *CCAR. Campania* 2001, București, 2002, pp. 97–98 (în colaborare cu S. Lazăr ș.a.).
124. *Desa, com. Desa, jud. Dolj. Punct: La Ruptură, Castravița*, in *CCAR. Campania* 2001, București, 2002, pp. 121–125 (în colaborare cu P. Gherghe, Fl. Ridiche).
125. *Golenți, mun. Calafat, jud. Dolj [Așezarea medievală Toporna]*, in *CCAR. Campania* 2001, București, 2002, pp. 145–146 (în colaborare cu P. Gherghe).
126. *Așezări și locuințe neolitice descoperite pe teritoriul Olteniei*, in *AO*, s.n., 16, 2002, pp. 7–26 (în colaborare cu L. Rădoiescu).
127. *Grupul cultural Cârcea-Grădinile – legăturile culturale și cronologice*, in *AO*, s.n., 17, 2003, pp. 7–24 (în colaborare cu L. Rădoiescu).
128. *Cercetările arheologice sistematice de la Desa, jud. Dolj, punctele „Castravița” și „La Ruptură” (campania 2002)*, in *Analele Universității din Craiova*, seria Istorie, 8, 2003, pp. 53–81 (în colaborare cu P. Gherghe, Fl. Ridiche).
129. *Desa, com. Desa, jud. Dolj. Punct: Castravița, La Ruptură*, in *CCAR. Campania* 2002, București, 2003, pp. 115–118 (în colaborare cu P. Gherghe, Fl. Ridiche).
130. *Cercetările arheologice sistematice din punctele „Castravița” și „La Ruptură”, localitatea Desa, jud. Dolj (campania 2001)*, in *Oltenia*, seria III, nr. 7 (15), 2004, pp. 13–22 (în colaborare cu P. Gherghe, Fl. Ridiche).
131. *Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt [Romula]*, in *CCAR. Campania* 2003, București, 2004, pp. 257–259 (în colaborare cu M. Negru ș.a.).
132. *Așezarea prefeudală de la Craiova (Fântâna Obedeianu)*, in *Drobeta*, 2005, pp. 148–165 (în colaborare cu Gh. Popilian).

Despre Marin Nica:

- S. Dumitrașcu, *Arheologia română la sfârșit și început de mileniu*, Oradea, 1995, pp. 101–103.
D. Botar, *Fiii Romaniștilor*, Craiova, 1996, pp. 191–193.

LISTA ABREVIERILOR

AB	<i>Archaeologia Bulgarica</i> , Sofia.
ActaArchHung	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapesta.
ActaMP/AMP	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău.
ActaMS/AMS	<i>Acta Moldaviae Septentrionalis</i> , Botoșani.
ActaMT/AMT	<i>Acta Musei Tutovensensis</i> , Bârlad.
Acta Siculica	<i>Acta Siculica</i> , Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe.
AEEA	<i>Archaeology and Ethnology of Eurasia</i> , Springer, Heidelberg.
AH	<i>Archaeologia Historica</i> , Brno.
AIIAX	<i>Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”</i> , Iași.
AIM	<i>Arheologičeskie issledovaniâ v Moldavii</i> , Chișinău.
AION(archeol)	<i>Annali di archeologia e storia antica</i> . Istituto Universitario Orientale di Napoli.
AISC	<i>Anuarul Institutului de Studii Clasice</i> , Cluj-Napoca.
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i> , Durham-Boston.
ALIL	<i>Anuar de lingvistică și istorie literară</i> , Iași.
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i> , Berlin.
AmAnt	<i>American Antiquity</i> , Journal of the Society for American Archaeology, Washington, SUA.
AMM	<i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Vaslui.
AMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
Anatolica	<i>Anatolica. Annuaire international pour les civilisations de l'Asie Antérieure</i> , Leiden.
Ann.AIHV	<i>Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre</i> .
AnnHistScSoc	<i>Annales. Histoire, Sciences Sociales</i> , Paris.
Anthr.	<i>L'Anthropologie</i> , Paris.
AR	<i>Archaeologia Romanica</i> , București
ARA	<i>Annual Review of Anthropology</i> , Santa Cruz, SUA.
ArchCl	<i>Archeologia Classica</i> , Roma.
Archeologija	<i>Archeologija, Akademia Nauk Ukraini Institut Arheologji, Naukovni Jurnal</i> , Kiev.
ARG	<i>Archiv für Religionsgeschichte</i> , Berlin.
Arheologija	<i>Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej</i> , Sofia.
ArhGen	<i>Arhiva Genealogică</i> , Iași.
ArhMed	<i>Arheologia Medievală</i> , Reșița-Cluj-Napoca-Brăila.
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Iași.
AsAtene	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente</i> , Roma.
AȘUI	<i>Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași</i> .
AUSSR	<i>Arheologja Ukrainskoj SSR</i> , Kiev.
A.V.	<i>Arheološki vestnik</i> , Ljubljana
BAI	<i>Bibliotheca Archaeologica Iassensis</i> , Iași.
BAM	<i>Bibliotheca Archaeologica Moldaviensis</i> , Iași.
BAR	<i>British Archaeological Reports. International Series</i> , Oxford.
BBS	<i>Behavioral and Brain Sciences</i> , Cambridge.
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i> , Paris.
BCMI	<i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , București.
Bcom	<i>Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma</i> , Roma.
BCSP	<i>Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistoriche</i> , Paris.
BdA	<i>Bollettino d'Arte</i> , Roma.

BEFAR	<i>Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome</i> , Paris, Athènes, Rome.
BGH	<i>Beiträge zur Geschichte der Handfeuerwaffen</i> , Dresda.
BHAB	<i>Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica</i> , Muzeul Banatului Timișoara.
BHM	<i>Bulletin of the History of Medicine</i> , Baltimore.
BiblThrac	<i>Bibliotheca Thracologica</i> , București.
Boreas	<i>Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie</i> , Münster.
BPS	<i>Baltic-Pontic Studies</i> , Poznań.
Britannia	<i>Britannia: a journal of Romano-British and kindred studies</i> , London.
BSGR	<i>Buletinul Societății Geografice Române</i> , București.
BSNR	<i>Buletinul Societății Numismatice Române</i> , București.
BSPF	<i>Bulletin de la Société Préhistorique Française</i> , Paris.
București	<i>București. Revista Muzeului Municipal București</i> .
CA	<i>Cercetări Arheologice</i> , București
CAB	<i>Cercetări arheologice în București</i> , București.
CAJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i> , Cambridge.
CB	<i>Current Biology</i> , London.
CCAR	<i>Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania</i>
CCDJ	<i>Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos</i> , Călărași.
CDM	<i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului. Direcția Arhivelor Statului</i> , București.
Chiron	<i>Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts</i> , München.
CI	<i>Cercetări istorice</i> , Iași.
CIL	<i>Corpus Inscriptiorum Latinarum</i> , Berlin.
CN	<i>Cercetări Numismatice</i> , București.
COGD	<i>Current Opinion in Genetics & Development</i> , published by Elsevier.
CPLX	<i>Complexity</i> , journal published by Elsevier.
CRAI	<i>Comptes rendus des séances - Académie des inscriptions</i> , Paris.
CreștColect	<i>Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei</i> , București.
CRSCRCR	<i>Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania</i> .
CSR	<i>Cognitive Systems Research</i> , published by Elsevier.
Dacia, N.S.	<i>Dacia, Recherches et découvertes archéologique en Roumanie</i> , București, I–XII (1924–1947); N.S., <i>Revue d'Archéologie et d'Histoire ancienne</i> , București, I– (1957–).
Dacoromania	<i>Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität</i> , Freiburg, München.
DIR, A, Moldova	<i>Documente privind istoria României, A, Moldova</i> , Ed. Academiei R.S.R., București.
Documente Iași	<i>Documente privitoare la istoria orașului Iași</i> , vol. I, <i>Acte interne (1408–1660)</i> (eds. I. Caproșu, P. Zahariuc), Ed. „Dosoței”, Iași, 1999; vol. II–X, <i>Acte interne (1661–1800)</i> (ed. I. Caproșu), Ed. „Dosoței”, Iași, 2000–2007.
Dolgozatok	<i>Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséről</i> , Kolozsvár.
DossAParis	<i>Dossier d'Archéologie</i> , Paris.
DRH, A, Moldova	<i>Documenta Romaniae Historica, A, Moldova</i> , Ed. Academiei Române, București.
ÉBPB	<i>Études Byzantines et Post-Byzantines</i> , București.
EJN	<i>European Journal of Neurosciences</i> , published by the Federation of European Neuroscience Societies in collaboration with Wiley-Blackwell
EphNap	<i>Ephemeris Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
ERAUL	<i>Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège</i> , Liège.
EvA	<i>Evolutionary Anthropology</i> , Journal of Anthropological Studies, Durham.
EurAntiq	<i>Eurasia Antiqua</i> , Berlin
FHDR	<i>Fontes Historiae Daco-Romanae. Izvoarele Istoriei României</i> , București.
GalliaPréhist	<i>Gallia Préhistoire. Archéologie de la France préhistorique</i> , Paris.
HASB	<i>Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern</i> , Bern.
HB	<i>Human Biology</i> , Journal of American Association of Anthropological Genetics.
HEc	<i>Human Ecology</i> , published by Springer Science & Business Media.

HN	<i>Human Nature</i> , published by Springer Science & Business Media.
IAI	<i>Izvestija na Archeologičeskij Institut</i> , Sofia.
ICUR	<i>Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores</i> , nova series, (ed. A. Ferrua), Vatican.
IGB	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> (ed. G. Mihailov), Serdicae, 1956–1966.
IGLR	<i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , Em. Popescu (ed.), București, 1976.
IstMitt	<i>Istanbuler Mitteilungen</i> , Istanbul-Tübingen.
ISM	<i>Inscripțiile din Scythia Minor, grecești și latine</i> , București-Paris.
JAA	<i>Journal of Anthropological Archeology</i> , published by Elsevier.
JahrRGZM	<i>Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz.
JAMT	<i>Journal of Archaeological Method and Theory</i> , published by Springer.
JAR	<i>Journal of Anthropological Research</i> , New Mexico.
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i> , published by Elsevier.
JBLM	<i>Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums</i> , Cernăuți.
JGS	<i>Journal of Glass Studies</i> , The Corning Museum of Glass, New York.
JHE	<i>Journal of Human Evolution</i> , published by Elsevier.
Kernos	<i>Kernos: revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique</i> , Liège, Athèn.
KSIA	<i>Kratkie Soobščeniia Instituta Archeologii</i> , Kiev.
Ktema	<i>Ktema: civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques</i> , Strasbourg.
LIMC	<i>Lexikon iconographicum mythologiae classicae</i> , Zürich, München, Düsseldorf.
MA	<i>Materiały Archeologiczne</i> , Cracovia.
MAAR	<i>Memoirs of the American Academy in Rome</i> , Ann Arbor.
MCA	<i>Materiale și cercetări arheologice</i> , București.
MDAPV	<i>Materiali i doslidžennia z arheologii Pricarpattia i Volini</i> , L'viv.
MEFRA	<i>Mélanges de l'école française de Rome</i> , Paris-Rome.
MemAntiq	<i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț.
MIA	<i>Materiały i issledovanija po archeologii</i> , Moscova-Sankt Petersburg.
Mitteilungen /	<i>Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Mittheilungen Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale</i> , Wien.
MMS	<i>Mitropolia Moldovei și Sucevei</i> , Iași.
Nomisma	<i>Nomisma: Untersuchungen auf dem Gebiete der antiken Münzkunde</i> , Berlin.
NSc	<i>Notizie degli Scavi di Antichità</i> , Roma.
NZ	<i>Numismatische Zeitschrift</i> , Wien.
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , (ed. Al. P. Kazhdan), New York Oxford.
Paleo	<i>PaleoAnthropology</i> , Journal of Paleoanthropology Society, Washington DC.
Paléorient	<i>Paléorient. Revue pluridisciplinaire de préhistoire et protohistoire de l'Asie du Sud-Ouest/ Pluridisciplinary Review of Prehistory and Protohistory of Southwestern Asia</i> , CNRS Edition.
PAPhS	<i>Proceedings of American Philosophical Society</i> , Philadelphia.
PAS	<i>Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa</i> , Berlin.
PBF	<i>Prähistorische Bronzefunde</i> , München.
PE	<i>Préhistoire Européenne</i> , Liège.
PhTRS-B	<i>Philosophical Transactions of the Royal Society, Biological Sciences</i> , University College London.
PNAS	<i>Proceeding of the National Academy of Sciences (USA)</i> .
PrzArch	<i>Przegląd Archeologiczny</i> , Poznań, Wrocław.
PSSIAE	<i>Pitannja starodavn'oj ta sredn'ovičnoj istorij, arheologij j etnologij</i> , Cernivți.
QI	<i>Quaternary International</i> , The Journal of the International Union for Quaternary Research, Londra.
RA	<i>Rossiskaja Arheologija</i> , Moskva.

RASMI	<i>Rassegna di studi del civico museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano.</i>
RB	<i>Revista Bistriței, Bistrița-Năsăud.</i>
RdI/RI/Studii	<i>Studii, 1948–1952; din 1953 Studii. Revista de Istorie, București.</i>
RE	<i>Revue Archéologique, Paris.</i>
REF	<i>Revista de etnografie și folclor, Anuarul Muzeului de Etnografie și Folclor din Cluj-Napoca.</i>
RendLinc	<i>Rendiconti dell'Accademia nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Roma.</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes, București.</i>
RI	<i>Revista istorică, București.</i>
RJESc	<i>Research Journal of Environmental Sciences, Academic Journals Inc., USA, New York.</i>
RM	<i>Revista Muzeelor, București.</i>
RMMMIA	<i>Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București.</i>
RomGens	<i>Romana Gens. Bollettino dell'Associazione archeologica romana, Roma.</i>
RRH	<i>Revue Roumaine d'Histoire, București.</i>
RST	<i>Research and Science Today, Universitatea „Constantin Brâncuși”, Târgu-Jiu.</i>
SA	<i>Sovetskaja Archeologija, Moscova.</i>
SAA	<i>Studia Antiqua et Archaeologica, Iași.</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography, Dumbarton Oaks, Washington, DC.</i>
SCIA	<i>Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică, București.</i>
SCIM	<i>Studii și cercetări de istorie medie, București.</i>
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.</i>
SCN	<i>Studii și cercetări de numismatică, București.</i>
SCȘ, Iași	<i>Studii și Cercetări Științifice, Iași, Secția a III-a, Istorie, Iași.</i>
SE	<i>Sovetskaja Etnografija, Moscova.</i>
SJ	<i>Saalburg Jahrbuch, Saalburg.</i>
SlovArch	<i>Slovenská Archeológia, Nitra.</i>
SMIM	<i>Studii și Materiale de Istorie Medie, București.</i>
SMISv	<i>Studii și materiale de istorie. Suceava, Suceava.</i>
SMMIM	<i>Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.</i>
SP	<i>Studii de Preistorie, revista Asociației Române de Arheologie, București.</i>
StCI	<i>Studii Clasice, București.</i>
StRom	<i>Studi romani, Roma.</i>
Suceava	<i>Suceava. Anuarul Muzeului Județean; din 1991, Anuarul Muzeului Național al Bucovinei; din 2002, Anuarul Complexului Muzeal Bucovina, Suceava.</i>
TEE	<i>Trends in Ecology and Evolution, Londra.</i>
TD	<i>Thraco-Dacica, București.</i>
VAȘ	<i>Vysšaja Antropologičeskaja Škola, Chișinău.</i>
WA	<i>World Archaeology, London.</i>
WiadA	<i>Wiadomości Archeologiczne, Bulletin archéologique polonais, Varșovia.</i>
WMMÉ	<i>Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd.</i>
ZPE	<i>Zeitschrift Für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.</i>
YPhA	<i>Yearbook of Physical Anthropology, Washington University, Saint Louis.</i>